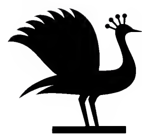
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14132

Z͡Hovkva Memorial Book

Sefer Z'olḳiv

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

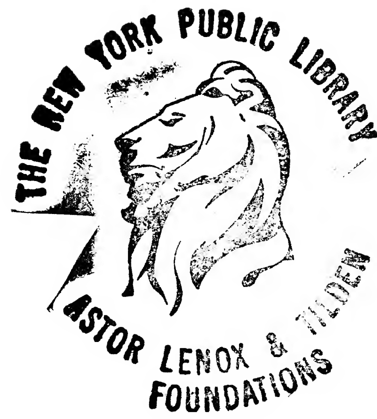
TITLE	Sefer Z'olkiv (ḳiryah niśgavah) / ...be-hishtatfut N. M. Gelber, Y. Ben-Shem.
IMPRINT	880-03 Yerushalayim : Hevrat Entsiḳlopedyah shel galuyot, [1969]
DESCRIPT	844 col. : ill., facsims., map. ports. ; 29 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Z͡Hovkva.
	Z͡Hovkva (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Z͡Hovkva.
ADD'L NAME	Gelber, N. M. (Nathan Michael), 1891-1966.
	Ben-Shem, Israel, 1904-1987.
ADD'L TITLE	Żółkiew

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

אנציקלופדיה של גלויות

ספרי - זכרון לקהילות הגולה

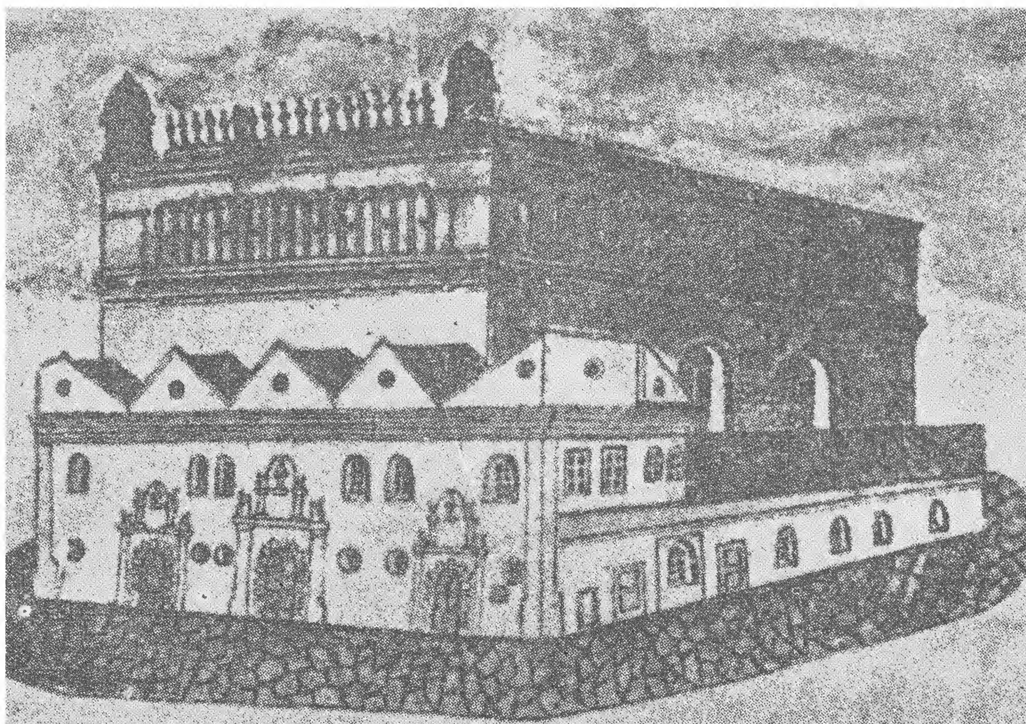
ספרי זכרון לקהילות הגולה

ספר
ז'ולקיב
(קריה־נשגבה)

ע"י: "ארגון יוצאי ז'ולקיב" בישראל ובתפוצות

בהשתתפות:

ד"ר נ. מ. גלבר ז"ל, ד"ר י. בן־שם

בית הכנסת הגדול בז'ולקיב
(ציור עתיק מאת צייר בלתי נודע)

הוצאת חברת "אנציקלופדיה של גלויות", ירושלים

דפוס דף־חן, ירושלים
ירושלים, תשכ״ט — 1969

ENCYCLOPEDIA OF THE JEWISH DIASPORA
A MEMORIAL LIBRARY OF JEWISH COMMUNITIES

ŻÓŁKIEW

(KIRYIA NIZGAVA)

Published by "The Encyclopedia of the Diaspora"
Jerusalem 1969

In Cooporation with the
Society of Żółkiew
in Israel and the Diaspora

ועדת הספר:

בישראל:

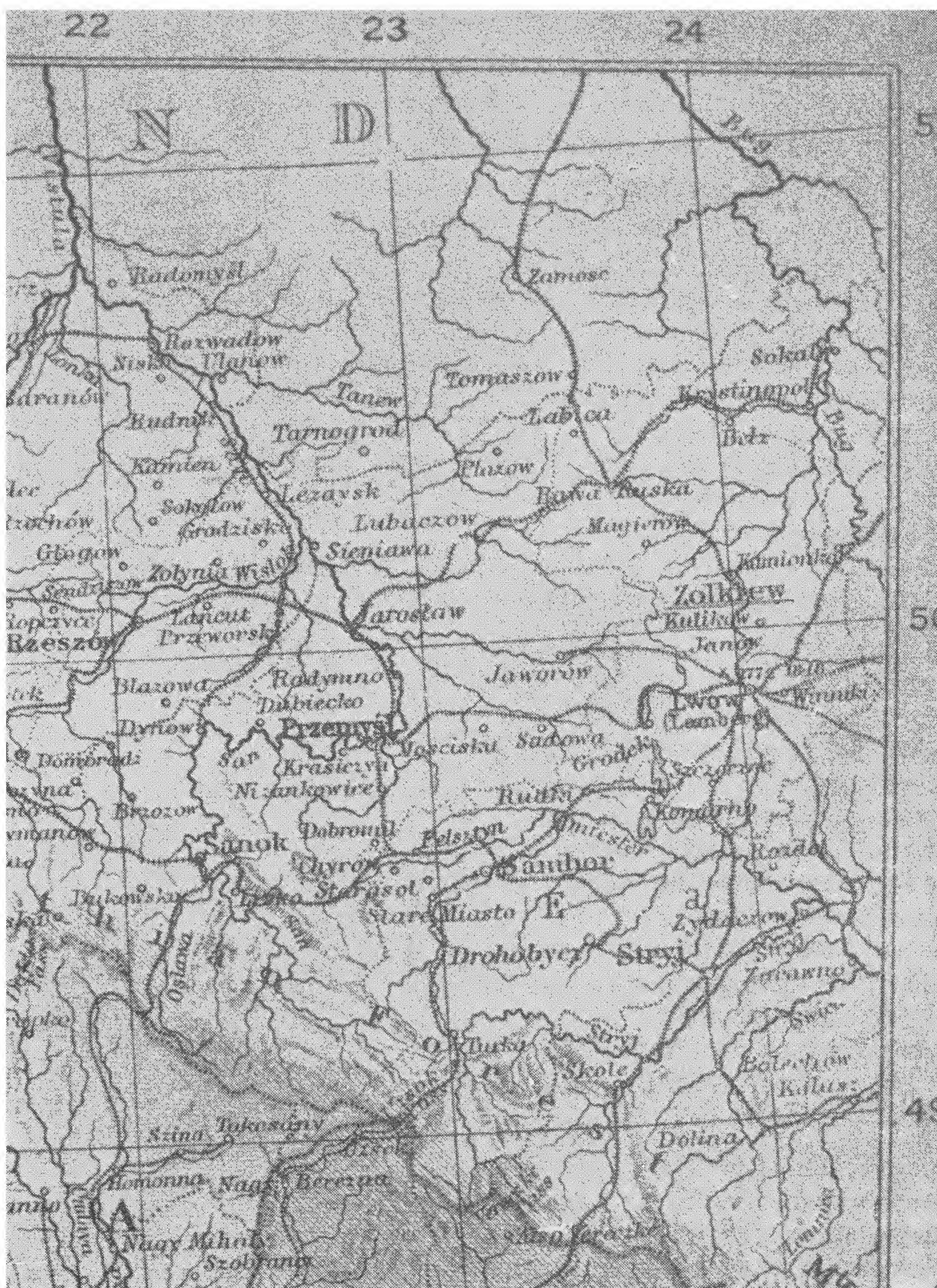
אקר אריה
אסטמן מרדכי
בובר יוסף
ליכטנברג ראובן
מלמן מיכאל
צימלס מאיר
רפפורט זוטרא
רזיאלי מלכה ז"ל

בתפוצות:

רייס דוד — ארצות הברית
פוקרד ישראל — ארצות הברית
הירשהורן יוסף — צרפת
שווּבל אליהו — צרפת
פטרונטאש ארנון — קנדה

ועד "ארגון יוצאי ז'ולקיב" בישראל (1967—1969)

אסטמן מרדכי **גרוברט הניה**
מלמן מיכאל **פרנצויז שמריהו**
רפפורט זוטרא

ז'ולקיב וסביבתה על מפת פולין מלפני מלחמת העולם השניה

תוכן הענינים

בשער הספר

״ספר ז׳ולקיב״ נכתב מתוך שני מניעים עיקריים: הרצון להחיות תקופה עשירה בהוויה יהודית המהווה ציון־דרך בתולדות היהודים בגלויות אירופה ושיד הזמן אימה להשכיחה, והשאיפה להציב גלעד לאותם מאחינו אשר נספו בחורבן קהילתם. ייתכן, שאותו חותם עמוק שהטביעה ז׳ולקיב בקרב בניה אשר הגיעו הלום, הוא הוא שסעדנו בכל השלבים של כתיבת ספר זה, ונתן לנו אפשרות לגבור על הקשיים שבהם היה כרוך המפעל.

״ספר ז׳ולקיב״ הוא הגשמתו של רעיון שתחילתו לפני כעשר שנים. בעיקרו מגולל הוא את מסכת חייה של קהילה יהודית שנוסדה בשנת 1610 ולאחר 333 שנים נכחדה מעל פני האדמה. יהיה בכך סילופה של אמת היסטורית אם נראה בז׳ולקיב עיירה יהודית טיפוסית באירופה של ראשית המאה ה־20. הן בני הקהילה והן בני הקהילות שבשכנותה חשו בייחודה, שהתבטא גם באנשי־רוח בעלי שם עולמי שהקימה וגם בסביבתה רבת ההוד שהפליאה את רואיה. בתי מדרשותיה שקקו תלמידי חכמים לרוב, וכולה רוותה אווירה יהודית־לאומית שהאפילה אף על אותם מאנשיה שלא הזדהו בכל לבם עם הרעיון הציוני, אך אלו ואלו שרתו נאמנה את הרעיון הלאומי ועשו לו נפשות.

מן הראוי להזכיר את מקור גאוותה של העיירה, הוא בית־הכנסת הגדול, מעוזם הרוחני של רבים לדורותם, אשר עמד על תילו כ־250 שנה. בזכותו יצא שם לעיירה, והוא היה לה כסמל. גם משחרב לא נשכח, לא באופיו ולא בצורתו, והוחל בהקמת בית־כנסת כתבניתו, בעיר באר־שבע.

אנו רחוקים מלחשוב שכל אשר ניתן להיאמר על עיירתנו נאמר בספר זה, אך במידה רבה הוא שימש אמצעי לשרידי העיירה לפרוק מטען רגשי שנשאו עמם, וגם לשתף אחרים ברגשות ובחוויות שהיו מנת חלקם.

בספר ז׳ולקיב חמשה פרקים ראשיים:

א. תולדות יהודי ז׳ולקיב
ב. פרקי זכרונות
ג. תנועות ומוסדות
ד. אישים
ה. השואה והחורבן

בחלק הראשון כללנו סקירה היסטורית של היסטוריון בעל שם, ד״ר נ. מ. גלבר ז״ל, המתאר את גלגוליה של ז׳ולקיב העיר ויהודיה. בפרק השני ניתן בטוי חופשי לאנשי־ז׳ולקיב אשר הביעו נכונותם לספר מזכרונותיהם בכל הנוגע להווי העיירה.

החלק השלישי מעלה את סיפורן של תנועות הנוער החלוציות, אשר מצאו בעיירה קרקע פוריה לצמיחתן, והן אשר החיו בלב אנשיה את הניצוץ הלאומי אשר שנים כה רבות היה כמוס. רב־גוניותם של חיי־הרוח בעיירה מתבטאת באישיה, שהם ענינו של החלק הרביעי. צר המצע מלהזכיר את גדוליה והסתפקנו בהזכרת חלק מהם, ביניהם אנשי־דת ואמונה, הוגי־דעות, סופרים ומשכילים. בחלק החמישי, הדן בחורבן העיירה, הושם הדגש על תיאורים מפורטים שהובאו כלשונם מיומניהם של האנשים שיצאו ממחבואם שבתחתית־האדמה, משם חזו במו עיניהם בחיסול עיירתם. פה נכללים גם כתבים, תעודות ומכתבים שנכתבו ממש בצל־המוות, במחנות הריכוז.

לצערנו לא הוקלה עבודתנו בגלל אדישותם של חלק מאנשי עירנו בארץ ובחו״ל שלא נענו לבקשתנו לסייע בהבאת חומר לספר. בגלל מספרם המצומצם של המסוגלים והמוכנים לשתף פעולה בכך נאלצנו לחפש במשך זמן רב חומר תעודתי ותמונות בארכיונים ובספריות בארץ ובחו״ל. לאחר איסוף החומר השתדלנו במידת האפשר לשמור על הסדר הכרונולוגי של הארועים ולהקפיד על זהות מלאה בין התאורים והתמונות למקומות המקוריים שעליהם הם נסבו.

כדי לבטא את הכבוד והיקר שאנו רוחשים לכל בני עירנו, אלה שלא זכו להגיע עד הנה ואלה המצויים עמנו, נמנענו מלהכליל בספר תמונות משפחתיות ומודעות ״יזכור״ המקובלות בספרים אחרים מסוג זה, למרות שפרסומם עשוי היה להקל עלינו את בעית מימון הספר.

לאחר דיון ממושך הסכמנו להדפיס את הספר בלשון העברית בלבד, מכיוון שמרבית החומר שהוגש לנו נכתב במקור בשפה זו, וגם ההיקף הרב של החומר מנע אפשרות לכלול בספר אחד חומר בלשון נוספת. ברור כי הוצאתו לאור בתרגום הוא ענין טכני בלבד.

תודתנו נתונה לכל מי שסייע במלאכתנו, בין במימון הוצאותינו ובין בחומר ובעצה, ובמיוחד להוצאת ״אנציקלופדיה של גלויות״ על שיתוף הפעולה בהוצאת ספר זה.

״וועד ארגון יוצאי ז׳ולקיב״ בישראל

ד"ר נ. מ. גלבר

תולדות יהודי ז'ולקיב

I העיר וקורותיה

העיר ז'ולקיב הוקמה על אדמות הכפר הסמוך ויניקי, שהיה קיים כבר בשנת 1398 ושילם מעשר (דז'ישיצנ־צינא) לארכיבישוף מהאליץ', יעקב סטראפא. במאות הי"ד וט"ו פלשו כפעם בפעם לרייסין טטרים והחריבו את רוב הישובים, גם הכפר ויניקי סבל לא מעט. בשנת 1514 נשרף הכפר כמעט כליל, אולם בעליו, אנדרז'י ויסוצקי, שיקמו מחדש. לעת זקנתו, בשנת 1560, הוא העניק את כל אחוזותיו — ויניקי, סופושון, מאצ'אשון, גלינסקו, וואלא, מישמיאניצא — לידידו סטאניסלאוו ז'ולקיאווסקי, ממשפחת אצילים שמוצאה מהכפר ז'ולקיב, מחוז קראסנוסטאב חבל חאלם. ז'ולקיאווסקי לקח חלק פעיל בחיים המדיניים, היה ציר לסיים, ובשנת 1569 חתם על תעודת איחוד ליטא ופולין. בעד זכויותיו אלה, קיבל לנחלה את וויאוודזסטבו באלז. אחר מותו (1596) ירש את ויניקי בנו השני סטניסלאוו (1550—1620), שבתום לימודיו בחוץ־לארץ התמסר לשירות צבאי, לקח חלק במלחמות נגד הצאר איוואן האיום, הצטיין בקרב ליד פסקוב (1582) ובמלחמה נגד הנסיך האוסטרי מאכסימיליאן, יריבו של המלך הפולני זיגמונד ה־III, נתמנה הטמן וקיבל מידי המלך לנזלה את הסטארוסטווה הרוביאשוב. תשומת־לב מיוחדת הוא הקדיש לכפר ויניקי, שבו התגורר. כאשר התנפלו הטטרים בשנת 1594 על רייסין, נתן הוראה לבצר את הכפר בחומות־מגן, ובמכתב אל אשתו רגינה לבית הרבורט מפלשטין.[1] ביקש לקרוא את המבצר בשם ז'ולקיב[2]. בדרך כך היה הכפר ויניקי לעיר, ושנים מספר קראו אותה ז'ולקיב ובשנת 1598 הת־קיים „ספר פעולות" של מועצת העיר. באחד בינואר הקים ז'ולקיאווסקי קרן להלבשת עניים בני הדת הקתולית.

ב־22 בפברואר 1603 אישר המלך זיגמונט ה־III את השם ז'ולקיב על שמו של ז'ולקיאווסקי, כאות־הוקרה לנצחונו על הקושרים בקרב ליד רוואל, והעניק לה כתב־קיום (פשיווילי לאָקאַציִי) על יסוד החוק המגדבורגי, לפיו הוענקה לתושבי העיר זכות בחירה חפשית של מוכתר (וואיט) ויועצי עיר, זכות החרב (פראווא מיעצקא) שחרור העירונים ממכס בפולין וליטא, ארבעה ירידים שנתיים ושני ירידים שבועיים.

טבור העיר היה באיזור המוקף חומות המבצר, וסביבו שני פרברים — הלבובאי והקראקאי שנקרא גם פרבר גלינסקי. בעיר ובפרברים התגוררו פולנים, רותנים, ארמנים וטטרים ויהודים שאיכלסו את חלקה הצפוני של העיר. לפי כתב־הקיום מיום 22 בפברואר 1603, שכלל סעיפים מפורטים על בחירת העיריה, עמד בראש העיר מוכתר (קאנסולעס) ולימינו עיריה (מאגיסטראט) בת 4 יועצים (קאנסולאס) 7 שופ־טים, 12 חברים, 1 סופר (נוטראס אינטוס צוביטאטס) שנבחרו שנה שנה. מלבד קביעת סמכויותיהם של הנבחרים, ניתנה לאזרחי העיר הרשות, על יסוד החוק המגדבורגי, להקים בית־עיריה, חנויות, מרחצאות ואטליזים, לפי דוגמת יתר הערים. כן רשאית היתה העיר לקיים ירידים וימי־שוק שבועיים ושנתיים — 4 ירידים שנתיים בחדשי מארס, מאי, יולי, נובמבר וימי־יריד שבועיים ביום ד' וביום שבת בשבוע. בסעיפים מיוחדים נקבעו הפרטים של סדרי הירידים. כמוכתר הראשון נבחר פאול שטשענשליווי.

אף־על־פי שהעיר סבלה בשנים הראשונות לקיומה מפלישות שונות היא התקדמה והתפתחה. מספר בעלי־המלאכה גדל והלך ואתם האיגודים שלהם (ה„צאכים"), שלהם הוענקו פריבילגיות מיוחדות. שטח העיר הורחב, נסללו רחובות חדשים בפרבר הלבובאי

והגלינסקאי ונבנו בארות. תודות לפעולותיו הצבאיות במלחמה נגד רוסיה וחיסולו של הצאר שויסקי נעשתה ז'ולקיב, שבה התגורר ז'ולקיאווסקי מרכז מדיני, היו מזדמנים אצלו אצילים, קצינים ומדינאים מכל קצוי פולין. בז'ולקיב הוא כתב את זכרונותיו על המלחמה ברוסיה.

הוא דאג לכל חלקי האוכלוסיה של העיר, העניק להם פריבילגיות ועשה כל האפשר לסיפוק צרכי הדת והחינוך שלהם. מלבד הכנסיות הקתוליות הוא הרשה גם לרותנים, בכתב־קיום מ־21 ביוני 1612, להקים כנסיה משלהם והעניק להם זכויות שוות ליתר האזרחים. אולם, כאשר אסר הסטארוסטה זיגמונד גראבובסקי, מבחינה פוליטית, שרותנים ייבחרו כחברי או פקידי העיריה, בטענה שהדבר עומד בניגוד לחוקי הכנסיה הקתולית ולחוקי הממלכה, נציגי הרותנים ערערו לפני ז'ולקיאווסקי והסתמכו על כתב־הקיום שהעניק להם בענין הקמת הכנסיה שבו הובטחה להם זכות־בחירה אקטיבית ופאסיבית לעיריה — והוא ציוה למלא התחייבות זו.

בשנות 1618—1620 לא היה בידו של ז'ולקיאווסקי לתת דעתו על פיתוח העיר, כי היה טרוד בפיקוד במלחמות שהתחוללו בשנים הללו.

ב־7 באוקטובר 1620 נפל בקרב ליד צאצורא. התורכים דרשו בעד החזרת גוייתו 3 מיליונים זהוב, ולאחר שסולק הסכום, הוא נקבר בז'ולקיב. בעל בתו זופיא, יאן דאנילוביץ', ירש את העיר ז'ולקיב ואחוזותיה.

בשנת 1620 פלשו הטטרים לרייסין ושמו מצור גם על ז'ולקיב, אולם תודות למעשה שעשה מנהל הארמון, סטופניצקי, שהטיל מעל החומה כוורות רבות של דבורים עוקצניות במתנה הפולשים, נמלטו הטטרים משערי העיר. בשכר פעלו זה הוא קיבל מאת דאנילוביץ' במתנה חלק מכפר מוקרוטין. בשנים 1625—1627 הורחבה העיר ובעיקר הרחובות שליד סוללותיה, ונבנו בתים רבים ובכללם בית־חולים בפרבר הלבובאי בכספי קרן שנוסדה על־ידי זופיא שבה התגורר לאחר נשואיו בשנת 1605. זופיא, שהיתה אשתו השניה[3], ניהלה לאחר מות בעלה (ב־1527) את משק אחוזותיה ואת עניני העיר.

בתקופה זו נשתפר מצבה הכלכלי של העיר והיא היתה למרכז מסחרי חשוב. גדול הסיטונאים בין הסוחרים הלא־יהודים היה אלמאזי יורקיביץ, שהיה מביא סחורותיו מפוזנא, ובאחת מנסיעותיו (1630) לשם מת בדרך, בעיר היו גם מפעלים למבשל בירה, שנודעה בטיבה המעולה. זופיא דאנילוביץ', שהיתה קתולית קנאית, דאגה קודם כל לכנסיות, תרמה סכומים גדולים למנזרים והקימה קרנות לצרכי הכנסיה. בימיה נשלמו העבודות לביצור העיר ונסללו רחובות. בשנת 1632 היא מסרה את הנהלת עניני העיר לחתנה יעקב סוביאסקי, שעזר לבעלי־מלאכה והעניק כתב־קיום (ב־3/8 1632) לאיגודיהם הצאכים של החבתנים, הנגרים, הכובענים, הזוגגים והעגלים (מייצרי גלגלי העץ לעגלות). עם זאת המשיכה גם זופיא טפולה בהנהלת העיר, התערבה בכל ענין מענייניה, נתנה הוראות והקפידה שהמשק העירוני יתנהל כסדרו, וביחוד שהעיריה וחבריה יפעלו ביושר וינהגו בצדק בתושבי העיר.

זופיא מתה ב־20 באוגוסט 1634, העיר עברה בירושה לידי בנה, סטניסלאו דאנילוביץ' והיתה ברשותו שלוש שנים בלבד, שכן הוא מת בשנת 1637 בשבי הטטרים, ואז עברה העיר לידי גיסו יעקב סוביאסקי, שירש מאביו מארק גם את העיר זלוצ'וב ואחוזותיה. סוביאסקי פעל לקידומן המשקי של שתי הערים. באחוזותיו בנה בריכות וניהל סחר־דגים נרחב. בדאגתו לצרכי ההגנה הוא עשה לשיפור המבצר ושיתף את העירונים בעבודות הביצור ובבניית הסוללות. הלא מלבד מלחמות פקדו את פולין בשנים ההן גם מרידות הקוזאקים באוקראינה הכרוכות בשחיטות ת״ח—ת״ט (1648—1649). יעקב סוביאסקי שנודע, אגב, גם כנואם מזהיר, עמד על משמר הפריבילגיות שהוענקו לעיר ולתושביה, והקפיד על קיום הבחירות לעיריה ולמועצתה במועד. בשנת 1639 שוב התנפלו הטטרים על סביבות ז'ולקיב, שדדו עדרי־בקר ולקחו בשבי מספר אכרים, אולם העיר עצמה לא סבלה.

מלבד המסחר, התפתחה בזמן שלטונו של סוביאסקי בז'ולקיב גם המלאכה. בשנת 1642 נמנו בעיר גופה, נוסף על האיגודים (הצאכים) שאושרו בשנת 1632 איגודי רצענים, נפחים, נשקים, פחחים, שזרים וכורים

מייצרי אוכפים), מסגרים וזהבים, המשמשים הוכחה למידת התפתחותה הכלכלית. כן היה בה בית־מרקחת. בעלי־מלאכה חוייבו לשלם לאדוני העיר תשלומים, בהתאם למקצועם, פרט לקצבים שהעלו תשלומיהם בחלב־בהמות. יעקב סוביאסקי מת ב־1646 (13/6), ואשתו תיאופיליה קיבלה לידיה את השלטון בעיר.

והנה ממשמשת ובאה סערת חמילניצקי, ובאוקטובר 1648 שם צבאו מצור על העיר. ראשי העיר נותנים לו דמי־פדיון 22,000 זהוב, והוא יוצא מז'ולקיב לזאמושץ'. בשנת 1649 הזמינה בעלת־העיר את מיסדר הדומיניקנים להשתקע בעיר, העניקה להם מגרשים להקמת כנסיה ומנזר ותרמה למטרה זו סכומים ניכרים (50,000 זהוב), ברצונה להנציח בדרך זו את זכר בנה מארק, שנפל בקרב נגד בוגדן חמילניצקי ליד באטוב, ב־2 ביוני 1652, והוא בן 24.

ב־26 בספטמבר 1655 פלשו לז'ולקיב הקוזאקים, ותושב העיר סואמנאן הראה להם את החנויות ומחסני־סחורות. הקוזאקים שדדו חנויות, בתי־מבשל בירה ותמד. המלחמות והפלישות שפקדו את העיר השפעתן היתה רבה על חיי העיר וכלכלתה.

תיאופיליה סוביאסקה מתה בשנת 1661 והעיר עברה בירושה לידי בנה יאן סוביאסקי, שנבחר בשנת 1674 למלך פולין. בימי שלטונו שגשגה העיר, שהוא נהג בה בחיבה יתירה, דאג לפיתוחה והרחבתה. ואכן, בזכות מאמציו התפתחה העיר מבחינה כלכלית. והנה בשנת 1665 התנפל עליה ההטמן יאז'י לובומירסקי, שנרדף לפי צו המלך על־ידי סוביאסקי, ושדד את הארמון ורכושו. כפיצוי על מעשה שוד זה נתמנה סוביאסקי בשנת 1666 להטמן. גם בימי המלחמות נגד תורכיה סבלה העיר.

אולריך פון וורדום, שביקר בפולין בשנים 1670 — 1672, כותב בספר המסעות שלו על ז'ולקיב:

„הגענו לז'ולקווא, דרך הביצות, ב־5 בדצמבר 1670, בשעות־הערב המאוחרות. זוהי עיר בינונית בעלת ארמון ומוקפת חומות עבות וגבוהות למדי. בפרבריה בתי־עץ. את הישוב הזה קיבל ההטמן הגדול סוביאסקי בירושה מאמו לבית ז'ולקיאווסקי. היא הקימה פה מנזר דומיניקני וכנסיה יפה. בקרבת הארמון שוכנת כנסיה אפיפיורית (קתולית) בבנין־אבן נאה. מלבד זה מצויות שם עוד 3 כנסיות לא־אוניטיות ובית־הכנסת של היהודים, הנמצאים פה במספר ניכר. סגן־סטארוסטא קאמינסקי קיבל אותנו בסבר פנים יפות"[4].

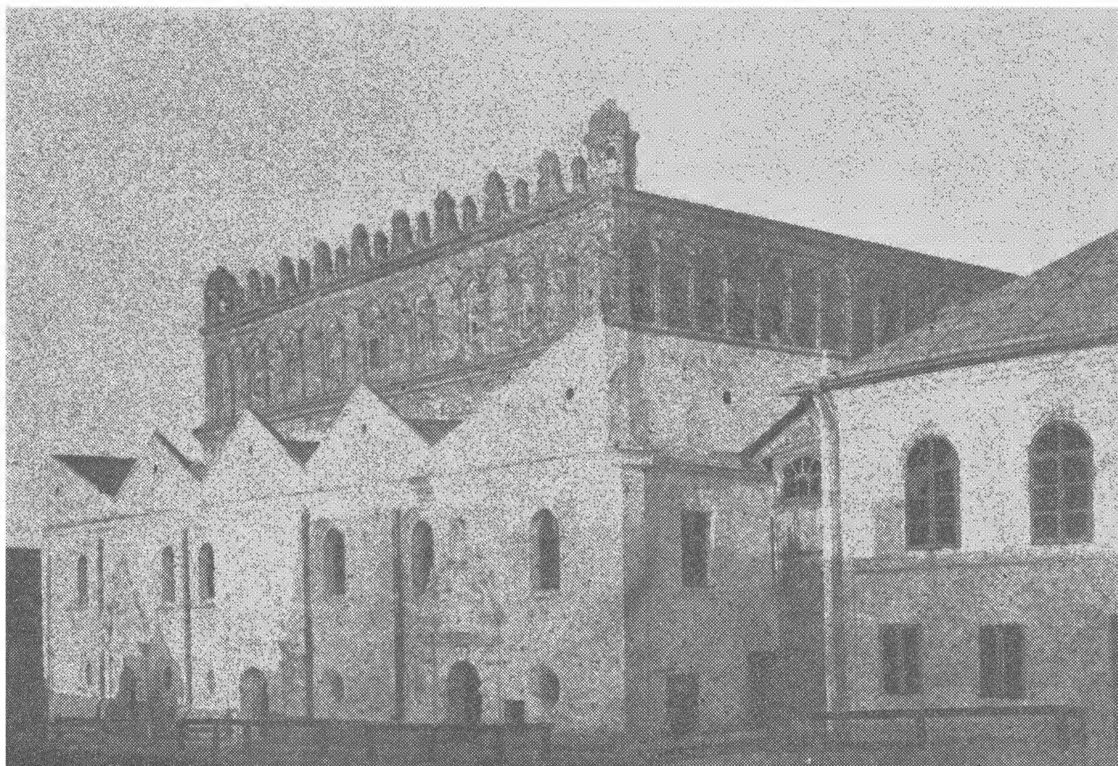
בשנת 1675 פלשו לעיר התורכים, אולם נסוגו לאחר נצחון הפולנים ליד סוצאבה.

ב־20 במאי 1680 נערך בעיר מפקד הבתים, ולפיו נמנו בה 271 בתים מהם 183 היו בידי הנוצרים, ו־88 — בידי היהודים. אחרי מלחמת התורכים הרשה סוביאסקי לנזירי המסדר הדומיניקאני, שמושבו היה בקאמיניץ פודולסקי ואחרי כיבוש העיר בידי התורכים עזבוהו, להשתקע בז'ולקיב. באותו זמן עבר לכאן גם מנזר הבאזיליאנים הרותניים, והעיר היתה למרכז דתי נוצרי גדול.

אחרי נצחונו הגדול של סוביאסקי על התורכים ליד וינה (1683), שבו הציל את אירופה מכיבוש תורכי, הוא עשה זמן ממושך בז'ולקיב, וטרח בעניניה והסדיר, בין היתר, את עניני הפריבילגיות של איגודי הסנדלרים והחבתנים. בשנת 1687 הוקם בית־עיריה חדש שבו שוכנו משרדי העיריה עד 1832. מחמת מצבה הכלכלי הקשה של העיר בגלל המלחמות והדליקה בשנת 1691 שהחריבה את פרבריה, שחררה סוביאסקי למשך שמונה שנים מתשלום מס־משקאות (טשאפאווע) ומס־ארובות (פאדימנע) תחת כתבי־הקיום של העיר שנשרפו, העניק סוביאסקי ב־11 במארס 1693 כתב־קיום חדש, שבו אישר את כל הזכויות מהן נהנתה העיר עד כה.

בכתב־קיום זה נקבע, שמתוך 4 ראשי־העיר (בורמיסטרשי) יהיו 3 קתולים ואחד יווני־קתולי ומשׁשה שופטים (לאווניצי) — 5 קתולים ואחד יווני־קתולי. ליהודים הותר להיות נוכחים בבחירתם.

בסעיפים שעניינם תשלומי־מסים מהבתים נקבע, שבתים שבסמוך לארמון חל עליהם מס בסך 1 זהוב ו־5 גרושים, ואילו על יתר הבתים והבתים שברחוב היהודי: 18 גרוש. על בתים בחזית 1 זהוב ו־5 גרושים ובסימטאות — 18 גרוש. בפרפברים הלבובאי והקראקאי 18 גרוש על בתים שבחזית ו־13 גרוש על בתים שבעורף. שומת המסים הממלכתיים והעירוניים הוטלה על ועדה מיוחדת, מורכבת מ־12 באי־כוח

בית־הכנסת הגדול בז׳ולקיב (החזית)

חזית דרום־מערבית של בית־הכנסת הגדול

העיריה — 2 באי־כוח כל איגוד של בעלי־מלאכה וכן 2 נציגי הקהילה היהודית.

אחרי מותו של המלך סוביסקי (17/6 1696) עברה העיר לשלטונו של בנו הצעיר, קונסטאנטין.

בתחילת המאה הי"ח עברו דרך ז'ולקיב צבאות הסאסים השוודים, הקוזאקים, והרוסים. בשנת 1701 הגיע לז'ולקיב הצאר הרוסי פיוטר אלכסיאביץ ופירסם הכרזת שבח לפולין, כדי להכריח את שילובה של פולין ורוסיה, המלך השוואדי קארול ה־XII לכרות חוזה שלום. מובן שהצבאות הזרים הטילו מסים והחרימו מזונות וסחורות, אולם תודות למאמציו של קונסטאנטין חזרו החיים בעיר למסלולם הנורמלי. אשתו הקימה בעיר בית־חולים ואחרי מותו 22/4 1726) הפחיתה את שיעורי המסים והפנתה את תשומת־לבה לטיפוח המוסדות הדתיים.

בשנת 1728 עברה ז'ולקיב לידי אחיו הבכור של קונסטאנטין, יעקב סוביאסקי. גם בימי שלטונו סבלה העיר ממעבר צבאות זרים, ביחוד צבא רוסיה, דבר שעלה תמיד לעיר בדמים יקרים. יעקב סוביאסקי לא היה אדמיניסטראטור, לא דאג לפיתוחה, ואת הנהלת המשק הניח בידי פקידיו. אחרי מותו (1737/19/12) עברה העיר לידי בתו מאריה קארולינא דה בוליון שמכרה לאחר 3 שנים, ב־11 במארס 1740, את כל אחוזותיה. ז'ולקיב, 10 עיירות (קוליקוב, ואריצוב, זארורדזיה, זבורוב, קוקיזוב, זלוצ'וב, סאסוב, מארקופולה, וזיארנא, פומורזאני) ו־140 כפרים לנסיך מיכאל קאז'ימירז ראדז'יוויל המכונה „פאניע ריבענקו".

ראדז'יוויל מסר את הנהלת הענינים בז'ולקיב לסטארוסטה שלו, מאיור צ'צ'ינסקי. בגלל החובות שהגיעו לו מיעקב סוביאסקי, תפס הוויבודה מסאנדומיר יאן טארלו גם את ז'ולקיב, שהוחזרה למשפחת ראדז'יוויל רק לאחר משפטים ופסק־הדין של בית־הדין הטריבונאלי. אולם העיר נשארה בבעלותה רק עד שנת 1787, כאשר קארול ראדז'יוויל פשט את הרגל וכל אחוזותיו נמכרו.

בתקופה זו חלה התפתחות ניכרת בחיי הכלכלה של ז'ולקיב, ביחוד בייצור בדים ועורות שטיבם נתפרסם

בכל רחבי פולין. בשנות הששים של המאה הי"ח חנה בעיר צבא רוסי, ועזבה בשנת 1767.

במגיפה שפרצה בקיץ 1770 ניספו — מ־4 ביולי עד 10 באוגוסט — 57 נוצרים ו־98 יהודים. מוארשה נשלח אז במיוחד הרופא ד"ר דה לאקאזא עם מספר חובשים. רוב התושבים נמלטו מן העיר לשדות ויערות. מצבם ביערות היה חמור, ללא מזון. בשבילים היו מונחות גוויות כי לא היו קברנים נוסף לכך היה הקיץ עד לחודש נובמבר חם מאד, ומספר התושבים שניספו עלה למאות. ורק בחורף חזרו האנשים העירה. גם בשנת 1770 השתוללה בז'ולקיב מגיפה קשה שעשתה בה שמות.

בינתיים חלו בפולין שינויים פוליטיים מכריעים. בשנת 1772 היתה החלוקה הראשונה שלה, ורייסין ופולין־הקטנה נפלו בחלקה של אוסטריה. באוקטובר אותה שנה נכנס לז'ולקיב צבא אוסטרי, החוק המגדבורגי של העיר בוטל, והיא הוכרזה לעיר מחוז. לשר המחוז (בעצירקס־הויפטמאן) נתמנה על ידי השלטונות האוסטריים פראנץ גרינג. לפי ההוראה של הגוברניום (השלטון הארצי) בלבוב מ־18 בנובמבר 1773, נצטוו התושבים לערוך טקס שבועת־אמונים לקיסר לפי המעמדות: כהונה, אצולה, וכו' וכן לפי ישובים — ערים, עיירות וכפרים והקהילות היהודיות.

ביום 29 בדצמבר 1773 נערך הטכס הזה בז'ולקיב ואנשי העיר נתכנסו ונשבעו שבועת־אמונים לקיסר. הפקידות, וביחוד שר־המחוז, לא נתקבלו באהדה יתירה, — דמויות נלעגות היו בעיני הבריות. ואין פלא כי היסוד האנושי הראשון של הפקידות החדשה היה ירוד ומושחת, נגוע במעשי שוחד, מעילה וגניבה. רובם באו לגליציה בתקווה למצוא כאן מעין „אלדוראדו", להתעשר וליהנות מהחיים, ולדעת הפולנים היו הם גרועים ביותר מהטטרים. כפי שכתב אז המשורר הפולני פראנצ'ישק קארפינסקי.

השלטונות לקחו מידי הדומיניקאנים את בית־המרקחת שלהם, שהיה קיים מאז המאה הי"ז ומסרוהו, ב־23/3 1798, לרוקח חילוני.

בשנת 1785 נוסדו בתי־הספר היסודיים הראשונים בז'ולקיב. בנובמבר 1787 אושרה סמכותה של עירית ז'ולקיב להוציא פסקי־דין במשפטים פליליים. באותה

שנה חוסלו המנזרים. במנזר הדומיניקאנים הוקם בית חולים צבאי, את הארמון[5] מכרה משפחת ראדזיוויל לאדם יוזפלביץ. בנו שיפץ שלושה מאגפיו והשכירם למשרדים ודירות. הוא עצמו התגורר בחלק של הארמון, שבו היו חדרי המלך סוביאסקי.

לפי דוח״ת של השלטונות האוסטריים לא עוררה ז׳ולקיב רושם של עיר, שם שלא היו ראויות לו בגליציה, לדעתם, אלא הערים לבוב, יארוסלב, פשמי־של, סאמבור, דרוהוביץ׳ ברודי, טארנופול, זאמושץ׳ וזבאראז, בוצ׳אץ׳, טארנוב, ביאלא, פודגורז׳ה.

מחמת המלחמות, הפלישות וההתנפלויות שפקדוה במחצית הראשונה של המאה הי״ח היתה ז׳ולקיב מוזנחת מאוד. בלטזאר האקט, פרופיסור באוניברסיטה של לבוב, שסייר בכל מחוזות גליציה בתחילת הכיבוש האוסטרי, כותב: „ז׳ולקיב, מקום מושב־המלכות לשעבר היתה עדיין קיימת, אבל במצב מוזנח וירוד ביותר, והארמון כבר היה קרוב להתמוטטות[6]. בניגוד לעיריות של הערים הבינוניות כביאלא, קרוסנו, פודגורז׳ה, סאמבור, דרוהוביץ׳, סטרי שהנהלתן היתה, לדעת הפקידות, מסודרת ויציבה, לא הניחה הנהלת העיר ז׳ולקיב את דעתם, כי ראש העיר וחברי המועצה לא היו מסוגלים לנהל את עניני העיר, והיו ביניהם שלא ידעו אפילו קרוא וכתוב.

כשאר ערי גליציה נתנסתה גם ז׳ולקיב בקשיים מרובים בשנים הראשונות של האדמיניסטרציה האוסטרית, עד שהסתגלה להווי הגליצאי וביחוד בשדה מיזוג המסים הישנים והחדשים שהוטלו על־ידי הפיסקוס (האוצר) האוסטרי. כך, למשל, נקבעו 8 סוגי מסים לבתים — מ־4 קרייצר עד 5 זהוב. והיו בעיר בתים כעורים, ששוויים היה מתחת לסכום המסים שהוטל עליהם.

בתחילת המאה הי״ט שופר מצבה הכלכלי של העיר תודות להקמת מספר מפעלים, כגון בית־החרושת של היימאדל, שתוצרתו עלתה שנה שנה והגיעה כדי 250 חבילות אריגים ו־50 חבילות משי. בהוציסקו שבמחוז ז׳ולקיב היה גם בית־חרושת לנייר. כן התפתחה תעשיית עורות בהיקף ניכר, ובקירבת העיר בגלינסק היה בית־חרושת למוצרי חרסינה (פאוואוס) שייצר כלים נאים יקרי־ערך. בעל המפעל, ניקורוביץ׳, העסיק יותר מ־300 פועלים ושווי התוצרת עלה ל־30,000 גולדן.

עוד בשנת 1785 נוסדה במוקרוטון שליד ז׳ולקיב, ביזמת אזרחי העיר, חוות־נטיעות של „רימבארב־ארום”. בשנת 1792 כבר גדלו בה 36,000 שתילים, ששרשיהם נשלחו לווינה לבדיקת מידת תועלתם לצרכים רפואיים.

בשנת 1808 היו בז׳ולקיב 2,166 תושבים.

בשנת 1809 נכנס לז׳ולקיב הצבא הפולני בפיקודו של הנסיך יוזף פוניאטובסקי, הוקם שלטון צבאי בראשותו של וינצנטי רולוקובסקי. בעיר חנה גדוד פולני. ב־15/8 חגגו בז׳ולקיב את יום־הולדתו של נפוליאון. הרחובות קושטו לכבוד המאורע, ופולנים רבים מהסביבה באו לעיר. בערב נתקיימה חגיגה בהשתתפות 300 אישים מוזמנים, וברחובות נערכו מסיבות־עם.

*

במחצית הראשונה של המאה הי״ט לא חלו שינויים מיוחדים בחיי העיר, בשנת 1838 פרצה דליקה שהרסה בתים רבים, בית הכנסת וכנסיות נשרפו כליל, המנזרים של הדומיקאנים והבאזיליאנים עם הספריות הגדולות שלהן. בכל גליציה אספו כספים לעזרת הניזוקים.

שנת 1848 עוררה את התושבים לחיי ציבור פעילים, לפרלמנט הוינאי, שכונס בשנה זו, נבחר מז׳ולקיב האכר הרותני קוזר פאנקו. באוגוסט 1848 קרו התנפלויות על פקידי הסטארוסטבו, אולם איש לא נפגע.

בשנות הארבעים שימש בארון קריג שר מחוז, והוא עשה רבות לפיתוח העיר והקים בה בית־חולים כללי (1844).

בעת שיפוץ הכנסיה ב־1861 נתגלו שני ארונות־מתים עשויים נחושת. נתברר, שהיו אלה ארונותיהם של בני סוביאסקי, יעקב וקונסטאנטין, ב־16 ביוני נערכה לוויתם, והגורמים הלאומיים הפולנים בעיר ניצלוה לצורך הפגנה. מלבוב וסביביה הגיעו מאות פולנים להשתתף בלוויה.

בתקופה זו היה בז׳ולקיב מושב משרד המחוז (בעצירקס־הויפטמאנשאפט) משרד־המסים, משרד הדואר ומועצת החינוך המחוזית. העיריה היתה

מורכבת מראש העיר, סגנו ומועצת העיר שמנתה לפי החוק משנת 1874 30 חברים נבחרים מהם 15 פולנים, 3 רותנים, 12 יהודים. מועצת החינוך המחוזית (פאוויאטאווא ראדא שקאלנא) היתה מורכבת מיושב־ראש, סגנו, מפקח על בתי־הספר ו־6 חברים. מלבד זה היתה מועצה מחוזית (ראדא פאוויאטאווא) מורכבת מ־26 חברים נבחרים והם: 10 נציגי בעלי־האחוזות, 4 מערי־המחוז, 12 מהכפרים. בראש המועצה עמד ועד מורכב מיושב־ראש, סגנו וששה חברים.

בעיר היו בית־ספר לנערים ובית־ספר לנערות. כן היו בה סדנאות ומפעלים שונים. בשנת 1876 נמנו בעלי־מלאכה אלה: 13 נפחים, 3 מסגרים, 1 שרברב, 2 שענים, 3 כררים, 5 זגגים, 1 קולע סלים, 5 חרטים, 58 סנדלרים, 29 חייטים, 5 כורכי ספרים, 3 פרוונים, 11 גודרים, 2 אורגים, 4 כדרים, 21 נחתומים, 1 צבעי, 2 חבתנים, 1 כובען, 2 שזרים, 2 עושי־סבון, 3 בורסקאים, 2 בנאים, 2 מנקי־ארובות.

בשנת 1850 היו 570 בתים ומספר התושבים 5,500 נפש, מהם 2000 יהודים [7].

במפקד משנת 1880 נמנו בז'ולקיב 6,794 תושבים מהם 1,866 (24,5%) פולנים, 1,145 (16,9%) רותנים, 3,757 יהודים (55,3%), 26 שונים (0,3%).

בשנת 1890: 7,143 תושבים מהם 1,430 (20%) פולנים, 1,919 (כ־26,9%) רותנים. 3,783 (53%) יהודים, 11 שונים (אחוז אחד). בעיר היו אותה שנה 795 בתים.

בשנת 1900: 8,966 — מהם 2,212 (24,7%) פולנים, 2,697 (30,1%) רותנים, 4,008 (44,7%) יהודים, 49 שונים (0,5%).

בשנת 1910: 9,463 — מהם 2,570 (27,2%) פולנים, 3,013 (31,8%) רותנים: 3,845 (40,6%) יהודים, 35 שונים (0,4%).

II. ראשית היישוב היהודי

העובדה, שעוד בשנת 1939 היתה בבית־העלמין היהודי הישן בכפר ויניקי, קיימת מצבה משנת 1640, מוכיחה, שישוב יהודי היה קיים שם עוד קודם להכרזת הכפר לעיר ז'ולקיב.

עם גידולה והרחבתה של ז'ולקיב גדל והלך גם הישוב היהודי, שמוצאו ברובו מיהודי לבוב השכנה, ולפיכך היה הוא כפוף לקהילת לבוב.

בשנת 1600 התיר ההטמן סטניסלב ז'ולקיאבסקי ליהודים להתיישב בז'ולקיב, להקים בה לעצמם בית־תפלה וקבע להם ליד שערי החומה שטח־מגורים מיוחד ומוסגר שנקרא רחוב היהודים (אוליצאוז־שידאווסקא) בו רשאים היו לבנות לעצמם בתי־מגורים, בארות, בתי־מבשל לבירה ותמד, בית־מרחץ. אולם מחמת חוסר בית־עלמין נאלצים היו לקבור את מתיהם בבית־העלמין בלבוב.

לגידול הישוב היהודי סייע סוכנו של ז'ולקיאבסקי ישראל בן יוסף הנקרא איידליס, חוכר אחוזותיו בזלוצ'וב וחותנו של הרב ר' יהושע פאלק (בעל הסמ"ע). ז'ולקיאבסקי עצמו רצה בתושבים יהודים בעירו החדשה.

כאשר הקים את העיר נענה לבקשתו של ישראל איידליס, והתיר בשנת 1600 ליהודים מלבוב להשתקע בז'ולקיב. מחמת הצפיפות בשכונות היהודים בלבוב, העדיפו יהודים רבים לצאת ממנה ולהשתקע בעיר החדשה.

ב־11 ביוני 1615 העניק ז'ולקיאבסקי ליהודים כתב־קיום [1], לפיו הרשה להם להקים בשכונתם בית־כנסת ומקוה, והקצה להם שדה לבית־עלמין. כן הבטיח להם שוויון במסחר עם הנוצרים, אישר להם שופט מיוחד בענייניהם עם זכות ערעור לפני אדוני העיר. במשך עשרים שנה היה עליהם לשלם בעד כל בית 2 זהובים, וכן את כל יתר התשלומים כעירונים הנוצרים.

מתחילתו היה הישוב היהודי בז'ולקיב כאמור, כפוף לקהילת לבוב, ואך בשנת 1619 (ש"פ) נתארגן בקהילה עצמאית, אמנם על יסוד אוטונומיה מוגבלת שהוענקה לו מקהילת לבוב, ביחוד צומצמו סמכויותיו בעניין מתן זכות־ישיבה ליהודים חדשים, ועל כל מקרה ומקרה שהתרחש בה הוטל על קהילת ז'ולקיב להודיע לקהילת לבוב ולקבל את אישורה.

הקלות שנתן אדוני העיר גרמו לזרימה גדולה של יהודים לז'ולקיב, ביחוד מלבוב, דבר שלא נתקבל על דעת אשתו, רגינה ז'ולקיאבסקה, שהיתה ניתנת להשפעה חזקה של הישועיים. בשנת 1618 נתמנה ז'ולקיאבסקי „הטמן הממלכה (העטמאן ווילקא קאראנא) נעדר חדשים ושנים מז'ולקיב, ואז ניהלה אשתו את עניני העיר.

ב־8 באוקטובר 1619 היא פירסמה הוראות להגביל את גידול הישוב היהודי על ידי הטלת תשלום בסך 50 גרז'יבני [2], לבניין החומות העירוניות ו־6 גרוש מכל באר על כל יהודי הבא מהחוץ וברצונו להשתקע בז'ולקיב. מלבד בתשלומים חייבים היו לשאת גם בכל ההתחייבויות של העירונים. לפי הוראה זו נאסר עליהם לקנות ולשכור מידי הנוצרים בתים. הקצבים היהודים נתחייבו לספק לארמון 8 אבנים [3] של חלב [4].

כאמור, היו היהודים מרוכזים בשכונה מיוחדת משלהם והיה להם בחומת העיר אפילו שער מיוחד (בראמא זשידאווסקא) מעניין שאותה שנה (1619) גופה נתגלו קשיים לקבלת זכות־ישיבה ליהודים בז'ולקיב גם מצד ראשי הקהילה עצמה, שהחליטו בי״א בתמוז ש״פ (1619) כדלהלן:

„עלה המוסכם בקהלתינו יצ״ו בידיעת ובהסכמת עיקורי הקהלה שלא יקבלו הנה לדור שום אדם בעולם רק באופן ובתנאי שיתקשר עצמו ליתן כל העולים וכל המסים והגולגולות הבאים עליו גם יתן לפרעון חובות ישנים מה שחייבים אנשי קהלתינו יצ״ו בלי שום חילוקים בעולם גם שיתן הקדמה תוך שלושים יום מיום ביאתו. וכל מי מאנשי קהלתינו שיערערו על זה יתן קנס עשרה זהובים אדומים״ [4א].

בהחלטת קהילת לבוב משנת 1624 נאסר על ראש קהילת ז'ולקיב להחליט על מסים חדשים, כל עוד לא נפרעו החשבונות של המסים הישנים. בשנת 1614 נתמנה ר' אהרן בר' משה (נפטר ז' כסלו שפ״ה) בהסכמת ה„ראשים״ וה„טובים״ לגובה מסים וקנסות, וניתנו לו כל הסמכויות „לכוף בכל מיני כפיות״. לרשותו הועמד השמש שנתחייב לציית לו אולם רק בעניני מסים בלבד. ר' אהרן קיבל על עצמו למסור כל סכום שייגבה תוך 14 יום אחר כל ראש חודש, במזומנים או במשכנות מהיחידים, או את תמורתם בכסף שישלם מכיסו. אהרן בר' משה שהיה מנאמני עסקני הקהילה [4ב], נתן גם ספר־תורה לבית־הכנסת בתנאי, שאם יבנה בית־הכנסת כבתי הכנסת בשאר הקהילות יישאר שם לעולם; אך אם יעתיק את מקום־מגורו למקום אחר קודם שייבנה בית־הכנסת, רשאי הוא לקחת חזרה את ספר־התורה.

בשנת 1626 נתקבל הרב הראשון [5] לקהילת ז'ולקיב — ר' יחזקאל ישכר בן חנוך אברהם, שכיהן ברבנותו עד 1637, והוקם בית־דין־צדק שהוא עמד בראשו. בהחלטה מיוחדת של ראשי הקהל מיום כ״ז סיון שפ״ו הוכרז, באיום בקנס של חמישים זהובים אדומים — מחציתו למען בנין בית־הכנסת בלבוב ומחציתו לבנין בית־הכנסת בז'ולקיב — „כי שום תושב הקהילה לא התובע ולא הנתבע אין לו רשות והורמנא בעולם לילך לבית־הדין הגדול דק״ק לבוב״ [6]. רק תביעות על סכומים מעל 100 זהובים היו בסמכות שיפוט של בית־הדין בלבוב. בשנת הקמת הקהילה מסרה משלחת של יהודי ז'ולקיב, מורכבת מפרנסי הקהילה אהרן זליג בן משה, אברהם בר' שמואל מרגליות וישראל בן יהודה כ״ץ לבעלת העיר רגינה זוליקיאבסקה, את תקנון הקהילה שהוחלט ואושר במושב ועד־המדינה.

ב־7 באוקטובר 1620 נפל ז'ולקיאבסקי בקרב נגד התורכים ליד צצורא. את העיר ז'ולקיב ירש חתנו, הוויבודה של מדינת רייסן סטניסלאב דאנילוביץ, בעל בתו זופיא, והיא שניהלה למעשה את עניני העיר. הואיל ובעלה שמר על העיר אולסקו. אחרי מותה, בשנת 1634, עברה העיר, כנזכר לעיל, לידי בנה סטניסלאוו דאנילוביץ, שהעניק בזמן שלטונו הקצר (1634—1637) ליהודי ז'ולקיב, ב־18 ביוני 1635 פריבילגיה שבה אישר את כל זכויותיהם שקיבלו מידי הבעלים הקודמים והרחיבן במספר הקלות, כגון הרשות להחזיק בבעלותם בתים, אחוזות, כרמים ומגרשים. עם זאת אסר רכישה וקניה של בתים חדשים בלי הסכמת הארמון, ובמקרים של עבירה על האיסור — יוחרם הבית.

בפריבילגיה זו ניתנה גם רשות לבנות בית־כנסת חדש. בכתב־הקיום הזה מודיע דאנילוביץ', שלפי

בקשת ראשי הקהילה, אזרחי „עיר ז׳ולקיב", מאשר הוא „כל זכויות, פריבילגיות, קניות מענקים שהוענקו ע"י בעלי העיר זולקווא שהיו לפני, כל חוקים, פריבילגיות, רישומין, קניות, מענקים כפי שהם נתונים בחלקם ובכללם, וכן כל החרויות שניתנו להם ולעיר זולקווא מאשר אני ומחזק אותם ואשמור על אי־פגיעתם". כל הבתים, האחוזות, הכרמים והמגרשים שרכשו היהודים עד כה, מחזיקים בהם ונהנים מהם, ישארו גם להבא בידיהם ולניצולם. אולם לעתיד לא יקנו בלי הסכמתו שום בית בעיר מידי נוצרים, ואסורה עליהם התפשטות בכיוון לארמון. הקונה יפסיד את הבית שקנה. מותר ליהודים, ברשות שניתנה להם מקודמיו, להקים בית־כנסת חדש באותו המקום על יסוד של עץ או אבן, כפי רצונם, ולקשטו בפנים לפי מנהגיהם. הוא והבאים אחריו לא יפריעו להם בזה, אולם בחזית שלפני בית־הכנסת יש לבנות בית אחר שיסתירו מצד הרחוב.

כתב־קיום זה הניח את היסוד החוקי לגידול הישוב היהודי בז׳ולקיב, והניח לו את האפשרות להרחיב את תחומי המגורים, אם גם לא בכיוון הארמון.

לפני מתן כתב־הקיום הנזכר, בשנת 1628, היו בידי היהודים 21 בתים, מהם 13 ברחוב בלזקא 4 „בא סקאלצע" ו־4 — ביתר הרחובות, אולם אף לא אחד בטבור העיר (רינעק).

אחרי שנת 1635 מרבים היהודים לקנות בתים בז׳ולקיב. הצפיפות בשכונות היהודים בלבוב והמצור שבו נתונה היתה פעמים אין מספר, אילצו יהודים רבים לעקור ממנה ולהשתקע בז׳ולקיב הסמוכה. ביחוד נקנו בתים אחרי הדליקה הגדולה ב־14 בינואר 1645, שבה נשרפו גם בתי היהודים [7] ובשנת 1648, כאשר חמילניצקי צר על לבוב. מחירי בתים היו בין 250 זה׳ — 600 זה׳, ועם כרמים — בין 500 — 700 זה׳, לפי המקום והזמן. מספר הבתים שרכשו היהודים גדל והלך במידה כזו, שב־23 בספטמבר 1664 פירסם יאן סוביאסקי, אדוני העיר, הוראה מפורשת לבל ירכש ולא יקנה שום יהודי בית מידי נוצרי, בלי הסכמת שלטון הארמון [8].

אף־על־פי־כן הצליחו יהודים להשיג רשיונות מאת שלטון הארמון וקנו בתים אפילו בתוך העיר, כיעקב בצלאל שקנה בית במחיר 1800 זה׳ ברינעק מספר 17, לפי המסורת המקומית קיבל את הבית הזה שכונה בפי העם „בית השלטון" (קאמיעניצא קרולעווסקא) במתנה מאת סוביאסקי. בטבור העיר מספר 10 קנה גם המדפיס אורי פבוס הלוי בית בסגנון הרנסנס האנגלי בשביל בית־הדפוס שלו.

בשנת 1680 נמנו 88 בתים יהודים [9] על 271, ובשנת 1765 הגיע מספר הבתים שהיו בידי היהודים ל־270, מהם 159 במרכז העיר, 81 בפרבר הלבובאי ו־30 בפרבר הקראקאי, ובהם גרו 1,500 נפשות [10]. בשנת 1788 קבעו השלטונות האוסטריים, כי הבתים במרכז העיר היו בבעלות יהודית.

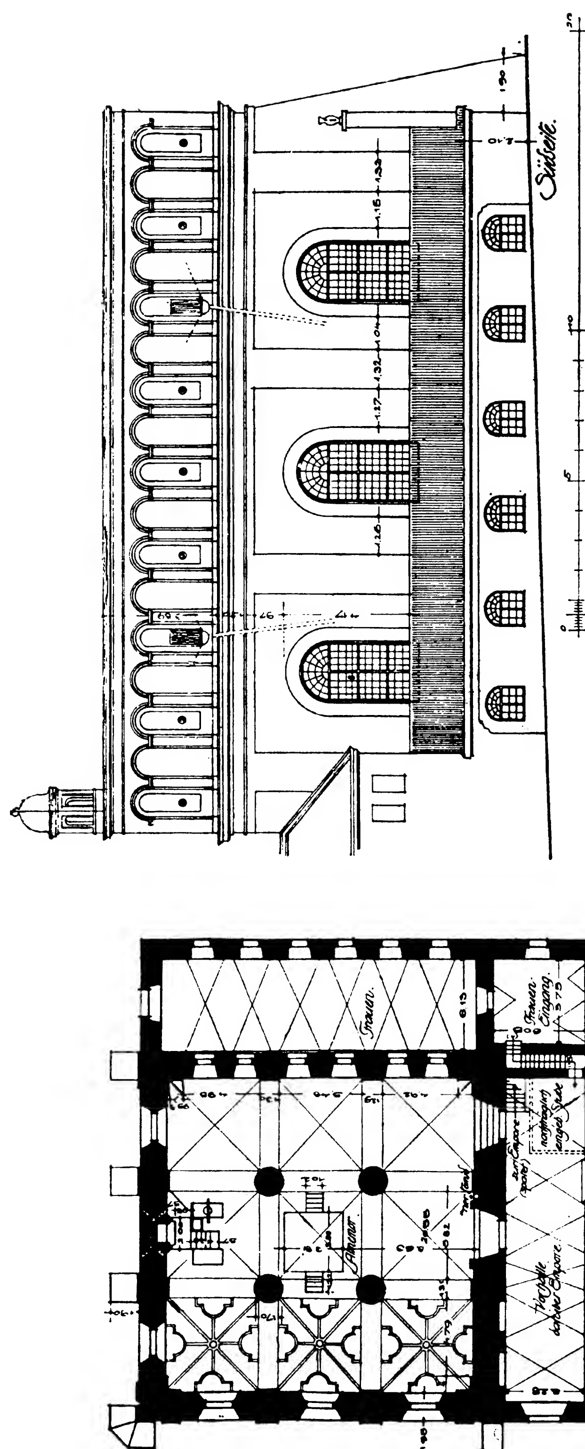
לפי חקי העיר וכן כתבי־הקיום חייבים היו בעלי הבתים היהודים לשלם את כל המסים העירוניים והממלכתיים החלים על הבתים, לפי מקום המצאם [11] כמו ברוב הערים היו גם בז׳ולקיב מספר בתים יהודים כבתי־כנסת, בית־חולים, בית הרב, השתדלן, הרופא משוחררים מתשלום מס הבתים לטובת העיר.

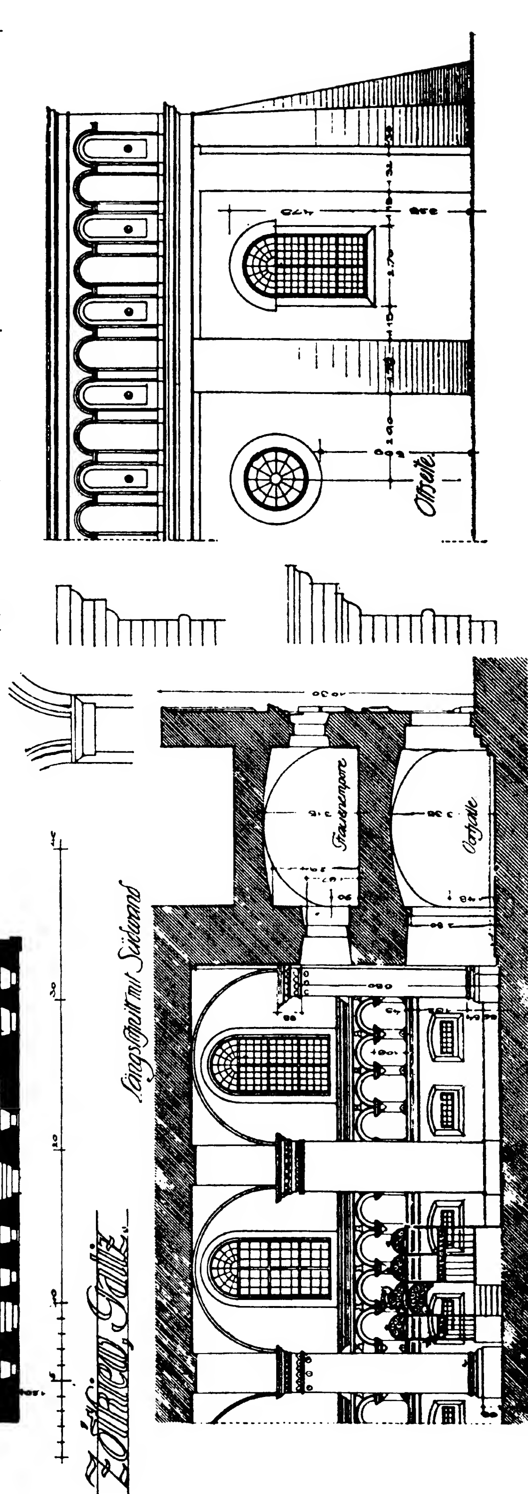
מזמן הקמת העיר ובמשך המאה הי"ז שררו יחסים טובים בין היהודים לבין האוכלוסים הלא־יהודים — הפולנים, הרותנים והארמנים. יהודים היו גרים גם מחוץ לרחוב היהודי, ולהיפך ברחוב היהודי היו גרים גם לא־יהודים. בתקופה זו אין שומעים על שום התנגשות בין יהודים ללא־יהודים גם לא על רקע התחרות במסחר. גם יחסם של אדוני העיר ושלטונות הארמון ליהודים, היה הוגן.

כאשר קנה היהודי הירץ פוטליצקי בשנת 1634 בית בלי להודיע לשלטון הארמון ובלי לקבל הסכמתו, נתנה בעלת העיר זופיא דאנילוביץ׳ לעיריה ב־21 ביולי הוראה בכתב, לרשום את הבית בספרי האחוזה לאחר ששילם לה את הקנס [12].

בשנת 1649 הרג הנוצרי יאן טקאץ׳ יהודי. בית־הדין לא נרתע, לאחר שהשתמש בחקירה בעינויים, להוציא פסק־דין מות שבוצע בפרבר הקראקאי [13] פרט לרצח זה לא ידועים לנו מקרים נוספים. אולם במאה הי"ח חל שינוי במצב.

מבחינה כלכלית נהנתה העיר ז׳ולקיב מיתרונות מצבה הגיאוגרפי. מלבוב הוליך כביש לצד מערב־צפון דרך קוליקוב — ז׳ולקיב, ראווא רוסקה, לוביצה

תרשים של בית־הכנסת הגדול בז'לקיב (ע"פ ספרו של לוקומסקי, דף 26)

לזאמושץ׳, ומכאן דרך טרנו־גורה, קראסניסטאוו־פיאסקי ללובלין, שהיתה בימים אלה אחד המרכזים העיקריים של המסחר בפולין. כביש זה הניח בידי יהודי ז׳ולקיב את האפשרות לקחת חלק במסחר עם הצפון — הם נוסעים לדאנציג ומביאים משם סחורות ומוכרים שם סחורות מפולין. היו גם סוחרים יהודים שעמדו בקשרי מסחר עם ברסלוי, פרנקפורט על נהר אודר, קניגסברג, אולם מספרם קטן. מתוך רשימת המבקרים [14] בירידי לייפציג בשנים 1681—1699 ידוע יהודי אחד בלבד, מז׳ולקיב. יוסף בורוכוביץ [14א]. בירידי ברסלוי בקרו, בשנת 1685 יעקב לאזארוס, נתן משה. בשנת 1693־1696 מתתיהו (מאתס) פרלינג.

עד שנת 1722 אין ברשימות המבקרים בירידי ברסלוי שמות של יהודים מז׳ולקיב.

בשנת 1722 מופיעים פישל לבל, נתן לבל ושמעון לבל.

בשנת 1725 מבקר שוב פישל לבל והירשל שמואל [14ב]. מספר המבקרים מז׳ולקיב גדל למן שנת 1692, ובמידה ניכרת במאה הי״ח.

כל עוד היתה קהילת ז׳ולקיב מסונפת ללבוב אנוסה היתה לקנות אתרוגים בלבוב, ולמכור שם — באיום של עונש חרם — יי״ש לנוצרים ולא לסחור בלבוב אלא עם יהודי המקום בלבד.

פרט למסחר המקומי וסחר־חוץ עסקו היהודים בעיקר במבשל בירה ותמד. גם במלאכה מיוצגים היו היהודים במספר ניכר — חייטים, פרוונים, כובען אחד, צורפי־זהב.

זמן קצר לאחר ביסוסו של הישוב היהודי בז׳ולקיב, ניגשו היהודים להקמת בית־הכנסת. היתר לכך קיבלו עוד בשנת 1600 מאת סטניסלאוו ז׳ולקיאבסקי. בשנת 1624 הוקם בית־תפילה בביתו של אהרן בר׳ משה [15]. לפי ההסכם שנחתם בינו לבין האב״ד וראשי קהילת לבוב בד׳ ניסן שפ״ד (1624), „השתעבד את עצמו בחוב גמור שהבנין העליון שבביתו יהיה בית הכנסת עד עולם, ומחוייב תיכף ומיד לתקן ולעשות בו תנור מכיסו גם מחויב לתקן הבנין עבור החלונות שאצ־אברהם היטעלמאכער״. במקרה של מניעה כלשהי נתחייב להעמיד לרשות בית־הכנסת את הקומה התחתונה — „ולא יהיה לכמ״ר אהרן שום השתוררות ויתרון בעולם על איזה איש מזאלקווא מכח שבית הכנסת בביתו״. ואם יעקור את דירתו מז׳ולקיב או ירצה למכור ביתו, אז מחובת הקהילה לתת לו בעד הבית 600 זהובים ולא יותר.

היו אחר־כך סכסוכים קטני־ערך שחוסלו בענין החלונות ואהרן בן משה ואשתו חויבו „לכתוב בערכאות של גוים הבנין של מעלה ודריסת הרגל של ביתו מפורש באר היטב לאיזה יחיד ראוי והגון״.

אחרי מותו [16], ז׳ כסלו שפ״ה, קנה הקהל את הבית בכל גבוליו מבנו־יורשו בנימין משה.

עם גידול הישוב לא הספיק בית הכנסת, ובשנת 1627 ביקשו היהודים את אדוני העיר סטניסלאוו דאנילוביץ׳, להתיר להם לבנות בית־כנסת חדש, ובקשתם אושרה בכתב־הקיום שלו מיום 18/6 1635. אולם, על אף ההיתר לא הספיקו יהודי ז׳ולקיב להקים בית־כנסת חדש אלא בסוף המאה הי״ז, לאחר שהוענקו להם היתרים חדשים בכתבי־הקיום שקיבלו מידי יאן סוביאסקי ב־12 בספטמבר 1664, 1678 ו־1687.

אמנם נפוצה אגדה, כאלו הקים יאן סוביאסקי את בית־הכנסת המפואר מתוך הכרת תודה לרופא היהודי שלו, שרפאו ממחלתו, ד״ר שמחה מנחם דה יונה. למעשה תרם המלך לקהילה לצרכי הבנייה את כל העצים והאבנים.

לפי חוקי פולין היה צורך גם ברשיון של הכנסיה. ב־22 במארס 1662 קיבלה הקהילה מהארכיהגמון של לבוב, קונסטאנטין ליפסקי, את כתב־ההיתר, בו נקבע, שבהתאם לרצונו של המלך מתיר הוא להקים בית־כנסת בנוי אבן על המגרש הישן שעליו עמד בית־הכנסת והבנוי עץ. הבנייה נמשכה שנים רבות. באחת התקנות של הפנקס נאמר: „אך באשר הדבר הזה צריך הכנה רבה והמלאכה לא ליום או ליומים הוא, בכן זאת אשר מצאנו שהמקרופק״ש [17] השייכים לקהלה יוקח סך חמש מאות זהובים פוליש בכל שנה ושנה לא נצרכה אלא לאקדומי הקדמה לבנין והכינו את אשר יביאו לצורך הבנין״ [18]. בית־הכנסת שנבנה בסגנון הרנסנס הפולני, בצורת מצודה עם חומת־מגן, והקמרון בפנים נשען על עמודים מוזהבים, הוקם בשנות 1690—1691. בפנים נקבעו סמלי פולין ושלטי בית סוביאסקי [19].

בתחילת הישוב הובאו המתים לקבורה בבית־העלמין בלבוב. בכתב־הקיום של סטניסלאוו ז'ולקיאבסקי הובטח שיוקצה שדה לבית עלמין ליהודים. אולם כבר משנת 1610 [20] התחילו לקבור את המתים בבית־העלמין שהיה קיים עוד לפני הקמת העיר בויניקי, כפי שניתן ללמוד מהמצבה משנה זו שהיתה עדיין לפני 1640. סטאניסלאוו דאנילוביץ' הוא שנתן ליהודים את ההיתר הפורמלי להחזיק בית עלמין. היתר זה אושר גם בכתב־הקיום שהוענק להם על ידי המלך סוביאסקי בשנת 1678.

לפני 1696 הורחב בית־העלמין על־ידי רכישת שדה מידי מאטיאש סקיביצקי, שמכר את הגן שלו בסך 700 זהוב. יורשיו של סקיביצקי, אחותו אנא ואחר־כך בנה לוקאש טענו, שהקהילה נשארה חייבת את מלוא הסכום [21], מתוך הנחה שאין בידה הוכחות, הואיל ובדליקה שפרצה בז'ולקיב נשרפו ספרי העיריה. אולם בידי הקהילה היו שתי קבלות מ־11/6 1696 של מאטיאש, ומשנת 1718 של אנא סקיביצקי. לאחר משפטים נחתם בשנת 1730 הסכם־של־פשרה, לפיו שילמה הקהילה ללוקאש סקיביצקי 18 זהוב, והוא ויתר על כל תביעותיו. הקהילה הוכרה כבעליו החוקי של השדה.

במרוצת השנים הורחב בית־העלמין על־ידי רכישת המגרשים הסמוכים לו בסכומים ניכרים, עקב הדרישות המופרזות של בעלי השדות. בית העלמין גודר מתחילתו בחומה.

III בימי סוביאסקי וראדזיוויל

.1

כאמור, ירשו את העיר אחרי מותו של סטניסלאוו דאנילוביץ' בשנת 1637, אחותו תיאופיליה ובעלה יעקב סוביאסקי הוויבודה של בלז וקאשטלאן של קראקא, שניהל בשם אשתו את עניניה של העיר עד למותו ב־1646. בימי שלטונו לא חלו שינויים מכריעים בחיי היהודים. אפיזודה אפיינית אחת זורעת אור על חיי־המדות של הישוב היהודי בתקופה זו.

בשנת 1641, בזמן שז'ולקיב היתה בבעלותו של הוויבודה דרייסין יעקב סוביאסקי (אביו של המלך יאן ה־III סוביסקי), שנודע כאדם משכיל, נוקשה, מחמיר בדין, אולם ישר וטהור־מידות, נעשה בז'ולקיב, עיר אחוזתו, דבר, נגד הוראותיו המפורשות.

היהודי גומבה (פאווא) החזיק, בניגוד לחוק, משרתת נוצריה צעירה בשם מארושקה. במרוצת הזמן התאהב בה וחי עמה חיי אישות מהפסחא ועד יולי. כאשר הרתה לו לא סיפרה על כך לאיש, ואדרבא העלימה את הדבר עד ללידת התינוק. הולד מת, והיא נחשדה בהריגתו. אולם, הואיל ולא היו ששה עדים, — כנדרש לפי החוק המגדבורגי, — היא נתחייבה ע"י בית־הדין של הוויבודה סוביאסקי להשבע שלא גרמה למות הולד ושלא הרגה אותו.

ב־16 מארס הוציא הוויבודה יעקב סוביאסקי פסק־דין, לפיו נדונה מארושקה להלקאה פומבית בשבטים, לפני בית העיריה, ולגירוש מן העיר.

היהודי גומבא הכחיש את כל הענין, אולם בית־הדין לא האמין לו ודן גם אותו למלקות בשבטים בטבור העיר ולגירוש ממנה, כל רכושו הוחרם על ידי אדוני העיר [1].

כדי למנוע הישנותם של מקרים דומים, הקפיד אדוני העיר על קיום האיסור להחזקת משרתות רותניות, באיום של גירוש מן העיר. אף־על־פי־כן אירע מקרה דומה לאחר תשעים שנה — בשנת 1732.

אחרי מותו של יעקב סוביאסקי אחזה אשתו תיאו־פיליה בהגה השלטון. אף־על־פי שעמדה תחת השפעת הכמורה והמנזרים, היה יחסה אל היהודים הוגן וצודק, כפי שמוכיח פסק־דין שלה בענין רצח היהודי בידי הנוצרי יאן טקאץ', שנידון לעונש־מות, כפי שסופר לעיל.

תקופת שלטונה היתה קשה מאד, מלאת פלישות והתנפלויות לרבות שנות הדמים ת"ח ות"ט.. על גורלה של קהילת ז'ולקיב בימים ההם כותב נתן הנובר ב"יון מצולה":

„ונסעו משם (לבוב) ויצורו על ק"ק זאלקווא, ובקשו לגשת אל החומה להעמיד סולמות. וישפכו עליהם מים רותחים מן החומה וינוסו הפוחזים מפניהם. ויורו המורים אחריהם בקני השרפה ויהרגו מהם רבים. ויתיעצו הפוחזים ויאמרו: הלא טוב לנו לשלח את

האנשים העירה להתפשר עמהם כמו שעשינו לק"ק לבוב הבירה. וישלחו אל אנשי העיר ויאמרו אליהם: לא טובים אתם מלבוב הבירה שלא יכלו לעמוד כנגדנו ועשו פשרה עמנו. לכן אם תתפשרו עמנו מוטב, ואם לאו נבואה כלנו ונצורה עליכם ונעשה בכם שפטים גדולים, ומיתות משונות כמו שעשינו בשאר מקומות מושבותיכם. וייטב הדבר בעיני אנשי העיר שהפוחזים רצו להתפשר עמהם ושלחו מן העיר כומר אחד ושר אחד ויהודי אחד מארץ רוסיה מטשורניגוב, שיעשו פשרה עמהם [2] ונתפשרו שיתנו להם אנשי העיר עשרים אלף זהובים וששת אלפים לשר האלף שלהם גלאוואצקי הנ"ל ויסעו משם וישארו אצלם כמה אלפים קאזאקין לשמור העיר מן שאר קאזאקין שלא יצורו את העיר עוד פעם אחת. וכן עשו לכל המבצרים שבמדינת פולין קטנה ורוסיא ופודוליה וליטא שהביאו אותם במצור ובמצוק" [3].

ובעל „מספד פולוניא" כותב:

„פלגי מים תרד עיני על שאר העברים, איך בני ק"ק בוסקא היקרים ובני ק"ק ברעהין הישרים ובני ק"ק זאלקאווא הטהורים סבלו מהקוזאקים".

ר' שמואל פייבוש בן נתן פייבל מוויען מוסר בספר „טיט היון" [4], שחמילניצקי „הלך לזאלקווא ושם היו כמו שלוש מאות בעלי בתים ונתנו לפדיון נפשם ממון הרבה".

ב־26 בספטמבר 1655, לאחר שבע שנים, עלה חמילניצקי בפעם השניה על ז'ולקיב והפעם כבשה.

תושב העיר סיאמיאן גילה לקוזאקים את מחבוא הסחורות וכן הצביע על חנויות ובתים של נוצרים ויהודים שנשדדו על-ידי הקוזאקים. הנזק ברכוש היה גדול מאד.

ואולם דוקא בימי השואה האלה גדל הישוב היהודי בעיר. כי הגיעו אליה יהודים מלבוב, לאחר שהפסידו רכושם מחמת השוד ותשלום כספי־פדיון. אחרי שנת ת"ח גדלה הקהילה במידה שהיה בידה להעז ולהשתחרר מאפוטרופסותה של הקהלה־האם לבוב, ולהתחרות בה בועד־המדינה רייסין. מצבה נשתפר ביחוד לאחר מותה של תיאופיליה סוביאסקה (1661) שהורישה את רכושה, אולסקו, זלוצ'וב, ז'ולקיב עם אחוזותיה וארמוניה לבנה יאן סוביאסקי.

בימי בעלותו של יאן סוביאסקי התפתחה העיר, ואתה גם הקהילה היהודית, מבחינה כלכלית ופוליטית, וביחוד לאחר הכתרתו למלך פולין בשנת 1674. ז'ולקיב עלתה מעיירה פרובינציאלית למעלת עיר ומרכז פוליטי.

היהודים נהנו כל הזמן מאהדתו של יאן סוביאסקי ותמיכתו. מאז היותו דגלן מלכותי (חאראנזשי קאראנני) ואחר־כך הטמן־סטארוסטה של יאבורוב ואדוני אולסקו. זלוצ'וב והערים הסמוכות להן, קיים הוא קשרים עם יהודים. בששמשו סטארוסטה ביאבורוב עזר לקהילה וסייע בידה להקים בית־כנסת בעיר. הוא העריך את תפקידם הכלכלי של היהודים וחשיבותם למשק־המדינה, ולכן נקט מדיניות נוחה לאוכלוסיה היהודית וסייע לשפור מצבה. בחצרו בז'ולקיב היו יהודים רבים ואימון מיוחד יחס לאדמיניסטראטור והמוכסן שלו יעקב בצלאל בן נתן, שהשתקע בשנת 1685 בז'ולקיב וניהל את תחנת־המכס בלבוב.

העיריה והעירונים בז'ולקיב ובלבוב התלוננו עליו באזני המלך, שהוא נוהג יחס של בוז בנוצרים, והמגיסטרט בוארשה ראה אפילו לנכון להביע לעירית לבוב את צערו, על כי העניינים בפולין הגיעו לידי כך, „שהמכס המלכותי נמסר לידי יהודי והוא נוגש ומדכא סוחרים לבובאים, דבר שהוא בלתי אפשרי בוארשה" [5].

אכן, המלך היה מקובל על היהודים שראו בו את פטרונם [5א]. ואגדות נמסרו מפה לפה על מעשיו וחסדיו. שלוש שנים לאחר שירש את ז'ולקיב ב־12 בספטמבר 1664, העניק ליהודים פריבילגיה, שבה אישר במלואו את כתב־הקיום שקיבלו מאת סטניסלאוו דאנילוביץ' בשנת 1635.

בכתב־הקיום שהעניק לעיר בשנת 1678 בענין הסדר המסחר, הוא אישר במפורש את החרויות והחקים שניתנו ליהודים על־ידי קודמיו, והוא מזכיר ומאשר מחדש את כתב־הקיום של היהודים מ־12 בספטמבר 1664. גם בכתב-הקיום שנתן בשנת 1687 [7], חוזר הוא על הפריבילגיה שלו משנת 1664, שבה העניק להם את ההיתר לבנות בית־כנסת.

לאחר השריפה הגדולה שפרצה בז'ולקיב בשנת 1691, שיחרר המלך ב־4/9 1691 את העיר מחובת

סילוק כל המסים למשך 8 שנים. הואיל ובשריפה עלו באש כל כתבי־הקיום של העיר, אישר המלך ב־11 במארס 1693 את כל הפריבילגיות שלה ונקבע, בין היתר, שמותר ליהודים להיות נוכחים בבחירות המוכתר, ראשי העיר והשופטים. מזכות דומה נהנו גם היהודים בערים פרטיות אחרות כגון ברודי, בוליחוב ובערים של הנסיך ראדזיוויל בליטא. כן התיר להם להחזיק בית־מרחץ משלהם, והטיל עליהם להשתתף בהוצאות לשומרי העיר שישגיחו על מניעת דליקות. להלן מדובר שם, כי יהודים שקנו בתים נוצריים ישלמו את המסים כמו הנוצרים. לקביעת המסים תשגר הקהילה לועדת־השומא שני „ראשים".

ליהודים ניתנה גם אפשרות לשלוח פעם בשנה בא־כוח אחד או שנים לישיבת מועצת העיר, שבה נמסר דין־וחשבון על כספי העיר, הואיל והיהודים השתתפו בחלק החמישי של הוצאותיה. את מס התו־צרת (טשאפאווע) עליהם לשלם לפי התקנות הישנות. לשם קביעת שיעור המסים הממלכתיים והעירוניים ייקבע משרד מורכב מ־12 אנשים, 2 נציגים מכל איגוד בעלי־מלאכה ו־2 נציגי הקהילה, ועליהם להעריך את המסים ביושר ובצדק.

כתב־־קיום זה הניח למעשה את היסוד לחיי הקהילה והישוב היהודי בז'ולקיב, אישר את כל הפריבילגיות הקודמות לו, ונוסף על כך חודשה בו התקנה הקובעת את נוכחות היהודים בבחירות לשלטונות העירוניים והשתתפות נציגיהם בועדת־השומא.

עם זאת הקפיד המלך בפיקוח על תשלום מסי היהודים, והטיל ב־27 ביולי 1693 על גובי־המסים לשים עין על היהודים, שהאצילים פורשים עליהם חסותם. בתקופה זו סבלה העיר, והיהודים בכללה, מדליקות שפרצו בשנים 1645, 1657, 1691, 1695, 1699 בהן נשרפו גם בתים רבים של יהודים.

בזמנו של המלך סוביאסקי התגוררו בז'ולקיב והיו פעילים בחיי הציבור ד"ר מנחם דה יונה, רופא המלך והמוכסן יעקב בצלאל בן נתן, ותרומתם ניכרת לקידום הקהילה בכח השפעתם והישגיהם שזכו להערכה מלאה של המלך.

ד"ר שמחה מנחם עמנואל, בנו של הרופא יוחנן ברוך דה יונה[8], היה אדם מיוחד במינו. אביו השתקע כרופא בלבוב. אמו אקסא היתה בתו של הרופא ד"ר מנחם צונזפורט מלבוב ונפטרה בשנת 1666. גם אחיו אליעזר היה רופא מומחה בלבוב ונפטר ביום כ"ח אלול תל"ג (1673). אחיו יעקב הוסמך לרפואה בפדואה בשנת 1678 יחד עם חברו לוי ליברמן פורטיס מלבוב, אחיו של יצחק פורטיס (חזק). אחיו יוסף היה סוחר בלבוב ונפטר בשנת 1712. אביהם ד"ר יוחנן ברוך, מנכבדי קהילת לבוב, היה חכם מובהק ש„אתו היתה ברית התורה והמצוה". נפטר בי"ד ניסן תכ"ט.

שמחה מנחם השתלם משנת 1664 ברפואה בפדואה, בתום לימודיו חזר ללבוב שבה עבד כרופא ונשא לאשה את נסיה בת ר' פסח. עד מהרה נודע כאחד מטובי הרופאים גם בסביבה. יחד עם פעילותו במקצועו הקדיש מזמנו לעניני קהילת לבוב בשנות הסבל שלאחר ת"ח.

המלך סוביאסקי, שנתקף בשנות 1670—1671 במחלה קשה, הזמינו לשמש רופאו, ודרש שיגור לידו ב־ז'ולקיב. הוא נענה לדרישתו ונשאר בז'ולקיב עד מות המלך בשנת 1696. אחרי־כן חזר ללבוב, שבה בנה לעצמו בית מפואר ברחוב היהודים (רחוב בלאחארסקא 19). בהיותו בז'ולקיב לקח חלק פעיל בחיי העיר והיה אהוד על הציבור היהודי, ואפילו לאחר עזיבתה היו ראשי הקהל פונים אליו.

הנה, למשל, אירע בשנת 1701, שאחד מתושבי העיר חירף וגידף את הקהילה, והוא נתבקש להתערב בסכסוך. במכתבו אל הקהילה מיום י"ב כסלו תס"א (1701) כותב הוא, כי „חביב היה לכל בני הקהלה כקטן כגדול לזה ישמעו את אשר יצא מפי הרב המאוה"ג מוהר"ר ישׂשכר בער אב"ד ומו"צ בקהלתכם", ומטעים: „בודאי כל הרוחות שבעולם לא יזיזו את הפסק ההוא (של הרב) ממקומו וכי יזיד איש על רעהו לחלוק על זה כחולק על השכינה"[9]. מכתבו עשה רושם על הקהילה, וועד המדינה שטיפל בענין הוציא פסק דין, בהסתמכו גם על דברי „כבוד הרב הגדול מוהר"ר יששכר בער שהיה אבד"ק הנ"ל והקצין הטפסר הרופא מומחה מו"ה שמחה נ"י כראותם קצת אנשים נרפים ומקילים בדברי חכמי הדור לעורר מדנים לפרוץ פרצות שמו נפשם בכפיהם בכל יכלתם ועמדו בפרצה זו סיקלו המסילה גדרו הגדר לבל ימוט ולא יבול עליהו לא יפול ארצה אפילו נובלת

מכל התקנות ומאלו ואלו נסתיים הדבר הכל על נכון בטוב טעם ודעת עשויים באמת וישר ראוי מעם אלקים ואדם" [10].

חלקו נכבד גם ביישוב הסכסוך בין המדפיסים בלובלין וקראקא לבין המדפיס אורי פייבוש מאמסטרדם. לאחר שהאחרון העביר בשנת 1690 את בית־דפוסו לז׳ולקווא, הובא עניינו בשנת 1697 (תק"ז) לפני מושב ועד ארבע הארצות ביארוסלב, שקבע בעניין זה תקנה מיוחדת. ד"ר דה יונה נקבע לפקח על כך, ש„אורי פייבוש לא ידפיס יותר משבעה מאות קונטרסין בק"ק זולקווא. ויהיו נרשמים הקונטריסין ההם בח"י (חתימת יד) הרב ה"ה האבד"ק לבוב או בח׳ הראש השר והטפסר והגביר הרב כמוהר"ר שמחה במוהר"ר יוחנן נ"י מק"ק לבוב" [11].

„ר׳ שמחה דאקטער" — ככינויו בפי העם — היה מקובל על כל חוגי האוכלוסיה, יהודים ונוצרים. היה גדול בתורה, בעל השכלה ושוחר אמנות, כפי שמעיד, בין היתר, ביתו שהקימו בסגנון הרנסנס. ביחוד העריכו את נדיבותו. כי ידו היתה פתוחה לעזרת עניים ודלים.

אשתו הראשונה, נסיה, נפטרה בשנת 1693. לאחר שחזר מז׳ולקיב ללבוב בשנת 1696, נשא אשה שניה וחי אתה רק שנים מועטות. בכ"ח אדר תס"ב (1702) הלך לעולמו.

שונה ממנו היה סוכנו של סוביאסקי יעקב בצלאל בן נתן. מוצאו בלתי־ידוע, אביו נהרג בשחיטות ת"ח. בשנת 1685 בא לז׳ולקיב ורכש זכות־ישיבה בעיר. עוד בשנת 1682 קנה מהצורף סטניסלב טומאשביץ׳ בית מפואר בטבור העיר ב־1800 זה׳, לאחר שהודיע לראשי הקהלה בי׳ תמוז תמ"ה, „שנפשו חשקה להיות שוה כאחד מתושבי הקהלה יצ"ו ולקבל עליו עול הקהלה כאחד מבני הקהל יצ"ו". ראשי הקהילה נענו לבקשתו, ואחרי משא ומתן העניקו לו ולזרעו חזקת־ישוב בקהילה. הוא התחייב לשאת בעול הקהילה „הן לפרעון חובת הקהלה מעכשיו ולהבא עם כל בניו וחתניו והן לכרגא דמלכא והן לכל שאר נתינות ועולמות שיהיה בהקהלו יצ"ו", וביטל בעצמו ביטול גמור את כל הכתבים (פריבילגיות) האישיות שהשיג הן מהמלך יר"ה הן מאלופי רוזני קציני דד"א וכן

„מאלופי רוזני קציני מנהיגי הגליל יצ"ו שהם נגד איזה תקנות הקהלה". עד מהרה נתאקלם בקהילה. בחול המועד פסח שנת תמ"ז נבחר גבאי בית־הכנסת, ובשנת תמ"ט ראש הקהילה, ולא זה בלבד אלא שנקבע גם, כי חתנו חנוך רשאי „להיות ראש הקהל ליישב במקומו ולהיות כמותו לכל דבר" [12]. רק במקרים שבהם דרושה היתה השתדלות לפני המלך או שרים, היה הוא עצמו מסדר את עניני הקהילה. הוא שימש מוכסן של המלך סוביאסקי, ובתפקיד זה היה מפקח ומבקר את החשבונות וההכנסות של תחנות־המכס ברייסין, וואהלין ופודוליה, ומחכיר את דמי־המכס בכל התחנות בחבל הדרומי־המזרחי של פולין. תוארו הרשמי היה „אדמיניסטרטור המכסים הממלכתיים של הוד מלכותו".

תודות להשפעתו הגדולה בחצר המלך, ולא מן הנמנע שביזמתו, הושגה הפריבילגיה לבניית בית־כנסת חדש בשנת 1687, וכן הסכמתו של הארכיהגמון הלבובאי ליפסקי (1692).

בימי המלחמות נגד התורכים ופלישות הקוזאקים תרם בצלאל לצרכי הממלכה 400,000 זה׳ [13]. מובן, שיהודי במעמד כזה שנוא היה על הנוצרים, שפתחו במסע השמצות והסתות נגדו, ובכלל זה הפיצו שמועות כאילו הוא מזלזל בדת הנוצרית ומגדפה. העיריות בלבוב, פוזנא, וארשה היו מסיתות נגדו, ומפריחות עליו שמועות בדויות כשונא הנוצרים. צירים לסיים בגרודנו בשנת 1693, העלו לדיון את עניינו, וטענו, שהוא גונב מאוצר המדינה ומגדף את הדת הנוצרית. נבחרה ועדת־החקירה, אולם עקב פיזור הסיים ירד העניין מסדר היום.

אין לדעת אם הודח ממשרתו ונאסר. ידוע שנפטר בז׳ולקיב בי"ט תשרי תנ"ז (1696) [14].

יורשיו של המלך יאן ה־III סוביאסקי — בנו קונסטאנטין (1696—1726), אלמנתו מאריא דה וסל (1726—1728), בנו בכורו יעקב (1728—1737) ובתו מאריא קארולינה דה בוליון (1737—1740) כולם אישרו את כתב־הקיום משנת 1693.

בשנים האחרונות לשלטון בית סוביאסקי בז׳ולקיב, זעזעו יהודי העיר ממעשה יאן סראפינוביץ׳. לפי מקורות הכנסיה הקתולית נולד המומר הזה ב־5

באפריל 1683 לאביו יעקב שאול שהיה רב בגרודנו. הוא עצמו שימש ברבנות בסלוצק ואחר־כך בבריסק דליטא. לאחר שלקה במרה שחורה ודעתו נטרפה עליו, הביאה אותו משפחתו לז׳ולקיב אל מקובל ובעל מופתים, שהשתדל לרפאותו. הואיל ובגלל השתוללותו היה מסוכן לסביבה, נכבל בשרשראות ונכלא במרתף של בית הרופא. ובמרתף, לפי ספורי הכנסיה, הרהר בנצרות, יום אחד כשהתפלל לישו על שחרורו, נפתחה דלת כלאו והוא יצא ממנו בריא, פנה במישרין לכנסיה — והתנצר.

עד כאן האגדה. אולם האמת היא, כי ב־25 באפריל 1710 התנצר בז׳ולקיב יהודי צעיר בסנדקאותם של קונסטנטין סוביאסקי ואלז׳ביאטא סיאניאווסקה, אך לא נודע אם המדובר בסראפינוביץ׳. בכלל, קשה לקבוע, אם אמנם סראפינוביץ׳ הוא דמות היסטורית. הנה, על אף השתדלותם של יהודי סנדומיר, לשם בא לפי ספורי הכנסיה, הוא לא התייצב ל„ויכוח" על התיזות האנטי־תלמודיות שלו ועל טענותיו שהיהודים נזקקים לדם נוצרים שמקומו נקבע בוארשה בארמונה של סיאניאבסקה ל־22 במאי 1712, ומאז נעלם ועקבותיו אבדו. אפשר, על כן, שלא היה קיים מעולם [15].

עם מכירת ז׳ולקיב ב־11/VIII 1740 לנסיך קאזימיר ראדז׳יוויל נפתח פרק חדש בתולדות יהודיה.

חודש ימים לאחר הקנייה אישר ראדז׳יוויל, ב־22 אפריל 1740, את כתבי־הקיום של יהודי ז׳ולקיב שקיבלו מאת סטאניסלב דאנילוביץ׳ ב־16 ביוני 1635 ושל יאן סוביאסקי מ־21 ספטמבר 1664, את האישור של המלך יאן סוביאסקי ובניו יעקב, לודביג וקונ־סטאנטין משנת 1677, וכן את אישורו של קונסטאנטין מ־27 בדצמבר 1726.

לפי בקשתו של ראדז׳יוויל אישר גם המלך הפולני אוגוסט ה־III, ב־31 במארס אותה שנה בתעודה מיוחדת את כל הפריבילגיות הנזכרות.

בתקופה זו חלו סכסוכים בין היהודים לבין העירו־ניים בעניני חלוקת המסים, ואדוני העיר שיגר קומיסרים לבדוק את הטענות ההדדיות. כדי לשים קץ לסכסוכים הוא הוציא ב־17 ביוני 1741 תקנות חדשות [16]. לפי התקנות שנוסחו על יסוד הבדיקות והדוחו"ת של הקומיסרים, הוטל על היהודים לשלם מכל 100 זה׳ של מסים שישולמו על־ידי העיר — 60 זה׳, ואילו יתרת 40 הזהובים היה על הנוצרים לשלם. בכל מקרה שיהיה צורך להטיל מסים חדשים, יכריעו קומיסרים מיוחדים של הנסיך ראדז׳יוויל על חלקם של הנוצרים וחלקם של היהודים. במקרה שהמסים לכסוי תיקונים וקישוט העיר לא יספיקו, יש להטיל מסים חדשים, שיסולקו שווה בשוה, על־ידי הנוצרים והיהודים.

כן הוחלט בתקנות אלו שעל היהודים לשאת בתשלום המשכורות של לבלר העיר ועובדי השירות, ולהשתתף בהוצאות לתיקונים של המצודות, חומות העיר, הגשרים והכבישים ובהחזקת חצוצרן עירוני. עליהם להשתתף יחד עם הנוצרים בהגנת העיר מפני האויבים, ולשם כך צריך כל יהודי להחזיק רובה, חרב או פגיון. בתקנות אלו הודגש גם, שאסור ליהודים להחזיק אנשי־שירות נוצרים, אך מותר לנוצריות להביא ליהודים ביום מים מבארות, אולם כביסתם של לבני יהודים מותרת להן אך ורק בבתיהן. כן אסור על נשים נוצריות ללון בבתי יהודים, וכל עוברת על האיסור תיענש במאתים מלקות, ואולם מותר ליהודים להעסיק משרתים נוצרים, בלי נשותיהם. לפי תקנות אלו נמסרה ליהודי ז׳ולקיב מצודה אחת — כנראה לצרכי הגנה ובית־מטבחיים, והם נתחייבו לתקנה ולדאוג לקיומה התקין.

ראדז׳יוויל לא התגורר בז׳ולקיב דרך קבע והיה מזדמן אליה מזמן לזמן. כל ימי שלטונו דאג לקיום הסדר בעיר, והקפיד שבית־הדין יפעל בצדק ויושר. ב־3 במאי 1758 נשדד ביתו של יצחק פאסמאניק. מאיר יעקוביץ שבא ממושצ׳יסקו, ונמצא בבוקר מוטל פצוע קשה ובחוסר הכרה לפני הבית. משהוכח לאחר חקירה בעינויים, שהשוד בוצע בידי יצחק פאסמאניק, אלעזר בורקובניק ואליהו, עקדה העיריה, לפי הוראתו של הנסיך ראדז׳יוויל ובאישורו, להרגם בחרב, אף־על־פי שמאיר יעקוביץ נשאר בחיים.

ראדז׳יוויל דאג גם להתפתחותה של העיר מבחינה כלכלית. בשנת 1746 הקים בה בית־חרושת לאריגים ולחרסינה, ולצורך מכירת התוצרת נפתחה בלבוב חנות מיוחדת. בטרטרוב הסמוכה לז׳ולקיב הקים בית־דפוס יהודי שלא נתקיים אלא זמן קצר. הוא

משתדל גם להשיג מידי מוסדות הכנסיה הקתולית אישור לכתבי־הקיום של היהודים, ביחוד בענין הקמת בית־כנסת חדש שאושרה בכתבי־הקיום של דאנילוביץ׳ וסוביאסקי.

מאמצו זה הוכתר בהצלחה בשנת 1741. בביקורו של הארכיהגמון מיקולאי איגנאצי ויז׳יצקי בז׳ולקיב ב־27 ביוני 1741, הוא העניק אישור לזכויות היהודים בקשר לבית־הכנסת, לבל יפגעו בבית־הכנסת הקיים ובמנהגיהם, לפי בקשתו של ראדז׳יוויל ומשאלתו המפורשת.

בפתח האישור מודגש אמנם, שדין הוא שהנוצרים לא יסבלו ולא יחוסו על היהודים האשמים ברצח ישו, ואדרבא, מחובתם לא להרשות להם לבנות בתי־כנסת חדשים ולא לחדש את הישנים ולא לתת להם לקיים את דתם, כדי להענישם על החטא שחטאו. אולם לרגל האדישות, הרשלנות, הנוחיות והפרוטקציות של בעלי־האחוזות והאצילים בחבל לבוב, זכו היהודים בחרויות שמהן הם נהנים. בכל עיר נוסדת מניחים הם מיד אבן־פנה לבית־כנסת, עד כדי כך שאין עיירה ללא בית־כנסת יהודי. אך בהתחשב במצב המציאות הקיים, בבקשות המגנטים ובהשתדלותו הנמרצת של הוויבודה הנסיך מיכאל ראדז׳יוויל, ולבסוף עקב הבקשות והתחנונים של ראשי יהודי ז׳ולקיב וכל קהילתם, להניח להם לקיים את מנהגיהם ולהחזיק בבית־הכנסת שהוקם מזמן, „הננו הואלנו" להיענות להם מתוך רגש רחמים נוצרי. אולם על היהודים לדעת, שהם „נתיני גולת הנוצרים ועבדיהם" ומחובתם לכבד את פקודות הכנסיה. אסור להם להחזיק אנשי־שירות נוצרים, ביחוד נשים לפני גיל חמישים, בפרט מיניקות לילדי ישראל. בחגי הנוצרים, בהם נערכות תהלוכות כנסייתיות, עליהם להגיף את חלונותיהם, לנעול את דלתות דירותיהם ולא לצאת לרחובות. בימי הצום של נוצרים אסור להם לערוך חתונות. ואל יזוזו את שטח בתיהם לקרבת הכנסיה הקתולית. במקרה שייהרס בית־הכנסת שלהם, אסור להם לבנותו מחדש בלי הסכמת הארכי־הגמון.

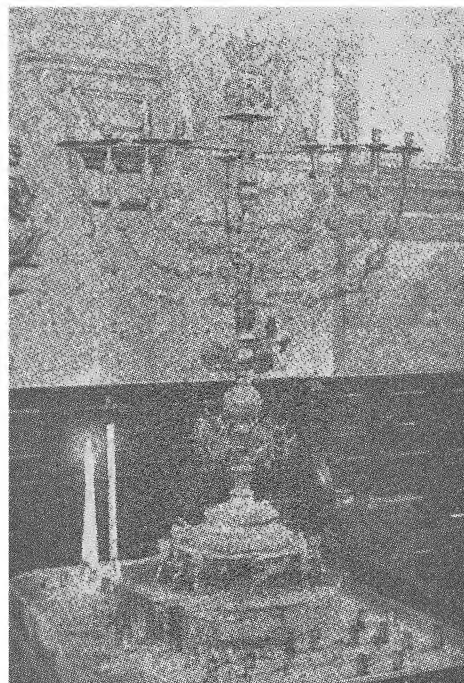
בעד בית המדרש הסמוך לבית־הכנסת, בו לומד הנוער היהודי „שגיאות ותרמיות", עליהם לשלם לרקטור הכנסיה את התשלום השנתי המגיע לו לפי המנהג.

בימי בעלותו של ראדז׳יוויל קרה מאורע שזעזע את יהודי העיר. בשנת 1746 נהרגה לאור היום, באכזריות, משפחתו של גרשון לייבוביץ. גוויותיהם של אבי המשפחה ואשתו נתגלו על־ידי שלטונות בית־המשפט במצב נורא ושתי בנותיו במצב של גסיסה. אחיו של גרשון, אהרן תבע לדין את הטוחן מכפר סופושינא ליד ז׳וליקוב, דומיניק דונאיבסקי ומשרתו אנדרושקו סמיצק, הואיל ומצא שהם מכרו ליהודי בשם ישראל תכשיטים שהיו רכוש אחיו הנרצח. בחקירה הודה דומיניק שהרג את גרשון ואשתו בגרזן והכה את בנותיהם, חזר לאחר המעשה לטחנתו והחביא את החפצים השדודים, כסף ותכשיטים. דומיניק דונאיבסקי וסמיצק נידונו למוות, דומיניק בכריתת ראשו וחיתוך גופו לארבעה חלקים וסמיצק — במכות חרב. לפני שבוצע פסק־הדין הודה דונאיבסקי, שסמיצק לא השתתף ברצח והוא חף מפשע. על יסוד הודאתו בוטל גזר־הדין של סמיצק והוא נידון למאסר שלוש שנים על הנאתו מכספי הנרצח. גזר־הדין של דונאיבסקי בוצע במלואו באישורו של ראדז׳יוויל. משפט זה עורר רושם עז על האוכלוסיה, וזמן רב לא אירעו מעשי רצח ושוד. מתוך תודה גילו היהודים לשלטונות הארמון את שמות האנשים שבקשו למכור להם חפצים שנגנבו בארמון.

גם בשנים שקדמו לשלטונו של ראדז׳יוויל לא חסרו מקרי רצח ושוד על יהודי ז׳ולקיב. והיו גם יהודים שביצעו מעשים פליליים, אולם ברובם בתוך העדה עצמה [17].

בשנת 1736 היו בז׳ולקיב שני משפטים על מעשי־שוד בכנסיות שבוצעו בידי יהודים לא מז׳ולקיב, וכן בבית־הכנסת בקאמיונקא־סטרומילובא שנשדד על־ידי שני אכרים נוצרים שהטמינו חלק מהחפצים הגנובים במנזר הדומיניקאנים בז׳ולקיב. במשפט נגד היהודים הוצא פסק־דין מות על ארבעה מהם לעומת זה פסק בית־המשפט בז׳ולקיב במשפט השני, שאינו רואה שום הצדקה להחזיקם במאסר בז׳ולקיב, והחליט להחזירם לקאמיונקא־סטרומילובא לשם הענשתם.

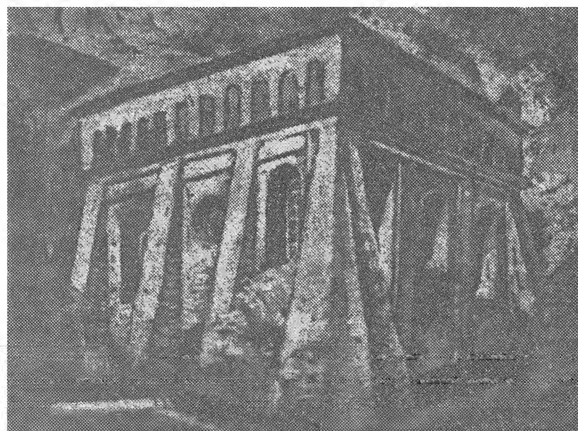
בקשר לפרשת המשומד יאן פיליפוביץ׳, שחזר לחיק היהדות בשנת 1728, ולפי הלשנתו של הסנדלר הנוצרי איצקו מיאריצוב נאסר והודה בעונים שנתפתה

המנורה בבית־הכנסת הגדול בז׳ולקיב

הכניסה לבית־הכנסת הגדול בז׳ולקיב

בית הכנסת הגדול בז׳ולקיב (ציור)

למעשה על־ידי היהודי משה, הוציא הסטרוסטא מלבוב צו לאסור את רבני לבוב, דרוהוביץ' וסטרי.

רבה של לבוב באותן השנים, ר' חיים בן לזר, הצליח להימלט מלבוב לז'ולקיב, אולם בית־המשפט שיגר לשם את הפקיד זדרויובסקי. ר' חיים הוזהר והצליח בעוד מועד להימלט מז'ולקיב לתורכיה[18].

בהשפעת ההסתה של הכנסיה הקתולית חל בפולין כולה במאה הי"ח שינוי ניכר גם ביחסם של הנוצרים אל היהודים בז'ולקיב, וגברה השנאה אל היהודים מצד חלקים גדולים של האוכלוסיה הנוצרית. עינה של הכמורה היתה צרה ביחוד בבית־הכנסת היהודי וגרמה ליהודים קשיים. בהשתדלות ראשי הקהלה השיגו מ־הגמון סופראגאן חבר של קולגיום כמרים; חשמן סופ־ראגאן היה כפוף לארכיהגמון בלבוב סמואל גלוביסקי ב־27 בספטמבר 1756, רשיון לקיים את ביהכ"נ, בלווי מספר תנאים כגון איסור לעבוד בימות א' ובחגאות, איסור להמצא ברחובות בזמן תהלוכות כנסייתיות והתחייבות לשלם לכומר הכנסיה דמי־חגא[19].

בדומה לערים אחרות בפולין פרצו גם בז'ולקיב סכסוכים עם העירונים על רקע כלכלי, אמנם לא במימדי העיר הסמוכה לבוב. סכסוכים אלה בעניני זכות מסחר וביצוע מלאכות באו לפני בעלי העיר, והם מינו קומיסרים מיוחדים לשם הסדרתם. ידוע הסכם משנת 1721, שנחתם בין נציג אגודת הקצבים העירונים פאבל קרזיזאק לבין ראשי הקהל שמעון בן אברהם וזעליג, לפיו התחייבה הקהילה לשלם לאגודה עד 6 באוקטובר 1721 50 דוקאטים בעד השנים הקודמות, ו־10 זה' בכל שנה ולתת לחברותא של „הצעך" הנוצרים כד י"ש.

סכסוך אחר פרץ בין הקהל לבין העיר בשנת 1731 בענין מסים, והוא יושב על־ידי הקומיסרים ויטקובסקי קאשטלאן ממינסק ולשציץ־גראביאנקא שהיה הקומיסר הכללי של בית סוביאסקי.

שנה שנה חוזרים ופורצים סכסוכים בין העירונים לבין היהודים, והם כמעט כחלק קבוע בסדר־החיים שלהם. אף־על־פי־כן נרקמים ביניהם קשרים אמיצים על רקע כלכלי־פיננסי. הכמרים, המנזרים והעירונים מלווים סכומים ניכרים ליהודים ולקהילה. היהודים רוכשים בתים בשכונות נוצריות ומתגוררים שם, אמנם מזמן לזמן פורצים סכסוכים, אפילו התנגשויות ונערכים משפטים, אולם כל זה אינו מפריע לקשרי מסחר ולביצוע עסקים הדדיים. על אף איסורי הכנסיה להחזיק אנשי־שירות נוצרים, עובדים נוצרים אצל יהודים וגם יהודים אצל נוצרים. נוצרים מכל שכבות החברה נזקקים, על אף איסורי שלטונות הכנסיה, לרופאים וחובשים יהודים, וקונים תרופותיהם בבית־המרקחת של הרוקח היהודי משה חיימוביץ'.

.2

עם התפתחותה הכלכלית של העיר התרחב גם היקף פעילותם הכלכלית של היהודים, שרובם שלחו ידיהם במסחר, כפי שהותר להם בכתב־הקיום של המלך סוביאסקי, בעיקר בסחר־מזונות, אריגים, עורות, פרוות, בגדים, וכן כובעים, במידה ששילמו בעד היתר זה לאגודת החייטים; ואף בימי הירידים בשנת 1742 הרחיב ראדז'יוויל את היתר הסחר בפרוות על פרוות יקרות, כגון סמורים (צאבעל) ואסר את המסחר בפרוות זולות, שהיה מונופולין נוצרי. בידי היהודים היה גם סחר התבואות והקמח, אולם נדרש מהם לא לקנות את התבואות לפני הכניסה לעיר ולהקפיד על הדיוק במשקל לפי החוק. האופים, יהודים ונוצרים, נתחייבו לאפות את הלחם במשקל, לפי ההוראות. כל הסוחרים, יהודים ונוצרים, נתחייבו למסור בימי הירידים את דוכניהם למשך תקופת היריד, לסוחרים הבאים לז'ולקיב.

בשנת 1740 הוגבל בפקודת המלך אוגוסט ה־III מסחר היהודים בעיר רק לזמן שהותו של המלך וקיום הירידים. בשנת 1742 קבע ראדז'יוויל ימי־יריד חדשים — ב־24 ביוני, 28 בדצמבר ובינואר בחג ניקולאוס־הרותני, אולם משך כל יריד, פרט לאחרון, נקבע לשבועיים ימים.

פרט למסחר עסקו היהודים גם בתעשיה, בייצור ומזיגת משקאות. בידיהם היו אז ייצור ומכירת הבירה בחביות וכן של התמד, שטיבם נודע בכל הארץ, וכן של יינות וי"ש. מלבד הסחר הסיטוני במשקאות הם החזיקו בתי מרזח. העיריה היתה מחכירה להם על הרוב את גביית המס הממלכתי על משקאות[20], וכן גביית המס על הליקרים, לפי שהוחלט בשנת 1707 על־ידי הסיימיק בסונדובא־וישניא. העיריה העמידה

לרשותם לעזר משרתים. חוכרי המס דאגו גם למניעת ייצור משקאות בחשאי. מספר היהודים בתעשיית המשקאות גדל ביחוד בסוף המאה הי"ח.

מספר קטן של יהודים עסק גם בסחר עצים מיערות הסביבה ועיבודם. מסוף המאה הי"ז גדל מספר בעלי־מלאכה יהודים, ביחוד חייטים ופרוונים. על אף העדיפות שהעניק כתב־הקיום של ז'ולקיאבסקי משנת 1606 לפרוונים הנוצרים, לא נתנו היהודים דעתם לתקנה זו ועסקו בפרוונות. אין ספק, שבעלי מלאכה יהודים — בפרט קצבים, אופים, חייטים, פרוונים ושזרים היו מאורגנים באיגודים משלהם, ושילמו לפי הנהוג שנה שנה סכומים מוסכמים לצאכים של בעלי־המלאכה הנוצריים [21]. היו גם צורפים, יוצקי פליזים, פחחים וכובעים, ועושי אהלים, שהיו ידועים בפולין בטיב עבודתם.

היו יהודים שעסקו בעסקי כסף, היו נותנים הלוואות ברבית על הרוב בעבוט, לפי ערך החפצים. גם הדומיניקאנים, העירונים והכמרים הלוו כספים ברבית.

עם הקמת בית־הדפוס בסוף המאה הי"ז — עליו ידובר בפרק מיוחד — היו גם מדפיסים, סדרים, כורכי־ספרים וגלפים יהודים. גם במקצוע הליבון, צביעת אריגים ובדים והדפסתם היו עסוקים יהודים.
לשיא התפתחותם הכלכלית הגיעו היהודים אחרי שנות ת"ח—ת"ט, עקב זרימת יהודים מלבוב ובזכות תמיכתם של סוביאסקי ואחר־כך של ראדז'יוויל, שהיה מעוניין בפיתוחה המסחרי והתעשייתי של העיר.

במחצית השניה של המאה הי"ח, למן שנת 1750, מסתמנת תקופת הירידה. המלחמות, מעבר הצבאות השונים שהטילו קנסות, דמי־הפקעה, וסתם תשלומים [22] והדליקות הרבות — עיכבו את ההתפתחות הכלכלית וגרמו להרעת המצב החמרי. כך, למשל, שילמה הקהילה בשנת 1750 לפי תקציב ההוצאות שלה מס־גלגולת 300 זה', לפרשים בארמון 384 זה', לחוכרים בז'ולקיב 1,800 זה', מס משקאות 950 זה', דמי חגאות 1,000 זה', ללבלר העירוני, 80 זה' בעד נרות ל"קורדיגארדא" משמר (אודוואך) 72 זה', למשרתי העיר 200 זה', לנאמן הארמון והקהל 500 זה', ללבלר הארמון 200 זה, רבית, שעורים וחובות 10,570 זה' — בס"ה 19,610 זה' [23]. בשנת 1750 עלו חובות הקהלה למעלה מ־100,000 זה' [24] לפי רשימת השלטונות האוסטריים בשנת 1784 היתה הקהילה חייבת 12,073 גולדן, מהם לדומיניקאנים 7,675 גולדן, לכנסיה 1,350, לכרמליטים בלבוב 2,750, לקאנוניקוס בראשקובסקי בז'ולקווא 75, לכמורה בז'ולקיב 250 גולדן [25].

במפקד האחרון של פולין בשנת 1765 נמנו בז'ולקיב 2017 [25א] יהודים, בכפרים המסונפים אליה, 98, יחד 2,115 יהודים, בכללם 980 גברים ומהם 431 מוכשרים לעבודה. אולם פעילים היו במקצוע היו רק 263 גברים (61,1%), ו־168 היו בלי מקצוע קבוע (38,9%). במסחר ובתעשייה היו עסוקים 58 (13,8%). מוזגים והוכרים 24 (5,6%) במלאכות 129 (30,2%), אנשי שירות, עוזרים שכירי־יום, סבלים, עגלונים וכו' 8 (1,8%). כלי קודש 44 (10%) [26].

לאחר מותו של מיכאל קאזימור ראדז'יוויל ירשו את העיר ז'ולקיב ואחוזותיה בניו קארול והירונים, אולם שניהם חיו חיי הוללות, שקעו בחובות והוכרחו למסור אה אחוזות ז'ולקיב לנסיך דומיניק ראדז'יוויל, אבל גם הוא לא היה אדמיניסטרטור מנוסה וגרם בשנת 1787 למכירה פומבית. הרכוש התפורר לחלקים, הארמון והפרבר ויניקי נרכש על ידי מיופה־כוח האחוזות של ראדז'יוויל אדם יוזפוביץ' והחלק השני נרכש על־ידי ממשלת אוסטריה, שהקימה ממנו קרן דתית (רעליגיאנס־פאנד).

השנים האחרונות שבהן היתה ז'ולקיב בשלטון פולין עומדות בסימן פלישת הרוסים בשנת 1763, הקונפדרציה בשנת 1770 ומגיפות שהשתלטו על האוכלוסין — כל זה גרם למצב עגום וירוד של העיר ותושביה.

IV החיים הפנימיים

א. הארגון הקהילתי

עד 1626 היתה ז'ולקיב סניף של קהילת לבוב (פרשי־קאהאלעק), שבראשה עמדו "האלופים ומנהיגי מדינה, ומנהיגי קהילה קדושה לבוב", שהיה כפוף להכרעותיה. את עניני הסניף ניהל ועד קהל מורכב משני באי־כח קהילת לבוב ובא־כח קהילת ז'ולקיב.

לפי התקנות שהותקנו בי"א תמוז ש"פ (1620), אסור היה על כל יהודי לבוא „לדור הנה (בז'ולקיב) בלתי ידיעות הראשים והטובים דק"ק שלנו יצ"ו בצירוף חמשה עיקורי הקהלה", ו„יודיעו לראשי מנהיגי ק"ק לבוב יצ"ו כפי משמעות הכתבים של מנהיגי ק"ק לבוב יצ"ו. הפרנס־החודש מחוייב להשגיח על זה בקנס חמשה אדומים לבנין בית הכנסת בלי הנחה"[1] בלי הסכמת הראשים „אין רשאי שום בעל הבית שלנו לקבל שום אדם נכרי לדור בביתו בחרם ובקנס שלשה זהובים אדומים".

פיקוח קהילת לבוב החמיר והלך והקיף את כל שטחי החיים של הקהילה. בשנת 1624 (ד' ניסן שפ"ד) אסרה קהילת לבוב על קהילת ז'ולקיב לגבות בלי הסכמתה כספים לצורך הוצאות הקהל, לפי שאין לה רשות להטיל מסים חדשים עד שיעשו „חשבון צודק מגבייה הראשונה".

בשנת 1630 קבע קהל לבוב, לרגל הטענות והתביעות שבין אנשי לבוב לבין אנשי ז'ולקיב, מוכרי יין־שרף בלבוב, תקנה מפורשת, היכן וכיצד רשאים יהודי ז'ולקיב לקנות ולמכור י"ש[2]. אפילו את אתרוגיהם נתחייבו יהודי ז'ולקיב לקנות בלבוב.

ואף בעניין סכסוכים על מכירת המקומות בבית־הכנסת ואופן קביעת המקומות, הכריע הקהל בלבוב ומינה 3 בוררים מאנשי לבוב שעליהם היה לחקור ולהחליט בדבר. כן החליטה לבוב, שאם יגיע מספר התושבים היהודים בז'ולקיב כדי ארבעים, יש לייסד בה ישיבה ולקבל רב.

ראשי ורבני לבוב, בצירוף הרב ר' הלל בן יצחק אב"ד זולקווא, תקנו את תקנון הבחירות[3]. כפי שניתן להסיק מהתקנות היתה גם הממלכה מעוניינת בקיום הסניפים, כי את כל המסים שילמו לקהילה הראשית.

בשנת 1626 הוקמה הקהילה העצמאית של ז'ולקיב וראשיה ניסחו את תקנותיה, שלפיה עמד בראש הקהילה ועד־קהל הנבחר שנה שנה מורכב מ־11 אנשים, ובהם 4 פרנסים או ראשים ו־4 טובים, יתר 3 הנבחרים הם „הקהל" לפי דוגמת הקוואדראינגטא־וויראט של העיריות. בשנת 1740 הוכנסו אי־אלה שינויים בתקנות: נשארו 4 פרנסים ו־4 טובים, אולם מספר חברי ה„קהל" הוגדל מ־3 ל־4. מלבדם היו

ועדות: לעניני צדקה ובה 5 „גבאי הגבוהים", גבאי הצדקה הגדולה וכן 5 בעלי־חשבונות. בניגוד לקהילות אחרות לא היו בז'ולקיב „בעלי שוק", ממונים על משקלות ולא גבאי תלמוד־תורה.

לניהול בית־הכנסת נקבע גבאי אחד, ומשנת 1740 5 גבאים. מספר הבוררים היה כל הזמן חמישה[4].

הפרנסים היו מתחלפים בניהול הקהילה כל חודש. ניהול עניני הקהילה הוא בידי פרנס החודש (בורמיסטש קאהאלני) והוא משמש גם נציגה כלפי חוץ. מבין הפרנסים נבחרו גם ראשי המדורות וועדות בנות 4 חברים.

הטובים מילאו את תפקידי זקני העיר (לאווניצי) בבתי־דין היהודיים — ומספרם 4.

הנציג הקבוע של הקהילה כלפי חוץ וכלפי השלטונות הוא השמש (סינדיקוס, פאטע), ולפי התקנות חייב הוא „לילך בהשתדלות הן בצרכי הקהל והן בצרכי יחיד. ואם יצטרך לאחד מהראשים מחוייבים לילך אתו".

ישיבות הראשים הן „אחר תפלת ערבית". רק בענינים דחופים „לפי ראות עיני פרנס החודש" אפשר לקיים הישיבות בזמן אחר, ואזי החובה עליו להודיע על כך לשאר הראשים והם חייבים לבוא לישיבות.

כל חברי הקהילה חייבים „לציית דין" לפני פרנס החודש. פרנס החודש רשאי לפקח על בית־הדין. והוא ממונה על משק־הכספים ובלי הסכמתו אין איש רשאי לשלם, או להבטיח כספים בשם הקהילה. הקופה והארכיון היו נמצאים בביתו של אחד הפרנסים, אולם המפתח היה בידי פרנס אחר.

בועד הקהילה היו קיימים לצרכי התושבים מדורים: א) לכספים ב) לצדקה ג) לחינוך, ד) לסדר צבורי, ה) לניהול סניפי הקהילה ובית־הדין.

את ההחלטות היה מוציא לפועל השמש, שבזמן היות ז'ולקיב קהילה קטנה שימש גם שומר ומשרת בית־הכנסת וקרא את המתפללים לתפילה. הוא היה גובה את המסים, תרומות ונדרים בשעת עליה לתורה. אולם משנות הארבעים של המאה הי"ז הוא כבר

ממלא תפקיד של שתדלן (סינדיקוס) הקהילה. ראשי הקהילה שקדו על כבודם וכבוד כהונתם, וסעיפים מיוחדים קבעו בתקנה בענין זלזול בראשים, טובים או דיינים [5] בזמן כהונתם, ואפילו המזלזל בהם בביתו, בשוק או בבית־הכנסת נקנס מיד „לפי ראות עיניהם בלי שום הנחה בעולם". גם על הראשים והטובים עצמם נאסר בישיבות לזלזל „איש את רעהו בקנס טאלר וכפי ראות עיני הראשים".

מקום עיקרי בניהול הקהילה ובדיוני הקהל תפסו קודם כל עניני המסים [6] וגבייתם [7], וכן השתדלויות לפני השלטונות והארמון.

מתוך הרשימות המעטות שנשארו מפנקס קהילת ז'ולקיב שפורסמו על־ידי שלמה בובר בל"ב הוספות של ספרו „קריה נשגבה" (עמ' 81־120) למדים אנו על היקף העניינים שהעסיקו את הנהלת הקהילה ועל החלטותיה בכל שטחי החיים הפנימיים של יהודי ז'ולקיב.

בראש דאגתם של ראשי הקהילה היה חינוך הנוער, ולשם כך החליטו „להחזיק בשביל בחורים ונערים ישיבה כחוק לכל הקהילות הקדושות אשר בארץ המה" [8].

בתקנות משנת 1619 מדובר, שבשעת שחיטת בהמה אצל לא־יהודי יימצא במקום שומר יהודי עד לאחר הבדיקה „והיותר טוב שיבדוק הבהמה כששוכבה על הארץ" [8]. בתקנה אחרת נאמר, כי מי שיש לו יאהרצייט בשבת, ב„חיוב" יולדת או בר־מצוה חייבים להעלותו לתורה

„באם נערכת חתונה בשבת אז כל המצוות של חתן ומשפחתו זולת ששי ואחרון וגלילה ופא"ק (פתיחת ארון קודש). בעד כבוד זה עליו לשלם מהמאה הראשונה של הנדוניא חצי זהוב, ומשאר מאות רביעית זהוב מכל אחת. באם נערכת החתונה ביום חול „אז הקונה מצוות בשבת שלאחריו יקרא להחתן ב„החיוב" והחתן מחוייב ליתן ממאה הראשונה (של הנדוניא) עשרה גדולים [9] ומשאר המאות — 5 גדולים מכל אחת. מס החתן ונותן הנדוניא נקבעו כמנהג שאר הקהילות".

כדי שלא לעורר קנאה ורושם של התנשאות בעיני הנוצרים נקבעו בשנת 1704 (ב' אייר תס"ד) תקנות מיוחדות בקשר לסעודות חתונה וברית מילה, „אשר כמה ממון נשתקע והולך לטמיון וע"ז פקחנו עינינו לעשות סדר נכון. מי שנותן גדול (גרוש) לסכום אזי רשאי להזמין לסעודה הנ"ל שני מנינים ובתוך כל מנין יהיה שליש מנהיגים ושליש אנשים מבחוץ ושליש עניים". „משלושה גרושים ואילך, רשאים להזמין מארבעה עד ששה מניינים" [10].

תשומת־לב מיוחדת הופנתה לנשים. אסור להן ללכת „בבתי גוים יחידות בלי שומר, בקנס של ליטרא שעווה לצדקה. לנשים היושבות בשוק אסור לריב „עם גוי בקנס שלא תשב 30 יום בשוק, ובקנס ליטרא שעווה לצדקה". גם במקרה של ריב בבית־הכנסת משלמות הנשים קנס חצי טאלר לצדקה.

מבחינה סוציאלית יש עניין בסעיף הקובע, ששפחה „המסתלקת מאדוניו וילך מאתו בלי שהוכרז יום צאתה אין רשות לשום אדם ליקח אותה עד אחר שנים־עשר שבועות מיום שעזבה את מקום עבודתה הקודם. מי שיעבור על אסור זה ויקח אותה ישלם קנס טאליר לצדקה, ונוסף לקנס עליו לפטר אותה מיד" [10א].

בסעיפים מיוחדים מדובר על הסדר בבית־הכנסת, שעל הראשים להקפיד עליו בעזרת ממונים מיוחדים שלא ידברו בזמן התפילה. העוברים על כך ייקנסו. תפילת ימים נוראים וטל וגשם, אין לשום אדם חזקה בהן, אפילו „שהתפלל כמה שנים אותן התפילות אין לו חזקה".

בסעיף מיוחד נקבע שכר חופה וקידושין לרב — כמו בלבוב, לחזן בשליש פחות משכר הרב ולשמש בשליש פחות משכר החזן.

התקנות מקפידות על יחסם של היהודים אל הגוים, מתוך חשש שמא יסבול הכלל היהודי בגלל פגיעה או חבלה מצד יחידים. לשם כך קובע סעיף זה: „בכל תקופות השנה מיד בכניסה ראשונה יקלל הש"ץ בנקיטת ס"ת (ספר תורה) בחרם יהושע בן נון את כל איש ואשה אשר יעשה את הרע ויזיק את חבירו נגד גוים הן ליחיד והן לרבים ויגרום היזק בדבורו".

אין שטח בחיי היהודים שלא הופנתה לו תשומת־לב. במסגרת התקנות [11] נקבעו, פרט לעניינים מינהליים

— סדר הברירות (הבחירות) [12] והשמאות [12א] הבחירות והסמכויות של הראשים והטובים, הגבאים [13] הדיינים [13א] והרבנים [14], ועניני בית־הכנסת החדש החל במכירת המקומות וקביעת סדרים — ובגללה פרצה אפילו מריבה בשנת 1626 — וכלה בקביעת המקומות בבית־הכנסת החדש, גודל העמוד (שטענדיר), זמן פרעונם של דמי־המקומות, מינוי גבאים לעניני מכירת מקומות. גם על עניינים הכלכליים מדובר בתקנות, כגון בשנת 1658 בענין המסים שה„ערלים דהמקום" הטילו על היהודים לכל צרכי המקום, תשלומים לחיילים, לתיקון החומות ושאר צרכי המקום, ואורח גבייתם על־ידי הקהילה עצמה, שתשלם בדרך פשרה עם העיריה והסכם עמה סכום גלובאלי.

מבחינה כלכלית וחברתית ובשים־לב למצב הפוליטי, יש עניין בתקנה משנת 1679, שבה נאסר בחרם על יהודי ז'ולקיב לשכור בתים, דירות וחנויות (קרעמניצ'ש) בבתי הערלים בטבור העיר („רינעק") ולקנות בתים מערלים, לאחר שנוכחו כי „הרבה מכשולות ותקלות גדולות באים מחמת דבר זה מאותן אנשים הדרים בבתי ערלים שלא יהיה חלילה הפרץ רחב ועזה" [15]. למעשה היתה הקהילה מעוניינת פחות בהסרת תקלות גדולות וברצונה היה לקיים פיקוח על משלמי מסי הקהילה לבל ישתמטו בתשלומים. איסור דומה היה גם בקהילת דובנא. מובן, היו יוצאים מן הכלל תושבים שהתחייבו לשלם בדייקנות קיבלו את ההיתר.

ראשי הקהילה הקפידו הקפדה חמורה על השתייכות התושבים לקהילה וזכות־החזקה שלהם בקהילה ותפיסת עמדות על־ידי יהודים זרים, הן בתפקידי הקהילה הן בחיי הכלכלה. בשנת 1704 (ו' אב תס"ה), בימי שלטונו של התקיף ר' גרשון נתן, הוחלט „שלא ליתן שום מינוי גדול כקטן למי שאינו בעל חזקה בחרם יהושע בן נון" — אפילו אם כל הבוררים מסכימים לבחירתם. חמורה עוד יותר התקנה מאותה שנה האומרת, „למי שאינו בעל חזקת קהלתינו יצ"ו חתיכה דאיסורא להחזיק מחיה שענק (בית מרזח) וקרעמרש (חנויות) ושאר מחיה הקבועים ובנדון שאר מחיה נראה להגביל זמן ליום קבוע לעשות תקנות לטובת הקהלה" [16].

„קסנופוביה" זו של יהודי ז'ולקיב לגבי אחים נבעה לא כל־כך מתוך פחד התחרות כלכלית, אלא קשורה היתה בעיקר בעניני מסים ובתנאי כתב־הקיום. אילם ראשי הקהילה התחשבו במקרים כאלה, אם איכסן יהודי מז'ולקיב בביתו תושב זר „משארו ומבני משפחתו, יתום או יתומה, אשר אין להם אב ואם גם שום מעות ירושה מאביהם ומתוך כך ההכרח עליו להשיאה לאיש או להשיא אשה יהיה כאחד מאתנו לכל דבר חזקה ופטור משום נתינת הקדמה. אך באם יחסר אחד מכל הדברים נחשב כנכרי לכל דבר כנ"ל" [17].

בתקנות־היסוד של הקהילה משנת 1690 לא שכחו לקבוע כללים בעניינים כלכליים, כגון קביעת מעמד לסוחרים הבאים עם סחורותיהם העירה וכן למוכרים וקונים בסיטונות (פירקייפר), לממייני הסחורות שאותן רשאים הם לקנות או למכור. בסעיף מיוחד מודגש שאסור לסרסורים להיות שותפים, ושותף לעסקי יי"ש אסור לו להיות סרסור לתבואה [18]. כן אסור להביא יי"ש מכפרים בלי הסכמת בעלי־המסים. איסור מיוחד הוטל בשנת 1684 על מכירת יי"ש בכפרים בסביבת ז'ולקיב. לקהילה היתה מונופול למכירת תמד. מבחינה כלכלית נראה לחשוב, שלא להרשות הפחתת המסים לקצבים.

כן נוסחו בתקנות סעיפים החלים על סוחרים הנוסעים לירידים בבראסלוי ודאנציג. מכירת הסחורות המובאות משם קשורה בתשלום שמשלם הסוחר לקהילה. תמורת תשלום של מאה זה' רשאי הסוחר למכור סחורה בסך 1,000 זה'. מ־400 זה' ומעלה — רשאי הוא למכור את כל הסחורות שהוא מביא מחוץ־לארץ.

דאגה ותשומת־לב מיוחדת הוקדשו להחזקת הישיבה וקיום תלמידיה. בתקנות משנת 1690 (ב' שבט תנ"א) נתחייבו בעלי־הבתים (סעיף א) להחזיק על שולחנותיהם 18 בחורים, מהם 4 בבתי הראשים, ו־4 בבתי הטובים [19].

כן נקבע מספר התלמידים אצל המלמדים. 11 תלמידים למלמדים „שלומדים עם נערים הלכה עם פי' תוספות", 15 למלמדי־גמרא וחומש. מלמדי דרדקי — 18 תלמידים [20].

באסיפת הבחירות להנהלת הקהילה רשאי היה להשתתף כל מי שהיה משלם לפחות 3 גרושים מס־

הקהילה. גם באסיפת רח"ש (לבחירת רב, חזן, שמש) רשאים היו להשתתף רק משלמי המסים הגבוהים ביותר, מנהיגי הקהילה, הלמדנים ובעלי התואר „חבר" ו„מורנו".

היחסים בקרב האוכלוסיה היהודית נתחדדו עד כדי כך, שבסוף המאה הי"ז פרצו סכסוכים ומלחמות על השלטון בקהילה, ביחוד בין נציגי בעלי־הבתים הק־בועים שחשבו עצמם יחידי־סגולה לבין הפרנסים — שליטי הקהילה.

מחמת החמרת היחסים ההדדיים בין הקהל לבין האוכלוסיה, נאסר על־ידי הקהל, בתקנה מיוחדת מיום ב' אייר תנ"א, על מאיר כ"ץ מקאליש, להתגורר בז'ולקיב היות, משום שחרחר ריב ומדנים בעדה, והוא גורש מהעיר[20]א.

בשנת 1690 פרץ סכסוך שנסתיים בפרשה, לפיה נתעורר הצורך להתקין תקנות חדשות. ואכן, באותה שנה נקבעו תקנות יסודיות מפורטות בעניני בוררים (סעיפים ה—ט) שמאים (י—כא), גבאים (כב—לז) והנהגת הדיינים (מג—נ), (ראוי להעיר, שלפי תקנה זו אסור היה על הדיינים לשאול את בעלי־הדין כמה דמי פסק־דין רצונם לשלם, והיה עליהם לקבל בסבר פנים יפות כל סכום שבעלי הדין יתנו להם), וכן בעניני מסים (נא—נו), קצבים (נז—נט), רבנים (סב—עב), חזקה וכלכלה, גביה חלוקת כיבודים (עג—קיד), שמשים (קיג)[21]. „למען שיעמדו הדברים המבוארים למעלה בתיקונם ומעמדם עשינו משמרת למשמרת והעמדנו על זה שומרי תקנות"[22]. לשומרי התקנות נבהרו למשך שנה אחת חמשה ראשים: פייביש נאמן, גץ, יחזקאל כ"ץ, יעקב ראהאטינר, ירחמיאל מבוצ'אץ'. מתפקידם היה לשמור על מלוי התקנות והיתה להם הסמכות להעניש את כל העובר על תקנה אפילו „קוצו של יוד".

אולם כעבור שנה אושרה תקנה ישנה, שבחול המועד של פסח, לפני הבחירות של נושאי התפקידים בקהילה, על הרב להתיר נדרם של כל אלה שהתקשרו „בקשר" ו„מרד" כדי להכניס את מועמדיהם להנהלת הקהילה.

בשנת 1700 היו פעילים „פורצי גדר" ו„מעוררי מדנים" וראשי הקהילה נאלצו לפנות אל ד"ר שמחה דה יונה, שיחזק באוטוריטה שלו את תקנות ראשי הקהילה.

אולם הסכסוכים לא פסקו. נמצאו יחידים בלתי־מרוצים. בשנת 1704 הם דרשו, שהפרנסים „שהיו כבר שלוש שנים רצופות לא יהיו מנהיגים אותה שנה"[23], כלומר שיתפטרו. בב' אייר תס"ד נחתם הסכם, שכוחו צריך היה להיות יפה לשתים־עשרה שנה, לפיו הוסכם, שאין לאחוז במנהיגות הקהילה יותר משלוש שנים רצופות.

בראש ועדת הצדקה עמדו גבאים, שהיו מוכרים ומשכירים את המקומות בבית־הכנסת, ומחלקים עליות וכיבודים. לפי תקנה מאוחרת שהותקנה בשנת 1767, אסור היה לתת סמיכה „למורנו" לפני שלוש שנים לאחר הנשואין. הגבאים מפקחים על החברה קדישא, בית־החולים ומחלקים את הנדבות. להם נמסר גם הפיקוח על השוחטים ומנקרים. הם מתחלפים כל חו"ש. במחצית השניה של המאה הי"ח, הוטלה על הגבאים גם גביית המסים, והם מהווים מעין ועדת כספים. ואילו הנאמנים היו מפקחים על כשרות היין, נקיון הרחובות ועניני רישום התושבים. עניני מסים והערכתם היו בידי השמאים — ומספרם שלושה[23]א.

על כל המנגנון חלש פרנס החודש. כתוצאה מסכ־סוכים וערעורי האופוזיציה נגד שלטונו התקיף, הושגה פשרה, לפיה „מחוייבים האלופים והמנהיגים להתאסף יחד עם כמה יחידים ועכ"פ שלושה יחידים שבסכום. וגם כן יחידים בעלי שכל ומביני מדע עכ"פ שלשה ויבררו איש נבון דבר ונאמן רוח לעמוד על פקודת משמרת כל הגביות ועל פיו יצאו ויבואו כל הוצאות וחשבונות הקהילה והוא יהיה הנאמן אשר בהתייסד איזה גביה' אזי אליו ישמעו השמשים והמשרתים הגובים גביה להביא צרור הכסף לידו ואפילו המשכנות לא תגע בו יד שום מנהיג בשום ענין אפילו הפרנס חודש, רק הכל יהיה תחת יד הנאמן ויהיה לו פנקס לכתוב כל הגביות והנתינות והמשכנות הכל בפירוש". הפנקס יהיה פתוח וכל אחד יוכל לעיין בו. לנאמן זה נמסרים כל החשבונות של ההוצאות וההכנסות, ועל פרנס החודש היה להודיע לו על כל הוצאה מעל 3 זה', ובסוף השנה למסור דו"ח לפני „המושלים" בצירוף הרב. „שכירות הנאמן תהיה מקופת הקהלה בלי פקפוק"[24].

הנאמן ממלא, למעשה, את תפקיד מועצת הארבעים קוואדראינגנטא שבעיריה הכללית. והוא היה „האופוזיציה של הוד מלכותו", המייצג את האינטרסים של המון העם, ה„טריבון" של האדם הפשוט.

בניין הקהל היה סמוך לבית־הכנסת, ומשנת 1822 בככר העיר (מספר 86), ליד בית החולים היהודי.

הקהל נבחר למשך שלוש שנים. הבחירות נערכות בחול המועד של פסח, לפי התקנות. בלחץ האופוזיציה הוחלט בשנת 1791, שפרנסים „שהיו כבר שלש שנים רצופות" לא ייבחרו מחדש.

תקציב ההכנסות בא מה„קרובקא" (מס־צריכה ורכוש), דמי־חזקה וסימפל (מסי־עקיפין).

תקציב ההוצאות כלל את שכרם של הרב, הדיינים, הלבלרים, הנאמן, השמשים, תשלום מסים ממלכתיים ועירוניים, החזקת בית־חולים, בית־ עלמין סיוע לעניים, „הכנסת כלה" לעניות.

מתוך מאזן התקציב הידוע לנו משנת 1750 למדים אנו על הרכבו וסעיפיו:

	תקציב הכנסות:	זהוב פול.
.1	מס של יהודי העיר	8.800
.2	מס של יהודי הכפרים	700
.3	„קרובקה" משחיטה	5.150
.4	„קרובקה" מסחורות	5.000
.5	דמי־שחיטה מבקר ועופות	300
.6	ממרחץ	90
.7	מאטליזים	200
.8	מדלפקי האופים	16
.9	מקצבים	100
	סה"כ	20.356

	תקציב הוצאות:	זהוב פול.
.1	מס הגלגולת הקטן	360
.2	לפקיד הארמון	384
.3	דמי חכירה	1.800
.4	מס משקאות	950
.5	תשלומים לחגים, משקה־ליקר	1.000

.6	לרב — 500 ; לשיפוץ בית־הכנסת 500	1.000
.7	ללבלר העירוני (תוספת הקהל)	80
.8	חוב לכנסיה ולעיריה	60
.9	נרות	72
.10	למשרתי העיריה	200
.11	לנאמן הארמון והקהל	500
.12	לקורא בתורה	50
.13	לעניים	1.000
.14	לגובים	600
.15	תיקונים בבית־הכנסת	300
.16	מס הגלגולת הגדול	3.240 [25]
.17	רבית ושעורים	10.572
	סה"כ	22.168

פירוט התקציב מוכיח, כי בשנת 1750 היה גרעון בסך 1,812 זה'.

כמחצית ההוצאה הוצאה על סילוק הרבית והשעורים של החובות. כמעט שנה ושנה נסתיימו התקציבים בגרעון ניכר. עומס זה וכן כל מיני הוצאות ותשלומים אחרים, אילצו את הקהלה לקבל הלוואות חדשות.

לקהילת ז'ולקיב היו גם קשרים עם ארץ־ישראל ונאספו תרומות בעד עניי א"י. בשנים 1683—1693 ביקר בז'ולקיב השליח הנודע מארץ ישראל (חברון) ר' אברהם קונקי.

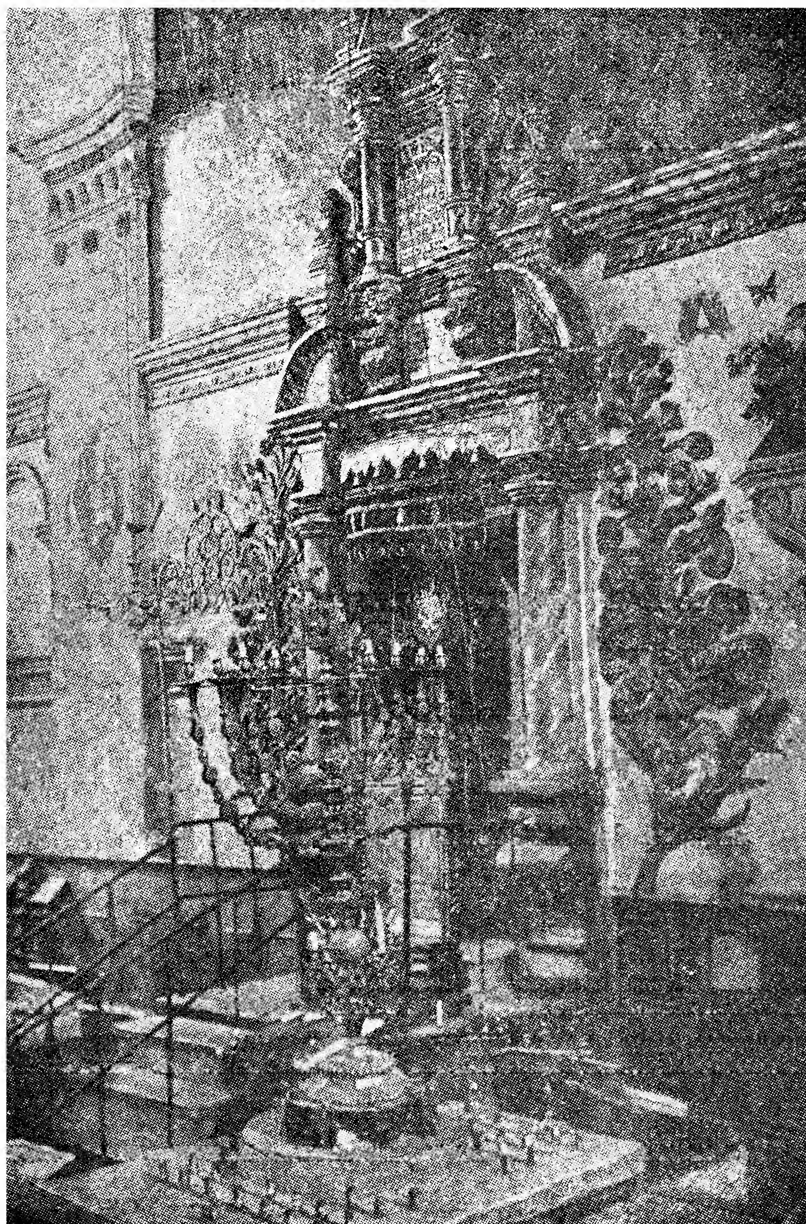
בשנת 1746 היה בז'ולקיב שליח מצידון ר' שלמה אשכנזי, המכונה בספרדית קלונימוס קלמן והדפיס כאן את הספר „סאה סולת" לרפאל מנורצי [25א].

ב. ראשי הקהילה

מספר ראשי הקהילה שכיהנו בז'ולקיב עד לכיבוש האוסטרי הוא ניכר, ונעמוד להלן על החשובים שבהם.

מראשוני הפרנסים היה ר' זאב וואלף קאלוש מלבוב. נראה, שהיה זה שהשתתף יחד עם ר' יעקב אליקים גטשלוך ור' יוסף בן ירוחם, במשלחת שיצאה ללבוב והשתתפה בקביעת התקנות לקהילת ז'ולקיב בד' סיון שפ"ד.

יחד אתו היו פעילים כראשי־הקהילה ר' אברהם כהן [26] ור' אהרן זעליג ב"ר משה, ששימש בהסכמת

קיר־המזרח עם ארון הקדש המפואר בבית־הכנסת הגדול בז׳ולקיב

כל הראשים והטובים גובה מסים. הוא נדב לבית־הכנסת ספר־תורה, עסק בצרכי צבור באמונה, כרשום בנוסח מצבתו. ר' אהרן בר' יצחק [27], ר' אברהם בר' שמואל מרגליות [27א] ור' ישראל בן הקדוש יהודה כ"ץ [28], הם הפרנסים שחתמו על התקנות משנת 1619 (י"א תמוז, ש"פ).

מתקופת 1620—1650 ידועים הפרנסים הבאים:

1) ר' יעקב בר' ישראל יוסף אשכנזי, 2) ר' אהרן זעליג ובנו, 3) ר' נפתלי הירש, שנקרא בפי בני דורו 'הנעלה תפארת ישראל", נפטר בשנת שצ"ח (ח' אייר), הוא אביו של הרב הידוע בז'ולקיב ר' הלל, מחבר „בית הלל", 4) ר' אהרן זעליג בנו של הרב הלל, נולד באלטונה ובא עם אביו לז'ולקיב, נבחר לאחר שנים מועטות פרנס והיה ממנהיגיה החשובים של קהילתו, למדן גדול, נפטר בשנת 1633. 5) ר' בנימין משה בר' אהרן, 6) ר' חנוך בר' יקותיאל, 7) ר' יהודה בר' ישראל מנכבדי הקהילה ובני דורו ראו בו „צדיק בכל פעלו וכל ימיו בנעימות קולו שאג כגור אריה יהודא, יהודא אתה יודוך אחיך בן הקדוש ר ישראל". נפטר בשנת שצ"ב (1631). 8) ר' יונה בר' משה מלובלין, 9) ר' יוסף בר' יעקב כץ, מחבר הספר „באר מים חיים" על התורה (קראקא שע"ו), 10) ר' יוסף בר' ירוחם סגל, 11) ר' יעקב יונה בר' אליקום, 12) ר' יעקב בר' אהרן סגל, 13) ר' יעקב קופיל בר' דוד סגל, 14) ר' יצחק יששכר בן חנוך אברהם, למדן נודע, נפטר בי"ב ניסן שצ"ח (1638), 15) ר' מרדכי בר' משה מרגליות, 16) ר' משה בר' אלעזר זאלצבורג, 17) ר' שמעון בר' יעקב קאפיל כץ.

בתקופת 1650—1700 ניהלו את עניני הקהילה הראשים הבאים: 1) ר' אליקום געץ בר' ישראל, 2) ר' אריה יהודה סגל הורוויץ, 3) ר' אריה ליב מארדיש מקאמיונקא, 4) ר' אריה יהודה ליב בר' מרדכי מז'ולקיב. 5) ר' אליעזר ליפמן בר' צבי הירש, נפטר בשנת 1715. 6) ר' צבי אליעזר ליפמן זוסמן בר' אריה ליב מלובלין. 7) ר' בנימין זאב בר' יששכר בער, 8) ר' בצלאל בר' נתן הידוע בשמו בצלאל מוכסן [29] וצוין, שהיה „האלוף הקצין הנדיב" ש„כל ימיו היה מחזיק לומדי תורה", נפטר בי"ט תשרי תנ"ז (1696). 9) ר' ברוך בר' ישראל. 10) ר' גרשון נתן בנו של בצלאל המוכסן, ממנהיגי הקהילה וועד־המ־דינה [30]. 11) ר' דוד בר' דניאל. 12) ר' דוד בר' יצחק כתבן היה לא רק ראש הקהילה בלבד אלא שנים מספר — „האלוף המרומם ראש והקצין, השר והנגיד מנהיג מדינה", חתנו של הש"ך [30א]. נפטר בה' אייר תנ"ח (1697). בתו ביילה היתה נשואה לר' יצחק באב"ד, הרב בבז'ז'אני. בפנקס ז'ולקיב (דף מ"ה) מסופר על תביעותיו וטענותיו שהעלה נגד ראשי ז'ולקיב לפני בית־הדין בלבוב. הוא חתם על ההחלטה מיום ב' אייר תנ"א לגרש את מאיר כץ מקאליש, שהרבה לחרחר ריב ומדנים בקרב העדה. 13) ר' דוד בן יצחק פרעגיר מבוצ'אץ' היה ראש הקהילה ומנהיג מדינה וארצות, שהשתתף בועד ארבע ארצות בשנים תל"ז, תמ"ג, תמ"ז, תמ"ט, ת"ן [31]. נפטר בשנת ת"ח. 14) ר' דוד בר' צבי הירש אשכנזי, חתנו של הפרנס ר' נתן דניאל בר' מנחם מז'ולקיב. 15) ר' חנוך העניך מז'ולקיב, חתנו של ר' בצלאל מוכסן. הוא וגיסו ר' נתן רצו להביא לז'ולקיב את הרב ר' יעקב עמדין „שאתיישב בז'ולקיב ואלמוד בבית־המדרש שלהם ולעשות הספקה טובה" [32]. 16) ר' יום־טוב ליפמן בר' נתן. 17) ר' יוסף יאסקי בנו של הדיין מלבוב נפתלי הירץ. 18) ר' יעקב בר' אהרן סגל. 19) ר' יעקב בר' יהודה ליב פרוזנר. 19) ר' יעקב ראהאטינר, אחד מחמשת האלופים שנבחרו בשנת 1691 להיות שומרי התקנות שנקבעו באותה השנה. 20) ר' יעקב נפתלי מבית לוי. 21) ר' יעקב בר' שמואל בליך אשכנזי. 22) ר' יצחק מז'ולקיב. 23) ר' ירחמיאל מבוצ'אץ', אף הוא מבין חמשת שומרי תקנות. 24) ר' מרדכי גומפרכט בר' יצחק היה ראש ומנהיג בז'ולקיב. כשנבחר ר' אבלי בר' מרדכי אב"ד בז'ולקיב בשנת תנ"ט (1698), קבלו על עצמם קרובי משפחתו „באלה ובשבועה ה"ה (הרי הוא) האלוף והקצין כמוהר"ר אליעזר ליפמן והאלוף המרומם ציון המצוין כמוהר"ר אלכסנדר סענדער גם האלוף המרומם הראש והמנהיג הישיש כמוהר"ר מרדכי גומפרכט במוהר"ר יצחק שיהיה להם כחתיכא דאיסורא להי"ת בתוך שבעת טובי העיר כל זמן היות ה"ר אברהם הנ"ל לאב"ד ומ"צ בזאלקווא" [32א]. 25) ר' מרדכי בר' (ישראל) איסרל, על שם חותנו הקצין ר' אריה ליבוש הכהן, נקרא גם מרדכי ר' ליבוש'ס בנו של הרב בלובלין.

אחיו של ר' אברהם אבלי, פרנס ועד ארבע ארצות ואביו של ר' אברהם אבלי אבד"ק ז'ולקיב. בתו נישאה להרב ר' אלכסנדר סענדער שור מחבר ס' „תבואות שור" ו„שמלה חדשה"". ר' מרדכי, שהיה 30 שנה ראש הקהילה, נפטר בי' טבת תס"ח. אריכות כהונתו צויינה במצבתו „שלושים שנה נהג נשיאותו ברמים"[33]. 26) ר' משולם פייביש בר' אליעזר. 27) ר' נחמן בר' שמחה כץ רפפורט, בנו של הרב ר' שמחה בר' נחמן כ"ץ רפפורט, וחתנו של הפרנס ר' דוד כתבן מז'ולקיב. 28) ר' נתן גרשון בר' בצלאל, ראש הקהילה שנים רבות, עליו ידובר בפרק הבא. 29) ר' נתן מז'ולקיב. 30) ר' פייויש נאמן, משומרי תקנות הקהילה משנת תנ"א. 31) ר' שלמה בר' יוזפא כץ, נכדו של „בעל הסמ"ע" ור' יושע בן אלכסנדר (המכונה ולק הכהן). 32) ר' שמואל בן יעקב בליך אשכנזי, פרנס בשנים תמ"ו—תנ"ו. 33) ר' שלמה בר' יונתן כץ פרנס בשנים תמ"ו—תס"ד. 34) ר' שמואל מלבוב שחתם יחד עם ראשי המדינה וגליל לבוב על תקנות קהלת ז'ולקיב, שנערכו במושב קוליקוב בכ"ב שבט ת"נ. 35) ר' שמואל בר' הירש ר' פישלס מלבוב, פרנס בשנים תנ"ט—תס"ד. 36) ר' שמואל זיינוויל בן יצחק (איציק זאלקיווער), אביו „הרב המופלג החריף ונגיד ר' איציק מז'ולקיב שהוא אבי הרב המקובל נחמן מהורודנקא". גיסו של הרב ר' אברהם אבלי מז'ולקיב ואביו איציק מז'אלקווא היה עשיר גדול, אולם בעסקיו ורכושו טיפלה אשתו. הוא היה לומד תורה, ואשתו ניהלה אחוזותיו בסביבות ז'ולקיב ואגפיה. גם בסביבות זלוצ'וב, זבורוב, פומור־ז'אני היו לו יחד עם שותף אחוזות. בז'ולקיב גופה החזיקו חנות גדולה שהיתה תמיד מלאה סחורות. הם קיימו קשרי ידידות עם משפחת האצילים פוניא־טובסקי והיו מבקרים בביתו. אחת מבנותיו היתה נשואה להרב ר' אברהם אבלי מז'ולקיב. 37) ר' שניאור פייויש בן אביגדור, פרנס בשנים תנ"ב—תס"ד.

בשנים 1700—1764 ידועים הפרנסים הבאים:

1) ר' אברהם בר' שמואל מרגליות, אחיו של ר' מרדכי מרגליות מקראקא מחבר הספר „חסידי ד'". 2) ר' אשר זעליג מז'ולקיב, מנהיג בשנת 1715. 2א) ר' אברהם בר' מאיר בשנת תצ"א. 3) ר' דוד בר' אליעזר ליפמן. 4) ר' הלל בר' שלמה מז'ולקיב, שחתם בשנת תקי"א על החרם הגדול בז'ולקיב נגד יריבי הרב אייבשיץ, נבחר ראש הקהילה בשנים 1729, 1742, 1760. 5) ר' זאב וולף בר' אריה יהודה ליב מחבר „לוית חן". 6) ר' חיים בר' אהרן. 7) ר' חיים דאנציקר „הראש הנגיד", נדבן גדול. 1749—1750 נבחר לגבאי, ב־1751 אחד מטובי העיר, 1755 ראש הקהילה ושוב בימי אוסטריה, בשנת 1773. נפטר בח' שבט תקמ"ג 1783). 8) ר' טוביה בר' יצחק. 9) ר' יהודה ליב בר' יהודה משה מנכבדי הקהילה, חתם על החרם משנת תקי"א. 10) ר' יהודה ליב בר' יששכר בער, ראש קהילה ומנהיג־המדינה, נפטר בשנת 1740. 11) ר' יהודה ליב בר' ישראל יצחק. 12) ר' יהודה משה בר' שמואל, חתם על החרם משנת תקי"א. 13) ר' יהודה צבי מז'ולקיב, פרנס בשנת 1723. 14) ר' יהושע פאלק בר' דוד. 15) ר' יהושע בר' יששכר בער. 16) ר' יואל בן אברהם מז'ולקיב, אחיו של ר' ישעיה בעל מחבר „באר היטב ישן או"ח". 17) ר' יואל בר' יעקב סגל הורוויץ, בן אחיו של השל"ה. 18) ר' יוסף בר' משה, חתם על החרם משנת תקי"א, 19) ר' יעקב בר' דוד נתן מבוצ'אץ. 20) ר' יצחק בר' דוד יוסף הכהן מקאליש. 21) ר' יצחק בר' נחום. 22) ר' יחזקאל בן יעקב. 23) ר' יוסף בן דוד. 24) ר' יצחק בר' שלמה כ"ץ מז'ולקיב. 25) ר' יצחק בר' שמעון וואלף. 26) ר' יקותיאל זיסקינד בר' יעקב. 27) ר' יקותיאל זלמן לאנדא. 28) ר' ישראל איסרל בר' מרדכי, חותנו של הרב ר' נפתלי הירץ ושל המנהיג פנחס משה. השתתף בועד ארבע ארצות שנתכנס בטישוויץ בח' אלול תק"ב. על פעולתו במוסדות האוטונומיים ידובר בפרק הבא. 29) ר' יחזקאל בר' מאיר ז"ק, פרנס בשנים תנ"א—תס"ד. 30) ר' ליב בן משה בשנת 1711. 31) ר' מאיר בר' יוסף יוזפא מז'ולקיב. 32) ר' מנחם מנדל בר' יהודה ליב כץ. 33) ר' מרדכי בר' יוסף. 34) ר' מרדכי בר' נחמן. 35) ר' משה בר' פרץ. 36) ר' משה בר' עזריאל. 37) ר' משה בר' שניאור פייביש. 38) ר' משה בר' יצחק. 39) ר' פנחס משה, בנו של פרנס ארבע ארצות אברהם ר' חיימש מלובלין. פנחס היה חתנו של ישראל איסרל מז'ולקיב, פרנס בועד הארבע ארצות. בימי עלומיו היה אב"ד בסווירז', בשנת 1743 נתקבל

לראב"ד בז'ולקיב. לקח חלק פעיל בועד מדינת רייסין. על פעילותו זו ידובר בפרק הבא. 40) ר' צבי הירש בר' אורי. 41) ר' צבי הירש בר' מרדכי מז'ולקיב. 42) ר' צבי הירש בר' משה, ראש קהילה ומדינה, השתתף בהתוועדות ראשי מדינות גליל לבוב בח' באדר תקי"ב בלבוב יחד עם הרב נפתלי הירץ הורוויץ. 43) ר' רפאל סגל מז'ולקווא. 44) ר' שאול בר' מרדכי. 45) ר' שאול בר' פנחס מלובלין, חתם על חרם משנת תקיא. אביו ר' פנחס בן בנימין ואלף היילפרין, היה גבאי משמרות בלובלין. 46) ר' שלמה בר' אליהו מטישוויץ, פרנס בשנים תס"ד—תע"ד. 47) ר' שלמה כהנא מז'ולקיב. 48) ר' שמואל שמעלקי בר' יוסף כץ. 49) ר' שמואל בר' מנחם מענדל כץ. 50) ר' שמשון בר' אבא מארי. 51) ר' שמשון בר' מנחם מאניס, נפטר בשנת 1723.

ג. רבנים, דיינים, מגידים, למדנים

גאותה של קהילת ז'ולקיב היתה על המספר הרב של גאונים ששימשו בה ברבנות.

בהיותה סניף לקהילת לבוב היתה היא נתונה למרות רבנותה של לבוב. אך בשנת 1626, בכ"ז סיון (שפ"ו), החליטו מנהיגי ז'ולקיב למנות רבנים משלהם.

א. ר ב נ י ם:

I. הרב הראשון היה ר' יחזקאל ישכר בן חנוך אברהם, שימש ברבנות עד שנת שצ"ז (1637). אין לנו נתונים על פעולתו בז'ולקיב.

II. אחריו ישב על כסא הרבנות כאב"ד ומו"צ ר' משה בר' שכנא. לפי נוסח מצבתו: „איש חי רב פעלים". נפטר בכ"ג חשון תי"ג (1652). לא ידוע אם נתקבל מיד אחרי מותו רב חדש.

III. ידוע, שהרב הבא נבחר אך בשנת ת"מ (1680) והוא, התורני המופלא, משכיל במדעים כלליים ורופא מומחה ד"ר יצחק מאיר תאומים־פרנקל, בנו של ר' יונה תאומים, מחבר ספר „קיקיון דיונה". אביו היה רב בגרודנו (1643—1654) ואחר כך ראש־ישיבה בפינסק ובוינה. מוינה הוזמן לכהן במיץ, שם נתחנך בנו יצחק מאיר על ברכי אביו. בהיותו בן 18 שנה הביאו ר' משה מירלש כדיין לוינה, ובשנת 1670 נאלץ לעזבה מחמת הגירוש. מוינה יצא דרך טרביטש־האמבורג לאמסטרדם, שם שימש צנזור לספרים עב־ריים. בדק את תרגום התנ"ך ליידיש של יקותיאל בליץ (אמסטרדם 1676—1678), והרחיק את המקומות הפסולים בעיני הכנסיה הקתולית, ולשם כך פירסם בסוף הספר הצהרת־התנצלות חתומה „מארקוס פרענ־קעל, דוקטור אונד ראבינער". בשנת 1684 ביקר שוב באמסטרדם והוציא־לאור „עין יעקב" עם פירוש בשם „כתנות אור". פרנקל היה בקי במדעים כלליים, למד במיץ רפואה והיה רופא מומחה (ד"ר מדיצינא).

בשנים 1670—1681 שימש רב בז'ולקיב. אחר כך בסלוצק, משם נקרא לפינסק. בשנת 1685 נבחר לרב בפוזנא, אולם לא יצא לשם. נפטר בשנת 1702. נראה, שבינו לבין מנהיגי הקהילה בז'ולקיב נפל סכסוך. בתקנות שנת 1696 סעיף ס"א נאמר, „בדבר הרב המובהק מוה"ר מאיר פרענקל אזי יתנהג עם המנהיגים כפי הכתב פשר שביניהם בהיריד יעריסלב העבר שנת ת"נ דהיינו שידונו לפני הנבררים משני צדדים כפי כתבם, וכל זמן שלא יבא למשפט אז פסק קיליקוב בתקפו שאין הקהל רשאי ליתן שום חלוקת כבוד לאחר" [34].

IV. אחריו ישב על כסא הרבנות ר' הלל בן נפתלי הירץ (1615—1690), מרבניה המפורסמים ביותר של קהילת ז'ולקיב. יליד ז'ולקיב. אביו ר' נפתלי הירץ, בן לאחת המשפחות המיוחסות והנודעות ביהדות פולין, היה בנו של הרב ר' שמואל בן משה ר' הלל'ס מבריסק דליטא, פרנס ומנהיג הועד של ארבע ארצות בבריסק ואחיו של אחד מגאוני פולין במאה הי"ז ר' אהרן זעליג, מחבר ספר „חבור עמודי שבע" (קראקא שצ"ג).

ר' הלל נולד בשנת שע"ה (1615). את חינוכו קיבל בבריסק־דליטא, שם למד אצל הדרשן הרב ר' הירש ואצל ר' משה מחבר „חלקת מחוקק" מוילנה. בוילנה היה דיין בבית דינו של הרב ר' משה. בשנים 1663—1669 היה רב בכמה קהלות בליטא, מקיידאן, שם כיהן כרב בשנת 1669 הוזמן לכהן ברבנות בהאמבורג־אלטונא [35]. בזמן כהונתו נתאחדו הקהילות האמבורג, אלטונא עם וואנדסבעק (ואו"ה למושב—1675), שנפרדו בגלל קטטה בימיו של הרב ר' מאיר אשכנזי (1668). באלטונה נפטרה אשתו, בי"ט מנחם תל"ה (1676). בשנת 1680 נבחר לרב בז'ולקיב, ולדברי בנו ר' משה חזר ברצון ל„עיר ואם בישראל מלאה חכמים

וסופרים ז'אלקווא עיר המלוכה, יפה נוף משוש כל הארץ אשר שמה הטוב נודע בכנף הארץ".

אחרי בואו לפולין נבחר גם לוועד הרבנים שליד „ועד ארבע הארצות" ביארוסלב והיה מבעלי־ההשפעה בו. בנו ר' משה כותב בהקדמתו לספר אביו „בית הלל" על פעולתו בועד דד"א: „עד שנתקבל לעיר ואם בישראל — ק"ק ז'אלקווא — וסמך לה זמן אסיפה לכל שנאספו שם כל האד(י)רים, חכמים, קצינים ורוזנים לעשות תיקונים, כדת מתוקנים נופת נבונים, בינת עם מבינים, נטיעות דרבונים, בצירוף הרבנים המופלגים, גאונים גדולים ומפורסמים והנה גם כסא של אמ"ו (אבי מורי) הגאון החסיד ז"ל היה מוטל בין הגדולים הגאונים, שהיה נבחר לעשות חקים ומשפטים ותיקונים, ושם שמעו מפיו איזה דינים מחודשים אשר לא שמעה אוזן מעולמים" [36]. רב חלקו בעבודת התחיקה של ועד ארבע ארצות. גם בקהילתו — ז'ולקיב — תיקן תקנות רבות. ביחוד יש להזכיר את התקנות שחיבר יחד עם הרבנים מלבוב בעניין בית־הכנסת, קביעת נאמן שיקבל שכרו מקופת הקהילה, תקנות הבוררים והקלפי [37], וכן את התקנה שאסור להניח לרבנים, דרשנים יהיו מי שיהיו לדרוש בבית־הכנסת בשחרית בשבת, אלא במנחה מפני „טירחא דצוברא", ושלא יכבדו שום אורח לעלות לתורה נוסף על הקרואים הנהוגים.

בז'ולקיב סיים את חיבורו הגדול „בית הלל" על יורה דעה. לשם כך הזמין אליו את בנו הבכור ר' משה שהיה רב בקעמפנא, פולין גדול, שיסדר את חידושיו על ארבע ש"ע. והוא סידר את חידושיו ל„יורה דעה" ו„אבן העזר" והוציאם לאור לאחר מות אביו (דיהרנ־פורט תנ"א) עם הסכמות רבני ועד ארבע הארצות, יארוסלב ג' תשרי תנ"א [38].

הרב ר' הלל היה אישיות בעלת רמה מוסרית גבוהה, מהרבנים שתודות לאישיותם ושיעור קומתם עיצבו את דמותה של יהדות פולין במאה הי"ז. נפטר בז'ולקיב בשנת 1690.

הניח שלושה בנים: ר' משה, שהיה רב בקעמפנא, ר' אברהם ור' אהרן זעליג שהיו יחד באלטונא. בנו ר' אהרן זעליג, שנולד בשנת 1650, בא לאחר מות אביו לז'ולקיב ונתקבל לחזקת הקהילה. לאחר זמן קצר (1693) נבחר אחד מראשי הקהילה ומנהיגיה. שימש בתפקיד זה שנים, כי עוד בשנת 1723 חתום הוא על שטר־חוב של ראשי הקהילה. נפטר בשנת 1733 בגיל שמונים ושלוש, ובנוסח מצבתו רשום: „הראש המנהיג החשוב, התורני והישיש".

V. אחריו כיהן ברבנות בשנת 1693—1697 הרב ר' יוסף ישכר בער בן הקדוש עובדיה, שלפני רבנותו בז'ולקיב היה רב בצילץ, האצענפלאץ וגלוגא. בשנת 1697 הוזמן לרב בקרעמזיר שבמורביה, שם כיהן ברבנות עד למותו בח' סיון תס"א (1700) [39].

VI. אחריו נתקבל לרב בט"ז אדר ראשון תנ"ט (1699) ר' אברהם (אבלי) בר' מרדכי ר' ליבוש'ס [40]. אביו ר' מרדכי בר (ישראל) איסרל, אחיו של ר' אברהם אבלי, פרנס ד' ארצות ומנהיג בלובלין, היה פרנס בז'ולקיב, חותנו של הרב ר' אלכסנדר סענדער שור, בעל „תבואות שור" ו„שמלה חדשה".

ר' אברהם אבלי היה חתנו של ר' יצחק (איציק) מז'ולקיב, מגדולי עשירי העיר. לפני רבנותו בזולקווא היה רב בברסטצ'קו, לאחר שנבחר לרב בז'ולקיב התחייבו קרוביו הראש ר' מרדכי, הפרנס ר' אליעזר ליפמן, , וגיסו של ר' אברהם אבלי, הדיין ר' אלכסנדר סענדער שור והמנהיג הישיש ר' מרדכי גומפרכט, באלה ושבועה, שאסור להם להיות משבעה טובי העיר כל זמן שהוא יהיה רב בז'ולקיב.

לפי נוסח מצבתו „שפט ארבעים שנים את ישראל". מועד פטירתו לא ידוע.

VIא. באותה תקופה שימש כאב"ד ר' נפתלי הירץ הורוויץ ש„שפט את ישראל ארבעים שנים". הוא עמד בשנות החמשים של המאה הי"ח בראש התומכים בהרב איבשיץ.

VII. ר' יצחק סגל לנדא בר' צבי הירש, היה בשנים 1719—1729 רב באפטא. באדר תפ"ט (1729) כבר ישב על כסא הרבנות בז'ולקיב. בשנת 1735—1753 נבחר לרב לגליל לבוב, נגד רצונה של הקהילה הלבובאית.

VIII. ר' זאב וולף בר' יהושע השל (1738—1741).

IX. בשנת 1743 נתקבל לרב ר' פנחס משה בר'

אברהם ר' חיימש. אביו היה פרנס דד"א. חתנו של פרנס דד"א ר' ישראל איסרל מז'ולקיב, שהיה רב בסווירז'. בב' טבת תק"ד (1743) „הלכו ראשי העיר לעיר סווירז' בהסכמת כל בעלי בתים ונתנו הכתר על ראש הרב ר' פנחס בהר"א אבד"ק זווירז' יצ"ו.

אולם הוא התמסר יותר לעניני ועד ארבע ארצות, ושימש בו נאמן ופרנס הועד של גליל לבוב, עד לביטולו של הועד בשנת 1764. הוא ואביו היו מתומכי הרב ר' יהונתן אייבשיץ, וביזמתו הוכרז בשנת תקי"א (1750) בז'ולקיב החרם על מתנגדיו. היו לו שני בנים, א) ר' יוסף שהיה רב ביאבורוב, וויטקוב, סקאהל ואחר כך בפוזנא, שם נפטר בשנת תקס"א. ב) ר' שמואל אשר שהיה רב בבילגוראי, משנת 1792 בטארנופול ואחרי מות אחיו (1801) נתקבל לרב בפוזנא. בשנת 1795 קיבל את השם פאלקנפלד. נפטר בשנת תקס"ז (1806).

X. ר' שמשון ב"ר יעקב מייזלש שהיה רב בציעשאנוב, ומשם נתקבל בשנת 1747 לרב בז'ולקיב, כדי שימלא את מקומו של ר' פנחס שהיה טרוד בעסקנותו בועד ארבע ארצות. בז'ולקיב נשאר רק שבע שנים, עד 1757 וחזר לציעשאנוב. על מקומו הושיב את בנו.

הוא הסכים על ספרו של מגיד מישרים בברודי ר' פרץ בר' משה „בית פרץ" שנדפס בז'ולקיב בשנת תקי"ט. אתו יחד הסכים גם ר' אברהם מרדכי הייליפרין אב"ד ומו"צ בזולקווא.

XI. בשנים 1763—1772 שימש ברבנות הקהילה ר' אברהם מרדכי בן ישראל הייליפרין שהיה לפני זה רב בוורונקי. אחרי 1772 הסתלק מן הרבנות והשתקע בברודי, שם נפטר בג' תמוז תקמ"א [40א] בה' אב תק"כ (1766) הסכים להדפסה השניה של ס' „שומר אמונים", לר"י אורגאס. בכ"ו תשרי תקל"ח הסכים על ס' „עטרת יוסף" (ז'ולקווא, תקל"ח) מעל הסכמתו כתוב: אשר כעת איתן מושבו בק"ק בראדי וחתום: נאום הצעיר אברהם מרדכי אבד"ק ז'אלקווא בכ"ח אייר תקמ"א על ס' „עץ חיים" לר' וויטאל וחתם: אב"ד ור"ה דק"ק ז'ולקווא ואיתן מושבו בק"ק בראדי.

XII. ר' משה צבי הירש מייזלש, שימש לפני כן רב בלאנצוס, מגדולי הרבנים, נבחר לרב בקופנהאגן. אבל לא רצה לעזוב את ז'ולקיב וישב על כסא הרבנות שם עד לפטירתו, י"ח כסלו תקס"א (1801).

XIII. ר' יעקב משולם בר מרדכי זאב אורנשטיין נבחר, על אף גילו הצעיר, ליורשו. אחרי מותו של הרב ר' צבי הירש רוזאניש בשנת תקס"א נבחר לרב בלבוב, אולם נשאר בז'ולקיב עד תקס"ד (1805).

XIV. לאחר שעבר הרב אורנשטיין ללבוב מילא תפקידי הרב בשנים 1805—1809 הדיין ר' יוסף יוזפא סגל שטערן, יחד עם אלעזר גאטליב.

הוא עמד בראש הישיבה והעמיד תלמידים רבים, ובכללם הסופר העברי ד"ר מאיר לטריס, המדפיס והמשכיל שאול מאירהופר, אברהם גולדברג, אהרן לרנר. היה למדן מופלג.

א. דיינים, אנשי תורה, מגידים.

בזמן קיומה של קהלת ז'ולקיב היו בה ראשי־בית־דין ודיינים ידועי־שם. במאה הי"ז ידועים ראשי־בית־הדין הבאים:

1) ר' משה בר שכנא שנפטר בשנת 1652. 2) ר' ישעיה ב"ר יצחק היה ראש־בית־דין בז'ולקיב וראש־ישיבה בלבוב בשנים 1650—1660. 2א) ר' זעליג אב"ד בסוף המאה הי"ז. 3) ר' משה בן דניאל יליד ז'ולקיב מחבר „סוגיות התלמוד", שיצא לאור בשנת תנ"ג (1693). היה דיין בבית־דינו של ר' יצחק לנדא. 4) ר' בנימין זאב ב"ר יוסף דיין בסוף המאה י"ז. 5) ר' מנחם מאניש ראש־בית־דין, היה גם מגיד מישרים נודע. חבר בית־דינו של הגאון ר' נפתלי הירץ הורוויץ במחצית המאה הי"ח. 5א) ר' אברהם ב"ר משה אב"ד, שראו בו אחד מגדולי הדור, „הרב המאור הגדול, החסיד והמקובל לפני בואו לז'ולקיב היה מגיד בדומברובה [11]. נפטר כ' ניסן תצ"ד (1723). 6) ר' יהודה משה ב"ר ברוך מז'ולקיב, ראב"ד, מחבר הספר „באר היטב" על שו"ע זיו"ד. 7) ר' גדליה ב"ר בנימין וואלף, שחתם יחד עם הרב נפתלי הירץ סג"ל הורוויץ על החרם משנת תקי"א (1750). נפטר בשנת 1776. 8) ר' נפתלי הירץ הלוי הורוויץ ב"ר מרדכי, אב"ד וראש־ישיבה, שימש 40 שנה דיין בז'ולקיב. 9) ר' ישראל מרדכי ב"ר ברוך, ראש־בית־דין, השת־

תף בהתוועדות ראשי מדינת גליל לבוב, שנתקיימה בלבוב בח' אדר תקי״ב (1751) יחד עם הרב נפתלי הירץ הורוויץ, ר' יוסף ב״ר יצחק הלוי לנדא, ר' נפתלי הירץ ב״ר מאיר, ר' משה פנחס נאמן ועד ארבע ארצות, ר' צבי הירש בן ר' משה, ראש מדינה בז'ולקיב, ר' ישראל מרדכי ב״ר ברוך ראב״ד בז'ולקיב. 10) ר' אלכסנדר סענדיר ב״ר אפרים זלמן שור, חתנו של ר' מרדכי ליבוש'ס פרנס דד״א, גיסו של הרב בז'ולקיב ר' אברהם אבלי. הוא עצמו לא רצה ברוב עניוותו לשבת על כסא רבנות והתמסר ללימוד תורה, מחבר ספר „תבואות שור" ו„שמלה חדשה". בחיבוריו גילה בקיאות גדולה וחידש חידושי דינים. נפטר בז'ולקיב, כ״ז שבט תצ״ז (1736). 11) ר' מרדכי ב״ר חיים ז'ק מבית־דינו של ר' נפתלי הירץ הלוי הורוויץ. 12) ר' נפתלי הירץ ב״ר משה, חתנו של הפרנס ר' ישראל איסרל מז'ולקיב וגיסו של הרב משה פנחס פרנס דד״א, היה ראש־בית־דין בבית־דינו של ר' נפתלי הירץ הורוויץ ואחר כך של הרב ר' שמשון מייזלש. 13) ר' צבי הירש ב״ר רפאל הלוי ראש־בית דין, נין ונכד לר' יצחק אבדק״ק זאסלאוו, שהיה אחר־כך מגיד בז'ולקווא. חיבר ספר „עבודת השיר", חדושי תורה וחדושי מסכתות (ז'ולקווא תקל״ג). 14) ר' יעקב מלבוב, דיין במחצית השניה של המאה הי״ח. 15) ר' משה מז'ולקיב שהיה אב״ד בבוצ'אץ, ואחר־כך דיין בז'ולקיב. 16) אפרים שיינערט, שהצטיין בחריפותו נפטר בשנת 1809. 17) ר' יוסף אליעזר גאטליב דיין בבית־דינו של הרב אורנשטיין. 18) ר' יוסף יוזפא סגל שטערן, דיין בבית־דינו של הרב אורנשטיין ואחר־כך ממלא מקומו ברבנות. 19) ר' אליעזר ליפמן היה במחצית המאה הי״ח אבד״ק סטראליסק, ואחר־כך דיין בז'ולקיב. 20) ר' שמריה שמעריל בן יהודה ליב שפירא, היה רב בוויסוקי ואחר־כך נתקבל לאב״ד בז'ולקיב [41]. 21) ר' משה צבי הירש אשכנזי (החכם צבי) היה אב״ד בז'ולקיב ואחר־כך רב בקאמיונקא. 22) ר' ישכר בער דיין (1693).

בז'ולקיב התגוררו במאות הי״ז י״ח רבנים רבים ידועי־שם, מהם שניהלו את הישיבה או מילאו באורח זמני תפקידים רבניים ותורניים. מהם ידועים:

1) ר' אהרן זעליג ב״ר משה מז'ולקיב, אחיו של ר' שמואל פרנס דד״א בבריסק, מחבר ספר „עמודי שבע" קראקא שצ״ו (1632) מכיל ב־5 חלקים פירוש והגהות על הזוהר הישן והחדש, וכן מאמרים מזוהר המבוארים במקום אחר. נפטר בי' אלול ת״ג (1642). 2) ר' אברהם מרדכי ב״ר ישראל היילפרין. היה רב בווראנקי, עבר לז'ולקיב ובסוף ימיו השתקע בברודי. שם נפטר בז' תמוז תקמ״א. 3) ר' יצחק ב״ר יונה, מגדולי הלמדנים בדורו. הרביץ תורה. נפטר כ״א חשון ת״ז (1646). 4) ר' שמעון ב״ר אפרים יהודא מחבר ספר „חלק שמשון" (פראג תמ״ז). המכיל פשטים ומדרשים תמוהים ומסודר לשלושים ערכין.

הוא הגיע לז'ולקיב אחרי גירוש היהודים מוינה בשנת 1670. יחד עם המגורשים נמלט מוינה לבוהמיה ומשם לפולין. יליד אייזנשטט (א״ש) מצאצאי משפחה נכבדה שם.

בהקדמה לספרו כותב הוא: „ומוכרח הייתי לפזר רגלי, לעוף כאשר ידאה הנשר עד שבאתי בארץ פולין לק״ק זאלקווא, עיר ואם בישראל כרכא דכולא ביה" בשער הספר כתוב:

„מילדי אינשי יקירי ווינא וממגורשי אייזנשטאט הר״ר שמעון מק״ק אייזנשטאט הוא הוציא לאור גם את הספר „גלגולי נשמות" לר' מנחם עזריה מפאנו קבלה על כל הנשמות שנתגלגלו בתנאים ואמוראים כפי שקיבל מכ״י סרוג הובא לבית הדפוס ע״י המסדר ר' שמעון ב״ר אפרים יהודה אייזענשטאט שהוסיף ג״כ קצת בשם אחרים, פראג תמ״ח. הוצאה שניה (פראנקפורט דאדר תס״ב) [41א].

5) הרב ר' יהושע בר' מאיר הלוי הורוויץ, אחיו של ר' יוקל הרב בברודי. 6) בסוף המאה הי״ז חי בז'ולקיב ר' שלמה ב״ר ישראל מחבר ספר „תפארת הקודש". 7) ר' אליעזר ב״ר אברהם החזיק ישיבה. נפטר ב' אדר תקמ״ב. 8) ר' אריה ב״ר אברהם היה למדן גדול ש„יד לו בנגלה ובנסתר, נגלו אליו תעלומות חכמה לו שם כאחד אשר הם אנשי שם". 9) ר' אריה יהודה ליב ב״ר שמואל גרשון היה רב בסקולה ואחר כך חי בז'ולקיב, מחבר ספר „לוית חן" (ז'ולקיב תצ״ב). נפטר כ״ג באדר תפ״ט. 10) ר' יהודה ליב ב״ר ישראל מחבר ספר „מנחת יהודה" פשטים, רמזים ודרושים על מסורת התורה וחמש מגלות, (ז'ולקיב תקמ״ט) וכן ספר „נפש יהודה" (פשטים) על מדרשים

ועל פסוקי תנ"ך החמורים וקצת חידושי גפ"ת ועל סמיכות סדרי המשניות, (לבוב תקנ"ו) ותוספת לספרו „מנחת יהודה", בשם „שיורי מנחה" (לבוב תקנ"ו). נפטר בי"א אלול תקנ"ב. 11) ר' יהושע פייבל ב"ר ישראל תאומים, אחיו של הרב בז'ולקיב, יצחק מאיר תאומים, מחבר ספר „קצוי ארץ" ביאור גבולות א"י. (זולקווא תקנ"א) נפטר בר"ח תמוז תקל"ב. 12) ר' בצלאל זולקוויר ב"ר יהודה ליב הלוי, מחבר ספר „בשם בצלאל", פירוש על מסכת אבות (פרנקפורט דאדר תקל"א). סידר והוציא לאור את הספר, „אור יקרות" (זלקווא תצ"ב). הוציא לאור את התלמוד הירושלמי (ג' בבות עם פירוש מהר"א פולדא (פרנקפורט ד' אדר תק"ב). 13) ר' מאיר ברל לוי מחבר ספר „אדני פז", פשטים כסדר התורה בשם גדולי הדור עם תוספת משלו (נובידבור תקמ"ט), וספר „גלילי זהב" (זלקווא תקי"ג). 14) ר' יצחק אייזיק ב"ר אברהם, חברו של ר' אלכסנדר שור בעל („תבואות שור") [41ב], נפטר ט"ו שבט תצ"ו (1735), הרב יהודה אהרן (אביו של הר' ר' שלמה קלוגר) כינה אותו „המאור הגדול הצדיק יסוד עולם קדוש". ר' יצחק אייזיק היה אומר כי עיר „זולקווא מלאה תורה וחכמה". 15) ר' שלמה ב"ר ישראל, מחבר ספר „תפארת הקדש" (פיורדא תס"א (1700), פירוש על ספר ויקרא, במדבר, דברים (פראג תע"ג-1712). 16) הרב ר' דב ב"ר נתן נטע, נפטר בשנת 1781.

מראשי הישיבה שהעמידה תלמידים רבים יש להזכיר את: 1) הרב ר' אשר זעליג ב"ר ישראל שמואל שהיה ידוע כמורה ולמדן, נפטר כ' אדר תכ"ח (1668); 2) ר' נפתלי הירץ בר, בנו של הפרנס ר' חנוך העניך מידועי-השם בדורו, שהצטיין בחריפותו ובקי-אותו, נפטר בגיל צעיר במנחם אב תצ"א (1731); 3) הרב ר' בנימין עוזר ב"ר מאיר, רב בקלימנטוב ומשם נתקבל לראש הישיבה בז'ולקיב, חיבר ספר „אבן העוזר" חידושי גפ"ת על מס' ברכות שבת, עירובין וכו' (זאלקווא תק"ל). נפטר כ"ה אייר ת"ע (1709); 4) ר' יוסף יוזפא ב"ר שמואל הלוי, עמד בראש הישיבה, חיבר ספר „יד יוסף" (זלקווא תקפ"ט). מכובד על כל בני קהלתו, שראו בו „מופת הדור" נפטר בטבת תקפ"ז (1826). 5) הרב ר' עקיבא דייץ מבני בית-הדין של הרב יעקב משולם אורנשטיין ומורה הוראה.

בנו היחיד ר' מרדכי, היה למדן חריף ובקי בכל חדרי התורה. בישיבתו למדו מספר רב של בחורים מופלגים בתלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים. בגיל צעיר חלה במחלת שגעון-הרדיפה ונפטר בבית חולי-רוח בארמון המיסדר הפיארים בלבוב [41ג].

ז'ולקיב זכתה גם למגידים ודרשנים בני תורה. בתקופה הראשונה ידוע הדרשן ומורה-ההוראה ר' יוחנן ב"ר אברהם, נפטר בי"ז סיון שצ"ט (1639).

בשנות ת"ח—ת"ט (1648—1749) בא לז'ולקיב עם זרם הפליטים מוואהלין הרב מזאסלב ר' יצחק ונתקבל על ידי ראשי הקהלה למגיד. גיסו המקובל הידוע ר' שמשון ב"ר פסח מאוסטרופולי (אוסטרופולער). אחריו מילא את מקומו כמגיד בנו, ר' פסח. הוא הוציא-לאור „ספר קרנים" לר' אהרן ב"ר אברהם מעיר קרדינא בקבלה עם פירוש „דן ידין" של דודו ר' שמשון מאוסטרופולי. ובסופו לקוטים מכתבי המפרש בשם „לקוטי שושנים" זולקווא, תס"ט (1708). נפטר בט"ו אדר שני תפ"ה (1725).

חסיד ומקובל מפורסם היה ר' זלמן אפרים ליקווער, מגיד של קהילת ז'ולקווא, אביו של המגיד ומחכמי הקלויז בברודי ר' מנחם מנדיל ז'ולקובר.

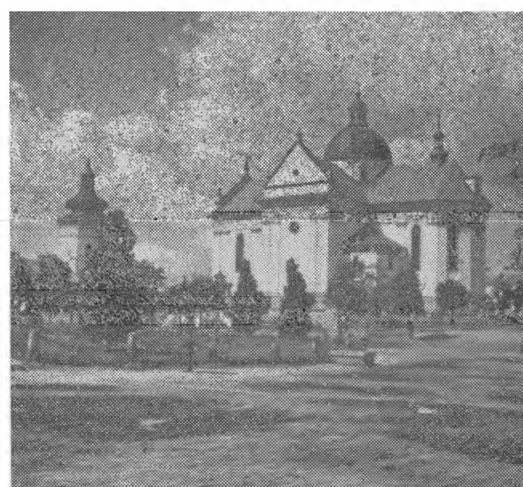
דרשן גדול, נודע ומקובל על עדתו היה ר' יהודא ליב ב"ר נתן, הנקרא בפי העם ר' ליב פולאק, שלפי דברי בני-זמנו „תורת אמת היתה בפיהו פה מפיק מרגליות", וכוחו כמוכיח בשנות המשבר הפנימי בחיי יהדות פולין באמצע המאה הי"ח. בדרשותיו היה מביא חידושי תורה רבים שנזכרים בספר דודו ר' גדליה ב"ר יצחק מלוניץ (תלמידו של המוכיח מפולנאה) „תשואות חן" ו„גלילי זהב" (זולקווא, תקי"ג). נפטר בט"ו אדר שני תקכ"ד (1764).

בסוף המאה הי"ח, בזמן כהונתו של הרב ר' צבי הירש מייזלש חי המגיד ר' יצחק שמשון ב"ר פסח, מקודם רב בראווא, למדן מופלג ושימש גם דיין בבית-דינו של הרב ר' יעקב משולם אורנשטיין.

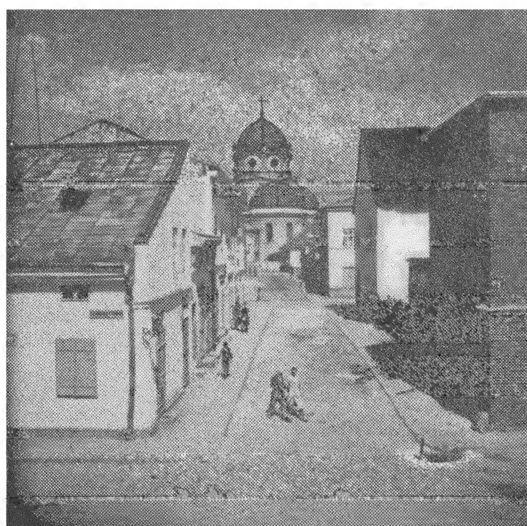
בתקופה זו, בשנת 1760, נתקבל למגיד ר' יעקב ב"ר זאב קראנץ (1740—1764), שנודע בשם „המגיד מדובנא, שהיה מגיד במזריץ' ויצא לו שם של מגיד משכיל ברחבי ליטא ורייסין. ראשי ז'ולקווא הזמינו אותו לכהן כמגיד, בקהלתם. מכאן נקרא לדובנא שם

חומת־העיר

הכנסיה הקטולית „פארא" שבה נמצא קבר המשפחה של מיסד־העיר הטמן סטאניסלאב ז'ולקיאווסקי

סימטה בז'ולקיב

היה 18 שנים מגיד מישרים. ידידו, רעו ותלמידו של הגר"א.

תודות למצבה האיתן היה בידי קהילת זולקווא לקיים חיי צבור יציבים ורבנים גדולים, אדירי תורה, שישבו רוב ימיהם בז'ולקיב על התורה והעבודה ועיצבו את דמות הקהלה שהיתה מסודרת ובעלת מנגנון מאורגן. בהשפעתם שאפו קברניטי הקהילה לשחרר את ז'ולקיב מההגמוניה של לבוב. שאיפתם להשיג, במסגרת האוטונומיה הקהילתית, מעמד ההולם את קהילתם ואת חשיבותה, הצליחה, כפי שיסופר בפרק על מעמדה במוסדות האוטונומיה היהודית.

ד. רופאים, רוקחים

מלבד רופאים־חובשים היו בז'ולקיב גם רופאים מומחים שהשתלמו ברפואה באוניברסיטאות. מהרופאים הראשונים ידוע מיכאל ב"ר ישראל המכונה [41ד] בפי תושבי העיר בשם „החשמן", לפי נוסח מצבתו היה „רופא נאמן הבקי ואומן שמו טוב כטוב שמו" הוא נפטר בי"ד ניסן שע"ד (1614). בימי המלך יאן סוב־יאסקי פעל בז'ולקיב אחד הרופאים היהודים הידועים ביותר באותה תקופה, ד"ר עמנואל דה יונה. מלבד פעילותו הרפואית בחצר המלך שימש גם רופא של בית־החולים היהודי (הקדש), שהיה כבר קיים במאה הי"ז, ובמאה הי"ח שכן — לפי רשימות השלטונות האוסטריים [42] — בתוך העיר, בפרבר לבוב, בשכנות למרחץ היהודי ובית הקהילה.

בבית־החולים היהודי עבדו רופאים־חובשים [42א]. ב־רבע הראשון של המאה הי"ח היה בז'ולקיב הרופא ד"ר עוזיאל אברהם, שלא היה יליד ז'ולקיב, בנו של ר' יוסף השתדלן מברוד, השתלם ברפואה בחוץ־לארץ, אחרי גמר למודיו היה שנים אחדות רופא בז'ולקיב ואחר כך השתקע בברודי [43].

בשנות השלושים של המאה י"ח היה רופא מומחה אברהם בן יצחק. — מלבדו ידוע לנו מסוף המאה הי"ח הרופא ד"ר קופיל שטיין.

בז'ולקיב היו גם רוקחים יהודים. הרוקח משה אפטייקר בשנת 1748, והרוקח אברהם בשנת 1765 [44].

אחד האישים רבי־העניין מסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט היה סופר הקהילה [44א] אליעזר פאוויר ב"ר יעקב קאפיל מטארנ:פול, מראשוני יוצרי ספרות

יידיש. פאוויר שמש גם זמן מה מגיה בבת הדפוס בז'ולקיב [44ב].

הוא התחיל פעילותו הספרותית בתירגום. בשנת תקנ"ז יצא לאור בשקלוב מחזה דידקטי־רומאנטי כתוב בפרוזה של המגיד המשכיל ר' חיים בר' אברהם יהודה לייב הכהן במוהילוב בשם „מלחמה בשלום". מעשה יוסף ואחיו, בדרך ויכוח ושיחה במשל ומליצה, בחלקים. תוכן העלילה הוא ספור מעשה מכירתו של יוסף ביד אחיו לישמעאלים ובואם למצרים לשבור בר. בחלק השני — תוכחת מגילה, ויכוחים בין בני יעקב וראשי חרטומי מצרים והתוודעות יוסף אל אחיו [44ג].

פאוויר תירגם ליידיש מחזה זה, שנתחבב על חוגי המשכילים ונדפס במהדורות רבות בשם „גדולת יוסף", יצא לאור בז'ולקיב בשנת 1801 בבית־הדפוס של מרדכי שטיין [45]. בראש הספר צירף הקדמת המעתיק מלשון הקודש ללשון אשכנזי", בו הוא מוסר, שרבים הפצירו בו להעתיק את „הספר הנחמד הלז ללשון אשכנזי" שהוא „ספר סתום לפני איזה אנשים אשר אין להם יד בלשוננו הקודש". הוא עשה זאת כדי ש„יבינו ההמונים ויטעמו מנופת צוף אמרותיו הנאמרים באמת ובצדק וילמדו תועים בינה ולבל יבלו ימיהם בספורים והבלים בנויים על אבני תוהו ובדבר נבלה בדויים מאנשי לצון. לא כן דברי ספר זה, כי כולן משל ומליצה, חכמה ומוסר". פאוויר לא הסתפק בתרגום בלבד, אלא עיבד את המחזה במקומות רבים בסגנון שהיה בזמנו חידוש בלשון יידיש. גם בתירגומו של „בחינת עולם" לר' ידעיה הפניני הבדרשי, שהוציא לאור בז'ולקיב בשנת 1805 יחד עם המקור העברי, גילה כשרונות ספרותיים.

פאוויר תירגם חלק מתוך הספר „מעשה־בוך" (1602) שכתוב באידיש־אשכנזית מימי הביניים לשפה יידיש המובנת ליהודי פולין־ליטא והדפיסו בשנת 1807 בשם „ספורי נפלאות" (זולקווא תק"ס), ספורי־מעשיות ומאורעות מן הגאון החסיד ר' שמואל ובנו ר' יהודה החסיד וזולתם (זולקווא תקס"ז) [45א]. בשנת 1816 תירגם ליידיש את „שבחי בעש"ט", הוא היה מניצניה הרא־שונים של ההשכלה בז'ולקיב בסוף המאה הי"ח ומחלוציה הראשונים של הספרות העממית באידית, שניסה להכניס לספרות את שפת הדיבור העממית בלי המליצות והקישוטים מהשפה הגרמנית. הוא תירגם גם לאידית „בחינת עולם" לר' ידעיה הפניני בר'

אברהם הבדרשי בשם „שפה ברורה"[45ב] עם הנוסח העברי ופירוש קצר (זולקווא תקס"ה — 1805) [45ג].

כסופר הקהילה היה בעל השפעה גם בעיצובם הרוחני של תושביה. בזכות סגנונם העממי היו ספריו מקובלים על קוראי זמנו שלא ידעו עברית, ביחוד על הנשים.

V ז׳ולקיב במוסדות האוטונומיה

למעשה, ז׳ולקיב היא שנתנה את האות ברייסין, לאחר שנותקה מקהילת לבוב בשנת 1626, להקמת ועד הגליל לבוב, שנוסד כיתר ועדי גלילות לפי דרישת אצילי רייסין בסיימים בוישניה בשנת 1658.

אחרי פלישות הקוזאקים והטטרים התחילו הקהילות שהיו מסונפות לקהילת לבוב — ברודי, ז׳ולקיב, בובארקה, בוצ׳אץ׳, טישמיניץ, בוהורודצ׳אני, רוהאטין, זלוצ׳וב, ליסקו, להשתחרר ממנהיגותה ולהכריחה להת־ייעץ בהן בעניני מסים, תקציבים וגם בעניינים כלליים. על רקע זה הוקמה מדינת רייסין ו־ועד בראשה. מדינת רייסין הקיפה במאה הי"ז גם חלקים ממחוז בראצלב (עד קיוב ודניפר) ופודוליה עם לבוב כמרכזה. לאחר השלום עם התורכים בבוצ׳אץ׳ (1672) נותקה פודוליה, וכאשר הוחזרה לפולין אחרי חוזה־השלום בקארלוביץ (1699), לא רצו יהודי פודוליה להצטרף למדינת רייסין ולהכיר במרותה של לבוב ורבה, והקימו בשנת 1713 את ה„מדינה" משלהם עם הרב מסאטאנוב כרב־המדינה.

קהילת לבוב היתה המרכז למדינת רייסין שעמה נמנו תשע קהילות [1], והיא היתה משגרת לועד ארבע ארצות שנתכנס ביארוסלב או בלובלין את ה„מבוררים" כנציגי כל המדינה, והיא שהחזיקה בידיה את המקומות בועד המדינה, דבר שעורר את חמת הקהילות המסונפות וגרם במרוצת הזמן למלחמה קשה להשתחררותן ממרותה המוחלטת של לבוב בסוף המאה הי"ז.

ועד המדינה, מלבד היותו הגוף המינהלי המתווך בין הסיים היהודי — ועד ארבע ארצות — לבין קהילותיה, ניהל גם את עניניה הפנימיים של המדינה — ומילא תפקידים של גוף ממלכתי בעניני מסים.

מטעמים פיסקאליים היתה ממלכת פולין מעוניינת בקיום ועדי מדינות, ולפיכך הכירה בקיומם על יסוד פריבילגיות־יסוד מיוחדות, שהמלך היה מעניק לכל מדינה ומדינה, בהן צויינו גם התחומים הטריטוריאליים של כל ועד־מדינה. במושב ועד־המדינה השתתף גם כבא־כוח השלטונות הוויבודה שתפקידו כ„פטרונוס יודיאורום" (פטרון היהודים), או הקומיסרים שהוא היה משגרם, והם הם היו המנהלים למעשה את מושב הועד ועושים אותו למכשיר השלטון הממלכתי. מצד היהודים היו בועד־המדינה ראשי המדינה עם מנהיגם ורבה של קהילת לבוב, שהוא רב־המדינה, וציריה הנבחרים של הקהילות. בממוצע השתתפו במושבי ועד מדינת רייסין 3 ראשי הועד ו־15 מנהיגי הקהילות: מלבוב 4, ברודי 4, ז׳ולקיב 3, טישמינץ 1, סטרי 1, ליסקו 1, יאבורוב 1. מנהיג המדינה ישב בראש וניהל את הדיונים.

בישיבות היו המשתתפים יושבים לפי סדר שנקבע מראש. כך, למשל, במושב בבז׳ז׳אני בשנת 1740, ישבו לפי הסדר הבא: בראש ישב מנהיג המדינה, לידו 2 צירי קהילת לבוב שבתוך העיר, ומולם 4 צירי ברודי. ולמולם 4 צירי ז׳ולקיב (3 צירים ואחד ראש המדינה), ליד צירי ברודי וז׳ולקיב ישבו לצד כל אחד צירי קהילת לבוב שמחוץ לעיר. במקומות האחרונים ישבו צירי קהילות ליסקו, סטרי, טישמינץ, יאבורוב. במושב המדינה נבחרו גם הצירים למושב ועד דד"א.

המנגנון הפקידותי היה מורכב משתדלן, סופר, רואה־חשבונות, 7 גובים, 2 שמאים ו־2 שמשים.

מדינת רייסין היתה משגרת למושב הועד דד"א 3 צירים ו־3 שמאים, לפי הסדר הבא בסירוגין: 1 מלבוב ו־2 מקהילות הפרובינציה, או 2 מלבוב ו־1 מהפרו־בינציה, ועליהם הוטל לייצג את עניני המדינה לפי הוראות ועד המדינה.

במאה הי"ח יורדת השפעתה של קהילת לבוב עד כדי כך, שרק רבה של לבוב בלבד נשאר רב־המדינה.

בתוך מדינת רייסין התחוללו מלחמות קשות בין לבוב לבין שאר הקהילות שלא רצו להכיר בעליונותה. בראש המאבק עמדו ז׳ולקיב, ברודי יבוצ׳אץ׳, שניהלו את האופוזיציה נגד ההגמוניה של לבוב. עוד במושב ועד־המדינה בשווירז׳ בשנת 1664 התקיפו בחריפות את קהילת לבוב ושאיפותיה להשתלט על עניני הקהילות. ביחוד התנגדו בשנים הבאות לתקנתו של הוויבודה מארק מאטצ׳ינסקי, שקבע, כי פרנסי קהילת לבוב הם גם נציגי היהודים ברייסין כולה. במושב זה

באו לידי הסכם, והכניסו כמה תיקונים בתקנות קהלת ז'ולקיב [3].

בשנת 1700 הצליחו הקהילות הקטנות יותר להכניס לועד הגליל את נציגיהן, והרכב הועד היה: אלעזר מלבוב, פרנס ראשי של המדינה, יעקובוביץ מלבוב, סופר הועד יצחק בן ר' שלמה כץ מז'ולקיב [4], מנחם מברודי, שמואל מסטרי, מרדכי מטישמינץ, אייזיק מצרנליצה, מתתיהו מקוסוב וליטמן [5] מזאלושצה.

בשנת 1707 (י"א אלול תס"ח) נתכנס ועד־המדינה בסטראליסק לדון בסכסוך שפרץ בין קהילות ליסקו לסאנוק. הסכסוך הועבר לבית־דין מורכב מרב־המדינה ר' נפתלי הירץ אשכנזי כיו"ר, הרב מז'ולקיב ר' אבלי בר' מרדכי אברהם, הרב הירש מליסקו ומנהיג קהילת ברודי ר' יעקב אברהם זאלקווער בן יצחק זאלקווער, שהיה פרנס דד"א.

לצערנו, מעטות הידיעות על ועדי־המדינה, הרכב חבריהם והתוועדויותיהם.

ידוע עוד הרכב ועד־המדינה, שנתכנס בשנת 1714 בבורשטין לשם חלוקת מס־הגולגולת, ובקוליקוב ב־17/7 1720 (י"א תמוז תפ"ו) ובו השתתפו 5 באי־כוח מז'ולקיב ובכללם פרנס הועד ר' נתן בן בצלאל המוכסן, 3 באי־כוח ברודי, 1 בוצ'אץ', 1 זלוצ'וב, 1 מעיר אחרת, יחד עם רב־הגליל מלבוב השתתפו בו 15 חברים.

בכינוס זה אושר פסק הדין בענין ליסקו—סאנוק, לפיו הוכרה ההגמוניה של קהילת ליסקו על סאנוק.

כן נידון בכינוס זה במיוחד הסכסוך שבין לבוב לקהילות הגליל בענין רב־המדינה, שבו מילאו נציגי ז'ולקיב תפקיד ראשוני.

לאחר פטירתו של הרב הגאון החכם צבי בשנת 1718 נבחר הרב ר' יהושע פאלק (1681—1756) לרב בלבוב והגליל, אולם זמן קצר אחרי בחירתו הצליח אחד מגבירי לבוב, בתמיכתו של הוויבודה מרייסין יאבלונובסקי, להושיב על כס־הרבנות את חתנו ר' חיים בן לייזרל. בשנת 1720, בגמר מועד הקונסנס של הרב פאלק, לא האריכה אותו הקהילה ובחרה ברב ר' חיים בן לייזרל לרב בלבוב והגליל, בחירה זו אושרה גם על־ידי הוויבודה יאבלונובסקי.

הרב ר' יהושע פאלק, בעל "פני יהושע", הוכרח לעזוב את לבוב ועבר לבוצ'אץ', מקום מגוריו של מחותנו ר' אריה לייבוש. משם פנה אל קהילות הגליל, שהכריעו לטובתו ולא הכירו בר' חיים בן לייזר.

במושב ועד הגליל בקוליקוב הוכרז חרם על ר' חיים. בפסק זה הודגש בפירוש, ש"אין לאנשי הגליל עוד חלק ונחלה בק"ק לבוב ומכ"ש (מכל שכן) להרב שיקבלו עליהם, אולם אנחנו כולנו כאחד, כל הקהילות הגליל מקצה אל הקצה כולנו חייבים בכבוד הרב המאה"ג מוהר"ר יהושע הנ"ל, הוא לבדו נשיא יהיה בתוכנו ומבחר המקום אשר יבחר באחת הקהילות הגליל שם יהיה ואנחנו סרים למשמעתו בכל עניני הרבנות". במאבק זה סייעו נציגי קהילת ז'ולקיב, ובמושב המדובר נתבלט במיוחד נציגה ר' נתן בן בצלאל. בגלל סכסוכים אלה לא השתתפו נציגי לבוב במושב.

ב־10 ביוני 1723 כינס סגן שר האוצר, פשבנדובסקי, את ועד־המדינה לבוברקא, לשם חלוקת מס־הגולגולת, וב־15 יאנואר 1724 נתכנס הועד שוב בעיירה זאלושצ'ה. השלטונות היו מעוניינים ביישוב הסכסוכים בין ראשי קהילת לבוב לבין ראשי הקהילות במחוזות רייסין, כפי שאנו למדים מתוך מכתבו של סגן שר האוצר י. פשבנדובסקי שנשלח מווארשה ב־13 בנובמבר 1725 אל פרנס הגליל ר' חיים רייצס.

הניגודים בין לבוב לבין קהילות הפרובינציה בשאלת הרכב הועד ומרותו נמשכו, שכן ראשי קהילות הפרובינציה לא הסכימו לשיתוף באי־כוחה של לבוב בועד־המדינה. גם בשאלות ארגוניות וכספיות הוחמרו הסכסוכים. הדבר גרר אחריו התערבות של השלטונות, כשלא נפרע מס הגולגולת.

במכתבו הנ"ל אל פרנס הגליל ר' חיים רייצס, הזהיר סגן שר האוצר מחוסר התיאום בין פרנסי לבוב והפרובינציה, ודרש לכנס מיד את מושב ועד־המדינה בביאליקאמין שליד ברודי לשם סידור חלוקת המס על הקהילות, מאחר שזמן פרעונו חל עוד ב־8 באוקטובר 1725. נראה, שאזהרתו של סגן שר האוצר לא מצאה אוזן קשבת, כי הכינוס בביאליקאמין לא נתקיים, משום שראשי הפרובינציה לא הסכימו לשתף את נציגי לבוב בועד־המדינה.

המאבק בשאלת רב־המדינה ובעניינים הארגוניים והכספיים נמשך עד 1740. בהשתדלותו של מושב ועד ארבע ארצות ביארוסלב, הגיעו במושב בברז'ז'אני [6] לידי הסדר סופי, כנראה תחת לחץ השלטונות שהיו מעוניינים בחלוקה ובגביה מסודרת של מס־הגולגולת, דבר שהיה קשור בקיום יחסים תקינים בתוך ועד־

המדינה ובהשפעתו על הקהילות.

במושב זה השתתפו 18 צירים וביניהם נציגי לבוב, מז׳ולקיב ראש המדינה ר׳ ישראל איסר, מברודי ר׳ מרדכי באבד, ליסקו, סטרי, טישמיניץ, חודורוב יאנוב מלבוב (לבקו לאנדס, ליטוואן) ועוד.

העניינים הנוגעים למדינת רייסין סוכמו במושב זה ב־15 סעיפים. בסעיף 1 נקבע, שבזמן הערכת המסים וחלוקתם לפי הקהילות יהיו נוכחים 2 שמאים מלבוב ו־5 מכל המדינה. לבחירות פרנסי־המדינה יש לשגר 2 מנהיגים מלבוב ומספר של נציגי המדינה, לפי החלטת המושב ביאריצוב (סעיף 2).

לשם קביעת יום התוועדות המדינה דרוש רוב של 6 מלבוב ו־12 מן הגליל (סעיף 3). במושב ועד ארבע ארצות ישתתפו 2 ראשי לבוב ו־2 ראשי הפרובינציה (סעיף 4). באסיפת ועד ארבע ארצות להערכת מס־הגולגולת לאוצר הממלכה ישתתפו 3 שמאים מכל מדינת רייסין, פעם שנים מלבוב ופעם שנים מן הגליל (סעיף 5). מס־הגולגולת יוטל על לבוב באותו סכום שמשלמת העיר הגדולה ביותר בלי סניפיה. סעיף זה שונה במושב הועד בבוברקה ב־20 ביולי 1763 [6]א לטובת לבוב, בגלל המשבר הכלכלי שפקד את קהילת לבוב, הוחלט שסכום המס החל עליה ייקבע כפעם בפעם.

בסעיף השביעי בוטלה זכותם של נציגי לבוב לבחור בחברי הועד, וזכות זו נמסרה לפרנס הראשי של המדינה ולרב־הגליל. סעיף 8 דן בסדר החתימות על תעודות, החלטות הועד, סדר מקומות־הישיבה, והרכב הועד שנקבע באופן זה: פרנס המדינה הראשי, 4 מנהיגים מלבוב, 4 מז׳ולקיב, 4 מברודי ומקומות־ישיבתם לפי הסדר הבא:

בראש השולחן יושב הפרנס (מארשאלעק), שבמחצית הראשונה של המאה הי״ח היה תמיד מנהיג קהילת ז׳ולקיב. לשני צדדיו — מנהיגים מלבוב (העיר), בצדי השולחן — 4 מנהיגים מז׳ולקיב ואחד מלבוב (מקהילת חוץ־לעיר) מזה, ו־4 מנהיגים מברודי ואחד מלבוב (חוץ לעיר) מזה. מכאן, שהועד מנה 13 חברים.

בסעיפים 9—12 מדובר בבחירת רב־המדינה, שיהיו נוכחים בה מועמדים המיוצגים על־ידי פרנס הועד שהיה תמיד מז׳ולקיב ועל־ידי מנהיג אחד מברודי. בדרך כך קיפחה לבוב את יזמתה בעניני בחירת רב־המדינה, אף־על־פי שרב־המדינה היה צריך לשמש גם רב בלבוב.

בסעיף 15 נקבע, שמנהיגי לבוב המשתתפים במושב ועד־המדינה יקבלו „דיאטות" (אש״ל) כפולות משאר מנהיגי הגליל. הדבר חל גם על שמאי מס־הגולגולת. מאז מושב ועד־המדינה בברזזאני, אבדה לבוב את השפעתה בגליל רייסין.

במחצית הראשונה של המאה הי״ח התבלטו בועד־המדינה רבני וראשי ז׳ולקיב, וביחוד במושבים שהתכנסו בקוליקוב, בוברקה, ברודי ובורשטין. כבר ברבע הראשון של המאה הי״ח נבחר פרנס ראשון ר׳ גרשון נתן, בנו של ר׳ בצלאל מוכסן, שהיה שנים רבות הדמות הבולטת בהתוועדויות של ועד־המדינה. הוא היה ראש ומנהיג בקהילת ז׳ולקיב, כבר בשנת תנ״ט (כ״ו אלול 1659), וחתום יחד עם פרנסי ומנהיגי הועד דד״א במושב ביארוסלב. בנו של ר׳ בצלאל מוכסן, שעמד בקשרים הדוקים עם חצר המלך סוביאסקי, ירש מלבד רכוש אביו גם את משרותיו בקהילה. ויחד עם גיסו ר׳ חנוך־העניך השתלט על הקהילה. ר׳ גרשון היה בעל מרץ ותקיף, וידע להרחיב את מסגרת שלטונו לא רק על קהילתו אלא גם על ועד־המדינה. חנוך־העניך, חתנו של בצלאל מוכסן, היה מנכבדי ז׳ולקיב, ובימי חותנו מילא תפקידים מכריעים בחיי הקהילה, כאשר נבחר בצלאל בשנת 1688 לראש הקהל, נתמלא התנאי המיוחד במינו שלו „ליתן כבוד לחתנו הקצין כמוהר״ר חנוך־העניך להיות ראש הקהל לישב במקומו ולהיות כמותו לכל דבר". הוא היה למדן ונמרץ בניהול עניני הקהילה [7]. גם גרשון היה למדן, וחידוש שלו פורסם בספר פלפולא חריפתא של יואל בר׳ יוסף על כתובות [8]. היה בעל־השפעה, ושערי השרים היו פתוחים לפניו. בהשתדלותו לפני המושל הודח הרב מטארנופול ר׳ יהושע העשיל, בן הרב יצחק מקראקא, ובמקומו נתמנה מתותנו הרב אריה ליב.

על־ידי נשואי בנותיו היה מקושר עם המשפחות המיוחסות ביותר של רבני פולין. בת אחת היתה נשואה להרב מרדכי היילפרין, השניה — לאה, להרב משה אלחנן היילפרין אבד״ק זלוצ׳וב ואח״כ בשאר־רוגרוד [9], הבת השלישית היתה אשתו של ר׳ דוד, בן הרב ה„חכם צבי", שהיה רב ביאריצ׳וב ולעת זקנתו עזב את הרבנות והתגורר בעירה לעשניוב שליד

ברודי והיה שמש בית־הכנסת מבלי שיגלה זהותו. אך לפני מותו גילה שהוא בנו של הרב החכם צבי. הוא אבי המשפחה הידועה האלברשטאם, שמתוכה יצאו רבנים ומנהיגי קהילות ברייסין.

בזמן ראשותו של ר׳ גרשון פרץ הסכסוך בין לבוב וקהילות הגליל בענין רב־המדינה, והוא השתלט על הועד והכניעו לרצונו.

המחלוקת בעניני רבנות המדינה נמשכה עד לכיבוש האוסטרי. עד סוף המאה הי"ז שימש כרב־הגליל של מדינת רייסין, בלי כל התנגדות, רבה של קהילת לבוב חוץ־לעיר. כפי שתואר לעיל, התחילה המחלוקת אחרי בחירתו של הרב ר׳ יעקב יהושע (בעל „פני יהושע").

לאחר שהרב חיים בן לייזרל הוכרח להימלט מלבוב בקשר למשפט המומר יאן פיליפוביץ, נבחר לרב הקהל (1755) ר׳ אריה ליב בן שאול, בעל בתו של הרב החכם צבי. לאה. פרנסי לבוב השתדלו, בלי הסכמת ועד הגליל, להשיג בשבילו אישור לכהן גם כרב־המדינה, בהשפעת קהילת לבוב הביע המלך או־גוסט ה־III במכתבו מיום 20/11 1735 אל הוויבודה אדם צ׳ארטוריסקי, את התמרמרותו על פרנסי קהילות הגליל הנפרדים מקהילת לבוב, ונתן הוראה שעליהם להכיר בקשר עם לבוב.

אולם גם מכתב המלך לא הועיל. באותה שנה בחרו פרנסי ועד־הגליל את הרב מז׳ולקיב ר׳ יצחק בן צבי לנדא, חתנו של ד"ר עמנואל דה יונה כרב־הגליל. הוא העביר את מושב רבנות המדינה לז׳ולקיב. מובן, לבוב לא הסכימה לבחירתו, וביחוד התנגד לה ר׳ אריה בן שאול, רבה של לבוב. המריבות בין שני הרבנים נסתיימו בשנת 1749, כשחזר הרב ר׳ אריה ליב לגלוגא. יציאתו מלבוב עוררה את נציגי ז׳ולקיב לכבוש את כס הרבנות למען ר׳ יצחק לנדא, אולם קהילת לבוב לא הסכימה לכך.

אז דרשו במושב ועד הגליל בבז׳ז׳אני (1740), שו־בנות הגליל תחולק, מחציתה בידי הרב לנדא ומחציתה לרבה של לבוב שייבחר, ובמקרה שהרב ר׳ יצחק לנדא יעלה לירושלים או יקבל רבנות בעיר אחרת — יבוא רבה של לבוב במקומו ויכהן כרב של כל גליל רייסין. בלבוב נבחר לרב ר׳ חיים בן הרב הגאון ר׳ שמחה הכהן רפפורט, שהיה רב בסלוצק.

עם בחירת הרב לנדא לרב בקראקא בשנת 1754 פרצה המחלוקת מחדש. אחרי ר׳ גרשון נתן ששימש שלושים שנה פרנס ראשי של ועד־המדינה, תפס את ראשות הועד ר׳ ישראל בן מרדכי איסר׳ס.

אף הוא מהדמויות הבולטות בתולדות יהודי ז׳ולקיב, ובא בקשרי־חיתון עם משפחת באב"ד, מנגידי ברודי.

בשנת 1728 נאסר ר׳ ישראל איסר׳ס בז׳ולקיב בקשר עם העלילה על הרב יהושע רייצס בלבוב והרב מלבוב ר׳ חיים שברח לז׳ולקיב והודות שהוזהר הספיק לברוח מפה. כל רכושו של ר׳ ישראל איסר׳ס הוחרם [10].

את בתו אסתר, השיא ר׳ ישראל איסר׳ס לר׳ נפתלי הירץ שהיה רב בראווא. בשנת 1742 (תנ"ג) נתקבל נפתלי הירץ לדיין ומורה־צדק בעיר מגורי חותנו — ז׳ולקיב, ומאז קראו לו ר׳ הירץ ר׳ איסר׳ס. את בתו השניה רבקה, השיא לפנחס משה, בנו של פרנס קהילת לובלין, אברהם ר׳ חיימ׳ס, שהיה רב בסווירז׳. בהשפעת חתנו ר׳ פנחס, הצטרפה קהלת ז׳ולקיב עם ראשיה ונכבדיה בזמן המחלוקת הגדולה סביב הרב ר׳ יונתן אייבשיץ לסיעת אוהדיו. ביזמתו של ר׳ ישראל הכריזה ז׳ולקיב בשנת 1751 (תקי"א) חרם גדול בכל תוקף ועוז על „כל הדוברים על צדיק מהר"י אייבשיץ עתק". גם ר׳ איסר חתם על חרם זה.

אחרי מותו, בקיץ 1746, התאסף באלול תק"ו ב־זאלושצ׳ה מושב ועד הגליל לשם בחירת ממלא מקומו. אולם בהתיעצות זו, בי"ט באלול, נתקבלה ההחלטה, שמחמת רבוי הוצאות הגליל ושפרנסי הגליל הם כעול וכמשא כבד. והואיל והוצאות הפרנס והגליל עולות שנה שנה אלפי אלפים זהובים ואין בהוצאות אלו שום „פועל יוצא לטובת הגליל" — „לסגור בעדינו דלתי זכיונינו וקבלנו עליינו בקבלו יום זה בחרם הגדול והנורא להקל מעלינו עול הכבד הוצאות הגליל שלנו ועלה במוסכם כולנו ח"מ שמהיום עד כלות שתי שנים מיום אל יום חלילה לנו, יחיד או רבים, אשר ירצו להתנכל בנכלי דתות ובערמה לעשות שום פעולת און, למען פרנס הועד בהגליל שלנו הנ"ל במשך שתי שנים הנ"ל [10א] מנהיגי ברודי ראו בהחלטה זו פעולה מכוונת נגדם, לא נרתעו מאיומים בחרמות וקנסות, ומינו על דעת עצמם בשנת 1750, בהסתמכם על קשרים עם השלטונות, את נציג ברודי הרב דחייטין, ר׳ יצחק ישכנו בעריש באב"ד.

לראש המדינה. מנהיגי ז'ולקיב לא רצו להשלים, שר' בעריש באב"ד נבחר לראש המדינה, והגישו לשלטונות קובלנה על מנהיגי ברודי בטענה, שמינו אותו על דעת עצמם לפרנס הגליל. הם ונציגי לבוב וטישמיניץ החרימו את מושב ועד־המדינה שבאב"ד כינסו בברודי ב־19 ביוני 1750, לשם התיעצות על תשלום החוב בסך 150,000 זהוב' בהתמרמרות הצהיר ר' בעריש, כי יחלק את מסי הגולגולת גם בלי השתתפותם של הנציגים המחרימים את הועד — וכדבריו כן עשה.

הסכסוך הזה גרר אחריו תלונות בפני סגן האוצר של הממלכה, והצטרפו לה גם אדוני ערים אחרות כגון: חודורוב (1752) סאנוק (1754) סטראליסק (1755) דרוהוביץ', דולינא, רוהאטין, קוליקוב, פומורז'אני, גרודק (1756) ובוליחוב (1760).

ז'ולקיב הורדה ממעמדה בועד־המדינה. ראשיה הצליחו רק בדבר אחד, שחתנו של ר' איסרס, ר' פנחס משה בן אברהם ר' חיימש, נתמנה למזכיר ונאמן הועד וראש־בית־דין.

כנאמן מדינת רייסין השתתף בדיונים הקשורים בחלוקת מס־הגולגולת (דיספארטאמענט).

ראו בו אישיות בולטת וכינויו בתעודות פולניות "Pinchas Abramowicz, Wiernick z prowincji Ruskiej, obywatel miasta Zólkwi".

תחילה היה ר' פנחס משה רב בסווירז', ובשנת 1745 נתקבל בהשפעת חותנו, ר' ישראל איסר'ס, לרב בז'ולקיב. הוא שימש גם פרנס ועד־המדינה ואח"כ גם נאמן דד"א. בכהונות אלו שימש עד 1764. הוא יצא בחריפות נגד הרב ר' יעקב עמדין במלחמתו נגד הרב יהונתן אייבשיץ, ואירגן את החרם על יריביו. אולם במרוצת הזמן התחרט על כך שהיה מתומכיו של הרב אייבשיץ. כשנתגלה קלונם של מאמינים בש"ץ והוכרז החרם בלבוב, לוצק, ברודי ודובנא, התחרטו ר' פנחס ואביו שעמד בועד דד"א בראש סיעת אוהדי־אייבשיץ על העזרה שהושיטו להם, כי „נתבאר בעליל שהוא יונתן בכור שטן המשטין את ישראל וזירז (ר' פנחס משה) להכריז חרם בועד הקודש על ספריו ועל הקמיעות"[12].

בנו ר' שמואל כתב עליו „שהיה אבדק"ק סווירז', פרנס דגליל לבוב ונאמן דד"א והיה תורה וגדולה במקום אחד"[13].

בימי שלטונו של ר' דב בער באב"ד ירדה השפעתה ומעמדה של ז'ולקיב בועד הגליל. בימי המחלוקת בעניין רבנות המדינה בשנים 1755־1771 היא ניסתה לתפוס את מקומה הקודם, אולם לשוא. כבר הגיעה תקופת התמוטטותה של האוטונומיה הקהילתית בפולין, שהביאה לידי חיסולה בשנת 1764.

בועד ארבע ארצות השתתפו גם נציגי ז'ולקיב. בשנת 1666 חתם ר' משה בן אהרן מז'ולקיב, יחד עם יתר מנהיגי מדינות יהודי פולין, על שטר־התחייבות שמסרו ב־3 בינואר למזכיר האוצר קאזימירז' קובאלסקי לתשלום 26,000 לצרכי הצבא[14].

בשנים תפ"ד־תצ"א השתתף במושבי ועד ארבע ארצות ביארוסלב ר' יצחק בר צבי הירש לנדא (המכונה הירש מעליש) בתפקידו כרב־המדינה[15].

בשנים 1676־1690 השתתף במושבי ועד ארבע־ארצות[16] ראש המדינה בגליל לבוב ר' דוד בן יצחק פרעגיר מבוצ'אץ', שהשתתף גם בועד הגליל שהתכנס בי"א טבת תכ"ד (1663).

גם דוד בר' יצחק כתבן „הראש הקצין ומנהיג מדינה וארצות" היה ממנהיגי ועד הארצות[17].

VI שבתאים בז'ולקיב

על אף האכזבות הקשות שבאו על המוני אוהדיו של שבתי צבי לאחר התאסלמותו והשתדלויותיהם של רבנים וראשי הקהילות בפולין לעקור כל זכר תנועתו על־ידי שריפת קונטרסים ואפילו דפים מפנקסאות הקהילות שבהם נזכר, נשארו בקהילות פולין, ביחוד בחבליה המזרחיים, אוהדים ונאמנים, שראו בשבתי צבי את המשיח הגואל שהתלבש בלבוש זר, נתעלם וסופו להתגלות מחדש. אמנם קבוצות אלו פעלו בסתר ובמחתרת כדי שלא לעורר על עצמם רדיפות ושמחאות. השליחים שבתי רפאל, מרדכי מאייזנשטאט (הנקרא גם בכינויו מרדכי החסיד מפראג) עודדו את נאמני שבתי צבי בפולין, וכעבור שנים אחדות התארגנו בראשותם של השיל צורף מוילנא (ואחרי־כך בקראקא) וחיים מלאך[1] שגילו אמונתם השבתאית רק למאמינים ולמקורבים ואילו כלפי חוץ העלימוה.

שנים לפני עלית החבורה של יהודה חסיד[1א] וחיים מלאך לארץ־ישראל, היה פעיל בז'ולקיב בכיוון שב־

תא׳, חיים מלאך, הוא חיים בן־שלמה „המורגל בפומי דאינשי ר׳ חיים מלאך״ [2] שהיה למדן ומקובל והיו לו תלמידים גם מבין רבנים. ביחוד היה כח השפעתו על שומעי דרשותיו שבהן הלהיב. הוא הצטרף למחנה השבתאים עוד בנעוריו.

בשנת 1690 נסע לאיטליה ולמד את תורת הסוד מפי ראש המקובלים באיטליה משה ח׳ זכות, ואחר־כך מפי תלמידו ר׳ בנימין כהן מריגין, שהיה שבתאי מובהק מכיוונו של נתן העזתי. מאיטליה חזר חיים מלאך לפולין כשליח השבתאות המתונה של אנשי איטליה. בשנים 1690־1692 ישב בז׳ולקיב והפיץ בין חכמי פולין את תורתם של אנשי איטליה ותורתו של נתן העזתי שלמדה בביתו של ר׳ בנימין כהן, שם קרא את כתביו („מעשה בראשית, סוד האלהות״). בבית־המדרש בז׳ולקיב לימד קבלה בשיטתו והיו לו תלמידים רבים.

בשנת 1692 עזב את פולין ויצא לתורכיה. ישב באדריאנופול עד 1694 ולמד מפי שמואל פרימו, מי שהיה סופרו של שבתי צבי ומנהיג השבתאים המתו־נים, לא המיר דתו עם המרת ש״צ והיה אב״ד באדריאנופול. בשאלוניקי התקשר עם ראש האגף הקיצוני של כת המומרים (דונמה) ברוכיה [3] שהטיף לשיטה חדשה בקבלת השבתאות שגרמה, לפי גרשום שלום, לניהיליזם והפקרות, השתוללות יצרים ומעשי עבירה.

לאחר שספג תורות אלו נטש חיים מלאך את תורת השבתאות של המתונים ועבר למחנה הקיצונים, נתחבב על מנהיגיהם בתורכיה, שראו בו שליח תורתם בפולין. לאחר שובו בסוף 1694 לפודוליה, שהיתה עד 1699 נתונה לשלטון תורכיה, הפיץ בה את תורת השבתאות הקיצונית. בשנים 1694־1696 — עד תשרי תנ״ז — התגורר בז׳ולקיב ולימד בבית־המדרש שבקהילה, שנעשה על ידו אחד ממרכזיה העיקריים של השבתאות הקיצונית ברייסין.

באמצעות מרדכי אשכנזי, שחזר מז׳ולקיב לאיטליה בשנת 1696, כתב לרבותיו באיטליה אברהם רוויגו ובנימין הכהן איגרת, בה הוא העלה את יסודותיה העיוניים של השבתאות על „סוד האלהות״ ואת האמת שקבל מפי שמואל פרימו, את „הדברים עמוקים הנסתרים״ ששמע ממנו ימסור להם „כשיתן השי״ת שנתראה פנים בפנים נמתיק סוד ויהיה באפשר בקרוב בע״ה כי אנחנו נוסעים לארץ הקדושה ושמעתי

מהתורני מהר״ר מרדכי שאתם גם כן בדעתיכם לנ־סוע לשם, א״כ נתראה שם בד בבד יחדיו ואהיה משמש לפניכם כתלמיד לפני רבו״ [4].

בהיותו בז׳ולקיב השפיע בדרשותיו על שומעיו ותמוה, שעם חוג מעריציו נמנה גם ר׳ גרשון נתן בן בצלאל המוכסן, שעמד שנים רבות בראש הקהילה והיה ראש מדינת רייסין. הוא הוסיף גם למכתב הנ״ל שורות אחדות, בהן הוא מעיר ש„זה שנתיים ימים לומד בבית המדרש התורני הרבנים המקובל נ״י (נר ישראל, נרו־יאיר) (פ״ה) פאר הדור, פטיש החזק) כמהר״ר חיים״.

אולם פעילתו של חיים מלאך בז׳ולקיב, שהשפיעה גם מחוץ לגבולותיה, עוררה חשדות בגלל דרשותיו שבהן היה מנבא, כי בשנת תס״ו, ארבעים שנה לאחר המרתו, ישוב שבתי צבי לתחייה ויתגלה שוב. וכמשה רבנו שהביא את היהודים לארץ־כנען רק לאחר שנדד ארבעים שנה במדבר, יגאל את ישראל מצרותיו ואף מעוונותיו.

על אף הרדיפות שרדפו אותו הרבנים נצטרפו אליו מספר מתלמידיו בשנת ת״ס לחבורת החסידים שעמם עלה לארץ ישראל. בארץ־ישראל היה עד שנת 1703. הופיע בגלוי כשבתאי והטיף בירושלים לאמונתו. עשה צלם דמותו של שבתי צבי, והנוהים אחריו נשאו אותו בבית־תפילתם ויצאו עמו במחול ושירה.

מירושלים יצא לתורכיה וארצות הבאלקאן, לאוסט־ריה ולפולין כשליח שאסף מעות ארץ־ישראל, אף־על־פי שלא קיבל שום שליחות מעדת האשכנזים בירושלים. כשנודע הדבר בירושלים, שלחו מנהיגי עדת האשכנזים בירושלים הודעה על כך בידי שליח מיוחד, ר׳ יהיאל מיכל, ל„ועד ארבע ארצות״. גם רבני קושטא שלחו מכתב לראשי הקהילות והזהירו „שלא יכשלו בבני אדם שאינם מהוגנים ולא יתנו להם המעות לעניי א״י, כי לעצמם הם דורשים״. למרות האזהרות האלו הוא הופיע גם בפולין כשליח א״י.

בכסלו תס״ט (1708) היה בטיקטין, גם כאן כשליח ארץ־ישראל והצליח להשיג מהקהל התחייבות על סך 400 זהוב. והרי המסופר בענין זה בפנקס הקהל (דף רפ״ד) [5]. „בהיות כי עבר עלינו האיש הקדוש והטור, גברא רבא ויקירא, ה״ה האלוף החכם הכולל התורני

המופלג כבוד מוהר״ר חיים במוהר״ר שלמה המורגל בפומי דאינשי ר׳ חיים מלאך, וניתן לידו כתב בח״י אלופי, רוזני קציני ראשי ומנהיגי קהילתינו יצ״ו לשלם ארבע מאות זהוב על ענייא, שמחוייבים האלופי הקהל יצ״ו לשלם לעניי א״י הסך הנ״ל, ובהיות הוברר הדבר, שלא היה ביד מוהר״ר חיים הנ״ל שום שייכות למעות עניי א״י ולא אדון הוא בדבר הזה, בכן כשיוחזר הכתב הנ״ל ליד אלופי רוזני הקהל יצ״ו ובתמימו׳ ובשלימו׳ אזי מחויבי׳ הקהל לשלם הסך הנ״ל לעניי א״י ליד איזה האלוף גבאי א״י או ליד איזה משולח שיהיה מירושלים עיר הקודש. כתבתי וחתמתי בפקו׳ האלוף הראש הפה״ח הי״ו, א׳ כסלו תס״ט לפ״ק״.

בז׳ולקיב הרחיב חיים מלאך את תעמולתו ופרשה גם לערים ועיירות בפודוליה ורייסין, והשריש בהן את תורת השבתאות הקיצונית. מפולין יצא לגרמניה ומשם לאמשטרדם. האיש מז׳ולקיב שהכריז בגלוי על שב־תאותו היה משה ווידיסלב, שהיה מבני החבורה הקדושה של ר׳ יהודה החסיד. לא ברור — אם הוא בעצמו עלה לארץ ישראל.

הוא התגורר בז׳ולקיב, התנהג בחסידות ובסגפנות, כל השבוע לא היה אוכל בשר.

ר׳ יעקב עמדין מספר: „גילה פניו ובפומבי הכ־ריז ברבים שש״ץ הוא משיח ולא אחר... ואין לו מורא לעמוד אפילו על מגדל העיר לקרוא כן בקול גדול ולהשמיע ברחובות קריה ואינו חושש אפילו אם ימיתוהו על ככה״ [6א].

תושב ז׳ולקיב היה גם השבתאי ר׳ מרדכי בן יהודה לייב אשכנזי, שהיה סוחר. הוא עצמו לא היה יליד המקום, אלא אשתו והוריה. לדבריו, התעצם בריב עם אחד מגדולי פולין בפני המלך יאן סוביאסקי וזכה. היה יוצא ונכנס בחצר המלך, ומכאן יש להסיק שהיה בעל מעמד חשוב בז׳ולקיב. במיוחד מדגיש הוא, שהמלך הוא אוהב ישראל. בשנת 1695 עזב אשכנזי את ז׳ולקיב ויצא לאיטליה, במודינא נתקבל ע״י אברהם בר׳ מיכאל רוויגו, עשיר ומקובל נודע. אשכנזי לא היה בעל השכלה תורנית, ולפי דבריו היה „גלוי וידוע לכל מכירי ומיודעי מאז מקודם שהייתי בער ולא ידעתי בין ימין לשמאל, ומה לי להתפאר ולומר דברים וסודות כאלה שהם מראשי וכל השומע יצחק לי״ [6].

רוויגו הכניס אותו בלימוד הקבלה, ולא הניח בידו לחזור לפולין עד שישלים לימודו. בסיון תנ״ו נסע לפולין כדי להביא משם את אשתו ואת בנו, וחזר עמם מז׳ולקיב בג׳ כסלו תנ״ז.

בהשפעתו של רוויגו היה ר׳ מרדכי אשכנזי רושם בפנקס את החלומות שלו וגלויי „המגיד״ שאת קולו היה שומע בחלום. „המגיד״ היה מגלה לו, לדבריו „בפנקס החלומות״ שלו, סתרי תורה סודות וביאורים להבנת הזוהר ועניינים העומדים ברומו של עולם.

בספר כלולות שאלות שריווגו שאל את „המגיד״ שלו ותשובותיו. ה„מגיד״ מדריך את אשכנזי גם בענין נסיעתו לפולין, ודוחה את כוונתו לקנות באיטליה סחורות למכירתן בפולין כדי לכסות בהרווח חלק מהוצאות נסיעתו, ולהיפך, הוא דורש ממנו להקדיש את כל זמנו ללימוד. וכן דורש הוא, שרוויגו יתן לו 50 זהובים, כדי שישכור לעצמו בז׳ולקיב רב ללימוד עמו יומם ולילה. לאחר שחזר אשכנזי עם אשתו ובנו דוד מפולין ציווה עליו „המגיד״ להתמסר ללימוד. גילוייו של „המגיד״ שמשו חומר לספרו „אשל אברהם״ על הזוהר. לשם הדפסתו בהידור נסע רוויגו, יחד עם מרדכי אשכנזי, בשנת 1700 לפירט.

מ„פנקס החלומות״ שלו עומדים אנו על המאמינים מסיעתו של נתן העזתי, מרדכי החסיד מאייזנשטט, שמות בני משפחתו עם נשותיהם, חבריו ותלמידיו של אברהם רוויגו.

בשנת 1701 (16 בינואר) הפליג רוויגו מליוורנו לארץ־ישראל עם 25 נפשות, ובכללן ר׳ מרדכי אשכנזי ובני ביתו, והגיע ליפו בכ״ג שבט תס״ב. כשבאו לירושלים פרצה מגיפת הדבר ובה מתו ר׳ מרדכי אשכנזי, אשתו ובתו. הוא הניח שני בנים שגדלו ונתחנכו בחוג החסידים מסיעת ר׳ יהודה החסיד. בנו דוד יצא בשנת 1745 כשליח ירושלים לחוץ־לארץ [7].

לאחר שיצא חיים מלאך לגרמניה, עמד בראש השבתאים בז׳ולקיב יצחק קאדיינר. לפי הרב ר׳ יעקב עמדין נתפשטה השבתאות ברייסין בהיקף רב, וביחוד בז׳ולקיב, פודהייצה, ראהאטין, גרודק „בפרטות מלבד שאר מקומות מבכרין ומשחקין בזאלקוו הראש ולענה איציק קאדיינר ושאר אנשי ב״מ (בית המדרש שם״ [8].

קאדיינער היה תלמיד חכם, ולדברי פראנק שהזכירו

(ב„קסיענגא סלאוואֿ") הוכרח בלחץ החרם שהוכרז עליו להתוודות בבית־הכנסת.

„בעיר ז'ולקיב הוטל פעם חרם על הרב יצקא קאדיינר) והכריחוהו ללכת לבית הכנסת ולשאת דרשה ולקלל בפירוש את „אותו ראשון" (שבתי). הוא פתח את הדרשה במלים אלו: „אל תשמחו שונאי, אמנם נפל אך קום יקום. על נפילתו שמעתי אך לא על תקומתו".

מבין השבתאים המובהקים בז'ולקיב היה פישל מזלוצ'וב, למדן גדול בקי בכל הש"ס כמעט על־פה. הרב בעל „שאגת אריה" סיפר לר' יעקב עמדין, כי בהיותו בז'ולקיב נודע לו, שפישל מזלוצ'וב היה עשיר, כל זמנו התבודד בלימוד בחדרו והיה מתפלל באריכות כפולה מזו של חסידים הראשונים והוחזק חסיד ופרוש גדול. פעם בא אליו להתוודות על עוונו וגילה שהוא מאנשי הכת של ש"ץ, הודה גם שאכל חמץ בפסח וכו', והיה מעמיד פנים כמתחרט ובא לעשות תשובה. כשנתפס שהרע לעשות כבראשונה, ובבית הכנסת שתה יי"ש של דגן בפסח ועבר על עוד עבירות חמורות, ונשאל על כך, ענה שלסבול העלבון למען שבתי צבי זהו תיקון גדול[10].

פישל היה גיסו של משה מאיר קאמינקר מז'ולקיב, מהשבתאים הקיצוניים. לדברי יעב"ץ היה „הנודע בשערים שליח לדבר עבירה... וזה הארור פעם אחת תבע אשתו בנדותה, כדי לעשות תיקון לנשמתו, ומיאנה לשמוע לו ואמרה שתשאל לאמה... ושאלה אותה והתירה".

משנתפרסמו מעשי השבתאים ביחוד בתחום המיני, הטיל ועד ארבע ארצות חובה על רבני לבוב וכל המדינות והערים בגליל רייסין לבער את הרע מן הארץ. בי"ז בתמוז תפ"ב (1722) הוכרז בלבוב בבית־הכנסת הגדול שמחוץ־לעיר, בנוכחות קהל גדול, על־ידי רב העיר והגליל ר' יעקב יהושע בעל „פני יהושע", יחד עם שבעת דייניו, החרם על השבתאים. חרם זה הוכרז גם בערים ועיירות אחרות. בהשפעתו לא החזיקו מנהיגי השבתאים מעמד בפולין ועברו למורביה, בוהמיה וגרמניה.

בשנת 1725 נשלח משה מאיר קאמינקר כשליח אל השבתאים בארצות אלו לשם קשירת קשרים, הגשמת „מזימותיהם הרעות" והשגת כספים ו„להסית ולהדיח את ישראל אחר המינות המשוקצת של ש"ץ[11]. לפי עמדין היה קמינקר „איש שדה יודע ציד", שנעשה שליח לדבר עבירה להסית ולהדיח ישראל במכתבים שונים ומשונים שהיה מוליך עמו. הוא עבר דרך פראג והתאכסן שבועות מספר בביתו של הרב ר' יהונתן אייבשיץ, ממנו קיבל את קונטרסו „ואבוא היום אל העין" ומכתב־המלצה אל ישעיה, בנו של ר' יהודה חסיד במאנהיים[12] בו הודיע לו ש„משה האיש (קאמינקר) יגיד לו הכל". קאמינקר היה גם במרכז השבתאים במורביה בפרוסניץ, קהילה בת 328 משפחות יהודיות שהן 1,700 נפש. כאן נפגש עם לייבלה פרוסניץ, אף הוא שבתאי נודע. בלי שהוכר הגיע למאנהיים, שם היתה חבורת שבתאים עם ר' ישעיה חסיד, הנ"ל. נחשד כשבתאי, התוודה בבית־הכנסת, אולם המשיך בחשאי בתעמולה שבתאית. יחד עם קאמינקר הרחיב את הפעולה במחתרת בקהילת מאנהיים, שהיתה בימים אלה קהילה גדולה ואמידה.

יום אחד גילה קמינקר, מתוך אמון לדרשן נודד, את האמת על מטרת נדודיו ושהותו במאנהיים. הדרשן הודיע זאת מיד לפרנס ודיין של פרנקפורט דמיין, שנזדמנו במקרה במאנהיים. הוא הצליח לפתות את קמינקר לבוא לפרנקפורט. קמינקר נענה להצעתו ובא לפרנקפורט. והנה, בביתו של הרב ר' יעקב הכהן פראפר חיפשו בכליו ומצאו אצל קמינקר עלונים, כתבים ורשימה של חגים שבתאיים.

ב־20 — 21 ביולי (י—יא בתמוז) 1725 גבו בבית־הדין הרבני עדויות שאישרו את שבתאותו של קמינקר. אחרי החקירה הוכרז עליו ועל חבריו השבתאים החרם הגדול, שפורסם בעלון בשפת יידיש בשם „חוייא דרבנן" (אלטונה 1725). לחרם זה נצטרפו הקהילות באלטונה, האמבורג ואמשטרדם, ובפראג הכריז ב־16/9 1725, גם הרב אייבשיץ חרם על השבתאים, כדי לגולל מעליו כל חשש של קשרים עם קאמינקר. נראה, שלאחר צאתם של ראשי השבתאים מז'ולקיב פחת והלך מספר אוהדיהם אף־על־פי שאין בידינו מספרים מוסמכים בנידון זה. העובדה שלפראנקיסטים לא היו כמעט אוהדים בז'ולקיב ולתנועתם לא נענה כאן הד, מאשרת את השערתנו זו.

אולם במחלוקת אייבשיץ־עמדין עמדו מנהיגי ז'ולקיב לצד הראשון. בשנת תקי"א[13] (1751) הוכרז החרם הגדול „הנעשה בעיר ואם בישראל בק"ק ז'ול־

קווא באסיפת רוזני גאוני דור, והפאר כ"ד האלופים, קציני ומנהיגי עדת ישורון וקהילתינו וכבוד הדיינים מומחים דגליל לבוב" בחתימתו של הרב ר' נפתלי הירץ בר' מרדכי סג"ל הורוויץ". ומלבדו חתמו על הכרוז עוד י"ג נכבדי ישראל בקהילה, 1) ר' יוסף בר' יצחק סגל לנדא, בנו של הרב יצחק לנדא מאפטא, 2) ר' שאול בר' פנחס מלובלין, בנו של גבאי משמרת בלובלין, 3) ר' משה פנחס בר', אברהם ר' חיימש מלובלין, חתנו של ר' ישראל איסרל מז'ולקיב וגיסו של ר' נפתלי הרץ ראב"ד ק"ק זולקווא. (הוא שיזם את הכרזת החרם בהשפעת אביו ואחיו ר' חיים אבד"ק לובלין, שהכריז את החרם הראשון לטובת אייבשיץ), 4) ר' משה ב"ר אברהם, בנו של הרב בז'ולקיב ר' אברהם בר' מרדכי ר' ליבושס, 5) ר' נפתלי הרץ בר' משה מברודי, חתנו של הפרנס ישראל איסרל וגיסו של משה פנחס, 6) ר' יהודה ליב בר' יהודה משה, 7) ר' אהרן בר' יוסף, 8) ר' בנימין בר' יעקב סגל מדובנא, 9) ר' הלל בר' שלמה, ראש הקהילה, 10) ר' יוסף בר' משה, 11) ר' יהודה משה בר' שמואל, 12) ר' גדליה בר' בנימין וואלף ראבד, 13) ר' ישראל מרדכי בר' ברוך.

אולם, לאחר שנתבררה צדקת טענותיו של הרב מעמדין נגד אייבשיץ, ובגבית עדויות נתאמתו החשדות ביחס הרב אייבשיץ, הסתייגו נכבדי ז'ולקיב, וביחוד ר' פנחס משה והתחרטו על סיועם להרב אייבשיץ; וכשנתברר „בעליל שהוא יונתן אייבשיץ בכור שטן המסטין את ישראל" זירזו להכריז בועד ארבע ארצות חרם על ספריו ועל הקמיעות (בשנת 1756) [14א].

לתנועה הפראנקיסטית לא נענו הדים בז'ולקיב. להיפך, אחרי הויכוח בקאמיניץ פודולסקי, ביוני 1757, ושריפת ספרי התלמוד הכריזה קהילת ז'ולקיב יחד עם קהילות ברודי ולבוב על ימי תענית ותפילה להשיב את רוע הגזרה [15].

ברשימות הפראנקיסטים שהמירו דתם לאחר הויכוח בלבוב (1759) בחדשים ספטמבר 1759 — ונובמבר 1760, שמספרם עלה ל־508 נפש, נמצאו רק שנים מז'ולקיב. ב־23/9 1759 — גבר אחד פאולוס ז'ולטאנובסקי בן 39 [16] ואשה אחת, האלמנה מאריאנא פיוטרו(ב)סקא, שהתנצרה ב־6 באוגוסט 1760 [17].

הויכוח עבר, ובקרב יהודי רייסין, כולל ז'ולקיב קמה סערה, מתוך פחד מפני התוצאות העלולות לגרום לפרעות ורדיפות ביהודים. וביחוד לאחר שהחליט הסיימיק ברייסין, שנתכנס בסוף 1760 בסונדובה ווישניא, בהוראות שנתן לציריו לסיים בווארשה, לדרוש [18] על יסוד תוצאות הויכוח בלבוב 1) לאסוף את כל ספריהם, בכתב־יד או בדפוס בעברית וביהודית ולמסרם ליד כמרי המקום על מנת לשרפם... 2) שלא ישתמשו היהודים ביניהם לבין עצמם בלשון ובכתב עברי אלא רק או בלשון ובכתב לטיני או פולני, 3) לסגור כל בתי־דפוס (שהיו חיוניים ליהודי ז'ולקיב), 4) לערוך את תפילותיהם בבתי־הכנסת בימי יו"ט, שבת וחול או בלשון לטינית או פולנית, בנוכחות שני כמרים או שני שליחי שלטון העיר. 5) לכל מתנגד תלמודי לאחת מן התקנות הללו משפט מות.

אולם גם הסערה הזו עברה והסיים שנתפזר בשנת 1761 לא הגיע לטיפול בהוראות אלו.

VII בתי־דפוס

למן המחצית השניה של המאה הי"ז היתה ז'ולקיב מרכז של הדפוס העברי בפולין העתיקה [1].

בשנת 1594 בא מאלטונה לאמסטרדם אורי פבוס הלוי (1626־1544) [2], המורה הראשון בקהילה החדשה באמסטרדם. בנו אהרן היה חזן ונכדו אורי פבוס הקים באמסטרדם בית דפוס עברי שבו הדפיס בשנים 1676־1678 את התנ"ך, בתרגום ליידיש מאת יקותיאל בליץ מוויטמונד. לשם ביצוע מפעלו זה צירף אליו שני שותפים נוצרים; ווילהלם בלאו, חבר העיריה ומשפטן לורנצו באקה וכדי להבטיח לספר התנ"ך שוק בפולין, השתדלו השותפים להשיג מהמלך יאן ה־III סוביאסקי פריבילגיה, שתאסור למשך 20 שנה הוצאה אחרת של התנ"ך ביידיש.

ב־17 באוקטובר 1677 העניק להם המלך יאן ה־III פריבילגיה, לפיה נאסר על כל בעלי־דפוס, בעלי חנויות ספרים והעוסקים בסחר ספרים, להדפיס בפולין וחבליה את ספר התנ"ך במשך 20 שנה ממועד מתן הפריבילגיה. באותה הפריבילגיה דרש המלך מאורי פבוס לבוא לפולין ולהקים בה בית־דפוס עברי.

עוד לפני כן הובטח לאורי ווינבש (פבוס) בח'

ניסן תל"א (1670) על־ידי ועד ארבע ארצות איסור דומה, שבו נאמר: „כאשר ראינו גודל התועלת לא־נשים ונשים וקטנים ונערים בחיבור אשר איזן ותיקן האלוף המרומם כמוהר"ר יקותיאל בר' יצחק זצ"ל מק"ק מאמשטרדם הבירה בביאורי התורה נביאים וכתובים בלשון אשכנז שמשתמשים בו בני אדם. בכן רשות והרמנא נתונה לכמ"ר ויבש בלא"א כהר"ר אהרן הלוי זצל"ה להביא ספר הנ"ל לבית הדפוס. והננו אומרים למדפיסים תיתבו ותכתבו דבריו בברא ובשוקא בעט ברזל, קן קולמוסא וקן מגלתא, כתבום על לוח ועל ספר חוקה, ותוקף גזירותינו גזירת נח"ש[2] א דלית ביה אסותא שלא יורם ולא יונף משום מדפיס יהיה מי שיהיה להדפיס ספר הנ"ל עד כלות עשר שנים מהיום. ואם יעבור ח"ו אחד וידפיס אותו יהיה גזירת נח"ש הנ"ל על אותו שיקנה אחד מהספרים הנ"ל מדפוס לאחר כי אם דווקא ממה שידפיס ע"י כמ"ר אורי הנ"ל יהיו קונים"[3].

אולם אזהרה זו לא הועילה. עוד קודם שנשלמה הדפסת התנ"ך, התחיל המדפיס הפורטוגיזי באמסטר־דם יוסף עטיאש להדפיס תרגום שני לאחר שסודר בידי סדר בשם יוסל וויצנהאוזן, הואיל ועטיאש היה עשיר ובעל אמצעים, הוא השיג פריבילגיה כללית מהולאנד. וויצנהאוזן הוזמן לפני בית־דין רבני, שהצ־ביע על זכויותיו של אורי פבוס הלוי. אולם לשוא. בית־דין הרבני הספרדי שתק. בניגוד ובסתירה להס־כמתו שניתנה בשנת תל"א (1670), נתן ועד ארבע ארצות לעטיאש בכ"ד אלול תל"ז, בהשתדלותו של סוכן המלך הפולני בהולנד שמעון די פולוניה, שגר באמ־סטרדם והיה ממונה מטעם ועד ארבע ארצות על עניני פדיון שבויים וגם גזבר נאמן של חברון אותה הסכמה ובאותו איום של גזירות נח"ש, כמו שנתן בשנת 1670 לאורי פייביש הלוי[4].

בה' באייר תל"א אישר הועד שנית את הסכמתו להדפסת התרגום האידי על־ידי יוסף עטיאש באמס־טרדם. על אורי פייביש הכבידה ההתחרות עם עטיאש ובשנת 1690 השתקע, לפי הזמנתו של יאן ה־III סוביאסקי, בז'ולקיב לאחר שהשיג רשיון ב־1/XI 1690 פריבילגיה מידי המלך לכונן בית־דפוס ולהפיץ את הוצאותיו בכל פולין. המלך הרשה לו להעמיד את בית־הדפוס בארמונו עד שימצא בנין מתאים.

אורי פייביש הביא אתו מלבד מכשירי הדפוס והאותיות גם מדפיס מומחה יצחק זעליג בן יהודה מבודין, בנו חיים דוד היה הסדר.

בשנת 1691 התחיל עבודתו. בשנת 1692 הדפיס את הספר „דרך ים התלמוד" (תנ"ב) ואח"כ סידור תפילות מכל השנה. מגיה שימש משה בר' דניאל מרוהאטין. בז'ולקיב סייע בידו הרופא ד"ר שמחה מנחם דה יונה ובצלאל בן ר' נתן המוכסן. אורי פייביש השקיע מאמצים בשיפור הדפסת ספרים, בניגוד לבתי־הדפוס בקראקא ולובלין.

בי"ח חשון תנ"ז (1697) קבע ועד ארבע ארצות ביארוסלב, בהחלטה מיוחדת, בה צויין לשבח, שעם בואו של המדפיס אורי פייביש חל שיפור בדפוסים לנגד „גודל השמה והשערוריה שהם בין המדפיסים דמדינותינו יצ"ו שעל ידיהם כמעט שנשתכחה תורה מישראל ואיך מתוך שאין האותיות שלהם מחכימות ומאירות העינים של הבחורים נחמדים". כשראו המד־פיסים, שדפוסו של אורי פייביש „יפה ומנופה עשו חברותא ופשר דבר עמו אשר מזה נתרבה השערוריה והחילול ד', זה חומס וזה רומס, תמיד איש ברעהו, ויצא מזה שנילאו ידי הרר"א הנ"ל מלהדפיס". הועד השתדל ליישב את העניינים וקבע חלוקה, לפיה היה כל בית־דפוס (קראקא, לובלין ז'ולקיב) רשאי להדפיס במשך השנה רק 700 קונטריסין מלבד דברי־דפוס קטנים. על כל בית־דפוס הועמד מפקח ועל בית־הדפוס בזולקווא — ד"ר שמחה מנחם יונה[5].

על אף החלטת הועד נתגלעו סכסוכים חדשים בין אורי פייביש לבין מדפיסי קראקא ולובלין. בשנת 1699 כ"ו אלול תנ"ט[6] אסר הועד מחדש, בהעריכו הערכה מלאה את „כשרון מפעלות הדפוס דק"ק זאלקווא יצ"ו אשר הקים האלוף הישיש הרר' פייביש במוהרר' אהרן סגל מדפיס וגדול תועלת הדפוס המשובח הנ"ל ביופי ובנוי ובאותיות חדשים ובנייר טוב", בניגוד לדפוסים הקדומים והמטושטשים — ב„איסור גמור לשום מדפיסים שחוץ למדינתינו להביא מאומה ספרי לשון קודש מחוץ למדינה וכן כל המוכרים ספרים דהאידנא או אם יקומו מוכרי ספרים חדשים אסור להם בכל איסורי דאורייתא להביא מחוץ למדינותינו, וכן הספרים הנדפסים בלשון

לע"ז הנקראים 'דייטשווארג" עד עשרה בויגען". וכן נאסר על מדפיסי קראקא ולובלין להדפיס ספרים קטנים או גדולים מחוץ לפולין ולהביאם הנה לפולין, ואם מי שהוא יחיד או רבים יעברו על איסור זה, רשות בידי ר' פייביש לקחת מהם הספרים ואין מידו מציל".

בית־הדפוס בז'ולקווא התפתח והתרחב עד כדי כך, שעבדו בו 8 מכבשי־דפוס [7]. בגלל ריבוי ההדפסות הדפיסו גם בבית־הדפוס בטארטאקוב הסמוכה לז'ולקיב, שנוסד על־ידי אדוני העיר מיכאל קאזימיז' ראדז'יוויל. בית הדפוס בטארטאקוב נמסר על ידו למסדר הישועים.

לאחר מותו של אורי פייביש ירשו את בית־הדפוס נכדיו אהרן וגרשון מבנו חיים, שנפטר בגיל צעיר. שניהם היו עוד צעירים, ולכן ניהל את בית־הדפוס אפוטרופסם שלמה ועהל. הוא לימד לגרשון את מלאכת הסידור. בשנת 1725־1745 ניהלו אהרן וגרשון בשותפות את בית־הדפוס, ואחר־כך חלקוהו ביניהם, וכל אחד מהם עבד לעצמו [7א], אבל היו מדפיסים ספרים גם במשותף. בנו של אהרן, חיים דוד, נודע בכינוי „מדפיס", שנשאר שם־משפחתו, והוא אבי משפחת המדפיסים הידועה עד לתחילת המאה העשרים, מדפיס, גיסו של הרב הלבובאי צבי הירש רוזאניש.

נכדו מבנו השני של חיים דוד, גרשון, בנם של זאב וולף ושרה טשארניץ [8] קיבל בתחילת השלטון האוסטרי את שם המשפחה לטריס. במות אביו [9] היה בן חמש, את בית־הדפוס ניהלה אמו. אחרי שהתבגר קיבל עליו את הנהלת בית־הדפוס, חידש את האותיות, הרחיב את בית־הדפוס והעלה את יעילותו. ר' גרשון היה למדן ומשכיל, קרא ולמד מספריהם של חכמי ישראל והעמים.

בתי־דפוס שלהם נתנו פרנסה למספר סדרים, כורכים, חרטים, בשנת 1763 נמנו בז'ולקיב לבדה 8 סדרים, 2 כורכי־ספרים וחרט אחד בשם יצחק שטורכאטור. מלבדם היו עוד מספר ניכר של מוכרי־ספרים בעיר גופה, ומוכרים שנדדו עם ספריהם לערים אחרות.

אחרי הכיבוש האוסטרי הוקם בז'ולקיב בית דפוס שלישי מיסודה של בתו של אהרן, אחותו של חיים דוד מדפיס, יהודית, שנישאה לדוד בן מנחם מן, ואחרי פטירתו — לרב מלבוב ר' צבי הירש רוזאניש, שנתאלמן אחרי פטירת אשתו רבקה בשנת 1765, חל שינוי בבית־הדפוס. בשנת 1782 [9], כאשר שלטונות וינה נתנו הוראה לבדוק את מצבם היורידי של בתי־הדפוס בז'ולקיב, הואיל וכל שלושת בתי־הדפוס הסתמכו על הפריבילגיות של המלך הפולני יאן ה־III סוביאסקי. בדקו השלטונות, אם לא רצוי לאחד את כולם לבית־דפוס גדול אחד, ולמנות, בהתאם לחוקי הצנזורה הקיימים באוסטריה, לצנזור פרופיסור לשפה העברית באוניברסיטה של לבוב שעמדה אז להתייסד. הקיסר יוסף ה־II בעצמו גילה עניין בשאלה זו, ופנה ב־20 במאי 1782 לגוברניום בלבוב במספר שאלות בעניין זה. ב־4 ביולי 1783 שלח הגוברניום את כל החומר המספרי [10] ללשכת החצר הקיסרי [11] ולמשרדים „הופקאמער והופבאנק־דעפוטאציאן" בוינה, שהציעו בחוות־דעת שלהם מ־1 באפריל 1784 לאחד את בתי־הדפוס של חיים אהרן מדפיס, אחותו יהודית וזאב וואלף לטריס, לבית־דפוס גדול אחד ולהעבירו ללבוב, אף על פי שהובעה הדעה, כי שלושתם חיים בריב מתמיד ושקועים בחובות. לבסוף לא הוסכם על איחוד בתי־הדפוס, אלא הוצע להעניק להם מונופולין להגביל את יבוא הספרים מחוץ־לארץ, למנות לצנזור פרופיסור לשפה העברית באוניברסיטת לבוב ולתת לו גם עוזר. במקרה שמדפיסים נוצרים יתחייבו להדפיס גם ספרים עבריים, יש להעניק להם אותם יתרונות עצמם שנהנים מהם המדפיסים היהודים.

בינתיים הוצא צו, לפיו הוכרחו המדפיסים בז'ולקיב להעביר את מפעליהם ללבוב. לטריס נענה מיד ועבר ללבוב, בניגוד לאחיו חיים דוד ולאחותו יהודית שעברו ללבוב לאחר שהשלטונות סגרו את בתי הדפוס שלהם בז'ולקיב. בלבוב הם נתקלו בהתחרותו של בית־הדפוס הקיים שם של שלמה בן נפתלי הירץ רפפורט.

בינתים נפטר זאב וואלף לטריס ואלמנתו טשארנא לטריס קיבלה ב־13 באוגוסט 1793 רשיון להמשיך עבודתה בבית הדפוס שלה בז'ולקיב [12]. אחרי מותה ניהל את בית־הדפוס בנה גרשון, אביו של ד"ר מאיר לטריס. יהודית, אלמנתו של דוד מנחם מן, ניהלה את בית־הדפוס יחד עם בעלה השני הרב צבי הירש

רוזאניש, ואחרי מותה ניהל את בית־הדפוס יורשה הרב נפתלי הירץ גרוסמן.

בשנת 1804 (2/12) הועבר הרשיון של יהודית על שמו של ב.ר. גרוסמן[13]. אחרי מותו ניהלה את בית הדפוס אלמנתו.

בינתים הוקמו בז'ולקיב ולבוב שני בתי־דפוס חדשים.

ב־20 במאי 1791 קיבל ראש הקהילה אברהם יהודה ליב מאירהופר, חתנו של ר' פנחס משה, לשעבר רב בשווירז' ואחר כך בז'ולקיב ונאמן האחרון של ועד ארבע ארצות, רשיון להקים בית־דפוס בז'ולקיב. הוא היה עשיר ובעל שני בתים בעיר, בהם הקים את בית הדפוס. שותפו היה מרדכי רובינשטיין. אחרי מותו של אברהם יהודה ליב מאירהופר עבר בית הדפוס לידי בנו מאיר זאב ואחריו, בשנת 1840, לידי בנו שאול מאירהופר, חתנו של ר' יעקב בלבן.

לאחר שמרדכי רובינשטיין פרש משותפותו עם מאירהופר, הוא הקים בשנת 1796 בלי רשיון ממשלתי, בית־דפוס משלו. אך בשנת 1897 הגיש בנו אורי בקשה, בצירוף תעודה, שלמד את מלאכת־הדפוס בברסלוי להעניק לו רשיון להקים בית־דפוס בלבוב ולא למד את מלאכת הדפוס. אולם כשנודע הדבר לאהרן מדפיס והירץ גרוסמן, הם הלשינו עליו לפני השלטונות, שמעולם לא היה אורי בברסלוי ולא למד את מלאכת הדפוס. אולם על אף זאת הצליח אורי רובינשטיין לקבל ב־7 בפברואר 1808 את הרשיון. בית הדפוס שלו התפתח והתרחב בידי יורשיו אורי ושלמה ונודע בשם: „ק.ק. פריווילעגירטע רובינשטיינשע דרוקעריי". כשהכריחו השלטונות האוסטריים את היהודים לפנות מספר רחובות בלבוב, החליט רובינשטיין לעבור לעיר הולדתו — ז'ולקיב. בימי כיבוש לבוב על ידי הפולנים ב־27 במאי 1809, עבר לז'ולקיב. בינתיים מת מרדכי רובינשטיין, ואלמנתו חיה קיבלה רשיון לקיים את בית־הדפוס רק בלבוב בלבד.

בשנת 1858 הקימו שני מדפיסים מלבוב דוב בעריש לוריא וזלמן ליב פליעקר בז'ולקיב בית־דפוס, ושמואל פנחס שטילר — בית־דפוס שני.

בשנת 1862 נוסד על ידי יוסף צבי בלבן בית־דפוס שלישי.

מראשית קיום בתי־דפוס, עד שנת 1841 נדפסו בז'ולקיב מלבד סידורים, מחזורים, ספרי מוסר 18 חבורים תלמודיים־הלכתיים, 11 חבורים בעלי תוכן מדרשי וספרי קבלה, 6 ספרי שו"ת, 16 ספרים בעלי תוכן היסטורי, פילוסופי ורפואי, 24 ספרי־דקדוק וספרות יפה[14].

VIII בימי הכיבוש האוסטרי

א.

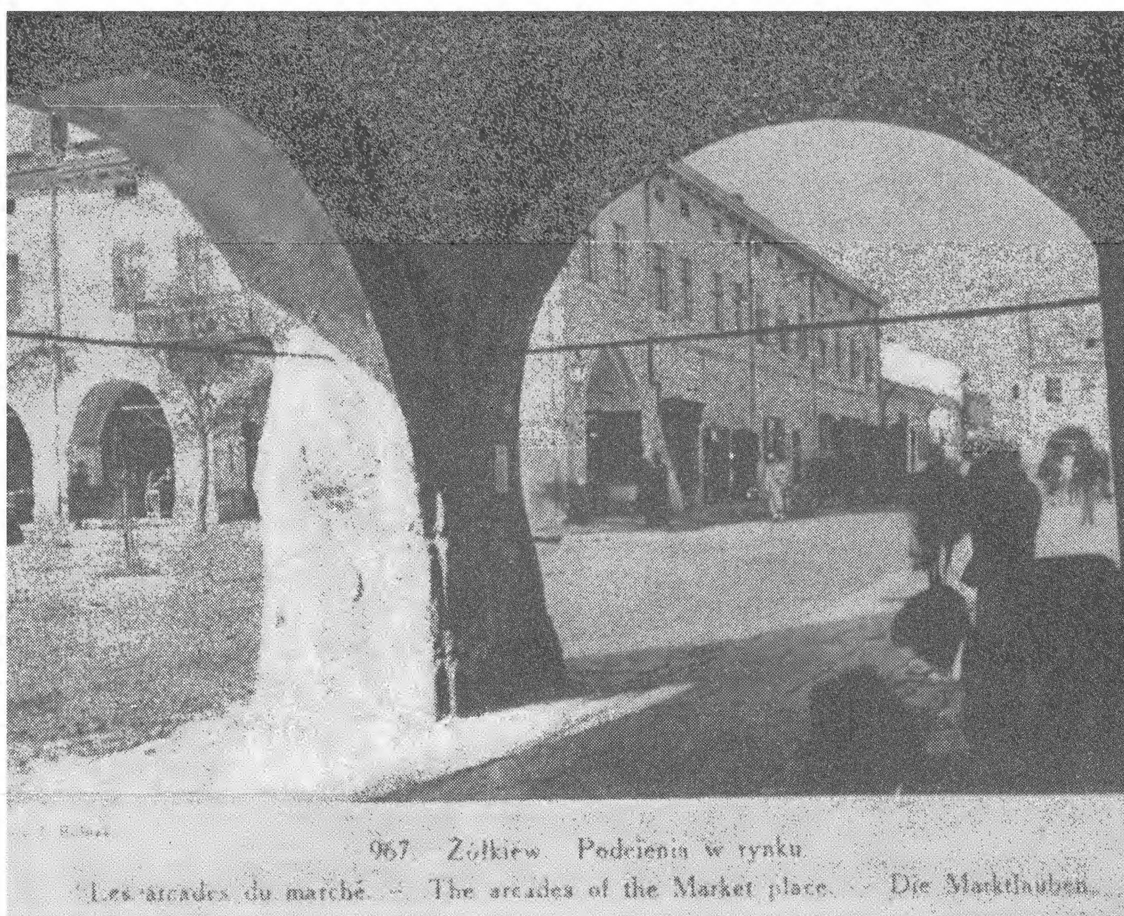
בשנת 1763 סבלה ז'ולקיב מפלישות צבאיות שונות. תחילה פלשו אליה הרוסים[1], אחרי צאתם בשנת 1770, תפסו את העיר חיילות הקונפדרציה שנשארו בה זמן ממושך עד לשובם של הרוסים. ב־24 ביוני 1772 נכנסו לז'ולקיב האוסטרים.

לשינויים אלה נודעה השפעה קשה על חיי הכלכלה של העיר, וביחוד של היהודים. מצבה הכספי של הקהילה היה ירוד לחלוטין, עומס החובות גדל משנה לשנה עד כדי כך, שלא היה בידם לסלק את הרבית על חובותיה לכנסיות ולמנזרים, שחובה להם בלבד עלה ל־12,075 זהוב.

מובן גם שסיפוחה של גליציה לממלכת ההאבסבורגים הביא עמו שינויים ניכרים בחיי היהודים. מספר תושבי העיר ז'ולקיב הגיע בשנת הכיבוש ל־4,839, ובכללם 2,027 יהודים. השלטונות האוסטריים גרמו שרק במספר קטן של ערי גליציה — ברודי לבוב, סאמבור, דרוהוביץ', סטרי, ריישא, יארוסלב היתה אדמיניסטרציה מסודרת, ואילו ביתר הערים כהאליץ' ושניאטין עמדו בראש העיריות אנשים מחוסרי־השכלה, אנאלפבתים, ורק מזכיר העיריה היה היחידי שידע קרוא וכתוב. המצב בז'ולקיב גופה לא היה טוב יותר.

יחסם של האצילים והעירונים ליהודים היה רע. על אף מצבם הכלכלי הקשה של היהודים טענו האצילים הפולנים, כי הוא טוב[1א] וכי שלטונות אוסטריה עושים הכל כדי לשפר ולהטיב את מעמדם.

בניגוד לעמדה זו יש לציין, שהאדמיניסטרציה האוסטרית נקטה אמצעים דראסטיים ממש, מתוך רצונה לשנות בבת־אחת את מעמד היהודים ולסגלם לתנאים החדשים. היא הציפה את הארץ ואת היהודים בגל של הוראות, תקנות ודקרטים, שלא גרמו אלא תוהו ובוהו, אך כעבור שנים התחיל המנגנון הביורוקרטי האוסטרי בוינה, בלבוב ובמחוזות גליציה

המעברים ע"י כיכר „רינעק" עם הארקדות

קטע מן ה„כיכר" (רינעק) עם הכנסיות

להכיר ולהבין, שאין להגשים על רגל אחת תיקונים בחיי היהודים באמצעות הדקרטים והפאטנטים.

כגורל כל קהילות ישראל בגליציה היה גם גורלה של ז׳ולקיב.

ב־6 בדצמבר 1772 הוטל בפטנט הראשון של הרוזן פרגן, שטפל בענין היהודים, לערוך מפקד של היהודים. הרבנים וראשי הקהילות נדרשו למסור תיאור מדוייק על מצב היהודים בקהילותיהם, ניהול הקהילה, תקנונה, מצב המשפחות רכוש, עיסוק וכו׳.

קהילת ז׳ולקיב לא יכלה להסתגל למצב החדש, וכמו בימי השלטון הפולני הגישה בדצמבר 1773 לוינה בקשה, לאשר לה את הפריבילגיות שלה, שהוענקו לה על ידי המלך סוביאסקי ה־III ובעלי־העיר השונים. הקהילה לא נענתה, אך היא לא ויתרה על תביעתה.

בשנת 1779 הטילה העיריה בזדון על יהודי ז׳ולקיב מסים וצווי־איכסון, בניגוד לפריבילגיות הקהילה. בשם הקהילה מחה כנגד זה ר׳ אברהם פסח, וביקש מהגוברניום את עזרת השלטונות. הגוברניום השיב, שקודם כל חובה להגיש בקשות מסוג זה למשרדים הנמוכים, ולא במישרין לגוברניום [2].

ב־29 לנובמבר 1782 הודיעה וינה בדקרט מיוחד לגוברניום בלבוב בענין בקשת הקהילה לאישור הפריבילגיות כי נוכח העובדה, שהפריבילגיות נוגעות בענייני עירונים ולהסכמים בין בעלי־העיר לבין היהודים והעירונים, אין שום מניעה ועיכוב להניח גם להבא את המצב הקיים, בלי שום אישור, כל עוד אין הוא עומד בניגוד להוראות הממשלה [3].

בינתיים ניתדלדל והלך מצבם הכלכלי של היהודים עקב צמצום ייצור המשקאות ומזיגתם בידיהם. היהודים ביקשו לבטל את המסים משנים 1772־1773 נוכח החמרת מצבם הכספי, וההרס הכלכלי שנגרם עקב הפלישות הרבות שקדמו לחלוקת פולין. אולם השלטונות התנגדו לדרישתם, והורו לגבות את המסים בכל חומר הדין. לאחר השתדלויות רבות הוענקו בשנת 1775 הקלות במסים ובתשלומי העיריה, שהפחיתו את דמי הירידים ודמי הכבישים, הקלות אלו עוררו את קנאת האזרחים הנוצרים, וגרמו למתיחות לא קטנה ביחסיהם ההדדיים.

בתקופת פולין שילמו היהודים 30 קרייצר מס־גולגולת לנפש.

בשנת המסים הראשונה בתקופת הכיבוש האוסטרי — 1774 — הועלה מס־הגולגולת לפלורין אחד וחל גם על ילדים בגיל של למעלה משנה אחת, בסך הכל שילמו יהודי גליציה 41,178 פלורין.

בשנת 1776 בא במקום מס־הגולגולת מס־סבילות (טאלעראַנץ־שטייער) בסך פלורין אחד לנפש, ונוסף לזה מס־הכנסה ומס רכוש באותו שיעור — אמנם על בסיס אינדיבידואלי, בהתאם להכנסה. את חלוקת המסים בין הקהילות ביצעה ההנהלה היהודית (יודען־דירעקציאן) ואת מכסת המס על המשלמים הבודדים הטילו הקהילות.

מלבד תשלומים אלה חלו על היהודים עוד דמי־נשואין ודמי תוארים, מובן, כל מסי הקהילות — ה„קורובקא" וכו׳, נשארו, אולם הועמדו תחת פיקוח השלטונות, שהשתמש בהם לסילוק חובותיה של הקהילות. לפי הדקרט של לשכת החצר מ־10 באוגוסט 1792, נתחייבו היהודים לשלם גם מסים כלליים וכן לקציני הצבא, מס־מגרש (רוסטיקאל־שטייער). מס־בתים, מס־צריכה ומס־הכנסה. עומס המסים הכביד קשה על יהודי גליציה והכריח מאד את ממשלת אוסטריה, לבצע בשנת 1784 ריפורמה שלימה בתחום מסי היהודים. גרמו לכך גם המעילות ומעשי־פרוטקציה בקהילות בודדות, ואי־הצדק בחלוקת המסים על ידי ההנהלה היהודית הראשית. כך, למשל, היתה ההנהלה היהודית, במקרה שלא היה בכוחה של קהילה אחת — כגון קהילת לבוב בשנת 1780 — לסלק את המסים, מטילה תשלום סכום זה על יתר הקהילות של אותו מחוז.

אחרי הענקת התקנון בשנת 1789 היו היהודים משלמים מס־סבילות בסך 4 גולדן לכל אב־משפחה, מס־בתים ומגרשים 1 גולדן לכל משפחה, מס בשר כשר לפי סוגי הבשר, מס־נשואין, מס מבניני בתי־כנסת ובתי העלמין חדשים בסך 100 גולדן לשנה, מס מניינים 50 גולדן לשנה.

בשנת 1797 בוטלו מס־הסבילות ומס הבתים והמגרשים, ובמקומם נקבע מס־נרות מכל נר־שבת ויו"ט 2 קרייצר, מנר־יאהרצייט 6 קרייצר, מנר־חנוכה חצי קרייצר, מנר יום־כיפור — 10 קרייצר.

בגלל עומס המסים נשארו הקהילות חייבות לממשלה סכומים גדולים בעד פיגורים בסילוק המסים.

בשנת 1780 ציוו השלטונות לעקל את הכנסות היהודים בגלל אי תשלום המסים. הקהילה בז׳ולקיב

פנתה אל השלטונות בבקשה לבטל את העיקול, ולהת־חשב במצבם הכלכלי של היהודים, כי אין ביכולתם לשלם מסים גבוהים. ב־1780.7/4 נתנה וינה הוראה לחקור המצב ולדחות את העיקול. בתהליך החקירה התלוננה הקהילה, שהטילו עליה מכסה מוגדלת של מסי־סבילות ורכוש שאין בכוחה לשלמה, ויש לשנות את המכסה בהתאם ליכלתם של משלמי־מסים[5]. העניין נמשך עד אוגוסט 1784, וסוף סוף הקטינו את המכסה.

על יהודי מחוז ז׳ולקיב שמנה 3,065 משפחות הוטל בשנת 1790 לשלם מס־סבילות בלבד בשיעור 12,260 פלורין, אדמינסטרציה (רעזשי־בייטראג) 3,065 פלורין ובסך הכל 15,325. כן רבץ עליהם חוב משנות 1788־1789 על חשבון מס־הסבילות — 3,615 פלורין 45 קרייצר, דמי־אדמיניסטרציה 903 פלורין. בס״ה שילמו היהודים בשנת 1790 ע״ח החוב 4,409 פלורין 44 קרייצר, ואילו על חשבון המסים לשנת 1790 נשארו חייבים 8,334 פלורין, 30 קרייצר, כלומר שילמו 50% כמעט[6]. יש לציין שכל פיגור בסילוק המסים הפך את היהודי להיות „בעטעל־יודע״ מחוסר זכות־קיום ופרנסה וצפוי לגירוש מגליציה.

לכן אין פלא, שהשלטונות בלבוב ובוינה הוצפו בקשות בלי סוף לדחות את תשלומי המסים, ערעורים על הסכומים הגדולים שאין בכוח קהילות המחוז לסלקם.

חזיון זה נמשך שנים רבות, והובלט במיוחד בשנת 1811, כאשר הוסדר ערך התקנות החלשות של משרד האוצר דבר סילוק המסים על יסוד סיווג האוכלוסין — דבר שהגדיל את עומס המסים. מצב זה עורר אפילו את תגובת הגוברניום הגליצאי בלבוב, שלא נרתע להדגיש בתזכירו המיוחד שהעביר לוינה ב־12 ביולי 1811, כי המסים המוטלים על היהודים הם „מוגזמים״ (איבערשפאנט) יותר מדי[7].

עיסוקם העיקרי של יהודי ז׳ולקיב במחצית השניה של המאה הי״ח היה חכירת בתי־מבשל בירה ומשק־אות שהיו בבעלות העיר וכן מזיגת משקאות, החזקת בתי־מרזח. בתחילת הכיבוש האוסטרי נגרמו להם קשיים בשטח זה, אולם בשנת 1775 חל שינוי לטובה. ויהודי העיר קיבלו את חכירת כל המזיגה שלה תמורת תשלומים שנתיים.

בשנים אלו (1775־1780) ידועים החוכרים יוסף באסוק ושותפו אשר, ליב יאמפולסקי, מאיר, אייזיק מרדכי, יוסף דרייזין. בעיקר היו חוכרים את ה־„ארנדה״ של בירה, תמד, י״ש, טחנות ובתי מבשל לבירה של העיר בסכומים ניכרים מ־3,000 עד 24,000 זהוב דמי־חכירה לשנה. סוחרי יין, מוזגים, עשו ב־22 בפברואר 1781 חוזים עם בעל העיר קארול ראדז׳יוויל, בהם התחייבו לשלם את המחירים שנדרשו על ידי המשק שלו. על חוזים אלו חתמו, מלבד באי כוחם של סוחרי היין שמואל מארקוביץ, יונה בן אליהו ודוד בן אברהם־שמואל מארקוביץ, בשם המוזגים — משה בר׳ ליב, ברוך בן אליהו, ישראל בן יעקב, משה בן נחמן. וכן ראשי הקהילה: ליב בן משה, אברהם בן מאיר, יעקב בן נחום, יחזקאל בן יעקב, יוסף בן לייב, יעקב בן בריש ויוסף בן דוד.

ביחוד שמרו החוכרים על קיום זכויותיהם, והקפידו שלא יובאו משקאות מחוץ לעיר. לעומת זאת פנו נציגי המוזגים בן משה, ברוך מאטיס, יעקב ברלים, בעריש יוסף דרייזר, יוסף מאיר ויצחק יעקוביץ ושמואל בן משה ובעלי בתי־מרזח אל מנהלו של אדוני העיר בבקשה, להרשות להם להביא מערים אחרות י״ש, דבר שודאי לא יגרום נזק לאוצר החצר. נגד צעד זה של המוזגים יצאו נציגי בעלי בתי מבשל י״ש שמואל ברך ואייזיק יעקב ב־1784.10/2 בטענה, שזה שנים רבות יש להם הזכות המוחלטת למזוג מש־קאות בלי שום צמצום זכויותיהם[8]. במאבק כלכלי זה השתתפו המוזגים הנוצרים והיהודים ביחד. ב־3 במארס 1784 הם פנו אל השלטון המחוזי בז׳ולקיב וביקשו את התערבותו כדי להגן על מעמדם הכלכלי. השלטון המחוזי הפנה את כל הענין אל הגוברניום. את ענין בעלי בתי־המבשל היהודים ייצג ישראל נתן ודוד אברהם, ושל המוזגים אברהם מאיר ויוסף ליב.

השלטונות אסרו על בעלי בתי־מבשל י״ש וחוכרי בתי־מבשל הבירה למזוג משקאות בבתי המבשל, אולם הותר להם למכור את תוצרתם בחנויות שכורות לשם כך.

מאבק זה התנהל לא רק בז׳ולקיב בלבד אלא כמעט בכל עיר שבה היו בתי־מבשל למשקאות. הסכסוכים גרמו, שבשנת 1789 (17/5) הוצאו היהודים מכל החכירה של בתי־מבשל ומזיגה בערים ובכפרים, פרט לאלה שמזגו משקאות בבתיהם הם. למעשה,

התחיל בזה חיסולם של המוזגים היהודים בכל גליציה, שדלדל את מצבם הכלכלי.

השלטונות ראו במוזגים את הגורם העיקרי המעכב את התקדמותו של מעמד האכרים [9]. מובן, מדיניות זו פגעה קשה במצבם הכלכלי של יהודי ז'ולקיב. אף אף־על־פי־כן היתה מדיניות השלטונות בלתי עקיבה. כך, למשל, כאשר שאל משרד המחוז בשנת 1789, אם מותר ליהודים להשתתף במכרז לחכירת הפרופינציה של העיר, השיבו מוינה ש„מותר ליהודים לחכור את הפרופינציה העירונית בתנאי שהיא קשורה במס־באה" [10].

איסור זה חיסל מספר ניכר של מוזגים יהודים בגליציה, לרבות בז'ולקיב, אולם במרוצת השנים חזרו היהודים לחכירה ולמזיגה. בשנת 1827 נמנו במחוז ז'ולקיב 5 מוזגי־תמד, 4 סוחרי־חמירן (מאלץ) 8 מוזגי משקאות שמרים, ובמחצית השניה של המאה הי"ט היו בעיר ז'ולקיב בלבד יותר ממאה בתי מרזח.

שינויים מבחינה אירגונית הביא עמו התקנון של הקיסרית מריה תרזיה משנת 1776. יהודי גליציה היו מאורגנים בגוף מיוחד ובראשו ההנהלה הראשית ליהודי גליציה (גענעראל־דירעקציאן) מבוססת על סולם היארכי, המורכב מקהילות בעלות 6 עד 12 פרנסים בראשן. כל הקהילות במחוז אחד — בכל גליציה היו 6 מחוזות עם שרי המחוז בראשם — עמדו תחת הנהלת פרנסי־המחוז ועליהם היו ממונים 6 פרנסי־המדינה (לאנדעס־עלטעסטע).

6 פרנסי־המחוזות ו־6 פרנסי־המדינה עם רב־המדינה בראש, היוו את ההנהלה הראשית של יהודי גליציה (גאליצישע גענעראליודען־דירעקציאן). עוד ב־14 באוגוסט 1775 נתקבלה מוינה הוראה, שלהבא חייבים היהודים לקבל ממשרד המחוז רשיון מיוחד לבחירת ראשי הקהילה, אולם מקודם עליהם לשלם את דמי המסים [11].

ב־27 במארס 1782 בוטלה החלוקה האדמיניסטרטי־בית של 6 מחוזות, והוקמו 18 מחוזות. ז'ולקיב עם 15 ערי הסביבה הוכרזה כמחוז עצמאי.

בשנת 1785 חוסל אירגון הקהילות לפי התקנון משנת 1776, ובמקומו לא הוקם עוד אירגון קהילתי ארצי. לפי התקנון החדש הושארו רק פרנסי הקהילות המקומיות, פרט לקהילות לבוב וברודי שבראשן עמדו 7 פרנסים, ואילו ביתר הקהילות וז'ולקיב בכללן — 3 פרנסים. מתפקידם של הפרנסים היה, לייצג את קהילותיהם בפני השלטונות, לדאוג לעניי הקהילה, לפקח יחד עם הרב על מירשם לידות, נשואים ופטי־רות, על גבית מסי־הקהילה, מסי היהודים ולנהל את כל ענייני הקהילה. הפרנסים היו תלויים בשלטון המחוז, שראה אותם כפופים למרותו.

מלבד ראשי הקהילה נבחרו גבאי בית־הכנסת, גבאי צדקה, גבאי בית־החולים, שמאים ומבקרי־חשבונות. לימין הנהלת הקהילה עמד מנגנון פקידים מורכב מרב, דיינים, שוחטים, שמשים וקברנים. את עניני הלשכה ניהל מזכיר הקהילה. זכות בחירה ניתנה לראשי משפחות ששילמו שנה קודם לבחירות מס־נרות בעד 7 נרות. זכות היבחרות היתה קשורה בתשלום מס בעד 10 נרות וידיעת קריאה וכתיבה בשפה הגר־מנית.

בשנת 1781־1785 עמדו בראש הקהילה הפרנסים לייב בן משה, אברהם בן מאיר, יקל בן נחום, יחזקאל בן יעקב, יוסף בן אריה, יעקב בן דב ויוסף בן דוד.

מראשי הקהילה בשנים 1785־1800 ידועים אברהם יהודה ליב מאירהופר בעל בית־הדפוס, ש. אפשטיין, מרדכי רובינשטיין [12], נ. אקשטיין, ש. האברמן, י. קראוס, מ. באדנר, י. פעסל ושמואל נאכטמאן [13].

אברהם יהודה ליב מאירהופר היה חבר משלחת יהודי גליציה יחד עם נ. ברנשטיין וחיים מרגליות שפנתה ביולי 1788 אל מועצת המלחמה הקיסרית (האף־קריגס־ראט) בוינה בבקשה לשחרר את היהודים משירות בצבא ע"י תשלום פיצויים או לכל הפחות להעסיקם בשירות התחבורה הצבאית. מוינה השיבו שהענין לא בא בחשבון [13א]. בספטמבר 1788 בקשר עם הגזירה להרחיק את המוזגים היהודים ביקשה המשלחת בשם יהודי גליציה להרשות ליהודים שהיו מוזגים בכפרים והם בעלי שדות, בנו בתים, ומנהלים משק חקלאי — להשאר בכפרים. הממשלה נתנה הוראות להפסיק את הרחקת היהודים מן הכפרים בתנאי שיגבילו את רכושם בבתים ומגרשים ויאסרו עליהם לעסוק בחכירות [13ב].

בקשר עם פניית המשלחת בענין שחרור היהודים משירות בצבא הציע נחמן דסואר, מי שהיה פעם מורה בבתי־הספר של הרץ הומברג — במארס 1790 לשלטונות להעניש את שליחי היהודים בגליציה, בו־

המיה, מוראביה והונגריה המשתדלים בפני הממשלה את גיוס טירונים יהודיים [13ג].

בשנים אלו הלך והתפורר הרכוש של ראדז׳יוויל, חלקי העיר נמכרו לפרטים וחלק אחד עבר לידי ממשלת אוסטריה. נוכח המצב הזה הודיעו יהודי ז׳ולקיב בשנת 1781 לראדז׳יויל על נכונותם להמשיך לשלם את כל ה„קורובקא״, דמי־החכירה, דמי־המש־קאות והבירה, ולמלא את כל ההתחיבויות שהוטלו על הקמחנים, הקצבים וסוחרי הגריסין. הצהרה זו נחתמה בידי ראשי הקהילה ר׳ ליב בן משה, ר׳ אברהם בן מאיר, ר׳ יקל בן נחום, ר׳ יוסף בן אריה, ר׳ יעקב בן דוד, ר׳ יחזקאל בן יעקב, ועל ידי נציגי סוחרי היין והמוזגים, הנחתומים והקצבים.

תקופה קשה מלאת פגיעות, איסורים ועומס הטלות כספיות באה על יהדות ז׳ולקיב.

בשנת 1784 פרץ סכסוך בין הקהילה לבין השל־טונות על רקע ה„קורובקא״. הקהל החכיר את הכנסות ה„קורובקא״ בלי לקבל רשות לכך ממשרד המחוז. השלטונות האשימו את ראשי הקהילה שהם מבזבזים את כספי ה„קורובקא״ שהיו מיועדים לסילוק חובות הקהילה. כאשר ערער הקומיסר קלמנס בענין זה, הגיב הפרנס ר׳ שמואל יעקב בדיבורים חריפים. השלטונות העגישו אותו במאסר 8 ימים, מהם 2 ימים שקיומו בהם על מים ולחם, הקופאי של הקהילה ר׳ שלמה מאיר הודח ממשרתו וניתן צו למנות קופאי אחר. על הקהילה הוטל לא לסלק את דמי ה„קורובקא״ לנושים־מנזרים וכנסיות, אלא לקופת הממשלה שתקים קרן מיוחדת לסילוק חובות הקהילות [14].

הקהילה ביקשה אמנם לעמוד לימינה ולבטל את הצו, לפיו הופקעו כל דמי ה„קורובקא״, אך השתד־לותה לא הביאה תוצאה חיובית, ולהיפך, משרד המחוז נצטווה לפקח פיקוח חמור על עניני הקהילה, ביחוד בעניני חכירת מס הבשר הכשר, ה„קורובקא״, ונוסף לזה להגיש רשימה מדוייקת של „בעטעל־יודען״ שיש לגרשם מתחומי העיר [15].

בינואר 1785 דחתה וינה את כל תלונות הקהילה [16].

בינתיים צף ועלה עניין חדש, הפעם מצד יהודי ז׳ולקיב שייפו את כוחו של ר׳ ליבל הרשל הורודנק־ להגיש בשמם תלונה, שבשנת 1780 נמסרה על ידי הקהל מכסה קטנה יותר של מסי ראשי המשפחות ממס־פר שהיה למעשה; ושנית, שמכספי ה„קורובקא״, המיו־עדים לסילוק חובות הקהילה, הוציא הקהל על דעת עצמו 2,685 פלורין 45 קרייצר לכיסוי חובות ע״ח פיגורים במסים ולהוצאות אחרות של הקהילה.

ב־12 בספטמבר 1785 נתנו השלטונות הוראה לחקור את העובדות שבתלונה, ולהעניש את ראשי הקהילה האשמים בקנס בסך 50 דוקאטים. הקהל היה מלא רוגזה על ליבל ופנה אל משרד המחוז בבקשה לגרשו מהעיר הואיל והוא מסית את בני הקהילה לריב ומדנים.

השלטונות התנגדו למלא את דרישת הקהילה בטענה שליבל הרשל הוא „בעטעל־יודע״, ואדרבא ניתנה הוראה מפורשת, שאין הוא נתון לשום עונש, ויש להשאיר לו את האינקולאט (זכות־הישיבה) בז׳ולקיב.

מלבד עול המסים הקשה, הוטלו כל מיני איסורים ובכללם האיסור הקשה ביותר של הנשואין. בעלי הכנסה היו צריכים לשלם בעד נשואי בניהם מ־3 עד 30 דוקאטים, ומי שהיה משיא את ילדיו בלי היתר השלטונות היה צפוי לעונש ולהחרמת רכושו. אפילו בעד השתתפות בחתונה בלתי־חוקית היה צפוי קנס קשה.

לפי התקנון החדש שהוענק על ידי יוסף השני ב־27 במאי 1785, חוסלו שרידי האוטונומיה הקהילתית ובוטלו כל זכויותיה המדיניות והשיפוטיות. המסים הוטלו לא על הקהילה כגוף קולקטיבי, אלא על כל פרט יהודי לחוד, וגבייתם נמסרה לפקידי הממשלה. מהקהילה ניטל הצביון הלאומי, והיא הפכה אגודה דתית בלבד. בתי־הדין הרבניים בוטלו במנשר מיום 1789/9/4 וכל היהודים, הן הקהילות הן הפרטים, הועמדו בעניינים המשפטיים תחת שיפוטם של בתי־הדין מטעם הממשלה, ובעניינים המשטרתיים — תחת שלטון העיריה.

בחוק מ־28 באוגוסט 1787 נקבעו פנקסי־משפחה, ועל יהודי גליציה הוטל לקבל מינואר 1789 שמות־משפחה גרמניים, דבר שנועד לשמש דחיפה לתהליך ה„גרמניזציה״ של היהודים. מתוך גישה זו הוטל על הקהילות ועל הרבנים לנהל את ענייניהם, ספריהם ורשימותיהם אך ורק בשפה הגרמנית.

עוד בשנת 1776 הוטל על הסוחרים לנהל ספרי־מסחר מסודרים עם ספרי־העתקה, ספרי־חשבונות רשימות הסחורות והמחסנים, אולם לא כל אחד רשאי היה לנהלם בשפתו הוא. לפי התקנון מ־1785.27/5

הוטל על סוחרים יהודים לנהל את ספריהם בשפה הגרמנית או בשפת המדינה (פולנית). ובמכתבים אל השלטונות ובמכתבים רשמיים נאסר עליהם להשתמש בשפה העברית והאידית אלא רק בגרמנית [17].

בעייה יותר קשה היה ענין הגיוס לצבא. ב־18 במארס 1788 נתפרסמה מטעם הממשלה הוראה המחייבת לגייס את היהודים לצבא בכלל שאר האוכלוסים. אולם כבר בשנת 1790 באה הקלה, לפיה שוחררו היהודים מרישום צבאי והורשו לסלק תמורת השירות האישי תשלום של 30 פלורין לכל טירון. מצב זה נשאר עד 1804.

בשנת 1804 הוטלה על יהודי גליציה חובת ההתגייסות לצבא בדומה לאוכלוסיה הנוצרית, ובזה בוטל הכופר הכספי לשיחרור משירות בצבא. עם זה בוטלה גם ההגבלה לפיה היו מעבירים את הטירונים היהודיים לשירות־תובלה. חובת הגיוס הוטלה על היהודים בכל המחוזות. בתקנות מיוחדות נקבעו התנאים שאיפשרו שיחרור מחובת שירות בצבא, כגון זכות אזרחות, זכות בעלי מלאכה, סוחר בעל־זכיון [18].

אחד התיקונים היסודיים אשר הקיסר יוסף השני דרש להכניסם בחיי היהודים בגליציה היתה — העברת חלק מהם לחקלאות. למן שנת 1771 דובר בחוגי צמרת השלטון בוינה על הצורך להעביר חלק ניכר של יהודי גליציה לחקלאות. והקיסר שרחש אהדה להשקפות הפיזיוקרטיות, ביקש לפצות את היהודים שקיפחו את פרנסתם עקב איסור חכירת המזיגה ולהעסיקם בחקלאות. וכדי למשכם לחקלאות החליט להקטין בחמשים אחוז את מס הסבילות על החקלאים היהודים, ואחר־כך לבטלו לגמרי.

בשנת 1785, כשאלפי משפחות יהודיות נשארו מחמת התקנון היהודי ללא פרנסה, פקד הקיסר בדקרט מ־1785.16/8, להתחיל מיד ביישובם החקלאי של היהודים. במסגרת התכנית ליישב 1,400 משפחות יהודיות מכל גליציה, נתחייבה הקהילה בז׳ולקיב לקבוע בשביל מפעל ההתיישבות 11 משפחות וכל מחוז ז׳ולקיב 75 משפחות. קהילת ז׳ולקיב וכן יתר הקהילות במחוז, הצליחו כבר בשנת 1792 למלא את המכסה שהוטלה, ובדו"ח מיוחד הודיע הגוברניום לוינה, שיהודי המחוז יישבו את מספר המתיישבים הנדרש במסגרת התכנית.

ביולי 1792 ניתנה מוינה הוראה לגוברניום, לשבח את שלטונות מחוז ז׳ולקיב שמילאו את הפקודה בנוגע להתיישבות היהודים. השלטונות בוינה הביעו את סיפוקם ממילוי המכסה, ונתנו הוראה לשבח גם את משרדי המחוזות סטרי, סמבור, זאלשצ׳יקי וצ׳רנוביץ׳ [19].

ממחוז ז׳ולקיב התיישבו 75 משפחות יהודיות ב־63 חלקות־אדמה 113 ו־120 נשים, וכן 62 צעירים ו־75 צעירות למטה מגיל 18. המתיישבים קיבלו 75 בתים, 75 רפתים וגרנות, 75 כלי־חקלאות, 144 סוסים, 162 שוורים, 248 פרות. מקהילה ז׳ולקיב עצמה התיישבו 11 משפחות על 11 חלקות־אדמה. 16 גברים, 29 נשים, וכן 4 צעירים ו־9 צעירות למטה מגיל 18. המתיישבים קיבלו 11 בתים, 11 רפתים וגרנות, 11 כלי־חקלאות, 29 סוסים, 19 שוורים, 49 פרות.

אחרי גמר הסידורים קבע המרצה במועצת הממלכה בוינה הרוזן פירסטינבוש, בישיבת מועצת הממלכה (שטאטס־ראט) שמשרד המחוז ז׳ולקיב הצטיין במיוחד [20].

מספר המתיישבים מערי־המחוז האחרות היה: קוליקוב — 15 משפחות, מאגיארוב — 4, ראווא — 8, נימירוב — 3, מאסטי — 2, קריסטינופול — 5, סוקאל — 8, טארטאקוב — 4, ווארנז — 4, בעלז — 4, אוהניוב — 3, אולשיצא — 5, לובאצוב — 3, ציאשאנוב — 3, לידסקו — 3.

התקציב הדרוש לכיסוי הוצאות ההתיישבות הוטל על הקהילות בשטחי התיישבות, באופן שהוצאות ההתיישבות למשפחה נחשבו בסך 250 גולדן. כל 25, 30, 40 אבות־משפחה נתחייבו ליישב משפחה נצרכת אחת [21].

בשנת 1822 נשארו בחקלאות בכל מחוז ז׳ולקיב 10 משפחות, שיושבו על חשבון הקהילות — ואף לא אחת על חשבונה היא.

ב.

בשנת 1785 נעשו בגליציה שינויים מבחינה אדמיניסטרטיבית. המדינה חולקה ל־18 מחוזות ובכללם נקבעה ז׳ולקיב כמושב המחוז העשירי שאליו צורפו מלבד העיר ז׳ולקיב עוד 15 עיירות וישובים [22] שבהם התגורר מספר יהודים. לעיר ז׳ולקיב היו מסונפים 6 ישובים וליתר 15 עיירות — 67 ישובים, וביחד היו מסונפים למחוז ז׳ולקיב 73 ישובים יהודיים.

לפי התקנון היהודי משנת 1789.7.5 הועמד בראש

כל מחוז רב הגליל (קרייז ראבינער), וביתר המקומות הותרו רק מורי־הוראה (רעליגיאנס־ווייזער) או חזנים (שולזינגער) בלבד. הרבנים נבחרו כמו ראשי הקהי־לות לשלוש שנים, אולם לא כמו ראשי הקהילה על־ידי אנשי הקהילה שהיו בעלי בתים משל עצמם, אלא על ידי כל יהודי המחוז. רב המחוז הראשון בז'ולקיב והמחוז היה הרב ר' משה צבי מייזלש.

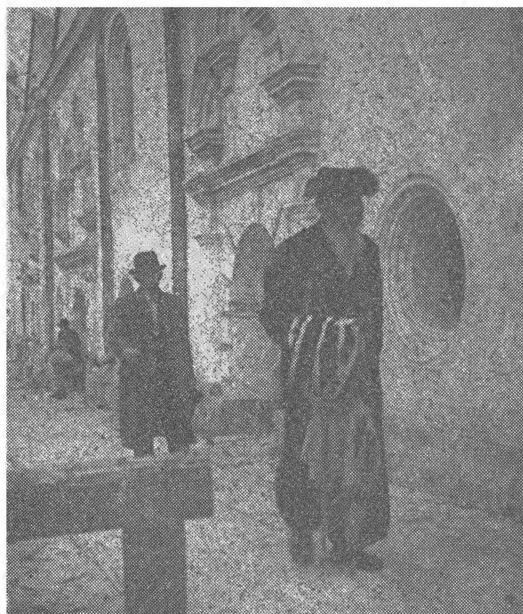
מתפקידו של רב־המחוז היה לפקח על עניני הדת, לנהל את פנקסי הלידות, הנישואין, הפטירות בשפה הגרמנית, להשגיח על כלי־הקודש, חזנים, שמשים, להכריז חרם רק לפי הוראות השלטונות, להשביע אנשים בענינים פוליטיים בבית הכנסת [23]; כל הכרזה של חרם בעניינים אחרים היתה אסורה באיסור קשה [24].

רב מחוז ז'ולקיב, שהיה גם רב קהילת ז'ולקיב, קיבל שכר שנתי בסך 400 פלורין ותוספת של 150 זהוב. לעזרתו עמד מורה־הוראה בשכר שנתי של 208 פל. ורח"ש בעד דרשה. מלבד השכר היה מקבל הרב בעד שירותים שונים וכן בעד רישום לידות, נשואין, פטירות לפי סוגים: $7\frac{1}{2}$, 15, 30 קרייצר, בעד תעודות לחזנים וכדומה. הרב היה פטור ממסי הקהילה, אולם במקרה שאשתו או נאמניו היו מנהלים עסקים, היה עליו לשלם את המסים הרגילים בעד העסק. לפי החוק אסור היה לרב לדרוש מתנות או תשלומים מיוחדים בעד סידור קידושין וגיטין.

השכר השנתי שקיבלו מורי־ההוראה ביתר קהילות מחוז ז'ולקיב היה: בבלז — 170 פל. ורח"ש, בציאשאנוב — 150 פל., קריסטיאנופול — 176, בקוליקיב — 160 פל., בליפסקו — 190 פל. 24 קרייצר, בלובאצ'וב — 140 פל., במאגיארוב — 195 פל. 24 קרייצר, במוסטי וויאלקוה — 148 פל., בני־מירוב — 104 פל., באולשיצה — 215 פל., בראווא — בטארטאקוב — 40 פל. ודירה בסוקול — 170 פל., 170 פל., באוהנוב — 129 פל., בווארנש — 57 פל.

בשנת 1788 נערך בכל גליציה מפקד, אולם בידינו מצויים נתונים רק על מספר היהודים במחוזות שלמים, בלי פירוט הערים. במחוז ז'ולקיב עם 16 קהילות נפקדו 3,377 משפחות יהודיות ובהן 16,157 נפשות מהיהודים שילמו מסים מסוג א; 1,662 משפ' מסוג ב; 124 מסוג ג; 65, 1,516 משפ' נמנו עם סוג העניים.

בשנת 1792 היו 3,063 משפחות יהודיות עם 14,144 נפשות (6,785 גברים, 7,359 נשים) [25], מהם שילמו מסים מסוג א: 1,198 משפחות, מסוג ב: 275 מסוג ג: 118; 1,472 נמנו עם סוג עניים [26].

השמש בצאתו מביהכנ"ס הגדול

בחומר המפקדים הנ"ל חסרים נתונים על ההרכב המקצועי והתעסוקה. מתוך דוחו"ת שונים של השל־טונות, ניתן ללמוד, שיהודי ז'ולקיב עסקו מלבד במזיגה גם במסחר. פרט למספר מצומצם של סוחרים וסיטונאים היו רובם קמעונים, רוכלים, סרסורים ומתווכים. יחידי סגולה הצליחו להימנות עם ספקי הצבא, כגון יצחק אהרליכר [27], שנמסרה לו בשנת 1791 מהממשלה אספקת מזונות בכל מחוז ז'ולקיב.

ניכר היה מספרם של בעלי־המלאכה, רובם חייטים, פרוונים, רפדים, זגגים, צורפים, חרטים, כורכי־ספרים, ומעטים סדרים ומדפיסים בבתי־הדפוס בז'ולקיב. בפרברי העיר עסקו גם בעבודות חקלאיות כגון ירק־נות, רפתנות וגידול עופות.

מספר מצומצם של סוחרים סיטונאים בז'ולקיב ריכזו בידיהם סחר־העצים ומוצרי־פשתן שהוצאו לדאנציג.

בשנת 1775 הוחמר מצבם של הסוחרים הסיטונאים בז'ולקיב שהיתה בשנים אלו מרכז סחר מוצרי־הפשתן לדאנציג, עקב קביעת דמי־מכס גבוהים בפולין ובפרוסיה לסחורות הבאות מגליציה, שגרמו לייקורן. נעשו מאמצים להפעלת צעדים דיפלומטיים, ועל יסוד ערעורים אלה הובטחה השתדלות אצל שלטונות פולין ופרוסיה [28].

בשנים 1794־1798 נעשו מצד העיריה והקהילה מאמצים להעביר את מכס־דרכים — מז'ולקיב לסור־פושין בנימוק, שהוא הורס את חיי הכלכלה של תושבי העיר. השלטונות לא זזו מעמדתם, ואז נבחר ר' שמואל נאכטמאן כנציג כל התושבים לשם השתדלות לפני הקיסר פראנץ ה־1. באוגוסט 1798 הוא פנה אל הקיסר, אולם לשוא. הקיסר העביר אמנם את בקשתו לגוברניום בלבוב — ופה נענתה הבקשה בשלילה.

ג.

לפי תקנון היהודים של יוסף ה־II משנת 1789 (1194), היתה כל קהילה אפילו בעיירה קטנה, חייבת כהחזקת בית־ספר טריוויאלי (עממי), בקהילות גדולות בתי־ספר נורמליים ובלבוב וברודי בתי־ספר ראשיים, לפי דוגמת בתי־הספר הכלליים. שפת ההוראה בכל בתי־הספר היתה השפה הגרמנית. השם הרשמי של בתי־הספר הללו היה „דייטש־יידישע שולען" או „יידיש־דייטשע שולען". עד 1792 נוסדו רק בתי־ספר לנערים. בתי־ספר טריוויאליים היו רק בעלי כתה אחת, נורמאליים בעלי שלש כתות עם 2 מורים ומנהל (אבער־לעהרער), בתי־ספר כלליים היו שלמים, כלומר בעלי 4 כתות עם מספר גדול יותר של מורים.

החוק הזה אסר על כל ילד יהודי להתחיל בלימוד גמרא, לפני שגמר את לימודו בבית־הספר הכללי למתחילים. בתי־ספר אלה נוסדו בכספם של היהודים, אולם לא הועמדו בפיקוח הקהילות אלא בפיקוח השלטונות. למפקח ראשי על כל בתי־הספר היהודים בגליציה נתמנה מחנך בניו של משה מנדלסון — הירץ הומברג. המורים הראשונים הוזמנו ברובם מבין המשכילים יודעי גרמנית ממורביה ובוהמיה. להכשרת המורים נוסד בלבוב סמינריון למורים יהודים. בית־הספר הראשון בז'ולקיב נוסד בשנת 1785, והמורה היה נחמן דסואר [29].

מובן, שהחרדים התנגדו לייסוד בית־הספר וסירבו לשלוח אליו את ילדיהם. המורה דסואר, צעיר חדור שאיפה להיות „קולטור־טרעגער" ומפיץ השכלה בקרב יהודי ז'ולקיב לא הבין לרוחם של החרדים, וגם התנהגותו עמדה בניגוד מוחלט לרוחה של האוכלוסיה היהודית. השלטונות ראו הכרח להעבירו מז'ולקיב ללבוב, כפי שנאמר בתעודות „בגלל התנהגותו הראויה לעונש". על פרטי התנהגותו הראוייה לעונש והסיבות האמיתיות של העברתו שותקים התיקים [30] תחתיו נתמנה המורה יצחק אברהם גרידרבאום. משכרתו של המורה בז'ולקיב היה 200 פלורין לשנה. ביתר הקהילות במחוז ז'ולקיב היו קיימים בתי־ספר בקוליקוב, ראווא, קריסטיאנופול ובלז.

משכורתו השנתית של המורה בקוליקוב ובלז היתה 150 פלורין, בראווא וקריסטיאנופול — 200, ביתר הקהילות לא היו בתי־ספר מחמת חוסר מורים.

המורה גרידרבאום גילה יותר סובלנות לחרדים מקודמו. בשנת 1787 ביקרו חברי „הועד המפקח על בתי־הספר בגליציה המזרחית" את בית־הספר בזמן בחינות, ומסרו בדו"ח כי מתוך תשובות התלמידים נתברר להם שהמורה גרידרבאום עושה כל מאמץ להצלחת התלמידים בלימודיהם [30א]. הואיל ומשכורתו השנתית עלתה בסך 150 פל. לעומת משכורתו של המורה בז'ולקיב שנקבעה ל־200 פל., הוא פנה ב־4 בפברואר 1788 אל המפקח על בתי־הספר היהודיים הירץ הומברג בבקשה להעלות את משכורתו בציינו שהתלמידים מתקדמים בלימודיהם הודות למאמציו וחריצותו.

נראה, שבקשתו נענתה בחיוב, כי ברשימת תשלומי המורים משנת 1789 מופיעה משכורתו של גרידרבאום בסך 200 פל. [31].

גרידרבאום לא נשאר שנים רבות בז'ולקיב. האדוקים ומזכיר הקהילה חתרו תחת מעמדו, והוא ביקש להעבירו למקום אחר.

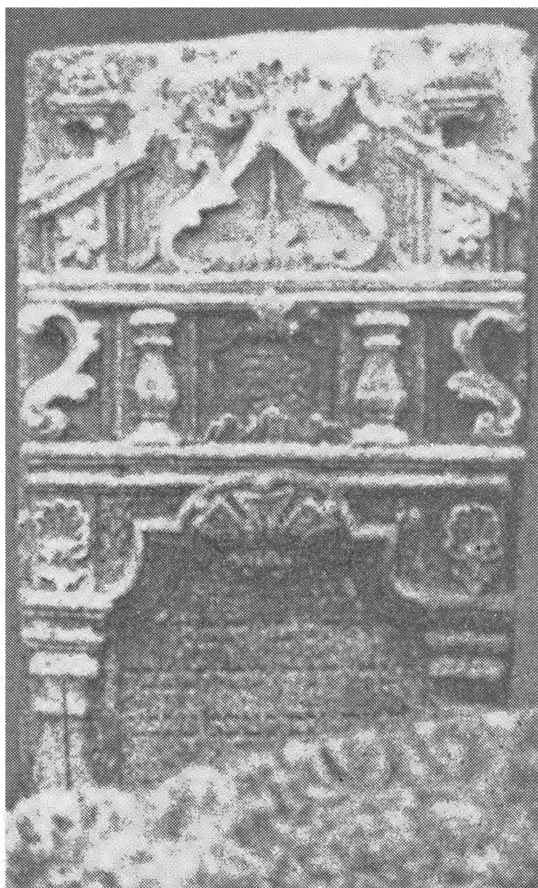
בשנת 1790 שימש כמורה בבית־הספר אברהם ביטשוף במשכורת שנתית של 200 זה. גם עבודתו של מורה זה בז'ולקיב היתה קצרת ימים, שנה אחת בלבד, עקב מאבקו עם חוגי האדוקים, שמנעו מילדיהם לבקר בבית־הספר. ביחוד היו ראשי הקהילה מהלוחמים

מצבה על קברו של אלכסנדר שור בעהמ״ס „תרומת שור״ בבית הקברות בז׳ולקיב

פינה בבית־הקברות היהודי בז׳ולקיב

מצבה בבית־הקברות היהודי בז׳ולקיב (מן המאה ה־17)

הקנאים בבית־הספר ומורו, כפעם בפעם פנו אל משרד המחוז בתלונות והעלילו על המורה שהוא מעניש את הילדים והדבר מעורר בהם אי־רצון ללימודים, והתמרמרות וכעס מוצדק בקרב ההורים. לפי הודעתו של ביטשוף מנעו ראשי הקהילה בעד הילדים מלבקר בבית־הספר.

בשנת 1793 הטילו השלטונות על ראשי הקהילה קנס בסך 50 פלורין. התחילה חליפת מכתבים בין־משרדית, עד שהצליחו להשיג מוינה הוראה לפיה בוטל הקנס בינואר 1797 [32].

אחרי ביטשוף בא המורה מייזל, וגם נגדו הגישו האדוקים וראשי הקהילה כל מיני האשמות בקשר להתנהגותו לגבי התלמידים.

ואולם, על אף התלונות של הנהלת הקהילה, שהיתה בתקופה זו בידי מתנגדים לבית־הספר, נשאר מייזל על מקומו, ואדרבא הוא הרחיב את בית הספר וקיבל לעזרתו מורה שני, אברהם רוזנברג, שהצטיין בהוראה במידה כזו, עד שבשנת 1792 ניתנה לו תוספת מיוחדת של 4 דוקאטים למשכורתו שעלתה 150 פלורין. מקרן בתי־הספר היהודיים [33].

מייזל ורוזנברג נשארו בז'ולקיב עד שנת 1806, בה חוסלה רשת בתי הספר היהודים בגליציה. בשנים 1785־1806 שמשו בערי המחוז המורים אהרן לדרר בקוליקוב, לייזר הלר בראווא, לב טור בקריסטיאנופול, אלעזר רייס בבלז, ושמעון סקוטש בסוקאל. — בשנת 1805 הועבר ללבוב [34]. ביתר הערים לא היו בתי־ספר.

מלבד תשלום משכורת המורים הוטל על ז'ולקיב לשלם גם את משכורתו של לבלר המחוז לעניני היהודים — 350 פלורין לשנה, ושל עוזרו שנתמנה לרגל המספר הרב של היהודים במחוז ז'ולקיב — 200 פלורין. בשנים 1786־1792 שימשו כלבלר המחוז אנדראס קיארפוביץ וכעוזרו — הירשברג [35].

בשנת חיסול בתי־הספר (1806) ביקרו מאה ילדים בבתי־הספר היהודיים במחוז שהוא המספר הקטן ביותר מכל המחוזות שבגליציה המזרחית. בשנת 1817 למדו רק 2 ילדי ישראל בכל המחוז ז'ולקיב בבית־הספר הכללי [36].

ד.

יהודי ז'ולקיב נכנסו למאה הי"ט כשמצבם הכלכלי קשה למדי. הממשלה החמירה שנה בשנה את חכירת המסבאות ליהודים, ולא נרתעה אפילו מלהעניש את בעלי האחוזות שהחכירו ליהודים המסבאות בכפרים. ועם זאת גדל והלך עול המסים עד כדי כך, שבשנים 1808־1811 נצטברו חובות גדולים ממס־הבשר ונרות־שבת, ונוסף לכך בעד אגרות־החוב של המדינה שהוטלו על היהודים.

השלטונות צמצמו את מספר המוזגים היהודים וביטלו את רוב הזכיונות. מצד שני עמדו המוזגים היהודים במאבק קשה נגד המוזגים הנוצרים — מאבק שנמשך עד סוף שנות הארבעים של המאה הי"ט.

בשנת 1812 נערך מפקד שבו נמנו בז'ולקיב העיר 428 משפחות יהודיות, שהן 874 גברים ו־925 נשים, ובס"ה 1,799 נפשות. בכל המחוז היו 2,714 משפחות יהודיות שהן 11,069 נפשות (5,441 גברים 5,628 נשים), — ירידה ניכרת לעומת השנים 1788 (3377 משפחות) ו־1,792 (3,063 משפחות יהודיות).

בשנת 1819 נפקדו בכל המחוז 2,332 משפחות יהודיות ו־75 משפחות חקלאיים יהודיים, ביחד 2,407 משפחות [36א]. בהשוואה למפקד משנת 1812 יש לציין שמספר המשפחות היהודיות ירד במשך שבע שנים ב־207. בשנת 1821 היו בכל המחוז 10,748 יהודים על 197,058 נוצרים, ירידה ב־3,321 נפשות, לעומת שנת 1812.

בשנת 1826 נפקדו 11,517 יהודים על 206,624 נוצרים, והוא ריבוי ב־769 נפשות לעומת שנת 1821. בשנת 1827 נמנו על 217,782 תושבים 11,482 יהודים. מתוך נתונים מספר מתגלים לנו פרטים — אם גם בהיקף מצומצם מאד — על התעסוקה של היהודים בשנות העשרים של המאה הי"ט.

9 הסוחרים הסיטונאיים בעלי בתי־מסחר עם רשיון במחוז ז'ולקיב היו כולם יהודים. מ־30 מוזגי שמרים (העפען־שענקער) בכל גליציה היו 8 בז'ולקיב. מ־24 סוחרי פירות בכל גליציה — 4; מ־19 סוחרי כשות וחמירן בכל גליציה — 4; מ־18 כורכי ספרים — 4; מ־16 סוחרי תמד — 4; מ־10 עושי גריסים — 5; מ־16 סוחרי ספרים 4.

מבין בעלי־מלאכה מיוחדים היו בשנת 1820 בז'ולקיב 7. מתוך 22 אופי ממתקים בכל גליציה 4. מדפיסים עושה־סרטים 1 (היחיד בגליציה).

מספר החייטים, הפרוונים, השזרים והסנדלרים היהודים במחוז ז'ולקיב הגיע ל־236; מ־2,015 מייצרי י"ש בכל גליציה היו במחוז ז'ולקיב — 338.

מלבד במקצועות אלה עסקו היהודים בסחר התבואה ותוצרת החקלאות, מזונות, בקר, סוסים.

הסוחרים הקמעונים היהודים, בעלי־המלאכה, הסרסורים והרוכלים נלחמו קשה על קיומם.

בשנים 1819־1820 העלו השלטונות במידה ניכרת את מכסת המסים. הקהילות בגליציה ובכללן קהילת ז'ולקיב פנו בבקשות, להקטין את המסים שהוטלו עליהן מפאת הדלדול הכלכלי שאינו מניח להם לעמוד בהם. כן הצביעו על כך שחוכרי מס־הבשר והנרות מכבידים את עולם על האוכלוסיה. גם הגוברניום הכיר בצדקת בקשתן, הואיל וידע יפה את הקשיים הכלכליים והמאבק על הקיום שבהם נתונים היהודים ברובם המכריע והמליץ לוותר לקהילה על מס־ההשלמה (ערגענצונגס־שטייער). ביחוד ציין הגוברניום בחוות דעתו שלא יושגו שיפורים בעניני המסים וגבייתם, כל עוד שלא יתוקן היחס המוזר בין סכום המסים הנדרש לבין ההכנסות של חייבי המסים [37]. הגוברניום טען בהזדמנות זו, שיש לשנות גם את התנאים והיחסים השוררים בין חוכרי המסים לבין ההמונים.

הגוברניום הציע אפילו, ביולי 1823, לבטל את מס־הנרות, את מס־ ההשלמה ואת המס המיוחד (עקסטרא־שטייער) [38]. אולם בוינה נקטו עמדה, שיש להשאיר את כל מסי היהודים עד „הרביזיה של המסים" העומדת בדיון. בוינה סברו, שבמצב השורר בשטח המסים, אשמים הגובים של החוכרים היהודים, ולכן הציעו למסור את הגבייה לרשויות המקומיות. שרי־המחוזות נדרשו להביע דעתם על כך.

שר מחוז ז'ולקיב הביע דעה שלילית, בניגוד לדעתם של שרי־מחוזות סטרי, טארנופול, סטניסלאב, פשמישל והגוברניום בלבוב. אולם בשיטת המסים לא חלו שינויים.

גם בחיי קהילת ז'ולקיב לא חלו בתקופה שבין שנות העשרים עד לשנת 1848 שינויים גדולים. כרבנים כיהנו מתחילת הכיבוש האוסטרי: 1) הרב ר' משה צבי הירש בר' שמעון מייזלש, שהיה קודם רב בלאנצוט ונבחר לרב עוד בשנת 1757, לאחר שאביו עבר לרבנותו הקודמת, בציאשאנוב. הרב מייזלש היה מגאוני דורו. הוזמן להיות רב במיץ ואחר כך בקופנהאגן, אולם לא רצה לעזוב את ז'ולקיב, בה כיהן עד מותו, י"ח כסלו תקס"א (1803). בנו אביגדור היה רב בבילגוראי, ובתו פריידה היתה נשואה לרב אביגדור אב"ד בקאמיונקה. הוא היה רב־הגליל הראשון במחוז ז'ולקיב. 2) הרב ר' משולם בר' מרדכי זאב אורנשטיין.

למעשה היה שם־המשפחה של אביו הרב מרדכי זאב לבוב, ויעקב קיבל את שם־המשפחה אורנשטיין. אחי אביו — דודו משולם זלמן, שם־המשפחה שלו ושל צאצאיו היה — אשכנזי. משפחת אביו היא מז'ולקיב. אביו של הרב מרדכי זאב, סבו של ר' יעקב משולם, ר' משה ר' יוסקעס, היה בנו של ר' יוסקע ונכדו של חנוך העניך (בנו של הרב ר' יוסף יוסקע רב בשידלוב). ר' יוסקע היה למדן גדול, מנהיג ופרנס קהילת ז'ולקיב, התנו של ר' בצלאל מוכסן. ר' משה היה יליד ז'ולקיב, מעשיריה ונכבדיה של בעלי־ההשפעה וחבר ועד־הקהילה. אשתו נחמה (נייטשה) היתה בתו של הרב ר' אריה ליב אב"ד אמשטרדם, חתנו של הגאון ה„חכם צבי" (אשכנזי) [39].

הרב מרדכי זאב, אביו של ר' יעקב משולם, היה מגדולי התורה בדורו. שימש רב בסאטאנוב וביאמפול (פודוליה). משפחתו נשארה בז'ולקיב. בפודוליה נתקרב לחסידות, ומכאן כינויו בפי בני דורו „המקובל החסיד". כאשר נבחר ר' אריה ליב ברנשטיין מברודי לרב־המדינה בגליציה, על יסוד התקנון של מריה תרזה (1776), נתמנה הוא לממלא מקומו, ולאחר שעלה רבה של קהילת לבוב ר' שלמה מחבר הספר „מרכבת משנה" לארץ ישראל, נבחר לאב"ד לבוב והגליל.

אמו של ר' יעקב משולם היתה בתו של ר' שאול חריף, אב"ד באולסקו. נולד 1773 ביאמפול או בסאטאנוב. בעודו ילד מתה עליו אמו, ובגיל י"ב השיאו לו אשה את שרה בת הנגיד ר' צבי הירש וואהל ממשפחת שאול וואהל, וגר בביתו ביארוסלאב. ריכז סביבו תלמידים, אוהדים וחברים שבאו לשמוע תורתו, ביניהם ר' אליעזר הורוויץ, מחבר הספר „נעם מגדים" רב בטארניגרוד, ר' אהרן משה טויבש, מחבר הספר „תועפות רא"ם", „קרני רא"ם", רב בשניאטין ואחר־כך ביאסי.

ביארוסלאב היה רב ר' זכריה מנדל פרנקל, ולו שני חתנים — ר' יהודה ליב העלער ור' נפתלי הירץ בן שאול חריף, אב"ד אולסקו, שהיה אחי אמו פריידה.

אחרי מותו תפס חתנו הרב ר' יהודה ליב העלער את כסא הרבנות. כאשר עזב את כהונתו בשנת 1800, הזמינו ראשי הקהילה את ר' יעקב משולם אורנשטיין הצעיר, מבלי לפנות אל חתנו השני של הרב פרנקל, ר' נפתלי הירץ. דבר זה עורר בקהילה מחלוקת. ר' נפתלי נבחר אמנם, אולם הוא סירב לקבל הכהונה. אז חתמו ראשי הקהילה פה אחד על כתב־הרבנות של ר' יעקב משולם אורנשטיין. דודתו, אמו של ר' נפתלי, הביעה את מורת־רוחה, שהרב אורנשטיין תפס את כסא הרבנות של בנה. כשנודע לו הדבר החזיר מיד לקהילה את כתב־הרבנות, עזב את יארוסלב, ועבר בשנת 1801 לז'ולקיב שם נבחר לרב העיר והגליל, אחרי מות הרב משה צבי הירש מייזלש, וכיהן שם כרב עד 1805. ב־2 בינואר 1805 נבחר לרב בלבוב.

ר' יעקב אורנשטיין לא נטה כאביו לחסידות, שדוקא בימי רבנותו התפשטה בגליציה והקימה מרכזים חדשים בבלז ובסאנדז', אולם לא יצא נגדה בפומבי. לעומת זאת נקט יחס של שנאה גלויה לתנועת ההשכלה, שבימי רבנותו קיימה מרכזים בעלי מעמד יציב בלבוב, ברודי, טארנופול ז'ולקיב, טישמיניץ. הוא שהטיל בלבוב (1816) את החרם הראשון על המשכילים שי"ר, פאסטור ונאטקס. עמד בראש האדוקים בגליציה, החליף מכתבים עם הגאון ה"חתם סופר" בפרשבורג וחותנו הגאון ר' עקיבא אייגר בפוזנא. הוא היה למדן מופלג וחיבר ספר "ישועות יעקב". נפטר בלבוב, כ"ה מנחם־אב תקצ"ט (1839).

3) אחריו לא נבחר רב, והדיין ר' יעקב יוסף יוזפא סגל שטרן מלא את מקומו יחד עם הדיין ר' יוסף אליעזר גוטליב.

4) בשנת 1718 נבחר לרב ר' יצחק שמשון הורוויץ מייזלש, בנו של הרב ר' אביגדור הורוויץ אב"ד קאמיונקה, שהיה חתנו של הרב הז'ולקיבאי ר' משה צבי הירש מייזלש. אמו פריידה היתה בתו של ר' משה צבי הירש מייזלש. נולד בקאמיונקה בשנת 1789, למד אצל אביב שהיה למדן נודע. בשנים 1812־1816 היה רב במונאסטרז'יסקה, ב־1816־1828 רב בז'ולקיב, אחר־כך נבחר לרב בצ'רנוביץ ולרב־המדינה של בוקובינה. בצ'רנוביץ עמד בבחינות פילוסופיות־פדגוגיות באוניברסיטה, כפי שנדרש לפי חוק 1846 מרבני המחוז, וקיבל רשיון מיוחד לכך מהקיסר פרדיננד משום שלא סיים לימודי הגימנסיה. בשנת 1867 עזב את צ'רנוביץ וחזר לז'ולקיב, שם ישב שנית על כסא הרבנות — לאחר שהרב ר' שמואל וואלדברג עזב את ז'ולקיב — עד לפטירתו בכ"ה כסלו תרל"ט (1879) [40].

5) לאחר שהרב ר' יצחק שמשון הורוויץ־מייזלש עבר לצ'רנוביץ, נבחר לרב ר' צבי הירש חיות.

בשנת 1821 עלה על סדר היום עניין הלבוש היהודי. כבר בתקנון היוזפיני בסעיף 47 הוטל על יהודי גליציה לחסל עד 1794 את הלבוש המסורתי, המבדילם מיתר האוכלוסיה, ורק לרבנים הותר. אולם נוכח ההתנגדות של היהודים בוטל ביצוע התקנה ב־28 במאי 1790.

כאשר טיפלה הממשלה המרכזית בוינה בשנים 1816־1820 בהכנת תקנון יהודי חדש, נידונה בהזדמנות זו גם השאלה, האם רצוי לאסור על היהודים בדרך החוק את לבושם המסורתי. ראש הגוברניום הגליצאי ברון האואר המליץ להכניס לתקנון החדש איסור מפורש על הלבוש היהודי. הוא זכה גם בתמיכת חוגים רבים של המשכילים היהודים.

כאשר נודע לציבור היהודי הרחב על מאמצי הגוברניום להוציא לפועל את הצעתו, התחילה בקרב ההמונים היהודיים תנועה נגדית. גם קהילת ז'ולקיב הביעה התנגדותה. ראשי הקהילה ומחוזה פנו אל הממשלה בבקשה, להשאיר את הלבוש היהודי מנימוקים כלכליים, כי החלפת הלבוש תגרום ליהודים הוצאות חדשות, הוצאות שישפיעו השפעה ניכרת על הכנסות מס־הבשר. הם טענו, כי במחסני הסוחרים הסיטונאים וחנויות הקמעונים נמצא שפע של סחורות שילכו לאיבוד, והחומר הדרוש ל"לבוש הגרמני" יתייקר וילך [41]. פנייה זו לא היתה היחידה, כי גם יתר קהילות גליציה הגישו פניות דומות ונראה שהיה זה מסע מאורגן ממקום אחד, כי כל הקהילות העלו אותם הנימוקים שנכללו בכתב־הבקשה של ז'ולקיב.

באפריל 1821 הגיעה מוינה התשובה, שנימוקי קהילת ז'ולקיב אינם נכונים, הואיל והחלפת הלבוש היהודי במורביה הוכיחה שההוצאה לבגדים חדשים לא הפחיתה את הכנסות מס־הבשר.

אולם בכך לא נסתיים הענין. ביזמת קהילות גליציה הגישו גם הסוחרים והפרוונים ואפילו בעלי בתי־החרושת הנוצרים לטכסטילים ומשי באוסטריה גופה, פטיציות, בהן הצביעו על הנזק החמרי שהחלפת

הלבוש תגרום לייצרנים ולסוחרים, יהודים ולא־יהודים. סוף דבר, שהצעת הגוברניום הגליצאי לא מצאה אוזן קשבת בוינה, שדחתה לעת עתה את פתרון הבעייה.

בשנים אלו התחילה החסידות מתפשטת ברוב קהילות גליציה המזרחית. בז'ולקיב גופה אין סימנים להיאבקות בין החרדים המתנגדים לבין החסידים, החסידות טרם הצליחה להכות בה שרשים. הרב ר' משה צבי הירש מייזלש וגם יורשו יעקב משולם בר' מרדכי זאב אורנשטיין, היו מתנגדיה של החסידות, ובהשפעתם נשארה הקהילה חרדית, רחוקה מהחסידות. גם ראשי הקהילה היו ממחנה המתנגדים. אמנם בעיירות הקטנות בסביבות ז'ולקיב כבר היתה יד החסידים על העליונה והם אף העיזו לצאת בתקיפות ובחרמות ביחוד נגד המורים שנתקרבו לשאיפות ההשכלה. בז'ולקיב גופה כבר היו אז חלוצי ההשכלה, שהצליחו להשפיע אמנם על חוג מצומצם. וכבר כתבו בכתבי־עת כי בברודי, לבוב, ז'ולקיב, טארנופול וטישמיניץ אפשר לפגוש מלבד למדנים מופלגים גם בעלי השכלה כללית וחוש בקרתי היסטורי. אולם האוכלוסיה היהודית בז'ולקיב טרם היתה להוטה אחר השכלה כללית על כל גילוייה החיצוניים. הרי לפני זמן קצר עשתה כל מאמץ למניעת החלפתו של הלבוש היהודי המסורתי ולא שלחה את ילדיה לבית־הספר, אף־על־פי שלפי החוק היתה כל אפשרות למתן חינוך כללי לילדי ישראל.

במלחמה למען התפשטותה של התרבות הכללית שהתנהלה בשנים אלו בקהילות ברודי, לבוב וטארנופול, היה חלקה של ז'ולקיב קטן מאוד.

בכל זאת תרם החוג המצומצם של המשכילים שעליו ידובר בפרק הבא, תרומה גדולה להתפתחות ההשכלה בגליציה.

IX השכלה

אחרי ברודי, לבוב וטארנופול תפסה ז'ולקיב מקום ניכר בתנועת ההשכלה בגליציה.

בניגוד לברודי שמשכיליה היו מחלוצי ההשכלה וראשה, לטארנופול שמעמדה כעיר ההשכלה בא לה בגלל אישיותו של יוסף פרל ובית־הספר מיסודו ובלבוב, שבה הוקמה קבוצת משכילים בהשפעת המורים בנימין צבי נאטקיש ויצחק ארטר, — נתחולה תנועת ההשכלה בז'ולקיב בשקט, כאילו בפינה נידחת, בלי שום פרטנסיות לצאת למלחמה על סיסמאותיה בחוץ.

ז'ולקיב טרם בשלה בתקופה זו לסיסמאותיה ושאיפותיה של ההשכלה, כי לפי דברי בן־הדור, יליד העיר ומראשוני משכיליה „עוד לא כבתה אש זרה אשר הציתו ויבעירו חבורת עצבים שבתאי צבי ומרעיו, והמתחסדים הבאים אחריהם, אשר אחזו דרכם, דרך לא סלולה ברב כח בערים רבות בארץ ההיא (גליציה) כמו בראדי לעמברג זאלקווי וכהנה פרו וישרצו ויעצמו במאד מאד" [1].

מן הראשונים ש„העלו נר בישראל, נר חכמה נר התושיה" בז'ולקיב היה ברוך צבי נייא.

ברוך צבי נייא, גיסו של אבי הסופר שמשון בלוך, היה מורה בבית־הספר הנורמאלי בז'ולקיב, לפני חיסול רשת בתי־הספר בגליציה בשנת 1806. הוא בא לז'ולקיב בשנת 1795 והתיידד עם בעל־הדפוס גרשם לטריס — אביו של ד"ר מאיר לטריס. היה משכיל ושקד על למודי מדעים ושפות, בעל ספריה עשירה בספרים בלשונות שונות, לרבות ספרים עברים מהספרות העתיקה והחדשה. לפי שי"ר (שלמה יהודה רפאפורט) היה „איש משכיל בספרי העברים ובספרי העמים יקר היה איש כזה בימים ההם בארץ ההיא אין מדע נפרץ" [2]. הוא השפיע גם על גרשם לטריס, שהיה לדברי בני־דורו נפש טהורה, שהתחיל לגלות עניין בספרי השכלה. למדן ומשכיל היה גרשום לטריס, חיבר פירוש על הסליחות שהוציא לאור בבית־דפוסו בשנת תקע"ז (1817) וכתב גם ספר „פשר דבר" פירוש על חידת הראב"ע. היה ממנהיגי הקהילה ושלושים שנה ראש הקהילה, וקשר קשרים עם השלטונות בז'ולקיב ולבוב. גנרל אוסטרי למד מפיו פילוסופיה יהודית.

עם חוג ידידיו של נייא נמנו גם אורי צבי רובינשטיין, בעל בית־הדפוס שאול מאירהופר ואשתו, בת יעקב בלבן, מסוחריה הנכבדים של לבוב ואחר־כך רב אב"ד ביאבורוב. היא היתה אשה חכמה, משכלת ויודעת לשונות, שהבינה לרוח התקופה החדשה ולצורך בשינויים בחינוך היהודי. גילתה עניין בחינוכו של מאיר לטריס, לימדה אותו את יסודות השפה הגרמנית והצרפתית ועודדה אותו לשקוד על למודי־חול.

גם אחותה מרת רעלע, עלמה משכלת, נמנתה עם החוג הזה.

בהשפעת החוג חדרו לתוך הנוער שאיפות ללמוד

ולקרוא ספרי־חול, אולם לא קל היה הדבר. לטריס מספר, שהנוער בז׳ולקיב הוכרח לקרוא ספרים חילוניים בסתר, מחוץ לבתיהם. פעם בחורף, יצא לטריס אל הגבעות שליד העיר שהיו מכוסות שלג, ואף־על־פי שקפא בצינה, החזיק בידו ספר שקיבל בהשאלה לימים מספר. היה זה ספרו של דוהם: „איבער די בירגערליכע פערבעסערונג דער יודען", שהשאיל לו ביטערליך קצין צבא בז׳ולקיב [3].

בשנת 1798 בא לז׳ולקיב עלם צעיר בן 14 שהוריו — אביו היה אחד ממשכילי ברודי, השיא לו אשה מז׳ולקיב, היא שרה בתו של יהודי עשיר שמריל האברמן, שהבטיח לחתנו שיהא סמוך על שולחנו עם אשתו ומשפחתו.

היה זה נחמן מנחם קרוכמל, יליד ברודי, שעבר מעיר מולדתו לז׳ולקיב וחי פה 37 שנה בלי שנודע כי הוא הוא ממניחי היסודות הרעיוניים להשכלה הגליצאית ומבוני ההיסטוריוסופיה היהודית החדשה.

כבר בעיר הולדתו, ברודי הושפע מרעיונות ההשכלה והיה מתלמידיו של דב־בר גינצבורג, שבביתו הכיר את מנחם מנדיל לפין ויהודה ליב בן־זאב.

מגינצבורג קיבל גם מכתב־המלצה אל ראש משכילי ז׳ולקיב ברוך צבי נייא. אביו של מאיר לטריס שפגשו אחרי בואו לז׳ולקיב לחג הסוכות לבקר את בני בית חותנו, מתארו כ„עלם נחמד, רך וחלש, נרפה ואין כח, אשר חכמת לבו על חן שפתיו תנוח, ומאישון בת עינו נר נשמתו יופיע"[4].

תודות לנייא קיבל רנ"ק בז׳ולקיב השכלה יסודית. הוא העמיד לרשותו את ספריתו הגדולה, ויש להניח שלפי הוראותיו למד צרפתית, לטינית, ערבית וסורית.

קרא והתעמק בספרות הפילוסופיה העברית והכללית. קרא ושנה בעת ההיא כמעט באין הפוגה בספרי ההיסטוריה הכללית והיהודית ולא זנח גם מדעי הטבע והספרות היפה. מתוך זיקתו להיסטוריה הרבה לקרוא עתונים וגילה ענין במאורעות העולם כולו.

בשנים 1799־1809 התמסר אך ורק ללמודים ולעיון מעמיק בבעיות פילוסופיות ודתיות. ביחוד חקר בספרי תולדות העמים ועם־ישראל, חותנו לא ראה בעין יפה, שבעל בתו שוקד על ספרים חיצוניים. אולם רנ"ק המשיך בשלו, מאחר שאי אפשר היה לטעון נגדו שאין הוא נאמן לאורח החיים המסורתיים. שלוש פעמים ביום היה בא לבית המדרש, מנשק למזוזה בכניסתו ולומד עם בחורי בית־המדרש פרק בגמרא, מבאר ומפרש ומדריך. עתים היה מטייל לבדו, או בחברת אחדים מצעירי העיר, בשדות שמחוץ לעיר — דבר שנראה בעיני יהודי ז׳ולקיב מוזר וחשוד במקצת.

מרוב לימודו ועמלו הרוחני חלה בקיץ 1808 ונאלץ לנסוע לרפוי ללבוב.

בלבוב התקשר עם המשכילים שי"ר, יעקב בודק, שמשון בלוך, יצחק ארטר, ועורר בהם רושם עז בהופעתו ובדבריו. „בדברי עמו צלח עלי — כותב שי"ר — רוח בינה ודעת וכמעט נהפכתי לאיש אחר. כה ידע להפיח תשוקתו הרבה בלבות הנדברים אתו לכל מדע ולשון"[5]. הם ראו בו אישיות מושלמת, המסוגלת לשמש מורה ומאיר דרכים חדשות לדור הנבוך ויוצר אסכולה משלו.

רנ"ק עזב את לבוב, אולם לא הבריא הבראה מוחלטת, מאז מחלתו זו היה חלש וחולני כל ימי חייו.

הרופאים אסרו עליו כל עבודה רוחנית מכבידה, אף־על־פי־כן המשיך בשובו לז׳ולקיב עבודתו הרוחנית, והתמסר למחקר ההיסטורי שהטרידו פחות מלמודי פילוסופיה.

ביתו בז׳ולקיב היה פתוח לכל משכיל מרחוק ומקרוב. הוא כינס סביבו חוג צעירים, ששימש להם מורה, לפי דוגמת הפילוסופים היוונים בשיחות בביתו או בטיולים בשדה לפנות ערב בפילוסופיה, ספרות יפה גרמנית, צרפתית ועברית, ב„מורה נבוכים" אבן עזרא, בדרך־כך הקים את „בית־מדרשו".

עם תלמידיו המבקרים אצלו ומלווים אותו בטיוליו נמנו לא רק בני ז׳ולקיב אלא גם צעירים שמחוצה לה, שבאו במיוחד לז׳ולקיב כדי לשמוע תורה מפיו, ובכלל תלמידיו שי"ר, שמשון בלוך, צבי בודק, יעקב שמואל ביק ואברהם גולדברג מראווא (שאותו עורר להוציא הוצאה שניה של „מטעי קדם על אדמות צפון" לשלום כהן), אפפל מז׳ולקיב, צבי הירש מנחם מנדל פינלש (של"ש) דוד לוקאצר, הלל לכנר, מאיר לטריס, ריב"ל ששהה זמן מסויים בז׳ולקיב. „אזכרה עוד עתות יקרות, יקרות אשר נסעתי אליו — כותב שי"ר [6] — כפעם בפעם, על יום או יומים, או שבוע, או הוא בא אלי והלכנו לשוח בשדה. מה

מתקו לי טיולים אלה מכל מנעמי חלד, אזני לא שבעה חכמת אמרותיו ובכל מלה הוסיף לקח". שלושים שנה רצופות היה שי"ר נוסע, לפחות פעם לחדש, מלבוב לז'ולקיב לשוחח עם רנ"ק בעניני מדע. פעמים מספר נסע רנ"ק אל שי"ר ללבוב, לברר לפניו איזה ענין מחקרי [7].

גם שמשון בלוך מזכיר טיולים אלה שהיו „הימים הראשונים הטובים מכל שנות חלדו" [8].

גם לטריס לא שכח ימים אלה בהם „הלכנו צמדים יחד, שמחים וטובי לב לעת ערב לשוח בשדה ומגרשי עיר מולדתי, או על ההרים הרמים" [9].

צעירי ז'ולקיב שהיו צמאים להשכלה היו באים לביתו לשמוע לקח בלשון, ספרות, מליצה, תולדות ישראל וקדמוניותיו וגם בלימודי טבע ומתימטיקה [10]. בסתר היו באים מפחד שמא ירגישו בהם אדוקי ז'ולקיב. אחד מתלמידיו, דוד לוקאטשר, מספר, שירא היה לבוא אליו בגלוי וביום „לבל ישטמוהו ויריבוהו המתקדשים והאדוקים לאמר, כי אח הוא לחוטא ומשחית ואת אפיקורס יתרועע, נאלץ להתגנב אליו כבא במחתרת, בחצות הלילה או בבקר טרם זרחה עליו השמש" [11].

והנה, בשנת 1816 — בימי ההסתה נגד משכילי לבוב, חל מפנה ביחסם של אדוקי ז'ולקיב אל רנ"ק.

יחסם של חוגי האדוקים בשנים אלה אל המשכילים היה במקרים רבים אכזרי, ויש שמנעו מהם כל אפשרות פרנסה, — קבלת משרות ועבודה, מתוך הנחה שיסוגו ויפסיקו קריאתם של ספרי-חוץ והפצת ההשכלה בקרב הנוער. ידוע המקרה בשלמה יהודה רפופורט (שי"ר) בברודי, שהיה מנהל-חשבונות בחברת חוכרי מס-בשר-כשר ומס-נרות. כשקיבל בנו של הרב מלבוב ר' יעקב אורנשטיין, מרדכי אורנשטיין, את חכירת מס-הבשר, פיטר מיד את שי"ר, באמרו: „אינני שונאו ועוינו של שי"ר אבל לא אסבול שתהיה לו פרנסה".

דבר זה עורר את המשכילים העשירים בברודי עם נירנשטיין וקאליר בראשם, להציע דמי-חכירה גבוהים יותר, ואכן החכירה עברה לידיהם והם השאירו את שי"ר במקום עבודתו [12].

בחריפות דומה יצאו אדוקי ז'ולקיב במלחמתם ברנ"ק, בו ראו את מסית הנוער להשכלה. אולם בהיותו חתנו של עשיר וגם שומר מצוות, לא קל היה להם לצאת נגדו בגלוי. והנה, כשנודע להם שביקר אצל הקראים ועמד בחליפת-מכתבים עם החכם שלהם, האשימוהו שהוא אוהד את הקראים.

כידוע, היתה בסביבות ז'ולקיב, בכפר קוקיזוב, עדה קטנה של קראים. רנ"ק התקרב לחכם שלהם דוד. הוא כתב לרנ"ק אגרות תהלה ועליהן השיב רנ"ק באגרת, בה שיבח אותו וציין שהוא, „בן עולם הבא".

החסידים מלבוב השיגו בערמה [13] את המכתב מהכם הקראים ושלחו ממנו העתקים למספר קהילות בגליציה ופולין בהדגשה, שרנ"ק „כרת ברית עם הקראים הנפוצים גם באיזה ערי גאליציען", מתוך שאיפה „להבאיש את ריחו בעיני תמימי-הדור [13א] כבוגד באלקי ישראל ומצטרף אל הקראים".

מובן, תעלוליהם אלה של החסידים עוררו סערה וגרמו צער לרנ"ק. בי"ג תמוז תקע"ו כתב הוא למיודעו זאב דוב שיף מכתב-התנצלות.

זאב דוב שיף (1761-1842) היה טפוס רב-עניין, יליד זאמושץ' ונכדו של המקובל ר' יואל היילפרן, הידוע בשם ר' יואל בעל-שם (מחבר ספר „מפעלות אלהים", ז'ולקיב, תפ"ד), שיף שקד בעיקר על התלמוד וחכמת ההנדסה והאסטרונומיה, והשתמש בידיעות אלו בספרו „מנחת זכרון" שהוא פירוש על מסכת עירובין (נדפס שנים רבות אחרי פטירתו, קראקא תרנ"ד).

לאחר נדודים מרובים השתקע לשנים מספר בוינה, שם היה מגיה בבית-הדפוס הנודע של אנטון שמיד. מוינה עבר לקראקא והיה מנהל-חשבונות בבנק של הרב דוב בער מייזלש והורוויץ. עמד בחליפת מכתבים עם המגיד מברודי ר' שלמה קלוגר. היה אדוק מאד, אולם דבר זה לא מנע ממנו לבוא בקשרים עם רנ"ק ולהחליף עמו מכתבים בעניני פילוסופיה ומדעים כלליים.

והנה, מצא רנ"ק לנכון לכתוב דוקא לשיף את נמוקי ביקוריו אצל חכם הקראים.

רנ"ק כותב לו: „אלצני ההכרח, הציקתני המבוכה ויעצוני כליותי כי אשא עיני אליך, לחסות בצל אהבתך מחום אש קנאת אולת בה פגעו בי איזה מתחסדים בק"ק לבוב ורק אותך מצאתי שם נכון וראוי לשפוך שיחי אל חיק אהבתך, ולהציע לפניך התנצלותי הנכוחה".

להלן מתאר הוא, שהקראי דוד, המכירו זמן רב, שלח אליו בחורף העבר שליח מיוחד בענין „צרכי פה קהילתנו", והביא לו גם אגרת ועליה דוקא השיב, אף־על־פי שקיבל ממנו מספר אגרות שעליהן לא השיב אף לא פעם.

תוכן מכתבו היחיד הזה לא זכור לו. רק מתלונותיהם של החסידים נזכר, שהוסיף בסוף מכתבו אל החכם הקראי מספר דברי־שבח בחרוז: „ואמרתי בהם ששמו דוד והוא משכיל לכל דרכיו כדוד ושעם כל מה שמתגרים בו מחרפיו שבעירו הנהו בן העולם הבא, להיותו עמל בתורה ובמצוה לקיימם כפי מעשה אבותיו אשר בידו, ולזה ביום מחר, יבוא על שכרו עם כל יראי ד'".

אם שיף וחבריו יאמרו שטעה, מוכן הוא להודות על האמת.

המשא־ומתן עם הקראים אין בו משום חטא, הרי הרמב"ם, רב האי גאון וגאונים רבים התירו לישא וליתן עם הקראים. האם אינם מזרע אבותינו, תלמידי משה והנביאים? הוא ראה חובה לישא וליתן עם הקראים כדי לפתוח להם פתח תשובה.

בסוף מכתבו יוצא רנ"ק נגד החסידים, שהוא מכנה אותם „המתחסדים" ש„האדים ממשקים החריפים מבלבלים את מוחם ומאפילים את שכלם. אצליהם לא יועיל שום התנצלות בעולם".

לפי רנ"ק „הכת המתחסדים לא גברה בתחלת צמיחתה זולתי במחוזות נשמות, במערת פריצים דוואלאחייא, בערבות מדבר אוקריינא ובין הכפרים שעל ספר אונגארן, וכולם קבוצים חדשים מקרוב נתיסדו מבורחים ממגורשים ממדינות הסמוכות. ורק בסיבות שונות ובעזר איזה רבנים התבססו באיזה קהלות והתחילו לרדוף — והרחמן יצילנו מן הנרדף שׁשב להיות רודף.

„אין בדעתו — כותב רנ"ק — כאיש שונא כל מחלוקת וחולה להתגבר ולהתנצח".

מכתבו זה [14] עורר הד חיובי בז'ולקיב ועשה רושם על הצעירים [15], שהמשיכו לבוא אליו וללמוד לקח מפיו.

אולם עלילות ודבות החסידים השפיעו על בריאותו. וזה הטעם, לדברי בנו, הרופא יוסף קרוכמל, „שאביו שם את פניו מן הוא והלאה אל המסחר והקנין להשכיח בשאון טרדות עסקיו את שנאת וקנאת אויביו" [16].

גם תנאי משפחתו — מות חותנתו בשנת 1816 וחותנו בשנת 1822, — שעל שולחנו היה סמוך וכן המצב הכלכלי של אביו, אילצוהו לדאוג לפרנסתו ולקבל עליו את הנהלת עסקי חותנתו וחותנו.

ב־31 במאי 1824, לאחר פשיטת־הרגל של אדוני ז'ולקיב, הנסיך ראדז'יוויל, חתם על חוזה לחכירת הפרופינציה עם המשרד הממשלתי, שניהל את משק הכפר מוקרוטין.

לפי חוזה זה, שאושר ב־5 ביוני 1824, על ידי הנהלת האחוזות הממשלתיות בלבוב, ותקפו מ־1 ביולי 1824 עד 31 ביולי 1827, חכר רנ"ק את גבית מכס־המזיגה מידי ייצרני המשקאות החריפים, נוצרים ויהודים בז'ולקיב.

בעד שריפת 12 קורץ [17] תבואה נגבו פלורין אחד ו־37 קרייצר ועל כל מאה ליג י"ש שנשרף בז'ולקיב או בערים וכפרים הכפופים לה, היה לגבות מיהודים שעסקו במקצוע 19 כתרים ומנוצרים 45 קרייצר. מובן, באיום עונש נאסר עליו להפקיע את המחיר, וכן נקבעו תקנות עונשי מבריחי מכס. למעשה היה רנ"ק שותף לחותנו עוד משנת 1811.

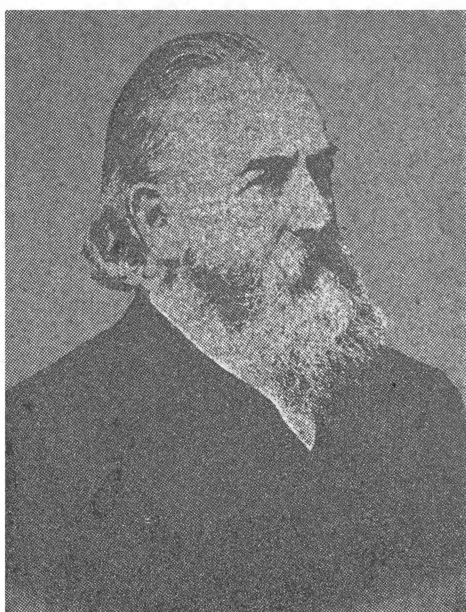
בתקופה זו — כנראה משנת 1821 — היה רנ"ק ראש הקהל ובתפקידו זה עזר לשחרר צעירים ומשכילים מעבודת הצבא — ובכללם את אברהם גולדברג מראווא ושמשון בלוך, השתדל לטובת יהודים לפני השלטונות שהתייחסו אליו בהערכה. היה כותב למען יחידים מכתבי־בקשה לשלטונות בשפה הגרמנית, שלפי לטריס „עשו רושם אצל פקודות העיר והמדינה" [18] דאג לבני קהילתו.

היה היחידי בז'ולקיב שקיבל עתונים ועם זאת היה בא עוד בשנים 1811־1814 כפעם בפעם לבית המדרש „והשמיע חדשות ממלחמות שנים אלו" (מלחמות נפוליון) [19]. ואגב כך — „בהמשך דבריו הטיף מלתו גם על ענינים אחרים בהשכל ודעת, ויזרע לאט לאט זרע אור, זרע „אמת ותושיה על תלמי לב שומעיו אשר כח בו לעשות פרי בקרב הימים" [20].

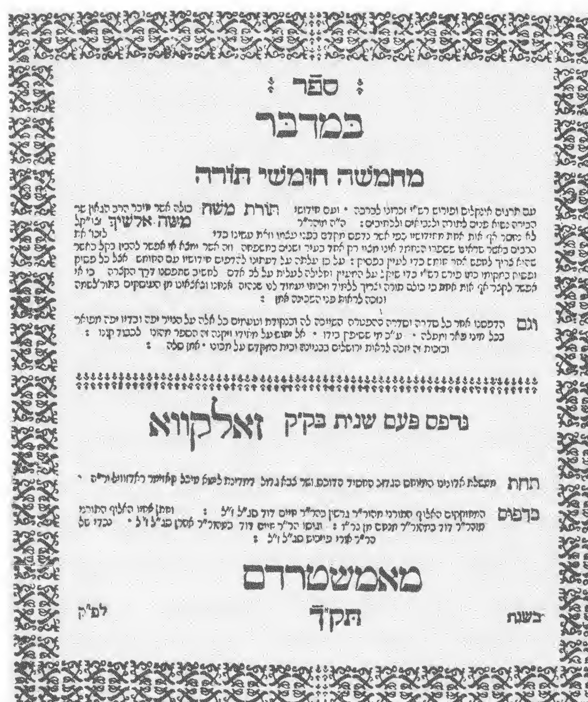
הוא מוכן תמיד לעזור לזולתו. במכתב מר"ח אלול תקצ"ו הוא פונה אל שד"ל שיסייע לקרובו היוצא לאיטליה: „האיש אשר לנוכח עיני כבודך נפלה לו ולאחיו ירושה באיטליא מאביו שהיה דר שם ונפטר בפיראדה; ולהיות הנפטר קרובי שאר בשרי [19א] לא

רבי צבי הירש היות
אבד"ק ז'ולקיב בעה"מ שו"ת מהר"ץ

המלומד והחוקר שלמה בובר
בעה"מ „קריה נשגבה" על ז'ולקיב

ספר
במדבר
מחמשה חומשי תורה

תורת משה
משה אלשיך

וגם

נדפס פעם שנית בק"ק זאלקווא

תחת

בדפוס

מאמשטרדם

בשנת תקי"ט לפ"ק

דף מספר במדבר שנדפס בז'ולקיב
בשנת 1759

יכלתי התעלם מתת בידי בנו זה מכתב שלומים לאדוני והקבלת פנים מארץ מרחק, בצירוף בקשה שאתה האדון, אוהב גרים, נכבדים וגם גרורים, תהיה בעוזריו ברוחך הנדיבה ובעצתך הטובה, במה שיוכל להגיע אל מחוז חפצו"[19]ב.

בהמשך דבריו כותב לו רנ"ק בענין ספרו ומודיע, שברצונו לשלוח „2־3 שערים מכתב־היד כשאמצא מקום ודרך ומעתיק בכתב הרגיל אצליכם".

בתשובתו (עמ' 67־69) כותב לו שד"ל, שמזמן „נכספה וגם כלתה נפשו לראות את מעשי אצבעותיו יוצאים בקהל לתועלת כל שוחרי תושיה בקרב עמנו".

כראש הקהל השתדל רנ"ק להכניס שינויים בחיי קהילתו, ביחוד בעניני חינוך ולימוד.

בז'ולקיב התנהלה דוקא בתקופת ראשותו הסתה מצד הקנאים נגד המשכילים, שמספרם גדל והלך בהשפעתו של רנ"ק, ואירעו אפילו התשנגשויות. כפי שמספר לטריס בספר זכרונותיו: „בימים ההם הייתי יושב ודורש יום יום בבית המדרש בתלמוד ופוסקים לבדי בלי מורה וחברים מקשיבים לקולי ונלווים עמי כפעם בפעם להגות יחד בתורת ד'. בית מדרשנו היה בימים ההם לא לבד בית מועד לכל תופשי תורה כי גם חכמה החלה אז לבוא בלאט ולהתגנב בסתר כאשר יתגנב העם בנוסם במלחמה להמלט בית ד' לחסות בצלו מחמת רודפיה ולוחמיה בעיר מצער הלזו".

בבית־המדרש קראו בספרי חכמה — „מקראות גדולים" „מורה נבוכים" ספר „העקרים", „ספר מלחמות" לרלב"ג פירושים של אבן־עזרא על התורה. בין הספרים האלה נחבאו גם איזה ספרי חקירה עבריים חדשים כ„ספר הברית" ו„גן הנעול" לוויזל.

והנה, פעם אחת „איש אחד, עז נפש, ראש שוטני החכמה בעירנו ושמו ר' משה מרדכי גבאי דהספקת אביונים ומשגיח על דרכי בית המדרש הוא בזעם לשונו על כס משפטו ישב, וממכון שבתו השגיח יומם ולילה על כל באי שעריו לדעת מוצאיהם ומובאיהם ומה שרש דבר נמצא בם ובהגיון לבם. הוא ראה וידע אנה פנינו מועדות כי מלבד למוד התלמוד גם דרישת החכמה מטרת חפצנו. ויהיה היום ואנחנו היינו מתוכחים יחד חרש על מאמר קשה בספר המורה הפתוח לפנינו והוא עומד אחרינו לארוב לנו, ולרגל אותנו ויזעק זעקה גדולה ומרה באזני כל העם הקנים לאמור הנה קמו אנשים ריקים ופוחזים סרו מהר מן הדרך הישר וטמאו את היכל ה' בקרוא ספרים זרים לנו ולאבותינו אשר דבר אין להם עם חוקי אלקים ותורותינו. ויהי כל העם נדון האספסוף אשר בקרבו התאוו תאוה לרגום אותנו באבנים ותהי מבוכה גדולה ונתקבצו המונים המונים ויהיו לאגודה אחת בעיר וכל השוקים והרחובות תהימנה מאדם ויגדילו עלינו בפיהם ובשפתם ובלשון מדברת גדולות ויוציאו דבר אלינו בבית המדרש. ומגמת נפשנו פנינו לסור מאחרי ד' כי בספרי אל נכר (טרפה, פסול) הגיה נהגה כל היום ולהמיר כבודו בלא הועיל"[21].

ההמון המוסת התנפל על הבחורים ובקש „לקרוע את המינים כדג". רנ"ק בא בלוית מקורביו ונשא לפני הקהל נאום, בו הוקיע את חרפת המחלוקת והציע הצעת־פשרה, כי מכאן ולהבא לא יעיינו בבית־המדרש אלא בתלמוד ורק „לעתים מזומנים יהגו גם בספרי התנ"ך עם פירושי הקדמונים"[22].

אולם דבריו לא נשמעו להמון, שצעק „רד מהר מזה, מי שמך ליועץ שלום ולשר שופט עלינו". הצעתו לא נתקבלה. להיפך, פקידי העיר נאלצו לשלוח צבא ולפזר את ההמון.

אולם רנ"ק לא ויתר על מלחמתו בקנאים וחסידים.

בשנים אלו פשטה החסידות בסביבות ז'ולקיב וגברה תקיפותה. לפי הלשנה שהוגשה לשלטונות על ידי חיים הרבסט ממוסטי, הסתובב משנת 1822 במחוז ז'ולקיב חסיד אחד בשם יעקב גרינס מטומאשוב וריכז סביבו חסידים, אסף כספים לקופסות של ר' מאיר בעל הנס, גבה לעצמו מעין „קורובקא" מכל מסחר, הסית את חסידיו לעזוב את בית־הכנסת ולהתפלל במנין מיוחד. בנו נשא בדרך בלתי־חוקית את בתו של דוד ליברמן[23].

הנוער שוחר־ההשכלה ראה ברנ"ק את מגינו, וכך פנו אליו צעירים שנרדפו בעירותיהם על ידי החסידים, שהעלו לעתים באש את ספרי ההשכלה שנתגלו אצלם.

כשאיימו בעיירה מוסטי שליד ז'ולקיב על תלמידו אברהם גולדברג בחרם ובנידוי על שקרא ספרי השכלה, ותבעו ממנו לשרוף אותם, כתב לו רנ"ק, שנבהל מדבר זה, וביחוד „כי נפל פחדם עליך והמסו את לבבך,

עד שנענית למסור להם איזה מספריך הטובים והנקיים לשרפה".

רנ"ק ראה בהתנהגות תלמידו משגה, כי במורך־לבו שאינו יאה לו, הקל על הקנאים לרדוף את המשכילים הצעירים. ואדרבא, עליו, צעיר בן עשרים „לרדוף, לא להיות נרדף מאחד הפרעושים סורר ומורה בכפר מאסט אשר מאסנו אותו לשבתם בין שמשי בית־מדרשנו". לא נכון הוא, שהחסידים רבים הם וידם תקיפה ושלטת באומה — „חי נפשי — כותב רנ"ק אין הדבר כן. כי מלבד שלא נודע גם שמם בערי אשכנז, איטליא, וארצות המזרח והמערב, ראשי מושבות בני עמנו ד' ישמרם, הנה גם במדינתנו לא גברה ידם זולתי בערים נשמות כמאסט המעטירה וכליביטש הנוה עשו חיל והכו שורש בין אנשי הכפרים היושבים על ספר אונגארן, במערת פריצים וואלאכייא וערבות מדבר אוקריינא, כולם קבוצים חדשים מקרוב נתיסוו, מבורחים ומגורשים ממדינות הסמוכה, לא כן בקהלות הישנות והמפורסמות בתורה, בחכמה ובמנין כקראקא, לבוב, לובלין, בראדי, טארנופול, ווילנא, בריסק ודומיהם, שם לא ירימו קרן ובתכלית השפלות ישבו ודמו ככלבים אלמים לא יכלו לנבוח"[24].

„ובמקומותינו הניחו להם המשכילים הישרים בלבותם, למיעוט ערכם, דלותם ושפלותם, והיותם כחגבים בעיני־הם ועוד שהם סוברים, שאין לעורר מדנים בשביל פירוד הדעות ושבדבר אמונת הלב, חלילה לרדות במקל חובלים וכו'. אולם אמור לאלו זנבות האודים העשנים מאש הקנאה והתחרות, אמור להם שאם לכח ויד הזקה הנה בעזר המבקש את הנרדף יש לאל ידינו להביא עליהם רעה לא ידעו שחרה ולא יוכלו כפרה". מתוך מכתבו הזה למדים את התנגדותו של רנ"ק לחסידים, בהם ראה אנשי מדנים, קנאים עורים הנתונים לציות הרביים שלהם, שאותם „מנשאים ומשבחים לפי פקודותיהם", המסובבים „מעיר לעיר למען יחונו ולמה לא ישביע לממונה על האוצרות למלא את אמתחותיו כסף לבל יהיה מוכרח להחניף, לנשים ולקטנים ולאנשי הכפרים".

ביחוד יוצא הוא נגד הרבי ר' צבי הירש מזידיצ'וב, ושם אותו ואת התנהגותו לצחוק: —

„יושב ומספר בקהל, פתאים עומדים ברעדה כמה מבצרים ברקיע כבש היום בתפלתו וכמה עולמות כפופים תחתיו ומיחלים לשפע ע"י אתערותא דלתתא ומיין נוקבין דיליה. יושב בשמים ישחק לגאונו המשונה. הדיבור עודנו על שפתיו והנה שוטר העיר בא הבית ומקלו בידו, הרבי נבהל ופניו מלבינים. השוטר יניף ידו והוא קם מכסא והולך אחריו בפחד עצום, ואחרי אשר שפך עליו בוז וחרפות הרבה להכיל יגרשו מן העיר ולא נזדעזעו העולמות ולא חשכו המאורות ועולם כמנהגו נוהג"[25].

אף־על־פי שאין רנ"ק שש לריב, דורש הוא „להנקם מהם", אם נכונה הידיעה על מעשי „הצבועים פה כי איימו עליך בחרם ונדוי ושמתא והציקוך למסור רבים מספריך לשריפה", וביחוד „מן הראש מורה כפר הנ"ל ולעלות עליו בקרדומות דתו המושל יר"ה ובאופן כזה אין לך כי אם לשלוח אלי חתימת ידך לכח והרשאה ועמה אגרת כוללת זמן ומקום ופרטי המעשה ואני הערב בדבר כי יוסר ויענש כפי חטאתו אשר חטא". הוא מיעץ לו לקנות את אהבת הרב של קהילתו — טארציין, גאון וגדול וצדיק תמים „ותורה תבקש מפיהו ולהורותך מצדו הדרך בבקשת החכמה".

במלחמה בחסידים ובקנאים המתנגדים להשכלה היה רנ"ק על אף אופיו הרך והסלחני, חריף ונמרץ. ראה את התהום שבין הישן והחדש הנפער בחיי העם, וחיפש אחר דרך חדשה להבטיח את קיום היהודים והיהדות, ולכן חינך את תלמידיו ברוחו, עודד את הצעירים שהתבלטו בכשרונותיהם להוציא־לאור את עבודותיהם ואף היה מסייעם בכספם. וכך רצה להדפיס את הקונטרס „המזכיר" של ריב"ל שישב באורח זמני בז'ולקיב. הוא ושי"ר נשאו בחלק מהוצאות הדפוס של „דברי שיר", ספרו הראשון של לטריס (1822).

תלמידיו ומעריציו, מנחם מנדל לפין ושי"ר, היו לוחצים עליו שיפרסם דברי עצמו — אולם הוא סבר שטרם הגיעה השעה לכך.

בז'ולקיב לא בא לידי יכולת ריכוז וכתיבה. יש להניח, שאת רעיונותיו והשקפותיו ההיסטוריוסופיות פיתח כבר בשיחותיו עם תלמידיו בז'ולקיב, אולם לידי כתיבתם וניסוחם בחיבורו „מורה נבוכי הזמן" לא הגיע אלא לאחר שעזב את עירו ועבר לברודי ומשם לטארנופול אל בתו.

בראש הקהל עמד עד שנת תקפ"ט, הוא שיזם את קבלת הרב צבי הירש חיות כרב בז'ולקיב ואת

בחירתו בערב ר״ח אדר שני תקפ״ט (1829) מתוך הכרה, שהוא מתאים לשמש רב בעיר.

יחסו של רנ״ק אל הרבנים היה שלילי, כי ברבנים בני דורו ראה „רועי הצאן" האשמים ב„השחתת המדות". לפיו „יד הרבנים היתה במעל הזה של השחתת המוסרות והמדות עד שנגעו בגופי תורה וחושבים אותם לקלות"[26]. מטעם זה רצה להושיב על כסא הרבנות בז'ולקיב את הרב ר' צבי הירש חיות, שאותו ואת משפחתו הכיר יפה מברודי וידע שהוא בעל־השכלה ואיש טהור־מדות.

עיר הולדתם המשותפת — ברודי קירב את שניהם, ומלבד זה היה להם נטיות ושאיפות משותפות להשלים בין החדש לישן. ואכן, מיום בואו של הרב חיות היו שניהם „כאחים אהובים ונעימים, בכל לילה ולילה היו יושבים ומדברים בעניני חכמה ומחליפים דעו־תיהם".

יחד עם הרב חיות ואביו של לטריס, ר' גרשון לטריס, היה רנ״ק לומד בשני התלמודים.

בשנת 1826 מתה עליו אשתו. הוא נשאר עם בן־זקוניו אברהם, שהיה אז בן עשר.

על אף תלאותיו התחיל בשנים אלו, לפני שעזב את ז'ולקיב (1836), כתיבת ספר „שערי אמונה צרופה", ממנו פורסם בשנת 1833 השער הראשון בעילום שם המחבר[26א].

מצבו הכלכלי נתדלדל והלך. נוסף לכך נתאכזב גם בפעילותו הציבורית כראש הקהילה, לפי דבריו שררו בקהילות ריב, מדון ומלחמת קבוצות. המצב הזה הביאו לכלל דעה, שאין לו מה לחפש בז'ולקיב[27], בשנת 1836 עבר לעיר הולדתו ברודי.

הודות לרנ״ק עלתה תנועת ההשכלה בז'ולקיב לרמה רחנית גבוהה וחוג תלמידיו שמר גם אחרי צאתו את העיר על צביונה כפי ששיווה לה מורם[25].

עם חוג תלמידיו ואוהדיו, שאתם עמד ביחסי קרבה וידידות נאמנה, נמנו שאול מאירהופר, אשתו שרה ואחותה העלמה המשכלת ויפת־התואר רעלה (רוזה), שתיהן היו בעלות השכלה כללית — רוזה (1803־1857) ידידתה של בתו קוניגונדה, נישאה אחר־כך לסיטונאי הלפרסון באודיסה, והתגוררה שנים מספר אצל אחותה. בגלל השכלתה ורמתה התרבותית כינוה „מאדאם סטאאל של גליציה"[28א]. היא השפיעה על רנ״ק ושי״ר השפעה כבירה. לאחר שעבר מאירהופר[29] לרומניה, היה רנ״ק מחליף שנים רבות מכתבים עם אשתו ועם אהותה.

עם משכילי ז'ולקיב יש למנות גם את שמשון בלוך (1784־1854) שהיה יליד קוליקוב, טפוס מיוחד במינו במשפחת משכילי גליציה, מחבר המסובב בערי המדי־נה „בספרו במקלו ובתרמילו"[30] מחפש חתומים על ספרו. אמת, ר' שמשון „מחזיק את תלמידי חכמים לבהמות והם מחזיקים את ר' שמשון לחכם ובריה נפלאה". עם שהיה מתניף לכל עשיר בעל עמדה, היה בלוך לוחם נאמן לרעיונות ההשכלה, לא ויתר ולא נתפס לשום פשרה בשטח זה.

בבית אביו, ר' יצחק, שהיה אדוק ולמדן וגם בעל ידיעות כלליות, והתיחס על ר' ישראל מזאמושץ' (בעל „נצח ישראל") ועל משפחת שי״ר, קיבל חינוך מסורתי ברוח הזמן. אולם בהשפעת דודו — גיסו של אביו, המורה ברוך נייא, התיר אביו לשמשון ללמוד תנ״ך ורבה של לבוב ר' צבי רוזאניס, עורר אותו ללמוד גרמנית. נייא לימד אותו תנ״ך וגרמנית ומדעים כלליים.

בביתו של נייא הכיר בלוך את רנ״ק, ומאז היה במשך שלש שנים תלמידו הנאמן והנלהב, בו ראה „נוצר תורה, שומר אמונה, יקר רוח".

בשנת 1804 נשא בלוך לאשה בת נדיבים מזאמושץ', שם גר גם אחיו שלמה זאב, בעל השכלה ובקי בחכמת הטבע.

לפי יוזמתו של רנ״ק[31] הוציא לאור בשנת 1808 בלבוב את חיבורו הראשון, במטרה להגן על המדע וההשכלה „אגרת הרשב״א"[31א] נגד הפילוסופיא, בתו־ספת „אגרת ההתנצלות" של ידעיה פניני הבדרשי בה הגן על הפילוסופיה.

לאחר פטירתו של י. ל. בן־זאב־הוזמן (1813) לפי המלצת ר' וולף בר' שיף לבוא וינה ולשמש מגיה ויועץ בבית־הדפוס של אנטון שמיד. פה הוציא לאור ספרים עתיקים ותירגום עברי של „ווינדיציאן אידי־אורום" למנשה בן ישראל, לפי התרגום הגרמני של ד״ר מארקוס הרץ, בשם „תשועת ישראל" עם סקירה ביוגרפית של פראנקו מנדס (וינה 1813) ומבוא של בלוך בו מדובר על „תולדות החינוך וההשכלה אצל היהודים ועל צורך ידיעות מדעים כלליים".

לפי דרישת אביו שפחד פן יתפקר בוינה, חזר (1814) לקוליקוב והתמסר, לפי עצתם של רנ״ק ושי״ר, לכתיבת ספרים פופולריים. בהשפעת ספרו של שי״ר „תכונת עיר פאריז ואי עלבא״ (לבוב תקע״ד) כתב את ספרו העיקרי „שבילי עולם״ חלק א׳ אסיה (ז׳ולקיב 1822) חלק ב׳ אפריקה (ז׳ולקיב תקפ״ז), גיאוגרפיה כללית ראשונה בשפה העברית, כתובה בסגנון קל ונעים.

את החלק הראשון של ספרו הקדיש לרנ״ק שסייע בידו בהוצאות הדפוס, ובמבוא כתב תשבחות למשכילי ברודי — דבר שעורר את כעסם של יוסף פרל ומשכילי טארנופול.

את החלק השני הקדיש לשי״ר. חלק השלישי „זהב שב״ה״, על אירופה, שלא נשלם, ויצא לאור כבר לאחרי מותו (לבוב 1855) מתוך עזבונו, על ידי אחיו של יה״ש, נפתלי הירץ שור. בספר נדפסו גם מעזבונו חקרי מלים, שירים, משלים מקוריים ומתורגמים, וגם מכתבים שלו לשי״ר ופרל, צבי הירש חיות, ישראל בודק ומאמר „נדחי ישראל״ (על הפלשים).

תירגם לעברית את מחקרו של ל. צונץ „תולדות רש״י״ עם תיקונים והערות משלו.

לפי לטריס[32], התחיל לכתוב חיבור על תולדות הקבלה בשם „קנאת ה׳ צבאות״, אולם מתוך פחד מפני החרדים לא רצה להשלימו, וכן לא פירסם, לפי עצת ידידיו, את קונטרסו „אי כבוד״, בו התקיף את שד״ל שיצא נגד הרמב״ם.

את שנות חייו האחרונות בילה בקוליקוב במרירות ובדידות. משם היה בא בכל שבוע לז׳ולקיב, לבקר את הרב חיות. כשחלה דאג לו הרב חיות, שקיבל גם על עצמו, לפי בקשתו של בלוך, את האפוטרופסות על ילדו היחיד בן התשע.

יום לפני פטירתו (7 באוקטובר 1845) עוד שוחח עם הרב חיות בעניני מדע.

טיפוס שונה לגמרי בין משכילי ז׳ולקיב, היה מאיר לטריס (1800־1871). מראשוני המשכילים בגליציה שרכש השכלה כללית לא כאוטודידקט, אלא באופן שיטתי בבתי־ספר ובאוניברסיטה.

אביו, ר׳ גרשון, היה בעל השכלה אולם אין לראותו „משכיל״ במובן תנועת ההשכלה. הוא לא הרשה לבנו לקרוא ספרי השכלה ובשפות לועזיות, ומנע ממנו „כל ספר מדע ומליצה, מחפצו לגדלו רק על דרכי התלמוד והפוסקים להורות הוראה בישראל״[33] ולכן אין פלא שהעלה באש את ספרו של דאהם ואת הספר „נתן החכם״ של לסינג שמצאם בידי בנו[34].

חינוכו בבית אביו היה מסורתי. למד בחדר ומפי אביו תנ״ך, תלמוד ופוסקים, ואח״כ בבית־המדרש של הרב החריף ר׳ עקיבא דיין, המורה היחיד לבנו היחיד של הרב זאב אורנשטיין, ר׳ מרדכי. כאשר חלה ר׳ עקיבא דיין במחלת שגעון־הרדיפה ומת בבית חולי־רוח של מיסדר הפיארים בלבוב, למד בישיבתו של הרב ר׳ יוסף יוזפא שטערן.

כבר בתקופה זו קרא ושנה לטריס בן ה־11 בסתר בספרי השכלה, ובכלל זה את פדון למנדלסון.

עם פרסום פקודת הממשלה, שכל ילדי ישראל שאינם לומדים בבתי־הספר הכלליים חייבים ללמוד באופן פרטי את לימודי בתי־הספר מפי מורים מדופלמים, למד לטריס אצל המורה גנזנהויזן „אשר לו בית ספר בעירנו״, שהתגורר קודם לכן בברלין והיה יוצא ובא בבית מנדלסון, גרמנית וידיעות שמושיות „וברבות הימים גם לשון רומי והענינים אשר ילמדו כעת במדרש הגימנאזיום״[35].

גנזנהויזן היה רשאי להעניק לתלמידיו תעודות־בגרות המזכות ללמוד באוניברסיטה.

האדוקים בעיר רגזו על אביו של לטריס שהרשה לבנו ללמוד למודי חול, אולם ר׳ גרשון התנצל באמרו, כי „דבר המלך הוא ואין להשיבם״[36].

בשנת 1811 נפגש בראשונה עם רנ״ק שהדריכו בספרות העברית. בזמן מחלתו קרא לפניו לטריס מספרי ליוויוס, ווירגליוס ולאפונטן.

בלמודים הכלליים עזרו לו הרופא הצבאי הרמן והקצין הבכיר ביטרליך. אשתו של המדפיס מאיר־הופר ואחותה לימדוהו צרפתית וקראו אתו ממבחר השירה הצרפתית.

בתקופה זו כבר כתב שירים ותירגם לעברית נאום של דוד פרידלנדר. בשנת 1819 נסע לברודי ופה הכיר והתידד עם ארטר, ריב״ל, נטע הורוויץ, ותירגם לעברית את „קול מבשר״ לייסוד בית ספר יהודי בברודי. בשנת 1820 נשלח על ידי אביו לוינה בענין הרשיון לבית הדפוס. בוינה ישב כשנתיים ולמד ב„רעאל אקאדעמיע״. הכיר את שלום הכהן שפירסם

ב„בכורי העתים" שלו את תרגומיו מכתבי שילר, שעשו רושם על הקוראים העברים. כשחזר לז'ולקיב הדפיס, בסיועם הכספי של רנ"ק, שי"ר ויוסף פרל ומשכילי לבוב, אודיסה וברודי [37] קובץ שיריו „דברי שיר" (ז'ולקיב 1823), והוציא לאור (1824) את הקובץ „הצפירה" שבו השתתפו דוד פרידלנדר, רנ"ק, שלום כהן, יעקב שמואל ביק, אברהם גולדברג ויהודה ליב מיזס. הוא בעצמו פירסם בו את שירו הנודע „יונה הומיה", שיר לאומי שהפך זמר עממי.

בשנת 1826 עבר מז'ולקיב ללבוב ולמד באוניברסיטה לשונות המזרח ושפות מודרניות. בלבוב התחיל לכתוב גם שירים ומאמרים בשפה הגרמנית שפורסמו בכתב־העת הספרותי של לבוב „מנימוסינא".

בשנת 1830 הפסיד אביו את הונו ורכושו, והוא הוכרח לקבל משרת מחנך לבנה של גברת הלפרסון מאודיסה, שבאה להתרפא בלבוב ואחר־כך נסעה לריפוי בוינה. לטריס ליווה אותה ואת בנה לוינה, שם נפטרה ובנה חזר לאודיסה. לטריס נשאר בוינה והמשיך לימודיו באוניברסיטה, נכנס לעולם הספרות, התוודע עם גדולי הספרות והמדע של וינה ד"ר פראנקל, קומפרט, גרילפרצר האמר־פורגשטאל ובעזרתם התפרנס על עבודה עתונאית וספרותית.

בשנים 1835־1839 היה מגיה בבית־הדפוס של אנטון שמיד בוינה וזמן קצר בבית־דפוסו בפרשבורג בשנים 1840־1848 היה עורך ומגיה בפראג, שם השלים לימודיו והוכתר בתואר ד"ר לפילוסופיה. כן עסק בהוצאת ספרים עתיקים, כתב שירים ופירסם תירגומים שעשו רושם כביר על הקוראים העבריים.

בשנים 1848־1871 גר בקביעות בוינה ושימש שנה אחת ספרן בספריה הקיסרית. בשנים 1849־1861 התפרנס על עבודותיו הספרותיות, פירסם בגרמנית אגדות מהמזרח „זאגען אויס דעם אריענט" וינה, 1847, והוציא לאור כתבי־עת „ווינער בלעטער" 18ג7, „ווינער מיטטיילונגען פיר וויסענשאפט".

מצבו החמרי היה ירוד עד כדי כך, שהוכרח לבקש קצבה מקהילת וינה.

בשנת 1865 יצא לאור התירגום־העיבוד של פאוסט לגתה בשם „בן אבויה", שעורר ויכוחים בעד ונגד בספרות העברית.

בשנות חייו האחרונות הורע מצב בריאותו, והוא סבל גם מבחינה כלכלית.

בכ"ח לאייר תרל"א (19.5.1871) נפטר בוינה ד"ר לטריס — המשורר והחרזן של ההשכלה הגליצאית.

בז'ולקיב לא היו משכילים, סופרים ואנשי־ספר כמו בברודי ובלבוב ולא מורים־משכילים דבקים בסיסמאותיה של ההשכלה כמו בטארנופול גם לא מצנאטים מסוגם של אלכסנדר זיסקינד קאליר, ברוצינר, טרכטנברג, אינלנדר, מרדכי אוספיץ, שלום קרוכמל, הרנצנשטיין או נירנשטיין, נתנזון — בברודי, שבלוך, חניך אסכולת ההשכלה בז'ולקיב, מכנה אותו „יקירם של ההשכלה הברודאית".

עם חוג משכילי ז'ולקיב שינקו מתורתו של רנ"ק וראו את עצמם כתלמידיו במנו ליבוש אפפל איש ז'ולקיב, שהיה אפיקורס גמור להלכה ולמעשה, משכיל שלא היה להוט להיות סופר אולם בעל ידיעות עבריות וכלליות. בביתו נתחנך בן אחיו שמואל אברהם (אבלי) אפפל (1831־1892), שנתפרסם לאחר שנים כסופר עברי [38].

טפוס של לוחם קיצוני לאידיאלים של ההשכלה היה אברהם גולדברג, מוצאו אמנם מראווא אולם הוא חניך השכלת ז'ולקיב, תלמידו ומעריצו של מורו רנ"ק. בנעוריו גר בז'ולקיב, נתידד עם מאיר לטריס, למד וקרא בסתר בבית ובהרים שליד העיר.

לטריס מספר, ש„מלבד שוטנינו אשר ארבו לנו תמיד היה לידידי זה (א. גולדברג) אב זקן כביר כח לב, עז נפש, פרא אדם ומחרחר ריב ומדון עם שכניו כל היום וידו קשתה על בנו בזעם אפו לבלתי לכת אחרי בחורים שחרי תושיה ולהגות אך בתלמוד ופוסקים יום ולילה [38א].

רנ"ק, בזמן היותו ראש הקהל, שיחררו מחובת השרות בצבא [39]. בעצתו הו"ל את המהדורה השניה לספרו של שלום כהן (1772־1845) „מטעי קדם על אדמת צפון" (ז'ולקיב 1818) והוסיף כמה משיריו המפוזרים של שלום כהן.

היה מהמשתתפים ב„ביכורי העתים", „כרם חמד" ו„כוכבי יצחק". בשיריו המעטים מבליט הוא את אהבתו וגעגועיו לטבע ברוחו של רוסו. הוא מסמל את תכונות ההשכלה, שנשאה נפשה לשיבה לחיים פשוטים, לנטישת המסחר ובצע הכסף.

בשנת 1848 פירסם שיר סאטירי „משא צפון עם

מעשה רוקח" [40] על איסור הלבוש היהודי ברוסיה ובתוספת „קונטרס מעשי רוקח" נגד האדמו"ר מבלז ר' שלום רוקח.

גולדברג, שהיה סוחר עשיר, תמך במשכילי זמנו שנזקקו לעזרה ומימן הוצאות ספרותיות. נפטר בראווא בשנת 1850, וד"ר אברהם נאטקיס, ממנהיגי משכילי לבוב חיבר את הנוסח למצבת קבורתו [41].

מאחרוני המשכילים היה מאיר יהודה מימון (נולד בז'ולקיב ב־15 בפברואר 1832) שנתפרסם כעילוי מז'ולקיב. היה מתלמידיו של רנ"ק, וידידו של הרב ר' צבי הירש חיות, נתפרסם גם מחוץ לז'ולקיב בבקיאותו ובלמדנותו פירסם בעתונים העבריים מאמרים בשמו ובשם בדוי „עינות מים" עמד בחליפת מכתבים עם יחיאל מיכל זק"ש. בחכמת ישראל, במערב. גם בברסלוי [42] ונתקרב לד"ר זכריה פרנקל וד"ר צבי גרץ [43] אשר „כיבדוהו על רוב ידיעותיו ועל מדותיו התרומיות". משם חזר לגליציה, לבש לבוש יהודי פולין וחי לפי המסורת כיהודי פשוט.

פירסם ב'כוכבי יצחק" גם תרגומים משירי שילר וקוצבואה והערות פירושים ומאמרים ב„מגד ירחים" „אוצר חכמה הנשר". השאיר בכתובים ספר על עניני הרגשות והתפעלות הנפש.

גם בנו דוד היה מידועי המשכילים.

X בתקופת האמנציפציה

א.

ז'ולקיב, שהיתה בתקופה מלפני 1848 תודות לרנ"ק, אחד ממרכזי ההשכלה הגליציאית, מתוארת בידי יליד־העיר מאיר לטריס כדלקמן:

„עיר הגליל הזאת היתה לפנים עיר מבצר ועוד נראו פרצות מצודותיה וחומותיה מסביב לעומת ההיכל ושערי העיר, אלף ושמונה מאות מספר יושביה ויותר מארבע מאות בתי אבות לבני ישראל ולמשפחותיהם ישכנו בה. בתי תפלה לעמים ומגדליהם הגדולים ומפוארים בשיא גבהם ותפארת בניניהם במלאכת מחשבת כרובם נבנו בימי מלוך מלך סאביעסקי. גם בית הכנסת בנוי בעז ובהדר לחמדת כל עין קרוב לשער העיר מצפון. והמלך הרם הלזה ואשתו הגבירה היו לו משען ומשענה לא מעט בהבנותו. כי מלכי הסד היו גם לבית ישראל. בעלית קיר גדולה הנשענת לחצר בית ד' נאספו ונועדו יחד מימים ימימה ראשי ומנהיגי הקהילה להמתיק סוד יחדיו על עניני וצרכי יושבי העיר ומעשה הצדקה לכל מחלקותיה, לא רחוק מבית הכנסת בנוי בית המדרש ישן נושן לא תואר ולא הדר לו הנוטה לנפול מזוקן זרוע הבנין, ובכל זאת טובי העיר ונכבדיה אך בו יתפללו, תחת אשר בבית הכנסת רק דלת העם והמון חשוכים יבואו לשפוך שיחם לפני אלהים — בית המדרש מלא מפה לפה יום ולילה מתופשי תורה ולומדיה ובפרט בימי החורף. רבים יבואו להגות בתורת ה' מן הספרים הרבים הנאצרים שמה מדורות קדם שנות עולמים. ואשר לא ידעו ספר, עניים ומרודים אשר לא יעשו כל מלאכה בעצלתים ומחוסר דעת ותבונה, יבואו בצל קורת הבית הזה לחסות בו מקרה וקרח ומדלף טורד ביום סגריר, הנהמים תחת התנור אשר ישיקו מאין הפוגות ואומרים תהלים וקורין בספר הזוהר באין הבין פתרון המלות, בהאמינם אמונה שלמה כי כל קורא קריאה כזאת בפיו ובשפתו גם כי לבו רחק ממנו קדוש יאמר לו — כזה היה מצב עיר מולדתי לפני ארבעים שנה" [1] (1828).

בזמן שמשכילי ברודי, טארנופול, לבוב וזמן קצר אחרי־כן גם חבריהם בטישמיניץ ובוליחוב היו מהדירים את רעיונות ההשכלה ושאיפותיה, לא עשו כן תלמידיהם של רנ"ק ולטריס לאחר שעזבו את העיר, ולכן אין פלא, שיהודי העיר לא נתפסו לסיסמאות ההשכלה.

בחיי הקהילה גופה לא חלו בתקופה שלפני 1848 שינויים ניכרים. החיים כביתר ערי גליציה זרמו במסלולם הרגיל.

אמנם קהילת ז'ולקיב זכתה לאחר שהרב יצחק שמשון הורוביץ־מייזלש עזב את כסא רבנותו בשנת 1828, תודות ליזמתו של ראש הקהל נחמן קרוכמל, ברב ר' צבי הירש חיות, אישיות מעולה, שהשתדל לשוות לה צביון חדש לרוח הזמן, בהתאם מלא עם המסורת. בן למשפחה מיוחסת, מאוהדי ההשכלה מברודי, חונך חיות חינוך מסורתי אולם קנה ידיעה רבה גם בלמודי חול.

משפחתו שישבה בפולין למן המאה הי"ז והשתקעה בברודי במחצית הראשונה של המאה הי"ח נמנתה על המשפחות המיוחסות בעלות מעמד ציבורי בחיי הקהילה.

סב־סבו, ר' מאיר, היה מפעילי העסקנים בועד ארבע ארצות וצאצאיו הלכו בדרכו, מיזגו למדנות בפעילות צבור בחיי הקהילה ובאו בקשרי־ חיתון עם משפחות

רבניות ידועות. נכדו של ר' מאיר, מנחם מאנ"ש, התמסר למסחר והיה מראשוני סוחרי האלמוגים בפולין ואחר־כך בגליציה. בשותפות עם אחיו, שאחדים מהם השתקעו באיטליה, הקים בית־מסחר גדול בפלורנץ וליבורנו. הוא היה חתנו של ר' וואלף, בנו של רב־המדינה הראשון בגליציה ר' אריה ליב ברנשטיין, בנו של ר' מאיר, שגם הוא היה סוחר אלמוגים ומשכיל נודע, נשא לאשה את אסתר, נכדתו של ר' צבי הירש, אחיו של רב־המדינה אריה ליב ברנשטין, והם הוריו של הרב צבי הירש שנבחר לאב"ד ק"ק ז'ולקיב. נולד ב־20 בנובמבר 1805 (בר"ח חשון תקס"ו).

אביו ר' מאיר היה סוחר סיטונאי בעל אפקים נרחבים והשכלה אירופית, ושנים רבות כיהן חבר מועצת העיר ברודי.

בנו גילה עוד בילדותו כשרונות מופלגים, ביחוד הפליא בזכרונו ומהירות תפיסתו. בן חמש כבר ידע את ספר התנ"ך. מוריו בתלמוד היו ראש הישבה בברודי הרב ר' צבי הירש הלר והרב ר' זאב וואלף אבד"ק פשבורסק ואף ר' אפרים זלמן מרגליות העריך אותו מאד על עומק ידיעותיו הרבות. אביו ור' יעקבקא לנדא, בנו של הגאון ה„נודע ביהודה", טרחו גם בהש־כלתו הכללית. הוא למד חכמות חיצוניות ושפות: גרמנית איטלקית וצרפתית, היה בן־בית בחוגי המש־כילים ונתקרב אל שי"ר (רפאפורט) שהיה אז פקיד בברודי, אל יעקב שמואל ביק וצבי בודק. ביחוד התידד עם שי"ר, שהשפיע עליו השפעה ניכרת ועוררו לגשת לחקר מקורות היהדות על דרך־מדעי־שיטתי, שהכשירתו למיזוג חקר התורה והמצוה עם הבקורת החפשית, מבלי לפגוע במסורת.

רנ"ק הציע מועמדותו של הרב חיות בז'ולקיב, משום שרצה להעמיד לבני קהילתו רב בעל ידיעות עמוקות ביהדות ועם זה מעורה בהשכלה האירופית. לדברי בן הדור „היתה בעיר ז'ולקווא שמחה וששון ויקר ליהודים בקבלם עליהם את הרב הגאון האמתי צבי ופאר המשכילים והנבונים מו"ה צבי הירש חיות נ"י למורה ואב"ד בעדתם"[2].

בבואו לז'ולקיב נסעו כל פרנסי הקהל עם ראש הקהל רנ"ק בראשם לקבל את פניו. בדרשתו הראשונה כבש את לב הקהל, וביחוד של התורנים ש„השתוממו על עומק עיוניו בדרכי פלפוליו וחריפותו כי היו מיושרות וסדורות בסברות בנויות עפ"י חוקי ההיקש וההגיון והיה למופת". מתחילת כהונתו הכניס רוח חיים לקהילה, ודרכו היתה שונה מדרכי כל הרבנים בדורו ובדור הקודם.

מיום בואו התקרב לרנ"ק בו ראה גם את מורו ממנו למד ואתו קיים ויכוחים עיוניים, שעקבותיהם נראים בספרו של אברהם קרוכמל, בנו של רנ"ק, „אבן הראשה", הכתוב בצורת דיאלוג פילוסופי. הנה יושבים הם ומתווכחים על משנתו של שפינוזה. בויכוח משתתפת גם בתו של רנ"ק קונה[3] ומשמיעה את קולה, כמעוררת לויכוחים ושומרת על המתווכחים שלא יטו לצדדים"[4].

רנ"ק העריץ את הרב חיות, וראה בו חבר וידיד. נהג בו יחס של כבוד והשתמש תמיד בתואר „הדרת כבוד תורתו".

הרב חיות עמד בקשרים ובחליפת מכתבים לא רק עם רבני דורו אלא גם עם משכילים ומלומדים יהודים באיטליה וגרמניה. להיסטוריון היהודי ד"ר י.מ. יאסט הוא העיר הערות ונתן חומר היסטורי ואינפורמציה על החסידות ומצבה הפנימי של יהדות גליציה.

מיד עם כניסתו לתפקידו דרשו ממנו השלטונות חוות־דעת בענינים הבאים:

א) איזה ספר תורה עומד בתקפו לצרכי שבועה? האם מותר להשתמש לשבועה בספר תורה האסור לקריאה בבית־הכנסת;

ב) האם החסידים הם כת מיוחדת, או זהים עם כלל היהודים;

ג) האם יש לצפות להקמת סמינריון לרבנים בגליצ־יה, דוגמת פדואה וונציה;

ד) האם בשעת התפילה בעד שלום הקיסר מחזיק הרב בידו את ספר־התורה;

ה) האם יש לצרף את הרביים של החסידים לחיה"ש הכרזת חרם בענין המסים[5]

ו) בענין הספר „חושן משפט" המכיל כביכול תורות עוינות את הנוצרים;

ז) כיצד רושמים את הלידות (של יהודים) בכפרים;

ח) האם רצוי לשרוף את הספרים העבריים שהוחרמו על ידי הצנזורה;

ט) האם דרושה מבחינה סניטרית נוכחותו של רופא בזמן ברית־המילה;

י) המותר מנקודת־ראות רבנית להשביע יהודי על

שער גלינסקי, כניסה לרחוב

ז'ולקיב: מראה כללי של הכיכר („רינעק") עם ה„ארקדות"

ספר חומש מודפס, כשאין היד מכסה את כל הפסוקים של הפרק כ"ו מספר ויקרא.

מתוך השאלות הללו אנו למדים אילו בעיות העסיקו בשנים אלו את השלטונות...

בוינה, שם עיבדו בחוגי הביורוקטיה תקנון־יהודי חדש לגליציה נתכוונו לשפר את מצבם של היהודים מתוך הנחה שעל ידי כך יסתגלו לאוכלוסיה הכללית — דוגמת יהודי בוהמיה ושאר ארצות המונרכיה — ויהוו גורם חיובי במשק הממלכה. בכוונתם זו נעזרו השלטונות על ידי יהודים משכילים ובגליציה ביחוד על־ידי יוסף פרל מטארנופול, שהגיש הצעות מספר לתיקון מצב היהודים בעיקר בשדה החינוך והקמת סמינריון רבנים [6]. לצערנו, לא הצלחנו למצוא בארכיוני וינה את תשובותיו של הרב חיות. יש להניח, שהיו ברוח המסורת.

בעניין החסידים ידוע, שבתחילת פעולתו הרבנית היה מתנגד, אולם לא ראה בהם כת נפרדת. מתוך תעודות אחרות נראה, שתשובתו לשאלה בענין הסכויים להקמת בית־מדרש לרבנים היתה חיובית בהחלט. אשר לענין התורות העוינות את הנוצרים הכלולות כביכול בחושן משפט, הצהיר הרב שהן מכוונות לעכו"ם ולא לנוצרים [6א].

החל מסוף המאה הי"ח הכריחו השלטונות לא אחת את הרבנים, לפי בקשתם של חוכרי מס הבשר והנרות, להכריז חרם על חברי הקהילה, שמתוך מחאה נגד החוכרים לא אכלו בשר אפילו בשבתות ובחגים. במקרים קשים של מעילות, עבירות פליליות ובהתפשט תנועת התנגדות לשלטונות בחוגים רחבים, היתה הממשלה מכנסת אסיפות של רבני הגלילות (19) ו־10 רבנים נכבדים מקהילות קטנות.

משנת 1810 נתקיימו בגליציה 6 אספות הרבנים, האחרונה בסוף אוקטובר 1830, שהכריזו חרם על כל הגורמים נזקים לאוצר הממלכה על־ידי התחמקות מתשלום מס־הבשר ומס־נרות. ביחוד כונסו אסיפות אלו כאשר אסרו החסידים את הבשר של חוכרי מס־הבשר

בשנת 1830 השתתף הרב חיות כרב מחוז ז'ולקיב באספת הרבנים שכונסה להכרזת חרם על כל העוברים על מס־הבשר והנרות. לאסיפה הוזמנו 19 רבני מחוזות ו־10 רבנים נכבדים מקהילות קטנות.

בשנים הראשונות של רבנותו בז'ולקיב — תקופת כהונתו של רנ"ק כראש הקהילה — לא חל שום דבר שעלול היה לערער את היחסים ההדדיים בינו לבין קהילתו. החסידים לא העיזו לצאת נגדו, אף לא בגלל ידידותו עם רנ"ק וביקוריו בביתו, שם היה נפגש עם המשכילים שרבים מהם נודעו כ„אפיקורסים".

אולם המצב נשתנה אחרי צאתו של רנ"ק מז'ולקיב. גם מבחינה כלכלית הורע מצב אביו בברודי שעמד לימינו, כי בז'ולקיב קיבל משכורת שלא הספיקה לכלכלת ביתו [8].

כאשר נתפנה כסא הרבנות בפראג אחר מותו של הרב שמואל קוידרש השתדל שי"ר, שהיה רב בטארנופול וסבל רדיפות מצד האדוקים והחסידים, להשיג מינוי להרב חיות.

גם הרב חיות השתדל באמצעות ידידיו, להימנות אב"ד בפראג.

אחד מראשי הקהילה בפראג, משה לנדא (נכדו של ה„נודע ביהודה") יעץ באמצעות סופרי „הרואים" [9] להעמיד את מועמדותו, בתחילת חשון תקצ"ט כתב יעקב בודק מסופרי „הרואים" למשה לנדא, שהרב חיות „סומך עצמו ובוטח עליך, כי תהיה לו לעזר וכמגן וצנה תעמוד לפני כל מתנגדיו ותרבה לו בעירך רעים רבים נאמנים, אשר ידברו טוב עליו ויחפצו קרבתו ויסכימו לתת כתר הרבנות על ראשו" [10]. אולם כל המאמצים לא הצליחו — ונבחר שי"ר.

נגד ר' צבי הירש חיות יצאו גם הרב אורנשטיין מלבוב והמגיד שלמה קלוגר מברודי שלא הסכימו לדעותיו שהיו בעיניהם חפשיות יותר יותר מדי, אף על פי שהרב חיות הקפיד בחומרה על המסורת, התנגד לכל תיקונים ויצא בחריפות נגד שאיפות הריפורמה של אברהם גייגר והולדהיים בגלל זה הותקף על־ידי י.ה. שור. בתקופה זו גם עשה כל מאמץ להתפשר אפילו עם החסידים, ומשום כך נתגלע סכסוך בינו לבין משכילי ז'ולקיב שהתקיפוהו ב„אלגעמיינע צייטונג דעם יודענטומס" והאשימוהו שהוא „מסייע באופן מחפיר לחסידות".

לפי יזמתו הוזמן במארס 1845 לז'ולקיב האדמו"ר מבלז ויהודים רבים מסביבות העיר. — הואיל וז'ולקיב גופה אינה נוטה לכת זו — נאמר בכתבה מז'ול־

קיב [11], זרמו בידים מלאות העירה לקבל את ברכתו. רב המחוז (ר' צבי הירש חיות) בכבודו ובעצמו חזר אחריו והחניף לפני הוד קדושתו ולא היה חסר והיה מביא לידי כך, שיתפללו בבית הכנסת לפי מנהג ספרד, לולא התנגדותו הנמרצת של הגבאי האמיץ מיכל גולדברג (אחיו של ש. ל. גולדברג עורך „כרם חמד"), והרבי עצמו הכיר כי יותר תכליתי למנוע סכסוך מזיק. יחסו זה של רב הגליל שנמנה בשעתו עם המשכילים ונבחר לרב תודות להשתדלותו של רנ"ק, עורר התמרמרות כזו, שמשכילים צעירים אחדים מלבוב לא יכלו להתאפק מלהביע לו את רגשותיהם בבטויים הוגנים. וזו תוצאת השאיפה לפופולריות חונפת".

עניין זה גרם לידי סכסוך בין הרב לבין משכילי העיר, וביחוד משנודע שהרב חיות השתדל להדיח את ראש הקהילה (גולדברג) שלא היה רצוי עליו.

בינתים התכונן הרב חיות להיענות להוראות השל־טונות משנת 1836, שתקפה הוארך עד שנת 1846, שכל רב הגליל מוכרח לעמוד בבחינות באוניברסיטה.

הדיון בשאלת הרבנים עמד למן שנת 1820 על סדר יומה של ממשלת וינה, שדרשה לא לאשר מינויים של רבנים, אלא אם כן עמדו תחילה בבחינות פילו־סופיה. הגוברניום הגליצאי הגיע לכלל מסקנה, שאין אפשרות להוציא לפועל הוראה זו מבלי לתת למועמדים לרבנות הזדמנות ואפשרות להשתלמותם, והציע בשנת 1822 להקים בית מדרש לרבנים „איז־ראעלי טיש־פיטלאזופישע טעאלאגישע לעהר־אנשטאלט שבו יקבלו את השתלמותם הכללית והיהודית, לפי שהאוכלוסיה היהודית לא תכיר לעולם ברבנים שלמדו למודים כלליים באוניברסיטה נוצרית. שלטונות וינה לא הסכימו לתכנית זו, בית־מדרש היה בעיניהם למיותר והתכנית לא נתקיימה. תחת זה הוציאו הוראה שעל ידה לא יאושר מינוי של רב שלא עמד בבחינה כללית.

בהתאם להוראה זו היה הרב צבי הירש חיות הרב הראשון והיחיד שעמד בשנת 1846 [12] באוניברסיטה בלבוב [13] בבחינות, וקיבל את התואר של מאגיסטר לפילוסופיה. המעמד האוניברסיטאי הרים את קרנו בעיני הממשלה. כאשר ניגש הנציב של גליציה, הרוזן אגנור גולחובסקי, עקב התלונות המרובות מצד קהילות וקבוצות יהודיות להסדיר את בעיות הרבנים, סמכו־יותיהם וחובות הקהילות כלפיהם, פנה קודם־כל אל הרב חיות שאותו העריך הערכה מיוחדת בשאלה, מי רשאי למנות רב. בתזכיר מקיף [14] קבע הרב חיות שהוא מתנגד התנגדות נמרצת שהרבנים ומעמדם יהיו תלויים ב„אריסטוקרטיה של ממון" (געלד־אריסטא־קראטיע) רצוי למנות „קונסיסטוריון רבני" שיטפל ב־בעיית השתלמותם של רבנים, וייסד אחר־כך סמינריון לרבנים. „קונסיסטוריון" זה הוא שימנה את הרב בהס־כם עם למדנים בתלמוד ונציגי שכבות האינטליגנציה היהודית ולא עם משלמי מסים של הקהילה. ברי, שהשעה לא היתה יפה להגשמת תכנית מעין זו.

באותה שנה הציע נשיא לשכת המסחר והתעשיה בברודי מאיר קאליר לייסד חברה התישבותית, שתעו־דתה לרכוש קרקעות וליישב עליהם יהודים. הצעתו נתקבלה בסבר פנים יפות על ידי ממשלת אוסטריה שהבטיחה לו עזרה. גם נציב גליציה גולוחבסקי, הת־ייחס באהדה להצעה והמליץ עליה לפני שלטונות וינה. בוינה גופה טיפל בתזכיר זה המזכיר במיניס־טוריון לעניני פנים, קארל ואהלפאהרט. הוא ביקש לדעת, באיזו מידה מסכימים החרדים לתכנית זו, ולשם כך פנה ב־8 במארס 1851 במכתב אל הרב ר' צבי הירש חיות שהיה מחליף עמו אגרות בשאלות יהודיות ובו הפנה את תשומת לבו לתכניתו של קאליר, שהציע להקים מושבות חקלאיות מיוחדות ליהודים, שיובטח להן חופש בלתי־מוגבל בקיום הדת, בתי־כנסת, בתי־ספר ומועצות משלהן.

לדעתו, מן הדין שלא חוגי המשכילים בלבד אלא גם חוגי החרדים יתמכו בתכנית זו, ועל כן הוא פונה אל הרב המלומד המפורסם, המכובד על החרדים, ומבקשו להודיע לו את עמדתו.

הרב ר' צבי חיות הודיע לו, כי דעתו מסכמת עם מאיר קאליר ותכניתו.

ממכתב שכתב הרב צבי חיות ב־25 באפריל לד"ר מאיר לטריס, אנו למדים, כי לדעתו הנוער היהודי הוא פרוע בעטייה של החסידות, וכתרופה יחידה כנגד זה נראה לו, לעוררו ולזרזו לעבודת האדמה.

„אף אני — כותב הוא במכתבו — הבעתי את דעתי בחוזר לרבני גליציה, כי בשעה שביתר ארצות הכתר נעשים הצעדים הראשונים להשכלת היהודים על־ידי ייסוד בתי־ספר, הרי בגליציה עבודת האדמה בלבד היא שתביאם לחיים האזרחיים".

„בשל האדמורי"ם הם נעשים בורים ומאמינים בדברים בטלים, ויש לבקש תרופה יסודית בדרך העדוד של הצד החמרי. במספר מאמרים תיארתי באמנה את האורות והצללים אשר לחסידות, אף איש לא תיאר אותה בורות בולטת כפי שנזדמן לי להכירה באנשים האלה. לא בלבד ידיעות חילוניות הן מוחר־מות, אלא גם התנ"ך והרמב"ם, אלפסי ושאר ספרים הדנים במדע, אסורים הם, אף צעירים המתעתדים להיות רבנים אין להם כל מושג על ההשקפה האמיתית של הרבנות, והם לומדים „אורח חיים" רב הכרכים „הלכות פסח" בלבד, (ואף פרק זה, לא במלואו, כי סדרי החג ומנהגי ליל הסדר ידועים להם לפי מנהגיהם ולמודיהם הם) „יורה דעה", „הל' שחיטה", „טריפות" וכו'. אם ידע אדם בנושאים אלה, ואף שלא ידע שהמלך דוד היה יורשו של שאול, הרי ימליצו עליו האדמורי"ם כרב מוכשר לאחת הקהילות החשובות. מסופקני, אם אספת רבנים, כדוגמת האסיפה שהתקיימה בבוהמיה, תביא תועלת כאן, כיון שרק שנים או שלושה רבנים יצביעו בעד הקמת בתי־ספר גרמניים והנהגת למודי־דת מסודרים. אין לשכוח שגם אותם הרבנים שאינם נמנים על עדת החסידים, נתונים להשפעתם, ולכן לא יעיזו לתמוך בהצעה כזאת, רק אם ילהיבו אותם לעסוק בחקלאות, שאליה נוטים רבים מהשכבות הנמוכות ושגם החסידות מחייבת אותה, עשויות לצמות תוצאות טובות להתקדמותה האטית של יהדות גליציה" [15].

ניכר מכאן, שהרב חיות לא סטה מהשקפותיו המת־קדמות, כפי שסברו משכילי ז'ולקיב עקב המאורע של קבלת פני הרבי מבלז, שבה השתתף הרב חיות בצורה שלא פגעה ברגשי החסידים.

מבחינה מדעית לא עזב הרב ר' צבי חיות את הדרך שאותה סלל בהשפעת מורו רנ"ק. עיקר מחקריו הוק־דשו להגדרת וקביעת שיטות לדיסציפלינות התלמו־דיות.

מתוך השאיפה שלא לעורר את התנגדותם של החרדים הוא הסתפק רק במאמץ להכנסת סדר בחומר הענקי של התלמוד. כן לא סטה מעמדתו ששללה את דרך הפלפול. התאמץ לפתוח אפקים חדשים ללומדי התלמוד, שיאפשרו לימוד שיטתי והבנה בסברא פשוטה, צלולה וישרה. בחיבוריו, וביחוד בהערותיו והגהותיו ביסס שיטת לימוד זו.

במחקרו „אגרת בקרת" פירסם רשימות לתולדות התרגומים והמדרשים מבחינה בקרתית. מיתר חיבוריו שסללו דרך חדשה יש להזכיר את ספרו „עטרת צבי" (ז'ולקיב 1841) הכולל 6 מחקרים שונים. וכן „תפארת משה", „דרכי משה" על רמב"ם ושיטתו התחוקתית. במחקרים אלה יצא נגד הבקורת של שד"ל ורגיו.

בספרו „מבוא התלמוד" (ז'ולקיב תר"ח) שהוא חיבורו העיקרי, מבאר הרב חיות את הכללים שנקבעו בשני התלמודים, הן בהלכה הן באגדה, בדרכי למוד ודרוש, ויסודות התורה שבעל פה וביחוד תקנות ומקורות לאגדות ששימשו יסוד להלכות קבועות ומנהגים שנשתרשו בעם. ספר זה הוא המבוא להערותיו והגהותיו לתלמוד.

בספרו „דרכי ההוראה" (1842), שהוא המשך עבודתו הראשונה „תורת הנביאים" (ז'ולקיב תקצ"ו) בה קבע את העיקרים והיסודות של התורה שבכתב ושבעל־פה — עומד הוא על סמכויות הסנהדרין ודרכי פעולתה.

חשיבות מיוחדת נובעת להגהותיו לתלמוד בבלי שהופיעו בהוצאת התלמוד של אנטון שמיד, וינה 1843 [16] ונדפסו אחר כך גם בהוצאת האלמנה והאחים ראם בווילנא (1892).

מלבד זה הוציא לאור „שאלות ותשובות מהר"ץ" בג' חלקים. החלק הראשון „מאמר עבודת הקודש" מכיל 76 תשובות בהלכה, החלק השני „מאמר אמרי בינה" עבודות בקרתיות על אגדות, תלמוד ירושלמי ותרגומים, חלק ג' „מנחת קנאות" נגד החלטות ודעות הרבנים הרפורמיים בכנסית שנת 1844 בברוינשוויג.

מלבד חיבוריו אלה פירסם הרב ר' צבי חיות מא־מרים בכתבי־עת עבריים וגרמניים.

כפי שצויין לעיל, לא הרגיש עצמו בטוב בז'ולקיב, והחליט לעזוב את כסא הרבנות [17].

בשנת 1850 נפטר הרב בקאליש ר' אליהו ראגאלער בעמ"ס 'חדוד אליהו" אחי אביו של הרב ר' צבי א"ל פרומקין, ממייסדי פתח תקוה). הרב ר' צבי הירש חיות השתדל להשיג את הרבנות שם, עוד בשנת 1848 ביקר בקאליש ודרש שם בשבת בבית־הכנסת.

בשנת 1852 החליטה קהילת קאליש להזמין את הרב ר' צבי הירש חיות לשמש כרבה. בקאליש כיהן שלוש

שנים בלבד, וסבל הרבה מיחסם של השלטונות הרוסיים וגם מצד החסידים שמררו את חייו. מרוב צער חלה ובקיץ 1855 עזב את קאליש לפי דרישת הרופאים, שקבעו כי האקלים מזיק לו וחזר לגליציה, אולם מחלתו הוחמרה והוא נסע לרפוי ללבוב. כעבור זמן קצר נפטר בא׳ מרחשוון תרט״ז (14.X.1855) [19].

בזמן כהונתו בז׳ולקיב נבחר בשנת 1841 לראב״ד ר׳ ישראל בר׳ מרדכי כהנא, יליד ברודי (נולד בשנת 1801), שהיה לפני זה אב״ד בנאווריע, בעמ״ס שו״ת „בית ישראל״ (ז׳ולקיב תרל״ב). בז׳ולקיב ישב עד לפטירתו בי״ד שבט תרמ״א (1881). אחרי צאתו של הרב חיות מלא את מקומו עד 1857. באותה שנה נבחר הרב שמואל וואלדברג.

ב.

בתקופה שלפני 1848 עמדו בראש הקהלה דוד ברש, מאיר וואכטל ומיכל גולדברג.

בשנים אלו גברה השפעת החסידים שהתחילו לחתור לקראת קבלת הגה השלטון בקהילה.

בקשר עם רדיפות החסידים מטעם השלטונות, שקיבלו דוחו״ת, כי יש להם בתי־דפוס חשאיים בהם הם מדפיסים ספרים שנאסרו על ידי הצנזורה, נתן הנציב הגליצאי הנסיך לובקוביץ הוראה, לבצע חקירה ובדיקה קפדנית בבית־הדפוס של שאול מאירהופר בז׳ולקיב. ואכן נתפסו שם 49 ספרים עבריים, אולם הצנזורה לא ראתה טעם להחרימם, פרט לספר אחד „מדרש עשרת הדברות״ שנדפס בבית־ הדפוס של לטריס בשנת 1800 שהוחזר אחר כך עם יתר הספרים, אולם בהוראה שרק לו בלבד מותר להשתמש [19].

נראה, שמפאת הגברת השפעתם של החסידים לא השתתפו קהילת ז׳ולקיב וראשיה בפעולות המדיניות מטעם קהילת לבוב, שם כבר היה השלטון בקהילה בידי הנאורים, בעניין ביטול ההגבלות החוקיות על יהודי גליציה וחיסול המסים המבישים המוטלים עליהם. בניגוד לקהילות הגדולות שעמדו לימין דרישותיה של קהילת לבוב, היתה ז׳ולקיב אדישה.

נציגיה לא השתתפו גם בכינוס ראשי הקהילות בשנת 1847, שהחליט להגיש לממשלה פטיציה, בה תואר מצבם העגום והירוד של היהודים. נוכח האיסור לשלוח פטיציה קולקטיבית בשם כה הקהילות, הוחלט שכל אחת מקהילות הגדולות תשלח פטיציה מיוחדת משלה.

קהילת ז׳ולקיב לא שלחה פטיציה כזו, דוגמת לבוב ברודי, טארנופול, סטאניסלאוו, סאמבור וסטרי, ואין הסבר מדוע לא השתתפה במבצע זה.

אולם, לא אף האדישות לא פסקה לגמרי השפעת המשכילים בשנות השלושים והארבעים של המאה הי״ט. להיפך, בדו״ח מוסמך ב„אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס״ על מצב היהודים בגליציה צויין בהדגשה מיוחדת שיהודי ז׳ולקיב, טארנופול, זלוצ׳וב, סאמבור, פשמישל, לבוב, יארוסלב, טארנוב, האליץ וברודי תפוסים להשכלה היהודית הגרמנית.

כנראה שאיפות אלו לא מצאו הד בקרב החברה הנוצרית, שזלזלה ופגעה בכבודם. „ליהודי המשכיל לועגים וגורמים צער, את הבור מבזים ומגרשים, על יהודי מכובד מלגלגים, את היהודי הבלתי־מכובד משפילים, ליהודי העשיר צוחקים ואת העני שונאים״ [21] בקיצור, הנוצרים מתרחקים מהחברה היהודית. מובן, מצב זה הורגש במיוחד על־ידי המשכילים, היהודי המסורתי לא שם לב ליחס והרגיש עצמו נעלה מהם. ואילו החיים הפנימיים בקהילה זרמו במסלולם הרגיל, ללא תמורות מכריעות.

בשנת 1833 פרצה בעיר דליקה, שהחריבה את רוב הבתים היהודיים ובכללם את בית החולים שהיה בית־עץ פשוט.

שר המחוז פרייהר פון היפוסטאל עשה מאמצים לעזור ליהודים. הוא והרב צבי־ הירש חיות פתחו במגבית שהכניסה סכום ניכר שאיפשר להקים את בית־החולים מחדש, אולם לא הצליחו לבסס קרן להחזקתו. בית החולים עמד בלי שום אמצעים, והיתה סכנה שיתמוטט. לא היתה אפשרות להחזיק בו חולים, לא היה רופא. במריצת השנים נהפך הבית למקלט למשוטטים, מבריחים ואנשים פליליים.

הקהילה לא דאגה לתקון המצב — ורק תודות לשר המחוז פרייהר קריג פון הוכפלדן, שהפנה את תשומת לב הקהילה על חובתה המוסרית לדאוג לבית החולים ותבע ממנה לעשות הכל כדי לקיים בית־חולים מסודר ולייסד קרן לקיומו, ערכה הנהלת הקהילה מגבית ומינתה מנהל מיוחד. נתקבל רופא קבוע

ד"ר זיידל, ונתייסדה קרן ע"י גביית תשלום מיוחד בסך ½ קרייצר מכל ליטרא של בשר כשר וכן מדמי־קבורה ודמי מצבות. מלבד זה חוייבו השוחטים לשלם כל שבוע לקרן שלשה גולדין, ששילמו עד כה לדיינים. מלבד תשלומים אלה חוייבו הישובים היהודים המסונ־פים לקהילה לשלם דמי־החזקה, ובעזרת השלטונות הוכרחה גם העיריה להקציב בתקציבה סכום לבית־החולים היהודי [22]. הבניין והמגרש של המוסד הורחב!

אחרי ד"ר זיידל שנפטר בשנת 1847, ניהל את בית־החולים ד"ר יוסף קאצץ (קאטש) (1802־1872), שהצטיין בידיעותיו והיה אהוב על כל שכבות האוכ־לוסיה. במשך ארבעים שנה היה רופא בז'ולקיב [23]. אחריו נתמנה לרופא בבית החולים החירורג אלנר, מהרופאים שפעלו בז'ולקיב במחצית המאה הי"ט יש להזכיר ד"ר דוד רפפורט והחירורג משה ראדלמסר.

מבחינה כלכלית נתרחב הסחר הסיטונאי בביצים, פשתן, תבואות, במלאכת הפרוונות שהתפתחה לממדי תעשית־יצוא לחוץ־לארץ. ביתר ענפי הכלכלה לא חלו שינויים ניכרים.

רישומם של מאורעות שנת 1848 ניכר באופן בולט בחיי היהודים בז'ולקיב.

לכבוד הכרזת הקונסטיטוציה נערכה בבית הכנסת הגדול תפילה, שבה נאם הרב ר' צבי הירש חיות נאום חגיגי. מהפכת 1848 שהביאה לשינוי המדיניות הפנימית במונרכיה ההאבסבורגית וחיסלה את המשטר הקשה של מטרניך עוררה תקוות רבות גם בקרב היהודים, שצפוי להם עתיד טוב ויציב יותר מה־בחינה.

ביחוד ציפו לבטול המסים המדלדלים אותם וגם לחופש פוליטי־כלכלי.

לכן אין פלא, שכתב מז'ולקיב התלהב במליצות רמות מהמצב שהשתרר בגליציה ובעריה. בניגוד להונגריה, בוהמיה וגם צרפת הרפובליקאית החפשית, שמשם היו מגיעות ידיעות על רדיפות היהודים — כותב הוא — שוררת בגליציה אחדות ושלום בין האוכלוסיה הנוצרית והיהודית. בז'ולקיב השתדלו בימים אלה האזרחים בכל מרצם לקבל את היהודים לאזרחות העיר, ומספר ניכר מהם הושבע בשבועה. 3 יהודים נתמנו לחברי המועצה העירונית, ואלה היו מאד פעילים בתפקידים לטובת העיר.

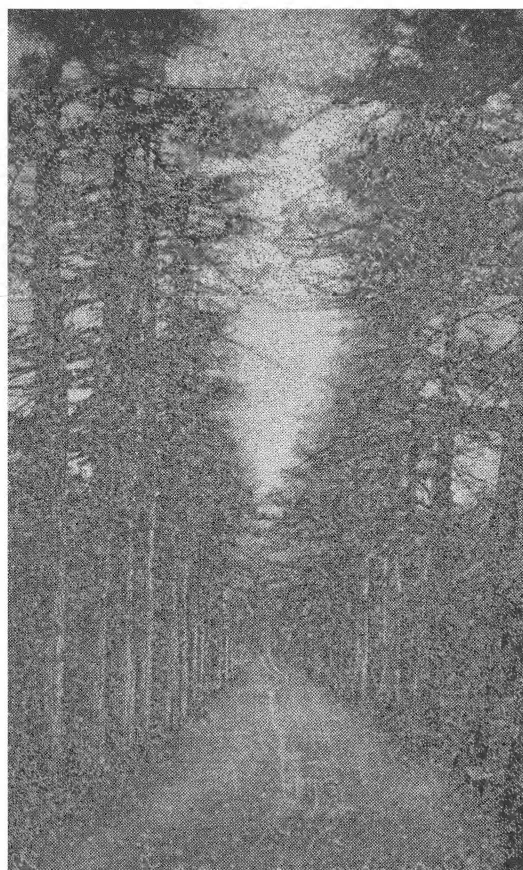
בהקמת „הגברדיה הלאומית" השתתפו גם החברים היהודים של המועצה העירונית, כ־100 יהודים הצ־טרפו בהתנדבות לשורותיה ובראשם סגן, 1 סמל ו־3 קורפורלים שנבחרו על־ידי נוצרים. יש לציין, שקיימת ביניהם הבנה לבבית. אולם על אף זאת מתגנב ללב הכתב חשש, וקשה לו להגיד, אם אמנם ידידותם של הנוצרים היא רצינית באמת, או שיש לראותה רק כפופולאריות מלאכותית. בנידון זה אין הוא מעז לחרוץ משפט [24].

הנאורים ייסדו אגודה לעניני תרבות, עמדו בחליפת־מכתבים עם דברם של הפולנים פראנצ'ישק סמולקא, והודו לו במליצות בעד התענינותו בעניני היהודים ועמדתו לימינם. במכתב־התשובה ששלח ליהודי ז'ול־קיב, לידי הרב חיות, מיעץ סמולקא ליהודים ליהנות מהחופש במידה ולא ולנצלו יותר מדי, כדי שלא תבוא אכזבה.

יחד עם יתר הקהילות חתמו גם יהודי ז'ולקיב על פטיציה אל הפרלמנט, שאותה יזם המורה רייטמן מטארנופול [25]. מלבד זה נשלחה לוינה עצומה של יהודי גליציה לפרלמנט הגבוה בוינה שהתכנס מ־ 2 ביולי עד 7 בספטמבר 1848. בעצומה מתוארים בהבלטה מצב היהודים, ההגבלות המוטלות עליהם, וכן עומס המסים המיוחדים (מס בשר כשר, מס נרות). ובסוף מסכמים הם את תביעתם לשווי־זכויות. פטיציות כאלו שלחו הקהילות גם לצירי הפרלמנט ממחוזם. מז'ולקיב נבחר האכר קוזאר פאנקו שלא גילה ענין בבעיות היהודים. פטיציה נשלחה גם לצירים היהודים מגליציה הרב דב בער מייזלש, המטיף מאנהיימר, אברהם הלפרן, לצירים הפולניים שהיו ידועים כתומכים בשווי־זכויות של היהודים וכן לצירים היהודים שלא מגליציה ד"ר אדולף פישהוף וד"ר גולדמארק.

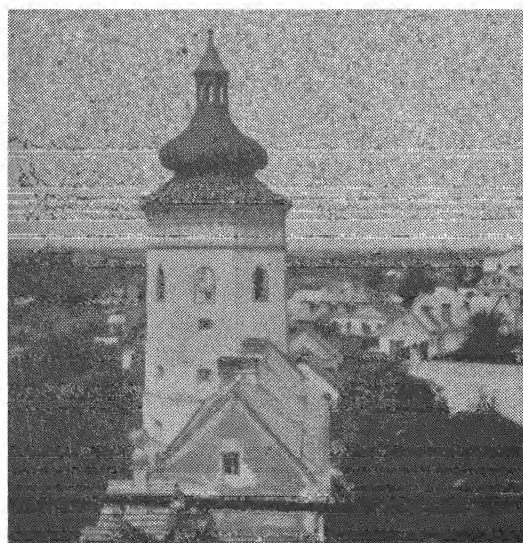
גם ביזמת „האגודה לקידום ספרותי־פוליטי של בני ישראל" בסטניסלבוב שריכזה סביבה את אנשי האינטליגנציה היהודית עם אברהם הלפרן בראשם שנבחר ציר לפרלמנט הוינאי, נשלח לכל הקהילות חוזר להתחיל בפעולה פוליטית, הואיל וקיימת אוירה נוחה להעניק ליהודים שווי־זכויות.

בחוזר נדרשו הקהילות להמציא נתונים על מספר היהודים, המסים, מצבם הכלכלי ופטיציה לצירים היהודים בפרלמנט.

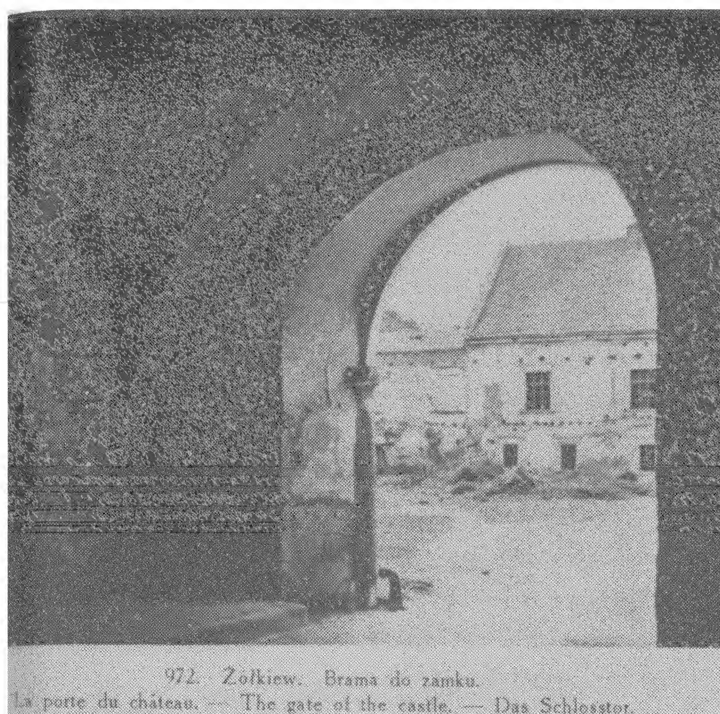

ŻOŁKIEW. Aleja modrzewiowa na »Haraju« sadzona przez króla Jana III.

שדרת עצים ביער „הראי״ שנשתלה ע״י המלך יאן סובוסקי השלישי

ז׳ולקיב: מראה כללי עם מגדל תצפית מתקופת העיר הבצורה

הכניסה הראשית לטירה המלכותית בז׳ולקיב

שער רחוב גלינסקי, לצד מגדל תצפית מתקופת העיר הבצורה

בחומר שנשלח ביזמת האגודה מסטאניסלאוו השתמש הציר מאנהיימר בנאומיו ההיסטוריים בפרלמנט הוינאי ב־26 בספטמבר [27] וב־5 באוקטובר 1848 [28], בענין בטול מסי היהודים.

נאומיו של מאנהיימר השפיעו על הפרלמנט, שהחליט ב־5 באוקטובר 1848 ב־243 נגד 20 קולות לבטל את מסי היהודים. החלטה זו אושרה ב־20 בנובמבר 1848 על ידי הקיסר פרנץ יוסף הראשון, ופורסמה כחוק שריר וקיים.

על אף השאיפות והתקוות שקשרו היהודים במאורעות בשנת 1848 ורוח החופש שלה, נשארו יהודי ז'ולקיב ברובם המכריע שומרי מסורת ולא שאפו לתיקונים בחייהם ובחיי הקהילה בהתאם לדרישות הזמן והמשכילים הנאורים. בקהילה טרם התחילו המערכה של היסודות המתקדמים על השלטון, בדומה לברודי, טארנופול או לבוב, שם הצליחו הנאורים וגם בעלי מקצועות חפשיים לנהל את ענייני הקהילה.

קהילת ז'ולקיב שלא היתה פעילה בתחום המדיני, לא שיתפה פעולה במבצע הפוליטי של קהילת לבוב בשנת 1853 למען ביטול החוק מ־2 באוקטובר 1853, שבו הוגבלה זכות הבעלות של היהודים שהוענקה להם בשנת 1848.

עם ביטול מסי היהודים נפתחה התקופה הקצרה של האמנציפציה שנמשכה עד שנת 1951, לאחר שהפטנט מ־21.12.1851 ביטל את הקונסטיטוציה משנת 1849 נתעוררה השאלה, מה יהיה על האחוזות ונכסי דלא ניידי שהיהודים רכשו בשנים 1848־1851. בפטנט מ־3.10.1853 הוחזרו כל ההגבלות בזכות הבעלות מלפני 1848.

אחרי שהותר ליהודים בשנת 1860 לרכוש נכסי דלא ניידי, הגישו גם יהודים מז'ולקיב העיר והמחוז בקשות שירשו להם לרכוש מגרשים, בתים, אחוזות וקרקעות.

ואלה היהודים שבקשתם נתמלאה [28]:

חיים גולדברג, פרנס הקהלה בז'ולקיב, מ. בנדל מראווא, הרש ופוילא גאבל, הרש פרוסטיג ממוסטי וויאלקיא, ש. ור. הופמן מראווא, כץ ושוויצר מעיר ז'ולקיב, קריס, פרנס הקהילה בלובאצוב, חוכר הפרופינציה ואחוזות פישלר מלובאצב, לדרר ופלאסטר מז'ולקיב וגרינטאל מז'ולקיב.

השנים שלאחר 1848 הם „תקופה חדשה של השפעת החסידים. אלפים עולים לבלז אל הרבי שלום רוקח [30]. מלבד חסידי בלז נתרבו בז'ולקיב חסידים של ר' הירש משרת מרימאנוב, המכונים בפי העם „שפרינג חסידים" [31].

המשכילים המעטים משוכנעים, שרק דיבור תקיף של הממשלה בכוחו להשפיע ולשנות את המצב [32].

האגודה לטיפוח ההתיישבות מיסודו של מאיר קאליר, שעליה המליץ הרב ר' צבי הירש חיות, לא מצאה הד בקהילתו. החרדים יצאו נגד אלה שהטיפו לביטול הלבוש היהודי ודרשו להקים בית־ספר יהודי דוגמת לבוב, טארנופול וברודי [33].

שנתיים לאחר פטירתו של הרב ר' צבי הירש חיות עלתה על סדר היום של הקהילה שאלת בחירת רב חדש.

בחודש אפריל 1857 נבחר הרב ר' שמואל בן יואל וואלדברג (ה' כסלו תק"צ — 1.12.1830 — ט"ז אייר תרס"ז — 11.5.1906) יליד לבוב, למדן ומשכיל שפרסם מאמרים ב„המגיד", מחבר הספרים „עטרת שושנים" (לבוב תרי"ד), דבר בעתו לכבוד הקיסר" (זולקבא, תרכ"ו), „דרכי השנויים על מאמרי חז"ל בשנותם את לשון המקראות" (לבוב תר"ל), „דברי שמואל" חקירות בכללי הש"ס (קראקא תרמ"ט), „אמרי דעת" (קראקא תרמ"ד), כתבי שמואל (קראקא תרס"ז) [34].

ר' שמואל ישב על כסא הרבנות עד 1867, ובגלל סכסוכים עם כמה מאנשי הקהילה עזב את ז'ולקיב וכיהן ברבנות ביארוסלב עד לפטירתו, בשנת 1906.

אחריו ישב על כסא הרבנות, משנת 1867 עד 1879, הרב שמשון הורוויץ מייזלש. אחרי מותו של הרב מייזלש השתדלו לקבל את הרבנות 1) בנו של ר' צבי הירש חיות 2) בנו של המגיד מברודי אברהם בנימין קלוגר שהיה המועמד של החצר הבלזאי, 3) נכדו של הרב מסטניסלבוב ר' חיים לייב הורביץ שהתגורר בקראקא.

בנו של הרב חיות ויתר על מועמדותו לאחר שלא היו לו אוהדים רבים. קלוגר בא במארס 1880 לז'ולקיב, דרש בבית המדרש אולם נתקבל בהפגנות למרות שהחסידים תמכו בו. הוא גם הוכרח לעזוב את העיר.

בהורוויץ תמכו המתונים והנאורים, אולם בהשפעת בלז התחוללה בעיר מחלוקת, מריבות ואף התנגשויות, ביחוד זמן קצר לפני בחירת הרב. בג' שבתות ניסו

החסידים לכבוש את דעת הקהל בהתנגשויות שאורגנו ע"י הגבאי של הרבי מבלז ובהן השתתפו גם נשי החסידים. הז'נדרמריה והצבא נאלצו להתערב ולפזר את המתקהלים. למרות כל המאמצים לא הצליחו החסידים ונבחר הורוויץ לרב. ובחירתו אושרה ע"י השלטונות ופעולתו הראשונה היתה לסלק את ג' השוחטים שעוררו רק מחלוקת וקטטות בקרב הישוב היהודי. הוא הזמין שוחט חדש מחוץ על אף האזהרות שנתפרסמו בבטאון „מחזיקי הדת".

לאט לאט שקטו הרוחות [34א].

בתקופה זו 1866 היה הרב ר' אברהם שמואל בן יוסף לאם בעמ"ח „אשל אברהם" ראש בית הדין.

אתו יחד היה מורה-צדק ר' משולם זלמן בן מרדכי יהודא בנו של הגאון ר' יעקב מליסא הוא בעמח"ס, „דעת ומזימה".

אחרי מותו נתקבל ב־1898 למורה צדק בנו ר' אברהם לארבערבוים.

אחרי פטירת ר' חיים ליב הורוויץ ישב על כסא הרבנות, הרב ר' פנחס שמעון אלימלך רימלט שהיה משנת 1893 רב בחירוב ונתקבל בשנת 1905 כרב בז'ולקיב [34ב].

באותן השנים היה חזן בבית הכנסת הגדול ר' זושא, יליד דובנא, שבנעוריו היה מזמר בלהקתו של החזן מדובנא.

שמעו „כש"ץ היקר מנעים זמירות לקונו רוממות אל בגרונו", עורר את ראשי ז'ולקיב להזמינו בשנת 1862 — כחזן בבית-הכנסת ובבית המדרש. הוא היה גם בעל תפלה מצויין. בגלל מצבו הכלכלי הקשה וסירוב הגבאים להגדיל משכורתו הוכרח לעזוב את ז'ולקיב, ולקבל את החזנות בברז'זאני, שם נפטר בחודש תשרי תרכ"ז לאחר חודש ימים [34ג].

בבחירות למועצת הקהילה בשנת 1867 עשו החסידים מאמצים מרובים שמועמדיהם ייבחרו, ומאז הם היו לגורם בבחירות לקהילה. ביום הקהילות הראשון שנקרא ביוני 1878 על ידי האגודה „שומר ישראל" ללבוב, ייצג את הקהל ליאו חיות.

הרב מקראקא ר' שמעון שרייבר והרב מבלז ארגנו נגד החלטת ועד הקהילות את אוהדיהם „מחזיקי הדת" וכינסו אספת רבנים ב־14 בפברואר 1882, שהחליטה על תקנון קהילות, לפיו דרשו להוציא מתוכן את הנאורים. כמו בהונגריה התכוונו להביא לידי פיצול ופילוג ביהדות גליציה. נגד החלטות אלה מחתה קהילת ז'ולקיב יחד עם יתר הקהילות בגליציה [34ד] תקנון הקהילות של „מחזיקי הדת" נדחה ע"י הממשלה שהתנגדה לפיצולי הקהילות.

הישוב היהודי גדל במדה ניכרת עד שהעתון הפולני בלבוב „גאזעטא נאראדאווא" התלונן, בז'ולקיב מספר היהודים גדול מדי והם מהווים את רוב האוכלוסיה, דבר המטשטש את צביונה הפולני.

בשנת 1877 נמנו על 6,564 תושבים — 3,888 יהודים [35]. על גידול הישוב היהודי בהשוואה לכלל האוכלוסיה כבר דובר בפרק הראשון.

משנת 1874 היו במועצת העיריה 30 חברים, מהם 12 יהודים 3 רותנים ו־15 פולנים.

משנת 1890 ירד האחוז של האוכלוסיה היהודית בכפרים של מחוז ז'ולקיב. בשנת 1880־1900 היו מסונפות למחוז ז'ולקיב 73 יחידות כפריות. בשנת 1880 נמנו בהן 1,557 יהודים (19.3%), ב־1890 — 1900 יהודים (20.1%) וב־1900 — 2221 (22.1%). בממוצע התגוררו ביחידה כפרית אדמינסטרטיבית (גמינע אדמיניסטראציינא), בשנת 1880 — 21 יהודים, ב־1,890 — 26 וב־1900 — 31.

בשנת 1889 היו במחוז ז'ולקיב בבעלות היהודים 9% (4,353 הקטר) מנכסי דלא ניידי, בבעלות הנוצרים 79.1%, בבעלות ציבורית 11.6%, שונים. —

בשנת 1902 בבעלות היהודים 8.6% — (3,817 הקטר, נוצרים — 72.9%, ציבוריות — 14%, שונים — 4.5%.

מספר היהודים בעלי נכסי דלא-ניידי היה בשנת 1889־7 ; 1902 — 8. נוצרים בשנת 1889 — 36, 1902 — 36. נכסי ציבור ב־1889 — 5 ב־1902 — 7.

בסך-הכל היו רשומים בשנת 1889 48 בעלי נכסי דלא ניידי, ובשנת 1902 — 51.

משטחי היערות היו בידי היהודים בשנת 1889 79.1%, בבעלות ציבורית 11.6%, שונים. — 0.3%

ב־21 במארס 1890 אושר בפרלמנט האוסטרי חוק-קהלות, אחיד לכל מדינות אוסטריה, לפיו סומנו גם תחומי הקהילות וסמכויות המועצות וועדי-הקהילות, הרבנים וסדרי הניהול של ספרי לידה, נשואין ופטירות (מאטריקן).

למשרד הרישום של קהילת ז'ולקיב היו לפי החוק מסונפים היהודים ב־26 כפרים אלו;[37]

בראש הקהילה עמדו בשנת 1891, לפי החוק החדש: שמואל רפפורט, משה גריידינגר, וואלף אקסלרד

בשנת 1906 נבחרה הנהלת הקהילה בהרכב הבא: איגנאצי צוקר כיו"ר, ה. ציפר כסגנו. כגזבר שימש ב. כץ, כמזכיר הקהילה מ. מימין.

בקהילה היו החברות: חברה קדישא — יו"ר ה. ציפר, תלמוד תורה — יו"ר ב. כץ, חברת משניות — יו"ר ה. גרידיגר, יד חרוצים — יו"ר ל. אפפל, פועלי צדק — יו"ר ה. ציפר.

בשנת 1910 נבחרה הנהלת קהילה חדשה עם מר־קוס ברודינגר כיו"ר. על כסא הרבנות ישב הרב פנחס רימלט ואחריו בנו הרב צבי רימלט.

בין ראשי הקהילה יש להזכיר במיוחד את איגנצי צוקר (1843־1918). יהודי ז'ולקיב עזרו לו להמלט מרדיפות הרוסים. צוקר, מראשי המתבוללים בז'ולקיב, ממייסדי „סוקול", (אגודת בתי־הספר העממיים) ומפעילי המפלגות הפולניות נולד ב־22 פברואר 1845 בזאמושץ'. אביו פיוטר ואמו עמליה, היו פטריוטים פולניים וחינכוהו ברוח זו. בפרוץ המרד הפולני בשנת 1863 התגייס ולחם בפיקודו של אוקראיני ד"ר נעצא מדוביאנקא. הצטיין בקרבות, בהרובישוב רודקא, וולודאווא. ואחרי שחוסלה הפלוגה עבד בארגון הלאומי בגליציה בהנהלתו של ד"ר פשיבילובסקי[38]. נמלט לז'ולקיב נשא לאשה את בתו של הרופא העירוני ד"ר רפפורט. ביתו היה מרכז לתנועה הפולנית הלאומית בעיר. היה פעיל גם בציבור היהודי והטיף להתבול־לות פולנית. היה חבר ועד הקהילה, ובשנים 1904־1911 נשיאה. נפטר בז'ולקיב ב־27 באפריל 1918.

במאה העשרים נוסדו בז'ולקיב החברות „ביקור חולים" „יד חרוצים" „קופת גמילת־חסד", „בית יתו־מים"; מ־9 אגודות־אשראי היו 4 יהודיות.

מסוף המאה הי"ח התבלטו בחיי הקהלה המשפחות גולדברג, בובר, הורוויץ, שור וצימלס. ממשפחת גולד־ברג יצאו המשכילים הראשונים ואחדים מהם היו פרנסי הקהילה.

משפחת הורוויץ מוצאה מרבני ודייני ז'ולקיב. שלמה הורוויץ, נולד בז'ולקיב להורים מנכבדי הקהילה. כשירד אביו מנכסיו עזב את עיר הולדתו והיגר לאו־דיסה. שם הקים יחד עם יוצאי ברודי חברה מסחרית שנתפרסמה במרכזי המסחר באירופה. היה משכיל ונדבן גדול, ימד בקשרים אמיצים עם חכמי ישראל בגרמניה ד"ר צונץ וד"ר יאסט ועם ד"ר גבריאל ריסר. היה עסקן צבורי ברוסיה, היה ציר בהתיעצות בעניני היהודים שכונסה על ידי השלטונות בפטרבורג. הוא חיבר גם תזכיר מקיף על מצב היהודים ברוסיה.

כל ימי חייו קיים קשרים עם עיר מולדתו ועם ידיד נעוריו ד"ר מאיר לטריס. נפטר באודיסה במאי 1857[39].

משפחת בובר, מוצאה מר' בנימין אהרן ב"ר אברהם אשכנזי (סאלניק) — (1550־1619) מחבר שו"ת „משאת בנימין" (קראקא 1623).

בז'ולקיב השתקעה משפחת ר' יוסף צבי בובר בסוף המאה הי"ח. היו לו שני בנים ר' ישעיהו אברהם ור' מאיר. ר' מאיר היה בעל האחוזה וליצה ע"י ז'ולקיב, אחרי שירד מנכסיו קנה את המלון היחידי בעיר ליד השער הלבובי ומנזר הדומיניקאנים, הידוע בשם: „האטעל פאד קארעטאן". המלון היה קיים, לאחר שעבר ב־1880 מידי משפחת בובר, עד 1939.

בשנת 1797 כשנמכרו חפצי הארמון של המלך יאן סוביאסקי בהכרזה פומבית, קנה מאיר בובר כמה מהם, וביניהם גם את המרכבה שבה היה המלך נוסע בזמן בקוריו בז'ולקיב. את חלקי המרכבה התקין וקישט במלון ששיוו לה מראה אמנותי, וכנו בו בשם 'פאד קארעטאן", ובו היו מבקרים ומתגוררים אצילים פולנים שהתיחסו בהערכה לבעל המלון על ש„הנציח באופן מקורי כזה את זכרו של המלך הגדול ואדוני העיר".

בנו השני של ר' יוסף צבי, ישעיהו אברהם שהשתקע בלבוב והיה חתנו של המדפיס רובינשטיין מז'ולקיב ואביו של החוקר הנודע שלמה בובר.

משפחת בובר נמנתה על נכבדי העיר ומלאה תפקי־דים חשובים בחיי הציבור היהודי.

משפחת צימלס היא יוצאת ז'ולקיב רק מצד דבורה אשתו של ר' אברהם שמואל צימלס, יליד ברודי שהשתקע בז'ולקיב לאחר נשואיו.

דבורה צימלס (1872־1943) מבית שמלקיש, נינה ונכדה לאלכסנדר סנדר שור (נפטר בז'ולקיב בשנת תצ"ג 1737) ולר' אלעזר רוקח, שהיה רב בברודי ובאמסטרדם.

ר' אברהם שמואל צימלס (1933-1869) מנכבדי ומנ־היגי הקהילה בברודי, היה ממנהיגי התנועה הציונית בז'ולקיב. יו"ר הארגון הציוני הראשון „דורשי שלום ציון" (1803) ונשיא הועד הלאומי בז'ולקיב בימי הרפובליקה האוקראינית המערבית.

בידי משפחת צימלס היו שמורות תעודות רבות לתולדות יהודי ז'ולקיב, כגון קלף כתב־הקיום שנתנו המלך יאן סוביאסקי ובניו בשנת 1681 להקמת בית־הכנסת וכן שני כתבי־קיום בדבר זכויות היהודים, אחד של בעל העיר מיכאל קאזימיר קונסטאנטין ראדזיוויל ושני של הארכיהגמון קונסטאנטין ליפסקי מלבוב. התעודות נמסרו אחרי פטירתו של ר' אברהם צימלס (1933) למוזיאון היהודי בלבוב.

עוד לפני ההסתדרות הציונית מיסודו של הרצל, היה בז'ולקיב חוג משכילים שאהד את הרעיון הציוני.

בשנת 1891 נאם באספת־עם בז'ולקיב מטעם הועד הציוני בלבוב ד"ר יצחק פלד, ובהשפעתו החליטה האסיפה הכללית של חברת הצדקה „פועלי צדק" להצטרף לתנועה הציונית ולהיות לחברה לאומית [40]. מאז תפס הארגון הציוני מקום ניכר בחיי הציבור.

מילידי ז'ולקיב שהתבלטו בתנועה הלאומית יש להזכיר את ד"ר בנימין גריל (1937-1868), שהיה טפוס מיוחד במינו, ובנעוריו הצטיין בזכרונו המפליא ובכח תפיסתו וכונה „העילוי הז'ולקיבאי". בבית אביו, שהיה חייט ראה סבל ועוני רב, אולם למרות דלותו, דאג לחינוך מסורתי של בניו.

אולם שרידי המשכילים בעיר — ר' יהודה מאיר מימון ומשה מנש השפיעו עליו ברוח ההשכלה. בלבוב התקרב לחוג הצעירים מחברת „ציון" — דוד ניימארק, מרדכי אהרנפרייז, יהושע טהון, מרדכי זאב ברוידא והם עודדוהו ללימודי חול, התכונן לבחינת־הבגרות ונכשל. כשנוסד ב־1893 בית־המדרש לרבנים בוינה יצא לשם, בהמלצת אפוטרופסו שמעלקי דה הורוויץ נתקבל כתלמיד בלי תעודה של בחינת בגרות. אולם לא האריך בלימודיו. ידידיו שמואל גוטמן, י. ל. לנדא ויהודה ברגמן רצו להכשירו לבחינת הבגרות, אולם לשוא. סכסוכים עם הרקטור ד"ר שוורץ גרמו שעזב את בית־המדרש לרבנים.

אחרי גלגולים יצא לברן, למד באוניברסיטה ובזכות הדיסרטציה שלו „תירת הקוסמוס אצל מיימון וגר־שוני" שנדפסה בלבוב 1901, הוכתר בתואר ד"ר לפי־לוסופיה. כשחזר ללבוב היה מעוזריו של ראובן אשר בוידס בשבועוניו „דער וועקער" ו„כרמל", ופירסם בהם רשימות ופיליטונים. אולם האופי של נע־ונד לא נתן לו מנוחה, מאמר שהבטיח לכותבו לא כתב, וברגע האחרון היה צריך לחפשו בבתי־מרזח השונים ושם, ליד כוס י"ש, היה קורא באזני חבריו את האימפרוביזציה שלו.

על אף כשרונותיו לא מצא את דרכו, התנוון ולא התקדם, כל ימיו לא מצא פרנסה קבועה, לעג לכל אחד. טפוס של בחור־ישיבה ו„סטודנט נצחי" בלתי־מסודר, בטלן שהתרשל לנצל את ידיעותיו וכשרונותיו ולהעלות דבריו על הכתב, מטבעו ליצן וציניק.

בבואו לוינה, בשנת 1901, הרצה זמן קצר בטוינבי־האלע על פרשיות השבוע והרצאותיו משכו קהל רב ונתפרסמו ברבים. בקיץ 1902 עזב את וינה והשתקע בלבוב. מאוגוסט 1902 הרצה גם פה בטוינבהאלע על התלמוד, ובחוג המדעי היהודי על התנ"ך ותגליות בבל. כן היה מרצה באגודה הציונית „דורשי שלום ציון" ונואם בנשפים ציוניים. ידידיו השתדלו לסדרו כמנהל בית־הספר „חנוך לנער", כספרן בספרית הקהילה מיסודו של שלמה בובר, שמעלקי הורוויץ שילם לו משכורת חדשית בסך 80 גולדן בעד קורס להוראת התלמוד ליד ספרית הקהילה.

פעילותו בלבוב נמשכה זמן קצר. הורוויץ הפסיק את תשלומיו וגריל חזר לאורח חיי הבוהמה. נסע לגרמניה, שהה זמן־מה במינכן, משם חזר לוינה, התפרנס מתמיכות עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

בזמן המלחמה גוייס לצבא האוסטרי שירת כשומר במחנה השבויים בגלייכנברג. אחר המלחמה חזר לז'ול־קיב, התגורר אצל אחותו, בילה את זמנו בסיפורים ובדברי־לגלוג על עצמו בבית המזיגה של ר' שמחה אונגר, הבית שהיה פעם בבעלותו של רנ"ק. זכרונו לא פג והמשיך בלימוד תורה בהרגשה המרה של מי שהיה „מעומד להיות" אולם החוליה נפסקה והעילוי שהבטיח כה רבות נשאר לדברי הביוגרף שלו דוב סדן — רק „כוכב נידח שזרח באפלה" בן לילה זרח ובן לילה שקע ולבו מיצר ודוה" [42]. ב־26 בנובמבר 1936 הלך לעולמו [43].

מראשי ומפעילי התנועה הציונית בגליציה הידועים היה גם יליד ז'ולקיב משה פרוסטיג (1885־1928). עוד בהיותו תלמיד הגימנסיה הצטרף לתנועה הציו־נית והיה ממיסדי תנועת הנוער הגימנזיסטי „צעירי ציון", אירגן קורסים להשתלמות התלמידים בתולדות־ישראל, בשפה העברית ובתולדות ארץ ישראל והציונות, ממניחי היסוד לארגון הארצי של „צעירי־ציון" והועידות הארציות שהתכנסו שנה בשנה, ניסח את התקנון של הארגון שהיה בתוקף עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

בגימנסיה הוציא בהקטוגרף עלונים, הרצאות וכתבי־הסברה ברוח הלאומית־הציונית. ב־1906־1908 עמד בראש הסתדרות „צעירי ציון" והרחיב את מסגרת פעולותיה. סייר בכל ערי גליציה בהן היו גימנסיות ובתי־ספר תיכוניים, הקים ארגונים חשאיים והטיף לרעיון הציוני בקרב הנוער הלומד. בשנת 1905 אירגן את ועידת האקדמאים הציונים ונבחר לחבר הועד המרכזי.

בשנים 1907־1909 ערך יחד עם נתן צ'צקס את הירחון הציוני בשפה הפולנית „מוריה", בו פירסם מחקרים לביסוס הציונות מבחינה כלכלית שעשו רושם על האינטליגנציה היהודית. מחקרים אלה הוציא גם לאור בחוברת מיוחדת, הראשונה בספרות הציונית בשפה הפולנית (האקונומיה היהודית והציונות).

עם ייסוד תנועת פועלי־ציון הצטרף אליהם וכתב בפולנית את החוברת הראשונה על „פועלי ציון". אחרי שהחליטו „פועלי ציון" לעזוב את ההסתדרות הציונית הארצית עזב יחד עם מספר ניכר של אקד־מאים ואנשי אינטליגנציה שאהדו את התנועה הפו־עלית — את שורות פועלי ציון.

משנת 1907 היה פעיל בהסתדרות הציונית הארצית השתתף בכל הועידות הארציות בהן הרצה על בעיות כלכליות, דרש להקדיש תשומת־לב לעבודה המעשית בא"י וביחוד לפיתוח החקלאות שהוא היסוד העיקרי של העבודה בארץ, נלחם להסתדרות ציונית אחידה בגליציה והתנגד להקמת הסתדרות לאומית לניהול „עבודת ההווה".

משנת 1909 עד 1928, ערך את הבטאון האידי של הסתדרות הציונית „טאגעבלאט", ולאחר הפסקתו — את העתון היומי „דער מארגען" בלבוב.

היה עתונאי ופובליציסטן בעל עט שנון, מאמריו וחיבוריו השפיעו על הכיוון הרעיוני והמדיני של התנועה הציונית בגליציה.

בשנים 1910־1912 התמסר לארגון הסוחרים יהודים והקים מוסדות כלכליים, אירגן את המבצע המדיני נגד חיסול המוזגים היהודים.

בשנות המלחמה נסע לאמריקה, אולם נעצר בדרכו ע"י אניה בריטית והובא כנתין אוסטרי למחנה עצו־רים. אחרי שובו לגליציה בשנת 1919 התמסר לעבו־דתו העתונאית והציבורית. בשנים 1822־1928 היה חבר הסיים הפולני, ומילא בקלוב היהודי תפקידים חשובים כמומחה בעניני כלכלה, השתתף גם במספר קונגרסים ציונים ומשנת 1910 ועד מותו היה חבר הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בגליציה.

בשנים 1912־1914 היה מספר היהודים בז'ולקיב 4,000 נפש. בראש הקהילה עמד מארק ברודינגר ומזכיר הקהילה היה מ. מימון. כמורה־דת כיהן ל. וואלטוך. בראש חברה קדישא עמד מ. ברוריינגר, בראש החברה „פועלי צדק" ש. פדר, ב„יד חרוצים" מ. פכמן, בראש ה„תלמוד תורה" ש. פדר ובראש „חברת משניות" י. ה. גריידינגר.

מלחמת העולם הראשונה, פלישת הרוסים באוגוסט 1814 ומאורעות המלחמה הטביעו את חותמם על הקהילה והאוכלוסיה היהודית שרובה נמלט מערבה.

פעולות הקהילה ומוסדותיה נפסקו, אך עם שוב הצבא האוסטרי במאי 1915 חזרו חיי העיר, ושל היהודים בכללם למסלולם הרגיל.

הקהילה ומוסדותיה התחילו לפעול באופן תקין עד נובמבר 1918. בתקופת השלטון האוקראיני בוטלה מועצת הקהילה ובמקומה הוקם „הועד היהודי הלאומי" בראשותו של אברהם שמואל צימלס.

ביוני 1919 תפס הצבא הפולני את העיר ושלטונות פולין המחודשת פתחו בה את משרדיהם. הועד היהודי הלאומי חוסל ובמקומו הוקם מחדש הקהל הקודם.

התחילה תקופת המשטר הפולני בחיי קהילת ז'ולקיב.

משפחות בז'ולקיב

א. משפחת בובר

ר' יוסף צבי בובר [1] נכד של בעל שו"ת „משאת בנימין"

1) ר' ישעיה אברהם נפטר כ' ניסן תרל"ז
2) ר' מאיר [2]

ר' שלמה 1827—1906
זיגמונד [3], וילהלם, משה [4]

1) ר' יוסף צבי
2) ר' יצחק ראש ישיבה בלבוב
3) זלאטה נשואה לפאלק בבלז

1) חיים זאב פאלק

כתריאל זלמן קארל

1) בריש 2) מנדל,
3) רבקה, 4) יצחק,
5) אברהם, 6) יוטלה

2) יוסף פאלק (בת־א)

1) מרדכי מרטין פרופסור בירושלים
2) אורנה נשואה להלפרן
3) נלי נשואה לד"ר מרכוס בראודה

1) חיים
2) יוסף צבי (בת־א)
3) אלעזר
4) בלומה (נשואה לשמחה מונד)

1 המשפחה מוצאה מר' יצחק המבורגר הורביץ
2 אשתו מבית בבא"ד אחותו של ר' שלום קאמינקר
3 בנו: ד"ר מרצ'לי בובר, נרצח ע"י הנאצים בלבוב
4 בנו: ד"ר רפאל בובר בלבוב

ב. משפחת המדפיסים רובינשטיין

אורי

חיים

ישראל

מרדכי רובינשטיין [1]

1) אורי צבי (אשתו חיה) 2) שלמה רובינשטיין [2]

1) דוד צבי [3] 2) שרה לאה נשואה לישעיהו אברהם בובר

1 שותפו של בעל הדפוס אברהם יהודה מארהופר בז'ולקיב, בשנת 1796 הקים בית דפוס לעצמו. נפטר 1858.
2 בעל בית הדפוס.
3 יורש בית הדפוס בז'וסקיב — לבוב.

ג. משפחת אורי פבוס לטריס

אורי פבוס הלוי, מורה באמסטרדם 1544—1626

אהרן אורי חזן באמסטרדם

אורי שרגא פייביש בן אהרן הלוי, משנת 1960 בז'ולקיב נפטר 1704

אהרן נפטר 1745

גרשון

1) חדיים דון מדפיס 1782
2) יהודית נשואה לדוד בן מנחצמן, אח"כ אשתו השניה של הרב רוגאניש

1) זאב וולף נפטר (1775) [1] אשתו טשורני (1794)
2) רבקה נשואה לרב צבי הירש רוזניש נפטרה 1765

גרשון לטרוס 1770—1842

הירץ גרוסמי (1804) אשתו חנה (1837)

אהרן מדפיס אשתו חווה טאובה (1829)

אברהם יוסף מדפיס [2]

ד"ר מאיר לטרוס 1907—187

1 זאב וולף היה גם סוכן הפירמה קריגסהסוקר ונסע בשבילה לאיזדיר (סמירנא), שם חלה בחולירע ונפט בי"ד תמוז תקל"ה 1775.
2 בעל בית הדפוס הידוע בלבוב, רחוב חאזמירזובסקה 21.

ד. משפחת צימלס

1.

ר' שמואל שמלקא רוקח מרגליות

ר' אלעזר רוקח תכ"ה—תצ"א (1665—1731)
בעמ"ח „מעשה רוקח" אבד'ק קראקא,
ברודי, אמשטרדם נפטר בצפת

ר' משה רוקח נפטר תקי"ג 1753
אבד"ק זלוצוב זבאראז'

ר' שמואל שמלקא רוקח
רח דחייטין בברודי

2.

ר' חיים שור (מצאצאי ר' יוסף בכור שור, מבעלי התוספות
באורליאנס, תלמידו של רבנו תם)

ר' משה אפרים שור

ר' שמואל שור

ר' אברהם ליב שור מלבוב

דבורה (?)

ר' יהודה ליב שור מלבוב

ר' אפרים זלמן שור מלבוב

ר' אלכסנדר סנדר שור מזולקיב
בעמ"ח „תבואות שור", „שמלה חדשה", „בכור שור"
נפטר בז'ולקיב תצ"ז (1737)

3.

ר' אלכסנדר שמלקיש

3א.

מירל בר'זם מברודי — ר' מאיר וואכטל מז'ולקיב תקס"ו—תרנ"ב

ר' יעקב לדרר — פריל נפטר תר"י (1850)

שרה פריל וואכטל
תק"ץ—תרע"ז
(1830—1916)

ר' ישראל שרגא שמלקיש
מזולקיב תקצ"ב—תרס"א
(1832—1900)

ר' אברהם שמואל צימלס
תרכ"ט—תרצ"ג (1869—1933)

דבורה תרל"ב—תש"ג
(1872—1943)

מאיר וישראל שרגא
חיים בישראל

מירל תר"ע־תש"ג
(1910—1943)

ראובן היבל
נפטר תש"ג (1943)

שמואל
תרצ"ט—תש"ג (1939—1943)

3ב.

ר' שמלקא שמלקיש — מרים וואהל

ר' יצחק יהודה שמלקיש בעמ"ח „בית יצחק"
אבד"ק פשמישל ולבוב, נפטר תרס"ז (1906)

בת ר' נתן לוין אבד"ק רישא

ר' אהרן לוין אבד"ק סמבור ורישא
סנטור בפולין

ד"ר יחזקאל לוין רב בלבוב
נהרג (תש"א)

הוספות*

איזה כתבים ותקנות הנמצאים בפנקסי הקהל מעיר זאלקווא.

א (פנקס דף ק״מ)

ויהי בישורון מלך בהתאסף ראשי עם יחד. להיות באגור אחד. כולם חבירים כאיש אחד. להעשות חטיבה מול חטיבה למלאות רצון ה' אחד. שיאמר עליהם ומי כעמך ישראל גוי אחד. ושלא ישלוט בהם שום אומה ולשון רק ה' אחד. ושמו אחד משותף בשמינו בלי כחד. ונשב בטח ושאנן בלי פחד. עד ביאת משיחינו במהרה בימינו אמן ואמן.

א) ראשית דעת יראת ה' בכל ערב שבת סמוד לחשיכה ילכו הממונים מהקהל יצ״ו מבית המשרפות לבית המשרפות ויסירו כל הכובעים מהדודים שעושין בהן יי״ש וכל בעל הבית שימחה בידם יוקנס חצי טאליר לצדקה, וכן יראו הממונים שתהיה אז כל המלאכה הצריכה לגופה של יי״ש כגון זאטירי״ן וראזבירי״ן הכל יהא מוכן ונעשית בקנס הנזכר לעיל. הכובעים הנ״ל יהיו דוקא סגורים ביד בעל הבית כל יום השבת עד מוצאי שבת דוקא אחר ברכו. גם לרבות שמחוייב כל ב״ה השענקר הוויח״ש והמגן דוד סמוך לשבת כשילכו הממונים בקנס הנ״ל. והממונים לא יחניפו לשום אדם בעולם. רק תורה אחת ומשפט אחד לכולם בחרם ובקנס טאליר.

ב) כששוחטים איזה בהמה אצל גוי יהיה שומר יהודי אצל הבהמה משעת השחיטה עד אחר הבדיקה והשוחט ירשום משני צידי הבהמה פרשה של אותו שבוע. והיותר טוב שיבדוק הבהמה כששוכבה על הארץ.

ג) לא יקנה אדם מהגוי חתיכות בשר אם לא קצב אותם במעמד היהודים ולא זזו היהודים מאותו מעמד משעת שקצב. ותיכף שיתעלם הבשר מן העין שלא יהיה יהודי אצלו אז אסור לקנות ממנו החתיכות בשר.

ד) שום אדם לא יבוא לדור הנה בלתי ידיעת הראשים והטובים דק״ק שלנו יצ״ו בצירוף חמשה עיקרי הקהלה וילכו אחר הרוב והם יודיעו לראשי מנהיגי ק״ק לבוב יצ״ו כפי משמעות הכתבים של מנהיגי ק״ק לבוב יצ״ו הפרנס החודש מחוייב להשגיח על זה בקנס חמשה אדומים לבנין ב״ה בלי הנחה.

ה) וכן ההקדמה שיתחייב ליתן יהיה ג״כ ע״פ הרוב עם חמשה עיקרים. וקודם הסכמות הנ״ל אין רשאי שום ב״ה שלנו לקבל שום אדם נכרי לדור בביתו בחרם ובקנס שלשה זהובים אדומים ויתנהג הכל כמבואר בפנקס זה.

ו) מי שאירע יארצייט שלו בשבת או חיוב יולדת או בר מצוה אז הקונה מצות מחוייב לקרוא החיוב לס״ת ואימת שירצה בעל סגן לקרותו רשות בידו. והגבאים יניחו בפנקסם ארבעה גדולים בעד החיוב. ויוסיפו להקונה מצות נגד כל חיוב וחיוב וכל שבתות בכלל הן י״ט שחל בשבת וכן הח״מ שחל בשבת וכן ר״ה שחל בשבת מחוייב הבעל סגן לקרוא החיובים לס״ת. והקונה מצות מחוייב ליתן כפי ערך שקונה המצות ולא יחשבו החיובים במספר הקרואים והשמש יודיע החיובים בעת מכירת המצות.

ז) חתונה בשבת אז כל המצות של החתן זולת ששי ואחרון וגלילה ופא״ק. והקרואים לס״ת יהיו עשרים עם ששי ואחרון הוץ מפטיר והחתן יתן בעד מצות ממאה ראשונה אשר יקח לנדוניא חצי זהוב ומשאר מאות רביעית זהוב. ואם תהיה חתונה בחול אז הקונה מצות בשבת שלאחריו יקרא להחתן בהחיוב והחתן מחוייב ליתן ממאה ראשונה עשרה גדולים ומשאר המאות חמשה גדולים. ויוסיפו אז להקונה מצות נגד החיוב.

וכן בשמחת תורה [חסר].

הבוררים וכן השמאים ישבעו שיעשו כל ההתמנות באמונה. אותן הבוררים שיהיו מבוררים לבחור ראשים וטובים לפי התיקון הנזכר אם ישבו באותו עסק אינם רשאים לצאת ממקום מושבותם דהיינו מבית החזן או השמש. וכן השמאים שיהיו נבררים אל יצאו כנזכר. וכן אם יסכימו הרוב דהיינו שלשה מן הבוררים לדיעה אחת מחוייבים הנותרים לחתום את עצמם ג״כ בהסכמה זאת כדי להשקיט המריבה. וכל מי שלא יחתום עצמו יוקנס שלשה זהובים אדומים לצדקה ויוכרז עליו חרם.

כשיתבררו הראשים והטובים ישבעו ג״כ שד״א כמו הבוררים לעסוק באמונה בצרכי הקהל ולא להחניף ולא להכעיס לשום אדם בעולם. ואופן השבועה יסדרו להם בכתב.

בכל חודש יהיה אחד מהראשים פרנס החודש וכשיקרא הפרנס החודש לאיזה א' מהראשים ע״י השמש אזי מחוייב לבא בקנס חצי טאלר לצדקה מיד בלי הנחה. ואם אין פנאי לבא ולישב בעסק הקהל בעת ההיא אז עכ״פ יבוא בעצמו אל הפרנס החודש ויתנצל עצמו.

הראשים אינם מחוייבים לישב בעסק הקהל כי אם אחר תפלת ערבית. אם לא שיהיה דבר נחוץ לפי ראות עיני פרנס החודש אזי מחוייב להודיע לשאר הראשים והם מחוייבים לבא מיד בקנס הנ״ל.

הראשים או הטובים שום אחד מהם לא יוציא שום הוצאה לצורך הקהל ולא יבטיח לשום אדם שום הבטחת ממון בעולם מהקהל בלתי ידיעת והסכמת שנים מהראשים וטובים בקנס זהב אדום בלי הנחה.

תיבה מיוחדת יהיה להקהל לשים לתוכה כל שטרי עסקי הקהל יצ״ו. והתיבה תהיה ביד אחד מהראשים והמפתח ביד איש אחד מהראשים.

כשיתבעו איזה איש מבני קהלתינו ע״י גוי בפני העירונים או בפני השופט לא יעמדו כלל בפניהם רק מחוייבים לציית דין בפני הראשים. ומי שיעבור ויציית דין בפניהם אזי יתן מיד זהוב אדום קנס לצדקה ובחרם כנ״ל.

כשיתבעו לאיזה איש מבני קהילתינו אל הפקיד לדון לפניו

* קריה נשגבה עמ' 81—84, 120—125.

עם הגוי התובעו אזי מחוייב אותו יהודי לילך לפרנס החודש וילך עמו אחד מהראשים אל הפקיד שלא ידון אותו משפט רק הראשים ישפטו ביניהם.

השמש מחוייב לילך בהשתדלות הן בצרכי הקהל והן בצרכי יחיד. ואם יצטרך לאחד מהראשים מחוייבים לילך אתו עמו בקנס הנ"ל.

מי שיזלזל וידבר דברי זילזולים וביושים לאחד מן הראשים או הטובים בשעת איזה עסק או אפילו אח"כ הן בביתו והן בשוק או בבהכ"נ אז יהא נאמן איש או אשה קרוב או רחוק עפ"י החום ויוקנס ע"י הראשים מיד כפי ראות עיניהם בלי שום הנחה בעולם. וכן מי שיזלזל הדיינים יהיה עונשו כנ"ל.

אודות יראת התפיסה במבצר ח"ו לא יברח שום אחד מהראשים ומהטובים בקנס ובחרם והקנס יהיה שלשה אדומים.

הראשים והטובים בעת שיתוועדו בצרכי הקהל אל יזלזל איש את רעהו בקנס טאלר וכפי ראות עיני הראשים (חסר).

הש"ץ והשמש וכל אדם לא יתנו שום דבר כתוב וחתום מהקהל בלתי ידיעת הראשים ויהיה חתום עליו פרנס החודש ואם יעבור איזה מהם יעבור מנאמנותו תיכף ומיד.

נשים לא ילכו בבתי גוים יחידות בלי שומר בקנס ליטרא שעוה לצדקה.

נשים היושבות בשוק לא יריבו עם שום גוי בקנס שלא תשב שלשים יום על השוק ובקנס ליטרא שעוה לצדקה.

הנשים לא יריבו זו עם זו בבהכ"נ בקנס חצי טאליר לצדקה. ויהיו נאמנים על זה אפילו נשים וקרובים. ואיזו אשה שתתחיל לריב עם חברתה תאמר החברתה אתם עדים ולא תשיב כלום ואז היא פטורה ואם תשיב לה גם היא תתן קנס כפי ראות עיני המנהיגים יצ"ו.

איזה וויני"ק (?) או שפחה שיסתלק מאדוניו וילך מאתו אין רשות לשום אדם ליקח אותו עד אחר שנים עשר שבועות מיום שהלכו. ומי שיעבור ויקח אותם יתן קנס טאליר לצדקה ויפטור אותו מיד נוסף על הקנס, אך שצריך ליתן להכריז יום שהלך ממנו.

תפילת ימים נוראים וטל וגשם אין לשום אדם חזקה בהן ואפילו שהתפלל כמה שנים אותן התפילות אין לו חזקה.

שכר חופה להרב יהיה כמו בלבוב. והחזן יקח שליש פחות מהרב. והשמש יקח שליש פחות מהחזן.

הקצבים לא יחתכו שום בשר למכור עד שיצאו כל הקהל מבהכ"נ. ושום קצב לא ימכור שום בשר דופן בלי ניקור בקנס טאליר לצדקה בלי הנחה.

מכירת יין שרף בשבת ימכור בעל הבית כלי א' עם יי"ש כמה מדות שירצה בסך קצוב באופן שיהיה להגוי' חלק בריווח והיא תטרח בשלה בלי שום ציווי בעל הבית. וכן מי שיש לו גוים מכירין הרגילים לקנות אצלו במקח אחד יוכל לייחד לו מקום בביתו קודם שבת והגוי יקח בעצמו.

השגת גבול של מכירת יין שרף כל מי שיעשה מקח עם גוי על סך מדות אזי יהא השמש או אדם נאמן אצל גמר המקח ומחוייב אותו בעל הבית להודיע ע"י השמש. איך שעשה מקח עם הגוי על היי"ש ואז אין רשות לשום אדם להזיק ליתן להגוי ההוא יי"ש. וכל מי שיעבור ויתן לאותו גוי יי"ש באופן שע"י כן לא יקח הגוי מיהודי הראשון שעשה עמו המקח בפני השמש כנ"ל אזי החוב ההוא של הגוי יהיה של היהודי הראשון והוא יחזיר להשני סך יין שרף כפי מה שנתן להגוי בלי שום התנצלות.

בכל תקופות השנה מיד בכניסה ראשונה יקלל הש"ץ בנקיטת ס"ת בחרם יהושע בן נון את כל איש ואשה אשר יעשה את הרע ויזיק את חבירו נגד גויים הן ליחיד והן לרבים ויגרום היזק בדיבורו.

מס של חתגים מיד שלשים יום אחר החתונה. ויתן הלוואה לכל גביית סכום שיגבו באותה שנה כפי מה שיערכו אותו הראשים וכשיגיע זמן חג הפסח וישימו עליו סכום אז ינכו לו לשעבר לכל ערכה שגבו כבר ממנו סכום אחר שלו בעכשיו. והמותר יחזירו לו. וכן להיפך ושל נותני הנדוניא יהיה כמנהג שאר הקהלות.

מחוייבים הראשים להעמיד ממונים בבהכ"נ למחות בעוברי עבירה המדברים משיתחיל הש"ץ ברוך שאמר עד אחר חזרת הש"ץ תפלת י"ח. ומי שיעבור יכתבו עליו קנס חלק אחד בכל פעם ופעם.

אם יצטרכו הקהל איזה מהיחידים לילך בעסקי השתדלות אל השר או אל השרית וכדומה להן אם הוא צורך שעה וענין כללי מחוייב אותו יחיד לילך עמהם בקנס כפי ראות עיני הקהל. וכן להציל את היחיד אם אי אפשר זולתו כגון שהוא דבר נחוץ.

עלה המוסכם בקהלתינו יצ"ו בידיעת ובהסכמת עיקרי הקהלה שלא יקבלו הנה לדור שום אדם בעולם רק באופן ובתנאי שיתקשר עצמו ליתן כל העולים וכל המסים והגלגולות הבאים עליו גם יתן לפרעון חובות ישינים מה שחייבים אנשי קהלתינו יצ"ו בלי שום חילוקים בעולם גם שיתן הקדמה תוך שלשים יום מיום ביאתו. וכל מי מאנשי קהלתינו שיערערו על זה יתן קנס עשרה זהובים אדומים, נעשה היום יום א' י"א תמוז ש"פ לפ"ק ?, נאום אהרן זעליג במוהר"ר משה זלה"ה. ונאום אהרן בן לא"א הר"ר יצחק זלה"ה. ונאום אברהם מרגליות, ונאום ישראל בן הקד' יהודא כ"ץ ז"ל. הועתק אות באות מגוף הכתב.

ב (פנקס דף ק"מ)

היום יום ה' כ"ה אייר שפ"ב לפ"ק. מנויה וגמורה הסכמתינו ע"ד הקריבק"ה דקצבים שהם מחוייבים ליתן להמבצר להשרה יר"ה ששה אבנים חלב מהותך בכל שנה ושנה. בכן מחוייבים הקצבים ליתן להקרוב"קי מכל הבהמה גסה זולת עגל בן שנה שני גדולים וחצי ולפעמים שני גדולים מבינוני' גדולה. ע"ד החילוקים אשר נפלו בין אנשי ק"ק זאלקווא אמרנו לעשות ביניהם סדר ותיקון איך להתנהג בקהילתינו יצ"ו לימים הבאים לקראתינו לשלום.

באם שירצו לקבל איזה רב לאב"ד או חזן או שמש אזי יתאספו חמשה אנשים דהיינו מנהיגי הקהלה יצ"ו ויצטרפו אליהם עוד ארבעה בעלי סכומות הגדולים שבסכום ושלא יהיו פסולי דאורייתא עם המנהיגים הנ"ל ואז ע"פ רובא דמנכר

יקום הדבר דהיינו כשיסכימו דוקא ששה אנשים לדעת אחד אז יהיה נקרא רובא דמנכר ועל פיהם יקום הדבר וכל אשר יעשו בענינים הנ"ל אין לשנות. ומי שיתן ספר תורה חדשה לבהכ"נ אל יהא שום יתרון לאותו ס"ת חדשה על השאר ס"ת כי אם יקראו באותו ס"ת ארבעה שבועות רצופים. ואז אחר כלות ארבעה שבועות יקראו הס"ת אחר העיגול וכל הס"ת יהיו שווים לטובה.

ע"ד האנשים הרוצים להתפלל תמיד במקום החזן וכבר יצא פס"ד בדבר הזה. בכן הפסק הראשון יהיה קיים ואין רשות לשום אדם להתפלל שני פעמים תוך חודש אחד כי אם פעם אחת בחודש. אכן אם נתרצו הראשים ע"פ הרוב ליתן לאיזה איש להתפלל אפילו כמה פעמים בחודש אחד הרשות בידם. אך על כל פנים לא יקראו בס"ת כי אם הש"ץ דוקא.

וע"ד הסכומות שגובים הראשים לצורך הוצאות הקהל יצ"ו פסקנו שאין רשות לראשים לייסד שום גביה שנייה עד שיעשו חשבון צדק מגבייה הראשונה הגובים מסים. דברי מנהיגי מדינה יצ"ו דלבוב ומנהיגי ק"ק לבוב יצ"ו בהסכמת אב"ד יצ"ו. יום ד' סיון שפ"ד לפ"ק.

וע"ד הטייכי"ן שהחזיקו כבר והטילו המשא הכבוד על הקהל יצ"ו יעמדו הצדדים הנה ק"ק לבוב חצי סיון הבע"ל ובאם איזה צד יצטרכו לגביות זכיות בענייני הטייכי"ן הרשות בידם לגבות תוך הזמן הנ"ל למען לא יהיה פתחון פה לבעל דין לחלוק ולא יתעכב דבר המשפט עוד. דברי המנהיגים הנ"ל יצ"ו. והב"ד אשר גבו כבר על הטייכי"ן הנ"ל יהא חתום לפני מוהר"ר משה חתן כמר יצחק וכמוהר"ר חיים מזאלקווא ויביאו הנה הב"ד חתום חצי סיון הבע"ל. נאום אברהם בן א"א החסיד כמוהר"ר ישראל יחיאל כ"ץ זלה"ה. ונאום בנימין בלא"א הר"ר אליעז ז"ל מלבוב. ונאום יוסף בלא"א הר"ר ירוחם סג"ל ז"ל. ונאום אברהם אשכנזי החונה בק"ק לבוב. הועתק אות באות מגוף הכתב דמנהיגי ק"ק לבוב בצירוף האב"ד יצ"ו.

ע"ד הטענות ותביעות שהיו בין אנשי ק"ק זאלקווא ובין מוכרי יין שרף דק"ק לבוב האריכו בטענותיהם למעניתם בכפתור ופרח. פסקנו שהפסק הראשון אשר נכתב בפנקס הקהל דק"ק לבוב יצ"ו בדף צ"ב הוא בתקפו ובגבורתו ואל יפול דבר ארצה ומה שכתוב שם שמחוייבים לעמוד עם היי"ש שלשה ימים זה יהיה עד ר"ה ש"ץ לפ"ק. גם מחוייבים אנשי ק"ק זלקווא להכריז בעונש חרם בבהכ"נ דק"ק זאלקווא ששום בעל הבית מק"ק זאלקווא לא ישלח שום יי"ש הנה ע"י גוי בעצמו ולא יעשה שום ערמה בעולם. וישלחו דוקא איזה יהודי עם העגליון מק"ק שלהם ולא יגידו לשום גוי איזה שקר ח"ו שמכרו היי"ש ביוקר. גם גזרנו על מוכרי יי"ש דלבוב שלא יעשו שום קנוניא בעולם בעונש המבואר בפנקס יהיה מה שיהיה ורשות לכל אחד ואחד לקנות י"ש מאנשי ק"ק זאלקווא. דברי האב"ד. בהסכמת האלופים ראשי ומנהיגי מדינה ומנהיגי ק"ק לבוב. אברהם אשכנזי החונה בק"ק לבוב. נאום הצעיר אברהם כהן. ונאום זאב וואלף קאליש מלבוב. ונאום יעקב אליקים כ"ץ געטשליק. הועתק אות באות מגוף הכתב דמנהיגי ק"ק לבוב הנ"ל.

כהוספה להוספות האלה אתן כזה תורף שני כתבי המלך יאַן סאָביעסקי אשר נתנו ליהודים בזאלקווא בשנת תל"ח (1678) ובשנת תמ"ז (1687) ותכנם על אודות זכיות בני ישראל יושבי העיר ועל הרשית הנתונה להם לבנין בית-הכנסת; גם כתב אחד מהערצבישאָף ליפסקי מלבוב משנת תנ"ב (1692) לקיים את ההרמנא דמלכא על אודות בנין בית-הכנסת וכתב אחד מהנסיך הגדול ראדזיוויל משנת ת"ס (1700) אשר יקיים גם הוא את כל החקים והמשפטים הללו:

Jan Trzeci z Bożey Łaski Król Polski, Wielki Xsiąże Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podliński, Inflantski, Smoleński, Siewier y Czernichowski.

Oznajmujemy tym listem Naszym wszem wobec każdemu z osobna komu o tym wiedzieć należy. Iż My iako zawsze w osobliwey protekcyey Poddanych Naszych mieć zwykliśmy tak onych przy Prawach y wolnościach zachować, onych nie oddalać umyśliliśmy, jakoż za wniesioną do Nas Instancyi za niewiernemi Żydami Starszemi y całą Synagogą Miasta naszego Żółkwi, abyśmy ich przy Prawie od nas nadanym jako y od S. P. Przodków Naszych zachowali, y aprobowali iakoż miłościwie przychylając się do Przywileju Naszego onych, w Żółkwi de data w Zamku Żółkiewskim dnia dwanastego Mca Września Roku 1664. danego y confirmowanego aprobujemy, iż weyrzawszy w Prawo, porządek w nim opisany Handlow różnych Szynkow, powinności y innych etc. wolności od Antecessorow S. P. moich Miastu Żółkwi nadanych, in toto ninieyszym Scriptem Naszym potwierdzamy. Aże często między obywatelami Miasta Żółkwi zwykła bywać controwersia w rachunkach względem Składek Szozos, y inszych przypadających podatkow, Przeto dla lepszego między niemi pomiarkowania, w takowym aby było porządku mieć chce. Naprzód Domy Chrześcijańskie wszystkie y Żydowskie, tak w Mieście jako y na przedmieściach y Folwarkach porachować, a ten Szos porachowawszy, na wszystkie domy Chrześcijańskie y Żydowskie, według proporcyi każdego Obywatela wybierać, krom Szpitala, Kantora, Szkoły y Domów, które do niey należą, także Doktora co się Dom nazywa Oczkow, y Szkolnika, te pomienione Domy bydz mają wolne od Sorzy, y ciężarów według zwyczaju, y przykładu inszych Miast. Do wybierania zaś Szosu y róznej expensy iego przy kozdych rachunkach powinno bydz dwóch Starszych Zydowskich poniewasz Zydzi od takowego ciężaru Składek non excipiunt. Tymże Żydom wszelkie Handle podług Przywilejów Antecessorow moich nadanych prowadzić, wszelkiego Towaru nowego y starego pozwalam także Suknie, Skóry różne y Futra przedawać wolno ym. Wyprawować jednak Skor y Futer Zadnych Zydzi niepowinni tylko gotowemi Handlować. Rzemieśnicy róznej professiey. Cechowi powjnni będą dawać co słuszna, a jeżeliby na nich chciano nad słuszność wyciągać, tedy to Zamek powinien będzie rozsądzić. A poniewasz to jest cautum, że Dom y Folwarku Zadnego bez pozwolenia y wiadomości Zamkowej kupować nikt niepowinien, Tedy aby się Urząd mieski, u kupującego dom albo folwarku od zapisu do Xsiąg nieważył się brać arbitrarie, tylko po jednemu Złotemu od Sta Złotych. Co wszystko aby in suo robore zostawało dla lepszej pewności ręką własną przy Pieczęci mojej ztwierdzam. Działo się w Zamku Żółkiewskim w 12 Sepbr. 1664. Ano. Aże za pozwoleniem niegdy Sp. Stanisława Daniłowicza na Olesku w Żółkwi Wdzica Ruskiego, Przodka Naszego postawili Bożnicę y Okopisko, które mają, a te Boznice na tymże mieyscu teraz nową zbudować chcą tedy stosując się do Przywilejów Przodkow im na to danego, pozwalam pomienioną Boznicę, na tymże miejscu, na fundamęcie lubo drewnianym lubo murowanym, tak iako im się będzie podobało budować, albo murować nową, y one wewnątrz wedle zwyczaju ich ochędożyć, na której podmurowanie y kamienia w Górach na Groncie Naszym będących bronić nie będziemy, ani przeszkody zadnej w tey Bożnicy czynić, pozwolemy onym Samym y Potomkom ich, tylko teraz zaraz (:jako już mają) powjnni będą naprzendzie Domu przed Bożnicą na temże placu zbudować Izbę, któraby Bożnice od ulicy zasłaniała. Na co dla lepszey wiary & de data w Zamku Żółkiewskim & 10tego Czerwca Roku P. 1635. My tedy Jan Trzeci Król pomienione Prawa tak Nasze im nadane, iako y od Świętey Pamięci Przodków Naszych conferowane całe y nienaruszenie zachowamy, co y Nayiaśniejszy Sukcessorowie Nasj uczynią y u pomienionych Zydów w spokojnym używaniu swych Gruntów trzymać y zażywać im pozwolić będą powinni. A dla lepszey wiary przy podpisie ręki Naszey, Pieczęcią Naszą ztwierdzić rozkazaliśmy Dan w Żółkwi Dnia -- Miesiąca — Roku Pańskiego MDCLXXVIII (1678), Panowania Naszego Piątego ROKU.

Jan Król
m. p.

Jakub Ludwik Królewic P.
m. p.

Konstantyn Królewic P.
m. p.

Jan III. z Bożey Łaski Król Polski, Wielki Xsiąże Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmudzki, Inflantski, Smoleński, Kijowski Wolhyń, Podoł, Podolski, Siewier y Czernchskj. na Złoczowie y Żółkwi, Dziedziczny Pan.

Wszem wobec y każdemu z osobna komu o tym wiedzieć należy, podajemy do wiadomości: Iż iako niemamy w Panowaniu Naszym nic osobliwszego, tylko abyśmy Poddanych Naszych przy dawnych Prawach y wolnościach onym ex antiquo służących zachowali y dotrzymali. Tak wniesioną do Nas maiąc Instantią za niewiernemi Żydami, y Całą Synagogą Miasta Naszego Żółkwi, abyśmy ich przy Prawie od Świętej Pamięci Przodków Naszych, onym na wystawienie Żółkiewskiey Bożnicy, nadanym Conserwowali. Ponieważ ieszcze za pozwoleniem Św. Pamięci Stanisława Daniłowicza na Olesku y Żółkwi Woiewodzica Ruskiego, Przodka Naszego postawili pomienianą Bożnicę y Okopisko które maią; a tęż Bożnicę na tymże mieyscu teraz nowo wystawić chcą; Tedy stosując się do Przywileiu od Przodków Naszych im na to służącego, pozwalamy ninieyszem Pzywileiem Naszym pomienioną Bożnicę na tymże mieyscu nową z fundamentu tak iako się im będzie podobało murować y wystawić, y one wewnątrz wedle zwyczaiu ich ochędożyć. Na której murowanie y kamienia w Górach na Gruncie Naszym będących bronić nie będziemy, ani przeszkody żadney w tey Bożnicy onym Samym i Potomkom ich czynić nie pozwolimy, ale iak dawnych Przywileiów iako y terazniejszego Prawa onym dotrzymać we wszystkim z Successarami Naszemi declaruiemy.

Na co dla większey wagi przy podpisie własney ręki Naszey, pieczęć przycisnąć, nakazaliśmy.

Datt w Żółkwi dnia — miesiąca — Roku Pańskiego: M.D.C.L.XXXVII. (1687) Panowania Naszego XIII. Roku.

Jan Król. m. p. *Konstantin Królewić. P.* m. p.

Constantinus Cómes In Lipiae Lipski Dei et Apostolicae Sedis Gratia Archiepiscopus Leopoliensis Abbatiae Andreouiensis Administrator Perpetuus.

Oznajmuiemy ninieyszym Listem Naszym wszem wobec i każdemu zosobna komu otym wiedzieć należy. Iż my stosując się do wyrażney woly Jego Królewskiey Mości Pana Naszego Miłościwego y do instancyi za Żydami w mieście Żółkwi Jego Królewskiey Mości dziedzycznym zostaiącemi, tudizez zabiegaiąc niebezpieczeństwu ognia który często w tym mieście grassari zwikł y wielkie z nieostrożności ludzkiey szkody różnym ludziom czynić oraz cici zidzy pod czas takowego niebezpieczeństwa ognia iako też incursyi Nieprzyjacielskiej Fortun swoych ornamentów ludzkich mogli mieć bezpieczne Schowanie y Zkład przy bramie Zydowskiey na ulicy teyże bez impedimentu i przeszkody kościoła katolickiego, który odległy iest, boznicę starą drzewianą tymże Żydom Żółkiewskim mocą y powagą naszą z fundamentu murować pozwoliliśmy, iakoż ninieyszym Listem naszym pozwalamy którą to Bożnicę na starym mieyscu stosuiąc się do praw Constytucyi koronnych, a nie na inszym w wis pomięnieni Żidzi Żółkiewscy tak jak w sobie stara była rozkażą murować.

Na co się dla lepszey wiary ręką własną podpisawszy, pieczęcią ztwierdzić rozkazaliśmy.

Datum we Lwowie die 22 mensis Marty anno Domini 1692.

Constantinus in Lipie Lipski Archieps. Leopol. m. p

Michał Kazimierz Radziwiłł Xsiąże na Olyce, Nieświeżu, Birzach, Dubinkach, Klecku v Swietego Państwa Rzymskiego, Hrabia na Mirze, Szydłowcu, Krożach v Białłey, Pan Dziedziczny na Zołkwi. Złoczewie, v Pomarzanach, Wojewoda Trocki, Hetman Polny W° X* L°° Czluchowski, Kamieniecki etc. Starosta.

Oznajmuje wszem wobec y kazdemu z osobna komu o tym wiedzieć będzie należało, iz kahał miasta mego Dziedzicznego Zołkwi pokładał przedemną Prawo od Nayiaśnieyszego Króla Imsa Jana Trzeciego dziedzica quondam Miasta tegoż Zołkwi nadane sobie de tenore sequenti. Jan trzeci z bożey łaski Król Polski, Wielki Xzioze Litewski Ruski Pruski Mazowiecki Zmudzki Kijow: Podol: Inflant- Smoleński Siewierski v, Czerniechowski na Złoczowie w Zołkwi dziedziczny Pan. Oznaymuiemy tym listem naszym wszem wobec i każdemu z osobna = komu o tym wiedzieć należy, Iż My jako zawsze w osobliwcy protekciey poddanych Naszych mieć zwykliśmy, tak onych przy Prawach, Wolnościach, Zachowac. y onych nie oddalać umyśliliśmy " niesiono do Nas instancyo za niewiernemi Żydami Naszemi y Calo Synagogo miasta Naszego Zołkwi, abyśmy ich przy Prawie od Nas na danym iako y S Pam: Przodkow naszych zachowali y approbowali, iakosz, miłościwie przychylając się do Przywileiu naszego onym w Zołkwi de data w Zamku Zulkiewskim dnia dwunastego mieśioca Września Roku 1664. danego y Confirmowanego Approbuiemy. któregoto Prawa albo Przywileju następujo Słową y tenor taki, Iz weyrzawszy na

cyo za niewiernemi Żydami Naszemi y Calo Synagogo miasta Naszego Zołkwi, abyśmy ich przy Prawie od Nas na danym iako y S Pam: Przodkow naszych zachowali y approbowali, iakosz, miłościwie przychylając się do Przywileiu naszego onym w Zołkwi de data w Zamku Zulkiewskim dnia dwunastego mieśioca Września Roku 1664. danego y Confirmowanego Approbuiemy. któregoto Prawa albo Przywileju następujo Słową y tenor taki, Iz weyrzawszy na
Prawa y porzodek w nim opisany. Handlów różnych Szynkow powinności y inych & wolności ad Amen szoron S. P. moich miasto Zołkwi nadanych w toto ninieyszym Skryptem Naszym potwierdzamy, a że często miedzy Obywatelami Miasta Zołkwi zwykła bywać kontrowersia w rachunkach względem Składek Szosow y innych przypadających Podatkow przeto dla lepszego między niemi pomiarkowania w takowym aby było porządku mieć chce. Naprzód Domy Chrześciańskie, wszystkie y Żydowskie tak w mieście iako y przedmieściach y Folwarkach porachować a naten czas porachowawszy na wszystkie Domy Chrześcijańskie y Zydowskie według proporcyi każdego Obywatela, wybierać krom szpitala kantora Szkoły. Y domów, które do niey należo, także Doktora co sie dom nazywa Oczkow y Szkolnika te pomienione domy bydź maio wolne od Straży, y Cieżarów według Zwyczaiu y przykładu inszych miast, do wybierania zaś Szosu y rozney expensy iego przy kożdych rachunkach powinne bydź dwoch Starszych Żydowskich, ponieważ Żydzi od takowego ciężaru Składek non excipiuntur. N 8 Tymże Żydom wszelkie handle, podług Przywileiow Antecessorow Moich, nadanych prowadzić wszelkiego towaru nowego y Starego pozwalam, także Suknie Skóry różne y Futra przedawać wolno im, Wyprawować jednak Skor y Futer Zadnych Żydzi niepowinni tylko gotowemi Handlować rzemieśnicy różney professyi. Cechowi powinni będa dawać co słuszna, a ieżeliby na nich chciano nad Słuszność wyciogać, tedy to Zamek powinien będzie rozsądzić, A ponieważ też cantum, że domu y Folwarku Zadnego bez pozwolenia, y wiadomości Zamkowey kupować nicht niepowinien, tedy abysie Urząd mieski u kupujacego dom albo Folwark jaki od zapisu do Xiag nieważył się brać arbitrarie, tylko po iednemu Złotemu od Sta Złotych co wszystko, aby in suo robore zostawało dla lepszey pewności ręką własną przy Pieczęci moiey zatwierdzam. Działo się w Zamku Zulkiewskim die 21 Septembus 1664. Anno L. S. Aże za pozwoleniem niegdy S. P. Stanisława Daniłowicza na Olesku, Żółkwi Wojewodzica Ruskiego, przodka Naszego postawili Bożnice y Okopisko, które maio ate bożnice na tymże miejscu teraz zbudować chco. tedy Stosuioc się do Przywilejów Przodkow moich, im nato danego, pozwalam pomieniono Bożnice, na tymże mieyscu na fundamencie lubo drewnianym lubo murowanym. tak iako imsię będzie podobało budować albo murować nowo„ y one wewnątrz według zwyczaju ich ochędozyć na której podmurowanie, y kamienia w górach na gruncie, naszym będących, bronić, nie będziemy ani przeszkody Żadney w tey Bożnicy czynić pozwolemy. onym Samym y potomkom ich, tylko teraz zaraz (:iako majo:) powinni będą na przedni domu przed Boznicą na tymże placu zbudować Izbę któraby bożnicę od Ulicy zasłaniała, na co dla lepszey wiary etc: de data w Zamku Żółkiewskim w 16 Czerwca Roku P. 1635. My tedy Jan III król pomienione, Prawa, tak Nasze, im nadane iako y od Świetey pamięci przodków Naszych Conferowane całe nienaruszenie zachowamy, Co y nayiaśnieysi Sukcessorowie Nasi Uczynio, y pomienionych Zydow w Spokojnym używaniu Swych gruntów trzymać y Zażywać im pozwolić będą powinni. A dla lepszey wiary przy podpisie ręki Naszey Pieczęcią ztwierdzić rozkazaliśmy. Dany w Żółkwi dnia — miesiąca — Roku Pańskiego MDCLXXVII Panowania Naszego piątego Roku U tego Przywileju podpis rok temi Słowy. Jan Król. Jacub Ludwik Królewic Pol: Konstantyn królewic Pol ab Altero zas parte Zachowanie Żydow Żółkiewskich przy Prawie od I K Mci nadanym jako y od Przodków I K Mci: ludzież od Najas: Królewica Imci Jakuba jako teraźniejszego Dziedzica Confirmowane w zamku Złoczowskim die 27 Decemb. 1726., które to Prawo Verbum de Verbo przepisać kazawszy Skłaniając się do Usilnych Prożby Supplik Starozakonnych Żydów Kahału miasta mego Dziedzicznego Zołkwi przy wszelkich w nim wyrażonych wolnościach y Ustawach Zachowuje y otrzymuje onych — co dla lepszej wagi ręka własną podpisawszy pieczęć Zawiesić rozkazałem Dan w Zamku Żółkiewskim dnia wtórego miesiąca Kwietnia tysiac siedemsetnego Roku.

M. K. Radziwiłł m. p.

הערות

לפרק I — העיר וקורותיה

1 נדפס בתעודות של הספר: עקס. סאַדאָן באָראַטש: זכרונות העיר ז'ולקיב, לבוב, 1876 עמ' 238—227.

2 בפי היהודים זאלקווא, זולקווא.

3 מנשואים אלה נולדו להם שתי בנות ובן אחד. הבת, תיאופילא, שהיתה נשואה ליעקב סוביאסקי, היא אמו של **המלך יאן סוביאסקי, בנו, יאן, שנפצע, נלקח בשבי וחזר** ב־1622 ומת בפצעיו בז'ולקיב בשנת 1623. בחצרו של יאן דאנילוביץ' שירת אציל שירד מנכסיו ובא לפי השמועות מליטא, או מאוקראינה, ושמו חמיאל־חמילניצקי, הוא אביו של בוגדאן חמילניצקי.

4 נדפס ב: בקסאוועדי ליסקע: הזרים בפולין, לבוב 1876 עמ' 84—83, העתון „ידיעות וורשה" פירסם את הדו"ח בגליון 22 לאוגוסט 1770.

4א את טיב המחלה ואופן ריפוייה מתאר ד"ר דה לא קאזא:

5 הארמון שנבנה בידי ז'ולקיאוסקי במאה הי"ז והיה מקום מושבו האהוב על המלך סוביאסקי, שכן בחלק הדרומי־המערבי של טבור העיר והיה מורכב מ־4 אגפים בצורת רבוע עם חצר גדולה בפנים הבניין. בקצות האגפים היו מצודות, מעל לשער הכניסה התנוסס מגדל בן שלוש קומות. באגף הדרומי־מערבי, בקומה הראשונה, היו חדרי המלך. הקומה התחתית נסמכה על עמודים טוסקאניים והקומה הראשונה נשענה — על עמודים יווניים. בלוג'ה (גזוזטרה), ביציע ובמדרגות עמדו פסלים של יאן סוביאסקי, יאן דאנילוביץ', סטניסלאוו ז'ולקיאווסקי, וראדז'יוויל. בארמון היה גם אוסף עשיר של תמונות. בשנת 1890 קנתה העיריה את הארמון ושרידיו. בש' 1933 שופצו קירות הארמון. טשאָלאָווסקי: ארמונות ומבצרים קדמונים ברוס ההאליצית (התיק למשמרת), לבוב, 1897 עמ' 132—128. שניידר: „עתיקות העיר ז'ולקיב", לבוב, 1867. עמנואל האַי: ז'ולקיב (1936).

6 מצוטט: סטאניסלאוו שנור פעפלאָווסקי. „גאַליציאַנאַ" לבוב, עמ' 1896 עמ' 84.

7 ראה אנציקלופדיה של אַרגעלבראנד, כרך 25 עמ' 1025—1018.

לפרק II — ראשית הישוב היהודי

1 מיסמך 1.

2 גרזיבני = 200 גרם כסף.

3 קאמיען — משקל פולני עתיק — 25 פפונד פול, 1 פפונד 32 לוט.

4 „מנויה וגמורה הסכמתינו ע"ד הקרובק"ה דקצבים, שהם מחוייבים ליתן להמבצר להשררה יר"ה ששה אבנים חלב מחותך בכל שנה ושנה. בכן מחוייבים הקצבים ליתן להקרוב"קי מכל הבהמה גסה זולת עגל בן שנה שני גדולים וחצי ולפעמים שני גדולים מיבנוני' גדולה" (פנקס דף ק"מ ע' 84).

4א פנקס הקהל מעיר זולקווא דף ק"מ מודפס בהוספות של „קריה נשגבה" לשלמה בובר קרקא תרס"ג ע' 84.

4ב בנוסח מצבתו מודגש ש„עסק בצרכי צבור באמונה" (קריה נשגבה) ע' 12).

5 בהיות, שקבלנו עלינו בקהלתינו יצ"ו אב"ד ומורה צדק להיות בקהלתינו לראש ולקצין ולאב"ד כנהוג בשאר קהלות קדושות, ולמען וכדי שכל איש פה בקהלתינו יצ"ו ישב על מקומו בשלום ולא יצטרך להיות נע ונד ממקומינו לילך תמיד לפני בית דין הגדול שבק"ק לבוב יצ"ו ולהטריח את הבדה"ק ההוא על כל דבר פשע פשיעות ותביעות ממון כל שהוא" (פנקס דף קמ"ג הוספה ג'. ב„קריה נשגבה" לבובר ע' 85).

6 פנקס דף קמ"ג בובר ע' 85.

7 סאַדאָק באָראַטש עמ' 80.

8 תעודה במוזיאון הקהילה היהודית בלבוב.

9 ד"ר מאיר באלאבאן: מתולדות היהודים בפולין וורשה, 1920, עמ' 43.

10 ספרי: „יהודי פולין בסוף המאה הי"ח" כ"ו.

11 בעד בתים בסביבות הארמון 1 זהוב 5 גרוש, בסביבות חומות העיר 18 גרוש, הבתים האחוריים 1 זה' 5 גר', בסימטאות אחוריות 18 גר'. הבתים הקדמיים בפרברים הלבובאי והקראקאי 18 גר' לבית, האחוריים 13 גר'. מסים אלה שולמו גם מבתי מבשל בירה, תמד וכרמים. להערכת המסים וחלוקתם מונו ועדי־שומא מורכבים מנציגי העיריה, נציגי האיגודים של בעלי־המלאכה וכן 2 נציגים ששוגרו על־ידי הקהילה היהודית.

12 השלטון: היות שירז (הירש) יהודי מסאַטעליץ בלי ידיעתי ובלי רשיוני הרשה לעצמו לקנות בית ואחרי כך שילם לי ובכן אני מצוה עליכם, שתקבלו ממנו ותרשמו את הבית בספרים אל תעשו אחרת! (ס. באָראַטש, עמ' 72) (בפולנית).

13 באָראַטש, עמ' 72.

14 ד"ר מאכס פרוידענטהאל: די יודישע בעזוכער דער לייפציגער מעססען (יריד) עמ' 13 (בגרמנית).

14א ד"ר מאכס פרוידענטהאל: לייפציגער מעססגאסטע, פראנקפורט 1928, עמ' 219 (בגרמנית).

14ב ב. ברילינג: ברעסלאוער מעססגאסטע 1738 — 1651, יודישע פאמיליען — פארשונג, בערלין, 1935 עמ' 8.

15 פנקס הוספה ד' ל„קריה נשגבה" של ש. בובר ע' 86.

16 וזה נוסח מצבתו: „יום א' ז' כסלו שפ"ה לפ"ק.

„פה נגנז ונטמן איש א׳ מרבה בעבודת ד׳, היה חיש מהרה, ר׳ אהרן בן הקדוש ר׳ משה ז״ל, כל ימיו היה ביתו פתוח לרוחה, עסק בצרכי צבור באמונה,

בזכות זה תהא נשמתו צרורה בצרור החיים תחת כנפי השכינה.

(בובר : קריה נשגבה ע׳ 12).

17 „קרופקא״ מס של הקהלה מצריכה וממשא ומתן.

18 פנקס דף ל״ה, עמ׳ 92.

19 בית־הכנסת היה בית־המדרש ובו ספריה רבת־ערך. מלבד ספרי מקרא, ש״ס תלמודים, שו״ת היו דפוסים ישנים כגון מקראות גדולות דפוס באזל (1618—1619) עם פירוש רש״י, הראב״ע, רד״ק, רלב״ג, ר׳ סעדיה גאון, (על דניאל). „ספר המדע״ להרמב״ם והקדמותיו לפירוש על המשניות, מורה נבוכים, ס׳ העיקרים לר״י אלבו, ס׳ מלחמות לרלב״ג, ס׳ מרגליות טובה הכולל פירושים שונים לפי ר״א בן עזרא על התורה, ס׳ תורת העולה להרמ״א. בין הספרים נתגלגלו גם ספרי חקירה ביחוד היה אוסף עשיר של שו״ת.

20 מאותה השנה נמצא בבית־העלמין מצבה של יצחק בן אברהם שנפטר ב׳ שבט ש״ע. מצבה זו גילה בשנת 1937 משה באבד.

21 ד״ר שאַלל: „ז׳ולקיב בעבר ויהודיה״ לבוב, 193 עמ׳ 35—36 (בפולנית).

לפרק III — „בימי סוביאסקי וראדז׳יוויל״

1 ד״ר יעקב שאלל: אהבה בלתי כשרה של יהודי מז׳ולקיב לפני שלש מאות שנה. „נאשה אפיניא״ 1937 מס׳ 119.

2 מאיר ב״ר שמואל שעברשין, מוסר אף הוא בספרו „צוק העתים״ על שיגור המשלחת מטעם העיר, שהיתה מורכבת מכומר רותני, אציל פולני מהדת החדשה (אבנגלי) ויהודי. על המשא־ומתן עם חמילניצקי מסופר גם ב„טואוטס היסטארי־אצ־אוקראינא־רוסיא — כרך 4 עמ׳ 89.

מחבר „צער בת רבים״ כותב „שבני ק״ק זאלקווא היו קרבנות שחיטה״. ידיעה זו אינה נכונה יהודי ז׳ולקווא לא סבלו בגופם.

3 „ספר הדמעות״ לד״ר שמעון ברנפלד, ברלין, תרפ״ו, כרך ג׳ עמ׳ קכ״ח.

4 „לקורות הגזרות על ישראל״ ליצחק אליהו גורלאנד ב„אוצר הספרות״ של ש. גראבר, קראקא, תרנ״ב, עמ׳ 422.

5 אחד מכתבי פלסתר שנפוצו על יעקב בצלאל נדפס ב־שאל: „יודישע מערקווירדיגקייטען״, פראנקפורט א/מ 1711, חלק א׳ עמ׳ 214 (נדפס בגרמנית).

5א עד כמה דאג יאן סוביאסקי לנתיניו בז׳ולקווא, תוכיח אגרתו מיום 11 במרס 1693 אל מועצת העיר ברסלוי, שבה ביקשה שתגן על נתיניו מתיאס וורלינג מז׳ולקווא העוסק בתוקף פריבילגיות שקיבל מאת המלך ובתוקף הסכם עם „מנהיגי היהודים״ של מלכותנו (ועד ארבע ארצות) בהבאת אתרוגים ליהודי פולין, מפני יהודי מבנדין בשם הירש, היושב כעת

בברסלוי ומפריע לו בעסקיו (פנקס ועד ארבע ארצות עמ׳ 231 סי׳ תצא).

6 ראה מסמך II

7 ראה מסמך III לזה „שלשה מיסמכים הנוגעים לבית הכנסת של סוביאסקי בז׳ולקיב״, ב„יוטרזשענקא״ 1862 ועמ׳ 17—16.

8 על שם עיר מוצאו של אביו בדרום צרפת.

9 פנקס זולקווא דף מ״ח ע״ב ב„קריה נשגבה״ הוספה ל׳ עמ׳ 118. (פנקס דף מ״ח ע״ב).

10 פנקס דף מ״ח ע״א, ב„קריה נשגבה״ הוספה כ״ט, עמ׳ 117.

11 פנקס זולקווא דף רל״ח, ע״א, ב„קריה נשגבה״ הוספה כ״ד, עמ׳ 105.

12 ש. בובר : קריה נשגבה עמ׳ 19.

13 קוניפצ׳ינסקי „יומן הסיים״ משנת 1748 עמ׳ 79.

14 זה נוסח מצבתו :

„פ. נ. האלוף הקצין הנדיב מו״ה בצלאל מוכסן בהר״ר נתן ז״ל. כל ימיו היה מחזיק לומדי תורה. נפטר יום ב׳, י״ט תשרי תנ״ז לפ״ק. תנצב״ה״.

שנים רבות אחרי מותו נפוצו עליו בספרות האנטי־יהודית בפולין ובגרמניה כל מיני דבות בשפה הלטינית, הפולנית והגרמנית, קטעים פירסם יוהאן־יעקב שאל ב„יודישע מערק־ווירדיגקייטען, פראנקפורט א/מ — לייפציג 1714, חלק א׳ עמ׳ 216—213 (בגרמנית).

15 על פרשת סרפינוביץ מנקודת־ראות הכנסיה הקתולית ראה : פיקולסקי, הרשעות היהודית, לבוב, 1758, עמ׳ 353—399;

ד״ר מאיר באלאבאן : „סטודיען אונד קוועללען צור געשיכטע דער פראנקיסטישען בעוועגונג אין פאלען. ס. א. ווארשה, 1927 זייטען 38—36. ד״ר מאיר בלבן : לתולדות התנועה הפרנקית, תל־אביב תרצ״ה עמ׳ 57—59.

16 „כללים... שנמסרו ע״י האדונים הקומיסרים של עיר ז׳ולקיב, ואושרו וקויימו״.

17 ד״ר י. שאל, עמ׳ 46—58.

18 ד״ר מ. באלבאן : „סטודיאַ היסטאריטשנע״ ע׳ 45—44.

19 ד״ר מ. באלאבאן : „סטודיאַ היסטאריטשנע״ ע׳ 45—44.

20 ממאה רביעיות י״ש 48 גרוש, מכד תמד 3 גרוש, מחבית בירה 5 גרוש, מחבית יין 1 זה׳, מכל המשקאות — את הגרוש הרביעי.

21 לוציא הארוויטשאָווא : „לוואסקיע אָרגאַניזאַציע זאָוואַדאָוויע פאלסקי פרז׳עדראזביאראוויי״, לבוב, 1925 ס.א. ע׳ 20.

22 כך, למשל, קיבל פריזר, מפקד צבא הסאסים, שחנה בז׳ולקווא ב־1/4, 1716 מאת היהודים בז׳ולקיב 4046 טימפ (1 טימפ — 18 גרוש פולניים) בעד 238 ארובות — 17 טימפ בעד כל ארובה.

23 ד״ר מ. באלאבאן : „יז היסטוריי ז׳ידוב וו פולסצה״, ע׳ 46.

24 י. שיפער, „פינאנציעלער חורבן פון דער יודישער אויטאנאמיע אין אלטן פוילן״ ב׳ : „עקאנאמישע שריפטן, איווא, ווילנה 1932, כרך ב׳, ע׳ 18.

25 ארכיון משרד הפנים בוינה.

25א 1814, שגילם למעלה משנה אחת, 203 תינוקות=2017.
26 ארכיבום גלוחנע", ורשה ע' 64.

לפרק IV — החיים הפנימיים

א. הארגון הקהילתי

1 פנקס זולקווא דף ק"מ ב„קריה נאמנה" לשלמה בובר ע' 81.
2 פנקס דף ק"מ ע' 85 ודף קמ"ד ע' 86.
3 פנקס דף ל"ח—מ"ד ע' 92—94.
4 ד"ר מאיר באלאבאן: „אוסטרוי גמיני ז'דובסקיי וו פולסצה, וו XVI—XX וויעקו" (פולנית); ב' — „גלוס גמיני ז"ידו־בסקיי", ורשה, 1937 מס' 5, ע' 103.
5 מספר הדיינים היה 10 והאחד עשר הוא ראש בית־הדין — הרב.
6 בתחילת ייסוד הקהילה בי"ג תשרי שע"ה (1614) הוחלט על נוסח השבועה באידיש, בה הושבעו תושבי הקהילה בענין המס שלהם, פנקס דף קמ"ב, נדפס על־ידי ש. בובר, קריה נשגבה ע' 101.
7 פנקס ל"ח (סעיף ג—ה) עמ' 92 דף קנ"א סעיף פ"ג ע' 113.
8 דף ק"מ ע' 81 וזה נוסח התקנה „(וב'), כששוחטים איזה בהמה אצל גוי יהיה שומר יהודי על הבהמה משעת שחיטה עד אחר הבדיקה והשוחט ירשום משני צידי הבהמה פרשה של אותו שבוע".
9 גרוש, 1 זל.=30 גר'.
10 פנקס דף ל"ב, סעיף י' עמ' 96.
10א דף ק"מ, ע' 83.
11 פנקס דף קמ"ה עמוד 87—88.
12 פנקס דף ל"ח, (סעיפים ט'—ל') ע' 93—94, דף ל"ב (סעיפים ג'—ה') עמ' 96, דף קל"א עמ' 98, דף קל"ט — ע' 100, דף קמ"ב (ע' 102), דף קנ"ו ע' 102—103, דף קנ"א (הנהגת הבוררים), עמ' 106.
12א דף קנ"ב (הנהגות השמאות וברירתא) סעיף א' דף קנ"א סעיפים א' — כ"א (א') ע' 106—108, דף מ"ד ע' 119—120.
13 דף קנ"א סעיפים ה'—ש', ע' 107, כ"ב—מ"ב עמ' 108—110, סעיפים ע"ג—ע"ה עמ' 112.
13א דף קנ"א סעיפים מ"ג—נ' עמ' 110—111.
14 דף קנ"א סעיפים ס"א—ע"ב ע' 111—112.
15 פנקס דף קמ"ו, ע' 90—91; פנקס דף קל"ז ע' 91.
16 פנקס דף י"ג עמ' 95.
17 פנקס דף קל"א, ע' 98.
18 פנקס דף קנ"א סעיפים ע"ז—פ"ב, ע' 112—113.
19 פנקס דף קנ"א ע' 106 (סעיף א').
20 דף קנ"א, סעיף ד' ע' 106, לכל סוג תלמידים יש לצרף נער אחד מתלמוד־תורה הזה.
20א פנקס דף צ"ג, „קריה נשגבה", ע' 22.
21 השמשים, השתדלנים הידועים: אהרן בן יצחק יעקב, יהודה ליב (שמש וסופר) אברהם בן יצחק אהרן הכהן, בן יהודה כ"ץ. פנקס דף קנ"א (סעיף קי"ג).
22 קריה נשגבה ע' 115.
23 פנקס דף מ"ד, עמוד 119—120.
23א הערכת „סכום" (מס הקהילה הישיר) נעשתה על יסוד הודעתו של משלם המסים על מצב הרכוש, בשבועה, לפי הנוסח שהוסכם על־ידי ראשי וטובי הקהילה בי"ג תשרי שע"ה (1615).

בפנקס דף קמ"ב (נדפס ב„קריה נשגבה" ע' 101) נאמר:

„כתבנית האלה נתקנה מפי האלופים המנהיגים יצ"ו להיות השבועה מחמת המסים: דא שווער איך מיט מיינם וויב בפאה"ק ובנקיטת־חפץ בה' אלהי ישראל ע"ד המקום וע"ד הקהל בלי ערמה ומרמה ושום תחבולה ושום היתר בעולם דאז מיר נישט מעהר האבען אונזער אייגען, נאר אז דעם סך וואס מיר דא פורט זיין הן סחורות הן מזומנים הן תכשיטי כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות הן חובות בעל־פה הן חובות בשטר הכל כאשר לכל האבען מיר נישט מעהר אונזער אייגען, נאר אז דעם סך, וואס מיר דא פורט זיין און מיר האבען נישט מעלים געוועזען נאך נישט אוועקגעשענקט במתנה על מנת להחזיר. און האבען קיין קינד נישט אבגיליגט, דאס מיר מעכטען דאס מעלים זיין און זענין נישט מעלים מכל הערמות שהפה יוכל לדבר והלב לחשוב. אויף דאס אלעס שווערען מיר ביידע איש ואשה דאז דברינו אמת איז ולא נעלם דבר".

„והשבועה הנ"ל תהיה בפני השמש ושני גובי מסים או בפני השמש ושנים ממנהיגים יצ"ו".

24 פנקס דף ל"ח—מ"ד (סעיף ג') עמ' 92—93.
25 16. מס הגלגולת הגדול 3240 זה' פול'.
25א א. יערי, שלוחי ארץ־ישראל, 254, 477.
26 ש. בובר: קריה נאמנה, ע' 7 ס"ב.
27 שם ע' 11 ס"ב.
27א שם, ע' 8, ט"ו.
28 שם, ע' 51 ס' קפ"ז.
29 מדובר עליו בפרק ג'.
30 עליו — בפרק הבא.
30א שבתי כ"ץ מחבר ס' שפתי כהן.
31 ישראל היילפרין: פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים, תש"ה ע' 156, 159, 169, 184, 206, 212—213, 215.
32 מגלת ספר, ורשה, תרנ"ז ע' 63.
32א קריה נשגבה, פנקס זולקווא, ע' 55.
33 קריה נשגבה ע' 55.
34 פנקס זולקווא דף קנ"א. קריה נשגבה הוספה כ"ה עמ' 111.
35 יחזקאל דוקקעס: ספר אוה למושב, קראקא תרס"ג ע' 5—7, V—VI.
36 מצוטט ב„קריה נשגבה" ע' 25 ובפנקס דד"א (הוצאת ישראל היילפרין, סעיף תר"ב).
37 פנקס זולקווא דף ל"ח—מ"ד נדפס ב„קריה נשגבה" לשלמה בובר הוספה י', ע' 92—94.
38 כשיצא לאור ספרו „בית הלל" החליט הועד דד"א (ג' תשרי תנ"א, פנקס דד"א, ס' תסד ע' 219), ש„שום אדם בעולם לא

ירים ידו להדפיס ספר נחמד הנ"ל (בית הלל) והוא כולו מחמדים דברים ערבים כניתנו מסיני, תוך עשרה שנים מיום שיגמר הדפסתו עד תכליתו".

39 ד"ר אד. פראנקל־גרין: געשיכטע דער יודען וכו' חלק א' 82 (בגרמנית).

40 על שם חותנו ר' אריה ליבוש הכהן.

40א בהסכמתו זו הסכים להגבלות על לימוד בכתבי האר"י לפי התקנה שרבני פולין הוסיפו לכרוז החרם של ועד הגליל לבוב בברודי מיום כ' סיון תקט"ז (1756) על הפראנקיסטים בה אסרו איסור גמור לשום אדם שילמוד עד ארבעים שנה בכתבי האר"י, מן השלושים ואילך הותר ללמוד ספר הזוהר וספר „שומר אמונים" לר' יוסף אורגאס וספר „פרדס רמונים", לר' משה קורדובורו.

בהסכמתו להדפסה השניה של ס' „שומר אמונים" שנדפס בזולקווא בשנת 1766 כתב הרב הז'ולקוואי הר' אברהם מרדכי:

„אם אמנם כן בהדפס ספרים חדשים נפשי בחלה, וביחוד מאן דקא מדפיס בעיקרא אילן הקבלה, העמק שאלה בדברים העומדים ברומו של עולם הגבה למעלה והא תנו, חש לתקלה, שמא ימצאו בני אדם שאינם מהוגנים כאשר קרה בזמננו דור תהפוכות אשר לא נשמרו מן החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ חיים ואתי למפשע פשיעה גסה הנוטלת מאור עינים יגשש כעיור באפלה. אמנם ספר שומר אמונים זה ספר תולדות אדם הנעלה, כאשר חכמים יגידו רבני חכמי ליוורנו אשר תלו עליו שלטי הסכמתם שם יתנו צדקות המחבר דעביד שמירה מעולה, משומר ובא מן המחזיקים אשר תחת ידם המכשלה, ולא ישכון באהלו עולה ודבריו מיוסדים על אדני פז, מגילת האר"י והסכימו על מזבח הדפוס באמשטרדם עלה יעלה... נעניתי לו ראשי" (מצוטט בספרו של אברהם יערי: מחקרי ספר, פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים תשי"ח ע' 453).

41 דמביצר, כלילת יופי, חלק ב' דף פ"ד, א.

41א ד"ר דויד קאופמאן: „די לעצטע פערטרייבונג דער יודען אַאוס וויען אונד נידער־עסטרייך, איהרע פארגעשיכטע 1615—1670, בודאפעסט 1889, זייטע 222 (גרמנית).

41ב שלמה בובר כותב ב„קריה נשגבה" ע' 45 סי' קע"א, שהוא היה חברו של המגיד שלמה קלוגר מבראדי, דבר שהוא בלתי־אפשרי, קלוגר חי בשנים 1785—1869 ור' יצחק אייזיק נפטר כבר בשנת 1735.

41ג ד"ר מאיר לטריס, „זכרון בספר", וינה 1868, ע' 29—30.

41ד ש. בובר, קריה נשגבה, ע' 53 סי' קצ"ו.

42 ארכיון משרד הפנים בוינה, פרוטוקולי—גליציה צ.א. 1787.

43 עליו בספרי „תולדות יהודי ברודי" ע' 100—101.

44 ד"ר יעקב שאלל... ע' 136.

44א תפקיד זה מלא עד שנת תקע"ו (1815).

44ב הוא הגיה בשנת תקנ"ו (1796) את הספר „תנא דבי אליהו" (ז'ולקיב. בשנת תקס"ד (1804), הביא לדפוס בז'ולקיב את הספר „תיקון השולחן", בבית הדפוס של אברהם יהודה מאירהופר (אברהם יערי: ר' אליעזר פאוואר ומפעלו הספרותי ב„קרית ספר" ירושלים, תש"ך, כרך ל"ה ע' 499—500).

44ג לפי יערי (ע' 506—515) נדפס תרגומו של „גדולת יוסף" ב־54 מהדורות.

45 ההוצאה השניה משנת 1807 נדפסה בז'ולקיב, בבית־הדפוס של גרשון לטריס. יצאו לאור עוד מהדורות רבות.

45א בהקדמתו העברית מציין פאוואר שבא לידיו הספר „מעשה בוך" הוצאת אמסטרדם משנת תס"ה (1705) ושם „יסופר מעשיות ומאורעות נפלאים ויקרים מן הגאון ר' יהודה חסיד זלה"ה ומאביו הגאון החסיד ר' שמואל נשמתם עדן. ושאר סיפורים המושכים, המושכים את לבו של אדם לשומעם ולהטות אזנם אליהם הואיל והספר נדפס בלשון אשכנזי הבלתי מובנת לאנשי דורו נתבקש לתרגמו בלשון קל, צח ונקי" נענה לבקשתם".

„והעתקתי את הספר הלז כאשר עיניכם תחזינה מישרים בלשון צח וקל למען יבינו כלם אנשים ונשים וטף! וקראתי את הספר הלז בשם סיפורי הפלאות, נפלאות מעשיותיו המה מאוד מאוד".

בסוף ההקדמה מבקש פאוואר ש„יחושו ויקנו את הספר היקר הלז, לא תחוסו על כספיכם כי טוב סחרה מסחר כסף, ואני הצעיר אערוך שועי לפני אחינו בני ישראל לא להדפיס את הספר הלז עכ"פ משך עשרה שנים מיום דלמטה ובגין דא יבלו ימיהם בטוב ובנעימים, ויעלו לציון ברננים. אמן. הקטן אליעזר פאוויר, ספרא דק"ק זאלקווא".

ספר זה נתפרסם במהדורות רבות. לפי יערי ע' 517—520 ב־21 מהדורות.

45ב לפי יערי (עמ' 515—517) נדפס ב־17 מהדורות.

45ג אברהם יערי: ר' אליעזר פאוויר ומפעלו הספרותי ב„קרית־ספר" ירושלים תש"ך, כרך ל"ה עמ' 499—520 וסקירה בייוגרפית ביבליוגרפית עליו. ש. בובר: קריה נשגבה עמ' 15 סי' ל"ה. לפי י. בן־יעקב: אוצר הספרים ע' 68 ס' 232, ע' 93 ס' 63, ע' 424 ס' 468. „יעווריייסקאיא ענציקלאפעדיא" (ברוסית) VI ע' 27. זלמן רייזען: „לעקסיקאן פון דער יודישער ליטעראטור", ורשה 1914, ע' 459, לעקסיקאן, וילנה 1920, כרך ג' ע' 6—9. ד"ר יעקב שאצקי א': יודישער אויסגאַבעס פון דער דראמע „מלחמה בשלום" (אליעצר פאווירס ספר „גדולת יוסף"). ד"ר יעקב שאצקי ב': ארכיוו פאר דער געשיכטע פון יודישען טעאטער אין דראמע, ניו־יארק 1930, ע' 151—158. ד"ר ישראל צינבערג: תולדות ספרות ישראל, תל־אביב 1960, כרך VI ע' 272, 359—360.

לפרק V — ז'ולקיב במוסדות האוטונומיה

1 לבוב, ברודי, ז'ולקיב, טישמיניץ, בוצ'אץ', בוהורודצ'אני, רוהאטין, ליסקו, זלוצ'וב.

2 הם משתייכים גם לועדת־הכספים של ועד דד"א.

3 קריה נשגבה ע' 96—97.

4 עליו — בובר קריה נשגבה ע' 45 ס' קס"ט.

5 ד"ר מאיר באלאבאן: מבעיות המשטר של יהדות פולין, 1932 ע' 6. (בפולנית).

6 ד"ר י' שיפר: בייטראגע צור געשיכטע דער... יודען־טאגע אין פאלען... דעס XVIII יאהרהונדערטס... 1912 עמ' 458. (הנקודות — למלים שאין לפענחן).

6א בהתוועדות בבורקה השתתפו 18 צירים: 4 מלבוב, 4 מברודי, 3 מז'ולקיב, ובכללם הרב משה פנחס, 1 מטישמיניץ, 1 מססרי, 1 מליסקו, 1 מיאבורוב, יחד 15 ו־3 מנהיגי המדינה. (זכרונות ר' דוב מבוליחוב, הוצאת ד"ר מ. וישניצר, ברלין 1922, עמ' 91).

7 הוא וגיסו נתן רצו שהרב ר' יעקב עמדין יתיישב בז'ולקיב „ואלמוד בבה"מ שלהם ולעשות לו הספק האובה", מגילת ספר ע' 63.

8 סי' ד', בשם הרב המופלא ומופלג הנגיד מו"ה נתן זצ"ל מזאלקווע (מצוטט ב„כתבי הגאונים" **לצבי הלוי הורוויץ** פיוטרקוב, תרפ"ח ע' 33).

9 בנם הרב נפתלי הירץ היילפרין היה חתנו של בעל ה„פני־יהושע".

10 ד"ר מ. באלאבאן: „סטודיא היסטאריטשנע, ורשה 1932, ע' 136 (בפולנית).

10א ד"ר נ.מ. גלבר: „תולדות יהודי ברודי", ירושלים ע' 41.

11 „פנקס ועד ארבע ארצות" מ' 68 LXVIII.

12 פנקס דד"א (ישראל היילפרין) ע' 416, 419, 439.

13 בהקדמה לס' בית שמואל אחרון נאוו־דבאר, תקנ"ז.

14 פנקס ועד ארבע ארצות לישראל היילפרין סי' רנ"ז, ע' 103 מס' 19 ע' XX.

מס' 19 ע' XX. ד"ר לואיס לעווין: „נויע מאטעריאליען צור געשיכטע דער פיערלאנדעס סינאדע", פרנקפורט 1916. ס.א. חוברת III, ע' 16—6 (בגרמנית).

15 „פנקס ועד ארבע ארצות" עמ' 310 ס' תקצ"ג, עמ' 317 ס' תרכ"ד.

16 „פנקס ועד ארבע ארצות" עמ' 156, ס' שנ"ז עמ' 159, ס' ש"ס, עמ' 169 ס' שפ"ה, עמ' 184, ס' ת"ה עמ' 206, ס' תל"ג עמ' 212, ס' תמ"ז עמ' 213, ס' תמ"ח, עמ' 215, ס' תנ"ד עמ' XXVI מס' 24.

17 נפטר בז'ולקיב בשנת 1698 (ה' אייר, תנ"ח).

לפרק VI — שבתאים בז'ולקיב

1 ראה גרשם שלום: התנועה השבתאית בפולין ב„בית ישראל בפולין" ירושלים, תשכ"ד עמ' 47—51.

1א לחבורה קדושה של ר' יהודה חסיד השתייך ר' מרדכי מז'ולקיב שהיה כבר בשנת תנ"ז (1697) בירושלים. באותה שנה יצא לפולין ולגרמניה והיה בחו"ל עד חודש תמוז תנ"ט לא כשליח ירושלים; לא מן הנמנע שהיה אפילו שליחה של החבורה הקדושה להכין לה את הדרך ולהכשיר את עלייתם של החסידים לירושלים. כשיצא בשנת תנ"ז מירושלים שלח אתו ר' יהודה־ליב כ"ץ, מנכבדי **העדה האשכנזית בירושלים**, אחד מג' הממונים על חלוקת כספי **הנדבות** מחו"ל, שעסק במכירת ספרים וכתבי־יד לר' דוד אופנהיים, כתבי־יד ומזכרות מארץ־ישראל.

באסרו־חג פסח תע"ז כתב לר' דוד אופנהיים:

„גם שלחתי לו זה שנה וחצי ע"י יהודי אחד מק"ק שאלקווי ושמו מרדכי שיצא מכאן ס' כ"י פירוש הרא"ש על זרעים וטהרות אשר לו נשאר לנו במדינתנו חבר וגם שני שקאטולות (חתיכות) מאבני המקום אדמת־קודש עם בורות העשוייה פה משמן זית ואפר מקודש מאדמתנו הזאת".

היות ולא קבל אשור כתב לו שוב בה' תמוז תנ"ט: „זה שנתים בקרוב שלחתי לכל אחד כמה חתיכות מאבני המקום ובורית עשוייה מאדמת קודש ע"י יהודי אחד מק"ק זאלקיוו, ושמו האלוף ר' מרדכי, ולא ידעתי עדיין אם קבלתם או לא". (מאיר בניהו: „חליפות אגרות בין הקהלה האשכנזית בירושלים ור' דוד אופנהיים בירושלים" שנה ג' (תשי"א) עמ' קי"ח—קי"ט, קכ"ג).

2 כפי שנקרא בשנת תס"ט בפנקס קהילת טיקטין ראה: ישראל היילפרין: הגולה וארץ־ישראל (מתוך פנקסאות) ב„העולם" 1930, גל' ל"ו (2/9) ע' 718—719.

3 חכם ספרדי, ברוך קוניו, שהועמד או העמיד עצמו בראש מכתות השבתאים המומרים ויקרא לעצמו ברוך־יה (ברוכיה). (גרשם שלום: „ברוכיה, ראש השבתאים בשאלוניקי", ב„ציון" תש"א, ע' 129).

4 פורסם ע"י פרופ' ד"ר גרשם שלום: „אגרת מאת ר' חיים מלאך, ב„ציון", תש"ו, ע' 174.

5 ישראל היילפרין: במאמרו „הגולה וארץ־ישראל" „העולם", 1930, ע' 719.

6 גרשם שלום: „חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי", ירושלים תרצ"ח עמ' י"ג.

6א מצוטט במאמרו של מאיר בניהו: „החברה קדושה של ר' יהודה החסיד בספר־היובל לשניאור זלמן שזר, ירושלים, תש"ך, ע' קע"ו.

7 אברהם יערי: „שלוחי ארץ־ישראל", ירושלים, תשי"א, ע' 524—525.

8 יעקב עמדן, ספר „תורת הקנאות" מהדורה לבוב 1870, ע' 70.

9 אל. קראסהאור: „פראנק אי פראנקישצי, אננעקסא, (בפולנית), כרך ב' עמ' 337 מספר 1478.

10 גרשם שלום: „מצוה הבאה בעבירה", ב„כנסת", ירושלים, תרצ"ז, ע' 374.

11 הרב יעבץ: „ספר ההתאבקות", לבוב, תר"ל, דף א' עמ' א' ו־ב.

12 נדפס מכ"י „גחלי אש" בספרו של ד"ר משה פרלמוטר „ר' יהונתן אייבשיץ ויחסו אל השבתאיות", ירושלים, תש"ז, ע' 41—42.

לפי מחקרו האחרון של מאיר בניהו ב„ספונות" ח"ב, היה ישעיה זה בנו של ר' יהודה חסיד, שהרע לעשות מאביו. חי עם אביו בירושלים ואינו חתנו, כגירסת הרב יעב"ץ.

13 לפי ישראל היילפרין פנקס „ועד ארבע ארצות" ע' 390, הוכרז החרם לא בשנת תקי"א, אלא תקי"ד, שכן נתמנה ר' משה פנחס ל„נאמן" בית ישראל דד' ארצות, אך בי"א אלול תקי"ג ובודאי חזר לביתו לז'ולקווא, אלא בערב ראש השנה. בחשון תקי"ד הוכרז חרם על מנדיו של אייבשיץ ביארוסלב בחתימת אביו של ר' משה פנחס ובני סיעתו.

14 נדפס בספר „לוחות עדות", הוצאת י. ו. שטילר, ז'ולקווא 1865, הוצאת ורשה, 1902, עמ' 92—94.

14א פנקס „ועד ארבע ארצות", ע' 416 ס' תשנ"ב.

15 בקאמיניץ—פודולסקי הצליחו הפראנקיסטים להשיג החלטת הכנסיה לשרוף ספרי תלמוד בקאמיניץ.

16 לפי רשימת הכנסיה הקתולית בלבוב נדפס בנספחים לספרו לפי רשימת הכנסיה הקתולית בלבוב נדפס בנספחים לספרו של אלכסנדר קראוסהאור: „פראנק אי פראנקישצי פולסצי" (בפולנית).

17 כנ"ל.

18 ד"ר מאיר בלבן: התנועה הפרנקית, כרך א' 33/1 371, 526.

לפרק VII — בתי־דפוס

1 לתולדות הדפוס בזולקווא ראה:

I צ.ה. חיות: „די העברעאישע טיפאגראפיע אין ז'ולקיעוו „אריעט" — ליטעראטור־בלאט 1941, נומער 43 (23/X) זייטע 665 (בגרמנית).

II באאודקיע: „היסטאריאַ דרוקאַרן וו פאַלסצע", קראקוב 1862, כרך II עמוד 153 (בפולנית).

III ס. באראנטש: פאמיאנטקי מיאסטא ז'ולקווי, לבוב, 1877.

IV ד"ר מאיר לטריס: „תולדות אבי היקר, הורי ומורי, אורי וישעי הרב החכם מו"ה גרשון הלוי לעטעריס", נדפס ב„בכורים" לנפתלי קעללער לשנת תרכ"ה, וינה תרכ"ד, עמ' 51.

V חיים דוב פרידברג: תולדות הדפוס העברי בפולין, תל־אביב, תש"י, ע' 62—69.

VI שלמה בובר: קריה נשגבה, קראקא, תרס"ג.

2 הוא נולד בגרמניה ואינו ממוצא ספרדי כפי שכותב נינו ונכדו ד"ר מאיר לטריס במאמרו „ר' גרשון הלוי לעטעריס" ב„ביכורים" לנפתלי קעללער, שנתון לתורה, וינה תרכ"ד ע' 52.

אורי פבוס הלוי היה רב בעמדין, ובשנת 1594 הביא משם לאמסטרדם קבוצה של יהודים־אנוסים שנמלטו מספרד ופור־טוגל בשנים אלו. הוא הכניס והדריך את פליטי ספרד ופורטוגל בחוקי ומנהגי אמונת ישראל, עשה הרבה להקמתה של הקהלה היהודית באמסטרדם וייצובה בפעולה זו נעזר ע"י בנו אהרון אורי, שמל 931 מפליטי ספרד ופורטוגל (ד"ר מ. קיזרלינג: ספרדים, לייפציג 1859, ע' 168).

2א נח"ש=נדוי, חרם, שמתא.

3 פנקס „ועד ארבע ארצות", עמ' 120, פ' רפ"ט.

4 פנקס „ועד ארבע ארצות" עמ' 157, 167, סי' ש"ס.

5 החלטת הועד ב: ש. בובר „קריה נשגבה" עמ' 195, „פנקס ועד ארבע ארצות" עמ' 237—238, סי' תק"י.

6 „קריה נשגבה" עמ' 104, „פנקס ועד ארבע ארצות", עמ' 242, סי' תק"כ.

7 בשנים 1690—1715 נדפסו בז'ולקיב במספר ניכר ספרים של מחברים שעמדו בקשרים עם מרכזי השבתאיים.

7א ב־25 ביוני 1750 קיבל גרשון את הרשיון מבעל העיר מיכאל ראדז'יוויל. מיכאל ראדז'יוויל שתכנן להקים בית־דפוס בעירו ניאשוויאז, הזמין את גרשון לבוא ולארגן את בית־הדפוס. „רייעסטי אי נאדפיסי" (בפולנית) כרך III עמ' 67 מס' 1982.

8 את בנה גרשון ילדה בשנת 1770, בימי המגפה הקשה, בישבה באהל עם הנמלטים מן העין בהרי הסביבה, היא היתה מטפלת במעשי צדקה ומחלקת כל יום ששי לעניות הקהילה חלות, בשר ותרומות כסף (ד"ר מאיר לטריס „זכרון בספר", וינה 1868, עמ' 14).

9 זאב חלף בן גרשון ונכדו של חיים דוד, היה גם סוכן בפירמה קריגסהאבר ונסע בשמה לסמירנא, שם חלה בחלירע ונפטר בי"ד תמוז תקל"ה (1775).

9א באותה שנה בחודש יולי פנה חיים בן אהרן בבקשה לוינה: „חיים אהרונוביץ' איין יודישער בוכדרוקער אין ז'ולקיעוו ביטעט ביי דער פאן זיינען... אאוף אייגענע קאסטען ערריכטען בוכרוקעריי... אונד געגען אלע בעאיינטראכטונגען... צו ווערדען" (בגרמנית) (פראט. גאליציען 1782, יולי 6), על יסוד פנייתו דרשה הממשלה בוינא ב־11 ביולי 1782 דו"ח מפורט.

10 ארכיון משרד הפנים בוינה, כרך IV וכרך VII מס' 2627.

11 ארכיון החצר והמדינה, וינה, מיסמכי המדינה משנת 1782 מס' 1652.

12 דעקרעט דאס גאליצישע גוברניום, דער לעמבערגער יודישען בוכדרוקערן טשארנע לעטעריס, ווירד די ערלאובניס ערטיילט נאך ז'ולקיעוו צו איבערזידלען אונד איינע בוכדרוקעריי צו ערעפנען" (בגרמנית) פראט. גאליציען 1793, אויגוסט, 64.

13 משרד הפנים בוינה מס' 2627 כרך VI עמ' 7.

14 צ. ה. חיות: „אור־יענט", ליטעראטור־בלאט עמ' 670. במאמרו מתלונן הרב חיות על „העובדה המצערת שבמשך 160 שנים שכחו בעלי הדפוס להדפיס את התנ"ך.

לפרק VIII — „בימי הכיבוש האוסטרי"

1 בשנת 1768 חנה בז'ולקיב צבא רוסי בפיקודו של גנרל־מאיור קרצ'טוב. ביומנו הוא מספר, כי ב־16 לאפריל 1768 שכר בז'ולקווא שני יהודים שיעבירו „בלי סכנה" את המאיור זאקרסמסקי דרך הגבול התורכי. נדפס ב„רעיעסטי אי נאדפיסי" כרך ג' מס' 2196 עמ' 187.

1א המעשה של האציל אבריסט קורופאטניצקי, קאשטלאן מבלז לשעבר שהקים באחוזתו... כנסיה ובפנים הציב שלט עם נוסחה בה מתואר מצב הפולנים, מוכיח, באיזו מידה היתה דעה זו מושרשת בשכבת האצילים. באחת השורות מודגש,

שבאוסטריה רק היהודים הם בעלי חרויות: ליבערלא־יודאעי טיבאַס סאטוראטי וולדיסלב זוז'ינסקי: גאליציאנא, לבוב 1872, עמ' 92.

2 פראט. גאליציען, 1780, אפריל עמ' 14.

3 ארכיון משרד הפנים, וינה, פראט. גאליציען, 1780, אפריל.

4 פראט. גאליציען, 1782, נובמבר, עמ' 77 וגם „אקטא", כרך 4, מס' 64.

5 פרט. גאליציען, 23 אפריל 1780.

6 פראט. גאליציען, 16 נובמבר 1783 2 אוגוסט, 1784.

7 המסים של יהודי גליציה לאוצר הממלכה הגיעו בשנת 1809 לסך של 2.622.765 פלורין, סכום ענקי בימים ההם.

8 ארכיון משרד הפנים, ווינה 45, פראט. גאליציען, פעברואר, 1784.

9 כאשר שאל המרצה לעניני גליציה בוינה, יאן וואצלב פון מאירגליק, בזמן סיורו, בשנת 1783, את שרי־המחוז, אם משתמשים היהודים בכל מיני אמצעים כדי להניע את האכר לסבוא, ענה שר־המחוז ז'ולקיב, שהאכרים באים מעצמם ומאיימים על המוזג היהודי אם אינם מקבלים יי"ש.

10 ארכיון משרד הפנים, וינה, 33, פראט. גאליציען, דעצעמבער, 1789, כרך IV, ב', תיק 2602.

11 פראט. גאליציען, 99 אויגוסט 1775.

12 ר' מרדכי בן חיים רובינשטיין היה בעל בית־דפוס, בנו שלמה היה למדן מופלג ומדפיס ידוע, לעת זקנתו נתפנה מכל עסקיו ושקד על התורה, בתו שרה לאה היתה אשתו של הגביר, מראשי נכבדי קהילת לבוב, ר' אברהם ישעיהו בן יוסף צבי בובר, אביו של החוקר הידוע ר' שלמה בובר (ר' מרדכי רובינשטיין — ספר „נטעי נאמנה", ירושלים, תרס"ח).

13 ארכיון משרד הפנים, ווינה, פראט. גאליציען, 1798—1785.

13א אקטא, 15 יולי 1788, מס' 102. (רעקרוטען)

13ב פראט. גאליציען, סעפטעמבער 45, אקטא 22.

13ג שם 1789, אקטא 40 יולי מס' 102.

14 פרט. גאליציען, מארס 17 ע' 109.

15 שם נאועמבער 1784, ע' 65.

16 שם יאנואר 1785, ע' 201.

17 שטייגער כרך II עמ' 72—70.

18 שטייגר עמ' 72—70.

19 פראט. גאליציען, 19 יולי 1792.

20 ארכיון משרד הפנים, וינה, 1804, יוני תיק 2580.

21 1804, תיק 2580, כרך IV.

22 קוליקאוו, מאגיעראוו, ראווא, מאסטי־וויעלקיע, ניעמירואו קריסטינאפאל, סאקאל, טארטאקאוו, ווארעז', בעלז, אוהנאוו, אלעשיצא, לובאטשאוו, ציעשאנאוו, ליפסקא.

23 שטייגער כרך I, סעיף 51.

24 שם בעמוד 130.

25 תיק 2580, כרך IV.

26 לסוג א' השתייכו בעלי־מלאכה, שכירים, לסוג ב': אנשים בשרות צבורי, לסוג ג': סוחרים.

27 פראט. גאליציען, אקטאבער 1791, 66—60 ומס' 20625.

28 שם דעצעמבער 1775, עמ' 171.

29 שם אויגוסט 1785, עמ' 11 אקטא מס' 9 (בתי כנסיות יהודיים).

30 באחד התיקים בארכיון משרד הפנים בוינה מצאתי את הצעתו מ־27 ביוני 1788 שהוא הגיש יחד עם שילר פון ליכטנברג להטיל מסים יהודיים חדשים. אולם הממשלה הוינאית לא הסכימה להצעתם, מתוך הצעה זו אנו למדים שבשנת 1788 היה עוד בז'ולקיב. דסאואר תירגם את התיק והדפיס גם סידורים ומחזורים עם תרגום גרמני..

30א ארכיון משרד הפנים תיק 2658, אקטא 9 1787. (בתי כנסיות יהודיים).

31 תיק 2658 11. VI. סוף אוקטובר 1797.

32 פראט. גאליציען, יאנואר 1797, עמ' 49.

33 שם דעצעמבער 1792, עמ' 46.

34 תיק 2581, ת. 11, IV.

35 תיק 2658, ת. 11, IV.

36 שטייגער, כרך 1, עמ' 138.

36א תיקים מ־2632 עד 4357, שנת 1819, כרך IV.

37 מ־6 במאי 1822 בארכיון הנציבות בלבוב „ענינים כלליים יהודים", 1828 כרך IV מס' 60083, תיק 11.

38 ארכיון משרד הפנים בוינה, 2663 תיק 11.

39 הרב ר' אריה ליב היה בעלה של בתו מרים, שנפטרה באמסטרדם, י"ז תמוז, תקי"ג (1753), והוא נפטר בשנת תקט"ו (1755).

40 עליו הספד (נקרולוג) ב: „די נייצייט", 1879 מס' 6 עמ' 44.

41 ארכיון משרד הפנים, וינה 1827—1819 תיק 4 מס' 2583.

לפרק XI — השכלה

1 ד"ר מאיר לטריס, „זכרון בספר", וינה, 1868, עמ' 10.

2 „כרם חמד", מחברת ו', עמ' 44.

3 מאמרו של לטריס ב„יאהר בויך פיר איזראליטען", וינא, 1857, עמ' 213—212.

4 לטריס „זכרון בספר" עמ' 18.

5 שי"ר ב„כרם חמד", מחברת ו', עמ' 45.

7 ד"ר הנריך גרץ ב„תולדות היהודים כרך י"ב עמ' 463—462: „מילדותו עד שהיה לאיש, כמעט שלושים שנה, היה שי"ר עושה את דרכו מלבוב לז'ולקיב לפחות פעם בכמה חדשים כדי לבקר את החוקר הנועז והמהולל, את הוגה־הדעות, רנ"ק, ולהתווכח אתו בעניני מדע. קרוכמל כה התרגל לשוחח עם ידידו הצעיר והמוכשר, שהיה בא לבקרו בלבוב כל אימת שנושא של מחקר עלה במחשבתו".

על ביקורים אלה מספר גם הביוגרף של שי"ר א. פאריעס: „תולדות הרב הגאון ר' שלמה יהודה ליב ראפפורט", וינה, תרכ"ט, עמ' 30.

8 „שבילי עולם", חלק א', עמ' 7.

9 „כרם חמד", מחברת ב', עמ' 68.

10 לטריס, „זכרון בספר", עמ' 53.

11 זכרונותיו של פביוס מיזס, ב„אוצר הספרות" של גרבר כרך III עמ' 70.

12 ד"ר לטריס: „ש"י רפפורט" — נגד ורטהיימר" יאהרבוך דער איזראליטען", וינה, תרי"ח, (1857) עמ' 220—219.

13 אחדים מהחסידים ביקרו אצל החכם דוד ובקשוהו, שישאיל להם מכתבים עבריים, הואיל והלשון העברית של הקראים היא נקיה, בלי תערובת לשון הגמרא ופוסקים, כי ברצונם להשתמש בהם כחומר־קריאה עברי לנוער. החכם נתן להם מספר מכתבים וביניהם גם מכתבו של רנ"ק, בו הוא מבטיח שהוא — הקראי — בן העולם הבא, בניגוד לדעת האדוקים בענין הקראים.

13א לטריס, „זכרון בספר" עמ' 40.

14 נדפס ב„שולמית" שנה ה' חוברת 3 ואח"כ ב„הצפירה" של לטריס עמ' מ"ד—נ', ב„מכתבי עברית" של לטריס (וינה 1886) עמ' 127—130.

קטעים גם ב„זכרון בספר" של לטריס עמ' 46—52 וד"ר רבידוביץ „כתבי רנ"ק", ברלין, תרפ"ד עמ' תי"ג—תט"ז.

15 לטריס, „זכרון בספר" עמ' 53.

16 ד"ר ל. צונץ ב„יאהרבוך פיר איזראעליטען" 1843 (תר"ג).

17 1 קורעץ = 120 ליטר.

18 לטריס, „זכרון בספר" עמ' 72.

19 לטריס, „זכרון בספר" עמ' 88.

19א שמו יצחק ראבינזאהן.

19ב נדפס בספר „מכתבי בני קדם", לפי לטריס, וינה, תרכ"ו, עמ' 65—67.

20 לטריס, „זכרון בספר" עמ' 89.

21 לטריס, עמ' 84—85.

22 לטריס, עמ' 87.

23 נדפס בנספחים בספרו של ד"ר רפאל מאהלר „דער קאמף צווישן השכלה און חסידות אין גאליציע, ניו־יארק, 1942 עמ' 212, תעודה 4.

24 לטריס, עמ' 65—66.

25 לטריס, עמ' 66.

26 מכתב שלו אל שי"ר מח' טבת תקצ"ח (1838) נדפס ע"י ד"ר רבידוביץ: „כתבי רבי נחמן קרוכמאל" עמ' תל"א.

26א „כרם חמד", תקצ"ג, חוב' א'.

27 במכתב אל ידיד הוא כותב בפירוש:
„כאן אין לי דבר ואף איני נדרש לשום אדם" (ד"ר מ. לטריס, ב„ווינער מיטטיילונגען", 1857, עמ' 14.

28 על קרוכמאל עיין:
א) ד"ר ל. צונץ „נחמן קרוכמל" ב„יאהרבוך פיר איזראלי־טען", וינה, 1844 (תר"ה).
ב) ש.י. רפפורט ב„כרם חמד", חוב' ט.
ג) ד"ר מאיר לטריס: „זכרון בספר", וינה 1869 עמ' 37—75.
ד) ש.י. הורוויץ: „ציון" לנפש רבנו נחמן הכהן קרוכמל, ורשה, 1887.
ה) ד"ר י. ל. לנדוי: „נחמן קראכמאל — איין העגעליאנער", ברלין, 1904.
ו) ד"ר ש.א. הורודצקי: „ר' נחמן קרוכמל, „העולם" תרפ"ד גל' 41, 42.
ז) ד"ר ש. רבידוביץ: „כתבי רנ"ק", ברלין, 1924.
ח) ד"ר ש. רבידוביץ: „קליטת רנ"ק והשפעתו", „העולם", תרפ"ד גל' 6, 7, 9, 10, 13, 17, 18.

29 לטריס: „זכרון בספר" עמ' 113: „מרת רעלע עלמה משכלת ויפת מראה, העלמה הזאת אשר פעלה גדולות בעט סופר מהיר בתבונות כפיה, יקרה מאוד גם בעיני החכם הרנ"ק, ופעמים רבות אמר בקהל רב, כי היא תנחיל לנו בני ישראל כאשה המהוללת בחכמתה הגבירה שטאעל".

30 יעקב שמואל ביק במכתבו אל שי"ר, מר"ח חשון תקצ"ו, נדפס ב„אוצר הספרות" לש.א. גראבר, קראקא, תרנ"ד כרך 4, עמ' 262—266.

31 צ.ה. חיות: „נעקראלאג איבער ש. בלאך" ב„אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומ'ס", 1895, מס' 47, עמ' 702.

31א אגרות ר' שלמה בן אדרת: על למודי הפילוסופיה מתשובותיו סימן תי"ד—תי"ח.

32 „זכרון בספר", עמ' 110—111.

33 „קורות העתים". קורות נוספות של יעקב בודק, לבוב, 1851, עמ' תקפ"ד.

34 לטריס: „זכרון בספר", עמ' 87.

35 „זכרון בספר" עמ' 33.

36 „זכרון בספר" עמ' 33.

37 „זכרון בספר" עמ' 39.

37א ווינער מיטטיילונגען" „ווינער בלעטער" היו בעיקר מוקדשים לבעיות היהודים בגליציה והיו, למעשה, כלי־מבטא של משכילי גליציה. לטריס נלחם בכתבי־עת אלה בחרדים, וביחוד, בחסידי גליציה. אולם הגן בכל הזדמנות על כבודם של יהודי גליציה ויצא בחריפות נגד השמצתם והשפלתם בחוגי יהודי המערב. לפי דעתו, אכן הגיעה השעה לבער לתמיד מכל חברה הגונה את הדעה הקדומה והבלה מיושן על פולין, גליציה, שהיתה שגורה בימי הבערות שעבר זמנה" (ווינער מיטטיילונגען, 1856, מס' 38, עמ' 152).

38 עיין מאמרי: „תולדות היהודים בדרוהוביץ", ב„ספר הזכרון לדרוהוביץ בוריסלב והסביבה" תל־אביב, 1959 עמ' 34.

38א לטריס: „זכרון בספר" עמ' 87.

39 מכתבו של יעקב שמואל ביק בספר „מכתבי עברית" ללטריס עמ' 154.

40 שיר זה נדפס בפעם השניה ב„כוכבי יצחק", 1868 עמ' 39—40.

41 גדול שברי — החכמה מר צורחת
מנעים זמירות איך ישכון דומיה
בהמית כנורו כל נפש שומחת
מר תייליל השפה העבריה
והאמת נואמת — על לשוני מלתי
גבור בעטו עליז גאותי
עזב מקור משחת, עמך המעל
פה מלונו שם מעונו — ויעל.

(נדפס בג' באדר: ב"מדינה וחכמיה", ניו־יורק, תרצ"ד.

42 ד"ר שמעון ברנפלד: "זכרונות" ב"רשומות", כרך ד, תל־אביב, תרפ"ו, עמ' 183—184. גרץ מזכיר את מימון באחד מספריו ומביא דבר־חכמה בשמו.

43 כרך י"ח (1853) עמ' 72, 73, כרך כ"א (1856) עמ' 72—74, כרך כ"ו (1861) עמ' 48. כרך כ"ז (1862) עמ' 83—84.

לפרק X — בתקופת האמנציפציה

1 "זכרון בספר" עמ' 8—10.

2 "קורות העתים", קורות נוספות, סימן מ"א.

3 אשתו של הרופא ד"ר נטע הורוויץ, מטרנופול.

4 "השחר", שנה שניה, עמ' 51.

5 נראה, שרוב הרבנים שנדרשו לתת חוות־דעת, הסכימו להשתתפות האדמו"רים באספות הרבנים, כי באספת הרבנים שכונסה שנת 1830 השתתף גם הרבי ר' הירש ז'ידאצ'ובר.

6 תזכיר מ־2 באוגוסט 1816 ארכיון משרד הפנים בוינה כרך IV, 148 מ־1816, 2/8.

6א ברוח זו מסר גם שי"ר חוות דעתו בשנת 1826, שנדפסה ב"אוריענט", 1840, עמ' 263. שי"ר דרש גם להקים סינוד רבנים.

7 ד"ר י.מ. יוסט: "נייע געשיכטע דער איזראעליטען", ברלין 1846—1847, חלק 3 עמ' 87.

8 בשנת 1833 השתדל לקבל את הרבנות אחרי פטירת הרב ר' משה מינץ, ושנית בשנת 1835 אחרי מות הרב ר' צבי הלר — אולם, לשוא.

ראה, ישראל דוד בית־הלוי: ר' צבי הירש חיות, תל־אביב, תשט"ז, עמ' 85—91.

9 מנחם מנדיל מוהר, נחמן הכהן פישמן, יעקב בודק, יעקב מנטש יסדו בשנת 1836 כתב־עת בשם "הרואה" לבקר אחרי ספרי החכמים שי"ר, צונץ, יש"ר ושד"ל. הם יצאו בחריפות נגד שי"ר והשתדלו להשפיל את כבודו.

10 נדפס ב"השחר", שנה י"א, עמ' 507.

11 "אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומ'ס", מס' 16, אפריל 1845 עמ' 224—227.

12 ביוני וביולי 1846 עמד בהצטיינות בבחינות היסטוריה, פילוסופיה וכו'. (אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומ'ס", 1846, מס' 26 עמ' 380.

13 תעודת־הבחינות עם הציונים ראיתי בידי נכדו הרב הראשי בוינה פרופיסור ד"ר צבי־פרץ חיות. להערה זו יש לציין, שגם שי"ר למד באוניברסיטת לבוב. היה מבקר בהרצאות הפרופיסו־רים בתלבושתו היהודית־המסורתית וסבל הרבה, כי הסטודנטים הנוצרים צחקו ולעגו לו. אולם שי"ר העדיף את הלעג על תלבושת "גרמנית" וזעם האדוקים. לא ידוע אם עמד שי"ר בבחינות כמו הרב צבי הירש חיות. ד"ר מ. לטריס ב"יאהרבוך פיר איזראעליטען", וינה 1857 עמ' 209.

14 נדפס ב"וינער בלעטער" 1851, עמ' 57.

15 בשנים אלו השתלטה החסידות בחיי הקהילות והרבנים ביחוד בערים הקטנות ובעיירות, היו כפופים למעשה למרות האדמו"רים והיו, לדברי ד"ר יוסט "אירע קראאטורען" (אוצר. אוננאלען, 1831 מס' 26—30 עמ' 238).

16 במאמרו על ברכות נדפסה תמונתו שצייר בשנת 1844 הצייר סטאדלען.

17 על ר' צבי הירש חיות ראה את הסקירה הביוגרפית של יעקב בודק ב"כוכבי יצחק"; "כתר תורה" כרך י"ז עמ' 91—93, כרך י"ח עמ' 53—59, כרך י"ט עמ' 49—53 וכרך כ' עמ' 60—63 (נדפס ב"קורות העתים" של טרביטש—בודק, לבוב 1851). "האסיף" כרך ד' עמ' 155—160.

שמעון משה חאנעס "תולדות הפוסקים" ורשא, תרפ"ט, עמ' 173—174..

פרופ' ד"ר פ.צ. חיות: ר' צבי הירש חיות ב"רדוסטא איזראע־ליטיקא" כרך ב', מס' 19, עמ' 785.

ישראל דוד בית־הלוי: ר' צבי הירש חיות, תל־אביב, תשט"ז.

ד"ר נ.מ. גלבר: "תולדות יהודי ברודי", ירושלים תשט"ו עמ' 201—223.

18 הסופר יוסף כהן צדק מספר במכתבו אל ד"ר לטריס (מיום א' מרחשון תרט"ז):

"וראה דרך עוצב כי ביום הזה היתה פה לבוב יום קבורת גאון הדור אחד ממאהבינו הוא ש"ב (שאר־בשרי) וידיד נפשי הרב הגאון האמתי, שר התורה המבקר הגדול מו"ה צבי הירש חיות זצללה"ה, ואשמיע זאת למען תוכל להשמיע במכתב העת אשר לך ("וינער בלעטער") למען יבכו כל חכמי דורנו יחיו את השרפה אשר שרף ה' ותהיה אתה הראשון אשר תעורר עליו לויתן. והנני להשמיעך ביום א' אי"ה מה היתה סבת מחלתו ומה הניעתהו לבוא לפה לבוב. אך עתה אשמיעך רק אשר שמעתי מפי השמועה ומה שראו עיני. בהיותו בקאליש נפלו הוא ואשתו למשכב בחולאים רעים "לעהמונג" ר"ל וצוו עליהם הרופאים בקאליש אחרי שחקרו כי האויר מזקת להם, כי ישובו לזאלקווא, ואחרי אשר ביום כפורים הזה אחר תפלת כל נדרי מתה עליו (22/9) אשתו הרבנית אשת נעוריו, שם יגון אל לבו, ועי"ז רבתה עליו מחלתו, והסיב את לבו לנסוע ללבוב לרופאים, וביום ד' שבוע זה הוא שלשום ובדרך אחזהו השבץ ר"ל ואתמול בלילה בשעה שמינית (8 אוהר) נפסקה חוט חיתו. והיום בשעה אחד עשר (11 אוהר) הובל לקבורות בכבוד גדול אף כי הגשם היה גדול מאוד וספדוהו הרב מו"ה יוסף שאול נאטהאנזאהן (אחד מבעלי מחברי ספר "מפרשי הים") גם הרב מו"ה בנימין וואלקף בלומענפעלד מ"מ בתוך העיר.

המה ספדוהו לפני הבית הכנסת הגדולה דחוץ לעיר ועל בית החיים החדש ספדוהו ידידנו הרב מו"ה יעקב ייטיש נ"י בעמ"ח "אהלי יעקב", ובקשו גם ממני בניו כי גם אנכי אספידנו רק מחמת ערב שבת לא הספדתי, והנני להציב לו מצבת עולם ב"מגד־ירחים" לחודש מרחשון הוא חוברת שניה".

נדפס בספר "מכתבי בני קדם" לד"ר לטריס עמ' 83, מאמרו

„מות ישרים" של י. כהן־צדק נתפרסם ב„מגד ירחים" ב' עמ' 106.

דברי הספד עליו ב„אלגעמ. צייטונג דעס יודנט. (1855 עמ' 579) נאמר:

„חיות היה אחד מחוקרי התלמוד המובהקים בתקופתנו זו, ספרו „מבוא התלמוד" מוכיח על ידיעותיו המרובות. הוא כתב בקורת על „אסיפת הרבנים" (1844) מנקודת השקפה של התלמוד, שלא על דרך האפיקורסות והצדיק את תיקוני סדר התפילות בביהכנ"ס בוינא".

19 ד"ר ר. מאהלער: „דער קאמף צווישן השכלה און חסידות אין גאליציען" עמ' 159.

20 „אלג. צייטונג דעס יודענטומס, 1837 עמ' 396.

21 כתבה מלבוב ב„אלג. צייטונג דעס יודענטומס"' 1837, מס' 185.

22 „אוריענט" 1844 עמ' 360—366 כתבה מז'ולקווא על „תולדות בית החולים היהודי בז'ולקיב".

23 בהלויתו (ב־28 ביוני 1872) הספידו המטיף הידוע בלבוב, ברנהרד לוונשטיין.

24 הבטאון האוסטרי המרכזי לחופש הדת והתרבות, „לתולדות הספרות של היהודים בעריכת איזידור בויש וד"ר מ. לטריס, וינה, 1848, עמ' 131.

25 ה. רייטמאן, מטרנופול, קול־קורא לקהילות היהודיות בגליציה (פורסם בבטאון הנ"ל עמ' 292—293).

26 נדפס ב„היסטארישע שריפטן" (איווא), ורשה, כרך א עמ' 741—746.

27 א.ז. בוש — ב„צענטראל־ארגאן", 1848 מס' 43, סטינוגרמה של נאומו (עמ' 379—382).

28 א.ז. בוש — ב„צענטראל ארגאן, 1848 מס' 47 403—405.

29 ארכיון משרד הפנים בוינה: בקשות יהודים לרשיון רכישת מקרקעין, כרך 2, ת, 4.

30 ד"ר מ. לטריס, ווינער בלעטער" 1851 מס' 37 עמ' 220—221.

31 כינוהו „משרת", כי היה בנעוריו משרת אצל הרבי ר' מנדלי מרימאנוב. אחרי פטירתו תפס את מקומו כרבי. לדברי ד"ר שלמה רובין, במכתב אל ד"ר ש.א. הורודצקי, נדפס ב„ספר החסידות והחסידים", ברלין, תרפ"ג.

כרך ד': עמוד קי"ב — „היה עם הארץ נודע ורודף בצע".

32 „ווינער בלעטער", 1831, מס' 37 עמ' 221.

33 „ווינער בלעטער", 1851, מס' 39 עמ' 226.

34 אחיו משה בן יואל וואלדבערג (1832—1900) היה בנקאי ביאסי. בשנת 1875 הצליח לכרות את חוזה המסחרי בין אוסטריה—הונגריה ורומניה.

בעד הישג פוליטי זה העניק לו הקיסר פרנץ־יוסף את תואר־האצולה „פרייהער פאן". היה אדוק וכתב ספר „כך היא דרכה של תורה" (יאסי, תרכ"ח) בו מותח בקורת על ספרו של צבי־מנחם פינלש „דרכה של תורה". בניו: היינריך היה סופר ומאקס — פרופיסור לספרות הגרמנית באוניברסיטה בהיידלברג.

34א על המחלוקת בקשר עם בחירת הרב ראה: ב„נוי־צייט", וינא, 1880 עמ' 87, 310, 357, 394—395.

34ב שמואל נח גוטליב: ספר „אהל שם" פינסק, 1912, עמ' 238, 239, ו־407.

34ג מאמר הספד עליו של מאיר יהודה מימון מז'ולקיב ב„המבשר" (לבוב) 1866, גל' 40 עמ' 309—310.

34ד „נויצייט", 1887 מס' 9.

35 ב־20 יוני 1872 ניסה הסוחר מברודי יוסף מנקס במלון „פאַד קאַרעטאַן" לרצוח את שותפו אברהם סנדר מהוסיאטין, ורק תודות לעירנותו של המלצר הוא ניצל ומנקס הוסגר למשטרה.

ב־20 בנובמבר 1873 נהרגה במרכז העיר בעלת חנות־טבק (טראפיק) רבקה אופשאואר ונשדדו ממנה 40,000 גולדין.

36 ד"ר סטאניסלב גרונינסקי: לתולדות הבעיה היהודית בגליציה, לבוב 1910, עמ' 35, טבלה סטטיסטית 14.

37 הנ"ל: עמוד 35.

38 ד"ר נ.מ. גלבר: „די יודען אונד דער פאלנישער אויפשטאנד פון יאהר 1863" וינא, 1924.

יאנוש קונראד אורבך ;, בספרו „השתתפות היהודים במלחמה לעצמאות פולין", וורשה 1903 עמ' 134.

39 ד"ר מ. לטריס: „ווינער מיטטיילונגען" 1857, מס' 44. (2/X)

בתו היתה נשואה לד"ר שורשטיין, רופא ידוע בברודי.

40 „זעלבסט־עמאנסיפאציאן", וינה 1891 עמ' 6.

41 (בטעות).

42 דוב סדן „כוכב נידח" ב„דורון" 1950 עמ' 91.

43 ראה מאמר של יעקב רפפורט — „העילוי מז'ולקיב — צרור זכרונות על העילוי מז'ולקיב בנימין גריל ז"ל, ב„גאשא אפיניא" 1937, מס' 84.

דוב סדן „כוכב נידח" עמ' 104. ביבליוגרפיה של כתביו (לפי סדן).

הערות משנה להערה 43

1) דער סוף פון אלידעל הכרמל — וועקער 1904.

2) ר' מאטיל תוכחה, אמעשלה „פאלקס קאלענדאר" בעריכתו ד"ר אהרנפרייז, לבוב 1897.

3) בינה באגדה, „המגיד", קראקא, 1900 גל' 50.

4) ל„תולדות השפה והתפתחותה בספרי הפילוסופיה העברית בימי הביניים „המגיד" תרס"א גל' 13—14.

5) דליטש והתנ"ך (פולנית) ב„ווסכוד" מ־1903, 20/4.

6) קנט והיהודים ב„ווסכוד" 1904 מס' 8.

7) הדיסרטציה של הנ"ל.

פרופ׳ מ׳ בלבן

בתי־דפוס יהודיים בז׳ולקיב *)

לא שיחק לה המזל ללבוב, שיהיה לה בית־דפוס עברי. בזמן שבקרקוב יצא־לאור עוד בשנת 1534, הספר הראשון בלשון־הקודש ואחרי זמן מועט הופיעו ספרים גם בלובלין, הרי בלבוב אין קול ואין קשב. ייתכן שסיבת הדבר היא, שלא נמצא שם אדם שיהא מוכן לפתוח מכבש־דפוס או מפני ששני בתי־הדפוס שב־קרקוב ובלובלין סיפקו את צרכיהם של יהודי פולין —, עובדה היא, שעד סוף המאה ה־18 אין בית־דפוס בלבוב. בכל זאת היה בית־דפוס לא רחוק מלבוב — בז׳ולקיב הסמוכה, ומייסדו הוא אורי פייבוש הלוי, איש אמשטרדם, אבי־אבות משפחת לטריס המדפיס, והוא גם אבי בית־הדפוס העברי בלבוב.

נפלא גורלו של מדפיס ראשון זה שבז׳ולקיב, ליתר דיוק: של משפחתו. גורל המשפחה ונדודיה הם בבואה בזעיר־אנפין של נדודי היהודים בכלל: עמדן — אמשטרדם — ז׳ולקיב — לבוב — ווינה, אלה הן התחנות בדרך יסורים זו. אלה הם תמרורי הנתיב, המוליך ממערב מזרחה וחוזר חלילה. לדאבוננו, טרם, נסתיימה דרך זו.

בשנת 1589 התחוללה סערה איומה בים, סמוך לעיר עמדן שבפריזלנד. שתי ספינות שהפליגו מספרד התקרבו לחופים. בספינות היו עשרה אנוסים מבני האצולה עם נשיהם וארבעת ילדיהם. היו להם גם סחורות יקרות־ערך, חפצי ריקמה, זהב וכסף. הם שכרו את הספינות כדי להגיע לאמסטרדם האמידה והיפה, אולם הסופה שפרצה טלטלה את הספינות על נוסעיהן כטלטל קליפת־האגוז. הם התפללו לה׳ שיראה בעוניים וירחם עליהם, כי הלא פניהם מועדות אמשטרדמה כדי לשוב לעם ישראל ולא להוסיף עוד לעבוד אלהים אחרים. נתמלא הקדוש ברוך־הוא רחמים עליהם והגלים שככו. משהתחילו המלחים לבדוק את האוניות למטה ולמעלה מצאו הרבה סדקים שדרכם חדרו מים לתוכן. נמנו וגמרו להטיל עוגן בנמלה של עמדן לשם בדק הספינות.

האנוסים באו לעיר, ושכרו דירה בבית נאה כדי לנוח מעמל הדרך ולהציל את מטלטליהם. נחו קצת ויצאו לתור בעיר; נזדמן להם עלם אחד, שהראה להם את שכיות החמדה של העיר. בלכתם, הבחינו בחלון אחד הבתים אווז שמן שחוט, וסמוך לאווז פתק בשפה בלתי־ידועה להם. משחזרו לאכסניה, סיפרו לבעל־הבית מה שראו ובקשוהו להכין עבורם אוח לארוחת־הצהריים. מיד שלח בעל־הבית את הנער וכשחזר עם האווז אמר להם: „הביטו וראו, קניתי את האווז אצל היהודי משה אורי הלוי — והנה גם הפתק בלשון עברית!" האורחים מספרד קראו בתמיה: „האם היטבנו שמוע, האמנם יש יהודים במקום הזה?"

בעל־האכסניה, גם הוא היה יהודי, ענה ואמר: „אמנם — כן, בשנת 1581, בזמן ששבעה מחוזות הולנדיים נקרעו מעל כתר ספרד, הוציאו נציגי המעמדות כרוז לאמר, כי הרשות נתונה לכל אדם, ללא הבדל מוצא ודת, להשתקע על אדמה זו ולקיים את מצוות אמונתו, פרט לקתולים, משום שהם עלולים לקשור קשר, כדי לחזור אל שלטון הספרדים!"... ויענו האורחים הספרדים ויאמרו: „ברצוננו ללכת מחר אל האיש, כי דבר סתר לנו אליו".

למחרת הלך בעל־הבית עם שניים מנכבדי האנוסים אל ר׳ משה אורי, וכאשר ראה את האורחים הנכבדים יצא לקראתם והכניסם לביתו. כשהתחילו מדברים אתו ספרדית, קרא לבנו להיות מתורגמן ביניהם. כי הוא לא שמע לשון זו. האורחים אמרו בספרדית: „ברצוננו לגלות לך סוד כמוס, תכניס אותנו לפני ולפנים בתוך ביתך, למען נוכל דבר מבלי שאיש זר

*) פרק מ„יודישע דרוקערייען אין פוילען".

יאזין לנו". כשהכניסם לחדר, הם פתחו ואמרו: „עתה יכולים אנו לגלות לך, שאין אנו לא קאתולים ולא ספרדים, כי אם יהודים, ואנו מתפללים כמוך, בוקר וערב, למי שלו לבדו ראוי להתפלל ומאמינים באמונה שלימה שהבורא יתברך שמו הוא יחוד ואין יחידות כמוהו בשום־פנים. נמלטנו על נפשנו מקשטיליה למען אשר נוכל לעבוד לה' בגלוי באמשטרדם; שמוע שמענו כי שם מותר לעשות זאת בפרהסיה. מחמת הסערה ניטלטלנו לעיר זו וכאן ברצוננו להכנס בבריתו של אברהם אבינו ולהמול; אנו גם רוצים להזמין למעננו ולמען בנינו מורה ורב, שיורנו את עקרי תורת השם ויתפלל יום־יום עמנו ועם בנינו. מי שיקבל על עצמו את המשרה לא יתחרט ולא יחסר לו מאומה, כי ה' ברך אותנו בכל, בשפע רב".

ויען משה אורי הלוי ויאמר: „ברוך אל עליון שהביאכם אל ביתנו, חזקו ואמצו, ואנו נמלא את מבוקשכם. אולם אי־אפשר לעשות את הדבר כאן. צאו, איפוא, לאמשטרדם ואנו נבוא אחריכם".

לאחר שספינותיהם תוקנו, הפליגו לאמשטרדם. ביום 22 באפריל 1593 שכרו דירה ברחוב יאנגהרשטראאט וכעבור שלושה שבועות הגיעו לשם ר' משה־אורי ובני־ביתו, שמכר את ביתו ואת סחורתו בעמדן.

למחרתו התחיל משה־אורי להתעסק בהם והראשון שקבל עליו את עול התורה והמצוות היה הזקן האדוק דון יעקב טיראדו.

⁂

משה־אורי פייבוש הלוי היה המורה הראשון של קהילת אמשטרדם החדשה עד יום מותו (1544־1620), ובנו אהרן היה שנים רבות חזן־הקהילה הזאת. אחד הבנים של אהרן ונכדו של משה היה אורי־פייבוש הלוי שלנו.

הוא היה בעל בית־דפוס מפורסם, אשר כבר בשנות הששים של המאה השבע־עשרה הוציא־לאור ספרים רבים. בשנים 1676 — 1678 התמסר אורי־פייבוש להוצאת התנ"ך כולו בתרגום אידיש־דייטש, שנעשה בידי יקותיאל בליץ. ברם, ההדפסה היתה למעלה מכוחותיו והוא לקח כשותפים לו שני אורחים נוצרים: את חבר־המועצה ווילהלם בלוי ואת עורך־הדין וואורזשינץ (לורנצו) באקה. ברצותם להבטיח את רכושם, השתדלו שני השותפים להשיג מאת יאן סובייסקי זכיון, המקנה לתנ"ך את זכות־המכירה בפולין ואוסר כל הדפסה של מתחרים משך עשרים שנה.

מקודם השיג אורי־פייבוש זכיון דומה לעשר שנים מטעם הרשות היהודית, „ועד ארבע הארצות" שבפולין. אולם המתחרים לא התחשבו בכל ההבטחות הללו, לא שקטו על שמריהם, והסדר יוסף וויצנהויזן עשה תרגום דומה והוציאו לאור ע"י המדפיס והמו"ל העשיר מאמשטרדם, יוסף אטיאס.

יש להניח שבגלל ההתחרות, לא עלה בידי אורי־פייבוש להחזיק מעמד באמשטרדם, ובשנת 1690 לערך העתיק את מושבו לפולין לצמיתות. הוא השתקע בז'ולקיב, וייתכן שהשיג שם זכיון מאת יאן השלישי. טרם הצליחו למצוא זכיון זה. אולם יש מקום לסברה שהוא הוענק, שהרי עליו הסתמכו ניניו של אורי בשנת 1782, בבדיקה, הראשונה של בתי הדפוס. מטעם אוסטריה, והבדיקה עברה ללא כל תקלות.

כשעבר ר' אורי־פייבוש לגור בז'ולקיב, היו זמנים טובים לקהילה היהודית בעיר, כי שם קבע את מושבו יאן השלישי „השר של ז'ולקיב" שבמחיצתו היו שני יהודים בעלי השפעה מרובה: רופא־החצר ד"ר שמחה מנחם, ובצלאל בן־נתן, הממונה על המסים ברייסין. נראה הדבר שבית־הדפוס החדש עמד תחת חסותם והם תמכו בו נגד תחבולותיהם של המתחרים. ומתחרים לבית־הדפוס לא היו חסרים בפולין. אורי־פייבוש הדפיס בצורה נקיה, ויפה, בשעה שמכבשי־הדפוס הבלתי משוכללים בקראקא ובלובלין עבדו ברשלנות והשתמשו בנייר גרוע. עוד בשנת 1680 התלוננו הפרנסים של „ועד ארבע הארצות" ביארוסלב על הדפוס הגרוע והמטושטש של ספר־הלימוד, המקלקל את עיניהם של התלמידים. ה„ועד" החליט לשים קץ לדבר: „לפלס את הנתיבים, לסלק את האבנים מצדי הדרכים ולחזק את עץ החיים" כלומר, הוא נתן הוראה להדפיס בצורה נאה וללא שגיאות. ר' אורי־פייבוש פעל רבות נגד הירידה של אמנות הדפוס ועדות לכן ב„תקנות הועד" משנת 1697 הקובעות:

„ראינו את החורבן הרב הבא בעטיה של ירידת אמנות הדפוס בארצנו; מחמת המדפיסים הללו כמעט ונשתכחה התורה בישראל, כי האותיות בספרים שלהם גורמות נזק לעיניהם של בחורי החמד המעיינים

בספרים. תלמידי החכמים הזקנים והאלופים של ארבע הארצות נתנו את דעתם על כך, אולם ללא הועיל, עד שבא לתחומנו ר' אורי פייבוש הלוי להאיר לארץ ולדרים עליה".

באחת מישיבותיו של „ועד ארבע הארצות" טיכסו עצה בדבר בית־הדפוס של אורי־פייבוש ששני בתי הדפוס אחרים רוצים להכחידו והביאו סחורה מחוץ לארץ ומכרוה בבתי־הדפוס שלהם והתחרו בספרים שהוציא לאור ר' אורי פייבוש.

„ועד ארבע הארצות" תמך בר' אורי־פייבוש והחליט שכל אחד משלושת בתי־הדפוס בארץ (קראקא, לובלין, ז'ולקוב) רשאי להדפיס במשך שנה עד שבע־מאות גליונות־דפוס חוץ מדברי־דפוס קטנים, ורק בבתי־הדפוס שלהם ולא בחוץ־לארץ. כן קבעו משגיח לכל בית־דפוס. על בית־הדפוס של ז'ולקיב נתמנו כמשגיחים רבה של לבוב ורופא־החצר ד"ר שמחה מנחם מא'נה.

ברם, החלטתו של „ועד ארבע הארצות" לא היתה בה תועלת מרובה מפני שלאחר שנתיים (1669) עוסק הועד שוב באותו בית־דפוס ואוסר על מוכרי הספרים ועל בתי־הדפוס להביא ספרים מחוץ־לארץ או להדפיס מחדש במדינה ספרים שיצאו־לאור בבית הדפוס של ר' אורי. כן נאסר על בתי־הדפוס ועל מוכרי־הספרים להביא מחוץ לארץ ספרים בדייטש־אידיש המכילים פחות מעשרה גליונות־דפוס.

מחזור

חלק שני

תפלות לשלש רגלים

כמנהג פולין · רייסין · לימא · פיהם · מעהרין

עם הזרת הש"ץ · ושיר היחוד · ופרשיות · והפטורת · הכל כסדר עם הרבה דברים נוספים מחודשים · אשר מעולם לא היו :

וגם הפירוש בלשון אשכנז : על כל התפלות והפיוטים יותר מ"מ שהיה מקודם בכל הנידזירים · כדי שכל אחד יוכל להבין כל מה שיתפלל · וכמה דינים השייכים לו דבר יום ביומו הכל בלשון אשכנז · גם הוגה בעיון נמרץ כפי הכמת הדקדוק · בלי שום הכרון · כאשר עיניכם תחזינה :

דיזש מחזור האבן איר טון דרוקן נייא · אלז דורך אויז איט טייטש פירוש דר בייא · אבר דר וויל און דש טייטש פֿון די פֿרגי מחזורים ניט וואול קען פֿר שטיין · האבן איר עס נון גאנצלט גאנץ שיין · אול דר הייטיגי מנהיר · נאך חיטעלש זיין פֿלמנהיר · וואש נאך ניט כמנהג פולין איז פֿר האבן גוועזן · גמיינה יט אונ ווייבר קענן איט דעם חזן זאגן אונ דז טייטש לעזן דר דורך ווערט אן פֿר שטיין וואש אן זאגט אן ווישן וואש אן אן גאט ב"ה גקלאגט · אז דם גאנצי דאבנן מיטעלש באקוואו · גם אלי תפלות אונ טאיש אונ טוט איט גאנצן הערצן אונזר תפלה זאל ווערן איר בקוואן אול אונזר זיגר אחילה · אונ זולה זיין צו זעבן [אליהו הנביא] אונ [משיח] דר נעבן אונ אין [ארץ ישראל] צו קומן מריין · דען ווערן איר אוך תחיית המתים זעה זיין אמן כן יהי רצון :

נדפס פה ק"ק זאלקווא

בדפוס של הרב המופלג הנגיד הנכבד המפורסם מוהר"ר אברהם יהודא ליב מאיר האמער הח"ר מסווירז זצ"ל :

בשנת תקס"ו לפ"ק :

שער של מחזור שנדפס בז'ולקיב — שנת 1806

אחרי מותו של אורי־פייבוש עבר בית־הדפוס בירושה לידי שני נכדיו (מבנו חיים דוד, שמת בצעירותו): אהרן וגרשון, שניהם הדפיסו ספרים כל אחד לחוד וגם שניהם יחד, דבר המוכיח, שחלקו ביניהם את מכבשי־הדפוס ושהתקיימו בז׳ולקיב שני בתי־דפוס. בשנת 1732 הוציאו לאור אהרן וגרשון — בניו של חיים דוד ונכדיו של אורי פייבוש את הספר „בית לוי" לר׳ לוי בן שמואל מברודי „באישורו של יורש־העצר ואקאב", בשנת 1753 אנו עדים לשותפות אחרת:

הספר „קול יהודה" יצא לאור על־ידי גרשון יחד עם חותנו של אחיו אהרן; דוד בן מנחם מאן. בשנת 1766 רואים שוב את השותפים האלו מופיעים יחד בשער ספרו של אלכסנדר שור „שמלה חדשה" שנדפס „בימי שלטונה של נסיכות, הנסיך קארול סטאניסלב־ראדזיוויל". מתחת לשם הספר כתוב: „אמשטרדם, באותיות של ז׳ולקיב".

לאהרן בן חיים־דוד היו בן ובת. שם הבן היה חיים־דוד כשמו של סבא, ושם־כינוי היה לו „מדפיס". הבת נישאה לדוד, בנו של מנחם, ולאחר מותו נישאה לר׳ צבי־הירש רוז׳אנס, רבה של לבוב (נפטר 1805). חיים־דוד נשא לאשה את טויבה והיה לו בן, אהרן מדפיס, ובנו אברהם יוסף היה בעל בית־דפוס כמעט עד סוף המאה הי"ט. (לבוב, קאזמיירשובסקה נס׳ 21).

הענף השני של המשפחה הוא מצאצאיו של ר׳ גרשון שבתקופת אוסטריה קיבלה את השם לטריס, ממנה יצא המלומד המפורסם ד"ר מאיר הלוי לטריס (1871 —1800).

אחרי כיבוש גליציה על־ידי אוסטריה התחיל השלטון החדש בשנת 1782 לבדוק את בתי־הדפוס, לרבות בתי־הדפוס היהודיים. ראשית, ערכו רשימה של כל בתי־הדפוס ומצאו שקיימים בתי־דפוס רק בסאמבור ובז׳ולקיב, לבית־הדפוס של סאמבור (בעצם, שני מכבשים קטנים) היה זכיון מאת אגוסט השלישי והיה מדפיס רק לוחות וקונטרסים קטנים. לעומת זאת היו בז׳ולקיב שלושה בתי־דפוס, שהיו שייכים לנכדיו של ר׳ אורי־פייבוש והסתמכו על הזכיון של יאן השלישי. לשכת חצר המלכות נתנה הוראה לבדוק את הזכיונות ועוררה אגב כך את הרעיון, אם לא כדאי להעביר את שלושת בתי־הדפוס גם יחד ללבוב ולעשותם בית־דפוס אחד גדול. ב־20 במאי 1782, שלח הקיסר יוסף השני סדרת שאלות ללשכת־החצר וב־4 ביוני נמצאו כבר המסמכים במינהלת הגוברנוה של גליציה. שנה תמימה (עד 4 ביולי 1783) לא נתנה מינהלת הגוברניה של גליציה, תשובה חיובית והסתפקה בהעברת חומר סטאטיסטי לווינה, ואף הוסיפה שאלות:

1) האם כדאי לאחד את כל בתי־הדפוס?
2) האם רצוי להעניק לבית־הדפוס המאוחד מונופולין לעשר שנים?
3) היש להגביל ייבוא ספרים שהודפסו בחוץ־לארץ?
4) היש למסור את הצנזורה לידי הפרופסור לעברית של האוניברסיטה העומדת להווסד בלבוב? האם להעמיד לרשותו עוזר, וכו׳.

לשכת־החצר, לשכת הפקידות הממלכתית ובנק החצר קבלו במשותף ביום 1 באפריל 1784 החלטה זו:

רצוי לאחד את כל בתי הדפוס, שרק שלושה מביניהם באים בחשבון: 1) חיים אהרן (מדפיס); 2) אחותו יהודית — אלמנתו של דוד מנחם מאן, שנישאה לרב רוזאנס מלבוב; 3) וולף גרשון (וולף בנו של גרשון לטריס). אין לקחת בחשבון את שאר המעוניינים, מכיוון שאין הם מומחים באומנות הדפוס או שאין להם רכוש וגם לא מחסני־ספרים ואימהות. לממונה על הענין אין אימון רב בשלושתם יחד בגלל המריבות שביניהם, ואילו וולף לטריס שקוע בחובות למעלה ראש. לשכת החצר לא נתנה את הסכמתה לאיחודם של בתי הדפוס, לעומת זאת הסכימה לתת מונופולין לשנים רבות לספרים יקרים וכמו כן להגדיל את היבוא מחוץ־לארץ. למדפיסים הנוצריים שיתחייבו להדפיס ספרים עבריים, יש להעניק זכיונות כמו ליהודים; הצנזורה תתנהל על־ידי הפרופסור של אוניברסיטת לבוב ויש להעמיד לרשותו עוזר מיוחד".

בזה נסתיימה חליפת־המכתבים שנמשכה הרבה שנים והכל היה נשאר כמו שהיה, אלמלא בוצעו ההחלטות מן ה־4 ביוני וה־19 באוקטובר 1782, שלפיהן נאלצו המדפיסים מז׳ולקיב להעביר ללבוב את בתי־הדפוס שלהם. לטריס הסכים מיד, אולם מדפיס וגיסו דוד בן מנחם מאן, עברו ללבוב רק לאחר שנסגרו בתי־הדפוס שלהם בז׳ולקיב.

בשנת 1791 מוצאים בלבוב בתי־דפוס יהודיים אלו: 1) חיים מדפיס: 2)יהודית רוז׳אנס לשעבר מאן; 3) צ׳ארנה, אלמנתו של וולף לטריס, יחד עם בנה

גרשון; 4) זלמן רפפורט, או יהודה זלמן בן נפתלי הרץ המכונה זלמן־יארש רפפורט.

צ׳ארנה לטריס נשארה בלבוב רק עד מחצית שנת 1793, כי ב־3 באוגוסט אותה־שנה היא קבלה זכיון־החצר לנהל את מפעלה בז׳ולקיב. בית־הדפוס של יהודית מאן החליף כמה פעמים את בעליו. לאחר מות בעלה מאן ניהלה יהודית בעצמה את בית־הדפוס ולאחר זמן — יחד עם בעלה השני, הרב רוז׳אנס.

* (ארכיון מיניסטריון הפנים בווינה IV ב. 7 מס׳ 2627 מסמך 119).

לאחר מותה עבר בית הדפוס לידי הרב רו׳זאנס וה־מנהל היה בנה או בנה־החורג של יהודית, נפתלי הרץ גרוסמן. בשנת 1804 בקשה רוז׳אנס מאת מינהלת הגוברניה להעביר את הזכיון על שמו של גרוסמן מפני שבלאו־הכי הוא מנהל את המפעל זה 12 שנה. לא הספיקה התשובה להגיע, עד שרח׳אנס נפטר וגרוסמן הגיש בעצמו בקשה וקבל זכיון מטעם מועצת־המדינה ביום 11 בדצמבר 1804, מס׳ 1477 — 22323 *)

בפטירתו של גרוסמן עברה הנהלת בית־הדפוס לידי אלמנתו, חוה גרוסמן.

פרקי זכרונות

יוסף צבי בובר

ז׳ולקיב בימים ההם

ביראת כבוד אני ניגש לרשום זכרונות משחר נעורים בעירנו ז׳ולקיב (ז׳ולקווא) ולהעלות רשמים מימי ילדותי, ממראה עיני וממשמע אזני מפי זקני העיר ויקיריה — תלמידי חכמים, משכילים ואנשי מעשה. ומזועזע עד תוך תוכי ברטט ובחרדת קודש אני שואל את עצמי: איה הם בניך, ז׳ולקווא, איה הם חכמי הקלויז ובית המדרש, האבות והבנים, הזקנים והצעירים, המשכילים והאינטליגנציה של יהדות נלבבת זו בקריה חשובה זו ?

לפני יובל שנים תיאר שלמה בובר בספרו ״קריה נשגבה״ — תולדות חכמי ז׳ולקווא. מי פילל, כי כעבור יובל שנים תחרב הקהילה היקרה הזאת ולא ישאר שום מיסמך בכתב עליה מלבד ספרו זה. ועתה, ליוצאי העיר הזאת, אודים מוצלים מאש, היושבים בציון, בבואם לכתוב ספר לזכרון עירם, משמש הספר ״קריה נשגבה״ נר לרגלם. ובין העוסקים במלאכת הוצאת הספר גם נצר ממשפחת בעל ״קריה־נשגבה״.

רבנים ומו״צים בעירנו

בתחילת המאה הנוכחית היתה העיר ז׳ולקיב אחת הערים המיוחסות בגליציה, גדולי המדע וגדולי התורה יצאו ממנה. רבנים בעלי שם עולמי כיהנו בה, וממילא גדול היה כבודו של מי שזכה לשבת על כסא הרבנות בקריה חשובה זו.

משנפטר רבה הראשי של ז׳ולקיב רבי יצחק שמשון הורוביץ מייזלס, שישב על כסא הרבנות פעמיים בקהילה זו, (ב׳ דחנוכה תרל״ט), כיהן אחריו הרב וואלעשטיין, ומשנסתלק האחרון עמד כסא הרבנות פנוי, משום שהצדדים — החסידים והמתנגדים, המש־כילים והציונים — לא יכלו לבוא לכלל הסכם ביניהם על מועמד לרב שיתאים לכל הדעות וההשקפות.

באותו זמן כיהן בתור ראש בית הדין בעיר הרב ר׳ אברהם שמואל לם, בעל ״אשל אברהם״, (חידושים על התורה בחמישה כרכים). שם הספר מורכב מראשי תיבות של שמו. הוא היה למדן מופלג, קפדן גדול בתלמודו, מחמיר בהוראה, שונא בצע ונוהג בלי כל משוא פנים. היה לומד ומתפלל בבית המדרש הישן, ולעתים קרובות, בימות החול, התפלל תפילת שחרית בקלויז בלזא.

והנה אירע מעשה, שבאו אליו לדין תורה, בסכסוך שבין הגבאים ובין אחד המתפללים באותו קלויז — המתפלל הנ״ל היה לו בית בשכנות עם הקלויז, וחברי ועד הקלויז קנו חלקם של שותפי הבית הנ״ל, הגובל עם חצר הקלויז, ואמרו להרחיב את שטח חצרם על חשבון שטח המחיה בחלקו של המתפלל. הרב א. ש. לם, עם היותו תלוי בדעת פרנסי הקלויז לפעמים, ואף על פי שהיתה כאן תביעה בדין־תורה של יחיד נגד הציבור, לא נתן לקפח את בעל הדין היחיד, והוציא פסק דין לזכות המתפלל.

כאשר נפטר הרב א. ש. לם, שכינוהו בשם ״דער פוילישער רב״, הספידו אברהם שפירא בבית הכנסת הגדול והשווהו לאברהם אבינו והמליץ עליו דברי האגדה (בבא בתרא צ״ב, א) ״אותו יום שנפטר אברהם אבינו מן העולם עמדו כל גדולי אומות העולם בשורה ואמרו אוי לו לעולם שאבד מנהיגו ואוי לה לספינה שאבד קברניטה. אבד לנו קברניט ההלכה, הרב א. ש. לם הפוסק המובהק וגדול התורה, עתה מי יורה לנו ?״

בשנת 1904/5 באו כל הכיתות לכלל הסכם על שני מועמדים למשרת רב־ראשי בקהלתם, והם: הרב פנחס רימאלט, רבה של חירוב, והרב אליעזר מושל, רבה של גולוגורה. שניהם כיהנו בעיירות קטנות, שיהודיהן מעטים ובני תורה שבהם — לא כל שכן.

הרב פ. רימאלט, בנו של הגאון ר׳ אלימלך שמעון, ״הצדיק מחירוב״ בעל ״דודאים״ על שיר השירים, היה למדן גדול ופוסק מובהק, ולפי שמועמד לרב מחוזי חייב היה לעמוד בבחינות ולקבל ״תעודת בגרות״ מטעם בית ספר תיכון ממשלתי, עמד הרב רימאלט בבחינה הזו. הוא היה בעל הדרת פנים, מתלבש בטעם ועושה רושם בהופעתו. לבניו ובנותיו נתן חינוך תורני־מסורתי, כיאה לרב כמותו, אבל יחד עם זה לא מנע מהם לימודי חול ודעת התרבות האירופית. בנותיו היו מתלבשות לפי רוח הזמן וכל ביתו אומר כבוד וטעם אריסטוקרטי. כמובן, חסידי בלזא לא ערב לחיכם התבשיל החירובי, בכל זאת לא אמרו לאו מוחלט.

לר׳ אליעזר מושל ״יריבו״ היו סגולות ומעלות דומות: היה גדול בתורה, בקי בש״ס ופוסקים, מחבר ״שאלות ותשובות משנת אליעזר תנינא״, ירא שמים ובקי בהשכלה חילונית כאחת. נוסף לכך המליץ עליו בר סמכא בשעתו ר׳ שלמה בובר, שדבריו והמלצתו היו רבי משקל עד מאוד. ובקהילת ז׳ולקיב לדורותיה כיהנו גדולי תורה, כגון הרב צבי הירש חיות, הרב ש. מ. הורוביץ־מייזלס, הרב וואלעשטיין ועוד, על כן דרשו מאת מועמד לרבה הראשי של קהילתם המפוארת שיהיה רב מפורסם כגאון בעולם.

התנהלה מלחמת בחירות בכל עצמתה, הרבנים המועמדים באו לשאת את דרשותיהם ולהראות כוחם בחריפות ובקיאות, בש״ס ופוסקים. הדעות נתחלקו. מתפללי ולומדי בית המדרש הישן, המתנגדים והמש־כילים, עמדו לצידו של הרב מושל מגולוגורה, ולעומתם מתפללי בית הכנסת הגדול והקלויזים, הסוחרים, בעלי המלאכה והציונים היו לצידו של הרב רימאלט מחירוב. והנה הגיע רמז מבלזא לחסידי הקלויז, שעליהם לתמוך ברב מושל. לפי שיקול ראשון היה נצחונו של הרב מושל כמעט בטוח, אף על פי שיוסלה הוכנר, הגבאי הראשי של קלויז בלזא היה ממצדדיו של הרב רימאלט.

בשבת שלפני הבחירות באו הרבנים פעם נוספת לשאת את דבריהם. בעברם ברחוב בדרכם לבית הכנסת, יצאו אנשי העיר להסתכל במי שעתיד לכהן ברבנות בעירם.

הרב רימאלט, גבה קומה, בעל הדרת פנים, לבוש בהדר ובטעם, כובע סובל לראשו ופניו מעוטרים זקן יפה, עשה רושם נאה בהליכתו בקומה זקופה. לעומתו הרב מושל, אמנם גדול בתורה ומלא ידיעות כרימון, בהופעתו החיצונית חסר היה מעלותיו של יריבו.

בין המסתכלים היו כמובן נשים סקרניות, בכללן נשיהם של פרנסים בוועד הקהילה ב״כ קלויז בלזא, והן: פיגא אשת אברהם צימרמן, אשתו של יהודה הירש גרידינגר ואתן היתה גם מלכה׳לה אשת וולף אקסלרוד. שלשתן היו בדעה אחת, שהרב מחירוב מוצא חן בעיניהן, ויש להשפיע על בעליהן לתת את קולם אך ורק בעד הרב מחירוב ויהי מה. שלושת הפרנסים באו במבוכה: אוי להם מיוצרם ואוי להם מיצרם... להמרות את פי בלזא, או לבוא בריב עם נשותיהם (וכאן יש להזכיר, כי בזמן ההוא היתה האשה לא רק עקרת הבית אלא חלקה היה ניכר אף בהנהלת המסחר של בעלה ולפעמים דעתה היא העיקר), כי הנשים עמדו על דעתן ללא שום פשרות.

על דרשותיו שלפני הבחירות לרבנות מספרים, כי בבית הכנסת ״יד חרוצים״ שרוב המתפללים בו היו חייטים אמר * הרב פנחס רימאלט (שהיה זה בשבת שלפני חג השבועות) כתוב במגילת רות: ״ויאמר בועז אל הקוצרים ד׳ עמכם״ — פירושו באידיש: ״בועז האט געזאגט צו די שניידערס: גאט איז מיט אייך, ווען איהר וועהלט מיך פאר אייער רב״!

כשבא יום הבחירות היו החסידים בטוחים בשליחים, שיתנו את קולם בעד הרב מושל, ולפי חישוב ראשון היתה מועמדותו בטוחה בנצחון. אבל כשעברו למנין הקולות, באה ההפתעה! רוב הקולות היו בעד הרב פנחס רימאלט מחירוב, והוא נבחר גם בקולותיהם של פרנסי קלויז בלזא לרב ראשי לעיר ז׳ולקיב והמחוז.

המבוכה בין חסידי בלזא היתה גדולה, והרוגז על הפרנסים — אין לשער. במכתב תודה ששלח אח״כ הרב א. מושל לתומכיו, על העמל שעמלו בעדו, ביטא את צערו, שלא עלה בידו לשבת על כסא הרבנות של ״הקריה הנשגבה״, מפי ״שחירוב ** עלתה על צווארו״. לעומת זאת, אמרו ליצני ז׳ולקיב: ״בזכות נשים צדק־ניות נגאלו יהודי חירוב״...

(לימים, חלה י. ה. גרידינגר והיה לבעל מום. גם

* מפי ד״ר מ. רימאלט שמעתי.

** לשון נופל על לשון: חרב־חירוב, צואר־צור.

אברהם צימרמן קבל שיתוק ברגל אחת, ומלכה'לה אקסלרוד נתאלמנה מבעלה. כמובן, חסידי בלזא רמזו, שהללו נענשו על שום שהמרו את פי רבם ושולחיהם).

הרב רימאלט בבואו לשבת על כס הרבנות בעיר נתקבל ברוב פאר וכבוד. קיבל דירה יפה בביתו של זאב אקסלרוד (במרכז העיר) ושם קבע גם את מושב בית־דינו, ומסביבו הדיינים היושבים עמו: הרב א. א. לם בתור ראש בית הדין, הרב שמשון הדיין * והרב אברהם מו"ץ **. במשך הזמן היטיבו אנשי ז'ולקיב להכיר ברבם הראשי את מנהיגם הרוחני.

הרב רימאלט הפיקח ידע את נפש עדתו והבין לכלכל דבריו בטוב טעם ודעת. למדנים משכילים היו מבאי ביתו, גם בחורי קלויז בלזא באו לשמוע תורה מפיו, וכמעט כל תושבי העיר הוקירו את רבם והעריצוהו. ברם, יחס חסידי בלזא נשאר קריר אליו.

מכל מקום, בעת ביקורו של האדמו"ר מוהר' אהרן מבלזא בז'ולקיב, בשבת פרשת תולדות בשנת תרצ"ב — הזמין אותו הרב רימאלט לקידוש לביתו (ברחוב החיי־טים). הלך האדמו"ר מבלזא בלווית המוני חסידים לבקר אצל רב העיר. יצא הרב אל הגזוזטרה שבדירתו בקומה ב' לקדם בברכה את האדמו"ר — בבואו. ומיד ירד לפרוזדור הבית לקראת האדמו"ר הנכנס וברכו בשבת־שלום עוד פעם. אבל האדמו"ר התנצל שלא יכול לעלות במדרגות (אגב, לא היו בסדר) ואמר לרב רימאלט: "נא לראות את בואי בצל קורתך כאילו קידשתי אצלך בבית על שולחנך ממש".

נוהג היה הרב רימאלט לדרוש בשבת הגדול ובשבת שובה בבית הכנסת הגדול — מעניני דיומא. בערבי שבתות לפני הדרשה היה שולח "מראה מקומות" לבתי מדרשות וגם לקלויז בלזא, כדי שיוכלו הלומדים לעיין במקורות דרשתו.

בקיץ התפלל בבית הכנסת הגדול ובחורף בבית המדרש הישן. רק פעם אחת בשנה התפלל בקלויז בלזא — בליל שמיני עצרת. כיבדו אותו שם ב"אתה הראית", וכמובן — בהקפה ראשונה.

בימי ממשלת "קיר"ה" נהגו לחוג את יום הולדת הקיסר פראנץ יוזף הראשון, ביום 18 באוגוסט שנה בשנה, בבית הכנסת הגדול ברוב עם ורבם בראש. לחגיגת היום באו אנשי השלטונות, פקידים בכירים, בעיקר יהודים, לבושים בגדי שרד, פראקים וכובעי נפוליאון ושרביטים למתניהם. החזן שר "הנותן תשועה למלכים" ו"מי שברך" לקיסר ולשלטונות העיר. והרב רימאלט דרש מעניני דיומא בשפה גרמנית קלסית. באותה שעה היו היהודים גאים ברבם, היודע לעמוד לפני שרים ורוזנים ואפילו לדרוש בשפתם, ובזה הוא מרים קרן ישראל בעיניהם.

הרב רימאלט השפיע על בן אזיו דוד'ל רימאלט, עתיר הנכסים, לבנות מלבנה חדשה לתעשיית לבנים לפי הטכניקה המודרנית, בפרבר העיר, וזו הכניסה שפע רב לעיר ולסביבתה.

ואל הקנאים — שהיו מרחקים את הבחורים מהקלויז, שלפי דעתם יוצאים הם לתרבות רעה — אמר: אל תסגרו בפניהם את הדלת והחלון כאחד! השאירו את החלון פתוח, כדי שיוכלו לחזור דרך החלון... ככה הבין הרב רימאלט לקרב את הנוער שהשתוקק לנשום קצת גם מהאויר בחוץ, בעיר שבה היתה מרחפת בכל זמן ובכל מקום רוחם האצילה של הגאון ר' צבי הירש חיות ושל ר' נחמן קרוכמל ותלמידיהם.

הרב פנחס רימאלט נפטר בי"ג בתמוז תרצ"ד *.

תורה ותפילה בקלויז בלזא (בעלזער קלויז)

בעולם החסידים מזכירים את החסידות הבלזאית ואדמו"ריהם המפורסמים באימה וביראת הכבוד. חסידות זו הטביעה את חותמה במנהגיה על כל ענפי החיים של אנ"ש, הגשמיים והרוחניים, הדתיים והחילוניים, גם על לבושם והליכותיהם בחברה ובעיקר — על חינוך בניהם.

כשהיו נכנסים לרחוב הנחתומים (בעקער־גאס) בעי־רנו התנוסס שם בנין גבוה ורחב ידים בנוי לתפארת — קלויז בלזא. מהשכמת הבוקר ועד שעה מאוחרת בלילה לא פסק קול תורה ותפילה במקום קדוש זה. חסידים ואנשי מעשה, תלמידי חכמים מובהקים ויראי שמים מופלגים, מוחות חריפים, אצילי רוח ועדיני נפש, קו אחד משותף היה לכולם: לימוד תורה יומם ולילה — גמרא ותוספות, יורה דעה, אורח חיים, חושן משפט, ספרי חסידים וספרי מוסר ועיקר העיקרים — הרבצת תורה וחסידות ברבים.

* הרב שמשון קלוגר.
** הרב אברהם לארברבאום.

* את כסא הרבנות ירש בנו הרב צבי מחירוב.

קו אופייני אחר לחסידות הבלזאית הוא: השגחה בקפדנות על הלבוש החיצוני של אנ"ש, לרבות הבחורים הלומדים בקלויז ואפילו הילדים. למותר להזכיר כאן את האיסור החמור לקצץ בפאות או לגזוז הזקן אף במעט. הלבוש הכולל היה — "קפוטה" ארוכה ושחורה מאריג צמר גפן ללא חשש שעטנז, מגפים ושולי המכנסים מוכ־נסים לתוכם, או חצאי־נעליים ופוזמקאות שחורים או לבנים ומגבעת קטיפה שחורה חבושה לראש. בשבתות — "קפוטה" של משי ושטריימיל (בעל שלושה עשר זנבות) חובה היא לכל נשוי. לבוש רגיל אסור היה בהחלט.

בפנקס התקנות של הקלויז נמצא סעיף מיוחד בענין הלבוש:

א. לא יגש שליח ציבור להתפלל לפני התיבה לבוש בגדי "פנטליון" (קרי: לבוש מודרני).

ב. לא יגש שליח ציבור להתפלל בשבת ויו"ט אלא בבגדי משי.

ג. שליח ציבור בימות החול, לתפילת מנחה־מעריב, חייב ללבוש "ספודק" לראשו.

כדאי לציין שמנהג חבישת הספודק בימות החול נהגו בעיקר החסידים האדוקים הזקנים המכונים: "חנוקיס או הבלזר־היושבים", בעירנו: הדיינים, השו־חטים ויודלה סופר. היה זמן שגם הדיינים והשוחטים ויתרו על המנהג הזה, ברם בקלויז היה הספודק רכוש הציבור, מונח במגירת התיבה, ומי שניגש להתפלל הסיר את מגבעתו וחבש את הספודק הרשמי והציבורי לראשו. בחורים הלומדים בקלויז היו מתנגדים למנהג משונה זה. היו כמה בחורים, שעצם מנהגי הלבוש וכל מיני הגבלות אחרים זרים היו לרוחם, אבל לא היה לאל ידם לשנות את המסגרת, שבה היו מצויים והמנהגים שהונהגו „מלמעלה", קרי: מבלזא. כל שינוי מקו בלזא לפריצת גדר נחשב, ופורץ גדר מקומו מחוץ לכתלי הקלויז. בחורי הקלויז אמרו להתנקם לכל הפחות בלבוש משונה זה ששמו "ספודק", וסילקוהו באופן שלא נודע לאן נעלם, וכל אימת שקנו חדש, סילקוהו שוב. כאשר ראו בזה יד נעלמה, המסלקת ספודקים, ביטלו המנהג.

עד היכן משטר ההגבלות בלבוש הגיע, אציין מקרה אחד — אחד מני מאות: ישב ולמד בקלויז זיידא ואנדר, בחור מהבחורים הברוכים, נכדו של ר' אליעזר לוקצ'ר החסיד הגדול של אדמורי רוז'ין־צ'ורטקוב ות"ח ידוע. זיידא זה התארס עם בחורה מלבוב. כאשר אמר לבקרה, נאלץ היה ליקח בשאילה אצל חבר שכבר יצא מהקלויז, בגדים מודרניים יותר, שיתאימו לעיר כמו לבוב. פשט ולבש ונסע והכל עבר בשלום, כי השגיח בשבע עינים שלא יפגשוהו בלבוש "דייטש". בחזרו מביקורו, פשט את הבגדים המודרניים ובא לקלויז בבגדיו הרגילים, אלא שכח להסיר את הצווארון הקשה, המגוהץ. ישב במקומו ללמוד, כרגיל, בין בחורים אחרים. נכנס יודלה סופר והושיט לו ידו לברכו בשלום. חשך לו ליודלה בעיניו: זיידה בצווארון לבן קשה העיז לבוא לקלויז! בין רגע תפס אותו בצווארונו וצעק בקול: "צא מכאן, רשע שכמותך, פורץ גדר, המכשיל את הרבים ומעכב את הגאולה רח"ל, צא!"

כך קרו מעשים לרוב, שהורחקו בחורים או עזבו את ספסלי הקלויז מחמת ההגבלות בלבוש.

בין האישים הבולטים בקלויז היה ר' זליג ליברמן, אישיות שקשה למצוא כמותה גם בין חסידים הזוכים לעמוד בראש החברותא. איש דגול, אומר כבד בחיצו־ניותו, בהבעת פניו ובתקיפות דעתו, נתברך בתורה וגדולה במקום אחד. ביתו היה פתוח לכל נצרך ולכל מעשה גמילות חסדים. הנדבות והתרומות שהיה מפזר לצרכי הכלל, ובעיקר לצרכי הקלויז ומתפלליו, היו גדולות. היו לו הרבה מעריצים גם מחוץ לקלויז, ועמדתו התקיפה בעניני הציבור היתה מכרעת.

חסיד קנאי בעל שעור קומה היה ר' דוד משה ברגר, שכינוהו "צדיק'ל". רוב ימות השנה עשה אצל האדמו"ר בבעלזא ונמנה עם "היושבים" הידועים שם. אשתו היתה אשת חיל, אופה עוגות וכל מיני תופינים, לפרנסת הבית. "צדיק'ל" העמיד לו כעין ארון קטן בקלויז ע"י דלת הכניסה, הניח בפנים בקבוק יי"ש ואותן העוגות שאפתה אשתו, ומכר יי"ש ועוגות למת־פללים בבוקר אחרי התפילה, בעיקר בתור "תיקון" ל"יאהרצייט". במשך היום היו הבחורים הלומדים בקלויז לקוחותיו ומזה פירנס את ב"ב. דוד משה זה, ירא שמים ותלמיד חכם, השגיח על ההתנהגות לפי המנהגים הבלזאים, בשבע עינים. בקול נמוך ובשקט דיבר על לב בחור להחזירו למוטב, עד שאי־אפשר היה לא להקשיב לתוכחתו, וכמעט כולם הוקירו אותו. הואיל והיה נוסע לבלזא לכמה חדשים בשנה, נתנדב

בחור הקלויז חנא, בנו של ה"מוסטר מלמד", להביא יום יום בבוקר ובערב את העוגיות והיי"ש לקלויז. מכרם במקומו של "צדיק'ל" ומסר את הפדיון לאשתו, ללא כל טובת הנאה כלל וכלל.

החסיד הקנאי והמסור לקו בלזא בכל נפשו ובכל מאודו, הארי שבחבורה, היה הניך בנו של זליג ליברמן — אחד מעמודי התווך בקלויז. והואיל ודאגות פרנסה לא היו לו, שכן קיבל פנסיה חדשית מבית מסחרם של הוריו כל ימיו, התמסר בכל חושיו וכוחותיו לעניני אנ"ש. הקדיש רוב זמנו לתלמוד תורה שבעיר, הביא מלמדים ודאג לפרנסם ולאכסנם. אף השתדל להכניס את אנשי הקלויז בכל עניני הציבור והחיים הפוליטיים בקהילה ובעיקר בעניני החינוך. בתוך הקלויז עמל בקנאות יוצאת מהכלל שלא לסור ממסלול הקו הבלזאי. אירגן קבוצות בחורים ואברכים לנסוע אל רבם לכל הפחות פעמיים בשנה. בחורים שלא השיגה ידם לנסוע ברכבת אירגנם בחבורה בעיקר לפני הימים הנוראים, וכשהוא בראשם, הלכו ברגל לבלזא. ההולכים היו מצו־יידים במעט מזונות, כותונת לבנה ומלבושי שבת ויו"ט ויצאו לדרך. הלכו דרך טורינקא, מוסטי־ויעלקי, קריס־טינופול ועוד ובמשך כמה ימים הגיעו למחוז חפצם. בבלזא כבר דאגו "היושבים" לאש"ל בשבילם.

הבאים אל הרבי השתדלו בעיקר לקבל "שלום" מרבם, לשמוע תורה מפיו, לעמוד בשעת עריכת "שול־חנותיו" ולחטוף "שיריים", סגולה ליראת שמים. ועיקר העיקרים — להאזין לתפילותיו של האדמו"ר וללמוד ניגונים חדשים שחידשו המנגנים המפורסמים, חסידי בלזא. החסידים היו אומרים, יפה נגינה מלימוד, קו"ח מתפילה, כי הנגינה מחממת את הלב ומרוממת את הנפש. ניצוץ של קדושה, שמצאו בלזאים בניגון העלוהו על נס עד כדי כך שהוא משפיע להפוך את לב החוטא לטובה, ועל אחת כמה וכמה — להעלות את החסיד המאמין למדרגה הנכונה.

מעמדם הרוחני של אנשי הקלויז נתן פירותיו גם מחוץ לכתלי הקלויז, שכן הקלויז סיפק כלי קודש כמעט לכל בתי התפילה שבעיר וגם מחוצה לה, כגון בעלי תפילות לימים הנוראים, בעלי קריאה, בעלי הוראה, מוהלים ושוחטים, מגידי שעור ומלמדי פרשת השבוע בכל בתי התפילה והמנינים למיניהם (אפילו כרך גדול כלבוב היה נזקק לתלמידי חכמים מז'ולקיב). ר' יעקב גריל (אחיו של ד"ר ב. גריל), ר' מנדל בובר ור' משה קובלר היו מן המגידים המפורסמים שבלבוב. בעל קריאה בבית הכנסת הגדול בעיר היה כל ימיו בנימין ויידהורן, והואיל וגר מחוץ לעיר בכפר סקברז'־לבה בתור נאמן במלבנה, היה מכתת רגליו מדי שבת בשבתו לעיר לבוא ולקרוא את פרשת השבוע *. יעקב שפירא, השו"ב, היה "בעל תוקע" בראש השנה, בעל מוסף בימים הנוראים היה יוסל'ה הוכנר, אחריו — יחזקאל'ה כץ ובשנים האחרונות שלפני השואה — שאול ברגר.

מסירות נפש לדבר מצוה היתה לאין קץ. זכורני, בכפר מוקרוטין נולד בן ליודל אלטמן, וברית מילה בזמנה — ב"שבת שירה". שלום ליברמן בתור מוהל נתכבד במצוה זו, כמובן, שלא על מנת לקבל פרס. לנסוע בערב שבת לכפר לא יכול מפאת "שלום זכר" שהיה בליל שבת זה אצל גיסו, החליט איפוא בעל הברית לשלוח גוי מורה דרך לפניהם בשבת בהשכמת הבוקר, להראות להם הדרך, והמוהל בלוית אבי ז"ל הלכו בכפור של חודש שבט לברית מילה כדי לקיים המצוה.

ברש"י שטיבל למד משה קובלר חומש עם רש"י, "עין יעקב" וקיצור ש"ע. אחרי מלחמת־העולם הראשונה, עבר מ. קובלר לגור בלבוב. את מקומו ברש"י שטיבל מילא חותנו ר' לייביש צישאנובר. אחרי פטירתו של הנ"ל בא חתנו ר' משה באב"ד במקומו. ב"טורינקר שוליכעל" היה המנהיג הרוחני אייזיק מיכל שו"ב, שלימד את המתפללים ודרש לפניהם מענייני דיומא. אבא'לה, בנו של ישעיהו רדלר הפרוון היה בעל קריאה ב"קהל שטיבל" ועוד כמה מבחורי הקלויז הלכו למני־נים שונים לשמש בעלי קריאה בשבתות וימים טובים. — ר' אשר רובין, ת"ח מגדולי החסידים, איש תם וישר, נקרא לעיר קשאנוב (מערב גליציה) לשבת על כסא האדמור"ות ושם נתחבב מהר על חסידיו. כאשר נסתלק בלא עת הכתירו את בנו העילוי הניך תחתיו. הוא היה עוד צעיר אבל גדול בתורה ויראת שמים. בנו הבכור של ר' אשר, ר' יצחק'ל, היה רב בסוסנוביץ. ובנו השלישי, חיים אלי, עילוי ידוע בחריפותו, נתקבל לרב בטרוסקביץ וזכה להוקרה מצד קהילתו. כשנפטר

* גם בנימין בנו של ר' ליבלע שו"ב שגר בכפר היה בעל קריאה "מתחיל" בימים הנוראים, ובא במיוחד העירה.

ר' אשר הספידו האדמו"ר מרן ר' ישׂשכר דוב מבלזא ואמר "ברוך מבנים אשר" כתוב — כלומר, מבניו של אשר אנו רואים ויודעים — "מי ומה היה ר' אשר".

מקום מכובד בקלויז תפסה משפחת המורה־הוראה ר' זלמן נחמנ'ס לורברבאום שיחוסו הגיע עד הגאון ר' יעקב מליסא. ר' זלמן נפטר בר"ח מרחשון תרצ"ב והניח אחריו ספר "דעת ומזימה" על ארבעת חלקי שולחן ערוך וסוגיות הש"ס. בנו ר' אברהם'לה שישב על כסא ההוראה אחרי פטירתו הוציאו לאור. אברהם'לה לורברבאום בתור דיין היה נוח לבריות והעמיד הרבה תלמידים.

כפנינה יקרה, במחרוזת בני משפחת לורברבאום, התנוצץ חתנו של אהרן לורברבאום — דן ולד, ת"ח מובהק, אנציקלופדיה תלמודית חיה ממש, בקי בפוס־קים, בראשונים ואחרונים. משלא הצליח בחנותו לעורות — נקרא לשמש ראש ישיבת לבוב. אחר כך כיהן כראש ישיבת "כתר־תורה" מיסודו של האדמו"ר מראדומסק בבנדין.

חתנו של ר' זלמן, ר' לייביש צישאנובר, גאון וחריף ושקדן בלימודו, ישב בקרן זווית שלו בקלויז בלזא מהשכמת הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה ולא פסק פומיה מגירסא. בכל דבר קשה, כל הסוגיות הקשות, בגמרא או בפוסקים, פנו לר' לייביש והוא, הבקי בש"ס בבלי וירושלמי, הסביר ותירץ בשקט, מתון־מתון; ועד שלא הבין השואל יפה־יפה לא נתן לו ללכת ממנו. לעת זקנתו נתמנה ראש בית דין — בבית דינו של הרב פנחס רימאלט.

בהיותו כל ימיו איש תם ובטלן, ניהלה אשתו אסתר חיה בית מזיגה. היתה יושבת מבוקר עד ערב ע"י הדלפק, לידה חבית יי"ש גדולה וחבית מלפפונים כבושים, ומוזגת כוס אחרי כוס, בעיקר לאיכרים ולפועלי העיריה. כך היתה מפרנסת את בעלה הת"ח ובזכותו הי־תה מקבלת חתנים עילויים מפורסמים לבנותיה, כיאה למשפחה מיוחסת. הראשון היה משה קובלר שהזכרתיו לעיל, אברך־משי בר אוריין ודרשן בחסד עליון. השני — משה באב"ד מעיר ווארז'ש, עיירה קטנה הסמוכה לבלזא. ודוקא האברך הצעיר בא להוסיף עוד אבן יקרה למשפחת הלמדנים, שכן לקלויז נתוסף עילוי חריף, פיקח וממולח. אף התלחשו עליו שהוא בקי בתנ"ך (בקלויז לא למדו תנ"ך אלא בשעה, שאינה לא יום ולא לילה...) וגם בספרי חקירה ודאי הציץ. מעורב היה עם הבריות ועד מהרה היה מראשי המדברים בקלויז.

והנה היה מעשה בשני אברכים בקלויז, שיסדו בנק לאיכרים ונכשלו בענייני ריבית. הוגשה תביעה לבית המשפט ועד פרקליט המדינה הגיעה. מצבם היה חמור, ורק דרך פרוטקציה ב"חלונות הגבוהים" בוינה אפשר היה להצילם. אותה שעה נזכרו שבפרלמנט יושב הציר ד"ר שטיינהויז שנכנס לפרלמנט בקולות חסידי בלזא גם במחוז ז'ולקיב. מיד מסר האדמו"ר ר' ישׂשכר דוב מבלזא למשה באב"ד את השליחות והוא נסע לוינה ונפגש עם ד"ר שטיינהויז והענין סודר וטושטש לגמרי. משה באב"ד שהזכרנו סייע הרבה במוחו החריף ובתפי־סתו המהירה ליישב סכסוכים שהיו בין הקלויז ובין המפלגה הציונית.

כידוע, הקו הבלזאי היה מתנגד לכל מפלגה שהיא ובכל ענין פוליטי נטו החסידים לקו הממשלה, לפי הסיסמה "הוה מתפלל בשלומה של מלכות". מעידות על שמירת הקו העובדות שהיו בבחירות לפרלמנט בשנת 1908. המועמד מצד הציונים היה ד"ר בלוך ומחוגי הממשלה — ד"ר סטאז'ינסקי. החסידים נתנו קולם לד"ר סטאז'ינסקי. אותו מעשה היה בשנת 1912. בבחי־רות לפרלמנט ניצב המזרחי ד"ר שמואל רפפורט מול המתבולל שטיינהויז ובקולות החסידים נכנס המתבולל ד"ר שטיינהויז לפרלמנט. וכן בבחירות לקהילה העדיפו החסידים את המתבולל איגנאצי צוקר, בעל הדרוגואריה היחידה בעיר. ואמנם נבחר להיות ראש הקהילה. מעל לכניסה לביתו תלוי היה שלט:

"איזראליטישע קולטוס־געמיינדע אין זשולקיעוו".

כמזכיר הקהילה שימש נ. מימן ממשפחת מימן הידועה. אחריו בא מוטל ברודינגר, לפנים גר בכפר גלינסקו. משהצליח בעסקיו עבר לגור בעיר, יסד בנק בשותפות עם הירש'ל אקר. בו בחרו לראש הקהל, אף על פי שלא היו חסרים אנשים חכמים ונבונים כמוהו, אבל אותו העדיפו מציוני או מאדם משכיל סתם. משמת מוטל ברודינגר בחרו בבריש שלוסר, איש עסקים בעל בנק, אדם נאור, שנתן חינוך כללי לבנותיו ולבנו. הוא ידע את נפש קהילתו והשתדל להיות נייטראלי, ועל כן הצליח להניח דעתם של כל הזרמים. בעת כהונתו פרצה מלחמת העולם הראשונה ולא נתקיימו בחירות לקהילה עד סוף המלחמה, שהביאה להתפוררותה של ממלכת ההבסבורגים בשנת

1918. בחבל הארץ, אשר בו נמצאת ז׳ולקיב, קמה הרפובליקה האוקראינית, שהבטיחה אוטונומיה ושוויון־זכויות מלא ליהודים. במחוז ז׳ולקיב נתמנה ד״ר קוראל, עו״ד ידוע בסביבה, למושל המחוז. הואיל והיו לו הרבה ידידים ומעריצים בין יהודי העיר יעץ לבחור במועצה לאומית (נאציונאלראט) בת שנים-עשר איש ובראש המועצה נתן אפפל, ציוני נלהב, ממכיריו הותיקים של ד״ר קוראל, שנעשה ראש המדברים והתחיל באירגון הבחירות בין כל הגושים והסיעות בעיר. כותב הטורים האלה היה אז המקשר בין הקלויז, שראש המדברים שלו היה משה באב״ד, ובין נתן אפפל שניהל את המו״מ עם הסיעות. בפעם הראשונה בתולדות החיים הפוליטיים בקהילה הגיעו אנשי הקלויז לידי הסכם עם הציונים, הודות לשכל הישר של משה באב״ד ומתינותו. לפי ההסכם נבחרו מטעם הציונים: א. שמואל צימלס יו״ר, נחמן אפפלשניט סגן יו״ר, נתן אפפל והירש פוקרד; מצד הקלויז: משה באב״ד, אברהם בובר ואלי הוכנר; מקלויז ז׳ידיצ׳וב: הירש אקר; מהסוחרים, מבית הכנסת הגדול ומבית המדרש הישן: שמואל זובל, סנדר ליפשיץ, מאיר וואלף כ״ץ ושיע מוטיע פליישר; ב״כ בעלי מלאכה: מנלה קייפר, יצחק משה חארי ויוסף טאובה. אחרי חדשים בערך, נפטר הירש אקר ובמקומו נכנס מנלה קייפר. בינתיים פרץ סכסוך בתוך הסיעה הציונית וזה הביא להתפטרות נ. אפפלשניט והירש פוקרד. באו במקומם הסגנים.

ההסכם הזמני נשא פירות והחזיק מעמד גם אח״כ בבחירות לסיים הפולני וגם בבחירות למועצת העיריה והקהילה.

אפגום בשלימות התמונה אם לא אזכיר אחדים מצעירי הקלויז, שעשיתי אתם רוב שנות לימודי: העילוי אלימלך מנדל מלמד׳ס. כאב כן הבן, כרסו מלאה ש״ס ופוסקים. הוא היה הלקסיקון התלמודי לצעירים הלומדים, כי נוסף על הבחורים שלימדם שיעור בכל יום, עזר בהרבה לצעירים שהתקשו בלימודיהם. הוא היה מחונן בתפיסה מהירה ובכושר הסברה.

זכרון יוצא מהכלל היה להירש, בנו של לאבה ליכטר — הוא ידע שמות המחברים של כל הספרים לאלפיהם שנמצאו על אצטבאות הקלויז וזכר את תכנם בע״פ.

ספסלי הקלויז אף קלטו צעירים מבתי הורים שלא התפללו שם והם נתחנכו בין כתליו: נתנ׳לה רויש, בנו של העגלון מאיר בעריש, שהיה לת״ח וחסיד — אישיות מכובדת; חיים בנו של אייזי׳ הסנדלר — אמו האלמנה אף על פי שהתפרנסה בדוחק שלחה את בנה חיים ללמוד אצל אברהם׳לה מו״ץ ואחר כך עבר לקלויז; משה׳לה כלי זמר (נקרא כך משום שאביו היה כנר מקצועי), היה מהצורבים המצויינים ועוד הרבה כמות אלה שלמדו בקלויז ונתחנכו בדרכיו.

כדאי לציין, שרבים מחניכי הקלויז רישומם ניכר היה אחר כך ברחוב היהודי. בחורים שמילאו כרסם בש״ס ופוסקים למדו גם למודי חול בסתר או שיצאו מן הקלויז והתחילו ללמוד בגלוי בהתמדה בית־מדרשית, ורכשו לעצמם השכלה תיכונית והשכלה אקדמית. היו הרבה כשרונות שהוזנחו ונרדמו בלי שהרגישו בהם, ורק עול החיים עורר אותם. כאשר כלו ימי ה״קעסט״ של האברכים והאשה והילדים רעבו ללחם, התחילו לחשוב על תכלית. היו שניסו מזלם במסחר ובכל מיני פרנסות. כמה מהם הצליחו, אחרים חיו חיי דחק. כאשר כלו כל הקיצין החלו לחשוב, שמא כדאי ללמוד מקצוע פרודוקטיבי. לזכות בכסא רבנות או במשרת דיין אפילו בעיירה קטנה היה חלום רחוק. והנה נזכר אחד שעוד בהיותו בחדר התקין לו פנס מעץ באולר קטן או שבנה את הסוכה במו ידיו בנין להפליא, ובכן, כשרון יש לו לנגרות, ניסה בזה, וראו זה פלא! אותו אברך משי הצליח במלאכתו ונעשה נגר אומן. היה זה שמואל שליטן, יהודי חסיד, ירא שמים גדול, גר בכפר טורינקי ולא התחיל במלאכתו עד שטבל בנהר, ואפילו בימות חורף כשהיה הנהר קפוא, בקע את הקרח, ירד וטבל עלה ונתלבש וישב ללמוד דף גמרא. אחר כך התפלל בכונה ורק לאחר שנטל ידיו ואכל פת שחרית ובירך ברכת המזון התחיל בעבודתו. בערבי שבתות ויו״ט היה מפסיק עבודתו בשעה 12 בצהרים.

אברך שני שהיה לו בכיסו כתב סמיכה להוראה מאת הרה״ג ר׳ יצחק שמלקס, רבה של לבוב, נזכר שהוא מומחה לציור, שכן מצייר היה בקלויז ״משנכנס־אדר״ או פרשת ה״הילולה״, יום הזכרון של האדמו״ר זצ״ל מבלזא, וכל המומחים לאמנות בקלויז התפעלו מכשרונו — החליט להתמחות בעבודת ציור שלטים, ודוקא הצליח במקצועו.

השלישי התחיל ללמוד מלאכת הפרוונות והצליח. עד מהרה לימד את המקצוע גם לבניו, אגב בעלי כשרון וחוש מסחרי, והם הרחיבו את בית־מלאכתם עד שעלו לדרגת אכספורטרים גדולים בענף.

הרביעי למד מלאכת מברשנות, תפס בכשרונו את המקצוע, הרחיב בית מלאכתו והעסיק כמה עשרות פועלים עד שנעשה ספק גדול לצבא ולבתי מסחר גדולים.

ורבים היו כמותם. עם זאת לא הפסיקו ללמוד. מי שהמשיך בדף היומי ומי בפרק משניות או בעין יעקב ורוב דאגתם — לחנך בניהם לתורה; כל אחד שם את הדגש על שמירת נכסי הרוח של משפחתו, האתיקה הדתית, הלמדנות והחסידות.

שמורים בזכרוני שנים מצעירי הקלויז, צמד־חמד, שנפלו במלחמת העולם הראשונה; הירש ליב אטינגר, אחד המוחות החריפים, עילוי גדול, ואחי חיים בובר. האחרון למד אצל אייזיק מ. שוב ואחר כך אצל אלימלך מנדל מלמד׳ס. שקדן בלימודו, בעל תפיסה מהירה וזכרון להפליא וכל הליכותיו באצילות ובנעימים. היו לו חברים בקרב הנוער האקדמאי ולמד ספרות חילונית.

קלויז ז׳ידיצ׳וב בז׳ולקיב

ברם, על הקלויז הז׳ידיצ׳ובי עבר גלגול מיוחד במינו. עד שנת תרל״ג התפללו בקלויז חסידי ז׳ידיצ׳וב. אחרי פטירתו של הרה״ק ר׳ יצחק אייזיק מז׳ידיצ׳וב בט׳ סיון תרל״ג התחילו חסידיו מז׳ולקיב לנסוע לקומרנא. אחרי שלשים וכמה שנים כאשר נשרף בית המדרש הזה, הקימו בית מדרש חדש ויפה בשנת תרס״ד.

משך שלושים השנים משנת תרל״ג עד תרס״ד התרגלו החסידים לנסוע לקומרנא. רק בנימין ציבול־ניק, היה החסיד היחיד, שנשאר נאמן להאדמו״רות בקומרנא ונסע לשם שנה בשנה. רבים מהדור הישן הלכו לעולמם והצעירים שבאו במקומם החליטו לקרוא לבית המדרש החדש ״בית מדרש קומרנא״.

ברם, הרבי בקומרנא הרה״ק ר׳ יעקב משה צווה לא לשנות את השם ולקרוא לבית המדרש ״קלויז ז׳ידיצ׳וב״ — וכך עשו. עד השואה והשמדת קהילת

ז׳ולקיב נקרא בית המדרש של חסידי קומארנא ״קלויז ז׳ידיצ׳וב״.

החסידות העילאית של הצדיק הקדוש רבי צבי מז׳ידיצ׳וב התבצרה בעירנו. בשנת תרס״ד אף בנו להם חסידי ז׳ידיצ׳וב קלויז חדש, בנין מאד משוכלל, ביזמתם של הגבאים הראשיים הירש אקר ומאיר ברגר. הירש אקר היה איש משכיל ואריסטוקראט חסידי, בעל בנק ואיש עסקים וכל הליכותיו באצילות ובנעימים; אתם השתתפו בפיקוח על הבניה: ברוך שטיין, אהרן דגן, שהיה בעל מוסף בימים הנוראים, אברהם שטרן ועוד — יהודים יראים ושלמים, אנשי מדות.

לעתים נקלע אוצר יקר לקלויז — חתנו של יעקב פטרונטש ר׳ אברהם׳צי אייכל, ת״ח מופלג, בקי וחריף, בעל כשרונות כבירים, משכיל ומחונן בסגולות נפש יקרות. בלא שלמד בבית ספר, היה ידען גדול במתימ־טיקה ובאסטרונומיה. בין המתפללים שם נודע לשם גם איש תם וחסיד קנאי — יוסל׳ה צ׳רנ׳ס (דייטשער), בטלן גדול שהתפלל בהתלהבות ולמד בהתמדה. לא היה לו שום מושג בענייני מו״מ ועול פרנסה; אשתו, בנו ובנותיו עזרו לפרנסת הבית. מספרים כי פעם אחת, כמנהג החסידים, שמחו בשמחת בית השואבה, שתו ורקדו, ובאו לידי התרוממות הנפש, ביחוד ניסן שטיין ויוסלה רקדו בהתלהבות רבה. באמצע הרקוד לחש לו יוסל׳ה לניסן בסוד: ״בוא נרוץ למקוה, בשירה ובזמרה, נטבול ולא נזוז משם עד שיבוא משיח צדקנו״, כה תמים היה האדם באמונתו השלמה.

בין מתפללי הקלויז בלט האברך הנכבד אברהם נתן פטרונטש. הוא הכניס לקלויז ספר תורה, שאביו יעקב פטרונטש התחיל בכתיבתו. לאביו היו שייכים רוב השדות בכפר סמארעקוב, והוא הושיב בהם את גיסו מרדכי הוכברג בתור מנהל עסקיו, ואת חתניו משה׳לה וויטלון ואברהם׳צי אייכל, שניהם ת״ח. האחרונים עזבו אחרי מלחמת העולם הראשונה את הכפר ועברו לגור בביתו בעיר. על מעילו של הספר רקמה אשתו צביה (בתו של אברהם שפירא) את שמה באותיות זהב, ולזכיה גדולה זכה, שהיה זה הספר היחידי שניצל בימי השואה ע״י הקדוש יוסף לאוטרפכט־מלמן והובא ארצה ע״י בנו מיכאל מלמן.

דמות בולטת בין מתפללי הקלויז היה ר׳ שמאי

רפפורט. הוא הגיע לעירנו מהעיר הסמוכה מוסטי־וויעלקע, שם היה בין האנשים החשובים בעיר וממקורביו ומבאי ביתו של הרב הגאון באותה העירה.

הוא התישב בעירנו ברח' גלינסקה, ונשא אחת מבנותיה של משפחת פייער, מהותיקות בעיר. הוא היה בין המתפללים הקבועים בקלויז וגם בעת זקנתו, למרות המרחק הגדול, היה מכתת את רגליו בשבתות ובימי החגים לבוא להתפלל בין חסידי ז'ידיצ'וב, מקום שהמתפללים הוקירוהו והעריצוהו. גאוותו הגדולה היה ספר התורה שהוא תרם לקלויז ואשר הוכנס ברוב פאר והדר. חלק מספר התורה כתב במו ידיו מאחר שידע חכמת כתב סת"ם. הוא היה מעורב בין הבריות בעירנו, תמך ביד רחבה בנצרך. הכל הוקירוהו כאדם עדין נפש ונעים הליכות.

בקלויז ז'ידיצ'וב התפללו ולמדו ה"עלית" של החסידים בעיר. במעלה יתירה הצטיינו, שלא הקפידו בלבוש המסורתי והיו סובלנים בדרכי החסידות שלהם. היה בחור בקלויז בלזא שרדפוהו ודחקו רגליו בשל נטיותיו להשכלה או בגלל התהדרותו בצווארון ובעניבה המודרנית האסורה — עמד הלה ועבר לקלויז ז'ידיצ'וב. כאן קיבלוהו בסבר פנים יפות, ולא עוד אלא קירבוהו בקירבה יתירה ללמוד ולהתפלל אתם. בין העוברים שמה היה גם כותב השורות האלה, לאחר שדחקו את רגליו מקלויז בלזא בגלל היותו היוזם ליסוד הסתדרות "המזרחי" בעיר והמסייע בידי כמה מחבריו לטעום מההשכלה החילונית.

סמוך לתקופת השואה עבר ר' משה באב"ד להתפלל בקלויז ז'ידיצ'וב. בערבים לימד "משניות" למתפללים ובשבתות וביו"ט דרש לפניהם מעניני דיומא.

לובילר קלויז

ברחוב הנחתומים מול קלויז בלזא שכן בית תפילה בביתו של אביגדור פוגל, הנקרא "לובילר קלויז", בו התפללו ר' אביגדור פוגל ובניו, יוסף זיברט, עוזר בודק, — גבה קומה, בעל הדרת פנים וזקן לבן שירד על פי מידותיו. גם רבים מדיירי הרחוב התפללו בקלויז הנ"ל. עוזר בודק היה הגבאי הראשי, והואיל וכל ימות השבוע לא היה מצוי בעיר, לרגל עסקיו ביערות, בא להתפלל ב"קלויזל" רק בשבתות וימים טובים. קראו לו "בעל הגוזמאות" על שום הגוזמאות שהיה מספר, בנחת ובבטחון כאילו זה קרה באמת. וכך היה מספר: א) הסבא שלי — היתה לו חבית של מים לפסח מקריסטל משובח, כל אנשי העיר באו לראות ביופיה. פעם נשברה החבית, ובעד שברי הזכוכית שמכר סבא קבל הון תועפות, קנה לו יער גדול נושא פירות.

ב) זכורני שלג שירד בחורף אחד, מספר ימים רצופים, וכאשר נסענו לברית מילה אל לייביש סאפושינר בעגלת־חורף, היה השלג גבוה יותר מפסגת הכנסיה. משעברנו על פניה הוצאתי את קופסת הטאביקה שלי להריח, והנה נשפכה הטאביקה על השלג, בחודש מאי אותה שנה עברתי לפני הכנסיה, ופתאום אני מתעטש! נזכרתי בנסיעה בשלג בחורף באותו מקום, ובטאביקה שנתפזרה שם.

ג) כשהייתי תינוק של בית רבן חטפו ילדים לצבא. יום אחד ראיתי בעד החלון והנה החוטפים באים. בין רגע זנקתי ונכנסתי למקטרתו של סבא, חיפשו החוטפים בכל הפינות והסדקים ולא מצאוני, לרוע מזלי נשארה כנף אחת מ"ארבע כנפות" שלי בחוץ, משכו החוטפים ומשכו עד שהוציאוני ולקחו אותי לצבא.

הלבקרים קלייזל

במעבר היוצא לצד הרינק, בין ביתו של משה מנש מצד אחד והארקדות מן הצד השני נמצא "הלבקרים קלייזל". משעות הבוקר המוקדמות הומה בית־התפלה הזה מתפללים. הציבור כאן מגוון: סוחרים, בעלי חנויות מן הארקדות הסמוכות, סתם תגרנים משוק־הרינק, בעלי מלאכות, בעלי עגלות, סבלים וכו'.

באים מי להתפלל, מי לחטוף קדושה וברכו, ומי להתחמם ע"י התנור הדולק ומיניה־וביה לאמר פרק תהילים, מי לעיין בדף גמרא, בפרק משניות או ב"עין יעקב". הגבאים הם ר' פנחס שוורץ הלמדן והמשכיל כאחד, שמואל זובל ומשה צובל. כל ערב קורא ר' פנחס שוורץ שיעור בתלמוד ואחר במשניות, רבים באים להתחמם באורן של תורה ותפילה.

הרבי של ז'ולקיב

כאמור, היתה ז'ולקיב אחת המצודות של החסידות הבלזאית, אבל היו בה גם חסידי ז'ידיצ'וב, מגירוב

ופוטיליצה. האדמורי״ם ממגירוב ומפוטיליצה באו פעם בשנה לביקור אצל חסידיהם. בין מעריציהם ואוהדיהם היו הרבה נשים עד שכינו את הרביים האלה בשם ״וייבערישע רביס״ (רביים של נשים). והנה בשנת תרס״ו השתקע בעירנו הרבי ר׳ אברהם שמואל רבינוביץ׳, חותנו של האדמו״ר מגבריאה רבי נפתלי רוקח בנו של האדמו״ר ר׳ יהושע רוקח מבלזא.

הרבי בעירנו, רא״ש רבינוביץ׳, ששלשלת היוחסין שלו הגיעה עד לבעל התניא ולשושלת קורץ, אפטא וברדיצ׳וב היה בעל־יחוס עצמי רב ותלמיד חכם מופלא, איש אשכולות, צולל בים התלמוד ושוחה בו לארכו ולרחבו, ובדרשותיו דלה מרגליות ואבנים טובות ממעמקיו. בעל הדרת פנים של אצילות מלידה, מחונן בסגולה מיוחדת בדיבור ובהליכותיו עם אנשים בבינה ודעת ובעדינות. השפעתו היתה עצומה על חסידיו. סידרו לו דירה בבית מרווח ובו בית־תפילה. והואיל והיה נעים־זמירות באו הרבה הרבה מדיירי הסביבה — הפרוור הלבובאי — ומכל פינות העיר לשמוע תפילותיו ונגינותיו העריבות. בעלי־בתים מתנגדים, שמעולם לא דרכה כף רגלם על סף ביתם של אדמו״רים, היו מבאי ביתו ונהפכו לחסידיו הנאמנים, שכן משך אותם בקסמו האישי, בתורתו, בחכמתו ובסגולותיו המופלאות. אנשים מסוגים שונים — משכילים, סוחרים וחסידים כאחד — ביניהם שמואל יצחק בנדל, משה פטרונטש, זלמן בריטביץ, שמואל לייב שליטן, משה׳ל ליכטר ועוד עשרות ומאות כמותם באו בצל קורתו, התיעצו אתו בחינוך הבנים, בענייני שידוכין ומסחר, וממילא הטו לו אוזן קשבת גם בעניני דת ומסורת. חסידים בלזאיים, בחורים ואברכים, הלומדים בקלויז באו לרוב ״לשולחנו״, לשמוע תורה מפיו. ומאחר שהיה בעל תפילה בחסד עליון, היה בית מדרשו מלא מפה לפה, ובימים הנוראים באו רבים מיושבי הכפרים ליהנות מתפילותיו.

והנה בין מתפלליו הקבועים היה גם יעקב ברגר. כאשר שלח את בנו מאניס ללמוד בגמנסיה החדשה, הממלכתית, שהתנהלו בה הלימודים גם בשבתות וימים טובים, הגיע הדבר לאוזני הרבי. מיד קרא אליו את חסידו הנ״ל והשפיע עליו להוציא את בנו מהגמנסיה. מעשה זה עשה לו כנפים בקרב בני העיר ובייחוד עשה רושם על חסידי בלזא, והם התחילו להוקירו ולהעריצו עד מאד. פעולת הרבי מצאה לו מהלכים בקרב האינטליגנציה, המתבוללים והציונים שבאו אתו במגע, וכמעט כולם העריצוהו. הסוחרים העדיפו לילך אל הרבי בכל סכסוך במו״מ ביניהם, במקום לילך לד״ת, או להבדיל לערכאות, והרבי ברוב שכלו ותבונתו מצא תמיד את קו הפשרה הנכון להוציא את בעלי הדין לדרך המלך לשביעת רצונם של כל הצדדים. הוא מצא מזיגה בין תורה ודרך ארץ והעמיד תלמידים הרבה.

פעם אחת בא האדמו״ר ר׳ יששכר דב מבלזא לז׳ולקיב. חסידים לאלפים ביקרו אצל רבם הדגול, המפורסם, שישב אז בעירנו כשבועיים והעיר היתה כמרקחה. לפני עזבו את העיר ערך ביקור רשמי אצל הרבי מז׳ולקיב בביתו. היה זה מאורע יוצא מהכלל (הרבנית בת דודתו היתה) ומאות חסידים נלוו לאדמו״ר בביקור זה. מיד ראו בזה רמז שעליהם לכבד ולהוקיר את הרבי בעירם. בין המלווים במעמד זה היו הרבה בעלי בתים חשובים ואחדים מפרנסי העיר. האדמו״ר מבלזא רמז בו במקום, כי הגיע הזמן שהרבי הז׳ול־קבאי ישתתף בבית דינו של המרא דאתרא.

הרמז הזה לא נעם לחיכו של הרב פינחס רימאלט, וגם הדיינים היו בדעה אחת אתו. הרב רימאלט הגיב על כך בהתנגדות והפעיל את כל כוח השפעתו. הוא קרא לאסיפת מחאה בבית הכנסת הגדול: אולם גם הרבי רבינוביץ׳ לא חפץ בריב עם הרב רימאלט והתכנית נגנזה. מכל מקום, הרוגז של חסידי בלזא על הרב רימאלט גדל מאז. כלל גדול הוא אצל חסידים: כל מלה היוצאת מפי רבם — קודש היא, ואסור להמרות פי רבם. החסידים, שגם בלאו הכי לא חיבבו את הרב רימאלט הרבה, התחילו להתרחק ממנו, ובכל עניני דת וסכסוכים במו״מ הלכו אל הרבי רא״ש רבינוביץ׳.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, 1914, עוד לפני שנכנסו הרוסים לעיר, הצליח הרב רימאלט לעבור לוינה, ואף על פי שבשנת 1915 חזרו חילות האוסטרים לעיר, נשאר הרב רימאלט בנכר. ראש הקהילה בימים ההם, שמעון שלוסר, דרש ממנו לחזור, בטענה שהשאיר את העדה בלי רועה רוחני. משלא נענה פנה ראש הקהילה לרבי רא״ש רבינוביץ׳ שיקבל עליו להיות אב בית הדין בקהילה יחד עם המו״ץ

ר׳ אברהם׳לה לורברבאום. אבל הרב סרב, ונימוקו היה: שמא אין זה רצונו של הרב רימאלט, ואין בדעתו לעבור ח״ו על איסור הסגת גבול, לעשות דבר כזה אפילו בהעדרו של הרב רימאלט. אחרי המלחמה חזר הרב רימאלט לקהילתו, והיחסים בינו ובין הרבי השתפרו והיו אפילו ידידותיים. פעם אחת לפני חג הפסח יצאו שניהם לאסוף מעות חיטין. היה הראשון שתרם — הרבי רבינוביץ׳ עצמו. התפלא הרב רימאלט ושאל: ״מאימתי על הרב להיות מראשוני התורמים?״ ענה לעומתו הרב רבינוביץ׳: ״אני חותמי ״רבי״, ב״יוד״ בסוף, ובתור יוד (יהודי) ככל היהודים שמח אני להשתתף יחד עם כל בעלי הבתים במצוה זו, מה שאין כן כבודו, שאינו חותם כמוני״...

כך הבין הרבי לכלכל את עניניו עם חסידיו ותלמידיו ועם חבריו לדעה.

הרבי ר׳ אברהם שמואל רבינוביץ׳ נולד בעיר קונטובוזובה, רוסיה. אחיו, רבי יענק׳לה רבינוביץ׳ היה האדמו״ר הראשון בתל־אביב. אחיו השני, ר׳ אהרן רבינוביץ׳ בעל בתו שרה, רב בקהילת תל־אביב. אחיו, ר׳ נחום רבינוביץ׳, תפש משרה בקהילת חיפה.

סמוך לחיסולה של קהילת ז׳ולקיב ע״י הנאצים בשנת 1943 מצאו קלגסי הגסטאפו את הרב ובני ביתו בבונקר. הם הוציאום והובילום להריגה לבית הקברות. הקברן הזמני היה יוסלי הוכנר. ביקש הרבי ממנו לתת לו טלית, התעטף בה ועמד לפני הרוצחים הנאצים כדי שיירו בו ראשון, באמרו: אולי יתרחש נס, ומי מאתנו ישאר בחיים — שישארו הצעירים. ליוסלי הוכנר הבטיח שיישאר בחיים, וביקש ממנו להודיע על מותו הטראגי לבתו שרה׳צי בא״י. ברכתו האחרונה נתקיימה, ויוסלי נשאר בחיים וקיים את הצוואה.

תינוקות של בית רבן בקלויז בלזא

כאמור, חותמה של החסידות הבלזאית טבוע היה על חיי חסידיה בכלל וחינוך בניה בפרט. ולכן עמד הילד אצלם משחר נעוריו תחת השפעת החינוך הבלזאי בלבד. הגיע ילד לשנתו השלישית, מביאו אביו לאדמו״ר, לחנכו בדרכי החסידות ועל מוצא פי האדמו״ר קובעים יום, שבו מספרים את תלתלי ראשו ומניחים לצדי פניו את הפאות. אותו יום מוליכים את הילד למלמד דרדקי, הלא הוא דוד קצליס, לחדר ד׳ על ד׳ שלו, בביתו של יענקל קוז׳וך. ע״י חלון נמוך וצר עומד שולחן ואליו יושב המלמד: פותח הוא את הסידור במבט אבהי טוב ומתחיל לשנן לילד את האלף־בית; אבא מחלק י״ש ועוגות, שותים לחיים בברכת מזל טוב ומאחלים להורים שיזכה הבן ללמוד הרבה תורה, להיות ירא שמים וחסיד גדול. מכאן ואילך מביאים את הזאטוט הרך יום יום ל״חדר״ עד שהילד יודע פרק בקריאה.

בהגיע הילד לגיל חמש שנים מכניסים אותו ל״חדר״ המפותח והמרווח, בן ארבעת החדרים, של יוסף אלעזר שור ומוסרים אותו לידי בנו זיידה המרכיב משקפיים עבים ועומד בראש כמה רישי־דוכנא (״בעלפערס״) המלמדים תורה לתינוקות. כאן מתחיל הילד ללמוד חומש. ילדי החסידים לומדים יחד עם שאר ילדי העיר. החדרים מרווחים ונקיים וחלונותיהם יוצאים אל הגן העירוני העתיק ״וואלי קרולווסקיה״. השול־חנות סדורים ליד הכתלים בצורת ח׳. באמצע החדר עומד המלמד ומשנן לתלמידים את פירוש המילות בחומש באידיש. בנחת מסביר הוא לתלמידים, עד שתופסים פרק בפרשת השבוע. נהוג היה שה״בעל־פערס״ באים בכל יום ששי עש״ק להורי התלמידים לנקות את נעלי בני הבית ולקחת את הילדים לבית הכנסת לקבלת שבת (ה״בעלפער״ היה עוזר לעתים גם בהכנות לכבוד־שבת, כגון מרסק את החזרת לכבוד שבת).

ר׳ יוסף לוזר שור, יהודי יפה היה, זקנו הלבן יורד על מידותיו, בעל כרס, וכינוי נוסף לו — ״הרופא״ או ״פרופסור״, שכן הצטיין ברפואה, כביכול. ילד שנפל למשכב, מיד קראו ליוסף לוזר. הוא בא ובלי מדחום עמד על מידת החום וקבע את הדיאגנוזה: ״הילד הצטנן, לא לרדת מהמטה מספר ימים״, קבע גם סוג המאכלים לחולה. ממילא נרפא הילד הרך לאלתר ״למחצה״, לפחות, שכן פטור היה מלילך ל״חדר״. ר׳ יוסף לוזר ידע גם ללחוש על עין־הרע. וזה מעשה הלחש: מביאים לו מטפחת של החולה והוא אומר עליה פסוקים בלחש עד שהלה מפהק, שמים המטפחת על ראש החולה — והרפואה קרובה לבוא.

כשמגיע הילד לגיל שש הוא עובר למלמד גמרא — מלמד כזה היה גד'ל קרויז ועל ידו עוזר בנו, גרשון, ושניהם, האב והבן, יהודים יראים ושלמים. דיבורם בלחש ובנחת, מסבירים הם לתלמידים את המשנה "שנים אוחזין בטלית" — ולאט מתחילים ללמדם דף גמרא. בכל שבת היה גד'ל מביא את תלמידו להיבחן אצל אבי התלמיד או מכירו. אשתו רייזלה, אשת חיל — מקבלת היתה תלמידים מהכפרים גם ל"אשל" (אכילה — שתיה — לינה), בחדר האחד שחציו ללימודים וחציו לבני הבית. לר' גד'ל היה עוד חדר בחצר, המיועד אך ורק ללימודים, שם היו ישנים התלמידים מהכפרים.

בעיר היו עוד מלמדים, כמותם: ר' עקיבא קרויז, ר' שמואל יאטניק ובנו עוזר הורו ב"תלמוד תורה". המלמדים הגבוהים בדרגה יותר, שלימדו גמרא ותוספות היו גדליה שטיין ובריש קאצ'קע. הם היו גם מלמדי גמרא ופוסקים: חיים קלופקה ושלום שטרלער שנתכנה בשם "מוסטער מלמד". מכאן עוברים הילדים סמוך לגיל בר־מצוה למנדיל־מלמד (טיטלקופצער), תלמיד חכם מופלג, בטלן ועניתן, מסביר ומפרש. אצלו לומדים גם יורה דעה חלק א'. פרשת השבוע עם פירוש רש"י לומדים רק ביום ה' בערב. נ"ך אין לומדים כלל, הילד חייב "להעביר את הסדרה" בעצמו בערב שבת, שניים מקרא ואחד תרגום. המלמד המומחה היה חיים פיטש הידוע למלמד את התנ"ך גם בפירוש "הביאור".

ילד שעומד להניח תפילין לומד הלכות תפילין וה"פשטיל" (הדרשה) מפי מלמדו ר' מנדיל מלמד, בבוקר השכם, בקלויז, משני טעמים: אל"ף, משום שבביתו, שהוא גר בחדר אחד, אי אפשר, כי יעיר את בני הבית משנתם; בי"ת, שלא לגזול את שעת הלימוד של כל התלמידים. למותר להזכיר, כי עם התחלת הנחת תפילין נוסעים עם הילד לאדמו"ר הבלזאי לקבל את ברכתו, והילד מבטיח להתפלל בכוונה וכו'. נהוג בעיר, כי ביום שהילד מתחיל להניח תפילין אביו מחלק תיקון בקלויז. בערב יום הבר־מצוה היו עורכים בבית סעודת מצוה. בשבת בקלויז עולה הבר־מצוה למפטיר, אחרי התפילה נערך קידוש והבר־מצוה עומד ודורש את ה"פשטיל". מאותה שנה הופך הילד "בחור" ונכנס ללמוד בקלויז, בין אברכים מבוגרים סמוכים על שולחן החותן, אוכלי "קעסט" ובחורים מופלגים בגיל ממנו. שם יושבים בחבורות, חבורות, על הגמרות הפתוחות, שקועים בלימוד משעות הבוקר המוקדמות עד שעות הלילה המאוחרות.

מחובתם של האברכים והבחורים הותיקים היה לסייע לקטנים שמקרוב באו וללמדם שלא על מנת לקבל פרס. למדו בהתמדה ובהתלהבות. לתכלית לא דאגו כאן כלל וכלל. כל אחד ידע שתנאי קודם למעשה הוא — ללמוד... וסוף הכבוד לבוא. יבוא עשיר גדול ויבחר בו כתלמיד חכם לחתן לבתו, ואולי יזכה וישב על כסא דיינות או רבנות. ואולי ייכנס לבית מסחר גדול של חותנו לעתיד. היו מקרים שבחורי הקלויז "נקנו" ע"י עשירים שגרו בכפרים. עזב הבחור את שולחן הלימודים התחתן עם בת הכפר ודר שם. היו שהצליחו והיו שנשתקעו בכפר ובמקום לזכות לכסא רבנות או לעשירות כחלומם לפנים, נהפכו ל"ישובניקים" מגושמים ועבדו עבודת פרך כדי לפרנס אשה ובנים — ובכל זאת האברכים הללו לא עזבו את צור מחצבתם ולא פסקו ללמוד. והיו ששלחו את ידם בפרקמטיה ונעשו סוחרי יערות, או פתחו חנויות שונות, או למדו מלאכה; יחידי סגולה השתלמו בלמודי חול ונכנסו לאוניברסיטאות ללמוד וקיבלו תואר דוקטור. ואמנם מבית המדרש ומהקלויז יצאו מלומדים גדולים ומפורסמים.

התשליך בראש־השנה

בין התפילות של ר"ה תופסים מקום בראש התקיעות, הנני העני ממעש, ונתנה תוקף וכל מאמינים וכו' — אלו הן כלפי פנים. ההליכה לתשליך ביום א' היא מסכת בפני עצמה, מצטינת ביופיה ובמקוריותה כאחד. אחרי תפילת מנחה כל קהל המתפללים הולכים דרך המדרגות שע"י הכנסיה הרוסית ויורדים לשפת הנהר "שוויניא" הזורם בין הפרבר גלינסקי ובין הפרבר ויניקי מצידו השני. על שפת הנהר הזה עומדים מתפללים, כל בית כנסת לחוד על רבם וגבאיו. מרחוק מצטירת תמונה נפלאה: יהודי העיר, שבט שבט על דגלו, מתפללים תפילת "מי אל כמוך" בתפילת תשליך וכאילו מלאכי עליון מרחפים מעל העדה הקדושה הזאת...

מאחרוני הבאים הנה הרבי שמואל אברהם רבינוביץ' על עדתו. היות שהחשיך כבר היום נישאות תפילותיהם

בחשיכה ובדממה. מתפללים חוזרים ומתפללים באים. גם הלא יהודים מהסביבה עומדים ביראת הכבוד ומסתכלים במנהג היפה של היהודים ודתם.

מעברו השני של הנהר עומד בית־החולים הצבאי של גדוד הפרשים המכונה ק. ק. אולאנן רגימנט מס 4 ע״ש הקיסר פראנץ יוזף הראשון.

החיילים עומדים תוהים ומביטים בתמהון במחזה המוזר להם. קרה פעם ואחד החיילים זרק אבן לנהר והמים ניתזו על המתפללים. אבל אזרחי קיר״ה ויהודי ז'ולקיב הגאים לא יעברו לסדר היום על החוצפה והפגיעה בכבודם. למחרת שלחה הקהילה היהודית תזכיר מפורט על המקרה למפקד הגדוד. הוא העביר את התלונה לרופאו של הרגימנט ד״ר טומשק. האחרון שהיה אוהב ישראל וראה בזה פגיעה גסה בדת ישראל ועלבון ברגשותיהם — אחרי שחקר ודרש את הענין בא הוא בלווית האסיסטנט שלו היהודי וילדר (חתנו של אנשל היי המשכיל הידוע) לראש הקהל, ביקש סליחה והבטיח להעניש קשה את החייל העברין.

סוכות בלי אתרוג ושמחת תורה

שנת 1915. מלחמת העולם הראשונה בכל עצמתה. יהודים בז'ולקיב הכבושה ע״י הרוסים, מתכוננים לחוג את חג הסוכות ואתרוג אין. המקורות שמהם באו האתרוגים, יוון ואיטליה, מנותקים מהעיר. יהודי דתי בפרט חסיד בלזאי, לא יתפלל שחרית, הלל והושענות בלי לברך על ארבעת המינים. — והנה נודע שבעיר הסמוכה ראווה־רוסקא קבלו חסידי בלזא אתרוגים. הגבאי בקלויז בלזא שם היה מיכל וואנדר (יליד ז'ולקיב). שלחו שליח (לא יהודי) רוכב על סוס, לראווה־רוסקא. בקלויז בלזא התפללו שחרית, הפסיקו וחכו לאתרוג. בשעה 3 הגיע השליח עם ארבעת־המינים בידו, — המחכים נשמו לרווחה, ברכו והתפללו עם לולב ואתרוג וקיימו את מצות ״ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר״, נכנסו לסוכה והרגישו את ״זמן שמחתנו״.

בימים כתקונם היה המספק אתרוגים בעיר מרדכי דוד צימלס, חסיד בלזאי. הוא סיפק ארבעת המינים ליתר בתי המדרשים. בשביל הקלויז השתדל לבחור ״הדר״ מהמובחר. הגבאים היו קונים גם אתרוג נוסף בשביל הנשים והילדים. מכיוון שהאתרוגים היו יקרים מאד קנו אותם רק מעטים באופן פרטי. נהוג היה שהשמש הביא את האתרוג הביתה כדי שהנשים והילדים יוכלו לברך. הנשים הכניסו לסל שהשמש החזיק בידו פירות ועוגות בשביל ב״ב ושילמו לו ביד רחבה בעד טרחתו.

שמחה מיוחדת היתה בניית הסוכה בימים שבין יו״כ לסוכות. עפי״ר היו בונים סוכה שנה־בשנה בחצר הבית. מעטים בנוה על גזוזטרת ביתם, ואחדים בנו מלכתחילה מחסן גם בשביל סוכה. הגג נבנה תלוי על צירים, מתרומם בעת הצורך לישב בסוכה, (גג זה נקרא: ״שלאג או שלאם״), ומעלה יתירה היתה לסוכה כזו. בשעה שגשם ירד נרטבו הסוכות על השולחנות והכסאות שבפנים. בסוכה עם גג מתרומם אפשר היה לקפל את הגג, ולפתחו אחרי שהגשם נפסק.

בסוכה היו מקבלים את האורחים המחותנים, ואפילו כתיבת תנאים וחגיגות ערכו בסוכה, משום הידור המצווה. גם מלמדים שבאו לסידור ״בין הזמנים״ עם תלמידים נתקבלו בסוכה. ואחרון אחרון בליל הושענא־רבה היו מאגדים את ה״ערבה״ ליום המחרת בסוכה. עם אכילת סעודת הוש״ר בסוכה, נגמרה שמחת סוכות. מתכוננים לשמיני־עצרת. בקלויז בלזא ערכו גם בליל שמיני עצרת ״הקפות״, מה שאין כן בבהכנ״ס הגדול בו התפלל הרב הראשי פ. רימאלט. גבאי הקלויז הזמינו את הרב רימאלט וכיבדוהו באמירת ״אתה הראית״ וב״הקפה ראשונה״. אחרי ״הקפה״ זו מתחילה השמחה בריקוד סוער. בשירה ובזמרה מקיפים את הבמה עם ספר התורה בידיהם מתוך דביקות ומסירות, כתף אל כתף, תוך צהלה נלהבת, שרים וספרי־תורה בזרועותיהם עד שכל המתפללים מצטרפים לשירה בוקעת שחקים. הילדים ודגלונים בידיהם, שנרות דולקים תקועים בראש כל דגל, מסייעים בקולותיהם המתוקים. למחרת, ליל שמחת־תורה, עורכים הקפות בכל בתי המדרשים בעיר, ובקלויז בלזא בפעם השניה. בשחרית שמחת תורה עורכים בקלויז הקפות בפעם השלישית. המחזה נהדר ביופיו, עטופי טליתות מחזיקים ספרי התורה בזרועות, שרים ורוקדים בדביקות והתלהבות, כשהמצווה חביבה עליהם מאד. אחרי גמירת ההקפות מתחילים ב״עליה לתורה״, מקטן ועד גדול. מכיון שאי אפשר שקהל העולה על עשרים מנינים, יספיק לעלות במקום, בקלויז, יוצאים קבוצות מנינים

לדירות־המתפללים הסמוכות עם ספרי־תורה, עולים לתורה כל אחד ואחד, מתפללים מוסף ובעל הדירה המקבל, כנהוג, "חתן תורה" מזמין לקידושא־רבה. בריקוד ובשירה "אגיל ואשמח בשמחת תורה" מתפזרים לבתיהם, לשמוח יחד עם משפחותיהם, לפעמים עם אורחים, בשמחת החג.

וכך נוהגים: כל אלה שנתכבדו ב"חתן תורה" מזמינים את המתפללים לקידוש בש"ת ואלו שנתכבדו ב"חתן בראשית" נוהגים לתת "קידוש" ב"שבת בראשית". המיוחד בקידוש בשמחת תורה הוא בזה שמגישים משקאות כיד המלך, וגם כיסנים ממולאים בבשר.

אחרי הצהרים מתאספים אצל כל חתן־תורה ו־בראשית קבוצות קבוצות חסידים, ולאחר שנהנים מכיבוד שני, פוצחים בזמרה ובריקוד ויוצאים בצוותא לבית הכנסת הגדול, בו מתכנסים החוגגים, מכל פינות העיר, לעת ערב. כאן מתאחדים משולבים יד־ביד בריקוד מסביב לבימה וליד קירות ביהכ"נ ויוצאים בשרשרת ענקית במחולות ובשירה דרך הרחובות המובילים לקלויז בלזא בשירת "ושמחת בחגך והיית אך שמח" וב"וטהר לבנו לעבדך באמת". נגמרו הרקודים והזמרה. מרימים החברה את ר' יאיר וויטלין חסיד, עניו ואיש תם על השלחן, כשהוא מכריז בקול רם "צאן קדשים"! הילדים עונים לעומתו: מע־מע־מע! הוא חוזר שבע פעמים והילדים אחריו — אח"כ הוא צועק בקול "לשנה הבאה בירושלים"! וחוזר שבע פעמים, והקהל אחריו; ל־ש־נ־ה ה־ב־א־ה ב־י־ר־ו־ש־ל־י־ם!

בעלי מלאכה

מקום מכובד בכל ענפי הקהילה ועניניה תפסו בעלי מלאכה ופועלים. רישומם ניכר היה בציבור, בחיים הכלכליים ובמערכות החינוך כאחד. בניהם למדו בבתי הספר, בחדרים, בתלמוד תורה ואפילו בקלויז בלזא. למדו יחד עם ילדי חסידים ומשכילים, ורבים מהם אף בשקידה והצטיינות בידיעותיהם ובלמודיהם. הרבה מהם עלו למשרות גבוהות בממשלה ובעיריה, (מגיסטראט). היו שהגיעו להשכלה אקדימית והיו שנשארו לומדי תורה חובשי ספסלי הקלויז.

בין העסקנים הפעילים שבהם, בחיים הציבוריים, בלט משה יצקובסקי הסנדלר. הוא נבחר לועד האגודה המקצועית (צעך) שכללה יהודים, פולנים ואוקראינים בצוותא. הוא עמד על משמר היחס ההוגן לפועלים שעמדו בבחינות לזכות בתואר "פועל" מקצועי ואח"כ בבחינות לקבל את התואר "אומן" ("מייסטר") ולא נתן להכשיל שום פועל יהודי. בדומה לו היה יהושע מרדכי (שיע מוטיל) פליישר, חייט בעל מרץ, שעמל בכל הזדמנות לעזור לזולת. הוא נבחר לוועד הקהילה מטעם הפועלים ועמד על מילוי דרישותיהם בעניינים שונים. ישב במועצת העיריה ולא הזניח כל הזדמנות לדבר בשמם של העמלים להגנת ענייניהם ולהרמת קרנם בכלל בקרב שדרות האזרחים.

בעיריה היתה קיימת קרן להלוואות בלי רבית לבעלי מלאכה בעיר, כמובן, בערבות של שני בעלי נכסים. היה מעשה שהגיש בעל־מלאכה בקשה להלואה על סך מאתיים כתרים (מטבעות אוסטריים), לתשלומים במשך שנה. ההלואה אושרה וביום הקבוע הופיע ערב אחד, נפתלי הניג, שבא וחתם, ואילו השני לא הופיע. מבוכת הלווה היתה רבה, והנה נמצא אז במשרד העיריה, במקרה, שיע מוטי פליישר. הוא לא היסס וחתם בתורת ערב וההלואה ניתנה. כי שיע מוטי היה כל ימיו עוזר ותומך בפועלים, בבעלי מלאכה ובכל נצרך.

ברחוב החייטים עמד בית כנסת ישן, "בית כנסת

ביהכנ"ס "יד חרוצים"
נבנה בשנות ה־20

יד חרוצים" שבו התפללו בעלי מלאכה וגם תושבי הסביבה. והנה החייט שמשון וויינגרטן היה לו מגרש מול הגן העירוני הישן, הקדישו לבית כנסת ובהתא־מצותם של יהודים עמלים מסורים ופעילים כגון שיע מוטי פליישר ואחרים, ובסיועם של יוצאי ז'ולקיב בניו־יורק, בנו על המגרש הנ"ל בית כנסת גדול, "בית כנסת יד־חרוצים" לתפארת.

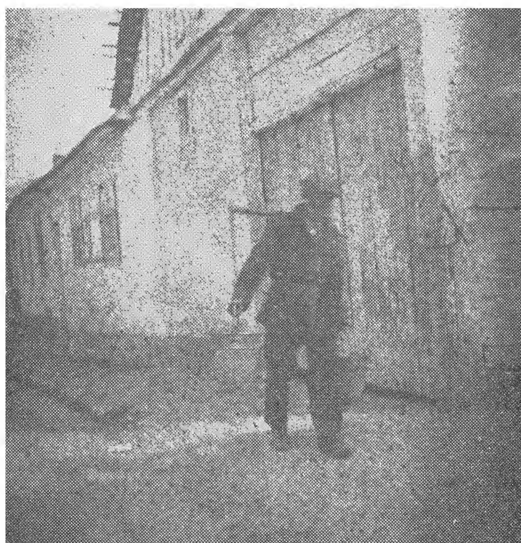
יהודים בעיריה

אין לך אזרח בעיר שלא נזקק לעיריה (מגיסטראט). והנה ישבו שם רק שני פקידים יהודים: המזכיר הכללי ליכטר — בנו של שירץ — והאדריכל יפה, בעל לב יהודי חם, ער לכל דבר יהודי וגאה שיחוסו המשפחתי הגיע עד הגאון ר' מרדכי יפה, בעל "הלבושים". היה שמח לעזור לכל יהודי שבא במגע אתו. בתוקף תפקידו הוא תכנן ושרטט תכניות לבניני העיר והתושבים. את התוכנית של קלויז בלזא החדש תיכנן ושירטט שלא על מנת לקבל פרס והשגיח בעצמו על הבניה. במיכרזים מטעם העיריה והאדמי־ניסטראציה שלה התחשב תמיד במיכרזים של יהודים — סוחרים ובעלי מלאכה — בלא לחשוש מה יאמרו הגויים. פעם הגיע אליו חשבון של נגר יהודי על עבודת גדר מסביב ל"אלקטרובניה" (תחנת כוח החשמל). העבודה היתה בממ"ר, אבל הנגר חישב לפי מטר רגיל, ועלול היה הנגר להפסיד הפסד ניכר, משעמד מר יפה על הטעות תיקן את החשבון בעפרון אדום — בלא שיתערבו הנוגעים בדבר — והוסיף סכום ניכר לזכותו של הנגר. בימים נוראים היה הולך עם אשתו להתפלל בבית הכנסת הגדול אף על פי שהיה מתבולל, כביכול. בשכנות ביתו שכן גדוד פרשים — אולנים. היתה למשפחת יפה בת יפיפיה. קצין פולני ממשפחת האצולה הפולנית העתיקה התאהב בבתם. היה זה למורת רוחו של יפה, אף על פי שהיה מתבולל, ומרוב צער חלה ונפל למשכב.

בזכות נשים חכמניות

מצב ה"תלמוד תורה" מטעם הקהילה בעיר היה ירוד, הרמה הפדגוגית והרוחנית — נמוכה, היסוד החומרי מעורער, התנאים הסאניטאריים, כמו בכל ה"חדרים" הפרטיים, לא הניחו את הדעת ואף היו גרועים מאד. ההזנחה היתה מרובה. הפקחים הסאניטארים מטעם מחלקת הבריאות בעיריה היו באים בכל יום שני וחמישי לבדוק את מצב הנקיון, לא על מנת לתקנו, אלא סוגרים היו פה ושם "חדר" לתקופת זמן וגרמו בכך לביטול תורה. רק אחרי השתדלויות פתחוהו מחדש. בכלל היתה עין השלטונות צרה ב"חדרים" אלו, בגלל החרמת בתי הספר הממשלתיים ע"י החרדים שמנעו את בניהם מלבקר בהם.

על ביוב לא חלמו אז. את מי השופכין שפכו בפרהסיה, בחצרות, או אפילו ע"י בתיהם. גם בהספקת מים לא היה המצב אידיאלי. היו שואבי מים שהביאו את המים בדליי עץ, או בחביות עץ בעגלה, הביתה, אבלי היו ימים, ובעיקר בחורף, שלא הביאו מים בכלל והיה הכרח שאחד מבני הבית יקח דלי בידו וילך לבאר להביא מים לצורך המשפחה. הבארות היו על פי רוב פרימיטיביות ואנשים עמדו בתור עד שיכול כל אחד למלא את דליו, וכאשר קפאו המים בחורף בפי הבאר סבלו אנשי העיר מאד.

שואב מים בסמטאות העיר ז'ולקיב

לימים בא מושל מחוז חדש לעיר. היה זה אציל פולני בעל חוש אסתטי ואריסטוקרט באופיו. החל לתכנן סדר בעיר בכלל ובענין המים בפרט. הזמין מהנדס ידוע ובנה בריכה במרכז העיר (רינעק), בריכה רחבת ידיים ולה ארבעה ברזים מארבע

רוחותיה שיוכלו לגשת ארבעה אנשים בבת אחת ולשאוב מים בלא שיפריעו זה לזה. המים לבריכה באו מן המעיין שבשיפולי הר "הארייי" הסמוך לעיר. מסביב לבריכה נטע המושל גן נאה מרהיב עינים, הוא אף סידר שינקו רחובות העיר פעמיים בשבוע והתקין עוד תקנות חיוניות לנוחות אזרחי העיר, ובעיר הורגשה הרווחה.

קמה אשה יהודיה אחת, למדנית ואינטליגנטית, התאזרה עוז וכתבה מכתב תודה למושל בטוב טעם ודעת, בסגנון נאה, בגרמנית ספרותית. כשפגש המושל את אנשל היי, המשכיל הידוע בעיר, סיפר לו על מכתב התודה שקיבל מאת אשה שחתמה בשם הנדיל בובר. המכתב עשה עליו רושם בתוכנו ובסגנונו היפה. מלא התפעלות ביקש מאת אנשל היי להציג לפניו את האשה כותבת המכתב. סיפר אנשל היי למושל על יחוסה של המשפחה הוותיקה הזאת בעיר שנמצאים בתוכה מלומדים, בעלי השכלה גבוהה ואנשי עט, והעיר, דרך אגב, שאין זו המשפחה היחידה בלמדניה ומשכיליה בעיר זאת.

אנשל היי מסר להנדיל בובר את הזמנת מושל המחוז. למועד הקבוע באה הנדיל בלווית אנשל היי לארמון המושל. הודה לה המושל והביע הוקרה והערצה על המכתב, שנגע אל לבו, שאל אותה מה למדה והיכן למדה ואיך היא מחנכת את בניה. לבסוף שאלה המושל במה יכול הוא להיות לה לעזור ולמלא בקשותיה.

לשעת כושר זה חיכתה אשה חשובה זו. ענתה על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון: בבית ספר לא למדה, בכלל, אלא למדה בביתה באופן פרטי וכל ידיעותיה רכשה לה בכוחות עצמה. בזה רמזה שאין הכרח דווקא ללמוד בבית־ספר־ממשלתי. ציטטה דברים מן התנ"ך ומן האגדה, וסיפרה על הלימודים ב"חדרים" שמהם יוצאים למדנים, בעלי השכלה גבוהה ואנשי תרבות וסיימה בבקשה מאת מושל המחוז הנכבד ליתן דעתו על נקודות אלו:

1) שהפקחים־הסניטארים מטעם העיריה לא יבקרו בחדרים שלנו: אנחנו בעצמנו דואגים, ונדאג גם להבא, לשלום ילדינו ובריאותם על הצד היותר טוב.

2) לסדר ביוב בעיר, וכל עוד הביוב לא סודר, אין להעניש את התושבים על שפיכת שופכין לפני בתיהם ובחצרותיהם.

3) על עובדי הנקיון ברחובות לנקות הרחובות לאו דוקא בשעה שהיהודים הולכים לבית הכנסת בשבת, או חוזרים משם.

המושל הקשיב בשימת־לב מרובה לדרישותיה, שכן זו הפעם הראשונה עומדת לפניו אשה יהודיה אמיצה, המדברת מתוך הכרת ערך עצמה ומפרטת דרישות צודקות של קהילתה ואינה מבקשת שום טובת הנאה פרטית. עמידתה הנאה וגאונה היהודי מצאו חן בעיניו והבטיח לה כי ישתדל למלא את בקשתה.

דבר המכתב והפגישה עורר סנסציה ושמחה גדולה בקהילה.

רבות סיפרו על ידענותה של הנדיל זו. בהיותה בבית חותנה מאיר בובר, כשניהלה יחד עם בעלה יוסף צבי את בית מלונם "פוד קאריטון", הגיע פעם לידיה מכתב שנשלח לסוחר אחד שהתארח אצלם, על המעטפה היה כתוב: "נא לא לפתוח ולא לקרוא ע"פ חירים דרבנו גרשום". במבט ראשון מצאה הנדיל את השגיאה במילה "חירים" ניגשה לחותנה מאיר בובר והמכתב בידיה ואמרה לו: "יראה נא חותני איך הטילו לשוא שני יודין בחרם!" ידיעת הכתיב העברי והחריפות של לשון נופל על לשון, בחדא מחתא.

לעת זקנתה לקה מאור עיניה ובכל זאת כתבה מכתבים בעברית ובגרמנית ואפילו "פתקאות" ("קויטלעך") לאדמורי"ם. בניה, ובני משפחתה, בכלל, תמכו בה, וביום שקיבלה סכום כסף הלכה תיכף ל"תלמוד תורה" ובקשה מהמלמדים לבדוק איזהו ילד חסר נעליים או מלבוש חם שתוכל לקנות בכספה את החסר.

הרבה נשים היו בעירנו, שניהלו בעצמן את בית מסחרן והבעלים עסקו בתורה. לפעמים, כשגדלו הילדים, עזרו הם לאם במסחרה, למשל, העסק הגדול למנופקטורה של משפחת ליברמן התנהל בעיקר ע"י רויזא אשת חיים אלי, ואפילו ה"פירמה" היתה על שמה. כשנפטרה, והחנות עברה לבנה זליג, כתוב היה על השלט ז. ל. בן רויזא.

אשתו של ר' אבנר ווילדמן, חסה, ניהלה לבדה את

בית מסחרה למכירת שמנים וכוספה למאכל בהמות, ללא כל עזרה או התערבות מצד ר׳ אבנר, או בניו. ר׳ אבנר היה מאחרוני תלמידי החכמים בבית המדרש הישן, בעל מידות תרומיות, "מתנגד" ובכל זאת מקובל גם על החסידים. העמיד תלמידים רבים והיה חבר בוועד הקהילה שנים רבות. הסה אשתו התייחסה לצאצאי בעל "תבואות שור". בנם אברהם יעקב היה ידוע בהתנגדותו החריפה לדרך החסידות, ת"ח מובהק, אחרון המתנגדים בעיר, ובנם השני, קלמן, ת"ח, בעל קריאה ובעל־תפילה בבית המדרש הישן. שניים מנכדיו הגיעו ארצה.

יהודי ה"פרופינציה" (PROFINACJA)

עד שנת 1910 היה קיים בעיר מונופולין על משקאות חריפים מטעם הממשלה. — "פרופינציה" זו היתה בבעלות יהודים חרדים מעיר אחרת. את רוב הפקידים לקחו מאנשי־העיר משכילים שבחסי־דים: מנהל פישל גלייך — משכיל ומסורתי; פנחס שווארץ, מתמטיקאי וידען באסטרונומיה; לאבע ליכטער — בר אורין ועילוי מבית המדרש הישן; יעקב זינגר — חסיד בלזאי, ואחרון אחרון — דוד מימון, משכיל בעל נפש פיוטית.

כאשר התעכב י. ח. ברנר, עקב בריחתו מרוסיה בשנת 1908, בז׳ולקיב, סיפרו לו על דוד מימון המשורר; נכנס ברנר למקום עבודתו להכירו. פגש אותו יושב ליד שולחן עבודתו מול מיכל ענק של יי"ש, שרשום עליו 96%. שאלו ברנר, בין השאר, מה דעתו על "הכוכב העולה" ח. נ. ביאליק, הראה לו דוד׳ל באצבע על התווית 96% הרשומה על המיכל, כלומר, זהו!

עם שנות 1910 עמדה הפרופינציה לפני חיסול, כי הממשלה אמרה לחוקק חוק האוסר מכירת משקאות חריפים בכוסות. היה חשש שלאלפי יהודים יאבד מקור פרנסתם; נכנסו לפעולה העסקן הציוני משה פרוסטיג, יליד ז׳ולקיב והאדמו"ר מבלזא ר׳ יששכר דוב רוקח. והואיל והקו הפוליטי בבלזא היה תמיד ללכת עם המלכות, ובבחירות לפרלמנט האוסטרי בשנת 1908 נבחר ד"ר סטרזינסקי — המועמד מטעם הממשלה — הודות לקולות החסידים הבלזאיים, מצא כאן בעל חוב מקום לגבות את חובו. האדמו"ר פנה אל הציר הזה ולנציבות בלבוב להשתדל בדבר מתן רשות ליהודים למכור משקאות חריפים ולחדש רשיונותיהם. הפעולה מצד האדמו"ר ומצד העסקן משה פרוסטיג הוכתרה בהצלחה.

יהודים בבנקאות

רוב הבנקים בעיר היו בידי היהודים: שמעון שלוסר, אברהם שפירא, האחים חארי, לוטרינגר את המרלינג, אקר את ברודינגר, ריטטל את פוקס ועוד. סמוך לחיסולה של קהילת ז׳ולקיב על ידי הנאצים נפתח בנק חדש — ליכטר את גאבל.

מעשי מתבוללים

רוב הפקידים היהודים במשרדי הממשלה והעיריה וכן בעלי מקצועות חופשיים יסדו לעצמם אגודה מתבדלת נפרדת מה"המון" היהודי בשם "גולדמנו־בקה". הם לא היו מתבוללים להכעיס, בעלי אידאו־לוגיה מסוג זה, אלא מתוך נוחות להידמות לשכנים הפולנים. ע"פ רוב היו הם יוצאי שכבות בעלי מלאכה והוריהם היו יהודים דתיים, מסורתיים. בימים נוראים היו המתבוללים הולכים להתפלל לבית הכנסת הגדול. לפני מלחמת העולם הראשונה, כאשר שיפצו וחידשו את בית הכנסת הגדול, היו המתבול־לים הראשונים שהשתתפו בהוצאות השיפוץ. בין אלה הצטיין בעיקר איגנצי פרטיג שתמך בכספו בציור קירות בית הכנסת בצבעי שמן ובציורים מהתנ"ך. הם שדאגו לכך, שגם הנשר הפולני, לבן על רקע אדום וגם הסמל ההיסטורי של ממלכת פולין יהיו מצוירים על קיר בית הכנסת (מאחר שהמלך הפולני יאן ה־3 סוביעסקי סייע לבנין בית הכנסת בשנת 1687, כהודיה ליהודים על נאמנותם ומסירותם לשלטון).

בראש המתבוללים עמדו איגנאצי צוקר והשופט פיש.

השפעת המתבוללים ככוח פוליטי היתה ניכרת בקהילה, מאחר שחסידי בלזא תמכו בהם נגד השפעת הציונים, אבל היה מנוי וגמור אצלם שלא להתערב יותר מדי בעסקי המון העם. עיקר מגמתם היתה ליצור גוש מיוחד של מתבוללים, מעין פולנים בני דת משה. האינטליגנציה, כביכול, של הקהילה השתייכה להם. לשבחם יירשם: היהודים שבאו במגע אתם במשרדם נעזרו הרבה על ידם. מדי שנה בשנה, ביום חגיגת יום "שלישי במאי" — חגה הלאומי של פולין — בעיקר

על ידי הצופים ״סוקול״, היו המתבוללים בין משתתפי התהלוכה ברחובות העיר: סטאשק צוקר וקובה איופ־שואר צעדו במיצעד, לבושים בגדי שרד חגיגיים, ורבה היתה גאותם על מעמדם בשורות הפולנים.

נשי המתבוללים יסדו אגודת עזרה לנשים מחוסרות יכולת בשם ״יולדות״ ועזרו בהרבה ליולדות מכל שכבות העם גם אחרי הלידה. היתה זאת עזרה פרודוקטיבית רבת תועלת למעוטי יכולת בקהילה. אחרי מלחמת העולם הראשונה נוסד בעיר בית־יתומים מטעם הג׳וינט האמריקאני. משום מה נמסרה ההנהלה לידי המתבוללים וד״ר פיש בראשם. קנו את בית ד״ר דז׳ימליק בפרבר הלבובי והשכינו בו את המוסד ברחבות יתירה. כדי למשוך עזרה כספית מאילי ההון בעיר סיפחו אל הועד את לייב ריימן, שמואל זובל ועוד כמה מעשירי העיר, — כעין חברי כבוד בהנהלה. בתחילה אמרו לחנך את היתומות לפי דרכם הם ברוח פולנית ולא עלה הדבר בידם, משום שנתקלו בהתנגדות הציבור בכללו ושינו את הקו לחלוטין.

בני הכפרים

היהודים יושבי הכפרים, בסביבת העיר, היוו חלק בלתי נפרד מהקהילה בעיר לכל דבר. הם היו על פי רוב יודעי־ספר ואפילו בני תורה וחכמה מובהקים, ובחיי המעשה היו בעלי מרץ, חקלאים פרודוקטיביים, מהם סוחרי יערות, ומהם בעלי יערות וטחנות קמח. גם פקידים היו ביניהם. את בניהם ובנותיהם שלחו העירה ללמוד בחדרים ובבתי הספר הממשלתיים וגם בגימנסיות, במגמתם לתת לילדיהם חינוך תורני ומודרני. בעלי האחוזות השתדלו לקחת לבנותיהם חתנים בני תורה והשכלה מבני העיר, והללו עברו אחרי החתונה לכפר.

בדרך כלל, היה מצבם הכלכלי איתן. שינוי לרעה חל אחרי מלחמת העולם הראשונה. הלאומיות האו־קראינית גברה מיום ליום, האנטישמיות בין האכרים התפשטה וגברה — הארגונים האוקראיניים ארגנו צרכניות ודחפו את רגלי היהודי מכל ענפי הכלכלה בכפר. גם הציקו ליהודים ודחקו את רגליהם, שלא יוכלו להתקיים בכפר. עבר אז על היהודים בכפרים משבר קשה והחלו רבים לעזבם. מכרו את רכושם בחצי חינם ועברו לגור בעיר. עקרו אפילו אלה שעוד החזיקו מעמד כלשהו ולא נשארו אלא זקנים שלא היתה להם אפשרות להתחיל הכל מחדש בעיר. הנוער בראותו שאין לו שום אחיזה ועתיד בכפר ברח העירה והתערבו בנוער העירוני בכל השטחים.

הבישופים באים

שנה שנה באו בישופים לז׳ולקיב, לסירוגין, פעם הבישוף הקטולי ופעם הבישוף האוקראיני (רוסי). תמיד הגיעו בשבת אחה״צ. ליד הגן הישן (וואלע הטמנסקי) העמידו שער־כבוד. מצד ימין עמד מתחת חופה הרב רימאלט בחברת חשובי העדה היהודית, וספר תורה בידי הרב, ובידי ראש הקהל טס כסף ועליו לחם ומלח. ממול, מצד שמאל, עמדו כמרים עם פסלים וצלבים מוקפים חשובי העדה הפולנית, וזקן החברה, גזבר העיריה, קלופ, לבוש בגדי שרד של השלאכטה הפולנית (מגפים בצבע חום וכובע ״סובל״ לראשו, ״שלוביצה״ ארוכה וחולצה אדומה).

בשעה הקבועה מגיע הבישוף עם הפמליה שלו — הוא ניגש ראשונה לקבוצת היהודים, משתחוה לספר התורה, דורש בשלום הרב ועדתו ומקבל מידם הלחם והמלח בתודה. אחרי הפרדו מהרב ועדתו, הוא פונה לשאר מקבלי פניו.

פרוטה לעני

לא עבר יום מבלי שעניים וארחי־פרחי יחזרו על הפתחים ודלתי החנויות. לא תמיד ולא בידי כולם היו הקרייצרים או ההלרים מצויים בכיס. לסרב לעני נחשב לאסור. עמלו פרנסי העיר ומצאו פתרון: להו־שיט לעני נדבה, חצי הלר (רבע קרייצר). ברשות העיריה עשו חתימה ועליה המלים „**פרוטה לעני דק״ק זולקווא**״. השווי של הפרוטה החדשה היה חצי הלר. על העני היה לקנות את הפרוטות בהגיעו העירה: 4 פרוטות במחיר 1 קרייצר, ואותם הוא נותן עודף מהלר אחד (או חצי קרייצר) פרוטה אחת. את החותמת להדפיס הפרוטות על נייר עבה וכן הרשיון למכירה מסרו לאשה גרושה ועניה בשם הנדה ריזל, בתו של כורך ספרים זקן. הרווח של האשה היה כדלהלן: בגמור העני את סיבובו בעיר הורשה להחזיר את הפרוטות שקיבץ ונשארו בכיסו ולפורטם אצל הינדה רייזל, במחיר 5 במקום 4 שקנה בקרייצר. הרווח הוא, איפוא, פרוטה אחת למוכרת, היא גם הרוויחה על הפרוטות שלא חזרו אליה, שנקרעו או שנאבדו.

יצחק צימרמן

ז'ולקיב של אתמול

הבא לספר על ייחודה של ז'ולקיב בקהילות פולין דינו שירחיק ויגיע לז'ולקיב של תמול־שלשום, כש־התהלכו ברחובותיה וכשהיו בתי מדרשיה מלאים תלמידי חכמים ואנשי מעשה — שותפים נאמנים בעצוב דמותה של גליציה התורנית והמשכילית בימים ההם. אעלה בזה על הכתב דברים אחדים מסופו של האתמול הז'ולקבאי, כפי שנשארו בזכרוני מימי חורפי.

ז'ולקיב בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים, עדיין ניכרים היו בה עקבות ברורים של מסורת ה"מתנגדות". חוט־שדרתה היה עוד בית־הכנסת הגדול ובית־המדרש הישן שעל ידו, בהם נשמר נוסח אשכנז בטהרתו. הקלויז אשר ברחוב הנחתומים טרם קנה לעצמו שביתה בנוף הז'ולקבאי המיוחד. חלקו של הקלויז בעיצוב דמות העיר הלך וגדל, בה במדה שנסתלקו, אחד אחד, תלמידי החכמים מבית־המדרש והוא חדל להיות אכסניה יחידה לתורה בעיר.

בית־המדרש הישן — שסימטה צרה הפרידה בינו ובין בית־הכנסת הגדול, שהיה בין המפוארים במדינת גליציה — היה בנין בן שתי קומות. קירותיו עבים ובצדו הדרומי הגיעו חלונותיו הגדולים עד למדרכה שברחוב. הקומה השניה היתה כולה עזרת נשים. ארבעה שולחנות ארוכים, עשויים קרשים כבדי משקל מאד, עמדו בבית־המדרש, ולצדיהם שמונה ספסלים ארוכים, עשויים קרשים מאותו מין.

השולחנות עמדו משני צדי בית־המדרש. שנים ליד הקיר הדרומי ממזרח למערב, ושנים ערוכים באופן מקביל ליד הקיר הצפוני. אל השולחנות כבדי־המשקל הללו ישבו, בין סתם בעלי־בתים, גם תלמידי־חכמים כבדי משקל בתורה ובמדות. בספסל המזרח, משני עברי ארון־הקודש, ישבו בעלי־בתים, לאו דוקא ב־זכות התורה, אלא בזכותה של הסחורה: בעלי־בתים שהצליחו בעסקיהם ועלו למעלת "נגידים". בין היוש־בים ראשונה היו גם א. ש. צימלס, שנמנה עם ראשוני המשכילים שבעיר בימים ההם. ומשני צדי ארון־הקודש: משמאל היה מקומו הקבוע של האב"ד לם, — שכינוהו בשם "דער פוילישער רב" — והמקום מימין הארון היה פנוי הרבה שנים בשביל המרא דאתרא, עד שתפס אותו ר' פנחס רימאלט, רבה של חירוב, שנבחר לשבת על כסא הרבנות בעיר, אחרי מלחמת בחירות קשה בין תומכיו ובין התומכים ברב מישל מגולוגורה.

מבין הדמויות הבולטות של בעלי־התריסין שבבית־המדרש נחרתו בזכרוני: ר' יהושע לרכר, סוחר תבואה, שלמרות היותו טרוד בעניני פרקמטיא, לא פסק פומיה מגירסא. בפינת השולחן שבצד הדרומי־מזרחי — ישב ר' יהושע. בתקרה מעל ראשו היתה תלויה נברשת נחושת עטורה ראש של שור. לפי המסורת, ישב בעל ה"תבואות שור" במקום זה. כשהייתי נער מהרתי, כרגיל, בערבי־שבתות להקדים לבית־המדרש, כדי לשמוע אמירת "שיר השירים" מפי ר' יהושע, שרגיל היה לאומרו בקול רם ובנעימה עריבה.

לשולחן הסבו גם ר' ישראל מאליס, בעל־המוסף בימים הנוראים. יהודי גבה־קומה ובעל־צורה וזקנו יורד על פי מדותיו. בתפלת מוסף של יום־הכפורים נראתה לפני התיבה דמות שכולה לבנה: הכיפה, הזקן, הקיטל והגרבים. לעומתו ישב ר' שמואל מינצר, בעל שחרית בימים הנוראים. היתה לו לר' שמואל ידיעה בדקדוק, והיא שעמדה לו במקצועו, בקריאת התורה בשבתות, במנין השני.

בפינת השולחן, מעברו השני של בית־המדרש, ישב סבי ומורי ר' אבנר וילדמן. תלמיד חכם, שהקים דור של תלמידי חכמים בעיר. בין תלמידיו המובהקים

היה ר' פנחס שוארץ, שהיה ידוע גם כמתימאטיקאי חריף־מוח. ור' אבנר היה ידוע ברבים לא כגדול בתורה בלבד, אלא גם כבעל מידות תרומיות. נוסח המצבה שעל קברו — פרי עטו של המשורר ר' דוד'ל בנו של ר' מאיר מימון — היה ערוך לפי ראשי־תיבות: אבנר בן יעקב, תעיד נאמנה על יחס הכבוד שנהגו בו בני עדתו. ואלה הם ארבעת החרוזים

אדמת קודש פה הוא הקבר
ביראה ופחד קרב הנה עובר
נופך העדה וספירה פה בעפר נחת
רב וגדול בישראל קבור פה מתחת.
וכו'...

על תלמידי החכמים של הדור נמנו גם ר' אברהמ'לי שפירא, וצעיר ממנו לבה ליכטר. ר' אליהו הלפרין, שכינויו היה אלי פוני — כנראה, היו הוריו מיוצאי רוסיה — היה ידוע כחקרן ועוסק בספרי פילוסופיה. סיפרו עליו על ר' אלי, כשהיה יוצא למרעה עם פרותיו (הוא היה גר מחוץ לעיר והיתה לו גם רפת קטנה), נשא תחת בית שחיו את ה"מורה נבוכים", או את ה"כוזרי".

לא תהיה תמונת בית־המדרש שלמה אם נפסח על שני שמשיו: הרשלי ומאיר. ר' הרשלי, שמש ראשון, היה בקיא בתנ"ך, בעל דקדוק, בעל־קורא מובהק בתורה במנין הראשון בשבתות. ומזכה שלא על מנת לקבל פרס את פשוטי העם בשעורים בעין־יעקב ובמדרש־רבה.

השמש למעשה, שדאג לנקיון בית המדרש, למים לכיור, וכו': מאיר הארוך (דער לאנגער מאיר), היה גם בדחן בחתונות ובמשתאות של שמחה. הקב"ה חונן את ר' מאיר בזכרון מופלא, שהיה לו במקום חכמת הכתב, שלא היתה ידועה לו. אלפי "יאהרצייטען" היו רשומים במוחו וידע בעל־פה את כל ספר התהלים, שהיה רגיל לחזור עליו מדי שבת בשבתו. אם פגשת במאיר באחת השבתות לפני־הצהרים כשפיו מְמַלמל, וידעת שהוא עוסק באמירת תהלים. כל ימות הקיץ אסף מאיר במרתף שבביתנו את הנרות ל"יאהרצייטען" לבית־המדרש ובחורף הוציאם כדי להאיר בהם ללומדי התורה בלילות הארוכים. פעם אחת עמדתי על סף ביתנו והייתי עד־שמיעה לשיחה שבינו לבין אשתו של הרוקח צוקר, בזמן שהתכונן לשים ארגז נרות למרתף. על שאלתה "Majorku, oc robisz" ענה לה מניה־וביה:

Te świece
dają do bożnicy,
na rocznice
ja je chowam do piwnicy

בית־הכנסת הגדול, מקדש־המעט שבעיר, היה בנוי כמבצר, ומקום היה בו כדי להכיל את כל יהודי העיר. הוא היה מבצר של תפלת נוסח־אשכנז, על כל החומרות שהיו כרוכות בנוסח זה. לא דלגו בו על שום פיוט בחגים ובימים־נוראים, ואף לא בשבתות שבין פסח לשבועות. ואוי היה לו לעובר־אורח שנזדמן לבית־הכנסת, ומבלי דעת חומרתו של ענין, לא היה פוסח על "ויצמח פורקניה" באמירת קדיש יתום.

הכתובת שעל שער הכניסה של בית־הכנסת, היה בה כדי לנער את האבק של חיי המעשה ולהביא לידי הרהורי תשובה. הכתובת היתה מצוירת באותיות גדולות וצבעוניות, מעל לקשת־השער בפתגם הנודע:

אדם דואג לאבוד דמיו
ואינו דואג לאבוד ימיו,
ימיו אינם חוזרים
ודמיו אינם עוזרים.

בית־הכנסת שהיה מיועד לתפלה ולא ללימוד תורה, לא התרכזו בו תלמידי־חכמים. בין המתפללים בבית־הכנסת היה בעל־התפילה דוד מרדכי שלומ'ס, שקולו הערב נשתפך ברחבי הבית בערבי־שבתות, שמאות מתפללים מילאו בו אפס קצהו. עדיין מהדהדים באזני הצלילים של "אז שש מאות" שלו בחג־השבועות, כאשר העבירו לבית־הכנסת חלק מעצי ה"הראי" (יער שניטע בימי המלך סוביסקי, שהיה לו מעון־קיץ בסמוך לו). היה זה מראה מרהיב עין, כאשר לקראת חג השבועות נהפך בית־הכנסת בין לילה לנאות דשא. עצים נעקרו מה"הראי" וניצבו כשדרה משער־הכניסה עד לבימת התורה (האלמימר), ומעל שולחן הקריאה נערך כעין הר ירוק (סמל להר־סיני) על גבי ארבעה כלונסאות, מסביבו. בית־הכנסת כולו, על קירותיו ועמודיו היה מכוסה ירק ופרחים. האיסור ליהנות מאילן נאה ומניר נאה בטל, כפי הנראה, לימי השבועות; כשהמוני אברכים נהרו אחרי "תקון שבועות", עם דמדומי השחר ביום הראשון של חג,

אל ה"הראי", כדי ליהנות ממעשה ידיו של יוצר בראשית, וגם בבית הכנסת הוצב האילן הנאה לראווה.

בין המתפללים הקבועים בבית־הכנסת בשבתות ובחגים התבלטו משכילי־העיר: אנשיל היי, שהשפה הגרמנית היתה שגורה בפיו, והרצל ארליך, מורה־הדת בבתי־הספר הממשלתיים. ראשיהם היו עטורים בלורית, מופנית לאחור, במקום הזקן שעיטר את פניהם של יתר המתפללים.

דמות מרכזית בבית הכנסת היה ר' אלתר "דעם שמש'ס" (ר' אלתר בנו של השמש). קורא במנין הראשון, מדקדק ובעל ידיעה רבה בתנ"ך. תפקיד חייו של ר' אלתר היה לשמור על נוסח אשכנז מכל פגיעה מצד חסידי הקלויז. השיתוק בחלקו הימני של גופו נגרם לו לר' אלתר, כפי שהתלחשו בקלויז, בגלל התגרותו ברבי מבלזא. ומעשה שהיה כך היה: האדמו"ר ר' יהושע'לי מבלז נזדמן לז'ולקיב והחסידים השתדלו שיתפלל בשבת בבית־הכנסת הגדול במנין השני. כשנודע הדבר לר' אלתר אסף למנין הראשון חבר מתפללים אנשי נוסח אשכנז מובהקים, והוא עבר לפני התיבה והאריך בתפלה עד שאנשי המנין השני לא יכלו לתפוס מקום ליד העמוד. השוטרים שהוזעקו לבית־הכנסת, ע"י חסידיו של הרבי, חזרו כלעומת שבאו, מפני שלפי החוק לא יכלו השוטרים להפריע לר' אלתר בתפילתו, הואיל והיה בכך משום הפרעה בעבודת הבורא (Gebetstörung). ושוב מעשה בר' אלתר: בימי זקנתו, בזמן שיד החסידים בעיר היתה תקיפה, כשהגיע לעיר הרבי ר' ישכר־בער מבלזא ורבים מחסידיו נתאספו מן הסביבה כולה, התפללו תפלת שחרית בבית־הכנסת הגדול. ר' אלתר שהפמליא "האשכנזית" שלו נתמעטה בינתים, היה חסר־אונים למשמע הידיעה על חילול העמוד באמירת "ויצמח פורקניה", מיד רץ אל דודי אברהם־יעקב, אברך תלמיד־חכם — בנו של ר' אבנר וילדמן — שהיה מתנגד ללא פשרה, וצעק בקול בחדר המדרגות: "אברהם־יעקב אברהם־יעקב, אשכנז מתה!" "אשכנז איז געשטארבען"! לשמע הצעקות יצאו בבהלה כל דיירי הבית.

בחר ר' אלתר לשפוך שיחו לפני אברהם־יעקב דוקא, שהיה צעיר ממנו עשרות שנים, מפני שידע שקנאתו של אברך זה לאשכנז ולמתנגדות אינה פחותה משלו. בימי ילדותי שמעתי את הסיפור הבא:

ר' ישכר־בער מבלז בא לז'ולקיב והתפלל ערבית בבית המדרש הישן ובמקרה הסב לשולחן שבו קבע אברהם־יעקב מקום ללמודיו. למחרת, כשנודע הדבר לאברהם־יעקב קרא לנגר שיקציע את השולחן.

אברהם־יעקב היה המוהיקני האחרון של תנועת המתנגדות בעיר. הקשישים ממנו הסתלקו אחד אחד לעולם־האמת, ובעלמא הדין הוא נשאר חייל יחיד במערכה, לוחם מלחמתה של המתנגדות. בימיו נסגרו דלתות בית־המדרש מאין לומדי־תורה מן "הדור הצעיר" והוא נעשה מקום תפילה בלבד, ואת כתר הלמדנות לקח לעצמו הקלויז.

תם ונשלם האתמול הז'ולקבאי והחלו ימי ההווה. העיר שהיתה פעם "נשגבה" ויתרה לאט לאט על השגב המיוחד ובחרה להיות עיר ככל הערים בגליציה בימים ההם. את קורות העיר בשנים אלה יספרו בודאי הצעירים מתוכנו. ואולם אי אפשר שלא להזכיר את הדמות המיוחדת את "הכוכב הנידח" שהאיר על שמי ז'ולקיב האפורים בתקופה זו — הד"ר בנימין גריל. היתה לי הזכות להימצא במחיצתו בימי בקורי הנדירים בז'ולקיב בשתי עשרות השנים שלפני חורבנה. שבע נדודים וכשלונות בחיי המעשה חזר הד"ר גריל מעיר הבירה האוסטרית לעיר מולדתו אחרי מלחמת העולם הראשונה. הוא התהלך ברחובות העיר כשריד וסמל של ז'ולקיב מאז הימים. ובני העיר שביניהם נקלע, רק מעט מאד היה להם ענין בשרידים וסמלים אלה. את קליפתו של גריל — את דלותו החומרית ואת הליכתו בצידם של דרכי החיים — ראו, ואילו את תוכו — את גריל תלמיד החכם בעל הנפש הרגישה, את גריל המספר בעל המעוף ואת גריל המעריץ בעמקי נפשו את הקדוש ואת מעשי הקדושה — ידעו רק בודדים.

ותיתי לו לדב סדן, שלא חסך עמל כדי לפזר את העננים שכיסו את שמי "כוכב נידח" זה והעלה את הדמות הנפלאה הזאת מתהום הנשיה, ע"י המונוגרפיה, שפרסם ב"דבר" וע"י גלוי הסיפור של גריל באידיש "מוטל תוכחה", שנדפס בלוח של גרשון באדר. גם הסיפור תורגם על ידי סדן לעברית ופורסם ב"דבר".

ידענו את כח ספורו של גריל מספוריו בעל פה, שריתקו כל שומע בעל נפש, אחת היא אם סיפר על ז'ולקיב בימי ילדותו, או על משפחתו, או על משכילי

לבוב ווינה, או על קורותיו בימי שרותו בצבא האוסטרי וכו׳ וכו׳. זכורני אחת הפגישות אתו לפנות ערב בגן העיר באחד מימי הקיץ. היתה זאת חויה בלתי נשכחת כשישבנו אני ועוד אחדים מצעירי העיר והקשבנו לסיפורו של גריל על בקורו הראשון באופרה בלבוב, בימים הראשונים לצאתו מכתלי בית המדרש הז׳ולקבאי, כדי לקנות השכלה בעולם הגדול. המחזה שעל גבי הבמה וצלילי הזימרה והנגינה נשמעו מתוך דבריו וכסהרורים הלכנו אחריו עד לבית המדרש לתפלת מעריב, כאשר המשיך לספר במשך כל הזמן על הפגישה הראשונה של חובש בית מדרש עם צלילי האופרה. ואולם ספורו ״מוטל תוכחה״ (הספור היחידי בדפוס שהגיע לידינו) יותר משהיה בו כדי להפתיענו בתנופה הספורית שבו ובהצלחתו להעלות בעיה כלל אנושית על הרקע של חיי העירה, היה בו כדי לעורר בנו תמהון, כאשר גריל שנראה בעינינו כלועג לעולם ולעצמו, נתגלה לפנינו בסיפורו זה כמעריץ בעמקי נפשו את הקדוש ואת מעשה הקדושה. הזדהותו של גריל עם גבור סיפורו ר׳ מוטל, עוברת כחוט השני בכל חלקיו. הוא עם ר׳ מוטל כאשר הוא מקומם נגדו את העדה כולה, בשעה שהוא אומר להגשים מעשה הנראה לו לצודק, יהא זה מעשה הקשור בבחירת הרב דמתא, או מעשה מניעת עלבון מהסבל, שמעלים אותו לקריאת התוכחה. והוא מבין גם לר׳ מוטל כשהוא מצדיק על עצמו את הדין. כי לא ״חשיד קודשא בריך הוא דעביד דינא בלא דינא״. וכשהוא צועק: ״אמנם חטאתי קראתי לזלמן טשיפקינעזל״ והוא גם יחד עם ר׳ זלמן כשהוא עוזב את עסקי הצבור וחוזר לגמרא, לרמב״ם ולמהרש״א.

ובנימת אהדה למוטלים בכל אתר ובכל עידן, שעליהם לעמוד תמיד על נפשם בפני ה״שראצים״ וה״טשיפקינעזלך״ הקמים עליהם, הוא גומר את ספורו:

״דאס שטעטיל שטייט נאך אויף דעם זעלבען אורט, ליפא שראץ לעבט נאך, זלמן טשיפקינעזעל פענדט נאך, די תוכחה בעקומט ווידער אפיס א טרעגער, נאר ר׳ מוטל איז שוין נישטא״.

לא רק ר׳ מוטל איננו, אלא גם ז׳ולקיב של תמול־שלשום נעלמה בטרם השמידה יד הרשע את תושביה, והד״ר בנימין גריל שימש מצבה חיה למחמדיה מאז.

מיפגש נוער ״החלוץ״ בז׳ולקיב — שנת 1931

מרדכי בן יחזקאל

פסח אצל הרב הגאון מזאלקווא*

(מעשה שספר בעל אפיקי יהודה מימי נדודיו של הגר״א זכרונו לברכה)

בהיות הגאון, זכרונו לברכה, בגולה, הגיע בנדודיו בערב פסח לעיר זאלקווא. בא אל הרב אב בית דין, שהיה אז בעיר, הלא הוא הרב הגאון ר׳ מרדכי זאב אטינגר, וביקש לקבלו כאורח לכל ימי החג. שאל אותו הרב: ״מה זה ועל מה זה חפצת בי, בני, יותר מאשר באחרים?״. השיב: ״בחרתי באדוני כי אמרתי בלבי שהמצה וכל מילי דפסחא מהודרים אצלו ודאי בהכשר, כראוי לאדם גדול כמותו״. נענה רב העיר לבקשתו, והזמינו כאורח לכל ימי החג. בערב כאשר הכינו את השולחן לסדר, שאלו הרב אם ירצה לעשות סדר לעצמו, אז יפיק רצונו בזה. ענה הגאון ואמר: ״אם לפני כבוד אדוני הרב הדבר הגון, כבר אמרו רבותינו זכרונם לברכה: כל מה שיאמר לך בעל הבית עשה וכו׳״ (פסחים פ״ו, ע״ב). ישב הגאון וסדר לו קערה לפי דעתו, שתי מצות כדעת הרי״ף, ועוד כמה שינויים. ראה הרב הגאון ר׳ מרדכי זאב את השינויים, שהוא מכניס במנהגים המקובלים, והיה הדבר לפלא בעיניו. ולא יכול להבין, איך ירים איש צעיר כמותו את ידו, במנהגים קבועים מימי קדם, לשנותם כרצונו, ולעשות בהם כאדם העושה בשלו, אך מפני שהוא אורחו, הביט, ראה ושתק, לא שאל דבר, ולא אמר לו מאומה. אולם כאשר בא להתפלל תפילת שחרית בבית המדרש, סיפר את אשר ראו עיניו ללומדי העיר וקבל על זאת. שמעו הלומדים את דברי הרב והש־תוממו. נמנו וגמרו, המשנה ממנהגים המקובלים, מן הראוי, שרב העיר ינסהו בתלמודו. והיה אם ימצאהו גדול בתורה, אזי יניחו לו, ואם לא, יידעו מה לעשות לו, יענישו אותו על רמות רוחו שהיתה בו לשנות מנהג הראשונים.

בסעודת צהרים התחיל הרב לדבר עמו בדברי תורה, ודחק עליו לאמר איזה חידוש משלו, ולא נענה לו אז אמר לו רב העיר: ״אם אין בדעתך להגיד איזה חידוש, הנה אני מוכן לומר לפניך איזה חידוש משלי, אם יש בכוחך להבין את הדברים״. לא אמר לו דבר, רק נענע בקאשו, כאילו יאמר: ״ידבר אדוני כי שומע אנוכי״. פתח הרב בחידושיו, ואמר פילפול בחריפות, כדרך הרבנים במקומות האלה בימים ההם. ורב העיר חשב שבודאי יתחיל מיד לתת ולשאת עמו בענין הנדון, והאורח ינסה להשיב לו דבר מה, לחיוב או לשלילה. אך הוא ישב והקשיב קשב רב וכאשר כלה הרב את דבריו, שתק ולא דיבר דבר.

כראות הרב, כי לא יפצה פיו לדבר אף דיבור אחד, חרה אפו בו מאוד. ומתוך רוגז אמר לו: ״אולי הדברים קשים עליך, ואין אתה מבין אותם עוד, על כן אטריח עצמי לחזור עליהם ולשנותם באזניך״. ענה ואמר לו: ״למה לו לאדוני לטרוח עצמו? הנני לחזור על דבריו ואשנה כאשר יצאו מפיו״. ותוך כדי דיבור התחיל להגיד את הדברים, ולשנות אותם בדרך קצרה, כדרכו. ואף שלא חידש בדרשה כלום, בכל זאת הבין הרב מתוך דבריו, שנקלטו בנפה ברורה, וכללו במלים מועטות תמצית כל פלפולו החריף, שאדם גדול הוא. אז רפתה רוחו מעליו, ומאותה שעה ואילך נהגו בו כבוד.

והיה אצלו כל ימי פסח, ובמוצאי פסח לן עוד שם, ובבוקר השכם קם והלך לדרכו. וכאשר נכנסו בבוקר לחדר משכבו, מצאו על השולחן רשימה של מזונותיו, שאכל אצל הרב בחג הפסח, עם מעות תשלומים לכל החג.

---

* פרק מ״ספר המעשיות״.

זאב רייצס

חוויות־נעורים

דרך החינוך לילדי ישראל בעיר מולדתי היתה מסו־רתית אדוקה. בהיותי בגיל 4—5 בא אלי הביתה ראש דוכנא לקחת אותי יחד עם עוד ילדים אל החדר. שלום מלמד למדנו א״ב, קריאת־שמע וברכות. לימים עברתי אל מלמדי יוסף אלעזר שלמדני חומש: ה״חדר״ היה ע״י ״הגן הישן״. אבי היה חולני והרבי היה בא לבקרו בחליו ולפעמים גם מציע ״רפואה״. אחרי שנתיים עברתי ללמוד אצל המלמד גצל. שם למדו חומש עם פירוש רש״י וגם גמרא. התחילו, כמובן, בסוגיות ״המפקיד״ ו״אלו מציאות״ למדו מסכת ״קידושין״ ופרקים בתהילים ומשלי. לעתים בא מפקח מטעם השלטונות שמצא פסול ב״חדר״ וגזר על סגירתו. אז היה הרבי מאסף את תלמידיו לבית אחד ההורים ומוסיף ללמד. בהיותי בגיל שבע שנים היתה חובה על הילדים לבקר גם בבית־ספר הממלכתי, לפי החוק של חנוך־חובה שהיה קיים: הדבר הטיל מעמסה כבדה על החינוך היהודי. כל נער בקומו מבעוד יום לביה״ס היה נאלץ לבקר לפני־הצהרים בבית־הספר הפולני ואחר־הצהרים ללמוד ב״חדר״ עד הערב. כשהייתי בן עשר למדתי ב״חדר״ של שמואל מברודי, שהיה מול בית המדרש. אצלו למדו סוגיות בתלמוד כגון: ״מיטב שדהו״, בבבא־קמא. תלמיד מצטיין היה הרבי מביאו בשבת לפני יהודי תלמיד־חכם בעיר, והתלמיד היה עובר על משנתו ומתכבד בפירות של שבת. כעבור שנה הפסקתי ללמוד גם ב״חדר״ וגם בביה״ס הממלכתי, מפני שלא היתה להורי אפשרות לשלם את שכר־הלמוד ובאין ברירה הסתופפתי בין תלמידי בית־המדרש. לאט־לאט התרגלתי ללמוד בעצמי דף גמרא. בשאר מקצועות עזרו לי בחורים קשישים לעמוד בבחינות. במשך הזמן התחברתי אל הח׳ יצחק צימרמן, ואחיו הגדול, ראובן, הרביץ בנו תורה משך שנתיים. למדנו אצלו ״יורה דעה״ ו״חושן משפט״ ועברנו על כמה מסכתות בלמוד עיוני.

מלבד בתלמוד ובמפרשיו למדנו בערבים בין השמשות ״בביה״כ לבקרים״ בעיון מעמיק בספר איוב עם פירוש המלבי״ם, ובמשניות ״תפארת ישראל״.

החיים זרמו בלי פרובלימות גדולות, ומשברים נפשיים לא פקדו אותנו. זוכרני אסיפה של בחורי ״בית המדרש ליד בית־הכנסת הגדול״ שדנה ביסוד סניף לתנועת ״השחר״. בבטאון ״השחר״ השתתפו הח׳ משה גלינסקר ועוד, ומייסד התנועה היה ה׳ פרנקל מז׳ושוב. זה היה הניצוץ האחרון טרם דעכה השלהבת של למודי הגמרא.

בשנת תרס״ז יצאתי את ז׳ולקיב ובאתי ללבוב. בדרך נס עלה בידי להסתדר בעיר, עד שגמל בי הרעיון לעלות לארץ־ישראל. באתי אל ד״ר הוסמן לקבל אינפורמציה בדבר סדורי הנסיעה דרך וינה, והוא שאלני, אם אינני מתכוון, חלילה להשתמט מעבודת הצבא האוסטרי? הוא היה סגן־קצין נאמן למולדתו. בדרכי לארץ ביקרתי אצל ד״ר יהושע טהון בקרקוב שהמליץ עלי בפני אחיו, ד״ר יעקב טהון, מנהל המשרד הארץ־ישראלי ביפו ונשלחתי לחוות הקק״ל בן־שמן. אולם לעבודה לא נתקבלתי, וכדרך כל הפועלים דאגו לשלחני לעבודת הפרדסים בפ״ת.

מסיבות הזמן נאלצתי בשנת תרע״ג לחזור לפולין לז׳ולקיב. לפנים, כשבחורים יהודים בגולה היו צריכים להתגייס לשרות־צבא היו ״מסתגפים״ כדי שלא יהיו מוכשרים לשרות, והיו מתאספים בבית־המדרש, ומרימים ספסלים כבדים, היו מתהלכים בלילות בתור ״הלוסניקים״, עורכים בריקדות בלילה, טיולים לחצר הרבי של בלזא וכו׳ ולמרות הכל נתקבלתי לצבא ובתור בן־יחיד חוייבתי לשרת עשרה

שבועות בלגיון השלום במצודה (ציטאדל) של לבוב.

בחורף תרע"ד עוד שררו שקט ושלוה בעולם, ובז'ולקיב בפרט; האנשים דעתם היתה מיושבת עליהם ומחשבותיהם לא היו טרופות בפולמוס של מלחמות ולבם לא ניבא להם רעות. פעם אחת בטיילי בגן העירוני בז'ולקיב פגשוני החברים יצחק צימרמן וצימלס והם ספרו לי את הבשורה שהארכידוכס פרנץ־פרדינגד נרצח ע"י סטודנט בסאראיבו. היה ברור לי שהנה מלחמה הולכת וקרבה. עזבתי את העיר בדרכי ללבוב. פגשתי בטוביהו דוד, בעמדו על סף ביתו בפרברה של העיר "למברגר פארשטאט" והוא אמר לי שאפשר לעבור את הגבול, אך נתפסתי בגלל מלשינות וגויסתי לצבא האוסטרי ובפרוץ המלחמה עם איטליה נשלחתי לחזית. שהיתי בצבא כשנתיים ואחרי שנפצעתי ליד נהר פאווא באיטליה בינואר 1918 עברתי גלגולי בתי־חולים באינסברוק, פראג, קראקוב ובאתי לזמושץ', שם שוחררתי זמנית. הספקתי לבוא לז'ולקיב כחודשיים לפני תום המלחמה.

זוכרני את התהלוכה שערכו ציוני לבוב ברחובות העיר. באספה עממית גדולה עלה נואם אוקראיני והבטיח ליהדות מזרח־גליציה אוטונומיה לאומית. אך מיד פרצה מלחמה בין הפולנים והאוקראינים והם פרעו פרעות ביהודי לבוב. לז'ולקיב הגיע חיל־מצב פולני, וכמה שבועות שרר שקט, אך כנראה לא נשאר בעיר כח ניכר וביום בהיר אחד התקיפו האוקראינים; הייתי ב"בית־הכנסת לבקרים", והמערכה נטושה בקמרונות החנויות הפונות לבית המשפט. הפולנים נסוגו והאוקראינים תפסו את המשלטים. באו ימי אימים; חטפו אנשים מן הבתים לעבודות ביצורים. החיילים השתוללו. באספה אחת שהתקיימה בבית־המדרש השתתפו כל זרמי הצבור, מן החרדים ועד הציונים. בשאלת ה"אורינטציה", האם לנטות לצד הפולנים או האוקראינים, התווכחו השופט פיש, ה' אפפל מן הציונים וחנוך ליברמן מן החרדים. המצב היה עדין מאד, והיה צפוי לנו גורל יהודי אוקראינה, לולא בא מפנה מכריע במאבק של הפולנים והאוקראינים והצבא הפולני עבר בשטף את גליציה המזרחית וקבע בה שלטון פולני. בתחילה היו מקרי התפרעויות של היילי הגנרל האלר ימ"ש שהיו תולשים זקני יהודים ברחובות, אולם לאט לאט חזרו החיים למסלולם והסדר הושב על כנו.

משה שטרן

ז'ולקיב מלפני שנים

יצאתי מז'ולקיב בשנת 1929, ואזכור רק כמה דברים שאירעו לפני שנים:

זכתה עירנו שהתגוררו בה בשנת 1908 הסופרים ברנר ושופמן, שתרמו לנו הרבה. מובן הדבר, שבהיותנו בני טובים וחסידים, נאלצנו ללמוד עניני השכלה בהחבא, בחשאי, אולם מצאנו את הדרך.

פעם אחת בשבת לפני קריאת התורה "עיכבו את הקריאה" ור' ליב דייטשר — גבאי ראשון, ור' זאב ליכטר — גבאי שני, נאמו ודרשו דברי תוכחה כנגד הס־כנות שהנוער הולך לקראתן. וכה היו דבריהם: "רבותי, אש הגיהנום תוקד סביבנו; וילדינו, בחורי החמד, קוראים ספרי מינות "טריף־פסול", הולכים לאגודת "ציון" ושומעים נאומים של ד"ר ציפר (מלמברג לבוב), ועלינו לטכס עצה איך לקדם את פני הרעה".

אכן, בהשקיפנו על השנים ההן, עלינו להודות שהיו בהן יהודים יקרים: ר' בריש אורלנדר, מקלויז ז'ידי־צ'וב, למדן מופלג; דודו ר' ברוך שטיין, מחשובי בעלי בתים של קלויז ז'ידיצ'וב, גביר ומשכיל בעמו עוד לפני יובל בשנים; אחיו ר' ניסן שטרן, שהיה בעל תפילה בקלויז שנים רבות.

והוה עובדא, כד הוינא טליא, לקחני אבי לשמחת בית־השואבה לביתו של ר' ניסן שטיין, שהתספו בו מתפללי קלויז ז'ידיצ'וב, שתו מי־דבש, כדי לברך על הכוס ולקיים מצות ניסוך המים, והפליגו בנגונים ובריקודים כמעט עד קריאת־שמע של שחרית. והיה שם אברך אחד, ר' יוסף דייטשר, איש צדיק ותמים. ניגש ר' יוסף דייטשר והניח ידו על כתפו של ר' ניסן שטיין, נשק לו ואמר: "ר' ניסילה נלך למקוה, נטבול טבילה, ונבכה ונמרר בבכי עד שיבוא המשיח..."

זוטרא רפפורט

ז׳ולקיב ורחובותיה

לפנים היתה ז׳ולקיב עיר מבוצרת. חומות גבוהות ועבות הקיפו את העיר מכל עבריה ועליהן מגדלי תצפית וצריחים. דרך כמה שערים היתה הכניסה והיציאה מהעיר. עם התרחבות העיר מחד גיסא וסיום תקופת המבצרים מאידך, נתצו החומות על שעריהן ומגדליהן. רק קטע החומה, כולל שני שערים ומספר מגדלים, נשאר עד לתקופתנו אנו והם אתרים היסטו־ריים של העיר. קטע החומה הנשאר מהווה גדר־אבנים של גן הטירה בעיר. בקטע אחר של החומה שנשאר מצד דרום מזרח נמצא שער זויז׳ניצקי (Brama Zwierzyniecka) ובו חדר, שלפי האגדה, היה כלוא בו הצאר שויסקי, שנכנע למלך פולין.

קטע אחר של החומה נמשך מצד מזרח והקיף את הכנסיה ואת המנזר של הדומיניקנים. בפינה הצפון־מזרחית של החומה נשאר המגדל על תלו. במגדל הרבה חלונות מסורגים ודגל ברזל בפנים. אגדות מאגדות שונות, פרי דמיונם של דורות, עטו את המגדל הזה והטילו אימה על התושבים, שחששו לעבור על ידו בלילות. מצפון נמשכה החומה כמת־כונתה הראשונה מימי־הביניים והקיפה את המנזר

ז׳ולקיב: מראה כללי

הדומיניקני. מצד הטירה המלכותית (Zamek Królewski) היתה החומה נמשכת בקו המערבי וכללה את השער גלינסקו, שער שנשמר בשלמותו ופתח את רחוב גלינסקה, שהוביל לכפר הנקרא בשם זה. שם נמצא פעם מכרה פחם חום ובית חרושת לקרמיקה עדינה. שני המפעלים האלה סיפקו תעסוקה ענפה ליהודי ז'ולקיב בזמן שלטון אוסטריה.

הטירה המלכותית ניזוקה אמנם במשך הדורות אבל נשמרה כמעט בשלמותה עד היום הזה. על חלונות הטירה נשתמרו בשלמותן ובצורה ברורה הכתובות בשפה הלטינית שנחקקו שם. בשנים האחרונות שוכנו בה מוסדות שונים כגון: בית המשפט העירוני, משרדי העיריה, הגימנסיה העירונית ובית הכלא שנמצא באחד המגדלים בצפון־מערב הטירה. חלונות הכלא יצאו לגן העירוני, הפארק, ומתוכם בקע מבעד לסורגים קולם הנוגה של האסירים, אשר חדר לאויר הרענן והמבוסם של גן הקסמים ונעלם בין רשרוש העלים וציוץ הצפרים.

המקום האופייני והפופולרי ביותר של העיר היתה הכיכר הגדולה בטבורה של העיר הידועה בשם "רינעק קרולבסקי" (Rynek Królewski). היתה זו רחבה גדולה, צורתה כמעט מרובעת, מוקפת מבנים שונים מכל צדדיה וממנה הסתעפו דרכים לשמונת הכוונים, לשמונה רחובות, מהם החשובים והידועים ביותר בעיר. שם נמצאה גם הכניסה הראשית לטירה המלכותית. כיכר זו שימשה, כפי הנראה, בתקופת המלך סוביעסקי למטרות מפגנים ומצעדים צבאיים ולחגיגות המוניות. בימינו שימש ה"רינעק" בעיקר מרכז מסחרי מוקף בנינים של קומתיים, שנשענו בחזית שלהם על עמודים, "ארקדות" — שרידי הארכיטקטורה של תקופות קודמות. הארקדות הללו היו ידועות בשם "פודצ'יענעס", כפי שנקראו על ידי תושבי העיר היהודיים, בפולנית קראו לזה "פודשיני".

מתחת לארקדות, לכל אורך הבנינים נמצאו חנויות, כמעט כולן היו בבעלות של יהודים, וממול הכניסות של החנויות ועל ידן היו מוצבים דוכני התגרנים היהודים, שהציעו את סחורתם בקול רם, בקריאות המשבחות את מעלותיהן. פעמים אחדות בשבוע היו מגיעים האיכרים הנוצרים של כפרי הסביבה ומציעים את תוצרתם החקלאית למכירה באמצע הכיכר, ובאותו זמן עורכים קניות בחנויות היהודים. מספר פעמים בשנה בתאריכים קבועים, התקיים בככר ה"בזר", היריד השנתי. באותו יום התמלא ה"רינעק" עד אפס מקום עגלות רתומות לסוסים. בחורף נראו עגלות חורף (סנקי) גם הן רתומות לסוסים. רוב האכרים באו מהסביבה, אבל גם ממרחקים באו והציעו את תוצרתם החקלאית למכירה, פרט לבהמות שקנייתן ומכירתן נתקיימו במקום אחר, מחוץ למרכז העיר. גם הרוכלים היהודיים תושבי העיר ואלה שבאו מחוץ לעיר, במיוחד מלמברג (לבוב) ומעירות, שמבחינה אדמיניסטראטיבית השתייכו לז'ולקיב, כגון קוליקוב ומוסטי־ווילקיע, הציגו את דוכניהם בכל פינה חופשית שבכיכר והציעו את סחורותיהם; בעיקר דברי טקסטיל, קשוטים מלאכותיים מוזהבים ומוכספים וכן משקאות שונים. יום ה"בזר" תרם הרבה לכלכלת העיר, הגדיל את פרנסת תושביה והרבה את פדיונם של הסוחרים היהודיים. ה"בזר" הנ"ל נמשך משעות הבוקר' המוקדמות עד לשעה מאוחרת בלילה.

מספר פעמים התכוננה הנהלת העיר, שרובה היתה נוצרית, לחסל את המסחר בככר המלכותית ולהפוך את המקום לגינות נוי ומשטחים ירוקים. אבל הודות להתערבותם של נציגי היהודים במועצת העיר, שהתריעו על הנזק העלול להיגרם לסוחרי העיר, נדחתה הגזירה מדי פעם וכך ניצלו יהודי העיר מנישול מפרנסותיהם. אחרי סיפוח העיר לרוסיה הסוביטית, אחרי המלחמה העולמית השניה, בוצעה כנראה התוכנית של נטיעת גן צבורי בכיכר, היות שלא היה כבר צורך לדאוג לפרנסתם של היהודים...

יהודי העיר קיבלו את אספקת המים מתוך בורות שנמצאו בהרבה חצרות, אבל בסוף המאה ה־19 הקימה העיריה בחלק אחד של ה"רינעק" באר מזרקה לאספקת המים. המים הוזרמו למזרקה מהמעין הידוע "בלניק", הנמצא בהרי היער העירוני המפורסם ה"הראי". מהמזרקה הובלו המים גם לכמה משאבות בפינות העיר ושואבי מים היו מחלקים אותם בוקר־בוקר לתושבים. המזרקה של אספקת המים שהיתה באמצע הככר, נכון יותר בחזית הטירה, יצרה מין בריכה שהוקפה במעקה. באמצע הבריכה התנוסס פסל גדול של "האם הקדושה" עם עטרה של תאורה, ובחגים היו מאירים את הפסל. למרגלות הפסל הועברו ארבעה צנורות לארבעה כוונים של הבריכה, ומהם זרמו המים

בלי הפסק יומם ולילה. המים הללו נקראו "שלוס־ואסר" (מי הטירה) והיו המים הטריים ביותר, הקרים והטעימים ביותר בכל העיר.

כאמור, היתה הרחבה מוקפת משני עבריה בנינים ובהם חנויות, משני עבריה הנותרים מוקפת היתה בנינים היסטוריים, והם הטירה המלכותית והכנסיה הקטולית "פארה". זו היתה כנסיה ענקית בנויה בצורת צלב, כשכל קירותיה הפנימיים מכוסים שיש, דבר נדיר באותה תקופה. מהקירות הפנימיים השקיפו תמונות שמן ענקיות של ציירים ידועי־שם. תמונות אלו תארו את הקרבות של מיסד העיר הטמן סטניסלב ז׳ולקיבסקי וצאצאו המלך יאן סוביעסקי ובמיוחד את הקרב על יד צצורה, בו נלחמו הפולנים נגד הטורקים בשנת 1620, בו נפל מות־גבורים מיסד העיר סטניסלב ז׳ולקיבסקי. בכנסית "פארה" הוטמנו ארונותיהם של מייסד העיר ואשתו, בתו ומשפחת בעלה דנילביץ. על יד מזבח הכנסיה ניצבים פסליהם של מייסד העיר, אשתו, בנו ובתו. לפי בקשת האם נחרת על כן הפסלים באותיות זהב משפט בלטינית: "מי יתן ומעצמותינו יקום נוקם", תפלה שהתגשמה בשנת 1683 כאשר המלך יאן סוביעסקי, נינו של ז׳ולקיבסקי, מייסד העיר, הכניע את הטורקים ליד וינה, בירת אוסטריה. מול הכניסה הראשית של הכנסיה נזדקף דגל טורקי ענקי בצבע אדום ובאמצעו סהר עם כוכב בצבע צהוב. את הדגל לכד המלך יאן סוביעסקי בקרב עם הטורקים בזמן מצור הטורקים על וינה. ע״י הדגל עמד שולחן קטן עם מכסה־שיש ועליו קומקום קפה של נחושת שהיה בשעתו רכושו הפרטי של הוזיר הטורקי והובא על ידי המלך סוביעסקי. במרתפי הכנסיה נמצאו הקברים של משפחת ז׳ולקיבסקי. עפרו של ההטמן ז׳ולקיבסקי היה בארון שיש ועל דלת הכניסה לקבר היו חרותות המלים "מה טוב ונעים למות בעד המולדת", ובמקום אחר נחרתו המלים: "במקום שם נופל העדר, יפול גם הרועה". הכתובות הללו שמשו אתגר חינוכי לדורות של תלמידי בתי־ספר, שהיו מבקרים תכופות בכנסיה. ברחבה שלפני הכנסיה היה מוצב פסל של המלך יאן סוביעסקי ועליו חרותות המלים: "למלך סוביעסקי, מגן העם והנצרות".

חלק מהטירה שנמצא מחוץ־לחומה שימש כנראה פעם כאגף קסרקטין למשמר המלך. הוא נחרב לפני מאות שנים, שופץ מחדש ועליו נבנה מגדל תצפית גבוה ובו שוכנו משרדי העיריה. הבנין נקרא "ראטוש". מהמגדל הנ״ל היה אחד ממכבי־האש העירוניים מחצצר כל יום בשעה 12.00 בצהרים את תרועת הזמן ופונה בחצוצרתו לארבעה הכוונים של העיר. הטירה כולה תפסה שטח גדול, מוקף חומות רחבות וגבוהות ובכל פינותיה מגדלי־תצפית. המגדל הגבוה נמצא מעל שער הכניסה הראשית. לטירה היתה צורה מרובעת והמבנים בפנים היו צמודים לחומה ועל ידי כך נוצרה חצר גדולה בפנים; המבנים האלה, שבמשך דורות עמדו עזובים היוו אתר היסטורי למבקרים — שופצו בזמננו והוכשרו לשימוש למוסדות שונים בעיר.

חצוצרן עירוני מודיע על שעת הצהרים

כמו שהזכרנו, יצאו מהככר המרכזית ה"רינעק" 8 רחובות ואלה הם: רח׳ בזיליאנסקה (ul. Bazyliańska) רחוב קצר וצר, ובו מספר חנויות של יהודים ונוצרים. בהתחלת הרחוב נמצאת החנות האוקראינית הידועה "סויוש", צרכניה שהאוקראינים יסדוה כדי להתחרות בחנויות של היהודים. האוקראינים ניהלו גם תעמולה נגד קניות בחנויות היהודים. חנות זו נוהלה ע״י אנשי "אונדו" (א.נ.ד.) אירגון לאומי אוקראיני, שפעל נגד השלטון הפולני. בקצה רחוב זה נמצאה הכנסיה היוונית־קאטולית של המסדר הבזיליאני. במספר בתים בקצה הרחוב נמצא בית דפוס אוקראיני. מן הרחוב הובילו מדרגות לגבעה, בה היו ילדי העיר מחליקים עם עגלות חורף קטנות.

צפונה מן המדרגות השתרע פרבר של ווינניקי, שגבל עם השדות שמחוץ לעיר.

הרחוב השני ; פיעקרסקה (ul. Piekarska) (רח׳ האופים), רחוב ארוך וצר מיושב כולו ע״י יהודים. ברחוב בנינים בני קומה אחת ; מאחר שהרחוב היה במורד הגבעה היתה הכניסה לבתים מהרחוב במד־רגות. ברחוב זה נמצאו שלושה בתי כנסת, אחד מהם נמנה עם הבנינים הגדולים והחדשים בעיר, ונקרא : ״הבעלזר קלויז״, ישיבת בלזא. מהקלויז־ישיבה בקעו יומם ולילה קולותיהם וניגוניהם של אברכים בהגותם בתורה ובגמרא, ואור דלק כל הלילה בבית־הכנסת הזה. תלבושתם של תלמידי ישיבה זו היתה מיוחדת : קפוטות שחורות ארוכות, מגבעות או כיפות על ראשם ופאות ארוכות קשטו פניהם. בית כנסת אחר היה ״די לובעלר קלויז״. היה זה אולם ארוך וצר שבמשך כל השבוע שימש בתור ״חדר״ ללומדי תורה מפי המלמד ״מיצ׳ה מלמד״. לא היה כמעט צעיר יהודי בעיר שלא עבר ״סמסטר״ אחד לפחות אצל מיצ׳ה מלמד. הוא היה מרביץ תורה לילדי ישראל וה״קנצ׳וק״ (רצועה) לא מש מידו. ביהכ״נ הזה היוה חלק מהדירה שבה גרה משפחת פוגל. ב־קצה הרחוב היתה סמטא ובה נמצא ״הז׳דיצ׳ובר קלויז״. זה היה מבנה מיוחד, לא גדול, אבל המת־פללים בו היו רבים וידועי שם בעיר. בשנות הש־לושים נקרא רחוב־האופים הזה, לפי הצעתם של פרנסי העיר היהודים במועצת העיריה, רחוב י. ל. פרץ, על שמו של הסופר המהולל.

רחוב בית הכנסת (בוז׳ניצ׳ה) (lu. Bożnicza) היה מקביל לרחוב האופים ונמשך בסמוך לו. הבתים ברחוב הזה היו דו־קומתיים והיוו מרכז מסחרי של העיר, והוא היה מיושב כולו ע״י יהודים. שם נמצאו חנויות לטכסטיל, לחומרי בנין, לחפצי־עור, לדברי־קשוט וגם כמה דוכנים למכירת ירקות ופי־רות. בכמה דירות עסקו בעליהן ומשפחותיהן ב״תעשיה״ זעירה, כגון עשיית מברשות, חבלים, כובעים וכו׳. בסוף רחוב ה״בוז׳ניצ׳ה״ נמצא בית־הכנסת הגדול והידוע שהוקם בתקופת שלטונו של המלך יאן סוביעסקי ובאישורו בשנת 1687, בית כנסת מפורסם בפולין, בנוי כמצודה מבוצרת. סמוך לבית־הכנסת הגדול נמצא בית תפלה אחר, בעל שתי קומות, הידוע בשם ״בית־המדרש״. מקום זה שימש גם אכסניה לכל קבצני העיר, כולל שואבי המים. המקום היה מואר כל הלילה ומוסק. במקום זה היו מתפללי בית־הכנסת הגדול מזמינים בשבתות את ה״אורחים״ לסעודת צהרים. מאחורי בית הכנסת הגדול נמצא בית המרחץ ובו מקווה טהרה. בית המרחץ, למרות הציוד הפרימיטיבי שבו, היווה מוסד ציבורי חשוב, ואליו היו רוב תושבי העיר נוהרים ביום שישי ליהנות מן ה״שוויץ״ המפורסם, המרפא כל מדווה.

בית־הכנסת הגדול, כפי שהזכרנו, היה בנוי בצורת מבצר מרובע כשהוא נשען על ארקדות חיצוניות ופנימיות. היה זה בנין ענק, שנראה מכל מקום בעיר, בנין מלא הוד ופאר, שגאות יהודי ז׳ולקיב עליו. בית הכנסת היווה מבצר הגנתי, מוכשר להתגונן ולעמוד מול האויב החודר בשערי העיר. על הגג נבנה מעקה גבוה עם שקעים ופתחים להצבת תותחים ולועם מול האויב. כ״כ נבנו בארבעת פינותיו מגדלי־תצפית. בחזית הבנין הגבוה מאוד, נבנו משני צדדיו בנינים דו־קומתיים, וזה לפי דרישת המלך סוביעסקי כדי להסתיר את בית־הכנסת מהרחוב. לבנינים אלה היו שערי כניסה שדרכם נכנסו לתוך בית הכנסת וקומות עליונות שמשו מקום־תפלה לנשים — ״עזרת נשים״. קומת הקרקע שימשה מרתף לגניזת ״שמות״. במחיצה שבין ״עזרת נשים״ ובין אולם התפילה הגדול, היו החלונות מסורגים ודרכם נשמעה התפילה מהאולם.

מי שנכנס לפנים בית־הכנסת נתגלה לעיניו מראה פאר מרהיב עין שכולו אומר הוד וקדושה. בעת כהונתו של יהודה הרבסטר כגבאי בית־הכנסת, חודשו פני בית הכנסת, שעבר בדק כללי. שופצו הפרסקות בראשי העמודים המפוארים שנשאו את תקרת בית הכנסת, הקירות כוסו בתמונות אמנותיות ובסיסמאות מפסוקי התנ״ך ומהתלמוד. במיוחד פואר קיר המזרח. שם, סמוך למדרגות המובילות לארון הקודש, גם נמצאה המנורה הענקית מנחושת. מעל לארון סמוך למדרגות המובילות לארון הקודש. מעל לארון מסביב לאותו החלון צויר, בצבע שמן, לויתן גדול המחזיק את זנבו בפיו ואשר ישתחרר, לפי האגדה, רק עם בואו של המשיח. התקרה של בית הכנסת נשענה על ארבעה עמודים, באמצע האולם, וכך חולק האולם לתשעה חלקים שוים. במרכז ארבעת

העמודים נמצאה הבמה (בילעמר) ושני גרמי מדרגות משני העברים הובילו אליה. על הבמה עמד שולחן־קרי־אה לפרשת השבוע. על השולחן היתה מונחת כרית־עור וכשהיו מכים בה, נישא הדה בכל בית־הכנסת. הדפי־קה בכרית באה להסב את תשומת לב הקהל, שיתרכז בתפילה או שיתכונן לשמוע קריאת התורה. הבמה היתה מוקפת גדר־ברזל חרותה בצורה אמנותית. באולם היו קבועים ספסלים עם דוכני תפילה. בצד המזרחי היה מצויר על הקיר נשר לבן וכתר על ראשו, סמלה של מדינת פולין. בתקרה קבועות בשרשרות היו תלויות נברשות נחושת כבדות להד־לקת נרות. נברשת אחת, ליד הקיר המזרחי, שמשה להדלקת נר תמיד. בבית הכנסת הזה נתקיימו התפי־לות רק בשבתות ובחגים. במשך השבוע היה האולם בבית־הכנסת סגור רק למחצה. מנין קטן היה מתפלל באחד החדרים הצדדיים שכונה בשם "רש"י שטיבל". בית הכנסת שמש לעתים גם לאסיפות עם ולאזכרות כגון האזכרה ביום כ' תמוז, יום הזכרון לתאודור הרצל. ברוב עם התקיימה שם האסיפה לציון המאורע של פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים, כאשר הדגל הלאומי הציוני התנופף מעל לקירות בית הכנסת, וזה ללא רשות השלטונות. בשנות העשרים קראו לרחוב בית הכנסת בשם רח' סוביעסקי.

מצפון לבית הכנסת השתרע ככר טוריניצקי (pl. Turyniecki). בכיכר היו מתרכזים איכרי הסביבה בזמן הירידים. שם גם תקעו אוהליהם מפעלי־בידור שונים שעמהם נמנו הראי־נוע הראשון שהגיע לעיר, הקרקס, קרוסלות וכל מיני להקות בידור. ככר אחרת גבלה עם החומה, שהקיפה את מנזר הדומיניקנים. בככר זו התנוסס מגדל־עץ גבוה של מכבי־אש, ששימש לערי־כת תרגילי כבוי שונים. לילדי העיר שימש המגדל מטרה למשחקים, לטיפוס לגובה. בככר אחרת היה מרכז "הכר־כרות" של משפחת וולף הענפה. כרכרות אלו שרתו את האוכלוסיה בכל עניני תעבורה בעיר. בהתחלת הרחוב טוריניצקה גרו יהודים, בסוף הרחוב גרו רק נוצ־רים. בכפר הסמוך טורינקי, שהיה מאוכלס כולו נוצרים, גרו כמה משפחות יהודיות. ככר־טוריניצקי שמשה בזמן הנאצים חלק מהגיטו של יהדות ז'ולקיב.

הרחוב הראשי בעיר היה רח' לבובסקה (ul. Lwówska). ברחוב הזה טייל לו הנוער הז'ולקבאי להנאתו ובפרט בערבים. בשבתות טיילו בו גם מבוגרים. הטיולים ברחוב היו טיולי הלוך ושוב, היו אומרים: "מודדים את הרחוב". ברחוב הזה התוודע הנוער היהודי לאו דוקא עם יהודים, כי ברחוב זה טייל גם הנוער הנוצרי. הרחוב הזה שמש כ"קורסו" של העיר. ברחוב היו חנויות היהודים וכן של נוצרים, אבל בעיקר נמצאו שם בניני המוסדות. בהתחלת הרחוב, בבנין בן קומתיים, נמצאו משרדי העיריה והמשטרה העירונית. בשנות ה־30 עברו משרדי העיריה לבנינה החדש ל"ראטוש", שנמצא בבנין ההיסטורי "הקאזאמטים". אחרי שמשרדי העיריה פונו מרחוב לבובסקה, הצליחו היהודים לקבל לרשותם את המש־רדים ונפתח שם המועדון היהודי לתרבות ה"קולטור פאריין". זה היה מקום מפגש של נוער ומבוגרים, לשיחה בעניני דיומא, לקריאת עתונים, לשאילת ספר לקריאה מספרית המועדון, לשמיעת הרצאות ולעריכת מסיבות חברים. ברחוב זה בבנין בן שתי קומות, בסגנון הארקדות "פודסיעניעס", נמצאו משרדי ועד הקהילה של יהודי ז'ולקיב, ובאחד האולמות התקיימו הישיבות של ועד הקהילה, שהיו לפעמים פומביות, פתוחות לקהל הרחב. ליד בנין המועדון לתרבות השתרע רח' צר, רחוב קראביעצקה (ul. Krawiecka) הוא רחוב החייטים (שניידערגאס). בר־חוב זה המיושב יהודים, גרו ועבדו בעלי מלאכה כגון: חייטים, פחחים, מסגרים, סנדלרים, עושי מטריות פרוונים וכו'. בהמשך בנין הארקדות שברחוב לבובסקה נמצאה כניסה לרחוב טוריניעצקה, שם עמדה כנסיה גדולה ומפוארת של מסדר הדומיניקנים. בחצר כנסיה זו עמדו כמה בנינים, אחד מהם שימש אחרי המלחמה העולמית הראשונה בית־ספר־תיכון עד שעבר לבנינו החדש שבטירה העתיקה. ע"י הכנסיה הדומיניקנית הזו היו בני העיר מקבלים את האורחים המכובדים שבקרו שם, כגון: את הארכיבישוף הקתולי. תושבי העיר קבלו אותו, כמנהגם, בלחם ומים, והיהודים החזיקו ספר־תורה. אחרי שהבישוף שמע את דברי הברכה הוא נשק לספר התורה. מאורע חשוב רב משמעות וערך ליהודי העיר שהדהד והתפשט בסביבה ושמש עידוד והערכה עצמית ליהודים לזמן רב.

סמוך לכניסה־הדומיניקנית ברחוב לבובסקה, עמד בנין בן שלוש קומות, פונה לשתי חזיתות, אחת

לרחוב ברקו יוסיליביצ׳ה (ul. Berko Josełowicza). הבנין הזה שימש כבית־ספר־יסודי בעיר, בו למדו נוצרים ויהודים יחד תוך הפרדה בין נערים ונערות. רוב התלמידים היו יהודים, המורים כולם נוצרים, פרט למורה הדת היהודית מר וואלטוך, יהודי מתבולל. סמוך לבנין בית הספר הנ״ל היתה כניסה לרחוב ניעזאביטובסקה (ul. Niezabitowska), המיושב על ידי יהודים ונוצרים כאחד, רחוב צר וארוך, מקביל לרחוב לבובסקה, והוא בעל מדרכת־עץ. הבתים היו קטנים, ביניהם בלט ביתה של משפחת שמואל כץ. מול בית־הספר היסודי במורד, היה רחוב בשם ברקו יוסיליביץ׳ על שם גבור יהודי שלחם במלחמת השחרור של הפולנים במאה ה־19. היה זה רחוב שברובו השתרעו מגרשים ריקים. באותו רחוב נמצאה החוילה של רופא־השניים הידוע ד״ר טירק, יהודי רווק, זקן, נכה אבל איש טוב לב וגומל חסדים. בהמשך הרחוב נמצא בנין ארגון בעלי המלאכה הנוצריים ״גויאזדה״ 'Gwiazda' (כוכב). בבנין היה אולם גדול שהושכר גם ליהודים לעריכת הצגות ובעיקר בשביל להקות שבאו מחוץ לעיר. באולם זה נערכו נשפים, מסיבות וחתונות. מול בנין ״גויאזדה״ נמצא פונדק של מר ברוד, בו היה מתאסף הנוער העירוני לעתים קרובות לערוך שם נשפים עם ריקודים סלוניים. רחוב זה נסתיים בפינת רח׳ לניקיעביצ׳ה.

מרחוב ברקו יוסיליביצ׳ה נכנסו לרחוב שפיטלנה (ul. Szpitalna). שמו בא לו כנראה בגלל בית החולים שנמצא בקצה רחוב זה. היה זה רחוב צר, מקביל לרחוב לבובסקה, ובצדו מדרכת־עץ, מורכבת משני קרשים רחבים כמו ברחוב ניזביטובסקה. ברחוב, המיושב יהודים בלבד, היו כמה בתי־מלאכה, נגריות, סנדלריה, ובעיקר בתי מלאכה של פרוונים. בשנות ה־30 נקרא הרחוב על שם רופא העיר הידוע דר׳ מושקעט. בהמשך לרחוב לבובסקה אחרי בנין בית־ספר היסודי עמדו בתים חד־קומתיים, בחזיתותיהם גינות נוי ושדרות עצים. לאורך הרחוב צמחו שתי שורות של עצי־ערמונים. באחד הבתים גרה משפחת הרב רבינוביץ׳, אישיות ידועה בעיר. סמוך לדירתו היה בית־הכנסת הפרטי, מקום תפלה לחסידיו. גם הנוער המתקדם היה נוהג לבוא בליל הסדר לבית הרב לשמוע מפיו את ההגדה של פסח. בעברו השני של הרחוב נמצא מסדר נוצרי של ״נשי פליציאנקי״. כנסיה קטנה ובתי מגורים היוו את המנזר, ורוב הנזירות עסקו בהוראה בבית־הספר של המנזר עצמו. היה זה בית־ספר לבנות בעל רמה גבוהה, ואפילו הורים יהודים אדוקים העדיפו לשלוח את בנותיהם לבית ספר זה. בקצה רחוב לבובסקה היה פרבר גדול שקראו לו ״די למברגר פערשטאדט״, מכאן התחיל הכביש הראשי לעיר לבוב. פה גרו עשרות משפחות יהודיות. היו שם בתי־חרושת לשמן של משפחות מלמן, פטרונטש ורייצפלד, פונדק גדול של משפחת אינדיק ומחסני־עצים של משפחת מנדל, בריטוויץ וטאובה (אחד מבניו הוא דוד טוביהו, שכיהן כראש העיר הראשון בבאר־שבע).

באותו רחוב הוקם בית־יתומים ליתומי העיר והסביבה, שבראשו עמדו ה״ראדצה״ איגנצי פיש וכמה מנכבדי העיר, במטרה להעסיק את היתומים וגם להעניק להם חינוך מקצועי. באותו בית נוסד בית־ספר מקצועי לתפירה ולרקמה, כסניף לבתי ספר מקצועיים לבנות מיסודה של גברת קלפטין מלבוב. בבית־הספר למדו יתומות ובנות העיר מחוגים שונים. בבית היתומים הנ״ל נמצא אולם גדול ובו במה עם מסך קטיפה אדום. האולם שמש להצגות תיאטרון של הלהקה הדרמטית הז׳ולקבאית, מיסודו של מאיר מלמן. גם להקות מהחוץ הציגו באולם זה, כן הציגו שם הלהקות של אגוד הפועלים ובעלי־המלאכה שבעיר. אסיפות עם נערכו באולם של בית היתומים הנ״ל. מטעם מועדון התרבות נערכו מדי שנה בשנה נשפי פורים וחנוכה ״הפורים באל״ ו״חנוכה באל״, שהכנסתם היתה קודש לקרן־הקיימת. גם האקדמאים הז׳ולקבאים היו עורכים שם נשפים. לעתים היו נערכות שם חתונות. לא רחוק מבית־היתומים ואחרי ה״למברגר פערשטאט״ נסתיים השטח הבנוי של הרחוב, שכלל שני בתי־קברות נוצריים האחד ישן וסגור, והשני היה מיועד לשתי העדות הנוצריות גם יחד. בבית קברות זה נמצאו קברים של חיילים שנפלו במלחמת העולם הראשונה.

אחרי בתי־הקברות השתרע שטח פתוח וחורשה בשם ״בורק״, לשם הוגלו אחרוני יהודי ז׳ולקיב ונשמדו על ידי הרוצחים הנאציים והאוקראיניים. בתום המלחמה הוקמה ע״י העיריה הסוביטית מצבת זכרון על קבר האחים של אחרוני יהודי ז׳ולקיב.

רחוב ז'ביעז'יניעצקה (ul. Zwierzyniecka) התחיל משער ז'ביעז'יניעצקי, אחד משני השערים שנותר מהחומה העתיקה שבצרה את העיר. בסמטא הזו, בחלק שבו נשמרה החומה העתיקה, נמצאו בתים קטנים ונאים של המשפחות יונה שפירא, פישל העמערלינג ונתן אפפעל. שם גם הוקם בנין גדול וחדיש של משפחת לנדאוי. מצדו האחד של הרחוב הנ"ל הוביל מעבר אל ה"רינעק", "פסז' זובל" שנקרא על שם משפחת זובל.

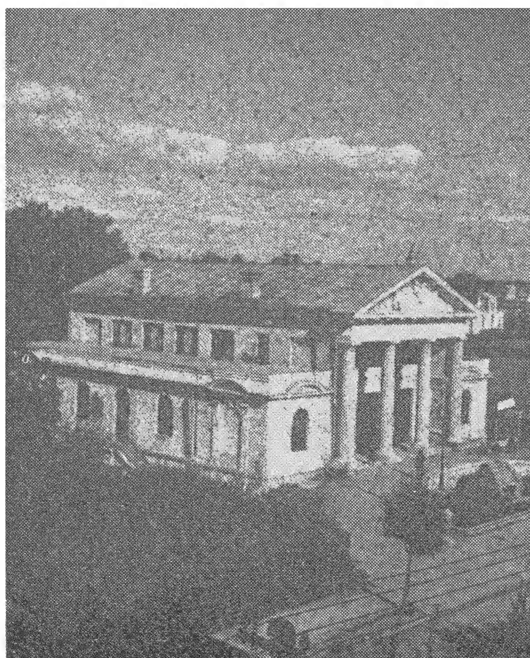

רחוב לניקעביצ'ה עם שער ז'ביעז'יניעצקי

הכניסה אל רחוב לניקעביצ'ה (ul. Lanikiewicza) היתה דרך שער ז'ביעז'יניצקי או דרך הכביש הסמוך לשער. היה זה אחד הרחובות המודרניים והנקיים ביותר של העיר. ברחוב זה התנוסס הבנין הגבוה והגדול שבעיר, "הפיננס דירקציה", מינהל הפיננסים. בהמשך הרחוב נמצא הקסרקטין, שורת בתים בני שתי קומות, ששימשו את הצבא האוסטרי ואחר כך הפולני. בין הבתים הללו נמצא בנין רחב מידות "הרייטשולה", בית ספר לרכיבה של הצבא. בקצה הבנינים הללו בלט בית ענקי, ובו גר פעם הרוזן קינסקי, קרוב־משפחה של הקיסר האוסטרי פרנץ יוזף. מול בית הדירקציה היתה חוילה קטנה של הרוזנת קאלינובסקה (משפחה מפורסמת בהיסטוריה הפולנית). בקרבת החוילה היה בנין הדואר העירוני. בסמוך השתרעו שדרות ארוכות והגן העירוני "וואלי־קרולבסקי" (Wały Królewskie), סוללות המלך ששרדו מימי ז'ולקיבסקי וסוביעסקי ונועדו כנראה לחיזוק החומה ועמודיה. בגן הזה נערכו מסיבות־גן, "בזרים", "פסטינים", וההכנסות היו קודש לקרן־הקיימת, קרן־היסוד ולפעמים לעזרת החלוצים שעלו לארץ ישראל. בגן זה נחו אחרי עמלם זקנים וזקנות, נהנים מהאויר הצח ומשיחת רעים גם יחד. בכניסה הדרומית של הגן עמד בנין מפואר ששמש למטרות ספורט של הנוער הפולני ה"סוקול" (הבז). הבנין נבנה בסגנון יווני עתיק ובחזיתו עמודים מפוארים. באולם ה"סוקול" נערכו הצגות של להקות נוצריות וגם יהודיות. כמה פעמים בשבוע הציג שם הראי־נוע היחיד שבעיר. בפנים האולם היו מכשירי־ספורט למיניהם. לפני הכניסה הראשית לבנין, בין פרחים ושיחי נוי, הוקמה מצבת זכרון לזכר החייל האלמוני מימי מלחמת העולם הראשונה.

והיה אם המשכת ברח' לאניקעביצ'ה אחרי עברך את ה"סוקול", הגעת למגרש ענקי ה"טרגוביצה", בו נערכו בזמנים קבועים "הירידים" לקניה ומכירה של בעלי־החיים. ביום השוק התמלאו הככר והמגרשים הסמוכים פרות, עגלות, סייחים, סוסים ושורים והמסחר התנהל מבוקר השכם עד מאוחר בערב. בימים שלא נערך שוק, היה המגרש מקום מרעה־בקר.

בשטח ה"טרגוביצה" נמצא גם מגרש הספורט של

בנין ה"סוקול", מועדון הספורט הנוצרי שכלל אולם לבידור

קבוצות הכדורגל בעיר. בז׳ולקיב היו שלוש קבוצות כדורגל, אחת מעורבת, נוצרים ויהודים, בשם ״לוביץ׳״ ״Lubicz״. היתה זו קבוצה די חזקה שהתחרתה במ־שחקים לעיתים קרובות עם קבוצות כדורגל מהעיירות שבסביבה, ביניהן גם מלבוב הבירה. אחד השחקנים הפופולריים ביותר בקבוצה היה המגן הנעק וואקס, בנו של הרופא ד״ר וואקס הידוע. הקבוצה השניה, בשם ״השמונאה״ (חשמונאים) היתה מורכבת רק משחקנים יהודים. קבוצה זו אורגנה בעיקר ע״י נוער אקדמאי. הקבוצה השלישית ״נורדיה״ אורגנה ע״י נוער בית״ר. השחקן הידוע והרוח החיה שבקבוצה היה יחיאל רפפורט, שהופיע לעתים כשחקן אורח בקבוצת ״מכבי״ בלבוב. משחקי הכדורגל בז׳ולקיב היו מאוד פופול־ריים ומשכו מאות צופים, יהודים ונוצרים, למגרש הספורט בשעת התחרויות.

רחוב קוליובה (ul. Kolejowa), רחוב הרכבת, אחד מהרחובות היפים והנקיים שבעיר, שימש מקום בילוי ונופש לתושבי העיר שבאו לנוח בצל העצים המבו־שמים. משני עברי הרחוב נבנו מדרכות רחבות ושדרות עצים נשתלו לאורך הרחוב. הבנינים נבנו רק בעבר אחד של הרחוב, כמעט כולם חדשים כמין חוילות, מוק־פות גינות יפות ומטופחות. ברוב החוילות הללו גרו משפחות נוצריות, רובן מהאינטליגנציה המקומית, עורכי־דין, רופאים, שופטים, פקידי ממשלה וקציני צבא. באחת החוילות גרה משפחת המהנדס ליכטנברג, מפעילי הת־נועה הציונית בעיר. באחד הבתים שברח׳ נמצאה תחנת המשטרה שבעיר. רחוב זה הוביל לתחנת הרכבת שדר־כה עברו במשך היום והלילה מספר רכבות נוסעים ומשא במסלול לבוב ורשה שהוביל דרך ז׳ולקיב, וכן בכוון רוה־רוסקה, בלזא וכו׳; תחנת הרכבת שמשה ״אטרקציה״ לתושבי העיר, לשם באו לקבל את פני הבאים שהגיעו ברכבת או להוודע מי עזב את העיר. ברחוב טיילו עשרות אנשים בעיקר מבני הנוער בכיוון הרכבת או ממנה ולמעשה היה הרחוב הזה המשך ה״קורסו״ מרחוב לבובסקה. בצד השני בשטח הבלתי בנוי, נמצא הפארק העירוני. היה זה גן גדול ומטופח יפה מלא עצים, שיחים וגינות נוי. פארק זה השתרע סביב לטירה המלכותית. עשרות ספסלים הוצבו בפינות שונות של הפארק. שבילים ומעברים הובילו בכיוונים שונים בשטח הרחב של הגן, ובאחת הפינות נמצא פסל מייסד העיר. הפארק העירוני היה

חוילת משפחת המהנדס ליכטנברג ברחוב הרכבת

מקום מפגש של הנוער היהודי ומקום משחק לילדים. בשבתות ובימי הג מצאו בו גם המבוגרים מקום למנוחה ושיחה. באמצע הגן נבנה גשר־עץ מעל הנהר שחצה את הפארק. בלילות לא היה הפארק מואר.

רחוב גלינסקה (ul. Glinska) היה הרחוב האחרון מתוך שמונת הרחובות שהובילו מככר ה״רינעק״. מהרחוב הזה הוביל כביש לכפר הסמוך גלינסקו, (מכאן שם הרחוב). לרחוב נכנסו דרך שער המכונה ״ברמה גלינסקה״ (Brama Glinska), אחד משני השערים ששרדו עוד מהחומה שביצרה את העיר. שער זה היה רחב, בחלקו העליון היו שלושה פסלים, דמויות של ראשים, ומתחת לפסלים סמל המשפחה המלכותית סוביעסקי. בצד השער היתה תקועה שרשרת ברזל חזקה, כנראה חלק מהשרשרות, שנועדו פעם להעלות או להוריד את הגשר מעל לנהר הזורם סמוך לחומה. נהר זה בשם ״שווינה״ (״Swinia״) (חזיר) חצה את העיר ז׳ולקיב. היה זה נהר קטן ולא עמוק ביותר, אך בתקופת הפשרת השלגים היו מימיו עוברים על גדותיו. הגשר מעל הנהר סמוך לשער גלינסקה היה הגשר הגדול והחזק ביותר מבין חמשת הגשרים מעל לנהר בתוך העיר. רחוב גלינסקה היה הרחוב הארוך ביותר שבעיר. מצד אחד היתה רק מדרכה להולכי רגל,

ולכל אורכו נמשכו עצים גבוהים. בהתחלת הרחוב נמצא קסרקטין של הצבא הפולני, הגדוד השישי של הרוכבים. רוב תושבי הרחוב עד לצומת הכביש שהוביל לכפר וואלה וויסוצקה (Wola Wysocka) היו נוצרים בעיקר אוקראינים. ליד הצומת היה קיים מחסום (״רוגטקה״), שהועלה רק אחרי קבלת תשלום מס העיריה לשם החזקת הדרכים מכל כלי רכב שהגיע העירה. גביית התשלום היתה במשך עשרות שנים בידי משפחה יהודית שלוסר, שגרה סמוך למחסום. מהמחסום בכיוון לכפר גרו עשרות משפחות יהודיות. שם התפתח פרבר יהודי עצמאי ובו חנויות, בתי־מלאכה וגם בית כנסת משלו. פרבר זה היה ידוע בשם: ״די גלינסקער פערשטאדט״. בהמשכו של רחוב זה היה מצוי בית חרושת לזכוכית. בשנות השלושים התגוררה סמוך לבית־החרושת פלוגת הכשרה מטעם ״החלוץ דרור״ ואשר חבריה מצאו תעסוקה בבית חרושת זה. לאחר זמן הוחלף שם הרחוב גלינסקה לשם רחוב פילסודסקי.

בית הקברות

בית הקברות נמצא בקצה העיר סמוך לכפר קטן בשם ויניקי. בית הקברות השתרע על שטח גדול מאד והיה מוקף חומה גבוהה. רק שער אחד הוביל לפנים בית הקברות. מעל לשער התנוססה כתובת: ״זה השער לה׳ צדיקים יבואו בו״. סמוך לשער הכניסה גר שומר בית הקברות בחדר קטן. בתוך בית הקברות נמצא בצריף חדר־הטהרה. בית קברות זה היה קיים בז׳ולקיב מאות שנים מיום הוסד הקהילה היהודית במקום. אפשר היה למצוא בו מצבות מן המאה ה־17 וה־18. מצבות אלה נתכופפו ונתעקמו במשך דורות ונשענו אחת על השניה והגישה אליהן היתה קשה מאד. המקום לא טופח, הגישה לקברים נתאפשרה רק דרך מעברים צרים מאד. בכניסה לבית־הקברות בלטו מצבות של שיש שחור, מצבות של משפחת צוקר. בית קברות זה היה מיועד גם ליהודים מהסביבה, שהביאו את מתיהם בעגלות רתומות לסוסים לקבורה בז׳ולקיב. כאשר נתמלא בית הקברות והיה צורך להגדילו, נרכש למטרה זו שטח נוסף מאכרי כפר ויניקי, שהיה סמוך לחומת בית־הקברות, השטח הוגדל והגדר הועתקה. בעיר היו אומרים באותם הימים שבעולם הבא אפשר לקוות לצדק, וההוכחה לכך — אלו שפעם נקברו על יד הגדר (מתאבדים לדעת או שמתו מיתה־בלתי טבעית) נמצאו פתאום באמצע בית הקברות...

״הראי״ ״HARAJ״

אחת הסביבות היפות ביותר בעיר ז׳ולקיב היה ההר הסמוך לעיר ה״הראי״. הר זה היה מיוער כולו ולרגליו נמצאו מדשאות טבעיות, שדרות עצים וחורשות. הצבע הירוק שרר בקיץ, ובחורף כסה שלג לבן את העצים והעניק הוד ויופי לסביבה. לפי האגדה ביקר פעם במקום המלך הפולני יאן סוביעסקי, הוא כה התרשם מהיופי וקרא ״הא! ראי!״ מאז קוראים

בית עתיק ברחוב בזיליאנסקה

לסביבה זו ״הראי״, ז״א גן עדן. לשם הובילו דרכים ומעברים מכל קצווי העיר. בשבתות ובחגים נמשכו המוני יהודים לפארק טבעי זה למרות המרחק מהעיר. בני הנוער היהודי היו מקיימים בשבתות את אספותיהם השבועיות בחיק הטבע, קבוצות קבוצות נוער חלוצי ניהלו את שיחותיהם בחורשות. אחת ההנאות ב״הראי״ ויערו היתה ללקט תות־יער, אחרים התחרו באסוף ״קונבליות״, פרחים נדירים בעלי ריח חזק ונעים.

לרגלי ההר פיכה מעיין וסביבו הוקם מבנה עגול וחצי עגול שנקרא ה״בלניק״. המעיין היה למאגר מים, שממנו הועברו צנורות לעיר ומשם שאבו שואבי המים היהודים והביאום לבתי התושבים. ה״בלניק״ שימש מקום מפגש לאלה שנדברו להפגש על ההר. לבלניק באו לשתות המים המרעננים של המעיין, ולהצ־טייד בהם לטיול ליער. בתוך היער במרחק מספר קילו־מטרים מה״הראי״, על פסגת ההר, נמצאה שדרה של שתי שורות עצי מחט גבוהים שניטעו לפני מאות שנים. כפי שמסופר נטע עצים אלו המלך יאן סוביעסקי בעצמו, לכן קראו לשדרה בפולנית ״שדרת סוביעסקי״. בפי היהודים היה ידוע המקום בשם ״שתי שורות העצים״. היה זה מקום מפגש של הנוער היהודי בעיר.

קבוצות קבוצות היו באות לכאן לאכילה ולבילוי. היה כאן מעיין, וכמה בתים שגרו בהם משפחות נוצריות. באחד מהם התגורר בשנת 1908 הסופר י. ח. ברנר. יער ה״הראי״ התמשך רחוק רחוק, ובסופו השתרעו שדות ירוקים, נוף נהדר.

כך היתה נראית ז׳ולקיב לפי זכרוני, אותה עזבתי לפני 30 שנה. היו בה עוד רחובות קטנים וצרים, סמ־טאות ומעברים, ללא תכנית. כזו היתה עיירתי, שם נו־לדתי וגדלתי, בה עמד בית־אבא־אמא. לנגד עיני עולות דמויות מאירות מאותם הימים, תושבים שלוים שהתפרנסו על מסחר ומלאכה, נוער יהודי מאורגן בתנועות נוער, מלא חיים תוססים, שהתכונן לעלות לארץ־ישראל, להגשים את משאת נפשו, לבנות ול־היבנות.

חייהם נפסקו באמצע, רק מעטים הצליחו להימ־לט מהתופת. העיר ז׳ולקיב, קריה נשגבה, אינה קיימת ונמחקה מעל המפה, גם שמה נמחה ושלטונות רוסיה הסובייטית נתנו לה שם חדש.

בזאת נקים מצבת־זכרון לציון זכר הקדושים והיקרים, הורינו, אחינו וידידינו. זכרם לא ימוש מלבותינו לעולמי עד.

ה״בלניק״, מאגר מעיינות המים על ״הראי״ שהוזרמו לעיר
(בתמונה: אידה פייער)

ש. אנ־סקי

ז׳ולקיב בעיני סופר

(מתוך ספרו: חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה)

בלבוב נודע לי, כי ד״ר לנדר נמצא בז׳ולקיב, ונסעתי לשם. לז׳ולקיב באתי בשעת סופת־שלג נוראה, שהסתירה כמעט את המקום מעיני. אף־על־פי־כן התרשמתי, במבט ראשון, שהעיירה מופלאת במינה. מראה כמראה מוזיאון־עתיקות. חורבות, טירות ישנות, כתלי מבצר עתיק, שערים גדולים, בנינים היסטוריים, מצבות־זכרון. ישנו שם בית־תפלה עתיק־יומין, וכפי שנודע לי אחר־כן, קשורות בו אגדות היסטוריות על מלחמות ברוסיה, עוד בימי פטר הגדול. בבית־התפלה הזה נמצאות תמונות, מעשה ידי הצייר המפורסם רובנס. בכיכר העיר ניצבת מצבת־זכרון של המלך יאן סוביעסקי, כמדומני. שמתי־לב לפרט, שנמחקה הכתובת מעל המצבה. ספרו לי אחרי־כן, שהקומנדנט הרוסי של העיר, שקבל פקודה להשמיד השלטים והכתובות שבלשון הפולנית, צווה למחוק גם את הכתובת הפולנית הזאת.

המלחמה בשפה הפולנית בז׳ולקיב גרמה, באופן בלתי־צפוי, להכרה הרשמית בלשון היהודית. בעיר פעלה הנהלת הקהלה היהודית, אבל הקומנדנט אסר עליה לערוך את הפנקסאות ואת האגרות שלה בלשון הפולנית. ראשי הקהלה נבוכו ולא ידעו מה לעשות. ״את הלשון הרוסית אין אנחנו שומעים — טענו בפניו — ואם לא בשפה הפולנית, באיזו לשון נערוך את הפנקסאות ואת המכתבים״? ״אבל הלא יהודים אתם, הנכם יכולים לערוך אותם, איפא, ביהודית״ — טען הקומנדנט.

וככה הונהגה השפה היהודית בקהילה כלשון רשמית.

בעמל גדול עלה בידי למצוא את ד״ר לנדר. היות שלא נוח היה לי לשהות אצלו בבית־החולים, בו עבד, החלטנו להיפגש בעיר אצל סוחר במצרכים פרמצ־בטיים, שעמד בראש ועד־העזרה היהודי המקומי.

לנדר עשה עלי רושם חיובי מאד. אף על פי שהיה טרוד מאד בעבודתו כרופא, לא הסיח דעתו, אף רגע, מעניני התושבים היהודים. פעמיים בשבוע היה נוסע ללבוב בענינים הקשורים בועד המקומי, גם ביקר בשאר מושבות היהודים בסביבה. הוא עיבד תכנית שלמה של עזרה לאוכלוסי היהודים בגליציה, בא בחליפת־אגרות עם ועדי־העזרה שבפטרבורג וב־קיוב, והראה בעבודתו התמכרות ומסירות־נפש כנה. הוא הסביר לי בהרחבה את פרטי הסכסוך עם דיאמאנט בדבר הקמת ועד־עזרה רשמי.

״עלינו להחזיק בכל תוקף ברעיון היסודי, שישנו כורח ליסד ועד־עזרה רשמי שיימצא בהשגחתם של הועדים בפטרבורג ובקיוב — אמר אלי — אז נוכל להגדיל ולהרחיב את פעולתו ולקבל סכומי־כסף גדולים. צריך להשפיע על דיאמאנט שיסכים להיות יושב־ראש הועד. דבר זה נחוץ מאד״.

מן הרחוב נשמעו לפתע צלילי מוסיקה מוזרה, מוסיקה אסיאטית, חרישית ומונוטונית.

חיילי ה״דיביזיה הפראית״, המנגנים בכלי־זמר הנקרא ״דירינה״ — באר לי ד״ר לנדר — אתמול באה לכאן מחלקה גדולה של ה״דיביזיה הפראית״, לנוח פה מספר ימים. בואם הדריך את מנוחת תושבי־העיר.

יצאתי וראיתי את החזיון הזה: ברחוב רכבו על סוסים קטנים ואמיצים כחמשים עד ששים חיילים

ופניהם פני בני־אסיה טיפוסיים, מבט עיניהם קפוא־דומם. הם היו לבושים מעילים קווקזיים, ועל גבם מאחוריהם התנועעו סרוחי־טבולים אדומים. לפניהם הלך אחד שפרט על „דירינה" ואחריו רקדו שנים לצלילי־המוסיקה. פני כולם הפיקו מנוחה והתעמקות פנימית, כאילו היוו הרקודים צרמוניה צבאית. מכל עברים נשקפו חנוונים יהודים ומפניהם הציצה חרדה. אחדים מהרו לסגור את חנויותיהם.

ה„דיביזיה הפראית" מלאה תפקיד חשוב מאד במלחמה זו. בדביזיה הזו נכללו תושבים קווקזיים, גרוזינים, טשיטשינצים ואחרים. מפקד הדיביזיה היה אחיו של הקיסר, מיכאיל אלקסנדרוויץ'. החיילים פראים למחצה, לא נכנעו לשום משמעת ולא קבלו עליהם מרות ממי שהוא. הם היו מסורים בלב ונפש למפקד העליון שלהם והצטיינו ברוח גבורה פראית באמת. עם זה הצטיינו גם באכזריותם הפראית הן ביחוסם אל האויב והן ביחוסם אל התושבים שוחרי־השלום, ואל היהודים ביחוד. לי נזדמן לשמוע ספורים הרבה על הליכותיהם במלחמה. בהתחלה לא הבינו בכלל, למה אינם הורגים את התושבים האזרחיים.

— „למה לא נשחטם כולם? משום־מה נתן להם לחיות?" — שאלו.

אופיציר אחד סיפר, כי פעם אחת הלך עם עשרים גרוזינים מן הדיביזיה הזאת כפטרול ריגול. חרש הגיעו אל מקום עמדות האויב וגילו, כי נמצאים שם כשניים שלושה גדודי־צבא. האופיציר נתן פקודה חרישית לגרוזינים שבאו אתו, לשוב על עקבותיהם. אבל החיילים דרשו, כי יתנפלו על האויב.

— להתנפל בעשרים איש על שלושה גדודים? — שאל האופיציר בתמהון ורק בעמל רב אילץ אותם לשוב.

הם היו נרגזים מאד והתרעמו על האופיציר בגלל פחדנותו ודרשו, כי יקחו אותו מהם.

אופיציר שני סיפר, כי בגדוד שלו היו אב ושני בניו, טשיטשאנצים. פעם הביאו אחד הבנים מת. למחרת נפרד הבן השני מאביו והלך לנקום את נקמת אחיו. כעבור שני ימים הביאו מת גם אותו, כשהוא גזור לגזרים. האב לא הזיל אף טפת־דמע אחת, ולא הוציא מפיו הגה על מות בניו, הוא רק כרע־ברך על רפידה שלו יום שלם והתפלל. למחרת בבוקר לקח רומח בין שניו ושני רובים בידיו. הוא יצא מתוך החפירה ושוקט הלך על פני השדה אל חפירת האויב. למראה הדבר נרעשו כולם. כשראו מתוך החפירות האוסטריות את הגרוזיני הזקן כשהוא הולך לאטו על פני שדה חשוף, נדהמו כנראה, גם שם. אחרי־כן התחילו יורים בזקן, אבל הכדורים לא פגעו בו והוא הוסיף ללכת שוקט ברוחו כבתחלה, עד אשר הגיע לחפירות האויב וקפץ לתוכן. מה עשה שם, ואם היה סיפק בידו לנקום את נקמת בניו המומתים, — קשה להגיד. אבל ’בלילה הוציאו האוסטריים את גופו הגזור והניחו אותו על פני השדה ורומחו לידו. בזה הביעו האוסטריים את רגשי־הכבוד שלהם אל רוח־הגבורה של הלוחם הזקן.

בהתנהגותם היו הרבה קוים אביריים ליד פראות פנימית, שפעמה בלבם.

פעם חדרה מחלקה שלהם לתוך חפירות־האויב. האוסטריים השליכו את נשקם והרימו את ידיהם לאות, כי הם נכנעים ומוסרים את עצמם בידיהם. אבל ה„פראים" לא עמדו על כוונתם ולא קבלו את הצעתם.

— „למה תשליכו את נשקכם? למה תרצו להיכנע? חרפה"! — קראו בקול. הם השיבו לחיילים את נשקם והכריחו אותם להלחם. כמובן נצחו הפראים והרגו את חיילי האויב עד תומם. אבל גם אחדים מהם נפלו במלחמה.

בעת כיבושה של עיר האויב חושבים הפראים, כי כל מה שנמצא בעיר, שייך להם, והם גוזלים מאת התושבים את כל אשר להם מחוט ועד שרוך־נעל.

מז'ולקיב שבתי ללבוב יחד עם לנדר.

שמעון סאמט

סיור על פני ז׳ולקיב

בואו אחי בני ז׳ולקיב לסיור בעיני רוחנו ועל כנפי זכרוננו בעיר מולדתנו. נעבור ברחובותיה, נעשה קפיצת דרך בסימטאותיה ונציץ לרגע קט בפינות חמדותיה.

היעמוד לי זכרוני לאחר שעוד לפני 37 שנה עזבתי את ז׳ולקיב לצמיתות בעלותי לארץ ישראל? אכן במרוצת הזמן בקרתי לעיתים בעיר החביבה עלי מאד, ובפעם האחרונה הייתי בז׳ולקיב שבועיים בלבד לפני פרוץ המלחמה העולמית השניה, המלחמה שבה היה גם חיסולם האיום של יהודי עירנו.

היכן נתחיל? אני בוחר ברחוב הרכבת ("אוליצה קוליובה"). רחוב זה השפיע עלי השפעה מרעננת, רוגעת, כאשר הנוף מרהיב העין של הפארק החדש מימין, בואך תחנת הרכבת, משתלב ברחוב בצורה הארכיטקטונית הנאה של הבתים ובו שני ציונים מיוחדים: שער מעבר, עתיק־יומין, משמאל, זה השער אליו זרמו עוברי דרך מארבעה כיוונים: רחוב הרכבת, הרינק, רחוב הדואר (לניקיעביצ׳ה) ורחוב זויז׳יניצקה שגרו בו נתן אפפל ויונה שפירא. מבנהו של השער הזה אין דוגמתו בשום עיר ישראלית, לא בתל־אביב בת ה־56 ולא בירושלים בת אלפי־השנים. דומה לו אפשר אולי לראות על רקע הריסות קיסריה. לעיתים הייתי עומד ומסתכל בתאוות עינים בשער זה, נהנה וגאה בז׳ולקיב שלי, לאמור: לא ברוה־רוסקה, לא בסוקול, לא במוסטיוויעילקי ואם אין טעות בידי אף לא בלבוב, היו מזכרות עתיקות, כמו בעירנו ז׳ולקיב. ומול אותו השער, מעבר לקזמאטים (קסרקטין) והפארק החדש, עמד קיוסק של נכה פולני, בו היינו מרווים את צמאוננו בימי הקיץ החמים, ואלה מאתנו הצעירים, שבסתר חשקו בסיגריה מצאו שם את מבוקשם.

תושבי רחוב הרכבת היו לרוב אנשי האינטליגנציה הז׳ולקבאית, אנשי המקצועות האקדמאיים או פקידים בכירים ומורים תיכונים, ביניהם גם מעט תושבים יהודים. סואן מרוב תנועה היה רחוב זה, ביחוד בשעות הערב והלילה ובשבתות — הטיילת אותה חצה הנהר הז׳ולקבאי אשר שמו היה "שוויניה" (חזיר) — אלף טעמים היו לו בשביל המטיילים, שעמדו על סף גדרות־המגן שלו והציצו לנהר זה לתוך מימיו השקטים שופעי הגלים הרוגעים. מי שבקש להתייחד וליהנות מהוד הטבע הז׳ולקבאי בלבובו, נכנס לפארק פנימה מטייל על פני גשרו, אל דוכני הנופש המעוגלים, שעל קירותיהם רשם כל בר־בי־רב פסוקים מהרהורי לבו לזכרון או לקנטור הזולת. דומיה חרישית היתה שורה בפארק זה. מהורהרים היו פוסעים שם בני עירנו, צעירים ומבוגרים. כאן פגשתי לפעמים גם את אבי, שלעיתים קרובות חשקה נפשו לטייל להנאתו בפארק, יחידי שקוע בהרהוריו.

בעמדנו בתוך הפארק מעבר לגשר, בשטח הפתוח, נסתכל נא בפנינת ההוד וההדר של עירנו: ב"הראי". לכמה ערים בגליציה היה מקום נופש כזה, שבצדק נקרא "הראי" ("גן־עדן")? דרכי ושבילי "הראי" התחילו מעבר לפסי הרכבת שבין ז׳ולקיב וגלינסקו והוליכו את ההולך רחוק־רחוק אל תוך יער החמד, מעלה מעלה עד חוילת דיטכן, שם מצא לפני שנים רבות נופש ומרגוע הסופר והוגה הדעות העברי המהולל יוסף חיים ברנר. כששקעתי בתהום הבדידות הייתי נמלט מן העיר אל ה"הראי" ומוצא שם תמיד את נועם המנוחה והמרגוע, בהיות האדם עם עצמו. את ה"הראי" אפשר לכנות יהלום־הכתר של ז׳ולקיב וככה גם כינוהו בעתונים.

לרבים מבני ז'ולקיב היתה תחנת־הרכבת של ה־עיר וסביבתה למקום מפגשים. שם נרקמו ספורי אהבה, תוכניות חיים ותוכניות בריחה מן העיר אל העולם הגדול (לגבינו אנו ארץ־ישראל). מנהל ה־תחנה היה פולני איש ישר, סטניסלב מישקובסקי, שידע על תוכנית עליתי ארצה, עודד אותי בהסבירו לי, שבפולין נוער יהודי רק יתנוון. נוהגים היינו ל־בוא לתחנת הרכבת לקבל פני הרכבת שבאה מל־בוב או שיצאה לרוה־רוסקה, לפגוש מכרים שבאו ויצאו, ולא מעט לקנא באלה הגרים בקביעות בלבוב ובאים לבקר בז'ולקיב. לא כן היה מצבי אני. כאשר עברתי לגור שנים אחדות לבובה, ערב נסיע־תי לארץ ישראל, תקפו אותי עוד פעם געגועים ע־זים לז'ולקיב, והייתי מונה את הימים והלילות של השבוע עד שהגיע יום השישי, כאשר ארזתי את מ־טלטלי ויצאתי בהרגשת נועם אל בית הורי ואל העיר ז'ולקיב. ב"קולטור פאריין" בליתי בלילות ש־בת ובשבתות שעות נעימות עם ידידי הז'ולקבאים הקבועים.

מרכז העיר הוא ה"רינעק", שטח רחב ידים, שבמרכזו היתה באר עם מים זכים עד למאד, מ־ממנה שאבו שואבי מים ("וואסער טרעגערס") או עק־רות בית בכבודן ובעצמן, מבלי שהבאר תתרוקן. ומסביב לבאר — עולם ומלואו. מצד אחד בנין ה־מבצר עתיק היומין שבחצרו שכנה הגימנזיה העי־רונית על שם המלך סוביעסקי ובית־הדין הממלכתי, ומצד שני חניה של עגלות האכרים, אשר הביאו ל־כאן מכפרי הסביבה את סחורתם למכירה. כאן הת־רכז קטע עולם המסחר הז'ולקבאי, על המקח והממכר שלו, בעירבוב לשונות פולנית־ואוקראינית. מעבר לארקדות הבתים (פודשיענים) השתרעה רשת חנויות ובתי־מגורים. כיכר פתוחה זו, היתה מרכזה ולבה של העיר — משם הסתערו כוונים שונים לכל חלקי העיר. הככר היתה צופה פני הכנסיה "פא־רה", שבה היו (כפי שנמסר) תמונות יקרות ערך ו־חפצי אמנות בזהב ויהלומים. מכאן יכלו לחצות את שער הרחוב גלינסקה על פני גשר הנהר אשר זרם לאטו אל תוך הפארק. מכאן יכלו לפנות אל רחוב

קבוצת החלוץ "המדורה" בז'ולקיב — שנת 1924
יושבים משמאל לימין: שמעון סאמט ונתן רייס
עומדים משמאל לימין: ישראל מנדל, יוסף שליטן, פנחס הלפרין, אריה אקר, מרדכי אפפל

האופים (פיעקרסקה) בו שכן ה״בלזר קלויז״, ש־
היה מרכזם של חסידי בלזא. בקצה הרחוב היתה מ־
אפיית לחם שריחות מיני מאפה חדרו משם למרח־
קים. ברחוב פיעקרסקה היינו חוגגים את שמחת־
תורה, את החינגא וההילולא של החג, כשהדי הזימ־
רה החסידית בקעו בעוצמה רבה מתוך ה״בלזר ק־
לויז״. כאן גם גרה משפחת שמואל שטילר. לילות
שבת בבית זה היו לחוויה חברתית יהודית בז׳ול־
קיב. ביציאה מרחוב זה עמד ענק ארכיטקטוני: בית־
הכנסת הגדול, שהן בחיצוניותו והן בפנימיותו היה
בבחינת מלאכת מחשבת של תכנון ארכיטקטוני,
אחד ויחיד במינו בכל הסביבה כולה, בנין ענק
שובה עינים ביופיו. לבית־כנסת זה באו מתפללים
לא רק מפני שחשקה נפשם להתיחד עם בורא עו־
לם, אלא גם מעריצי הפאר והקדושה שבמקום.
מבעד לאשנבי המרתף נראו מפוזרים ונפוצים דפי
ספרי־תפלה (״שמות״). אך כשנכנסת דרך השער ה־
מרכזי לתוך ההיכל של בית־הכנסת מיד תפסה
אותך קדושה חגיגית; נחלצת מהחולין שלך ומה־
גשמיות והרגשה עליונה כבשה את נפשך. בפנים
בית־הכנסת במה מפוארה, ארון הקודש, ציורים
מרהיבי עינים שכיסו את כל הקירות, החלונות ה־
צבעוניים, והדומיה שבפנים ההיכל.

מול בית־הכנסת הגדול עמד בית־המדרש, הקשור
בזכרוני עם מאיר׳ל השמש החרש, שהיה מקבץ תרומות
לקיומו של בית־מדרש זה. מול בית־הכנסת נמצא
קיוסק של משפחת ליכטער, קיוסק עני ודל ב״סחו־
רות״, מי סודה, סיגריות וממתקים, אך עשיר בפ־
גישות רעים של בני נוער יהודי. בקיוסק זה נרקמו
תוכניות קיום של הנוער הציוני הז׳ולקבאי בכלל
ושל ״השומר הצעיר״ בפרט. סמוך לקיוסק עמד
בית צימרמן שהיה בית־ועד לתלמידי חכמים
ולמשכילים גם יחד. בבית זה גדלו האחים
צימרמן (יצחק נמצא בישראל). למעלה מבית צי־
מרמן, בדרך צרה, לא סלולה, עוד בית, בו גדלו
האחים הרמן (הירש) ואייזיק שפיגעל. הם היו כ־
מעט מתבוללים וקריאת שיבת־ציון לא הגיעה אל
ליבותיהם. חצר גדולה היתה אצלם ושמה שיחקנו
והשתעשענו לרוב. למעלה, ברחוב סוביעסקי, נצב
בית וחמש מדרגות הובילו לפתחו, ולצדו חלון ר־
אוה זעיר של שען וצורף, הלוא הוא אבי יעקב
סאמט. בבית זה נולדתי. בו ביליתי שנים מספר. מ־
שם עברנו לרחוב שפיטלנה שלידו היה ה״איינ־
פורהויס״ עם אכסניה לאורחים, ביחוד חסידים שביק־
שו מגורים ומאכלים על טהרת הכשרות. שם היה
מתגורר הרבי מבלזא בכבודו ובעצמו, בבואו לבקר
בז׳ולקיב. רחוב סוביעסקי הוביל אותנו מחצר החניה
של עגלות והמסבאה שבקצה מגרש חניה לכרכרות,
מצד הבאר (פומפלי) של מי שתיה, לאורך הדרך
עד ל״רינעק״ ובשני צדיו לכיוון בית המטבחיים וה־
נהר מזה, ולרחוב טורניעצקי מזה, לאותו רחוב
טורניעצקי, שהתחיל ממחסן העצים של הוכנר וה־
גיע לכפר טורינקי ומוסטי־וויעלקי, ומשם אפשר
היה לעבור לרובע מגורים יפה מאד של בתים
קטנטנים עטופי גינות נוי בתוך רחוב צר. שם עמ־
דה הכנסיה הגדולה וגבה לרחוב טורניעצקי, ו־
משפנינו משם ימינה ועברנו כברת דרך הגענו ל־
אחד הרחובות הראשיים והסואנים ביותר — הלוא
היא ״אוליצה לבובסקה״, ושני רחובות צדדיים לו,
רחוב אחד הוביל מכיוון בית־הכנסת הגדול של ה־
מגיסטראט (בנין העיריה) ובו ברחוב עמד בית־הת־
פילה הנודע בכינויו ״קאדעטען־שולע״ באשר הת־
פללו בו ״מתפללים מתקדמים״, מיוחסים, בעלי תר־
בות חילונית, אך שומרי ערכי המסורת היהודית.
בית־תפילה זה היה ל״קן״ הציונים ובשעת התפי־
לה דובר שם לא מעט על עניני העולם, עניני א־
רץ־ישראל וה״פוליטיקה הציונית״. אלה היו מתנג־
דים ויריבים ל״בעלזער חסידים״. גם אבי התמיד
להתפלל שם ולהתווכח בעניני הציונות. בבית־
תפילה זה היו מתרקמות תוכניות למאבק בבחירות
לקהילה בז׳ולקיב, לעיריה ואף לקונגרסים ציוניים.
לבית־התפילה ״קאדעטען־שולע״ היתה חצר וסמוך
אליה מאפיה, ממנה היה מעניק לנו חברנו זליג
שץ מגדנות מהמאפיה של קרובתו. בקצה הרחוב
בכיוון לטוריניצקה עמדו המרחץ והמקווה.
רחוב לבובסקה מסתעף לשני כיוונים, האחד
ל״רינעק״ והשני לדרך ז׳ולקיב־לבוב. ה״רינעק״ היה
מרכזו של הרחוב. החנות של האחים אקר, היתה
לא רק חנות לצרכי נייר ומכשירי־כתיבה, אלא
גם שימשה למפגשי נוער יהודי. בחנות זו נערכו
לעיתים קרובות מפגשים של הנוער הלומד. מקום
מפגש מרכזי יותר היה בבית־הקפה הסמוך של ה־

אחיות ווילדר, שם היינו נפגשים אגב לגימה, וטעימה.

בבית העיריה (״המגיסטראט״) היה ה״קולטור־פא־ריין״ שבראשו עמדו: ד״ר שלוסר, ד״ר משה סובל, ד״ר ראובן צימרמן, ד״ר שטרן ואחרים. כאן הת־רכזו בני הנוער שרצו ללמוד ולדעת, שיחקו שח־מט או קלפים, ערכו נשף פורים, ושמשון ליפשיץ היה מעין ״אדמיניסטראטור״ של המוסד. לילות־ש־בת הוקדשו לרוב לפגישות ולהופעות ב״קולטור־פאריין״.

במעלה הדרך ״ז׳ולקיב־לבוב״ היה הגן הישן ״דער אלטער וואל״, עם קיוסק ססגוני בצדו הימני. בגן זה היו אמותינו מטיילות להנאתן בשבתות ומשו־חחות על עולם ומלואו. על בנים, על יוקר המצר־כים, על כשרות ועל רבנים, על צער הפרידה מ־בנים ובנות ש״שגעון הציוניזם והחלוציות״ נכנס ב־מוחם והם רוצים לעזוב את ז׳ולקיב ואת המדינה בכלל וללכת לאי־שם אחרי הרי החושך. בגן זה שו־חחו אמותינו על בנותיהן ובנות־העיר, על נשואין ועל מזל, שם היו מספרות מי נוסע ומי עומד לנ־סוע לרבי מבלזא, כדי לבקש ממנו ברכת ״מזל ו־ברכה״ ומי שלח את בנו ללבוב לחפש שם פרנסה.

הירידה משטח הגן הישן הוליכה אותנו אל בית מרזח במורד, מול הגן. כאן היו סובאים בירה פו־לנים, אוקראינים ויהודים, אפופים בתוך ערפל של עשן סיגריות, וערבוביה של שיחות מהולות קללות. לעתים בקעה שם אנטישמיות.

בגן הישן אפשר היה לפגוש לעתים קרובות את ד״ר בנימין גריל — הגאון המבולבל הפיקח להפ־ליא, כשהוא שופע ספורי חכמה וליצנות מבדחת. ממנו שמעתי לראשונה את האמרה המפורסמת של ראש עירית וינה האנטישמי: ״מיהו יהודי, אני קובע לבדי״. אמרה זו, שעשתה לה כנפיים ו־היתה למרגלא בכל אירופה, נאמרה מפי האנטי־שמי המלומד כתשובה לשאלת מקטרגיו: למה הוא מרחיק מעליו בשצף־קצף יהודי פלוני ומקרב אליו בחיבה יהודי אלמוני, בלי לגלות כלל שגם הוא יהודי.

ברחוב הסמוך לגן הישן, ברקו יוסלביצ׳ה, עמד בית גדול ״גביאזדה״ ובפינה — פינת רחוב שפי־טאלנה — ביתו הנאה של רופא־השניים ד״ר טירק. גם בית־החולים העירוני נמצא באותו הרחוב. ד״ר ווא־קס היה מנהלו של בית־החולים וד״ר מושקאט, נוצ־רי, היה המנתח הראשי בו. מרחוב זה אפשר היה להכנס לחצר הרבי של ז׳ולקיב. לא היה בה סתם בית של רב מקומי, אלא ״אימפריה״ שלמה, שמשכה אליה את מרבית תושבי העיר היהודים, שבאו לבקש עצה ותבונה מפי הרב. בכוח השכנוע שלו הצליח לקרב רחוקים, ואין פלא שבעצתו שאלו גם לא יהודים. היה מעשה, ששופט פולני התקשה פעם בהוצאת פסק־דין בסכסוך בין יהודי ולא־יהודי והוא בא לשאול בעצת הרבי מז׳ולקיב. בראש השנה, ביום־כפורים, בסוכות, בשמחת־תורה, בשבועות ובתשעה באב היה ביתו של הרב מלא וגדוש מת־פללים, כי היה לא רק בית־מגורים, אלא גם בית־כנסת ותפילה. בית רב ודיין, בית של יועץ בעל תחושה נפלאה להבנת נפש האדם ולחקר מצבו של ה־סובל. אבי היה יוצא ונכנס לבית הרב, ואילו אמי ראתה בו ״שר בישראל״.

מול ביתו של הרב מז׳ולקיב השתרע ה״איינפאהר־הויס״ של פלפלר, אכסניה רועשת גועשת, עם אור־חים שבאו מקרוב ומרחוק במטלטליהם או ב־עגלות עמוסות סחורות, פקידים וסתם עוברי דרך. משם הגיעו לככר בלתי סלולה, אך הומה עגלות ו־מכוניות נכנסות ויוצאות.

בהזכירנו את ה״הוייזנהויז״, עלינו לזכור ביראת כבוד את היועץ (הראדצה) פיש, שעשה לילות כי־מים במאמציו לקיים ולפתח את המוסד הנהדר. במוסד מצאו יתומים רבים מחסה ובית, בו גם למדו הרבה בנים ובנות מילדי ז׳ולקיב וערים סמוכות מקצועות שונים.

בקצה הרחוב עמדו שני בתים. האחד של משפחת טאובה (היא המשפחה של דוד טוביהו, שהקים מ־חדש את באר־שבע, מראשוני החלוצים של ז׳ולקיב, שעלו לארץ־ישראל). מחסן העצים הגדול שבחצר בית טאובה היה בעצם בית הגבול לעיר לבוב, ש־בדרך הכביש הראשי.

מעגל זכרונותי סובב סחור־סחור, מבלי שאוכל ל־הקיפו כליל, לבי אליך, עיר הולדתי היקרה ז׳ולקיב, שנותקת מאתנו לנצח־נצחים, אפילו שמך נמחק מעליך והיום את נקראת בשם ״נסטורוב״.

כשם שהיו לז׳ולקיב מבצריה קניניה, ככה היו ליהודי ז׳ולקיב מבצרים מבחינה צבורית, חברתית ודתית. תמיד היה ה״בעלזער קלויז״ כמבצר בלתי נפרץ של היהודי הדתי הקנאי. ה״קולטור־פאריין״ מבצר הנוער, שפרץ את חומות בית אבותיו בבקשו גם חיים תרבותיים משכילים, ה״ווייזנפעריין״ (בית־יתומים) של ״רדצה פיש״ שבתחומם נעשתה פעולה ענפה בשדה התרבות, הבימה, ההסברה.

אני זוכר עדיין כמה דמויות בולטות של מבצרים אלה. מי ישכח את ר׳ הניך ליברמן? את קנאותו הבלתי מוגבלת והבלתי פושרת לתורת משה וישראל, קנאות שידעתי להעריץ אף כי רחוקים היינו ממנה. וראה פלא, דוקא במשפחת הניך ליברמן (החסיד מסוגם של קנאי מאה שערים ונטורי קרתא) בבית אחיו שלום ליברמן, חסיד נלהב גם הוא — צמח בחשאי ״צמח ציוני חלוצי״. פעם בא העסקן הציוני של ז׳ולקיב נתן אפפל אל ר׳ שלום ליברמן לבקש בענין צבורי, ותוך כדי שיחה התרעם ר׳ שלום על אורחו שהוא מרעיל בתעמולה ציונית את נפש הנוער היהודי בעיר. השיב לו מר אפפל: ״לך אין מה לדאוג, בנך כבר מורעל ברעל זה במנה גדושה וממנה, כנראה, לא יתרפא עוד״. יום זה היה לר׳ שלום ליברמן מעין ״תשעה באב״. והבן אמנם לא נרפא... הנוכל לשכוח את מפיצי התרבות והאמנות של התיאטרון בעירנו, את ד״ר ראובן צימרמן שהרביץ תורה וחכמה בקרב הנוער הז׳ולקבאי, ואת אלה שהחדירו בנו חיבה לתיאטרון היהודי, כמו השחקן הנודע מאיר מלמן. הישכח מלבנו ראש הקהילה יונה שפירא, שלא הצטיין אמנם בלמדנות יתרה אך לבו וידו היו תמיד פתוחים לכל הנצרכים, מבקשי עזרה וסעד בצר להם במצוקתם. הגויים קראו לו ״פאניע יונה״ (אדון יונה) ולעגו לפולנית שלו המשובשת עד לזוועה, אך הכל ידעו כי מי שזקוק לעזרה דחופה להצלה בממון — אליו יפנה והוא יושיט את העזרה ביד נדיבה. כן זכור היטב פעלו הסוציאלי־החברתי של שמשון ליפשיץ.

ז׳ולקיב היתה ציונית מאד, והדבר בא לכלל גילוי במיוחד בימי בחירות לקהילה, לעיריה, ואפילו לסיים (הפרלמנט). אבל בעיקר נשא בעול הציונות הדור הצעיר, אולם לא רבים ממנו הגשימו את הרעיון הציוני בעליה לישראל. ״הדור הישן״ נתן את חלקו לציונות בעיקר על־ידי מתן תרומה לקרנות הציוניות, עריכת אסיפות ציוניות וקריאת עתונים ציוניים ״חוילה״ ו״טאג־בלאט״. בין ערי גליציה נחשבה ז׳ולקיב לעיר ציונית מובהקת ומנהיג ציוני גליצאי ידוע, ד״ר רייך, אמר פעם שעל ז׳ולקיב אפשר לסמוך מבחינה ציונית. אך היה בעירנו מרחק עצום בין האוירה והתעמולה הציונית לבין ההגשמה הציונית; מעטים עלו לישראל, והיו גם כאלה שחזרו מישראל לעירנו, ״שם היה יותר קל לחיות״. תנועת ״השומר הצעיר״ שהיתה שונה בכל מהותה מזו של היום בישראל — תרמה תרומה חשובה מאד להתעוררות הנוער, אך היא לא היתה היחידה במערכה. בדור הצעיר שצעד צעדי און לקראת הציונות המתגשמת בז׳ולקיב, היו כמה מפלסי דרך; מדריכים להכשרה חלוצית ולהגשמתה הציונית במלוא מובן המלה, שבעצמם שמשו דוגמה ומופת. היה בתוכנו מדריך ציוני חלוצי רב השראה והשפעה: דוד טאובה, כיום דוד טוביהו — חלוץ תחיית הנגב, בונה עיר הנגב באר־שבע וראש עיריתה. בין קרשי עצים שבמחסני אביו ברחוב לבובסקה הכרתיו. באתי לשאול בעצתו בדבר הכשרה עצמית במחסני אביו. הוא הציע לי לעבור הכשרה חקלאית, לחשל את גופי לקראת העתיד כאיש עמל בישראל. שאלתיו אז ברוב תמימות: איך אוכל לעלות לישראל? תשובתו היתה קצרה: יש ספר שכתב נביא הורנו תיאודור הרצל, ושם כתוב: ״אם תרצו אין זו אגדה״. הצטרפתי לפלוגת הכשרה חקלאית־חלוצית בחווה שליד ז׳ולקיב שבראשה עמדה המשוררת הנערצת אנדה פינקרפלד, היא אנדה עמיר, תושבת תל־אביב. דוד טאובה הדריך בני נוער רבים בז׳ולקיב להגשמה חלוצית ועם זאת הכשיר עצמו לחיי חלוציות בארץ־ישראל.

באחד מערבי החורף הקרים נכנס לבית אבי אדם זר, לבוש מדי צבא פולני וביקש לראותו ביחידות. אבי נענה לבקשתו ושניהם שוחחו בלחש. אמא, אחי, אני ואחותי יהודית היינו שרויים בפחד שמא העלילו על אבא והצבא בא לאסרו. הרגיש בכך אבינו, הרגיע אותנו ובהצביעו על החייל אמר

לנו: "היודעים אתם לשמור סוד ולא לגלותו לאיש, אפילו לא לידידים הטובים ביותר שלכם"? כשהב־טחנו לשמור סוד, גילה לנו אבא שזהו חייל פולני לפי המדים בלבד, ויהודי ציוני לפי־לבו. אבא הכירו לפני שעזב את ביתו בעיר לודז' וסיפר לנו כי הוא הולך ברגל לארץ־ישראל, בה הוא רואה את יעודו ומטרת חייו. שמו היה מיכאל אוסובסקי. החייל פשט בביתנו את בגדיו הצבאיים ולבש בגדים אזרחיים. הוא שהה בביתנו עד שאבי ואתו קבוצת ציונים אחרים אפ־שרו לו להמשיך בדרכו לארץ־ישראל, שאליה הגיע לאחר תלאות רבות. הוא היום הידען הישראלי המובהק ביותר בבעיות ערב והשפה הערבית: יושב ראש א־גודת העתונאים בתל־אביב, חבר מערכת "דבר" ו־עורך העתון הערבי "אל יום", מיכאל אסף.

בקרב האינטליגנציה היהודית המתבוללת בז'ול־קיב היו כמה אישים שהגלות היתה אמנם בדמם, הצבוריות הפולנית משענתם, השפה הפולנית שפ־תם, אך במעמקי נפשם פנימה, בסתר־לבם הגו אה־דה לאלה שראו בעזיבת פולין ובעליה ארצה שאי־פת חייהם. והם אף עזרו לכגון אלה. כגון גברת ויל־דר אצילת הנפש שהתבטאה: "אנו אמנם איננו רו־אים באורה של ארץ־ישראל את אור חיינו ועתידנו, אורה של פולין החדשה היא שלנו; אך אם אתה גילית את ישועתך במרחקים, בארץ־האבות, הבה נהיה שותפים בהגשמת חלומך".

אני עוצם עיני ומפליג בזכרונותי אל מרחקי ז'ולקיב, לעבר הרחוק, והנה אני רואה את עיירתי, כאילו טיילתי בחוצותיה לפני שנחרבה, לפני שנת־רוקנה מיהודיה.

חברי "החלוץ" בז'ולקיב — שנת 1926

משמאל לימין

יושבים: בורר גרשון, הרבסטר שושנה, סאמט שמעון, בורר סבה, ליפשיץ שמשון.

עומדים בשורה ראשונה: אפפל מרדכי, ברגר משה, קייפר משה, רייס נתן, אקר אריה, מנדל ישראל, שליטן יוסף.

עומדים שורה שניה: רייצפלד גיצ'ה, פרידמן יצחק, סאמט יהודית.

יושבים למטה: ליכטר אברהם, סמטגרטן גיטעל, גלזר אייזיק.

הניה גרוברט (זינגר)

שמחת־תורה בעירנו

זוכרת אני את הרפורטז׳ה על ז׳ולקיב בעתון ה־אידי ״היינט״ תחת הכותרת ״דאס רומאנטישע ש־טעטל ז׳ולקיב״, פרי עטו של הסופר יואל מאסטבוים. הוא שהה בעירנו לפי הזמנת מפלגת ״פועלי ציון שמאל״ יום או יומיים בלבד, לשם הרצאה ופגי־שות עם בני הנוער ועסקנים אחרים. במשך הזמן הקצר הספיקו אנשי ז׳ולקיב להפגין את עירנותם וחיוניותם והרפורטז׳ה היתה תעודת כבוד לבני עי־רנו. ואם על מבקר אורח השאירה העיר רושם טוב וחביב, מה אהובה וחביבה היתה העיר על תושביה היהודים.

חג שמחת־תורה, חג מהול בקדושה ושמחה ללא גבול, ורישומו חזק היה על כל בית ישראל. גם מי שלא השתתף בשמחה במישרין הרגיש אותה בחו־צות בכל פינה, ביודעים ובלא־יודעים נהנה מהשמחה שאחרים האצילו עליה בהתלהבות והוציאוה לחוצות העיר ממש. אני זוכרת את החגיגות ב״בלזר קלויז״ איך החסידים, נער וזקן, רקדו במעגל, ספרי תורה בידם בשעת ההקפות בהתלהבות, והשירה לא פסקה אף רגע. השמחה נמשכה משמיני־עצרת עד השעות המאוחרות של מוצאי־החג, והיא היתה כללית ונמרצת והשתיה כדת. לא אחד הגיע הביתה שלא בכוחות עצמו, כיון שהשתכר קצת, אולם לא היתה בכך בושה כי לכבוד שמחת תורה — מותר. מול ה״בלזר קלויז״ היה בבית זיברט ביכ״נ שנקרא ״לובילר קלויז״ וגם פה התקבצו חסידים לבלות את החג בתפילות וריקודים. גם בבית־הכנסת הגדול והעתיק ובבית־המדרש, חגגו את החג בהתלהבות רבה בעלי־בתים ונכבדים.

בית־כנסת קטן היה בשם ״תלמוד־תורה״ או ״קאדעטאן שולע״. בכל ימות השבוע נתקיימו בו לימודים, ולמבוגרים היה מקום תפילה בשבתות. רוב המתפללים היו משכילים, ובו התפלל גם אבי חנוך זינגר. גם כאן חגגו את החג בפאר רב וביד רחבה. גם רבים מבני משפחות המתפללים, במיוחד הילדים, לקחו חלק בסעודת החג, וכן בבית־הכנסת ״יד חרוצים״, שנבנה ביוזמת בעלי־המלאכה שבעיר.

בבית־הכנסת של הרבי רבינוביץ׳, התאספו חסידיו ומעריציו ודיירי הסביבה, וכולם ביחד חגגו בשמחה ובהתלהבות את החג. הרבנית נהגה להזמין את נשי הסביבה לשמחת תורה לביתה לסעודה חגיגית. מן ה״שיל׳כל״ הקטן ברחוב טוריניצקה בקעו קולות השירה והריקודים למרחקים.

ב״רינעק״ היה בית דמוי פאסאז׳ ובו גרו משפחות יהודיות. באותו בית היה בית־כנסת שנקרא ״לבקרים־קלויז״ והתפללו בו הדיירים מהסביבה. אם כי מספר המתפללים לא היה רב, היתה השמחה במעונם. גם בבתים פרטיים רבים בכל פינות העיר, היתה מורגשת אוירת החג, והשמחה נתפשטה בכל העיר מקצה לקצה.

תנועות ומוסדות

מאיר צימלס

אגודת ״דורשי שלום ציון״

משחר ילדותי חרות בזכרוני מאורע המהווה, בזעיר אנפין, ציון־דרך בתולדות יהדות עירנו לפני השואה: דבר יסודו של הארגון הציוני הראשון.

התנועות והרעיונות של חיבת־ציון חדרו בהרבה דרכים לעירנו, עוד לפני הופעתו של הרצל. הדור או שני הדורות שקדמו לנו ידעו את געגועי התחיה, אבל ״חלומות הגיטו״ קרמו עור וגידים רק מזמן הקונגרסים הראשונים.

ובעצם ימי ״אוגנדה״ נוסדה בז׳ולקיב האגודה בשם ״דורשי שלום־ציון״ בעזרת ראשי התנועה בלבוב. המאורע זכור לי היטב, על אף היותי אז ילד, שלא תפש את מהותו, אלא קלט את הסמליות שבו — אחרי למודים בחדר. אבי ר׳ אברהם שמואל ז״ל (שנבחר כנשיא הראשון של האגודה) השתדל להסביר לי את הפרוגרמה הציונית ואת תוכן הציונות הטהורה, ״הציוניות האנטי־אוגנדיסטית״, והדבר חי בקרבי עד היום.

ה־״ציון פראיין״, כפי שקראו לאגודה, מושבו היה בחדר קטן, בביתו של פרוסטיג. היה זה מעין מועדון. בערבים בקרו בו יהודים מבוגרים וצעירים, רובם ככולם משכבות ״בעל בתיות״ ומקצתם מקרב בעלי־מלאכה ופועלים. קראו בעתונים, האזינו להרצאות והת־ווכחו על ענינים שעמדו ברומו של העולם היהודי. מזמן לזמן התקיימו אספות ונשפים ברוב־עם.

בימים ההם התבלטו שני מאורעות חשובים: הפו־גרומים ברוסיה אחרי מלחמת־יפן וכשלון המהפכה,

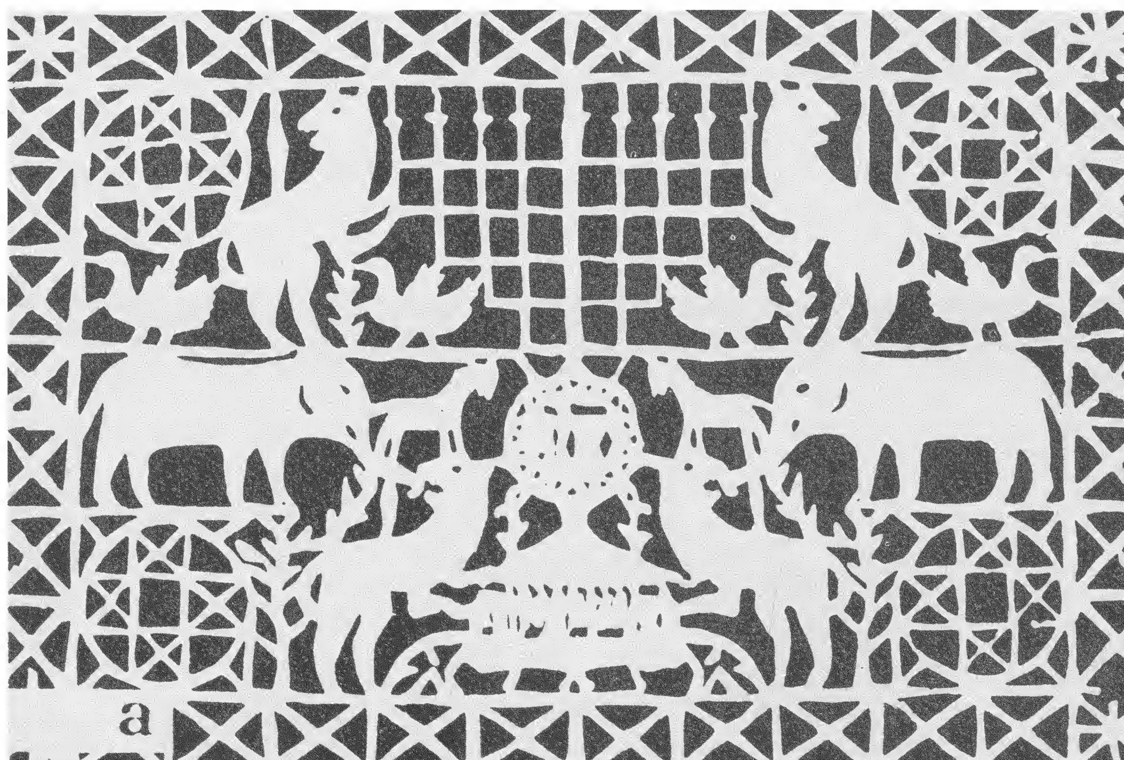
חגיגה עממית של הנוער היהודי בז׳ולקיב — שנת 1918

וכן הבחירות לפרלמנט באוסטריה, הראשונות אחרי שהונהגה שיטת בחירות כלליות, בזכות לכל גבר בן 24 ומעלה, לבחור ולהבחר.

הטרגדיה של יהדות רוסיה (ומי פילל אז שלטרג־גדיות אין גבול...) מצאה הד גם אצלנו, ומלבד אספות מחאה נאספו כספים למען הקרבנות והפליטים. עם זרם ההגירה מרוסיה הגיעו לז'ולקיב המורים הרא־שונים לעברית חדישה.

הבחירות לפרלמנט הסעירו את הרחוב היהודי. ב־פעם הראשונה הופיעו כמועמדים יהודים בעלי הכרה ציונית או לאומית, שהפגינו את יהדותם בגלוי לעין השמש, במקום להסתירה ולהחביאה. לז'ולקיב בא כמועמד הד"ר יוסף־שמואל בלוך, רב בפרבר וינא, לוחם אמיץ ונועז בזמן עלילת־הדם של רוהלינג בשנות השמונים. יהודי ז'ולקיב, במידה שהיו בעלי תודעה לאומית, עשו מאמץ עליון למען ד"ר בלוך, ברם לא יכלו לקואליציה המשולבת של השלטון, המתבוללים והחסידים.

מאז חלו תמורות רבות בתנועה הציונית ברחבי העולם. וגם בעירנו התפלגה התנועה למפלגות, על שאיפותיהן וגווניהן. היו עליות וירידות, אך משאת הנפש להתבטאות לאומית והגשמה ציונית לא רפתה אף בחשכת מלחמת העולם הראשונה ומלחמת האוקר־אינים. בשנת 1918 הוקם ועד לאומי (במקום ה־"קהל" של המתבוללים, שפעל בכל־זאת בראשות אבי שהיה ציוני מובהק), אך פעולתו הופסקה עם כבוש העיר ע"י הפולנים. באו ימים של מצוקה כלכלית ורדיפות מטעם השלטון והעם הפולני — אך הגלגל לא הוחזר אחורנית. החיים היהודיים פשטו צורה ולבשו צורה אך התנשאו לרמת התפתחות גבוהה ותוססת. הדור החדש החזיק בדגל — עד שנשמט מידיו...

Wycinanki na Zielone Święta. a) Stare „szewoust" z Żółkwi ze zbiorów dr. G. Fraenklowej,

מגזרות נייר שנקראו "רייזאלאך" או "שבועותלאך" לקישוט זגוגיות

י. צ בוכר

ראשי התנועה הציונית

משכילי ז׳ולקיב היו מתגדרים ב״יחוסם״, שינקו את השכלתם וחכמתם מגדולי עירם, אבות ההשכלה ביהדות גליציה: הרב הגאון ר׳ צבי הירש חיות והחכם הכולל האחרון ר׳ נחמן קרוכמל. ולא עוד אלא האחרון הניח את היסודות המדעיים לתורת הלאומיות היהודית ותרם הרבה לביסוס הרעיון של חיבת ציון — עוד לפני קום הציונות ההרצלאית.

משכילי ז׳ולקיב יסדו אגודה בשם ״דורשי שלום ציון״, חלוצת התנועה הציונית בעיר שהכתה גלים בקרב הנוער, האינטליגנציה והפועלים. פעיליה רכשו את לב חובשי בית המדרש והצליחו לחדור גם לתוך קלויז בלזא. בראש תנועה זו עמדו אישים למופת: אברהם שמואל צימלס, אדם מופלא, מיחידי סגולה שבמנהיגים, שנתחברו בו תורה וחכמה כאחת, ואצילות היתה נשקפת ממבטי עיניו ומאופן דיבורו, כולו אומר כבוד בהליכותיו; סגנו, נתן אפפל, רב כשרונות, נואם בחסד עליון ומארגן להפליא; המזכיר, נחמן אפפלשניט, פיקח, משכיל — ״בעל תנ״כ״ כינוהו — נוח לבריות ובעל חוש הומור; האחים פוקרד, האחים פייבל ומשה אונגר — הם שאירגנו את התנועה במסירות ובהתלהבות עד שגדלה והיתה ל־מפלגה מסועפת רבת השפעה בחיי הקהילה ובמערכות החינוך והתרבות בעיר ובכפרים הסמוכים. בין המ־ארגנים והפעילים הצטיינו גם מ. לם, בחורי הקלויז אלעזר ושלמה טנצר, אברהם בסיכיס, ישראלצ׳ שטרלר ועוד.

הפעולה הציונית והחלוצית מצאו כאן כר נרחב לפעולה. הציונים שלחו את ציריהם לקהילה, לעיריה, ובזמן הבחירות לפרלמנט האוסטרי היתה פעולתם ניכרת לטובת המועמד הציוני ד״ר בלוך. הם עמדו במערכה נגד החסידים הבלזאיים שנהנו מתמיכת הממשלה. החסידים ראו בתנועה הציונית פירצה מסוכנת בחומת החינוך, חתירה תחת יסודי הקלויז ואורחות החינוך שבו ולחמו בה בכל הדרכים. אבל קם להם שטן בדרכי החינוך מצד שלא פיללו כלל — מצד הממשלה. לפנים, אם אמר תושב העיר להעניק לבניו חינוך תיכוני, היה מוכרח לשלחם ללבוב, לצ׳רנוביץ וכו׳ — דבר שהיה כרוך בהוצאות מרובות ובקשיים גדולים, ורק יחידי סגולה יכלו להרשותו לעצמם. והפעם פתחה הממשלה גימנסיה בעיר, בבנין הדומיניקנים והכניסה היתה דרך שער הכנסיה. מעתה נתרבו ההורים שהחליטו לתת לבניהם חינוך תיכוני, מאחר שהוא מצוי בעיר עצמה, וכמובן הרבה מהתל־מידים באו מבתי הציונים. מכאן ואילך נתעמקה תהום בין החסידים והציונים. החסידים לא שלחו את בניהם אפילו לבית הספר האלמנטרי־ממשלתי לפי חוק חינוך חובה. ואפילו בזמן שהציעו לקהילה לייסד בית ספר יהודי מקרן הברון הירש, התנגדו חסידי בלזא לכך והתכנית לא יצאה לפועל. קו ברור נקטה בלזא — התנגדות ל״שקולס״ בכלל, בכל צורה שהיא. החדר, הישיבה והקלויז אלה הם מעוזי החינוך היהודי. השאר — פסול בתכלית, ללא שום פשרות.

התנועה הציונית הכתה שרשים בעיר, יסדו קורסים לעברית ופיתחו תנועה חלוצית מסונפת, וכבר בשנת 1912 עלה לארץ זאב רייצס. בשנת 1913 שלחה התנועה הציונית 2 צירים לקונגרס הציוני בוינה, את נחמן אפפלשניט ונתן אפפל. נחמן אפפלשניט היה נלהב לרעיון הציוני ופעיל מאד בעבודה הציונית, ולא הניח שום הזדמנות לאסוף כספים בשביל הקרן הקיימת. בהיותו בעל חנות לעתונים, לטבק, לסגריות (טראפיק) במרכז העיר, בבית ״הוטל פנסקי״, דרש פעם מבעל המלון מ. וייסברוד לתרום תרומה לקק״ל. דחהו הלה בטענה, שלא די בשנוררות גרידא. עשו פעולות קונסטרוק־טיביות — אמר בעל המלון — עבודה ממש בעמל

גופני. בלא לחשוב הרבה קרא נחמן לאלתר שואב־המים, שלם לו שתי אגורות, ולקח ממנו את האסל באמרו לוייסברוד: תרום כתר (קרונה אוסטרית) לקק״ל ואביא למטבח שלך שני כדי מים מהבריכה שבטירה (״רינעק״). בעל המלון הסכים, כי לא האמין שנחמן יקיים מה שאמר בהלצה. אבל נחמן אמר ועשה, הרכיב את האסל על שכמו, ולעיני הכל מילא את הדליים מים בבריכה, הביאם למלון והערם ישר לחבית במטבח. כך השתכר בזעת אפו מטבע יפה לקק״ל.

בשנת 1925 היה נחמן בקרב הנוסעים לפתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים.

התנועה בעירנו התפשטה גם בקרב הנוער בכפרים הסמוכים. בין המארגנים כדאי להזכיר את מר משה אוליפנט מכפר גלינסקו. בשנת תרס״ד כבר חיבר שירי ציון רוויים כיסופי מולדת נלבבים. אחדים מחרוזיו נשארו בזכרוני:

״על הרי ציון טיילתי
מקום שם יזל פלג זך
ולאזני סודות קדומים
לוחש הוא לי כך.

בשיר אחר ניבא ולא ידע מה ניבא:

איכה, רעי, באביב ימיך נכרת
ולברות למלתעות המות נתת,
לא חס עליך האכזר הרוצח:
אליך אקונן, אלי, מרה עתה:
הוי ואבוי, פרח נעים בלא עת, איך מת?
על זה אני דוה, הה, לבי גונח...

ראשי ״המזרחי״

עם הכרזת בלפור והתפוררות מלכות ההבסבורגים חזרו הרבה מבני העיר מהמלחמה הביתה. בין החוזרים היו גם בחורי הקלויז בלזא. הבחורים האלה חזו משך נדודיהם במלחמה עולם רחב ונימוסים חדשים. דרך החינוך הישן מבית אבא על הלבוש המשונה השמרני שבו היה להם לזרא. בגליציה קמה הרפובליקה הפולנית, התחילה תקופה היסטורית גורלית לעמנו וחלו תמורות בעולם וביהדות. בחורים ולומדי הקלויז ספגו מסגנון החיים החדשים שראו והתחילו מתרחקים מהקלויז או שבכלל לא חזרו אליו.

הבנתי שבלי שינויים בדרכי הקלויז עלול הקלויז לאבד הרבה מתלמידיו ואוהדיו. התיעצתי עם משה קובלר ת״ח ומשכיל ואתנו בעצה אייזיק גריידינגר, עילוי ובעל נימוסין, הנוטה קצת להשכלה, לטכס עצה איך לשנות את דרך הנוער שלא יתרחק מהמקור לגמרי. באנו לידי החלטה, שצריכים לגשר בין הקלויז והעולם החיצוני, וליסד הסתדרות ״מזרחי״ בעיר. הרעיון התחיל להכות שרשים, הבחורים התפעלו מעצם הרעיון והמוצא לשביל הזהב. בינתים נודע הדבר לקנאי הקלויז עם הניך ליברמן בראשם והם השפיעו על מ. קובלר וא. גריידינגר למשוך ידיהם מן הענין.

התנועה הציונית בעיר שבראשה עמדו נחמן אפפלשניט, נתן אפפל, האחים פוקרד, ישראל שפירא, האחים אונגר ועוד מהנוער האקדמאי ויחידים גם מבחורי הקלויז בלזא בבחינת רואים ואינם נראים — היו כח פוליטי וחינוכי ניכר, עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה. משך ארבע שנות המלחמה לא היו שום פעולות. ראוי לציין כי גם אחרי חזרם מהמלחמה טרם חודשה הפעילות בתנועה הציונית, אפילו אולם חדש לא פתחו, והפעולות נצטמצמו לאקדמיה בכ׳ תמוז ליום הזכרון להרצל, בזמן בחירות לנציונל־ראט (בזמן הקצר שמשלו האוקראינים), לאקדמיה לרגל הכרזת סן־פרנציסקו והעבודה לאוסף תרומות ע״י יו״ר ועד הקק״ל משה אקר וחבריו.

שדה הפעולה היה חפשי. החלטנו לנצל את הפער ולגשת לפעולה לארגן את הסתדרות המזרחי וביחד עם יהושע שפירא, משה אלטין ואלי ליכטר. החלטנו להזמין אישיות ממרכז תנועת ״המזרחי״ שיבא וירצה על הרעיון ושאיפותיה של התנועה הזו. המשימה הוטלה עלי. נסעתי ללבוב והגעתי לועד הפועל. באותו היום נתקיימה ישיבת המרכז בראשותו של היו״ר, הד״ר דב האוזנר. מסרתי להם את תוכן בקשתי, קם ד״ר האוזנר ואמר: לז׳ולקיב ״העיר הנשגבה״ אני מתנדב לנסוע. לכבוד גדול יהיה לי לנאום בפני לומדיה ומשכיליה.

עשינו כל ההכנות לקראת בואו ובבית המדרש הישן, שנתמלא מפה לפה, נאם הד״ר האוזנר כשהוא גולל בפני שומעיו את תמצית רעיון ״המזרחי״. נאומו עשה רושם כביר על שומעיו. בו במקום נרשמו למעלה ממאה חברים משמנה וסלתה של העיר ל״מזרחי״. שכרנו

אולם בביתו של צ. אקר למשכן הסתדרות המזרחי. לארגן את התנועה בא ד״ר שמעון פדרבוש מלבוב. גם הוא כקודמו, נאם בבית המדרש נאום מתובל בדברי חז״ל ופילוסופיה כאחד. והראה לנו את הדרך בו נלך.

בבחירות שנערכו נבחרו לועד הסתדרות המזרחי: ר׳ אברהם שפירא יו״ר, א. ש. צימלס מנהל, מאיר וו. כץ סגן, חברי הועד: משה מ. ראד, דוד גוטסמן, יעקב י. סמט. לועד ״צעירי המזרחי״ נבחרו: יהושע שפירא, משה אלטין, אלי ליסטר, הירש דייטשר, וכותב השורות. בתור סגנים: פישל המרלינג, יעקב דגן, הירש רייזר, בתור מזכיר כבוד יונה שפירא, מזכיר כללי כותב הטורים האלה.

הסתדרות ״המזרחי״ פרשה כנפיה והקיפה כל שטחי החיים, בארגון, בחינוך, בענינים דתיים ובפוליטיקה. ארגנו קורסים ללמודי תנ״ך, אגדה, ללמודי חול ולעברית. בשבתות ובחגים נערכו הרצאות. דוד גוטסמן הגיד שיעור בתלמוד, מ. מ. ראד לימד רמב״ם ופרקי אבות. בקורסים ובהרצאות השתתפו גם חברי הציונים הכלליים עם נתן אפפל בראש.

התנועה היתה מאד ניכרת ומכובדת בעיר. בעיריה ובועד הקהלה ישבו מטעם ״המזרחי״ הח׳ משה אלטין ואלי ליכטר שמילאו את תפקידם בנאמנות ובכבוד. גם בועד הפועל של ״המזרחי״ ובמרכז התנועה הוקירו את חברינו והטו אוזן קשבת לדעתנו. חברי עירנו היו חברים בועד הפועל של ״המזרחי״ ובמועצת המפלגה— שלחנו גם צירים לועידות שונות של התנועה. לנשף חנוכה שנערך בעירנו בא א. א. קופרשטין חבר ועה״פ מלבוב להשתתף. תנועת ״המזרחי״ היתה המרכז החלוצי לא״י ודובר המפלגה הדתית הלאומית בעיר באותה התקופה.

״האגודה״ ו״המזרחי״

מפלגת ״אגודת ישראל״ לא היתה קיימת בכלל בעירנו. נמצאו רק אי־אלו אוהדים, בתוכם בנו של אייזיק מיכל שו״ב וחבירו ישראלצ׳י ריטל. בשנת העשרים בערך נשלח ממרכז ה״אגודה״ לעירנו מטיף בשם שור. השושבינים שלו היו הבחורים הנ״ל וקומץ חמומי מוח שהתענינו בהקמת המפלגה החדשה הזו, כי זאת לדעת, בז׳ולקיב שררה הבנה מלאה בחיי יום יום בין החסידים, המתנגדים, המשכילים, החילוניים

ואסימילנטים. רק לעיתים רחוקות, בעונת הבחירות לעיריה, לקהלה, לפרלמנט ואח״כ לסיים הפולני בלטו ניגודים אידיאולוגיים. גם חסידי בלזא לא היו מעוניינים בהקמת המפלגה הזו ״האגודה״ בהיותם נאמנים לסיסמתם ״בלזא הוא מעל לכל מפלגה״.

למרות זאת דאגו השושבינים של מר שור שידרוש בבית הכנסת הגדול ודאגו לכך שכל בחורי ואברכי הקלויז יבואו לשמוע את הדרשה. בדיעבד היינו אנו יוצאי קלויז בלזא שבעי רצון, שגם בחורים מהקלויז יתארגנו ויצאו למרחב, אבל הדרשן מר שור הנ״ל במקום להרצות על המשימות, השאיפות ודרכי החינוך של ה״אגודה״ התחיל משמיץ, מחרף ומגדף את דרכי הציונות ו״המזרחי״ גם יחד, במגמתו השקופה לזרוע פירוד ושנאת־אחים. המצב שנוצר הפתיענו ואמר דרשני: הכדאי להגיב על דברי הדרשן או בכלל לא כדאי להתווכח אתו, כי לא לארגן את הנוער החרדי בא אלא לקנטר ולנגח את הציונות. אולם מכיון שעטף את דרשתו בציטטות של חז״ל הטילו עלי לצאת נגדו בפומבי ולחשוף את פרצופו האמיתי.

התנגדתי. ראשית הייתי בדעה שלא כדאי להביא לידי התלקחות היצרים. שנית עד אז נמניתי עם באי הקלויז ולא נעם לי שיפרשו דברי, כאלו אנכי נגד הקנוניה. בינתיים הדביקו בעיר מודעות שבשבת חזון ידרוש המטיף שור על דרכי החינוך ב״אגודה״ בביהכ״נ הגדול. החלטנו אז לא לתת לו לנאום ויהי מה.

בהתיעצות בין הגורמים הנוגעים בדבר הוצעו הצעות שונות על אופן התגובה, יש שהציעו אפילו להשתמש בכוח ולהורידו מהבמה. הרוב ואני בתוכם התנגדו לכך. חפשנו דרכים נאותות יותר, כנאה לנוער בעל חינוך אידיאלי. ולפי שאני הייתי בזמנו המזכיר הפרטי של הגבאי הראשי בבית הכנסת הגדול ר׳ דוד מרדכי שלומ׳ס הכרתי את ״התקנות״ של הפנקס מדורי דורות, בין התקנות האלה נמצאה תקנה לשבת חזון (שהיתה גם חתומה ע״י סבא־זקננו מאיר בובר, בזמנו הגבאי הראשי בבית הכנסת הגדול) וז״ל:

א) בשבת ״חזון״ לא יבא שום מתפלל לבוש שטריימל לביהכ״נ פנימה.

ב) בשבת ״חזון״ על הש״צ להתפלל בליל שבת תפילת ״לכה דודי״ בניגון של ״אלי ציון ועריה״ וכו׳.

קראתי את התקנות לר׳ דוד והזהרתיו שישגיח לא

להביא לידי תקלה אם חו״ש יעברו על התקנות הנ״ל מכיון שידעתי, שיבואו חסידי הקלויז בלזא, רובם חוב־שים שטריימלים לשמוע את הדרשה. ר׳ דוד נרתע, כי גם הרב רימאלט שהיה ממתפללי ביהכנ״ס לא בא בשבת חזון הנה להתפלל, ועבר להתפלל בבית המדרש הישן כדי להמנע מלעבור על המנהג והתקנה מקדמת דנא.

החלטנו לכתוב מודעה בנוסח אזהרה מוחלטת ע״פ התקנה הנ״ל ולהדביקה ע״י הכניסה לבית הכנסת הגדול וכשבאו שור ומלויו בליל ש״ק להתפלל הזהרנום לבל יהינו להיכנס עם השטריימלים לביהכ״נ ולא יביאו לחילול הקודש. באין ברירה עזבו את בית־הכנסת וסרו לבית המדרש הישן וגם למחרת ש״ק לשחרית באו לבית המדרש. לפני קריאת התורה ניסה שור לדרוש, אבל הגבאי הראשי מאיר וולף כ״ץ בהיותו איש ״המז־רחי״ מנע ממנו לדרוש. שור הודיע שידרוש פה לפני מנחה. אך מ. וו. כ״ץ סגר אחרי התפילה את ביהמ״ד ולקח המפתחות אתו בכוונה שלא יוכל להיכנס בלעדיו, אבל הגבאי השני של בית המדרש הי׳ בעריש וואלדמן, אוהד החסידים, פותה והסכים שהמסגר גובישוויצקי יסיר את המנעולים כדי ששור ומלוויו יוכלו להיכנס. בין רגע נודע הדבר לחברי הציונים ו״המזרחי״ ועד ששור ושושביניו הגיעו לבית המדרש הוא נמלא נוער ציוני עד אפס מקום. שור ומלוויו נדחקו בקושי פנימה ובאותו הרגע התחילו להתפלל מנחה. בלית ברירה הובילו אותו השושבינין לקלויז בלזא, אולי מפה יוכל לקלל את הציונים. והנה קם ר׳ אברהם לורברבאום מו״צ ואסר עליו לדרוש, מכיוון שבקלויז בלזא נהוג לא לתת לשום דרשן לנאום, יהי׳ זה אפילו מן אגודת ישראל, ואין לעבור על המנהג

אז הכריזו שאי״ה מחר יום א׳ בשעה 10 ינאם בבית הכנסת הגדול. נהוג היה, שבכל עת שדרשן סר העירה, רצו בחורי ואברכי הקלויז לשמוע אותו, בפרט אם דרשן הוא ״מאנשי שלומנו״ (הפעם לחשו מפה לאוזן, שמצוה גדולה להקשיב לכל מוצא פיו, הלא נגד הציונים הוא מדבר).

אחרת חשבו הנוער המזרחי והציוני. לפיהם אסור להם לתת לשטן לזרוע שנאה וריב בעיר.

ביום א׳ בבוקר אירגנו את הנוער, לרבות הסטודנטים (תלמידי בתי־הספר התיכוניים) שהיו באותו היום חפ־שים מלמודים וכולם התחילו זורמים לבית הכנסת הגדול, תפסו את כל מקומות הישיבה (כל מקום ישיבה היה מחובר לספסל גדול באופן שאפשר היה להרימו). לאט לאט נתמלא ביהכ״נ מתפללי הקלויז וסתם יהודים. ביום א׳ החנויות סגורות, הדרשה היא ללא דמי־כניסה, באו רבים לשמוע. הדרשן מר שור עולה על הבמה, לצידו עומדים חסידיו, להגן עליו בשעת הצורך. פתע עולים דפיקות, קולות ורעש מכל הספסלים בבת אחת, שדמו להתפוצצות אדירה. הדפיקות והמהומה לא רפו, עד שהמטיף ומלוויו עזבו את המקום. אבל וחפוי ראש עזב הדרשן את העיר מבלי ליסד ולארגן את ״אגודת ישראל״.

לאחר תקופה של עשר שנים מאז נסיון־הנפל הזה התארגנו כמה מבחורי הקלויז וביזמת הרב מאיר שפירא, יו״ר ישיבת חכמי לובלין והאגודה והם יסדו את ״האגודה״. בין אלו היה גם אחי אלעזר. בעיני קנאי בלזא לא מצא חן גם ״האגודה פאריין״, ברם, היו חסרי־אונים נגדו. למרות היותם חברים באגודה לא עזבו את הקלויז. בא־סיפת הרבנים בלבוב, שבה השתתף גם האדמו״ר רוקח זצ״ל מבלזא, שפך לפני הניך ליברמן את לבו ומרי שיחו ובהצביעו עלי אמר: ״בזמן שיסדת את ״המז־רחי״ עזבת את הקלויז וקיימת דבריך — לא לשדל בחורי הקלויז להצטרף ל״מזרחי״; ההיפך הוא אחיך אלעזר, הוא נשאר בקלויז ובין כתלי הקלויז הוא פעיל ב״אגודה פאראיין״.

הניך היה חסיד בלזאי נאמן, מסור בכל נימי נפשו ובלי פשרות לאידיאל שלו, הוא האמין באלקים וברבי שליט״א ובדרכי החינוך הבלזאי.

למרות השקפותינו השונות ודרכינו הנפרדות נשארנו ידידים טובים ונאמנים. הערצתיו והוקרתיו, כי הוא ידע על מה הוא לוחם והבין את נפש מתנגדו.

יוסף צבי פיש

ארגון "פועלי ציון" בז'ולקיב

נולדתי בז'ולקיב למשפחת פרוונים בשנת 1892. בשנת 1908 יסד אחי שמעון ז"ל פירמה לייצור מעילים וכובעים, בה עבדתי גם אני. היינו הראשונים שהבאנו מכונות לעיר, כי עד אז עשו הפרוונים את המלאכה ביד. המקצוע התרחב בעיר וקמו בעלי מלאכה לעשרות ועבדו פועלים למאות. בשנת 1910 החלטנו אני וחברי לארגן את הנוער שלנו ויסדנו בעזרת מר צלטנר שהיה אז פקיד אצל הנוטריון המקומי את הארגון "פועלי ציון". ענף חשוב בפעולה היה לאסוף כספים לקק"ל וביחד עם חברי יעקב מימון עשינו הרבה פעולות בנדון. באגודה עבדו עוד הח' לאון אפפל, נחמן אפפלשניט, סובל ועוד.

פנינה נצר (כץ)

ראשית "השומר הצעיר" בז'ולקיב

כמו בכל העיירות בגליציה, התקיימה בז'ולקיב ליד ההסתדרות הציונית אגודת נוער "צעירי ציון". הארגון פעל במחתרת, והצטרפו אליו צעירים מן המעמד הבינוני ותלמידי הכיתות הגבוהות של הגמנסיה. מטרתו היתה טפוח ההכרה הלאומית בקרב הנוער היהודי המתבולל והשלמת למודי היהדות שלא העניק להם בית-הספר הפולני, כגון: השפה העברית, פרשיות היסטוריה יהודית ופרקים בידיעת ארץ-ישראל.

במקביל לאגודת "צעירי ציון" פעלו באותו זמן, ביחוד בערים הגדולות, קבוצות "סקאוט" (צופים) בהדרכתו של הנריך סטרנר, אשר שם לו למטרה לחנך דור יהודי חדש, זקוף-קומה, שיהיה מסוגל לבנות חברה בריאה בארץ אבות ויהיה חדור רגש כבוד עצמי ולאומי גם יחד.

תנועת ה"סקאוט" היהודי קבלה בשנת 1913 את השם "השומר", כסמל וכבטוי לזיקתו ל"השומר" בארץ-ישראל. בימי מלחמת העולם הראשונה נפגשו טובי בני "צעירי-ציון" — שברחו מגליציה בזמן פלישת הרוסים — עם חברי "השומר" בוינה בירת אוסטריה, והתמזגו לתנועה אחת בשם "השומר הצעיר".

תנועת "השומר הצעיר" קמה מתוך התנגדות לחיי הגלות המנוונים, מתוך געגועים לחיים חדשים, טובים יותר ושלמים יותר. התנועה הוסיפה למומנט הלאומי את גבוש אופיו של האדם וטיפוח ערכים מוסריים וחברתיים. היא שמה לה למטרה להציל את האדם והיהודי גם יחד, היא היתה תנועה לאומית וחינוכית.

על תנועת "השומר הצעיר" השפיעה תנועת הנוער החופשי בגרמניה, שטיפחה כמיהה אל הטבע וקראה לחבריה להתרחק מן הבורגנות השוקעת. גם המהפכה הרוסית ורעיונותיה החברתיים הטביעו את חותמם על "השומר-הצעיר" בראשיתו. אכן, באותו זמן היה "השומר הצעיר" תנועה לא-פוליטית, היתה זאת התקופה הרומנטית בראשיתה.

לז'ולקיב באה בשורת תנועת "השומר הצעיר" אחרי הוועידה שהתקיימה בטרנובה בשנת 1918. הוזמנו אליה גם חברי "צעירי ציון", והשליח מז'ולקיב היה אברהם סאמט. אחרי שובו מן הוועידה התארגנה בז'ולקיב קבוצת "השומר העיר" מבוגרי כתה ח' של הגמנסיה, ובראשם מאיר מלמן (כעת — חבר התיאטרון היידישאי הממלכתי בוורשא), ובזמן קצר נוסדה קבוצה נוספת של בנות העיר בשם "זכריה", וקמו עוד קבוצות אחרות, בעיקר מן הנוער הלומד.

פעילות הקבוצות היתה אינטנסיבית מאד. היא התנהלה במחתרת מפני שרוב חבריה היו תלמידי הגמנסיה ופעולה כזאת היתה אסורה מטעם בית-הספר. נוספה עוד התנגדות ההורים מסיבות דתיות או בגלל ביטול זמן הלימודים של בניהם. חברי התנועה למדו עברית, תולדות היהדות וידיעת-הארץ (בלשון הימים ההם "פלסטינוגרפיה"), הם ראו זאת כהתקרבות להגשמת חלומם, לעלות ארצה. חברי התנועה עסקו

בכל הפעולות הציוניות בעיר, ובמיוחד בתרומות למעןְ הקרן־הקיימת אשר לה הקדישו את מיטב מרצם. הם לא פסחו על שום נשף ציבורי, חתונה או כל הזדמנות אחרת שאפשר היה לאסוף שם תרומות לקרנות הלאומיות. לחברי קן "השומר הצעיר" לא היה מקום קבוע לאסיפות. מחוסר אמצעים לא יכלו לשכור אולם והפעולה התנהלה בגן־צבורי או בבתים־פרטיים של החברים.

חברי תנועת "השומר הצעיר" קבעו להם שיחות בשאלות החברה. זמן רב הוקדש לקריאת ספרים במדעי החברה, סוציאליזם, ובייחוד ספרים על נושאים יהודיים. נתקבלו גם עתונים בגרמנית: "יונגע מענשען" (אנשים צעירים), "יונגה געמיינדע" (קהלה צעירה), והתנהלו ויכוחים עם קריאתם. התנועה דגלה ברעיון הציוני סוציאליסטי, במטרה לבנות א"י העובדת הסוציאליסטית, אבל פני חברי התנועה היו לעלות ארצה, ולא לנהל מלחמת מעמדות בגולה.

מסביב השתוללה אז האנטישמיות, אבל האוירה הזאת לא דכאה את רוחם של חברי התנועה, היא עוד הגבירה את הזיקה לתנועה ולארץ־ישראל והרעיון של עליה החדיר בהם רגש בטחון. במקום חיי הגלות נמצא תוכן חדש בחיי הנוער היהודי שהכריז בגאווה על שאיפתו לעלות ארצה. רבים גם עזבו את ספסל הלימודים כדי להתכונן לעליה.

רק מעטים מבין הראשונים הגשימו את שאיפתם ועלו ארצה. הקבוצה הראשונה של בוגרי הגימנסיה התפוררה, ורובם המשיכו בלימודיהם באוניברסיטה. ראש־הקן מאיר מלמן עזב את התנועה ובמקומו בא אברהם סאמט (כיום חבר קבוץ רמת־יוחנן). לתנועה הצטרפו חברים צעירים בגיל, מכל שכבות הנוער היהודי בז'ולקיב; ממעמד הפועלים, מבין התלמידים, אפילו מהחוגים הדתיים. החלו לצאת לפלוגות ההכשרה של התנועה, אבל לשלב עליה לא הגיעו בגלל המצב בארץ והתנגדות ההורים, שדרשו מבניהם להמשיך בלימודים למרות הסכויים הקלושים להסתדר בעבודה.

לא רבים מן החברים שהיו מאורגנים בתנועה עלו ארצה, למרות שתנועות "השומר הצעיר" ו"החלוץ" ארגנו בשורותיהן את רובו של הנוער היהודי בעיר, אולם לא היו ימים מעניינים ונעימים לנוער היהודי בז'ולקיב, כמו ימי ראשית תנועת "השומר הצעיר".

בנות קבוצת "זכריה" של "השומר הצעיר", שנת 1920
משמאל לימין
יושבות: שושנה הרבסטר, דבורה גולדברקר, תמר אורלנדר.
עומדות: פרידקה פיש, בתיה כהן, רבקה ליכטר.

שושנה סלח (הרבסטר)

קן "השומר הצעיר"

תנועת "השומר הצעיר" בז'ולקיב נוסדה בשנת 1918, בסוף מלחמת העולם הראשונה, בזמן שחלומות עמים קטנים ומדוכאים על עצמאות מדינית הגיעו לידי הגשמה. אז החל גם העם היהודי בתפוצות להת־לכד לפעולה, בהאמינו שחלומו הציוני מוכרח להתגשם. הרעיון לארגן את הנוער היהודי לקראת גאולה וה־גשמה ציונית לא אכזב. ראשית הפעולה לארגון הנוער יצאה מוינה, שם יסד ה' ריגר את הסתדרות "השומר

הצעיר" במקום "בלוי-ווייס" שהיה קיים באוסטריה ובצ'כיה ולו יש לייחס את ארגון "השומר הצעיר" ברחבי פולין ובגליציה.

את "השומר הצעיר" בז'ולקיב ארגן אחד מחברי ההנהגה הראשית מלבוב, אליעזר וילדר, (כעת—פראי). האידיאולוגיה של "השומר הצעיר" היתה: הגשמה ציונית ע"י עליה ארצה לשם עבודת־אדמה. שמירת הישוב והקמת דור יהודי חדש בגוף ובנפש. הרעיון היה מושתת על עקרון הצופיות, מיסודה של הצופיות העולמית שהקים באדן־פאול. בהתחלה היתה גם נטיה לעקרונות של תנועות זרות שמגמתן חזרה אל הטבע. בעיקר העריצו חברי "השומר הצעיר" את "ספר יזכור" של השומרים שנפלו במשמרות הישובים הראשונים בהגנתם נגד המרצחים הערביים.

בתנועת "השומר הצעיר" בעירנו שתי תקופות: תיאורטית וחלוצית־מגשימה. באספת היסוד של "השומר הצעיר" השתתפו מאיר מלמן, דוד טאובה (היום — טוביהו) ורונק וואקס. היה רגע חגיגי מאד באחת השבתות — בחורף שנת 1918, כשהתאסף רוב הנוער הלומד שבעיר והאזין בהתלהבות לנאומים של שלושה האקדמאים הללו, שהכריזו על חובת הנוער לקחת חלק פעיל בהגשמת הרעיון הציוני. האסיפה התקיימה בביתו של ה' בנדל, שהקדיש שני חדרים לאסיפות ולפעולה של "השומר הצעיר". זה היה מאורע כביר, שהנוער התאסף יחד והחליט על ארגונו. מצד אחד נפלה חומת המסורת שכפו ההורים האדוקים על הנוער, ומצד שני מצאו להם בני הנוער מבתים מתבוללים דרך חזרה לעמם, נפתחה לפניהם דרך להת־

חברי הסתדרות "החלוץ" בז'ולקיב — שנת 1925

יושבים בשורה אמצעית משמאל לימין: שושנה אקר, ראובן קייפר, יהודית סאמט, מיכאל ליכטר, סבה בורר.

עומדים בשורה ראשונה: יוסף שליטן, מרדכי אפפל, אריה אקר, שמואל הניג, פנחס הלפרן, נתן רייס, שושנה הרבסטר.

כורעים מהצדדים: שמעון פישלה, משה ליינר.

שורה עליונה: יצחק פרידמן, יהושע ברגר, אברהם ליכטר, גיצ'ה רייצפלד.

יושבים למטה: פנחס הלפרן, שלום לידה, שלום דויטשר.

קדמות ציונית אקטיבית, והנוער מצא בה יעודו ודרכו.

לפני העליה ארצה היה תפקידו של "השומר הצעיר" לחנך יהודי חדש ובריא, המסוגל לעמוד בפני כל הרפתקאות וסכנות בארץ־ישראל והמוכן להקריב את חייו לעמו וארצו. התנועה כינסה יחד את רוב הנוער בעירנו, מגיל 12 ומעלה. עצם הארגון של הקן, על הקבוצות והפלוגות וצורת העבודה, השיחות בצוותא שנערכו כמה פעמים בשבוע העניקו לנוער סיפוק ועונג רב. בפעם הראשונה התלכד הנוער בעיר בארגון אחיד ומוצק, עם תכנית עבודה קבועה ומרחיקה לכת. והיה בכך משנה חידוש בשביל העיר ז'ולקיב, שכולה היתה ספוגה חסידות ורוח של "קלויז", מפני שהתנועה הציונית היתה קיימת אך פעילות לא היתה בה, והסתפקה פעם בשנה בנאום, במכירת כמה שקלים לקראת קונגרס ציוני, ובעריכת שני נשפים גדולים בפורים ובחנוכה לטובת "הקרן הקיימת". אחרת היתה תנועת "השומר הצעיר" בעיר, שהורתה דרך איך להגשים את הרעיון של גאולת הארץ, בגוף ונשמה. הנוער פרק מעליו את עול החסידות וההתבוללות והתחיל בחיי נוער שלמים ועצמאיים.

בז'ולקיב לא חסר נוער אינטליגנטי־לומד, שידע לארגן במרץ עבודה חברתית: נוסדו קורסים לעברית, לידיעת־הארץ, היסטוריה ומדע. עסקו בהתעמלות, משחקים־צופיים, שירה. בשבתות היו הרצאות משותפות לכל הקן ומשחקים ורקודים חלוציים. נוסדה ספריה על־ידי איסוף ספרים בין חברי הקן. קורסים למדריכי קבוצות, וראשי הקבוצות אף היו נשלחים לקורסים בלבוב או למחנות קיץ. פעם בשבוע היו שיחות פלוגתיות, של 3—4 קבוצות ביחד. במזג אויר נאה היו עורכים טיולים רחוקים ביער העירוני הנהדר ה"הראי" שהוסיפו חוויה מיוחדת; הטיול נראה לנו כהיכל דמיונות ולא רק מקום־נופש באויר מבשם ומרענן. ביער הנפלא ועתיק הימים היינו רוקמים חלומותינו, אורגים תכניותינו לעליה ארצה ולהשגת אמצעים לביצועם, מפני שהורינו התנגדו לנו ולא היו נותנים לעשות צעדים למורת רוחם.

מלבד היער "הראי" היה לנו הפארק העירוני הנהדר, שהשתרע מסביב לטירה העתיקה, למקום אסיפות ושיחות. כמעט כל הקיץ, ואפילו בימי גשמים, היינו מתאספים בסוכה שבתוך הפארק ומנהלים את הקורסים בגן. אפילו בחורף לא היינו עוזבים את הגן לבדד. שירתנו נשמעה הרחק, בשעת משחקים בשלג ותרגילי ספורט. גם בגבעה הבודדת באמצע העיר היינו מתגלשים בעגלות־חורף מעשה ידינו. פעם בחודש הופיע "עתון" הקן ערוך ברוח "השומר הצעיר" ושאיפותיו. במרוצת הזמן פסקה גם התנגדות ההורים לפעולתנו.

לקראת העליה היה עלינו לעבור הכשרה חקלאית, לסגל את עצמנו למציאות בארץ־ישראל. בפעם הראשונה יצאנו להכשרה חקלאית לשדה של הציוני הידוע ה' אפפלשניט מז'ולקיב, ברח' סניצרסקה, שם היתה לו חלקה זרועה חיטים או שיפון. תנועתנו היתה לרוחו והשקפותיו של ה' אפפלשניט והוא שמח מאוד למסור לנו את קציר התבואה בשדהו. ביום בהיר אחד יצאה קבוצת סטודנטים לשדה. לנו היה הדבר צעד כביר, אך להורים החסידים היה בזה משום בגידה בתורה שבחורים ובחורות יצאו לעבוד ביחד. נתנו את המגלים בידינו ואחרי הדרכה קצרה התחלנו לקצור בהתלהבות ובחריצות יתרה. היבלות כיסו מיד את ידינו וזיעה שטפה את פנינו ובגדינו. לא היינו מאומנים לעבודה כזו, אך לא שמנו לב לכל אלו, שמחנו על כל שבולת שנפלה מתחת לידינו ועל כל אלומה שהצלחנו לקשור והיינו גאים מאוד בקציר ראשון זה. היתה זאת לא רק הכשרה גופנית אלא גם ניתוק מן המסורת של הורינו, החרדים והמתקדמים יחד. פעם הייתי נאלצת לעזוב הקציר מפני שאבי הלך לקראתי, והבנתי שלא לטובתי הוא בא לשדה. הוא היה חסיד חרד מאוד וכל השתייכותי להסתדרות "השומר הצעיר" היתה נגד כל השגותיו ואמונתו. היה עלי להסתלק במהירות מעיניו.

נסענו להכשרה שניה בימי הקיץ. אברהם סאמט היה ראש הקן, והוא נסע גם בראש קבוצת ההכשרה של "החלוץ". נסענו לכפר טורינקי — מרחק 10 קילומטרים מז'ולקיב, לאחוזתם של לורנץ ושרייבר (לורנץ היה בעל אחוזות רבות בגליציה). בקבוצות ההכשרה היו: אברהם סאמט, פרידקה פיש, אידה פוקרד, בלקה כהן, בושקו צימלס, סטאך בינדל, ברקו לבנשטיין ואני, שבאתי אחריהם ברגל ולא נסעתי אתם יחד מפחד אבי שלא יבוא בעקבותי ויחזירני הביתה. ההכשרה

בטורינקי היתה בשבילנו מעבר ומאמץ קשה כי עבדנו בכל ענפי החקלאות הזרים לנו. קציר, דישה במכבש, תבניה, הובלה וטעינה. עבדנו ברצון ובחשק רב. הקילשון, המעדר, החרמש והמגל וגם המכונות היו זרים בעינינו ובידינו. יבלות גדולות עלו בידינו ולא התלוננו, בזמר ובצחוק בצענו את כל העבודות שהטילו עלינו, והיתה התפעלות והערצה בכל האחוזה ושל כל הפועלים הנוצריים לעבודתנו.

בגמר החופש חזרנו הביתה, והגיעו הידיעות על הפסקת העליה, אבל חברי "החלוץ" לא הפסיקו מלח־פש מקומות הכשרה בתקוה לחידוש העליה. אברהם סאמט נסע להכשרה לחלבוביצה — כפר ע"י בוברקה, מחוז לבוב, נוף טבעי מקסים, שגרם הנאה רבה ל־חלוצים, שהיו כולם צעירים משכילים, ביניהם בעלי כשרונות לשירה וספרות, כגון: אנדה פינקרפלד, אחותה ואחיה, קרמפנר (היום — עמיר), צילקה קלר (פינקרפלד), האחים מינצר, קלרה רייך, האחים מיזס וכו'.

בתיה כהן ואני התכוננו לנסוע להכשרה לחוה חק־לאית בסטניסלבוב. לדאבוננו הרב הורינו החליטו לעכב אותנו ולא הססו להשתמש אפילו במשטרה ש־החזירה אותנו מן הרכבת הביתה. זה היה בשנת 1922/23 ערב הועידה השלישית העולמית של "השומר הצעיר" בכפר סטשילקי־יגולניצה בהרי הקרפטים ש־בדרום גליציה. אחרי הועידה גמרתי את הכשרתי ב־חוה החקלאית בסטניסלבוב, שלא היתה רק סביבה שומרית־חלוצית אלא מוסד ליתומים שהתנהל במשטר פנימי חמור שלא הלם את הרעיונות של "השומר הצעיר".

הועידה השומרית היתה מאורע עצום לתנועת הנוער היהודי. כינוס גדול של נוער בתפוצות, שנערך במקום של נוף טבעי מקסים. למרגלות הר גבוה, ביער עצי־אורן עבותים, בככר דשא רענן נפתחה ועידה חגיגית בשירת הימנון השומר "אנו עולים". אותו רגע השאיר רושם עמוק בלב המשתתפים שיהיה חרות בזכרונם כל ימי חייהם. הועידה התחילה בנאומים של מ. יערי ומ. אורנשטיין שבאו מן הארץ, טילמן ואחרים. המנהיגים נטו לזרם אידיאולוגי זר ורצו להטיל על התנועה עקרונות חדשים שלא הלמו את המציאות ואת שאי־פותיה בגולה. תנועת "השומר הצעיר" היתה בתחלת הוסדה ציונית־ימנית וארגנה תחת כנפיה את רוב הנוער הלומד, פאר היהדות בגולה, שיכלו להביא ארצה ערכי תרבות נעלים. עם קבלת הקווים החדשים, הת־חילו להתארגן תנועות נוער בזרמים שונים וגם היתה התחרות ביניהם.

אחרי הועידה בסטשילקי עשה אברהם סאמט רבי־זיה בקן "השומר הצעיר" בז'ולקיב והשאיר בו רק את האנשים הפעילים שחשבו לעלות ארצה והוא נתן דוגמא חיה בעלותו הוא ארצה. הקן של "השומר הצעיר" נחלש מאוד, הרבה עזבו בגלל הפסקת העליה בכלל, וגם מפני ההתנגדות הנמרצת של ההורים. ה־נערים והנערות חזרו ללימודיהם והסתפקו בסימפטיה לתנועה בלבד. קומץ אנשים שחשבו את התנועה לכל תוכן חייהם ולא רצו לגבש את חייהם אחרת מבלי לעלות לארץ ישראל לא התיאשו והמשיכו לקיים את הקן. ביניהם היו: סבה בורר, מיכאל ליכטר, יהודית סאמט ואני. שתפנו פעולה עם "החלוץ", ארגנו מחדש את הקבוצות ואת העבודה בקן, עד שזכינו לקיים את שאיפתנו — ועלינו.

בנות תנועת "החלוץ" — שנת 1933
משמאל לימין: צפורה פוקרד, שושנה הירשהורן, ברוניה כהן.

מיכאל ליכטר

א"י העובדת

התנועה הציונית בעירנו, מצאה לה בטוי וצורה ארגונית ב"פאריין" בשם "דורשי שלום ציון". שם היו מתכנסים כל האברכים, אשר הציצו ולא נפגעו בתרבות החיצונית, מאסו באנשים שנעשו רוקדי "מה יפית" המתבוללים או "פולאקים בני דת משה", אלא התנהגו לפי השיטה של "אחוז בזה וגם מזה, אל תנח ידך". חיש מהר נמצאו ב"פאריין" כל הבנים "הבעל־בתיים" וגם חלק מן הבנות. למנהיגים של "הפאריין" נעשו הבחורים האינטליגנטיים או האב־רכים. ואם בדור הקודם היו נאלצים ללמוד לימודי החול בסתר, בישיבות או בבתי־המדרש, יכלו לעשות זאת עתה בגלוי, באפוטרופסות של אבותיהם. כטיפוס מובהק ביניהם היה בנו של אברהמ'לי שפירא.

אברהמ'לי, בר־אוריין בעל מוח חריף, אשר חינך את בניו, ישראל ויהושע, לא לחופה ולמעשים טובים בלבד, אלא הוריש להם גם מנעימות הליכותיו ומתכו־נותיו התרומיות, והעיקר השפיע עליהם לא לעשות את התורה "קרדום לחפור בו". הוא איפשר לבנו יהושע להיות המנהיג הרוחני של "הפאריין". יהושע היה גם נואם בחסד עליון ואפשר להכתירו בכתר: אבי מפיצי הציונות בעירנו. יחד לקחו חבל בעבודת הקודש אנשים כמו ולדמן, גוליגר וד"ר צימרמן ומן הצד השני דוד טאובה (דוד טוביהו, ראש עירית באר־שבע לשעבר).

היו סתירות בחיי התנועה. שפת הדיבור בבית היתה "שפת־האם" ("מאמע לשון"), יידיש. אבל, אפילו

"השומר הצעיר" — קבוצת "התקוה" — שנת 1931
יושבים משמאל לימין 1) קראוס דב, 2) לאנגר געציל, 3) ליכטר מיכאל, 4) ליכטר יצחק, 5) ראט מנחם.
עומדים משמאל לימין: 1) שולץ, 2) גנאואר, 3) שומן מיכאל, 4) לאוטרפאכט צבי, 5) קאנצ'וקר יעקב.

עם טוביהו, שהיה מורי ורבי הייתי נאלץ לדבר פולנית. במשך הזמן הקצר שעירנו היתה תחת שלטון האוקראינים למדנו בגימנסיה גם את השפה האוק־ראינית. אבל התקופה שלאחר המלחמה היתה "תור־הזהב" של התחיה הלאומית בעירנו. מיד אחרי ש־האוקראינים הגיעו לשלטון, כונן טוביהו מהפכה ב"קולטוסראט" והפך אותו ל"נאציונלראט". מובן, שהדבר לא הושג בנקל, והיה צורך בכמה אסיפות סוערות ומלוות מכות כדי להוריד את המתבוללים מכסאותיהם. זאת היתה תקופת הפריחה של תנועת הנוער הציוני, שהתרכז כמעט כולו בהסתדרות הנוער "השומר הצעיר". להסתדרות זו השתייכו כל ה"גימנ־זיסטים" בעירנו, אפילו בניהם של המתבוללים המו־בהקים, אשר בבתיהם כבר לא היה אף שמץ של יהדות.

אזכיר שתי הופעות של הסתדרות "השומר הצעיר". הראשונה, האזכרה החגיגית שערכנו בשותפות עם כל המוסדות הציוניים בעירנו ב־כ' תמוז בבית־הכנסת הגדול. עצם עריכת האזכרה בבית־הכנסת העידה על שבירת המסורת של המתבוללים שבתקופת שלטונם בועד הקהילה היו עורכים חגיגות חילוניות בבית הכנסת רק ביום הולדתו של קיר"ה (קייזר פרנץ־יוסף — קיסר אוסטריה). הפעם "נפרצה החומה ונערכה אקדמיה של אבל" לזכרו של המנהיג הציוני הדגול דוקא בבית הכנסת. באותו יום־חול בין הערבים נסגרו כל החנויות, וכל תושבי העיר נהרו לבית הכנסת. שמירת הסדר ומשמר־הכבוד היו בידי "השומר הצעיר", שהפגינו את כוחם, מקצתם במדי צופים ומקצתם בלי מדים, בסרט של סדרן על השרוול. בכל אופן יצאנו בפעם הראשונה בפומבי במצעד ובמפגן, והדבר הגביר לא רק את גאוותנו אנו, אלא גם ההורים והזקנים התגאו בגאוותנו.

ההופעה השניה היתה מיוחדת לסטודנטים. חזרנו בצוותא מטיול על ה"הראי", הדבר היה בשבת לפנות־ערב, לפני צאת השבת, והיינו חונים בשדות הדשא — בין הפארק ופסי הרכבת. התחלנו לשיר בצוותא את כל השירים העבריים שלימדו אותנו במשך התקופה האחרונה. שירתנו היתה, כנראה, מוצלחת מאד מפני שעוררה הד רב והרעידה את מיתרי הגעגועים למולדת שהיו רדומים־בלב כל יהודי. יהודי העיר נתקבצו סביבנו ולא רק הקשיבו, אלא לפי מבט עיניהם ותנועותיהם ניכר היה שרחש עובר בין השרים והמקשיבים.

המדינה של האוקראינים בגליציה המזרחית נפלה בשנת 1919 ובמקומה באו "ההאלרצ'יקים" של ה־צבא הפולני, והראשונים לסבל היו היהודים. הרבה נאלצו לברוח מן העיר והנשארים פחדו לפעול, רק קומץ קטן המשיך בעבודה הציונית במחתרת, כדי

חברי "החלוץ" בז'ולקיב בפגישת פרידה עם יפה בורר העולה ארצה — שנת 1934

קבוצת "החלוץ" בז'ולקיב — שנת 1935

סניף "העובד" בז'ולקיב — שנת 1935

שורה ראשונה משמאל לימין: אוסטר עקיבה, (?), פרום שלמה, קנצ'וקר מנדל, ליכטר אברהם, שולץ מנדל.
עומדים שורה שניה: (?), פונדיק יעקב, רייס נתן, שלוסר יצחק, ברגר משה, כץ מאיר, פוגל חיים, שפינדל פייבל.
יושבים: ברנר שמעון, דורנפלד מלכה, בורר טונקה, ודלמן אפרים, שפיגל חנה, גרומן מינה, אשת וכר, וטר יעקב.
יושבים למטה: ליכטר אברהם, כץ שלמה, זיברט דוד.

לשמור על הגחלת שלא תכבה. התחילה תקופת מש־בר, וההורים, אף הציוניים שביניהם התחילו להת־נגד לבניהם שנשארו בתנועה. היינו נאלצים לקפל את הדגל, להסתגר בחדר הקן מחוץ־לעיר ולהצניע את כל הסימנים והסמלים החיצוניים של התנועה. התנועה שהיתה "צופית" בהתחלה עברה להיות תנועה חלוצית ומגשימה. לעירנו הגיעו רק הדים קלושים מהנעשה בעולם, עולים ממש מעירנו בתקופת העליה השלישית היו מעטים.

הראשונים שעלו היו דוד טאובה ושמחה קלינגר, מהמתישבים הראשונים של באר־טוביה. כמו־כן עלו אנשל סובל וזאב רייציס.

נתארגנו קבוצות הכשרה בסביבה הקרובה. היו אפילו "חוטבי עצים", ובעיקר היו לומדי שפת עבר ונוסד גרעין של דוברי־עברית. היו באים מחוץ לעיר מורים לעברית, עד שהגענו לייסוד קורסים לשפה העברית ולבסוף לבית ספר עברי ממש. נוצרה נקודת הכשרה קבועה, המבוססת על עבודה שכירה בבית־חרושת לזכוכית, נקודת הכשרה של "דרור". קם בעירנו גם סניף של ה"התאחדות" והוא ריכז את כל העבודה הציונית בעירנו. עיקר פעולתו היתה, להבטיח את מעמדם הכלכלי של החברים. נעשתה גם פעולה תרבותית ענפה, והתחלה של עבודה פוליטית, כלומר: ארגון החיים הפוליטיים האוטונומיים של היהודים בעירנו, בעיקר בימי בחירות, הן למוסדות הממשלתיים והעירוניים והן למוסדות הציוניים.

האופיני לעירנו, שהיתה בעצם עיירה קטנה, של־מרות המשבר הכלכלי והתרבותי שהלך וגדל עם גבור האנטישמיות ותופעות הלואי לה, נשארה רדומה בחיים של שיגרה. אי־כאן אי־שם, ביחוד ב־קרב הנוער המתבגר, העיז מי שהוא לקפוץ ולצאת לעולם הרחב, אבל עד כדי שנוי המציאות בכוון לעליה לא"י בצורה המונית ומאורגנת, לא הגענו.

יחידי סגולה השתייכו לתנועות הנוער של א"י העובדת, השפעתם היתה ניכרת בעיקר על הנוער שבעירנו.

תעודה

תעודת ביה"ס העברי בז'ולקיב — שנת 1925

מאיר ליפשיץ

על הנוער הלומד בעירנו

שנת 1917 היתה שנת מפנה ביחס של יהודי עירנו ללימודים בבתי־הספר התיכונים והגבוהים. אותה תקופה היתה מבשרת קיצה של המונרכיה האוסטרו־הונגרית וראשיתן של מדינות חדשות ודמוקרטיות. אותה שנה פנו רבים מן היהודים בעירנו לגימנסיה הממשלתית. בכיתה הראשונה של הגימנסיה — והיו שתי כיתות מקבילות — היוו היהודים חמשים אחוז של כלל התלמידים. היו שם בני סוחרים וחנוונים זעירים ובעלי־מלאכה. בני משכילים ואנשי תורה מבתי אמידים מזה ופשוטי העם מזה. כולם חתרו אל ה״מ א ט ו ר ה״ (תעודת בגרות) אל הדרגה האקדמית. אליבא דאמת, לא היתה דאגת האבות להשכלת בניהם; שאיפתם היתה להבטיח את מעמדם הכלכלי של בניהם, להרים את ערכם בחברה ולזכותם, כפי שאמרו הבריות, בתואר של כבוד ובערכים כלכליים גם יחד.

למפנה זה היתה משמעות מיוחדת. כאילו היה קיים חוק לא כתוב, שהשכלה תיכונית נועדה בעיקר לבנים של פקידים, דוברי פולנית, או לבני רופאים ועורכי־דין. הלשון המדוברת בפיהם ומעמדם הבדילו אותם מכלל היהודים שבעיר; הם נחשבו, בצדק או שלא בצדק למתבוללים, שחיקו את ״הגויים״ בהליכותיהם. הגימנסיה הפולנית הממשלתית היתה בעיני היהודים כהעברת ההשכלה התיכונית לתחום היהודי. ילדי־ישראל בילו רוב זמנם ב״חדר״, גידלו פיאות ארוכות

קבוצת נוער אקדמאי בז׳ולקיב — שנת 1935
יושבים משמאל לימין: 1) פלאפלר בנימין, 2) גלבר קובה, 3) צימרמן אברהם, 4) שלוסר יצחק.
עומדים: 1) פוקס ברוניה, 2) כץ משה, 3) אקסלרוד רבקה, 4) ליפשיץ מאיר, 5) קנול בינה, 6) וילדר תדז׳יק.

או קצרות וקיימו מנהגי דת ישראל או מסורת יהודית. בבוא השינוי ורבים מהם פנו לגימנסיה — היה עליהם לקצץ את פיאותיהם, להחליף בגדיהם וללמוד בבית הספר החדש ששה ימים בשבוע, בכללם שבתות. קשים היו תנאי ההסתגלות לאורח החיים החדש. הפולנית לא היתה אז שגורה בפי התלמידים האלה ומבטאם היה משובש מאד. הדבר הזה שם אותם ללעג בעיני המורים והתלמידים שאינם־יהודים. המבטא הפולני קשה היה לרבים מהם כקריעת ים־סוף. ה״ס״ יצאה מפיהם כ״ש״, — וה״צ״ כ״צש״ או להיפך. הדקדוק הפולני אפשר היה ללמדו בנקל אך לא את המבטא. בשבת נחפזו רבים לבית הכנסת הגדול להתפלל במנין הראשון ולאחר התפילה רצו הביתה, לקחו את מכשירי הלימוד, הסתירום מתחת למעיליהם ומיהרו לגימנסיה. וכאן התחילה הפרשה: לכתוב בשבת או לא לכתוב ? התלמידים הותיקים כתבו בשבת; התלמידים החדשים יוצאי הבית המסורתי, יראו והתלבטו מאד בענין זה, ואף ראו בו בעיה לאומית. אלו שהחליטו שלא לכתוב בשבת אלא ללמוד הכל בעל־פה, נתנו אות לחבריהם ולמוריהם, שהם נלחמים על אחת מזכויותיהם, זכויות המיעוט הלאומי, שהובטחו בקונסטיטוציה, ולכן אין רשות לפרופסורים להכריחם לנהוג אחרת. התמרדותם גרמה להם ״שפיכות דמים״. כי לא כל המורים — שביניהם היו גם אנטישמיים — היו נכונים להתחשב בכתוב מפורש בקונסטיטוציה וירדו לחיי התלמידים היהודים וגרמו לא מעט לדחוק את רגליהם משערי ההשכלה. אמנם מספר התלמידים התמעט במשך השנים — זעיר היה מספר היהודים שהצליחו להגיע עד הכיתה השמינית; משתי הכיתות המקבילות נשארה אחת בלבד, מספר הלומדים הוקטן, ובכל־זאת היה אחוז התלמידים היהודים מכלל הלומדים בכיתה גדול לאין שיעור, ביחס לשמיניות של השנים הקודמות. וכך קם בז׳ולקיב נוער אקדמאי ניכר במספרו, ומגוון בהרכבו ובמוצאו.

מרבית בוגרי הגימנסיה פנו לאוניברסיטה. מעטים מאד הצליחו להסתנן, לפקולטה לרפואה. רבים למדו בשתי הפקולטות האחרות: משפטים ופילוסופיה. מספר הלומדים בפוליטכניקה לא היה גדול. כעבור זמן, בשנות השלושים, התהלכו ברחובות ז׳ולקיב סטודנטים צעירים לעשרות, גאים על מעמדם, מכובדים ומקובלים מאד... בוגרות הסמינר היו ״כמעט״ שוות להם במעמדן.

הצעירים האקדמאיים בז׳ולקיב נחלקו לסוגים שונים,

יושבים משמאל לימין:
זאגר אביגדור
צימלס מירה
ליכטנברג רוזליה
שטריך טונקה
אפפל קלרה
בנדל קלרה
עומדים:
להקת בידור מלבוב
המבקרת בז׳ולקיב
(השלישי מצד שמאל:
זובל שמאי).

ועד אגודת הנוער הלומד בז׳ולקיב — שנת 1937

לפי מוצאם החברתי, ולפי הכרתם האידיאולוגית או המפלגתית. מקצתם נמשכו בקנאות אל הנוצרים ונסו להתחבר אליהם, אך לא הצליחו ביותר במשימתם: הנוער האקדמאי הפולני לא שש לקבלם לאגודתו. משום כך ראה כל צעיר יהודי, בעל כבוד עצמי יהודי לאומי את מקומו בין חבריו ופעל בתוך מסגרת האגודה, שמטרתה הרשמית היתה: עזרה הדדית, כלומר: סיוע כספי בהלוואות לחברים, שלא היה להם לשלם שכר לימוד באוניברסיטה או בפוליטכניקה, עזרה לבית "הריגוריסנטים" בלבוב, שבו התגוררו סטודנטים יהודים מכל גליציה המזרחית (בתוכם גם בני עירנו) ומתן אפשרות לסעוד ב"מנסה" בתשלום נמוך. למען מטרות העזרה ערכו הסטודנטים נשפי רקודים, ואספו תרומות חדשיות אצל האינטליגנציה העובדת ואמידי העיר. יצויין לשבחם של בני עירנו, שגם כאשר הורע מצבם הכלכלי, כאשר רבים מהם נאלצו במצוקתם להלחם על כל לקוח, על הכנסה מועטת לפרנסת בני־ביתם ולהחזקת משרדם, גם אז לא משכו רבים מהם את ידם מן ה"התחייבות", שנטלו על עצמם לפני שנים. האקדמאים הצעירים נהנו מיחסם האוהד של בני הנוער ושל המבוגרים כאחד. היה ביחס זה בטוי להכרה בהשכלה, אע"פ שהיה שונה בהרבה מצבם של עורכי־הדין החדשים מזה של חבריהם למקצוע מלפני מלחמת העולם הראשונה. לשוא התדפקו "הפרופסורים" הצעירים היהודים על שערי בתי־הספר התיכוניים הממשלתיים והפרטיים — ובאין ברירה ישבו בביתם בטלים מכל עבודה ובדכאון לב היו סמוכים על שולחן אביהם. היחס אליהם לא השתנה.

אופינית לזמנים ההם היא העובדה, שהסטודנטים היהודים שמרו ואף הקפידו על האיחוד החיצוני של מעמדם. רבים מהם לא התערבו בחברת יתר בני

TOWARZYSTWO KSZTAŁCZĄCEJ SIĘ MŁODZ. ŻYD. W ŻÓŁKWI

REWJA

KRYZYS I SPÓŁKA

Wielka plajta w 16 protestach

Początek punktualnie o godzinie 20.

PO PRZEDSTAWIENIU DANCING

PROGRAM:

I. CZĘŚĆ

1) Prolog M. Melman
2) Bawmy się: Hela Brodówna i 6 boyów
Farb
Gelberg
Lichtenberg
Lichter
Sidor
Zobel
3) »LECZ MIMO KRYZYS« tango I. Schlosser.
4) SKETCH KRYZYSOWY« Berger, Goldreich i Lichterówna.
5) »CHCIAŁABYM TAŃCZYĆ I SZALEĆ« Fox Danka Bogenówna
6) CO MI WOLNO« szmonces Goldreich.
7) MAJLEPSZY INTERES« sketch, Lichterówna, Schlosser, Schleyen.
8) Półfinał D. Zobel i balet.
H. Brodówna — S. Segelówna
R. Hechtówna — N. Zeimerówna
F. Hemerlingżanka — R. Zeimerówna

II. CZĘŚĆ

1) TANGO tańczą H. Brodówna i D. Zobel.
2) »KWADRANS ZGROZY« Sketch, M. Melman, S. Lichter, O. Lichterówna, H. Brodówna, J. Mensch, A. Tempelsman.
3) »MY BOY« boston śpiewa H. Brodówna.
4) ŻEBY TO BYŁ KTOŚ Z MEJ RODZINY« Szmonces — Goldreich.
5) »CO ZADUŻO, TO NIEZDROWO« » »
6) W TAWERNIE »POD STEREM« H. Brodówna i marynarze
7) »W PARKU« Goldreich, Menkes, Patrontasch.
8) FINAŁ BALET, w tym samym składzie co w cz. I.

Reżyser i conferenzier: M. MELMAN.

Przy fortepianie: KLARA APFLÓWNA I DANKA BOGENÓWNA.

מחיי התרבות והבידור של הנוער הלומד בז'ולקיב

הנוער שבעיר, והמגע אתם היה שטחי מאד. אבל אותם הסטודנטים שגדלו ברחוב היהודי, שנשמו בביתם אוירה יהודית, מסורתית ולאומית, ידעו לחלק את מרצם בין פעולה בתוך האגודה האקדמאית לבין הארגונים הציוניים, כגון: ה"התאחדות", "השומר הצעיר", ועד "הקרן הקיימת", ואגודת "חובבי התרבות והאמנות" ("הקולטור־פאריין" בלע"ז). ניכרת היתה השפעת הסטודנטים הציונים על חבריהם שהיו שקועים בהתבוללות, כגון משפחות: מלר, צ'צקס, קצ'קה, ויטמן, שהתחילו מתקרבים בלא יודעים או ביודעים אל עמם ודבק בהם קורטוב מן האידיאולוגיה הציונית. ראוי להזכיר את האחים משה וחיים כץ, יעקב גלברג, איזיו זאגר, מאנעק אפעל, שהרבה מלהט נעוריהם השקיעו בפעולה באגודת ה"קולטור פאריין".

מובן שעיקר מלחמתם של הצעירים נטוש היה על מקום בבית־הספר התיכון והגבוה. מאבקם הצודק על המקום המגיע להם בחיי הכלכלה ובחברת המדינה הפולנית הצעירה, שקמה לתחיה אחרי שנים רבות של שעבוד, לא היה אלא בבואה של המצב הכללי של יהודי פולין בימים של ערב מלחמת העולם השניה.

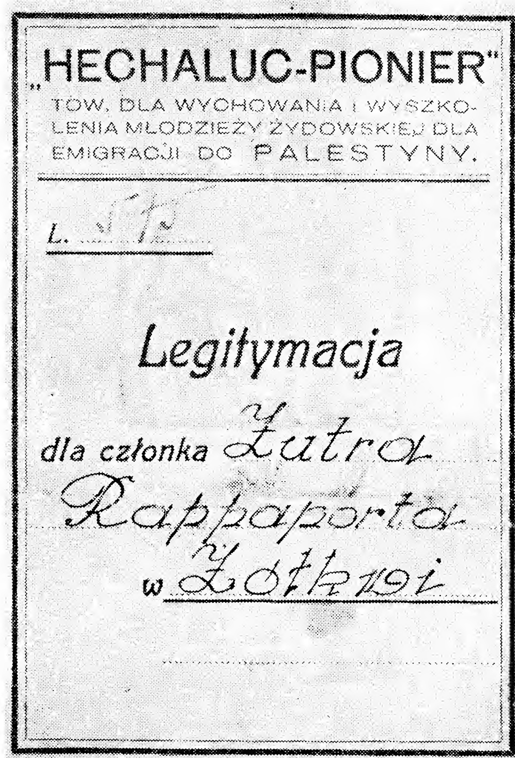

חברי "התאחדות" בז'ולקיב — שנת 1935
משמאל לימין, עומדים: מיכאל מלמן, יוסף גילס, יוסף פטרונטאש
יושבים: יהושע אינדק, שמשון ליפשיץ, עקיבא כהן

ארגון "סתם־החלוץ" בז'ולקיב

תנועת "השומר הצעיר" היתה קיימת בעירנו מלפני שנות העשרים של המאה הזאת. רעיון הציונות, שעה שעשה לו נפשות בקרב הנוער בעיר, המריץ את הצעירים להכין עצמם לקראת העליה לארץ הנכספת. הם החלו ללמוד את השפה העברית ואף פנו לעיסוקים מעשיים, כמו לימוד מקצועות שיוכלו להביא להם תועלת, כאשר יזכו לעלות ארצה. על מקצועות אלו נמנו חקלאות, נגרות ועוד. הנוער, שנתפס לרעיון ההגשמה, היה בעיקרו "נוער לומד", שהחליט לפרוק מעצמו את עול ההווי הקיים של הגלות, נוער יהודי של דור שהחל לראות את הנולד, שחזה בעיני רוחו את עתידו בבית הלאומי, שבהקמתו הוחל בארץ אבות, בארץ־ישראל.

בעצם ההתלהבות העזה שבהתעוררות, באה המציאות וטפחה על פני שואפי העליה, שנתקלו בהגבלות של ממשלת־המנדט שהוטלו עליהם. בימים ההם טרם קמה העליה הבלתי־ליגלית, ורק בעזרת "סרטיפיקט" ניתן להגיע ארצה, ומספר הסרטיפיקטים שהועמדו לרשות התנועה הציונית היה מוגבל ביותר. לפיכך, לא יפלא, שרק מעטים ובודדים הצליחו להגשים את משאת נפשם. במשך השנים, באין אפשרות עליה, החל הנוער שהתלהבותו הצטננה קמעא, להתרכז בעיסוקים המקומיים, ניתק עצמו מן התנועה החלוצית המאורגנת, הקים משפחות והצטרף לגופים ציוניים

תעודת חבר של ארגון "סתם החלוץ" בז'ולקיב

קבוצת החלוץ "הבוגרים" — שנת 1931
יושבים משמאל לימין: י. שטאהל, יואל הײשטײן, זוטרא רפפורט, חײם סרבר.
עומדים: ישראל דויטשר, מאנעק רײצפלד, אברהם ליכטר, יונה כץ.

נוער חלוצי מלבוב וז'ולקיב בחצר הטירה המלכותית בז'ולקיב — שנת 1931

שונים בעיר, כגון: ה"הסתדרות-הציונית", "התאחדות פועלי ציון" או מפלגת "פועלי-ציון שמאל" ו"מזרחי", מהם פעילים במסגרת הוועדות של הקרנות הלאו-מיות למען ארץ-ישראל, או שהוכיחו פעילות בחיי הצבור היהודי בעיר.

בשנות השלושים, עם התגברות האנטישמיות ודכוי המעוט היהודי בפולין, כאשר המצב הכלכלי הלך ורע, כאשר גזירות "נומרוס-קלאוזוס" הגבילו את הנוער הלומד ברצונו להצטרף לאוניברסיטאות פולין, והתנפ-לויות על צעירים יהודיים שהצליחו להדחק לשורות הלומדים נעשו לדבר של יום-יום, קם גל חדש בשורות הנוער היהודי. מגמתו היתה — נטישת המולדת הישנה. הוא בא לידי גלוי בהתעוררות הלאומית לעליה ארצה, למרות הקשיים הכרוכים בכך. מאות ואלפים מבני-הנוער בפולין הביעו רצונם להצטרף לשורות "החלוץ". אולם, מכיוון שרק מי שעבר הכשרה קודמת בפלוגות-הכשרה, היה מועמד לקבלת סרטיפיקט, נוצרה דרישה מוגברת לצאת להכשרה, ומרכזי "החלוץ" ב-וארשה ובלבוב החלו להגביר פעילותם בהקמת פלו-גות נוספות להכשרת חברים שבקשו להתנסות בחיי-עבודה. פלוגות-עבודה צצו בכפרים וגם בערים וב-עיירות, בהתאם לתנאי המקום. בכפרים ניתנה הכשרה, שעיקרה היתה העבודה החקלאית, ובישובים העירו-ניים התבססה ההכשרה על עבודה בבתי-חרושת וב-מפעלים תעשיתיים. מגמת הפלוגות היתה כפולה: להרגיל את הנוער לעבודות כפיים, שהיה רחוק ממנה (המדובר בעיקר בנוער מיושבי הערים), ולהביאו להכרת חיים של שתוף, חיים של קבוץ, שבמסגרתו יצטרף לחיות בהגיעו ארצה.

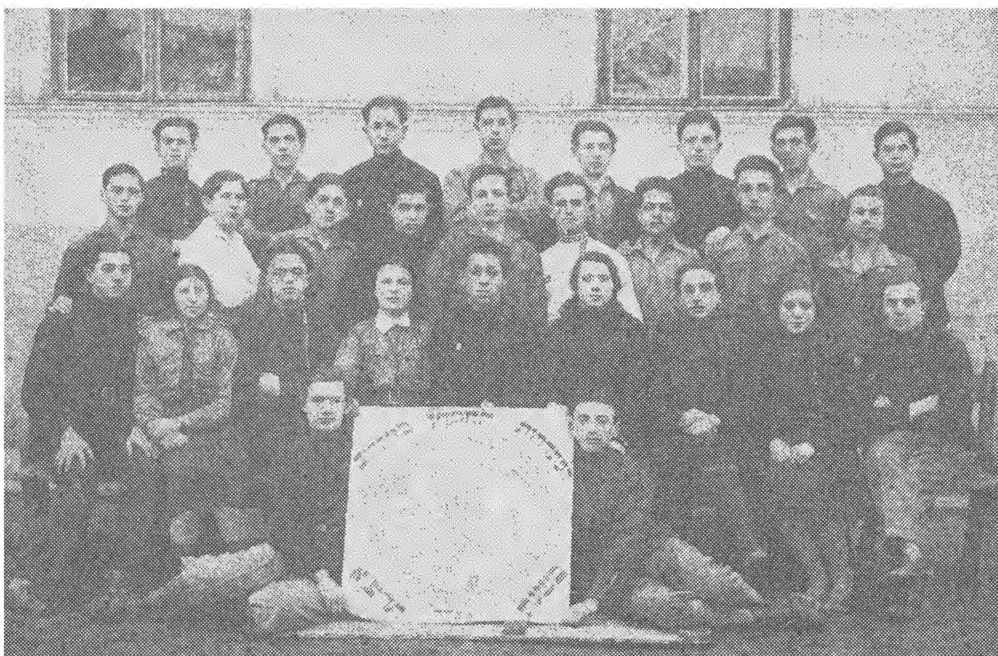
בהסתדרות "החלוץ" בפולין היו מאורגנות תנועות נוער שונות, לפי המפלגות שפעלו בהסתדרות הציו-נית. שני זרמים עיקריים היו קיימים בה, של "ארץ ישראל העובדת" ושל "הציונים הכלליים". עם הזרם הראשון נמנו תנועות-הנוער "גורדוניה", "דרור", "בורוכוביה", "השומר הצעיר" ועוד. לזרם השני השתייכה תנועת "עקיבא", ועוד. בהגיעם ארצה הצטרפו החלוצים, בדרך כלל, לקבוצים הקיימים. אנשי "גורדוניה" הצטרפו ל"אחוד הקבוצות", אנשי "דרור" ו"בורוכוביה" — ל"קבוץ המאוחד", ואנשי "השומר הצעיר" — ל"קבוץ הארצי". תנועת "השומר-הצעיר" היתה נוהגת לרכז חלוצים עולים מפלוגות ההכשרה בפולין כגרעין לקראת הקמת קבוץ חדש בארץ, וזאת מפני שמספר חברי קבוץ "השומר-הצעיר" בארץ היה מוגבל. שונה היה המצב בקבוצי "הקבוץ-המאוחד", שהיה מוכן לקלוט חלוצים נוספים ללא הגבלה, מגמה הבאה לידי בטוי גם בימינו, כשקבוצי "הקבוץ-המאוחד" נמנים על ה-קבוצים הגדולים במדינה.

בפולין היו קיימים שני מרכזים של הסתדרות "החלוץ", האחד בווארשה בירת "פולין-הגדולה", והשני בלבוב — לשטחי גליציה לשעבר. לסניפי "החלוץ" ב-ערי "פולין-הגדולה" יכלו להצטרף גם בני נוער שלא השתייכו לתנועות נוער; שונה היה הדבר בגליציה, בה היו רוב חברי "החלוץ" בתנועת "השומר-הצעיר", וגילאי שמונה-עשרה ומעלה, ששאפו להצטרף לשורות "השומר הצעיר" לא יכלו להכנס למסגרת זו. לימים, הגיעה ההנהגה הראשית של "השומר-הצעיר" למסקנה, שגם תנועתם חייבת להגדיל את שורותיה, ע"י קבלת נוער בלתי-מאורגן מגיל שמונה-עשרה ומעלה ליחידות נפרדות עם מרכז מיוחד, שיהיה מסונף להנהגה הראשית של התנועה. כך הוקמה הסתדרות "סתם-החלוץ" של "השומר-הצעיר" בגליציה. גם הקבוצים שעמדו לקום בא"י נועדו להיות קבוצים נפרדים של הסתדרות "סתם-החלוץ", שתהיה להם זיקה לקיבוצי "השומר-הצעיר", ושיקראו בשם כולל "ברית הקבוצים" בא"י.

הדבר היה בשנת 1930. התאספנו כמה חברים בקן של "השומר-הצעיר" בז'ולקיב, בנוכחות נציג ההנהגה הראשית של "השומר-הצעיר" בלבוב, ולאחר שהוסברו לנו מטרות התנועה החדשה, הוחלט בו במקום להקים בז'ולקיב סניף של ארגון "סתם החלוץ" ואף נבחרה וועדה מארגנת, שגם אני הייתי חבר בה. במשך זמן קצר הצטרפו אלינו עשרות מבני-הנוער בעיר, שבאו מכל שכבות העם: הנוער הלומד, נוער "בני-טובים" ואף מבתי פשוטי-עם, רובם עובדים במקצוע הפרוונות, אחד המקצועות השגורים בעירנו. בראשונה שכרנו אולם מיוחד ב"פסג'-זובל" כדי לאפשר מפגשי חברים, אחר עברנו לאולם מרווח יותר ברחוב ניז-ביטובסקה, בקרבת בית-הספר היסודי שבעיר, וכעבור שנה שכרנו דירה של שני חדרים, במשותף עם קן של "השומר הצעיר", בבית משפחת אקר הידועה, ברחוב לבובסקה. החברים חולקו לקבוצות בהתאם לגיל, ונעשתה בהן פעולה ארגונית ותרבותית

חברי ארגון "סתם החלוץ" בז'ולקיב — שנת 1933
עומדים משמאל לימין: ח. סרבר, ז. רפפורט, ב. כהן, ש. גלס, ה. כהן, מ. שפירא.
יושבים משמאל לימין: צפל משה, מ. שווייצר, י. קלב, ש. הירשהורן, י. היישטיין.

הסתדרות "החלוץ" בז'ולקיב — 1931
משמאל לימין: יושבים: רייצפלד מאנק, רובין ששונה, היישטיין יואל, פוגל זלדה, רפפורט זוטרא, כץ בתיה, דייטשר ישראל, לאופר חנה, כץ יונה.
עומדים שורה ראשונה: ליכטר יצחק, הלפרן לייב, שורץ הערש, ליכטר אברהם, פטרונטאש קובה, שלטינר אברהם, בטנר נפתלי, שומן מיכאל, ויטלין שלום.
עומדים שורה שניה: הלר שמואל, ריטר משה, העלר אלי, שטהל יואל, שפרלינג שרגא, סרבר חיים, כץ יעקב.
יושבים למטה: גנאור יצחק, לנגר געצל.

רחבה בשתוף עם חברי "השומר הצעיר". לעתים קרובות בקרו בסניפנו נציגי מרכז "סתם־החלוץ" מלבוב, שהלך והתבסס והטיל מרותו על סניפיו בערים, הגיעו אלינו גם מרצים שנשלחו על־ידי הנהגת "השומר־הצעיר".

אחת הפעולות החשובות היתה הקמת הספריה העברית ופתיחת שעורי־ערב ללמוד השפה העברית. נערכו טיולים בקבוצות נפרדות או במשותף עם כל חברי התנועה. החברים נהגו להתכנס לאסיפות כלליות בשבתות וחגים, ובמסגרת כנסים אלו, שהיו לרוב תחת כיפת השמים, התקיימו שיחות בהן דובר נכבדות על עניני א"י והנעשה בה. מובן, שלא חסרו גם בלויים נעימים בשירים ורקודי "הורה". חברי סניף "סתם־החלוץ" בז'ולקיב נרתמו לכל הפעולות הציוניות שהתקיימו בעיר, השתתפו באופן פעיל בועד למען הקרן־הקיימת ואף היו מתעסקים באיסוף התרומות מ"הקופסאות הכחולות" של הקק"ל שהופצו בבתי־העיר וגם באיסוף תרומות לקופת ה"עזרה" ששמה לה למטרה לתמוך מבחינה כספית בחלוצי ז'ולקיב שלא יכלו לשלם את הוצאות עלייתם ארצה; בהפצת השקל הציוני לקונגרס היה חלקנו נכבד למדי, וכמובן, לקחנו חלק פעיל בבחירות לקונגרס הציוני.

הנה כי כן, מצאנו תוכן חדש בחיינו, גורם שהיה נעלם מאתנו מקודם, שלא הרגשנו בחסרונו עד אשר הופיע, ורק אז ראינו והכרנו כמה חסר לנו. הרגשנו, שסוף סוף יצאנו לדרך חדשה, שעם היותה רצופת מכשולים ומהמורות, הרי היא עתידה להובילנו להגשמת המאוויים החבויים עמוק בנו, ולתת להם פורקן. החיים נעשו מענינים יותר, מעוררי התלהבות. עקבנו בעירנות אחר הנעשה בארץ־החלומות וכל ידיעה מן הארץ נתקבלה אצלנו בשמחה והתרוממות־רוח. חלומו של כל אחד מהחברים היה להחיש את סיום החיים הישנים, חיי הגלות, ולפתוח דף חדש, חיים חדשים, להמנות על בוני־הארץ היעודה.

באותו זמן הקים מרכז הסתדרות "סתם־החלוץ" בלבוב, מתוך חברי הסניפים בעיירות גליציה שלשה קבוצי־עליה, ולהם פלוגות הכשרה מיוחדות. שלושת הקבוצים היו: "עבודה", "המפלס", ו"עמל", שהיו נבדלים ביניהם לפי הבדל־הגיל. מי שהיה ברצונו להצטרף לאחד מן הקבוצים, להיות מועמד לעליה ארצה, היה נאלץ לצאת לעבודות הכשרה באחת הפלוגות של הקבוצים האלה. פלוגות־הכשרה של הקבוצים הוקמו בלבוב גופא, בנדווארנה שליד קרקוב, בברושניוב ליד סטניסלבוב ובכפרים שונים, בהם עסקו בעיקר בעבודה חקלאית. המרכז לעבודות ההכשרה היה בברושניוב, שיערות סבוכים מסביב לה, בהם עבדו החלוצים בכל שעות היממה, בחטיבת עצים וניסורם במנסרה הגדולה. בברושניוב היו קיימות שלוש פלוגות הכשרה של "סתם־החלוץ", של "השומר־הצעיר" ושל "החלוץ האקדמאי" (ה.א.ז.). מתקופה לתקופה נערכו כנסים של הקבוצים "עבודה" ו"המפלס", עליהם נמנו החברים המבוגרים ו־הוכנה רשימת מועמדים לעליה, ורק להם היו הס־כויים לקבל סרטיפיקטים מתוך המכסה הזעומה שקבל מרכז "החלוץ".

גם מסניף "החלוץ" בז'ולקיב החלו לצאת אנשים לפלוגות הכשרה של הקבוצים, כדי להיות מועמדים לעליה. אנשי סניף ז'ולקיב יצאו לנדוורנה, ללבוב, ובעיקר לברושניוב, בה היו קיימות כבר שתי פלוגות של קבוצי "סתם החלוץ": "המפלס" ו"עמל". השהות במקום ההכשרה נמשכה, בדרך כלל, חצי שנה עד שנה. עם סיום תקופת ההכשרה השתדלו החברים להבטיח את מקומם ברשימת המועמדים לעליה, דבר שהיה הישג גדול כשהוא לעצמו. רק בעלי־מזל מועטים בלבד זכו לקבל את ה"סרטיפיקט" הנכסף. הראשונים שעלו ארצה מקבוצי "ה־עבודה" ו"המפלס" הקימו בארץ גרעין קבוצי במושבה כרכור, ליד פרדס־חנה, לקראת הקמת קבוץ נפרד של תנועת "סתם החלוץ" בא"י.

לאחר הצלחתם זאת באו ימים קשים לתנועה. מספר הסרטיפיקטים שחולקו הלך וצומצם, והחברים החלו לנטוש את פלוגות ההכשרה ולחזור לסניפים. בו בזמן הורע מצב הגרעין בא"י וסכנת פרוק רחפה עליו בגלל נשירת חברים. לבסוף אכן בא הפירוק הזה, לפי שהגרעין לא קבל כל תוספת כח־אדם מן הגולה, והמעטים שנותרו בו הצטרפו לקבוץ "עין־המפרץ" של "השומר־הצעיר" שהוקם ליד קרית־חיים, ועתה הוא אחד הקבוצים הגדולים ליד עכו.

בתנועה הציונית ובתנועת "החלוץ" החל אז תהליך של שדוד מערכות, שמגמתו היתה לחפש דרכים להתגברות על המכשולים, שהערימה ממשלת המנדט בדרך העולים ארצה. מספר הסרטיפקטים

חברי „סתם־החלוץ" בז׳ולקיב — שנת 1933

יושבים משמאל לימין: זוטרא רפפורט, צפורה פוקרד, ברוך סידור, ברוניה כהן, מלכה שוייצר.
עומדים: בלומה ברודינגר, אהרן שטיין, שושנה הירשהורן, חיים סרבר, פרידקה מאמבר, יונה כץ.

נוער חלוצי מז׳ולקיב נפגש עם נוער חלוצי בעיר קמיונקה־סטרומילובה
שנת 1933

שניתן לרשות הסוכנות היהודית לא עמד בשום פרו־פורציה לדרישה העצומה של תנועות הנוער ש־הכינו עצמן לעליה, וגם ללחץ שהופעל מעברו השני של המיתרס, לחצו של היישוב בארץ ששיווע לי־דיים עובדות להבטחת קיומו והמשכיותו. אותם ה־ימים היו גם ימי ראשית העליה הבלתי־ליגאלית, אולם בהתחלה היו ממדיה כה מצומצמים, שרק מ־עטים מאד היו מצליחים להגשים חלומם במסגרתה, ואף זאת בשיטות של ערמה כמו: חדירה לארץ ב־תור תיירים או בתור משתתפי „המכביה", שנערכה בארץ.

בשנת 1934 הגיעו חוגי הסוכנות היהודית בשתוף עם ה„הגנה" בארץ למסקנה, כי לא בדרך זו יגדל הישוב ורק זרם עליה בעל היקף רחב יהווה דחף לבנין הישוב. אז הופנתה התעניינות הסוכנות היה־ודית לעליה הבלתי־ליגאלית כדי להרחיבה ולקיימה על אף הסיכון הצפון בה. זו היתה ראשיתה של ה־עליה הידועה כ„עליה ב׳". עוד באותה שנה יצאה לדרך האניה הראשונה, אניה יוונית בשם „וולוס", ועל סיפונה כ־400 חלוצים מאירופה. שבוע ימים עשתה האניה דרכה עד אשר הגיעו המעפילים אל חופי הארץ והצליחו לרדת באישון־לילה ולהתפזר מבלי שירגישו בהם האנגלים. הצלחה זו עודדה את יוזמי הרעיון והמריצתם לערוך מסע נוסף. שוב נדחס טרנספורט חי על ספון אותה אוניה „וולוס", הפעם היו 422 חלוצים מתנועות חלוציות, פולין, ליטא, לטוויה, דנציג, צ׳כוסלובקיה, אוסטריה, הונגריה ויוון. אולם הפעם לא האירה ההצלחה פנים לעולים, ומשמר־החופים הבריטי איתר את האניה בהתקרבה לחופי הארץ, ובירית הרחיקתה מגבולות ארץ־ישראל. האניה ערכה כמה נסיונות, כדי להוריד את המטען החי, אך לבסוף הוכרחה לחזור ולהפליג ללב־ים. שלושה חודשים טולטלה האניה „וולוס" על פני הגלים, עד אשר חזרה לאירופה והחלוצים הורדו בגבול פולין־רומניה. היתה זאת יד הגורל, שזימן למקום אחד בחורים שונים מארצות שונות, שאוחדו באידיאה משותפת אחת בלבד, ברצון להגשים את חלום עליתם. אותו הגורל שהביאם ממש עד סוף הגשמת חלומם, שהראה להם את האדמה לה ציפו וזיכה אותם לראות הארץ בה חשקו, הוא הוא שה־

מפגש הפרידה של נוער „החלוץ" בז'ולקיב עם עליתו ארצה של ז. רפפורט
שנת 1934

רחיקם ביד־חזקה ללב הים, טלטלם עד כי אפסו כוחותיהם, והטילם חזרה למקום ממנו באו. חלוצי אותה „אנית הרפאים" לא התיאשו, אולי מפני שזכו להתקרב להגשמת החלום יותר מאחיהם, שלא זכו גם לכך. הם המשיכו לשבת יחדיו כשלושה חודשים במחנה מעבר, עד שלבסוף קבלו סרטיפיקטים והגיעו ארצה. בין מאות חלוצי „אנית הרפאים" „וולוס" היו גם שני חלוצים מסניף „סתם־החלוץ" בז'ולקיב, אחד מהם הוא רושם השורות האלו.

יעקב נעמן (נוימרק)

עם „דרור" בז'ולקיב

(קטעים מיומני)

פלוגת ההכשרה היחידה של „דרור" במיקטליצ'ין שבקרפטים הועמדה בפני חוסר עבודה מוחלט, לרגל סגירת המנסרה. הלא־יהודים שעבדו במנסרה התנפלו לא אחת על חברי הפלוגה והכום. המשטרה ובעלי־המפעל היהודיים היו נייטראליים.

בערב אחד, עם חילוף המשמרות, המתינו בחצר המפעל 2 שורות של פועלים, מזויינים בקרשים והיכו את חברינו, שיצאו מן העבודה. זה הגדיש את הסאה, ראינו בזה יד נותני־העבודה להפטר מאתנו ככל האפשר.

ב„באפרייונג־ארבעטער שטימע" פרסמתי אז קריאה אל כל ידידי־התנועה לעזור לנו למצוא מקום הכשרה חדש.

ספטמבר 1931

מז'ולקיב באה היענות. שמשון ליפשיץ מבעלי ומנהלי בית־החרושת לזכוכית הציע מקומות עבודה בבית החרושת, שקבל אז הזמנות רבות מחו"ל. הדבר נמסר לנו ע"י אריה אקר מיודענו.

שבת 17 באוקטובר 1931

ביום סתיו קר, בשעה מאוחרת בערב, פלטה הרכבת את קבוצת „החלוץ". 17 חברים וחברות. ישבנו על הצרורות ואין איש בא להקביל פנינו. כאורחים בלתי קרואים פלשנו לעיירה בלא אמצעים. הכל רועדים מקור. הכלב „לוק" שבא גם הוא אתנו לכבוש עבודה, נלחץ אל הצרורות והמזוודות.

רק כעלות השחר נודע לנו, היכן יהא מקום מנוחתנו, **מצטנפים אנו ועולים אל ההר „הראי".**

ינואר 1932

נוספו עוד חברים. נמצאה תעסוקה גם בעיר עצמה, בביח"ר לשמן, בתפירה, במשק בית. הפלוגה מונה כבר 36 ח"ח. מרכז „החלוץ" בלבוב לא הסכין עדיין עם עובדת קיום פלוגתנו בז'ולקיב ומנסה לשלוח פלוגת הכשרה משלו.

אחרי זה נצטמצמה העבודה בבית חרושת לזכוכית. בגלל תנאי החורף הקשים על ההר הננו במעון קיץ מבודד, בתחבורה ללא דרכים, המצב הכספי מחמיר. הרעב פוקד אותנו. זכורני, בוקר אחד, כאשר חברים אחדים התקרבו למאורת „לוק", כלבנו הנאמן, ואספו כמה פרוסות לחם, שנזרקו יום קודם לכן לכלב בפסולת...

פברואר 1932

המצוקה וחוסר סיכויים קרובים לעליה לארץ גרמו לתסיסה בין החברים, לויכוחים סוערים וכתוצאה גם לעזיבת ההכשרה של אחדים מראשי המדברים.

באפריל 1932

פלוגת ההכשרה שוב אינה „בת יחידה" של תנועתנו בגליציה, בינתיים קמה פלוגת הכשרה במוסטי־ויעלקי, בלבוב, בקרקוב, נובו־סונץ', מישינץ, ויליצ'קה, מיליץ וכז'נוב.

מז'ולקיב יצאו הפעילים אל רחבי גליציה להקים פלוגות הכשרה, לייסד סניפים של „פרייהייט" ו„החלוץ הצעיר".

בז'ולקיב, במספר מפגשים דיונים ופגישות רבות (ביניהן האזוריות ומגליציה המזרחית כולה) נתגבשה

הדרך, בה צריכה ללכת תנועת „החלוץ" בגליציה.

16 אפריל 1933

ערב, גשם טורדני יורד בלי הרף. אנו מצדדים ועולים בשבילים־לא־שבילים אל מעונה של הפלוגה, דרך שכונת פועלי בית החרושת לזכוכית, בין בתים המטים לנפול. מרחוק רמזו אלינו האורות של בית הפלוגה.

הפתיעו אותנו הנקיון המופתי בחדרים, הקירות המקושטים, האוירה החמה והרגועה.

אתנו הגיעו אנשי ההכשרה מלבוב ורוב המועמדים לעליה לארץ מיתר פלוגות ההכשרה.

התישבנו מסביב לשולחן הדיונים לשיחת־לבון ועבר עלינו ליל שימורים. דובר על הסיכויים לעליה, הגרעין בארץ, העמקת ההכשרה והחדירה למקצועות חדשים, העמקת השיתוף, הקמת קופת חסכון של כל פלוגות ההכשרה, לימוד יותר אינטנסיבי של השפה העברית ומעל לכל יעודנו בתנועת „החלוץ" בגליציה.

אכן עברו פסקו חבלי הלידה של תנועה חדשה זו בגליציה, החלו וגברו הדאגות לגידול והתרחבות בלתי פוסקים של תנועתנו.

א. ש. יוריס *

אניה על הר

בקור בז'ולקיב

לארץ ישראל תלך לא כדי להראות גבורה, לא להביא קרבנות — רק לעבוד
(י. ח. ברנר)

דומה, דבריו של ברנר הם אלה. ואין תימה שפסוק זה חרות כצו השעה על כתלי ביתה של נקודת ההכשרה „דרור". מחמת הגשם ששיבש את הדרך וחשכת הלילה, חל הביקור בנקודה בשעה לא כשרה ביותר — בהשכמת הבוקר. הדרך לשם מתפתלת ועולה, שבילים צרים בתוך יער עבות, ומובנת היא האגדה שנרקמה בז'ולקיב, כי המלך סוביעסקי בהגיעו, לאחר קרב כבד, עד לראש ההר, קרא: הא! ראי! (גן־עדן), כי במקום קדומים זה, בעבי היער העשיר בצמחים ומעיינות, מצוי שפע של חדוה ומרגוע — אפילו למעונו של המלך.

בין האילנות — חצר כפרית. בחדרים שנים תתגורר החבריה. בסמוך — המטבח. חברה תמירה, שחומת פנים ושחורת תלתלים, קידמה את פני ראשונה בסבר־פנים ילדותי. תורנית היא היום במטבח; השכימה קום להכין את הארוחה הצנועה: ספל קהוה ופת לחם. בחדר אחד יישנו הבחורים, ובשני — הבחורות. הנערות הן ששמעו ראשונה קול צעדי, ופקחו עיניהן, שהיו עדיין אחוזות חלום. בנות־ישראל צנועות, מעלות את שמיכותיהן עד למעלה מן הצואר. רגע שכחתי כי עסק לי כאן עם „חלוצות" המכשירות עצמן לחיי עמל. בעיני הן נסיכות יהודיות, הרי ראש נערה ענוג, חיוורת פנים וסגולת עינים, הרי גיטל התמירה, נימפת היער, הרי והרי.. והללו תמהות: הכיצד חבר „איש המפלגה", ככה יתבונן בהן וככה ידבר, דיבור רומנטי, דברי משובה.

מיטות־עץ — מיטות קדושות. בבתי־הנכות מסתאבות מיטות זהב של מלכים ורוזנים. כאן תשכונה רק רחל'עך, ולאה'לעך וגיטל'לעך וחנה'לעך עם גנזי חלומות של אושר, נוי וחיים חדשים. וככה גם בחדר השני — משכן הבחורים, כמעט ילדים. לא אוכל, בלא התרגשות, להסתכל בפניהם של החברות והחברים, אחיותי ואחי, עצמי ובשרי, שנים או שתיים במיטה אחת „רובינזונית", כנחש בריח מתמתחים

*) „דאס פרייע ווארט", מארס 1933.

אבריהם הרכים, יגעי העמל. אחד אחד הם פוקחים את עיניהם, עיני ילדים צחות. עד שהם יקיצו כולם, הריני מעביר עיני על פני הכתלים. חבר אחד צייר את תמונותיהם של ברנר, מארכס, לאסאל. גם תמונתה החיוורת של כינור ארץ־ישראל — רחל — מעשה ידיו של אותו צייר. והרי כתובת: „אנו לעבודה, לשלום ולהגנה". נראה הדבר שבלי קרבנות לא יסתדרו הענינים, כי בארצנו העלובה מצויים כוחות־שטן למכביר, שאין נפשם לשלום. ומן ההכרח יהיה לגלות מגבורת החשמונאים, ולא רק לשם הגנה בלבד. הרי תמונה של חלוץ, חולם: עלה! הרי זה חלומם של אלפים ורבבות מישראל, משוועים ונכספים למולדת.

ומעל לכול — ציור משונה: שמים וארץ — ואניה בחוף. נוף יבשתי ובתוכו אניה. החלום הוא זה, אם מציאות, משובה או פנטסיה — ואפשר סמל ומס־תורין? ומדוע לא? מין ספינה אחוזת־קסם שתעתה ונתקעה בלב הרים. שבט זעיר של שתי עשרות נפ־שות יהודיות רכות, פרצו מעולם ומלואו, והסתתרו כאן להתבודדות והתייחדות עם הטבע ויוצרו, עם שמים וארץ; סיעה של בני רובינזון־קרוזו תקעה כאן יתד על מנת להתחיל בחיים של בראשית. מתוך רצון עז וזיעת אפים ותמצית הלב גמרו אומר לבנות כאן וליצור צורות חיים יהודיות־אנושיות חדשות, חפשיות וכנות. הרהורים אלה ניתקו מעצמם, עת ראיתי מרחוק את החברים והחברות, בהתרחצם ליד המעין בשפולי ההר. דומה — את הגלות, המרירות והעוול הם שוטפים מעליהם בשעת רחיצה זו. וכנש־רים צעירים ירדו אל העמק — אל העבודה „הרותחת", לבית־החרושת לזכוכית. ומה משונה הדבר: בחדרים אלה התגורר פעם ברנר! והגויה הזקנה עודנה זוכרת אותו ומזכירה אותו לטובה, עת היה להוט אחרי מחרשה ועובד בה במרץ ובהצלחה. עתה באו צעי־רים מישראל ואף הם להוטים אחרי המחרשה. אלא שלא קלה היא הדרך שלהם אל המחרשה ואל הא־דמה — על אדמת נכר.

מה עשו? הקימו לעצמם בית מלאכה ל„גובאלי־נים". וידים רכות וענוגות של בנות ובנים כמעט ילדים רוקמים „שטיחים" עממיים ססגוניים.

הכיצד אפרד מהם בלא מנחה של גובאלין? והיה „קילים"*) זעיר זה לי „קמיע" יקר, תכשיט של נוי בנווה שבמולדתי, כשיר שהושר על מיתרי נפש עדינים. המעט הם השירים והחלומות שנקראו והושרו ונשזרו בתוך החוטים והנימים היקרים מפז.

ככה אנו מדלגים, מקפצים ויורדים, מן ההר ה־קדוש ומגיעים אל העמק העכור. „המתכה" — אחד מבתי החרושת לזכוכית הגדולים ביותר בארץ. וכוסות וכוסיות, עששיות ומנורות ושאר חפצי זכוכית מיי־צאים כאן ומגיעים אפילו עד לעיראק, מצרים וארץ־ישראל. בחורים ובתולות רכים וענוגים, אחי ואחיותי בני עמי, עומדים כאן ליד האח ונושפים, מנפחים ומשפצים כלי זכוכית למיניהם. קשה היא הזכוכית, אך נוחה להתפקע ולהשתבר, וחובה לנהוג בה זהירות. אין אני יכול לעצור ברוחי ופונה ואומר לאחד המ־שגיחים על העבודה: ראוי לזכור ולדעת, שככלים הללו, כן גם גופם של אותם נערים ונערות זכוכית עדינה, ויש לנהוג גם בהם זהירות כפולה ומכופלת. ומה גם נשמות רכות שכל עצמן חלום רך ועינוג וכיסופים. אותם גובאלינים וכורי־היתוך אינם אלא פרוזדור לדרך ארוכה וקשה, עתים רבת־תלאות ויסורים.

עת אעלה בערבי תל־אביב השקטים את מנורת המאור שלי, אביט בעד הגולה של המנורה הדו־לקת, ואראה פני להבים של חברים וחברות ליד כורי ההיתוך ואת החברים והחברות שבספינת רו־בינזון־קרוזו בלב ההר ה„הראי". אז תשתפך תפילה מלבי: עלו! הוי, מה אתאוה לראותכם בקרוב ובמהרה רוחצים ומיטהרים לחופו של הים התיכון, על שפת הכנרת.

הוי, עלו!

*) מרבד צבעוני.

פנחס גילס

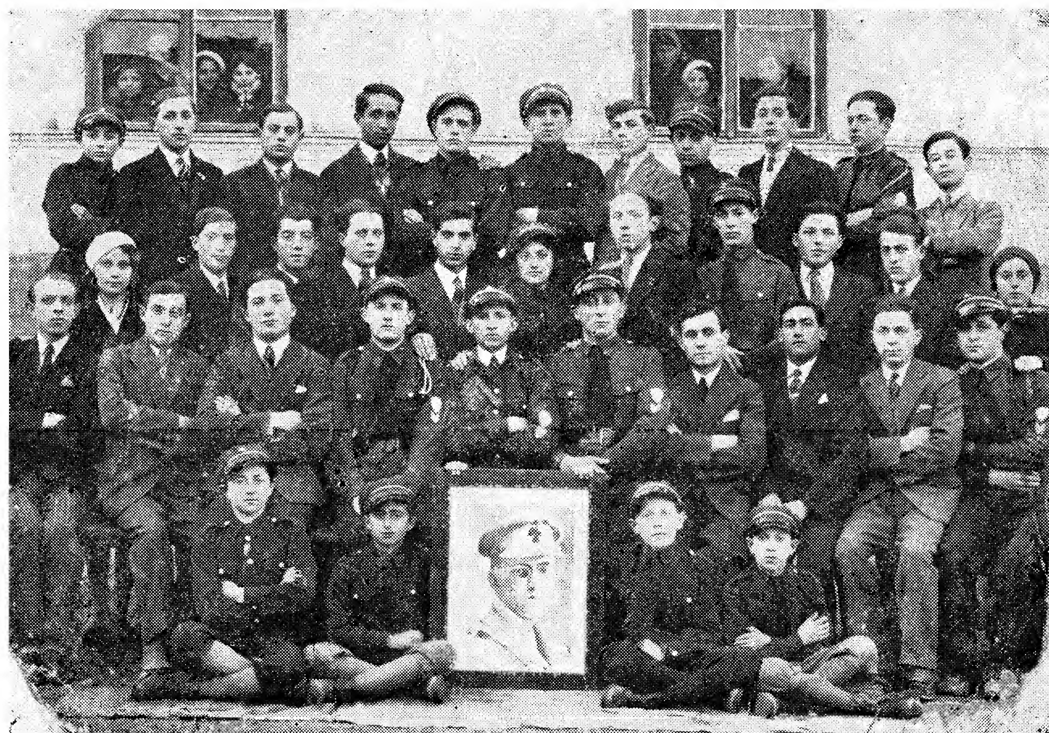
התנועה הרביזיוניסטית בז׳ולקיב

בשנת 1929 בזמן המאורעות בארץ־ישראל, נוסדו בז׳ולקיב הארגונים הציונים־רביזיוניסטיים א) בית״ר, ב) ברית הצה״ר, ג) „נורדיה". בין המייסדים היו: מנדל מצגר, משה ליינר ואברהם קנצ׳וגר והם אשר עמדו בראש הפעולות־בתנועה.

בית״ר היתה הסתדרות נוער חשובה בעיר, ניהלה פעולות תרבות ענפה, נתנה יד עזרה לנוער הדתי של קלויז־בלזא. משבר חמור התגלם בימים ההם בין בחורי הקלויז, מקצתם באו לידי הכרה שהגיע הזמן לצאת מד׳ אמות של הקלויז ולבחור להם דרך חדשה, לחדש את חייהם במדינה יהודית בארץ־ישראל לפי הרעיונות של זאב ז׳בוטינסקי. מקצתם התחילו לפעול בהסתדרות הרביזיוניסטית בחשאי, שלא יוודע הדבר להורים, היו גם חברים שהודיעו בגלוי ובאומץ לב על שייכותם לבית״ר.

חברי בית״ר היו מאוגדים בארגון טרום־צבאי פולני והשתתפו בקורסים לשמוש בנשק למען דעת פרק בהגנה כשיעלו לא״י, בה התחוללו התקפות של ערבים על הישוב היהודי. למרבה הצער רק מעטים מאד זכו לעלות ארצה וזה בגלל מיעוט רשיונות עליה שקבלה בית״ר.

„נורדיה" היתה קבוצת ספורט, ארגנה פעולות ספורטיביות שונות ובעיקר התחרויות בכדורגל עם קבוצות ספורט אחרות בעיר וגם עם ערים ועיירות שבסביבה. עם פרוץ המלחמה העולמית השניה נגוזו החלומות הנעימים והכל עלה באש המרצחים הגרמנים.

קן בית״ר בז׳ולקיב — שנת 1932

בתיה פלזנשטיין (צימלס)

קן–בית"ר בז'ולקיב

בשנת 1929 נוסד בעיר ז'ולקיב קן־בית"ר. ההתחלה היתה צנועה מאד וחברים מעטים נלוו אל הקן. לעתים היה בא שליח ההנהגה הראשית והיה ממריץ את החברים לפעילות ולהרחבת הקן.

במשך הזמן גדל הקן והתרחב. אני וחברתי סבינה גריידינגר נכנסנו בתור חברות בהמלצת אדלה שולץ. בקרנו בפעם הראשונה בקן שמשכנו היה בביתו של פלאפלר (Dom Zajezdny). בהנהלה היו החברים מצגר, שפריצר, פדר, תלמידים בבית־ספר התיכון.

שאר החברים היו: גילס, באבאד, קאנצ'וקר, ליברמן שלמה, בחורים שמוצאם מבתים דתיים, שנמשכו לבית"ר בתור תנועת־נוער ציונית, שהיה לה יחס חיובי לדת, לשמירת־שבת וקדשי האומה. הקן היה מחולק לכתות, לכל כתה מדריך או מדריכה מחברי ההנהלה. מפקד־הקן היה מנהל שיחות פעם או פעמים בשבוע, על נושאים שונים.

היה פעם מקרה מוזר, בשיחה של המפקד מנדל מצגר הסביר לנו בעיות אגרריות של האכרים הפולניים. הנושא

קבוצת בית"ר בז'ולקיב — שנת 1935

עומדים משמאל לימין: רפפורט יחיאל, גושס שלום, אופשוער שמעון, טריבר יעקב, קורצר יעקב, וגנר יואל, שטייגר חיים, קנצ'וקר אברהם, רייכמן יואל, פוקרד פנחס, קסלר אשר, ציגלר שמואל, פיש שמואל.

לא התאים לאידאולוגיה של הבית"ר והתחלנו לחקור את האיש ומעשיו ומצאנו בספריה ספרים זרים לרוחנו, ספרות קומוניסטית. לימים נאסר מצגר ע"י המשטרה בתור קומוניסט. במקומו בא קנצ'וקר. הקן הלך והתפתח ובלינו בו שעות נעימות מאד. עיקר השיחות היו ידיעת הארץ, שירים וריקודים עממיים. המפקדים השתדלו לנטוע בנו אהבה למולדת וכל חלומנו היה לעלות ארצה.

מדי פעם בפעם היו באים ממרכז „הגליל" של לבוב חברים להדריך את הקן: ד"ר אוקס, יהודה אורנשטין, ד"ר דונר, פישל שטנדיג, ד"ר פון־ויזל. אתם היינו מבקרים ב„קנים" קטנים בסביבה.

ד"ר דונר הקדיש הרבה זמן ומרץ לסביבה של ז'ולקיב. מטעם בית"ר נסעתי להכשרה טרום־צבאית לטטרוב. ההכשרה אורגנה ע"י המרכז, וכל סניף היה רשאי לשלוח כמה נציגים וגם אני נסעתי. מפקד המחנה היה מגיסטר בויקו. עברתי אל הפלוגה בקולומיה וממנה זכיתי לעלות־ארצה. הגיעו אלי ידיעות על התפתחות מתמדת של הקן בז'ולקיב. וידוע לי שבזמן השואה עמדו החברים בגבורה בתפקידים שהוטלו עליהם.

קבוצת נוער בית"ר בז'ולקיב

משמאל לימין:

וגנר יואל, פוקרד ישראל, טרייבר יעקב, רייכמן יואל, רפפורט יחיאל.

מאיר מלמן

החוג הדרמטי בז׳ולקיב

ז׳ולקיב עיר־מכורתי, בה ביליתי את שנות נעו־רי, אפופים רגשות וזכרונות, חרותה לנצח בלבי. הן לשם לא אחזור, שם לא אמצא עוד אדם. הכל נמחה מעל פני־האדמה, מכל שהיה הגוף והנשמה מאז, מן הזמנים שחלפו. אף השם שונה: לא ז׳ולקיב תקרא העיר, אלא נסטורוב.

ז׳ולקיב, עירם של כמה מגדולי־ישראל, שלאורם הלכו רבים, עיר בה נוסדו בתי־דפוס הראשונים ב־פולין, שהצטינה ביפי־נופה, בארכיטקטורה של תקופת־הרניסנס, עיר של נגודים; פולנים ואוקראינים. חסידים ומתנגדים, לעיר זו היה ביטוי מיוחד לה, „פרצוף" משלה.

בהיותי בפעם האחרונה בפולין, בשנת 1945, מ־צאתי בז׳ולקיב עיים וחורבות. אף בית העלמין ח־רב ומצבותיו ניתצו. שתתה עירנו את כוס־התרעלה עד תומה, בין שאר ערי פולין, בשעת השואה.

וכדאי הדבר, למען ידעו בנינו מעשי אבותיהם, להכיר פינה אחת בחיינו התרבותיים בז׳ולקיב:

חברי הלהקה הדרמתית בהנהלתו של מאיר מלמן — שנת 1935

יושבים משמאל לימין: לייביק פטרונטש, פרידקה פלשוס, מאיר מלמן, אולגה ליכטר, שמואל הניג־צאוזנר, גיזה לאנדאו, העשיל טנצר, רבקה לידה, מאנעק רייצפלד.

עומדים משמאל לימין: ברוך סידור, יצחק ליכטר, מלכה שוייצר, צבי לאוטערפכט, גיצ׳ה רייצפלד,

למטה: הלחשן (Sufler) כץ מאיר.

החוג הדרמטי, שנוסד בשלהי תקופת 1819—1918, השפעת החוג הדרמטי רבה היתה ובולטת בחיי ה־תרבות והחברה בעירנו, בתקופה שבין שתי מלחמות־ה־עולם. באותה התקופה התחוללה תנועה כזאת בגלי־ציה כולה, אין עיר שלא היה בה חוג מעין זה. אולם אפשר לקבוע, בלי ענייות יתר ולמען האמת, שה־חוג הדרמטי בעירנו היה מן המעולים והפוריים ב־חבל־ארץ זה. ואני, שכל חיי קודש לתיאטרון, ב־חרתי במקצוע זה, בו ראיתי שליחות ויעוד, ופעלתי רבות בכוון זה.

בהיותי עוד בגמנסיה נמשכתי אחרי הצגות ו־משחק דרמטי. ואחרי סיום למודי ובחינות־הבגרות, נתאספנו במסבאת־אנגלסברג (וויינשטוק) והחלטנו להציג מחזות, וזיכוני בתפקיד המנהל. באספה הש־תתפו האחים אלטמן, האחים טענצער, באסעכעס, מ. אונגער ואף כמה מבוגרים, ביניהם סנדר ליפשיץ וליב הירשהורן והתחלנו בפעולה.

המחזה הראשון שהצגנו היה „מלך ליר היהודי" של יעקב גורדין. השתתפו בו לפי זכרוני, גיזלה בענדעל, העלה אפפלשניט, משקא בינדעל, אברהם שווארץ, אברהם באסעכעס, סימקה טירק, מענדל אלטמאן וכמובן, גם אנכי. נחרת בזכרוני רושם ה־הצגה הראשונה ההיא, הראשונה להצגות בז׳ולקיב. באולם־הרקודים של משפחת בענדל, בשוק, הותקנה בימה מיוחדת במו ידינו, ההתרגשות בעיר היתה רבה, היתה חוויה והתעוררות, נאלצנו להציג את המחזה פעמיים, אנשים, נשים וטף רצו לראות את המחזה והשחקנים. אני הייתי אז בן 19 ושחקתי בתפקיד זקן מופלג, תנאי הבימה היו צנועים מאד. האיפור היה בידי הספר פריימאן, וזה לו הפעם הראשונה לבצוע מלאכה מעין זו. חסרו כל האביזרים, הנסיון והתנאים למשחק טוב, ובכל זאת עוררה ההצגה התלהבות בין בני־עירנו.

התלהבות השחקנים הצעירים, שמחת בני־העיר, יצרו אוירה של הערצה לחוגנו ומיד אחרי הצגת „המלך ליר היהודי" הכינונו מחזה שני: „האב" של סטרינדברג, שתורגם עבורנו במיוחד ע״י ראובן צי־מרמן. בהצגת המחזה השתתפה, נוסף על הקודמים, גם בראנקה שלאסער, דמות עדינה בעלת הבנה ע־מוקה לתיאטרון ושחקנות. היא גם היתה לאחד מ־עמודי־התווך של חוגנו. כשרונה בא לידי בטוי ב־תפקיד „לאה" ב„דבוק".

החוג הדרמטי גרם במישרין להנחת היסוד של „הקולטור־פראיין" („אגודה לתרבות") בעירנו. סייעו להתפתחות החוג, והצלחתו, כמעט כל שכ־בות העם בעירנו. בנוסף על הצעירים נטו גם ה־מבוגרים שכם להתפתחות החוג: הד״ר ראובן צי־מרמן, (מחובשי בית־המדרש, שעבר לתרבות אי־רופית), משה מיכאל ראט ואחרים. בזמן שבערים השכנות התקיפו „החסידים" את השחקנים, כינום בבוז „להטוטנים" („קאמעדיאנטשיקעס"), הראתה עי־רנו מדה רבה של סובלנות והבנה לחוג. בערים השכנות כינו את השחקנים „אפיקורסים" המסירים את העיר מ„דרך הישר" ובעירנו גם החרדים ומת־פללי ה„שטיבלעך" החרישו. במשך הזמן הוקם או־לם מיוחד בבית־היתומים, בהשתדלותם של המהנדס ליכטנברג ושמשון ליפשיץ, האולם היה מיועד ל־חוג ופעולתו.

החוג הדרמטי הלך מחיל אל חיל, אחרי ההצגות הראשונות, שההצלחה האירה להן פנים, הוצגו עוד המחזות: „הקמצן", „השחיטה", „מוטקה גנב", „דער דארפ׳סיונג" (בחור־הכפרי), „דער ווילנער בעל־בית׳ל" (בעל־הבית הוילנאי), „השדות הירוקים", „ימים ולי־לות", „הסופג סטירות־הלחי", „הרביזור", „המבול", „האילם" ועוד. מלבד אלו שהזכרנו השתתפו בהצגות ה־חוג: יהושע אינדק, גיצ׳ה רייצפלד, אולגא ליכ־טר, פרידקה פיש, גיזה לנדאו והרמאן ארמן שהת־מחה בדקורציה (תפאורה) בחוג.

לשבחו של החוג ייאמר, שבבחירת הרפרטואר, התחשב תמיד בערך הספרותי של המחזה ובאופיו התרבותי. לפיכך גם היתה רבה השפעתו בעיר ו־בזכותו הוקם ה„קולטור־פארייו", מוסד על־מפלגתי להפצת תרבות כללית ועברית, בעירנו.

אין אני מזכיר את שמותיהם של כל מי שהשת־תפו בחוג, בתורת חובבים, מהם יצאו לחו״ל, אולם רובם נשמדו בידי המרצחים, בימי שלטונו של היטלר ימ״ש.

על אחדים מהם כמה זכרונות: — אברהם באסכס, מצעירי החסידים הנאורים, שעוד לפני מלחמת ה־עולם הראשונה פרק מעליו עול מצוות והיגר לארג־נטינה בשנות העשרים.

מנדל אלטמן, כשרון עממי מובהק, לאחר שהתחתן עבר ללבוב וניתק את קשריו עם הבימה.

מאנשי האינטליגנציה השתתפו: ד״ר הרץ גלייך, רונק וואקס, מישקה בינדל וד״ר שלוסר שראו בה־שתתפותם בלהקת החוג מעין תחביב.

בין אותם שהצטיינו במיוחד בחוג ונתחבבו על הקהל היה אחי מיכאל מלמן, המתגורר בישראל, הוא היה בעל מרץ רב וידע לגלם טיפוסי אופי.

גוסטה דאמף הוסיפה נופך משלה לבמה בצורתה הנאה. סימקה טירק, אידה פייער ועטל אורלנדר, שאי־אפשר היה לוותר עליהן בהצגות שהועלו ו־הוכנו מראש.

לייביק פטרונטאש רכש את אהדת הצבור בגישתו הישירה במשחק. היו רבים וטובים מהם, כפי ש־אומרים בתאטרון: „שהורעלו״ באווירת התיאטרון ו„הרעל״ חדר לא רק ללבותיהם של השחקנים אלא גם ללבותיהם של העוזרים. יש להזכיר במיוחד את שמשון ליפשיץ שגילה מרץ רב ואת העסקן הציבורי הנדיב המהנדס וולף ליכטנברג, את אנשל סובל, משה אקר שדאגו לכך שחבריהם יהנו ויזכו לפרסום כשחקנים, הם הסתפקו בהנאה שז׳ולקיב עלתה לגדולה.

בשנים האחרונות, לפני פרוץ המלחמה, השתתפו בלהקה יותר צעירים מבני־הנוער הז׳ולקבאי וביני־הם: מלכה שוייצר, רבקה לידה, פרידקה פיש, אולגה ליכטר, ברוך סידור ועוד אחרים שלצערי את שמו־תיהם לא אזכור.

החוג עצמו לא היה מצליח למלא את תפקידו, אל־מלא האנשים שדאגו לאמצעים הטכניים ולאווירה הידידותית של שיתוף הפעולה. המהנדס ליכטנברג, שמשון ליפשיץ ויהושע צ׳אצ׳קס, שעשו מאמצים כדי שנקבל אולם בבית־היתומים שנבנה. ליפשיץ וליכ־טנברג עשו הרבה לשם הרחבת החוג שהפך להיות במרוצת הזמן „אגודת התרבות היהודית״ („הקולטור פאריין״), מוסד על־מפלגתי, שנתחבב על כל יהודי העיר, גם לאחר שיצאתי ללימודים וכשהתמסרתי למקצוע התיאטרון, התפתחה האגודה והתקיימה עד מלחמת העולם השניה. ייתכן, שפעולת החוג הדרמטי

הצגת „מוטקה גנב״ של שלום אש ע״י הלהקה הדרמטית בז׳ולקיב שנת 1935

משמאל: לידה רגינה, פטרונטש לייביק, רייצפלד גיצ׳ה, שוייצר מלכה, לאנדאו גיזה, מלמן מאיר.

נצטמצמה, אולם הפעילות התרבותית ותועלתה למען העיר בעינו נשארו. לפעולה התרבותית, ביחוד בת־חילתה, תרם הרבה ד״ר ראובן צימרמן, אולי הא־חרון מאותם שעברו מספסלי בית המדרש לפעולת תרבות אירופית.

מרובה היתה השפעתו של החוג הדרמאטי שנוצר בשנת 1919 והוא המריץ את אגודות הפועלים „פועלי ציון" (מימין ומשמאל) ליצור חוגים אף הן, אמנם, חוגיהם היו חלשים, אולם פעילים, והם גייסו נוער ומבוגרים למופעים תרבותיים, אחד מהם היה משה רוקער מפעילי „פועלי ציון שמאל" שהתמסר לעבודה משך שנים מרובות, וייתכן שהקריב את עתידו לעבודה הציבורית.

הזכרתי בקצרה, חלק מהעבודה התרבותית של ז'ולקיב בעשרים השנים שבין שתי המלחמות, זה היה אפילוג של שלוש מאות שנה של ז'ולקיב היהודית שנספתה על קידוש האומה.

וידעו נא בנינו המתחנכים בנסיבות אחרות ובס־יבות פוליטיות, תרבותיות וחברתיות שונות, ש־היינו ושנות נעורינו היו מלאי תוכן רב. על בנינו להרגיש שהם המשך לאשר היה קיים לפניהם.

הניה גרוברט (זינגר)

„אגודת נשים" בז'ולקיב

יכתבו ודאי רבות על אנשים ידועי שם, מגדולי התורה והתרבות בעירנו ועסקניה השונים, אולם אני מרגישה צורך נפשי לכתוב על קבוצת נשים צנועות בהליכותיהן וגדולות במעשיהן הטובים יום־יום למען עניי ונצרכי עירנו.

קבוצת נשים התארגנה ויסדה חברה, שנקראה „בקור הולים והכנסת אורחים". הפעולה הנ״ל היתה מושתתת על העקרון של „מתן בסתר", בהגשתן את הסעד לנזקקים בעירנו. נשי החברה לא המתינו עד שיבואו הנזקקים לבקש את הסעד, אלא גילו בעצמן את אותם האנשים, שהיו זקוקים לסעד חומרי ומוסרי, שהתביישו לגלות בעצמם את עניים לעיני כל, והעזרה הוגשה בסתר, והן קיימו יום יום את המצוה הנעלה המסורתית של „כל המקיים נפש אחת מישראל...".

בראש החברה הנ״ל עמדה הגב' לייצ'ה יולס הידועה בשם לייצ'ה בת פתחיה. היתה זאת אשה בעלת קומה נמוכה, וראש גדול המכוסה פאה נוכרית גדולה ממידת הראש, שעוד הגבירה את הרושם של ראש גדול ביחס לממדי גופה הקטן. והנה לה, באמת, ראש גדול מבחינה הרעיונות הנעלים, שעלו בה כמעיין המתגבר. היא היתה ברוכה בכח ארגוני רב ומרץ בלתי רגיל. ובכוח התכונות הללו הפליאה בהצלחתה להגשים מטרות נעלות שקהילתנו יכלה להתברך בהן. היא היתה הרוח החיה שבחברה, יסדה את החברה הפילנטרופית־וולונטרית הזו והיא גם הפעילה סגל נשים שהיוו גרעין לפעילות זו. ואלה שמותיהן של הפעילות: טוביצ'ה סובל, שרה אורלנדר, פייגה בודק־סובל, אסתר רחל מנש, שרה רחל ראד, שרה ליפשיץ, נשי משפחת חרי, ואמי מרים זינגר, כולן ניספו בשואה.

הפעילות הנ״ל קיימו לעיתים קרובות פגישות בביתנו, בהן נכחתי והכרתי לכן את פעלן. ביד לייצ'ה יולס היתה תמיד רשימה של נשים הרות מן הנצרכות, ובשביל כל אחת מהן הכינו ללידה חבילת־שי, שהכילה: 2 סדינים, חיתולים, מלבושים לתינוק, מאפה, ממתקים וסכום כסף במזומנים. בזה לא נסתיימה העזרה, אלא היה עיקוב מסויים אחרי היולדת ואם היה צורך בעזרה נוספת, חומרית או סעד רוחני, הרי לא משכו את ידן ונתנו עזרה נוספת. מלבד הנ״ל ארגנו ביקורים אצל חולים כרוניים ודאגו לתורנות בלילות, דבר שהוסיף עידוד לחולה והקלה רבה למשפחה העייפה. כמו כן הוגשה עזרה כספית לנצרכים, לקנית רפואות וכן עזרה אחרת. לפי הצורך.

פעולה מיוחדת במינה היתה העזרה לחולים יהודים בביה״ח הממשלתי. בז׳ולקיב היה בי״ח ממשלתי משותף לערים ראוא־רוסקא, עירנו, קוליקוב, מוסטי־ויעלקי וכל הסביבה הכפרית בת עשרות כפרים גדולים. הרוב הגדול בביה״ח היו חולים נוצרים, הסגל הרפואי, האחיות וכל העובדים היו גם הם נוצרים. אפשר להבין את מצבו הנפשי של יהודי חולה (כרגיל מזוקן עם פאות) אשר נקלע למקום הזה והיה צריך לשכב בסביבה חברתית זרה מבחינת המנטליות וגם עויינת. גם בעית הכשרות במוסד היתה בשביל החולים היהודיים בעיה ממדרגה ראשונה. בשביל חולי ז׳ולקיב לא היתה אף אחת מהבעיות הנ״ל בוערת, הואיל והמשפחות יכלו להביא לחוליהם אוכל כשר וגם להפיג את בדידותם, אבל לחולים שמשפחותיהם גרו בריחוק של 40 ק״מ, מז׳ולקיב, היתה בעית הבדידות של החולים והכשרות של האוכל בעיה חיונית. ואז קמה אותה אשה לייצ׳ה בת פתחיה ואירגנה מטבח כשר, השיגה רשיון מהנהלת בי״ח, והגישו 3 פעמים ביום אוכל כשר וטעים לכל יהודי חולה ששכב בבי״ח הנ״ל. למטרה זו נתקבלה מבשלת בשכירות, ונשים מתנדבות עזרו לפי התור לחלק את האוכל יום יום בין החולים, המפוזרים במחלקות השונות בבנין ביה״ח. בימי שני וחמישי בשבוע הלכתי גם אני עם דורה אורלנדר לחלק את האוכל במקום אמהותינו.

*
**

לא הרחק מבית החולים שוקם בית בן 4 חדרים ש־3 מהם שימשו מקום לינה לעוברי אורח עניים (החדר הרביעי שימש מטבח בשביל חולי ביה״ח הנ״ל), שנאלצים היו קודם לכן ללון על הספסל או על הרצפה בבתי הכנסת או בחצרות. מותר היה לכל עני ללון 2 לילות ללא תשלום. קל לשער מה פירוש גג לאביון גם אם זה רק ל־2 לילות, גם זה הוקם תודות ליוזמתה הברוכה של אותה אשה.

ליצ׳ה הנ״ל לא שכחה גם שישנם אנשים הזקוקים להלואה למטרות שונות, ויסדה קופה קטנה והעניקה הלואות לנצרכים בתשלומים נוחים וללא רבית.

מובן, שכל הפעולות היו קשורות בהוצאות כספיות ניכרות, אולם לא אשה כמו לייצ׳ה בת פתחיה תיבהל ע״י קשיים כספיים. היא מצאה דרכים משלה להשגת אמצעים כספיים ע״י רכישת תורמים קבועים, אשר מדי חודש בחדשו שילמו סכומים קבועים לקופה ולצורך זה עבד שמש מיוחד כגובה, חוץ מהמתנדבות שאספו תרומות בחתונות, במסיבות ובשמחות. היא אירגנה כעין קרנאבל־פורים לצורך איסוף כספים. היא העלתה דמויות כמו אחשורוש, מרדכי והמן, רכובים בחוצות העיר על סוסים נהדרים ומקושטים, ועוד כל מיני מסכות, ו„פורים שפיל״ להנאתם של הילדים והמבוגרים כאחד.

כל הפעולה הזו התנהלה עד פרוץ המלחמה העולמית האחרונה, אך גם בזמן שלטון הסובייטים בשנת 1939־1941, לא פסקה פעילות האגודה הנ״ל והחלה לפעול בשטח נוסף שבא כתוצאה מהמלחמה, דהיינו פליטים, אשר נסו בבהלה מהשטח הכבוש ע״י הנאציים ברבבותיהם ומהם מצאו מקלט כמה מאות פליטים יהודים בעירנו. ברובם היו הפליטים מחוסרי אמצעים והיה צורך לתת להם קורת גג, ועזרה ראשונה אחרת. אורגנו מטבחים, חולקו בגדים ודאגו לאכסנם בבתים פרטיים, כי משכנם הזמני הראשון היו בתי כנסת ובתי מדרש. לא שכחו את אותם הפליטים גם אחרי שהוגלו לסיביר. נשלחו להם חבילות מזון ובגדים, כמו כן מצות לחג הפסח. וכל הפעולה הזאת נעשתה שוב בנצוחה של לייצ׳ה הנ״ל. מרצה וחיוניותה, אפשר היה לראות בזמן כבוש העיר ע״י הגרמנים, כמעט עד הרגע האחרון של חייה לא פסקה פעילותה למען הביא עזרה לנצרכים. במסירות נפש אספה בגיטו מזון אצל אלה שהמזון היה מצוי וחילקה אותו בין המרודים, עד שהשיגה הגורל המר יחד עם כל הקדושים שנספו בשואה.

טובה אלטשולר (אייכל)

בית הספר בהנהלת נזירות בז'ולקיב

בעירנו היה קיים בית ספר יסודי בהנהלת נזירות. מוסד זה נחרת עמוק בזכרוני כך שעדיין אני יכולה לתאר לעצמי את כל הנעשה בתוך חומותיו של המוסד, של כל חדר וכל פינה, כאילו בקרתי בו אמש.

שני בתי ספר יסודיים היו בז'ולקיב, אחד נוהל ע"י העיריה, השני, בו למדתי אני, היה ביה"ס לבנות בהנהלת נזירות. היה זה בנין בצבע לבן בן קומתיים, בפנים חדרים מרווחים, מסביב לבית גן מטופח ונקיון מופתי שרר בכל המוסד ומסביבו.

במוסד שררה אוירה מיוחדת של משמעת, קפדנות, סדר ונקיון. היתה זאת תוצאה של הופעתן המיוחדת של הנזירות, של הריח הנפלא שנדף מכתלי המוסד שהטיל עליך פחד מסויים ויראת כבוד.

את יומי הראשון בבית הספר ביליתי מתחת לספסל כשכולי אחוזת אימה למראה הנזירות בשמלותיהן החומות הארוכות, בסינריהן בצבע חום־כהה עם שביסיהן המעומלנים הלבנים ועל כל הלבוש תלוי צלב גדול, מכסה את חזיהן. במרוצת הזמן התרגלתי אליהן. הן היו מורות טובות שהשליטו בכיתה סדר, משמעת ו... אנטישמיות.

לא פעם שמענו מפי הנזירה את הכנוי: „יהודיה מזוהמת", אך מה שנוגע ללימודים היו הן אוביקטי־ביות, מבלי לקפח אף פעם תלמידה יהודיה. כשהצטיינה בלמודים, תעודתן היתה תעודת אמת ללא משוא פנים. כשהתלמידות הנוצריות התפללו תפילת הבוקר שלהן, כשפניהן לעבר פסלה של האם הקדושה, ראשיהן מורדים ואצבעות ידיהן שלובות. נצטוינו אנו היהודיות לקום ולעמוד עמידת דום במשך כל זמן

גן־הילדים היהודי הראשון בעיר ז'ולקיב בהנהלתה של ברוניה כהן (עומדת מצד שמאל)

התפילה. היינו 8 תלמידות יהודיות בין כ־30 נוצריות, היווינו מיעוט נבדל, מבודד ובלתי אהוד. בהפסקות היינו נוהגות לאכול ארוחתנו בחורשה שליד ביה"ס כשהנוצריות יושבות בנפרד, מרוחקות מאתנו. לא שותפנו בהצגות הכיתה. די היה שנכתים פעם מחברת בכתם זעיר ומיד זכינו לכנוי „ז'יד" — יהודון.

הלימודים בבית ספר התקיימו גם בשבתות, אבל היהודיות לא בקרו בשבתות. ביום ראשון היה יום שבתון כללי ובאופן כזה נהנינו משני ימי מנוחה בשבוע. האנטישמיות היתה גוברת בכל פעם יותר ויותר. בשנת 1918 עם שחרור פולין הורמה גם גאותנו הלאומית והתארגננו ב„השומר הצעיר". כל אחת מאתנו היתה גאה ששייכת לארגון זה. זה היה שלבנו הראשון להתעוררות יהודית־לאומית ציונית, אשר הביאה אותנו בסופו של דבר לארץ ישראל.

צילינה קונינסקי (ליספלר)

בית היתומים בז'ולקיב

„בית היתומים היהודי" בז'ולקיב, ברחוב לבובסקה היה אחד המוסדות הצבוריים החשובים בעיר. המוסד הוקם ב־1920 והיה נועד לקליטת ילדים יתומים או יתומים־למחצה, שהוריהם מתו או נהרגו בשנות המלחמה. בועד המפקח של בית־היתומים השתתפו כחברים פעילים: איגנאץ פיש, איזידור צ'אצ'קיס, ברנרד קסלר, פונדיק, ילמאן, והכט. בראש הועד עמד היועץ פיש והמוסד נקרא „בית היתומים היהודי ע"ש איגנאץ ורוז'ה פיש". בית־חוילה נאה נרכש והותאם לצרכי המוסד: חדרי־שינה מרווחים, חדר אוכל, אולם, חדרים למורים, מטבח וכו'. בחצר המדושאת והמוריקה היו בניני המינהלה ודירת המפקח.

למוסד נתקבלו כ־60 חניכים (נערים ונערות), רובם יתומים מאב ואם ומיעוטם — יתומים למחצה. הילדים היו לרוב מוזנחים, נחותי־תזונה, נרגשים מפחד, ובקושי הסתגלו לתנאים החדשים, למשמעת המוסד, לנקיון וכד'. אולם, לאחר זמן קצר במוסד, נעשו בני־בית בו, צהלו והיו למשפחה גדולה אחת.

המנהלת הראשונה היתה גב' רייך מלבוב, בעלת נסיון וידע בפדגוגיה. חמחנכת היתה סטיפניה מיימון, הממונה על המשק — רבקה דויטשר, ועובדות־עזר היו משפחת ינובסקי. גם הילדים עזרו במשק, בהתקנת הגן, בפקוח על ילדים קטנים בגילם, בתקון לבנים וכד'.

כל הילדים בקרו בבית־ספר עממי, ואחרי גמר למודיהם בו, הלכו הנערות לבית־ספר מקצועי (סניף לבית־הספר של גב' ד"ר קלאפטין מלבוב) בו למדו מקצועות ריקמה, תפירת לבנים וכו'. הנערים למדו כשוליות אצל בעלי מלאכה, והמוכשרים בהם הלכו ללמוד לגמנסיה. התנאים הכלכליים הטובים, הפקוח הנכון בחנוך ובריאות, השגחת הועד וחבריו, יצרו אוירה נוחה להתעוררות שמחת נעורים במעון, והילדים מצאו בו מקום לפתח את כשרונותיהם ולקשור יחסי ידידות ולשכוח את הגורל המר של יתום בחברה.

הילדים חונכו ברוח המסורת היהודית, שמרו כל חג ומועד, וביחוד זכרו לערוך את הסדרים בפסח, שהוזמנו להשתתף בהם חברי הועד ואורחים. היו עורכים טיולים והצגות שהיו למאורעות תרבותיים בעיר. באירועים השתתפו באופן פעיל בני הנוער של העיר: זיברט לימד ריקודים, גב' אפפל — הקראות, ב. אפפל ופונדיק לקחו חבל במופעים, ההכנסות הוקדשו לעזרת ילדי המוסד וחנוכם.

לאחר שנים התחלפו המנהלים, ונתמנתה כמנהלת — סטיפניה מיימון, אשה גלמודה שעבדה כל ימיה במסירות במוסד. בשנת 1936 נפסקו התמיכות של

התקציב מחוץ־לארץ והמוסד עבר כלו להחזקתו ע"י הקהלה היהודית והיה זקוק לתרומות שאספו חברות הועד. המצב הכלכלי של המוסד הורע מאוד; אכן, רבים מחניכי המוסד התבגרו ולמדו מקצוע ויכלו לעזוב את בית־היתומים, אבל מצבו החמור לא הוטב והתקציב לא הספיק להחזקתו. למרבה הרע נוספה עוד העובדה, שהועד שפעל במסירות כה רבה בשנות קיומו הראשונות התפרק בגלל סכסוכים בין חבריו. רק בודדים מחברי הועד נשארו בפעולתם עד הסוף, והם קסלר, גב' הכט ועוד.

כל נטל הדאגות והקשיים נפל על המנהלת גב' סטפניה מיימון, שהתאמצה להחזיק מעמד ברוב מרץ ומסירות. במצוקה הכספית נאלצה לפטר את כל צוות העובדים, וניהלה לבדה את כל המשק, ורק הילדים עזרו לה במשימה זו.

לבסוף לא נשארה לה אפשרות גם לכסות את הוצ־אותיה, אך היא לא עזבה את משמרתה, וכדי להבטיח לילדים את קיומם בצמצום, מכרה את תכשיטיה ואת הפסנתר (שהיה כל רכושה). בתנאים כה קשים עזרה לחניכים רבים לגמור את חוק הלמודים ולצאת את המוסד כאנשים בעלי עמדה וערך, שעמדו כעצמאים בהיים, הקימו משפחות, ונקשרו בקשרי נאמנות ל־מנהלת־אמא זו.

דמות צנועה ושקטה זו של גיבורה־מחנכת, אם ליתומים, צמודה לעד בזכרון המעטים שנשארו בחיים אחרי אימי המלחמה, ולא ישכחו את טוב־לבה ומסי־רותה המופלאה —

יהיו נא השורות המעטות זכרון לסטיפניה מיימון, בהערצה.

טיפוסים בסימטאות ז'ולקיב

בתיה פלזנשטיין (צימלס)

בית ספר מקצועי לבנות

בז׳ולקיב היו, אחרי מלחמת העולם הראשונה, ילדים רבים שנתיתמו מהוריהם ונשארו ללא אמצעי קיום. בעזרת ה„ג׳וינט" האמריקאי הוקם בעיר מוסד לקליטת יתומי המלחמה — „בית היתומים". הבית שמש לא רק בית־מחסה ליתומים, אלא היה גם בית־תרבות כללי, בו התקיימו הרצאות של אישים שונים, שהוזמנו על־ידי תנועות־נוער השונות. היות שהיו שם במה ואולם גדול שמש הבית גם תיאטרון ללהקות שהגיעו מחוץ לעיר של שחקנים חובבים מקומיים שהודרכו, בין היתר, ע״י השחקן הדגול מאיר מלמן.

הרוח החיה של בית היתומים (מחוץ להנהלה) היו שתי האחיות מימון, הבכירה ביניהן היתה המחנכת הפדגוגית של המוסד והשניה נהלה את משק הבית.

כעבור שנים, כאשר ילדי בית־היתומים גמרו את הלמודים בבתי ספר היסודיים, התעוררה השאלה, מה הלאה? כיצד להוציא ילדים בלי מקצוע לעולם הרחב?

בי״ס מקצועי לבנות בז׳ולקיב ע״ש ד״ר ציצילה קלפטין — (מופיעה בשורה השלישית, הששית מצד שמאל) שנת 1932

הבנים מצאו, איך שהוא, סידור מתאים, לא כן הבנות. הוחלט, איפוא, אחרי לבטים ודיונים רבים ובהתיעצות עם האשה הדגולה הגב׳ קלפטין (מנהלת בית הספר המקצועי לבנות בלבוב) להקים בית ספר מקצועי בז׳ולקיב. הגב׳ קלפטין הבינה את ערך המקצוע לבן אדם וביחוד לבנות ובעיקר לאלה שנשארו בודדות בחיים, ונחלצה לעזרתנו וקם בית הספר המקצועי בעירנו, היחידי באזורנו, אחרי לבוב.

יום פתיחת בית הספר השאיר עלי רושם כביר. באולם הגדול של בית הספר התאספו אנשי ההנהלה וכל הבנות מבית היתומים. באו גם הרבה בנות, בוגרות בתי ספר עממיים, אשר חשבו לעלות לארץ ישראל וראו לנכון ללמוד מקצוע כדי לחיות מיגיע כפיים.

אחרי הפתיחה הרשמית למחרת, התחילו הלימודים הסדירים. באולם הגדול, ובו מספר מכונות תפירה (תרומת יהדות אמריקה), ישבו על יד כל מכונה בנות יהודיות שהודרכו ע״י מורות יהודיות. במוסד היו מורות לריקמה, לגזירה ולתפירה, שהיו חניכות בית הספר המקצועי בלבוב, מיסודה של הגב׳ קלפטין.

אחרי הצהרים למדו תאוריה. תוכנית הלימודים כללה שפה עברית, מתימטיקה, היסטוריה יהודית, ספרות, תורת החמרים, אזרחות, התעמלות וזמרה. מכשירי ההתעמלות במוסד היו משוכללים ביותר. המורים של בית הספר היו סטודנטים באוניברסיטה של לבוב, במשך הזמן הלך חבר המורים והתרחב.

שעות הבקור בבית הספר נשארו בלתי נשכחות, עשרות בנות למדו יחד, בבית ספר יהודי, באווירה חופשית, דבר שהשרה הרגשה נפלאה. טרטור המכונות בישר לנו כבר אז חיים חדשים בארץ (על השואה המתקרבת אף אחד לא חשב).

זמן הלימודים בביה״ס ארך 3 שנים. בסוף שנה שלישית נערכו בחינות הגמר. בבחינות המחזור הראשון השתתף מפקח פולני של מחלקת החינוך הממשלתית והתוצאות קבעו את גורלו של בית הספר. מבחינות אלה יצאנו בהצלחה רבה, והמפקח אישר למוסד זכויות מלאות.

קבוצת תלמידות עם חבר מורים של ביה״ס המקצועי לבנות

יושבים משמאל לימין: צימרמן אברהם, נייהויז סבינה, קצ׳קה לאורה, מנקס זופיה, אקסלרוד רבקה.

עומדות: ציימר נינה, אפרוימוביץ׳, אליפנט גניה, ויטלין מינה, ברש חנה

א י ש י ם

ר' נחמן קרוכמל *)

רבי נחמן קרוכמל (רנ"ק), ה„מורה נבוכי הזמן", נולד בתחלת ימי ה„השכלה העברית", בז' באדר שנת תקמ"ה בעיר ברודי שבמזרח גליציה. אביו, שלום קרוכמלניק, היה אחד מעשירי העיר, סוחר ההולך לרגל עסקיו לברלין וללייפציג. בברלין ראה את משה בן־מנחם (מנדלסזון) ואת דוד פרידלנדר תלמידו, אך את בנו נחמן חנך בדרך החנוך של שאר הנערים בימים ההם בגליציה: היה מלמדו תלמוד ופוסקים, והנער הצטיין בהם בחריפותו היתרה. מטבעו היה נחמן שואף לדברים נשגבים ונעלים וכשהתקרב אל דב גינצבורג, סופר ההשכלה הראשון בגליציה, אשר דר בברודי, נמשך גם הוא אל ההשכלה. במלאת לנחמן י"ד שנה השיאוהו הוריו אשה מעיר ז'ולקיב, הסמוכה ללבוב, והוא עבר אל העיר ההיא, לגור בבית חותנו. שם התודע אל המורה בבית הספר ליהודים, שהוקם מטעם הרשות באוסטריה, ברוך צבי ניי, ובביתו מצא ספרים רבים, שקרא והגה בהם בשקידה גדולה. הוא דרש אחר־כך הרבה בספרי פילוסופיה ובספרי „קבלה". בני עירו לא הבינו לרוחו והוא טמן את מחשבותיו ורגשותיו בחדרי נפשו. הוא העמיק חקר ופניו נפלו מרוב הגות ובשרו כחש. ידוע־חולי היה וחלש ובני עירו אמרו, כי „הקליפה" אחזה בו ורוח רעה בעתתו, על־כן הוא קורא בספרים היצוניים. אולם רבים מבני־העיר כבדו אותו וראו בו את איש־המעלה.

בלבוב, שם יצא לדרוש ברופאים, מצא אנשים צעי־רים, שחשקה נפשם בחכמה. בצעירים האלה מצא תל־מידים וחברים מקשיבים, שנתפרסמו אח"כ וחברו ספ־רים חשובים, ביניהם היה שלמה יהודה רפופורט (שי"ר), ממיסדי „חכמת ישראל" החדשה, אך בחכמה הראשית, אשר עסק בה, בפילוסופיה, לא מצא גם ביניהם שומעים, והוא שב אל עירו ומקומו כלעומת שבא, הוגה את מחשבותיו בלבו ומטייל בפרדס החכמה, מתענג על זיו האור או מתענה ומצטער על האור הסתום.

בהיות קרוכמל בן ל"א שנה יצא חרם בלבוב נגד המשכילים החדשים, מבני בריתו. הקנאים בקשו אז דבר, שבכחו להבאיש ביושבי העיר גם את שמו של קרוכמל. הם העלילו עליו, כי נתן ידו אל הקראים, בהעתיקם מכתב שכתב לחכם קראי, אשר גר בכפר הסמוך לז'ולקיב. קרוכמל ירא אז לנפשו, כי לא יוכל לשבת מעתה במנוחה בצל החכמה, והוא כתב אגרת התנצלות לאחד מידידיו. האגרת הזאת נדפסה ב„שולמית", שנדפסו בה גם מאמרים עבריים, ושמע קרוכמל וחכמתו נודעה אז ברבים, אם כי לא חתם את שמו מפורש על האגרת שנדפסה.

בימים ההם יצא קרוכמל מסתר חדרו והתחיל לעסוק במסחר, במשך שנים היה גם אחד מפרנסי־העדה ומראשי הקהל בז'ולקיב בכל זאת קבע עתים לתורה ולחכמה. הוא התודע אז לפילוסופיה של הגל החדשה, וצלל במעמקיה הרבים והאפלים, למד הרבה וגם לימד. אנשים צעירים לימים היו מתאספים בביתו ומבקשים מפיו חכמה, והוא היה מלמד ומסביר להם ככל אשר שאלו ממנו. גם חכמים מובהקים מבין חבריו ותלמידיו, שנעשו בינתים ידועים ומפורסמים בעולם, היו באים אליו מלבוב ומיתר הערים והיו יושבים בביתו ימים ושבועות, מפתו אכלו וממימיו שתו ועסקו עמו בתורה ובחכמה. דרכו היה ללמד את תלמידו ולשוחח בתורה את אוהביו וידידיו בלכתו עמהם לשוח בשדה לפנות ערב. העיר ז'ולקיב הרים סביב לה וגבעות, ומעל אחת הגבעות נשקפו חרבות היכל־הצידים של מלך פולין ין סוביסקי, אשר בחר לו עיר זו למושב־הקיץ. האגדה מספרת, כי סוביעסקי, בעמדו על הגבעה הזאת

*) מתוך חבורו של פ. לחובר על „מורה נבוכי הזמן".

ובהשקיפו ממנה על הארץ שמסביב קרא: „הא ראי!״ (הנה גן־עדן). על חרבות היכל זה של מושל בעוז עמד הפילוסוף היהודי ונשא מדברותיו על העולם העובר והעולם הקיים, על זה, שכל מה שאנו רואים לפנינו הכל חולף ועובר ואין לו קיום נצחי. נצחיות יש רק לרוח, למחשבה. החכמים המספרים על־דבר הטיולים האלה פיהם לא פסק מהלל ומרומם את התענוג הנפלא הזה.

קרוכמל לא פרסם אז עוד דבר מפרי חקירתו העמוקה, ואף לא רשם, כנראה, את הדברים בספר. מלבד טרדותיו במסחרו ובהנהלת־העדה וחולשת־גופו, שמנעו אותו מכך, נמנע מזה גם מטעמים פנימיים. הוא התכונן כל ימיו לעבודה מחקרית גדולה ומקיפה ונדמה לו תמיד, כי אינו נכון עוד, כי חסר הוא עוד ידיעות, וגם הכנה יסודית, שיטתית. תלמידיו וידידיו פצרו בו להעלות את דבריו על הנייר וללא הועיל. גם אחד המשכילים העברים הראשונים מבאי בית־מדרשו של בן־מנחם, החכם מנדיל לפין, שהיה אז בן שבעים שנה, פנה אליו בתוכחת־מוסר: „מה הועילה לנו השמש בהדרה — לולא הפיצה קרניה? מה הוסיפו לנו נביאי אל וקדושיו, אשר רוח ה׳ נוססה בם, לולא הביעו אותה גם אל קטני־רוח, לולא סבבו בשוקים ורחובות ויקראו בלי חשך: קרבו בנים, שובו, שמעו דבר אלהים חיים! כמה עמלו הישרים ההם וכלו כחם למען פתח אוזן ערלה, — ואתה, אשר נקל לך להאיר לעמך מחדר משכבך, אם האחז עט־סופר, אתה תאסוף ידיך? — שא־נא עיניך וראה: שם הרים גבוהים יתבקעו, למען ישתפכו מקרבם מעינים משיבי־נפש; פה תפתח הארץ פיות לאין מספר להוציא לחם לשבע; שם עצי־פרי יתנו פרים והיו למאכל לבני־אדם; פה תתפשט חבצלת ותתאמץ לצאת בכליל יפיה לשמח עין עובר והריחו בריח ניחוח — והאדם לבדו יעשה רק לנפשו?״

כל דברי־ההתעוררות האלה לא הועילו, ורק כשהתקרב קרוכמל אל שנת החמשים לחייו וראה את ימי הזקנה הולכים ומתקרבים, אז נגש להעלות את דבריו על הכתב. הוא החליט אז לחבר ספר מקיף וכולל, שבו יורה דרך לנבוכי הזמן. למופת היה לו בזה הרמב״ם בספרו „מורה נבוכים״. כמוהו אמר גם הוא להורות את הדרך ממבוכת האמונה אל אמונה צרופה, כשם שקרא לספרו.

את המבוכה של נבוכי הזמן ראה קרוכמל בזה, שנעדרה מהם האמונה הנכונה. האנשים רואים כאמונת אמת את זה שהם רגילים בו מימי נעוריהם, ולכן מי שמתחיל לכפור באמונת־הנעורים כופר על־ידי כך גם באמונה, ואלה הדבקים באמונה רוצים למצוא סעד וסמך לכל אמונת־הנעורים, והם עמלים בדבר ללא צורך וללא תועלת. הדרך להציל את האדם מן המבוכה הזאת היא דרך האמונה הצרופה, האמונה שיש בה גם מן התבונה.

קרוכמל משתדל להוכיח בפרקים („השערים״) הראשונים מספרו, כי האמונה והתבונה קרובות זו לזו בשרשן ואין אמונה בלי תבונה. האדם הוא משכיל בטבעו ובלי שירגיש בזה הוא עוסק כל היום בהיקשים ובמסקנות שכליות, וזהו אופן תפיסתו בדברים, וגם המאמין, שאיננו רוצה כלל לשאול, לחקור ולדרוש, שואל וחוקר ודורש, כי זה טבעו של האדם. אין הבדל בין המאמין הפשוט ואיש־התבונה אלא זה, שהמאמין עושה זאת בלי ידיעה ובלי הכרה, ולכן אינו עושה זאת בשלמות, בעוד שאיש־התבונה שואף אל השלמות, שואף לדעת את הדברים ידיעה ברורה ולהכיר אותם הכרה ברורה. על המאמין להיות איפוא גם משכיל ויכול הוא להשכיל באמונתו ולהגיע לידי אמונה צרופה.

ההשכלה והחקירה טבעיות הן לאדם, ולכן גם כל ספרי הדת והדינים מלאים אותן. החכמים הקדמונים קבעו כללים ומדות בבאור הכתובים ואופני הוצאת הדינים, וכן יצרו להם מושגים כוללים על־דבר המותר והאסור. כל הדברים האלה מראים עד כמה עסקו בחקירת הענינים ובהבדליהם הדקים, ההגיוניים והמחשבתיים. ולא רק החכמים והמלומדים עסקו בזה. כי־אם גם המון המאמינים. במשנה ובגמרא ובמדרשים אנו מוצאים כמה מאמרים, שיש להכיר בסגנונם כי הם דברים הרגילים בפי רבים ופתגמים המוניים, והם מראים על תהיה וחפוש ובקשת תשובות על שאלות שכליות או מטפיסיות. האדם הוא איפוא משכיל בטבעו ומלא מבוכה פנימית, ההולכת עוד וגדולה בהמשך העתים. מה יעשה איפוא האדם להמלט מן המבוכה הזאת, הנמצאת תמיד בלבו? אין עצה לדבר אלא החקירה העמוקה, לתפוס את הדברים בצדם הפנימי, התיכוני שלהם, ולברר אותם באופן זה. אין אמת אלא אחת, המאמינים מרגישים בה והחוקרים

הוקרים על־אודותיה ואין עצה אלא להגיע אליה.

בפרק הששי מספרו מראה קרוכמל, כי כל אמונה דתית היא אמונה ברוחני, בדבר שאיננו גשם ואין לגשם וגוף תפיסה בו, אלא לשכל. נמצא, כי כל בן־דת מאמין בשכליות. יתרים עליו בני הדת הישראלית, שאסור עליהם כל סמל של האלהות וכל פסל וכל תמונה, יען כי האלהות שלהם כוללת את כל הרוחניות של העולם ואין כל מה שבעולם יכול לסמל אותה. יסוד הדת הזאת הוא, כי הרוחני יצר את כל הגשמים ואין לכל הגשמים קיום בלעדיו. הם כולם אובדים וכלים במשך הזמן, ורק הוא קיים לעולם ועד. הדת הזאת עומדת איפוא כולה על מושג נעלה, רוחני כולו, על מושג של התבונה העליונה, שדורות רבים עברו גם על החקירה עד שהגיעה אליו; יסוד הדת הזאת הוא איפוא האמונה בכח העליון של התבונה וכל יהודי מאמין במושג העליון הזה של התבונה.

בזה נבדלת הדת הזאת מיתר הדתות ונצחית היא בזה — דבר שקרוכמל עוסק בו בפרק „גוים ואלהיו", השביעי בספרו. קרוכמל מיסד על יסוד זה את נצחיות ישראל. ישראל הוא נצחי, מפני שהרוחני שלו, שהוא מאמין בו, הוא נצחי, הוא „רוחני מוחלט", בלי כל צל של הגלמה והגשמה, בלי כל גבול וכל גדר. תכלית קיומו ויסוד קיומו של כל דבר וכל עם הוא להבהיר איזה צד של רוח העולם. אומה זו, היונים למשל, את רוח התפארת, אומה אחרת, הרו־מאים למשל, את רוח הגבורה, ואם הצד הזה כבר מואר ונגלה, אז אין כל תכלית עוד בקיום הגשם הזה של האומה, ואין כל יסוד לו, והגשם הזה מתפרד ליסודותיו והולך ואובד בחיק הקוסמוס. אולם לא כן האומה הישראלית. עליה להשקיף ולהבהיק את כל הרוחניות כולה שבעולם, את „הרוחני המוחלט", שהיא מאמינה בו. נמצא, שהיא נצחית כמו שנצחי הוא אלהיה, אין־סופית היא, כמו שאין־סופי הוא אלהיה.

את הדבר הזה מראה קרוכמל בשלשה פרקים שערים מספרו בהיסטוריה העברית. שלש הן העתים, או הזמנים, שקרוכמל רואה בחיים הטבעיים של כל אומה ועם. הזמן הראשון הוא מועד הצמיחה והגידול לאומה. הזמן השני הוא מועד העוז והמפעל, הזמן השלישי הוא מועד השיתוק והכליון. סדר־זמנים זה הוא הטבעי לכל אומה, ומפני שהוא טבעי לכל הוא טבעי גם לנו. אלא, כשאנו מגיעים אל המועד הטבעי האחרון, מועד השיתוק והכליון, אנו שבים תמיד לבראשית, שבים לצמיחה חדשה, ועוד פעם מתחדשים עלינו שלשת הזמנים הללו, וכך עד אין סוף. את זמן הצמיחה והגידול הראשון באומה העברית רואה קרוכמל מאברהם אבינו עד משה, שבסוף הזמן הגיע העם להכרת אלהות („מעמד הר סיני"). משנכנס ישראל לארץ התחיל הזמן השני: מועד העוז והמפעל. הוא נמשך עד סוף ימי שלמה. במשך הימים האלה הגיע עם ישראל לידי חבור והתאחדות: בני־ישראל נקשרו על־ידי הממלכה ועל־ידי העבודה במקדש אחד. אחרי מות שלמה התחילה הירידה. בא הפרוד בין השבטים; הממלכה היתה לשתי ממלכות. על־ידי הפרוד הזה בא העם לידי עבודה זרה. רבו אז המריבות בעם והריגת המושלים, ביחוד בממלכת אפרים. הירידה הזאת נמשכה עד חרבן הבית הראשון והריגת גדליהו בן אחיקם. לפי ראות עין אי־אפשר היה עוד לקוות, כי אחרי הפזור הנורא ההוא יבוא עוד חבור ותהיה עוד תחיה אחרי שעצמות העם נפזרו על פני הבקעה, אך באה הרוח אל לבות המפוזרים והנדחים ועצם קרב אל עצם. זאת היתה צמיחה בפעם שנית, שהיתה שונה מן הצמיחה הראשונה בזה, שהיתה רוחנית ביסודה. חיי העם לא היו תלויים עוד באדמה במדה זו שהיו תלויים בה בימי הבית הראשון. הקשר היה מעתה רוחני ביותר: „לא בחיל ולא בכוח, כי אם ברוחי, אמר ה' צבאות". זמן הצמיחה והגידול בפעם שנית נגמר עם כבוש הארצות על־ידי אלכסנדר הגדול. אז מתחיל מועד העוז והמפעל בפעם שנית, כי מאז היתה עליה והתגברות לאומתנו, ששרשיה היו בארץ וענפיה התפשטו בכל הממלכות והערים מסביב, שנכבשו בידי אלכסנדר. בימים ההם היו אנשי הכנסת הגדולה, שהשלימו את העבודה הרוחנית הגדולה של עזרא הסופר. בימי המועד הזה היתה התקוממות החשמונאים, שנצחונם המדיני היה גם נצחון רוחני. הזמן הזה נמשך עד מות אלכסנדרה אשת אלכסנדר ינאי בן הורקנוס. מאז התחיל בפעם שנית מועד הירידה והכליון. הוא התחיל, כמו אחרי מות שלמה, מן המחלוקת בין הורקנוס ואריסטובלוס, ונמשך המועד הזה עד כבוש ביתר והריגת רבי עקיבא. אחר־כך בא עוד מחזור שלישי של שלשה מועדים. מועד הצמיחה והגידול התחיל שוב בימי

רבי יהודה הנשיא, מועד העוז והמפעל התחיל שוב עם ההשכלה הערבית שהתפשטה בעולם. אז עמדו בישראל גאונים גדולים, סופרים, חכמים ומשוררים, ונמשך הזמן הזה עד מות הרמב"ם והרמב"ן. מאז התחילה שוב ירידה, שנמשכה עד שנת ת' לאלף הששי.

בכל הפרקים־השערים האלה נתן קרוכמל את היסוד הפילוסופי לבקורת ההסטורית, שהוא מתחיל בה אחר כך בספרו, בקורת המסורה הדתית וצרופה. מהבקורת ההסטורית הזאת הספיק לתת רק מעט, רק פרקים אחדים, אבל המעט שנתן כולל הרבה מאד. ביחוד כולל הרבה הפרק־השער על־דבר יסוד ההלכה, התורה שבעל פה, שהיא עיקר המסורה הדתית. גם אחרי יסוד האגדה ובאור המקרא שבתורה שבעל־פה נמשך קרוכמל בחקירתו. כמו כן אחרי הקבלה ודרך הנסתר ביהדות. לאחד החכמים הגדולים שלנו בימי־הבינים, אברהם אבן־עזרא, שדרך הכתיבה שלו היה הרמז והסוד, הקדיש קרוכמל פרק גדול בספרו האחרון, שקרא אותו בשם „חכמת מסכן".

סגנונו של קרוכמל הוא חריף ויחד עם זה הוא נשגב ומרומם: מלא סמלים נעלים ופיוט מחשבתי. יש בו הרבה מיסודות הסגנון של הפילוסופיה העברית בימי־הבינים, אך יש בו גם הרבה מבטאים ובטויים של הנסתר העברי, של ה„קבלה". כמו ב„קבלה" יש בו הרבה רמז וסוד. בכל השכלתו החריפה ינק קרוכמל יניקה פנימית עמוקה מעולם הדת והאמונה והיה קרוב אליהן.

השפעתו של קרוכמל גדולה מאד על כל החוקרים וחושבי־מחשבות שבספרות העברית מזמנו עד היום. בתקופת הרומנטיקה הלאומית שבספרותנו לוקחו רעיונותיו ומחשבותיו של קרוכמל על־דבר נצחיות ישראל וניטעו על קרקע אחר, יותר רחב, הנראה לעין רואים. הרעיונות של „עם עולם" ו„עם הרוח" הם פרי גרעיני־המחשבה שזרע קרוכמל. השקפתו על ההיסטוריה העברית נכנסה לתוך יסודות השקפתם של ההיסטוריונים העברים הגדולים והפרק שכתב על דבר יסוד ההלכה היה ליסוד לספרים גדולים, שנכתבו אחר־כך על־דבר השתלשלות ההלכה והתורה שבעל־פה. וכך היה החכם הנסתר הזה למורה גדול כ„מורה נבוכים" בשעתו.

קן "השומר הצעיר" — 1927

א׳ יערי

אגרת משנת השחרור *)

(יוצאת לאור מגוף כתב-היד)

כותב האגרת ר׳ צבי הירש חיות (נולד בשנת 1805 ונפטר בשנת 1855), היה מן המעטים שזכו לשתי שולחנות, שולחן התורה ושולחן החכמה. הוא היה רב מפורסם וכותב תשובות לרבני ישראל בעניני הלכה ודין וזכה שחידושיו בעניני הלכה יידפסו שנים רבות אחרי מותו בשולי ש״ס וילנא, ועם זה היה ממניחי היסודי ל״חכמת ישראל ולבקורת מדעית של מקורות ספרותנו ונודעה ידידותו עם ר׳ נחמן קרוכמל. משפרצו בעקב מאורעות 1848 המחלוקות בין האדוקים והמשכילים בגליציה, הלך הוא בשביל הזהב, התרחק מן הקיצוניים שבשני הצדדים והתקרב יותר למשכילים המתונים. מקבל האגרת ר׳ חיים נתן דעמביצעד (נולד בשנת 1821 ונפטר בשנת 1893), היה אף הוא מאותו שורש, דיין בעיר קראקא המעטירה ועם זה מראשוני ההיסטוריונים של גולת פולין. ספרו „כלילת יופי״ אבן־פינה היא לתולדות ישראל בפולין. האגרת היא גם עדות אהבה נאמנה בין שני חכמי ישראל בדור שאינו רחוק כל־כך מדורנו.

ב״ה יום ה׳ פרשת שמיני תר״ח לפ״ק פה זאלקווא

לכבוד ידידי ורב חביבי בחירי רצתה נפשי הרב החריף ובקי החכם השלם המפואר כש״ת מו״ה חיים נתן דעמביצער נ״י בק״ק קראקא יע״א.

יקרתו בצירוף תשובתו היקרה אלי בנדון שני ר׳ יהושע בן חנני׳ הגיעה בהיותי בשוקי בראי כי הייתי בע״מ (בעיר מלוכה) ווינא חוה שמונה ימים שבתי פה, והנה דבריו ראיתי והתבוננתי כי כלם אהובים כלם ברורים כלם ראויים להוציאם לאור עולם. והנה לעת עתה אני טרוד מאד לכן אין בידי להעלות על הכתב מה שיש לדבר בזה, ולעתות הפנאי אקוה כי יפור־

רסמו בדפוס כאשר הודעתי לו זאת כמה פעמים. והנה בע״מ ווינא ראיתי את הרב החכם השלם מו״ה יצחק מיזעש הכהן נר״ו מעירו, כי הי׳ אצלי איזה פעמים, ושמחתי בו כי הנהו איש חכם ונבון והוא מאוהבי רו״מ, ועל ידו שלחתי לרו״מ ד״ש ותשואת חן על הס׳ שו״ת רבינו יהודה בן הרא״ש שנדפס מחדש בבערלין אשר שלחו רו״מ אלי לתשורה. וכן בהיותי בדרך פגעתי את הנגיד ר׳ פנחס לייפציג מעירו ושאלתיו בשלום רו״מ וספר כל טוב ממנו, ואנכי בקשתיו שיפרוס בשלומו ובשלום תורתו, וכן הגיד לי שמוליך עבורו ספר ירושלים ח״ג לתשורה מאת ידידינו החכם מו״ה יעקב בודק נ״י מלבוב. —

עתה באתי בפרטות במכתב זה ליתן לרו״מ תודה ותשואת חן על הבעריכט אשר שלח לי מן המאורעות אשר עברו בעירו, כי שמעתי סיפורים שונים, ואתמול נקראתי אל האדון הגדול הקרייז הויפטמאן לבוא לפניו והעתקתי לפניו את הסיפור מן המאורע משפה העבריה לשפת אשכנז, והוטב מאד בעיניו. —

היום דרשתי באספת עם וזקניו בבית הכנסת הגדולה דפה, לכבוד הפקודה החדשה קאנסטיטוציאן אשר נתן לנו הקיסר למנה, ודרשתי כפי אשר עלה על רעיוני בהשקפה הראשונה בלי שום עיון מקודם כדרכי תמיד ועלתה בידי לדרוש דבר בעתו — ע״ד המדרש שיר השירים סוף פסקא נגילה ונשמחה בך. כתוב זה היום עשה ה׳ נגילה ונשמחה בו, אמר ר׳ אבון אין אנו יודעין במה לשמוח, אם ביום, אם בהקב״ה, בא שלמה ופירש נגילה ונשמחה בך, בך בתורתך, בך ביראתך. והכוונה כי באמת צריכים אנו להודות כי בהרבה ענינים מצב הדור הוטב מכאשר לפנים, ובכל יום צעדה החכמה למעלה, ובפרט במה שנוגע לחכמת המדינה והנהגת העם, עלתה

* נדפס ב„דבר״ גליון 3927 כ׳ ניסן תרצ״ח 22.4.1938.

החכמה צעדות הרבה למעלה, וכבר הגיעו עד הלום אשר כל הלאומים שונאי נפשינו מבקשים מן הקיסר יר"ה, להיטיב מעמדינו, לפרוק עול גלות מעל צוארנו ולהכשירנו לכל התעודות המיועדות ליתר העמים, ולא יה' נשמע עוד שום הבדל והפרש במה שנוגע למצב המדיני בינינו ובין הלאומים. ואולם אף כי אין להכחיש כי הזמן עשה את שלו, בכ"ז רק יד ה' עשתה זאת, ולולי השגחתו ית"ש לא יאומן שיהי' שינויים זרים ונפלאים כאלו, בלי שפיכת דם הרבה, וזה לפני חמשים שנה אשר החלו הצרפתים להרוס בממשלה שלהם והסירו את הבורבונס מגבירה, ראינו כי מלאו את עיר פאריס וכל מדינות צרפת דם נקי מפה לפה, וראבעספיערר, דאנטאן, מאראט, הרגו יותר מן ד' מאות אלפים איש, לא כן עתה לא נהרגו רק מתי מספר, זולת זה כל איש על מקומו יבוא בשלום. וגם שני אנשים מאחב"י הוקמו על למשול שמה, ואח"ז במדינות אשכנז כמו ביארן, זאקסען וגם במדינות הקיסר לא נשמע קול צוחה וקול פרץ, והקיסר יר"ה בעצמו נתן לעמו מתנה שיקחו גם השרים ללשונותיהם חבל בממשלה, ומי היה עולה זאת על דעתו לפני עשרים יום שיתרצה הקיסר לדבר זה, אין זה רק כי יד ה' עשתה זאת, ופלגי מים לב מלך ביד ה' לכל אשר יחפץ יטנו, ורק לקב"ה אנו צריכים להודות כי הוא קורא הדורות מראש, והוא סובב רצון המלכים שירחוש לבם למען עמם להטיב מצבם, וזהו כונת המדרש אין אנו יודעים במה לשמוח אם ביום, היינו כי העת צעדה למעלה, ומאותה סבה הענינים התמוהים אשר נתהוו בזמנינו, או כי נסבה בהשגחה פרטית, לכן בא שלמה ופירש נגילה ונשמחה בך, היינו בקב"ה, ולו אנו צריכין להודות ולהלל על כל הטוב, והוא העיר את לב הקיסר יר"ה להשגיח על עמיו, כי עד כה סבבוהו היועצים הרעים אשר לא נתנו אותו להיות נדרש למבוקש עבדיו בעת אשר שמו בו מגמתם להטיב מנת חלקם, וכאשר נדחו אותם היועצים ממצבם אזי יכון בצדק כסאו, וזהו כונת הכתוב הגו סיגים מכסף ויצא לצורף כלי, היינו אחר הצריפה יצא ענין שלם כלול בהדרו, כן אם הגו רשע לפני מלך שאם יסירו איש כזה מן המלך אזי יכון בצדק כסאו. והארכתי עוד ביתר ענינים הנוגעים בזה, ומנהלי העדה רוצים לקבעה בדפוס בשפת אשכנזי ואפשר אהי' נדרש לכתבה בלשון אשכנז — אז אין להאריך. והנני שולח לר"מ רצוף פה ע"י הדיליזאנץ שני עקסעמפלארען מבוא התלמוד עם דרכי הוראה לתשורה, ויהי' לבו נכון ובטוח כי תוך ימים אחדים אי"ה אשים עין עיוני על דבריו הנחמדים, ומפני נחיצת הדיליזאנץ וטרדותי כי רבו לקצר אני צריך ידידו נצח הדורש"ת באהבה עזה

צבי הירש חיות חופ"ק זאלקווא והגליל

הנה את הקונטרס מנחת קנאות נגד הרעפארמער אשר חברתי זה ג' שנים שלחתי לרו"מ באמצעת ידידנו המופלג חריף ושנון מו"ה מאיר ליב לאבוואהל נ"י מעירו. ובלי ספק כבר בא לידו, ומלתי אמורה עמה כי רומכ"ת והרב החריף החכם המפואר מו"ה יצחק הכהן מיזיש נ"י מקראקא יביאו הקונטרס הלז תחת כור הבחינה, ואחרי חריצת משפט, אדע אם להוציאו לאור עולם או להטמינו בחיקי, ואפס קצהו ראיתם שמה, וכלו לא ראיתם כי ההגהות מפלפול ודינים להלכה ולמעשה עודם צפונים תחת ידי, ועל כל זאת יראה רומכ"ת איך ידעתי כל דרכם ותנועותיהם, ואיך ידעתי אחרית דבר מראשיתו, כי מיד אחר ועד פראנקפורט דמיין הייתי בקונטרס הזה כמתנבא, כי אפשר ועד ברעסלוי, יבא לידי גמר, ואחר זה לא יהי' לאל יד הפושעים לעשות עוד ועד אחד, וכן הי' באמת כי נתפזרו החטאים האלו בנפשותם, ואין לקבצם למקום אחד, א"ז הנני מצפה לתשובתו על המוקדם ידידו נצח.

צבי הירש חיות

ש״י עגנון

יד יוסף *

עתה אספר מקצת מעשי זקננו הגאון ר׳ יוסף יוזפא חמיו של זקננו הרב הגדול ר׳ משה בנו של זקננו הגאון ר׳ מרדכי מארדוש זצ״ל.

זקננו הגאון העצום ר׳ יוסף יוזפא ברבי שמואל הלוי היה חריף ועמקן. לא היה כמותו בדורו בכל הארץ. הוא היה יורד לעומקה של הלכה ויודע לברר וללבן כל דברי חז״ל כעמר נקי ולפרש כל סתום בלשון ברורה. לכך היו באים מקרוב ומרחוק לבקש תורה מפיו עד שתפס ישיבה גדולה. כמעט רוב חכמי דורו היו מתלמידיו.

שני ספרים הגיעו לידנו מחיבוריו של אותו גאון, ספר אחד חידושים בגפ״ת על שלושת הפרקים הרא־שונים שבמסכת בבא מציעא וספר אחד על יורה דעה חלק ראשון. ספרים אלו הם שיירי שיירים של חידושיו הרבים על כל הש״ס כולו, שפגעה בהם יד הזמן ואבדו מן העולם או ששלטו בהם ידי זרים כשעזב את ביתו שבזאלקווי והלך לק״ק בראד.

בבראד חיבר חיבור גדול על מסכת יבמות וקרא לו שם מאמר יבמה. וכבר שיבחוהו חכמי בראד לאותו הספר. לא הניחו לשון של שבח שלא קלסוהו בו. ואף הוא אבד בידי בנו דודנו הגאון ר׳ נתן צבי הלוי שהיה אב בית דין של ק״ק טורטשין ואחר כך אב בית דין של ק״ק ראווי שהיתה פתאום לשריפת אש ונשרף בכלל העיר אותו הספר עם כתביו של אותו גאון.

מכאן ואילך פסק זקננו מלהעלות את חידושיו על הנייר, שנדמה לו כאילו מעשיו אינם רצויים חס ושלום. ברם זכורים תלמידיו היקרים לטוב שבחמלתם עליו ועל תורתו כתבו את חידושיו בספר ובתוכם חיבור שלם על מסכת נדה. ואף זה לא ידענו היכן הוא.

כל אותן השנים שהיה זקננו שרוי בק״ק בראד היו להם לאנשי זאלקווי געגועין עליו והיו מזכירים אותם הימים שהיה רבם הגאון שוכן בתוכם ויושב בישיבה מעוטף בטלית ותפילין ולומד שיעור עיון בתלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים עם בחורי חמד הבאים מרחוק ומקרוב לבקש תורה מפיו אחר שעשו להם שם בחריפות ובקיאות (עיין זכרון בספר לר׳ מאיר הלוי לטריס). וכשהיו טובי העיר מתכנסים להתייעץ על עסקי עירם היו מתייעצים על רבם הגאון להחזירו לעירם ולהחזיר העטרה לראשם. לסוף נתכנסו כל גדולי העיר רבנים ונגידים פרנסים ומנהיגים לעלייה הגדולה הסמוכה לחצר בית הכנסת והוסכם במעמד כולם בצירוף כמה בעלי בתים בעלי תורה לנסוע אצלו לק״ק בראד ולקחת אותו בדברים. בחרו מביניהם שלושה אנשים גדולים שקיבלו עליהם את הדבר. נסעו אצלו ולקחו עמו דברים עד שנתרצה להם וחזר לזאלקווי בשביל חיבת עיר מולדתו. עשו לו ישיבה גדולה ושוב התחילו באים מכל המדינה לבקש תורה מפיו והוא לא מנע פרי שכלו מלחדד לב תלמידיו. ובראשם שני תלמידים יקרים, שניהם כאחד טובים, הרבנים המופלגים החריפים והבקיאים יראים ושלימים הרב ר״ש מלבוב ומוהר״א בנו של הרב של הובנב. הם הם חיזקו את ידיו להשאיר לו שארית מעט מן החידושים שחידש, שלא ישתכח שמו חס ושלום בעולם הזה ושיהיו שפתותיו דובבות לעולם הבא, כמו שאמר ר׳ יוחנן בפרק האשה רבה (יבמות צז א) כל תלמיד חכם שאומרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דובבות בקבר. אף הם אותם שני תלמידיו היקרים הכניסו עצמם בעול החיפוש וקבצו חידושיו על שלושת הפרקים הראשונים שבמסכת בבא מציעא וכן חידושיו בהלכה לתוספות בשיטות הש״ס המפוזרים, לחבר אותם

* מתוך הספר „עלי עי״ן" הוצ׳ שוקן, ירושלים, תשי״ב.

לחיבור. ועשה זקננו ציונים על דרך אלף בית מפתחות מפתחות. וכל מי שמביט בספר רואה שכולו אמת לאמיתה של תורה.

ומרוב שמחתו על חיבורו כתב זקננו הגאון זצ״ל שיר הודיה, ליוצרי אשתחוה ואקוד, שעזרני לסיים פרק המפקיד, כך לטוב יזכר ויפקוד, אותי בתורתו להיות שוקד, ובזכות העוקד והנעקד, נזכה לראות בביאת הרועה והנוקד.

והאריך ימים זקננו הגאון ר׳ יוסף יוזפא ונפטר בשיבה טובה בתוך קהל עדתו קהל זאלקווי ושם מנוחתו כבוד.

ספר

יד יוסף

חלק ראשון

חיבור נחמד על מסכת בבא מציעא · ועל כמה סוגיות במסכת ההוא פלפול עמוק · למסיק שמעתתא אליבא דהילכתא · צלל במים אדירים · והעלה מרגניתא טבא · הוקם על מי מעינות התלמוד והפוסקים · אשר נשא ונתן באמונה : כבוד הרב הגאון המנוח המפורסם בחריפתו ובקיאתו · זקן ויושב בישיבה · הרביץ תורה בכמה קהלות · והורה הוראות בישראל · העמיד תלמידים הרבה · מוה׳ יוסף יוזפא הלוי זצלה״ה בהרב המנוח מוה׳ שמואל זלה״ה מק״ק זאלקווא :

בשנת ויתן אותה על יד יוסף לפ״ק :

בדפוס של הרב התורני הנגיד המפורסם מוהר״ר מאיר זאב מאירהאפער :

Jad Joseph 1 Theil

Reimpr. 26 August 1828 bey Moses Meyerhoffer in Zolkiew 1829

וזה נוסח מצבתו

יום א׳ כ״ב טבת תקפ״ז לפ״ק, אבדו כלי המלחמה, ונסתמו מעיינות החכמה, יוסף הוא המשביר לכל עם ה׳ מלחמה של תורה, ויצא שמו בכל הארץ, גדולי עולם ילדו על ברכיו, יוסף זקן ויושב בישיבה, צדיק ועניו מי כמוהו מורה, פה מפיק מרגליות יושב ודורש ומחבר בתורה, אליו ידרשון מאפסי ארץ׃ רוח אלהים, מאוד נורא, אדמו״ר הרב הגאון המובהק רבן של בני הגולה, מופת הדור נר ישראל עמוד הימיני פטיש החזק המפורסם מורנו הרב יוסף יוזפא זצ״ל׃ יצאה נשמתו מתוך עומק הלכה בקדושה ובטהרה׃
תנצב״ה׃

אסמיך לזה סיפור שסיפר לי הרב המצויין ר׳ שמעון אפרתי שהיה אב בית דין של ק״ק בנדר ועתה הוא מרביץ תורה בירושלים, ששמע מפי הרב ר׳ יוסף קליגר מורה צדק מבובריק, תלמיד מובהק של הגאון

ר׳ יוסף שאול נתן זון ז״ל. פעם אחת ישב אותו גאון ולמד עם תלמידיו יורה דעה הלכות טריפות. כשהגיע לסימן לסעיף קטן א רצה להגיה שם דברי הט״ז שקשה להולמם. אמר לו תלמיד אחד, ראיתי בספר יד יוסף להגאון ר׳ יוסף יוזפא מזאלקווי פירוש נכון בלא צורך להגיה. ולא רצה ר׳ יוסף שאול לעיין שם, שלא היה מעיין בספרי גאוני דורו ולא בספרי גאוני הדור שקדמו לו. והרי רוב הספרים שנדפסו בימיו יש עליהם הסכמה ממנו, ואפילו הגהות והערות משלו, אלא כשהיו מביאין לפניו ספר לשם הסכמה היה פותח במקום שפותח ומחדש מה שמחדש והמחבר מצרף לספרו את חידושי הגאון כדי להשביח את מקחו. חזר אותו תלמיד וביקש מרבו שיעיין שם. נטל את הספר והביט בו והיה קורא והולך. לבסוף עמד על רגליו ואמר, בבקשה מכם אני עושה אתכם בית דין ובפניכם אני מבקש מחילה מאותו גאון. עוד סיפר לי הרב ר׳ שמעון אפרתי משמו של הרב ר׳ יוסף קליגר, שביקש ר׳ יוסף שאול לחבר ספר על בבא מציעא, כדוגמת הספר ים התלמוד על בבא קמא לדודו הגאון ר׳ העשיל אורין שטיק. לאחר אותו מעשה לא זז ר׳ יוסף שאול עד שקרא שאר כל חידושיו של ר׳ יוסף יוזפא. לאחר שסיים כל הספר יד יוסף על בבא מציעא אמר, חיבור נאה מזה על בבא מציעא אין בידי לעשות.

זאב זהר

ר׳ איציקל ז׳ולקיבר *)

(בקלויז חב״ד־ברסלב, בלבוב)

ברח׳ פלטבנא 4, בלב הרובע היהודי בלבוב מאחורי בית הכנסת „חדשים״, נשמע באמצע היום קול זמרה ורקודים של חסידים הרוקדים ושרים בדבקות עצומה פסוקי תהלים, שירות ותשבחות. זה היה בית מדרשו של ר׳ איציקל ז׳ולקיבר, הנקרא קלויז חב״ד־ברסלב.

יהודים שעברו את גבול רוסיה—גליציה, ונסעו להשתטח על קבר רבם ר׳ נחמן מברסלב באומאן, תחנתם הראשית היתה לבוב, ואכסניתם, ביתו של ר׳ איציקל מז׳ולקיב, מביתו היו מתכוננים לנסוע לאומן ואליו היו חוזרים. בגליציה כמעט ולא נמצאו חסידי לובאוויץ או ברסלב, חוץ מיחידים, לפיכך היו כינו־סיהם שהתקיימו בבית מדרשו של ר׳ איציקל ז׳ולקיבר מאורע מעניין ומיוחד במינו.

ר׳ יצחק המכונה ר׳ איציקל ז׳ולקיבר, היה אדם מופלא, עסקן ובעל מחשבות, בקי בתורת הנגלה והנסתר. נולד בשנת 1840 בעיר ז׳ולקיב במשפחת ת״ח המתיחסים למשפחת הבעש״ט. לא נודעו דרכי למודו. בבחרותו עבר את הגבול הרוסי ונסע לקפוסט, ובמשך 3 שנים למד תורה וחסידות אצל בעל „צמח צדק״ האדמו״ר ר׳ מנדל מליובאוויץ, הצטיין בתורה והיה מתלמידיו החביבים. ר׳ איציקל חזר הביתה ובעל „צמח צדק״ נתן לו במתנה, כאות אהבה, כמה כתבי יד של ספריו וגם ספרים רבים. ר׳ איציקל העביר את הכתבים והספרים דרך הגבול הרוסי, דבר שהיה כרוך בקושי ובסכנות־נפשות ממש.

כל ימיו עסק ר׳ איציקל בתורה ובעבודה, ושינן לעצמו ולמקורביו את האימרה: העולם הזה אינו אלא פרוזדור לעולם הבא, לכן חייב כל אדם להרהר במעשיו ולהתקין את עצמו להכנס לטרקלין.

בבית־מדרשו היה דורש בכל שבת ומועד ובעת שמחת מצוה. בימי הזכרון של אדמו״רים ושל חב״ד, היה דורש ולומר בפרקי „תניא״ וחסידות חב״ד, הקפיד על דברים שבין אדם לחברו. היה עוזר לכל אדם חרדי או חפשי, גוי או יהודי, עשיר או עני, לא הסתכל בפני אשה ואפילו בפני נכדותיו, אך היה עוזר גם לנשים. ופעם היה מהלך ברחוב ופתאום מעדה אשה עמוסה סלים ונפלה על הקרח, מיד ניגש והגיש לה עזרה.

בבחרותו בהיותו בז׳ולקיב, הכיר את ר׳ נתן תלמידו של ר׳ נחמן, ומפיץ תורתו, שבא לז׳ולקיב להדפיס „לקוטי הלכות״ א״ח יורה־דעה עם לקוטי מהר״ן, ושם התודע לחסיד הברסלבי ר׳ ישראל הלפרן מטאר־נופול, ישב בלבוב זמן רב, והדפיס את ספרי ר׳ נחמן מברסלב. הוא היה מבאי ביתו של ר׳ איציק׳ל, התידד אתו והפך למעריץ נלהב של תורת חב״ד. נפטר בלבוב בח׳ אדר תרפ״ו. בפטירתו נסתלק גם כבודו של הקלויז ונדם קולם ושירתם של הנוסעים לאומן.

ר׳ איציקל כתב בצוואתו שיעבירו את כל ספריו וכתבי־היד לספריה המרכזית של ישיבת לובאוויץ בווארשה, ולהתיעץ בגדולי חסידים, אם כתביו ראויים לדפוס... ואם יסכימו ידפיסו הם את כתביו, וכן ימציאו את כתבי היד של „צמח צדק״ ז״ל לידי הרב מלובאוויץ כי הוא היורש להם. לא זכה האיש שספריו יודפסו. כנראה שלא היה מי שיטפל בזה. וכך הלכו לאיבוד ספריו יחד עם ספרית הישיבה במלחמת העולם השניה.

תשוקתו לעלות לארץ־ישראל היתה עזה. כל ימיו הצטער שאין ביכולתו לנסוע לאה״ק. בשנת 1918 עשה הכנות לנסוע לא״י, אולם לא הצליח לעלות.

* הרשימה של ז. זהר הינה מתוך כרך „לבוב״ בהוצאת „האנציקלופדיה של גלויות״ תשט״ז 1956.

ר׳ יצחק איזיק מז׳ולקיב *)

בשנת תצ״ז נפטר רבי יצחק איזיק מזולקבה.

גאון ומקובל, חבר ורע להגאון בעל תבואות שור. אם כי רבי יצחק היה צעיר ממנו במספר שנים, לא זזה ידו מתחת ידו, ונפשו היתה קשורה בנפשו של ה„תבואות שור״. שני הגאונים עסקו יחדיו בהוראה, ואהבה עזה קשרה אותם.

רבי אברהם בנימין קלוגר מברודי, נכדו של רבי יצחק איזיק, מספר מגודל אהבתם ומקשרי הידידות שלהם: פעם אחת חלה ה„תבואות שור״, רופאיו יעצוהו לצאת למקום מרגוע לשאוב אויר צח ונקי. באותו פרק זמן חלה גם רבי יצחק איזיק, ואחד לא ידע ממחלת חברו. מחלתו של רבי יצחק גברה, וכתוצאה מסי־בוכים שונים נפטר פתאום בדמי ימיו, חצי שנה לפני פטירתו של בעל „תבואות שור״.

פטירתו הפתאומית עוררה אבל כבד בכל ערי ישראל, שכן גדול הדור היה, ושמו הלך לפניו כמורה הוראה בישראל. מובן כי את דבר פטירתו העלימו מה„תבואות שור״, ועל שאלותיו התדיריות לשלום חברו, קיבל תמיד תשובה מתחמקת, מבלי שירגיש בדבר. מספר ימים לפני פטירתו נכנסו אליו ראשי העיר לבקרו. בבואם שאל אותם פתאום: האם רבי יצחק איזיק חי? והם השיבו לו: כן.

שמע תשובתם התרגז ה„תבואות שור״ ואמר: הפעם אני יודע ששקר אתם עונים בי, הנה עומד על ידי רבי יצחק איזיק ומבקש ממני שאקבר על ידו... ראשי הקהל השתוממו ותמהו איש אל רעהו, אך לא ענו דבר.

אחרי פטירתו הלכו אנשי החברה קדישא לחפש קבר לרבם הגדול על יד קברו של רבי יצחק איזיק, אך בגלל צפיפות המקום לא ראו כל אפשרות לקיים את צוואת רבם. אולם ראש החברה לא התיאש ולקח בידו את המעדר וניגש לחפור קבר סמוך לקברו של רבי יצחק איזיק, וראה זה פלא! ככל שהעמיק חפור הרגיש במו עיניו איך שהמקום הולך ומתרחב עד שהושלמה חפירת הקבר. אז ראו ונוכחו כי קדושים הרעים בחייהם, ואף במותם לא נפרדו.

עד לשואה הצביעו על קברו של בעל תבואות שור על יד קברו של רבי יצחק איזיק.

הניח בן גדול הדור הגאון רבי יהודה אהרן קלוגר אב״ד קומרוב, אבי הגאון רבי שלמה קלוגר מברודי.

בעל „שם הגדולים החדש״ כותב עליו: המאור הגדול הצדיק יסוד עולם קדוש יאמר לו, אבי הרב המאוה״ג הצדיק חסידא ופרישא המקובל, מוהר״ר יהודה אהרן זצ״ל אבד״ק קאמרוב במדינת פולין, אבי הרב הגאון הגדול המובהק מאור הגולה מו״ה שלמה קלוגר ז״ל מברודי.

בית הארקדות בסגנון הרנסנס האנגלי
בכיכר ה״רינעק״ (המאה ה־17)

*) נדפס ב„שערים״ ט״ו שבט תשי״ח, 9.2.1958.

ר' אלכסנדר שור *)

בשנת תצ"ז נפטר רבי אלכסנדר ברבי אפרים זלמן שור מז'ולקוב, בעל „שמלה חדשה".

מגדולי ההוראה בישראל, גאון וחריף, מצאצאיו של רבנו יוסף בכור שור, שהיה מבעלי התוספות. מימיו לא שימש ברבנות, אם כי שמו יצא בכל העולם לעמוד ההוראה, וקהלות גדולות ונכבדות ביקשו למנותו למורם ורבם, סירב בכל תוקף לקבל עליו איזו רבנות שתהא. הוא ישב בעיר ז'ולקובה, והתפרנס מיגיע כפיו, ועסק בתורה מתוך עיון רב.

בעולם הרבני והגאוני נתפרסמו ספריו „שמלה חדשה" על הלכות שחיטה ובדיקה וטריפות, ועל ידי ספרו „תבואות שור", המבאר את מקורם של הדינים ומפלפל בהם, והספר „בכור שור" על מסכת חולין.

רבי יוסף תאומים בעל פרי מגדים כותב עליו בחיבורו: מפני שראיתי שרבינו נר ישראל, הגאון המובהק בעל תבואות שור, אשר הוא לנו לעינים בהלכות אלו, וכל דבריו הם קילורין לעינים, חקר קצת בזה, בהלכות טרפות הוא הולך בעקבותיו ומפלפל בדבריו כדברי אחד הראשונים.

החיד"א כותב עליו: חיבר שמלה חדשה ותבואות שור, ונדפס בזאלקווא שנת תצ"ג, והוא ספר נפלא על שחיטה וטריפות, וענינים בש"ס ופוסקים. והרגיל בו עיניו יחזו כי העמיק בעיון ישר ובקיאות גדולה, וחידש כמה חידושי דינים. וספר תבואות שור, פירוש וביאור רחב על שמלה חדשה בפלפול עצום, ורב תבואות בכח שור. ומחדש נדפס ספר פרי מגדים על חלק ש"ע יו"ד, ושם מהלל ומשבח להגאון הנזכר, מקצת שבחו.

אחריו קמו שני הגאונים המפורסמים רבי אברהם דוד אב"ד בוצ'ץ, בעל „דעת קדושים" ורבי דוד שלמה אב"ד סרוקה, בעל „לבושי שרד" ופירשו את דבריו ביתר ביאור.

אמו של רבי אלכסנדר, היתה בתו של הגאון רבי סנדר בנו של הגאון רבי מאיר אב"ד בריסק, שהיה חתנו של הגאון רבי יעקב תמרילש, נכדו של רבי שלום שכנא מלובלין.

באחת מההוצאות הראשונות של הספר „תבואות שור", צוייר בשער הספר שני ציורים. למעלה צורת יהודי בעל שיבה יושב ועוסק בתורה, ולמטה שור גדול עם שתי קרנים גדולות ותחתיהם רשום: „בכור שורו הדר לו".

ר' אלכסנדר סנדר נפטר בז'ולקובה. על מצבתו כתוב:

מצבת אבן יקרה· הי קרנא דתורא
קבורה, מחבר ספר שמלה חדשה,
תורה היא וגם פירושה, ספר
תבואות שור ובכור שור· כן רשום
על דף הספר: שמלה לכה קצין
תהיה לנו, ורב תבואות בכח שור,
בכור שורו הדר לו·

יוצאי חלציו היו גאונים מפורסמים, עליהם נמנה הגאון הנודע רבי אפרים זלמן מרגליות מברוד ורבי אלכסנדר סנדר מרגליות מסטנאב.

*) נדפס ב„שערים" כ"ז שבט תשי"ח, 17.2.58.

דב סדן

העילוי מז׳ולקיב *)

עוד בילדותו, קודם שנודע שמו ברבים, נודע כינויו ברבים. והכינוי — העילוי מז׳ולקיב. עירו עיו ואם בישראל היתה וזכרה עולה הרבה בתולדות קהי־לותינו — מדורות היה ריח תורה ממלא חללה. דיינו שנעלעל מעט בספר קריה נשגבה, דיינו שנזכיר מקצת שמות של גדולי תורה שבה — אם בעל תבואות שור, אם בעל מורה נבוכי הזמן, אם בעל עטרת צבי. בעיר שנתגבשה ונתקיימה מסורת חיה של לימודים ולמדנים, צריך היה גודש של חריפות ובקיאות, לזכות בכינוי של עילוי. ובאמת בנימין הקטן כליל־סגולות היה — חריפותו הביאה לידי מבוכה; זכרונו הביא לידי פליאה; כוחו המדמה הביא לידי השתוממות. שראוי לומר עליו בדרך האמירה: חידה היא ותהי לחידה.

רחוב הולדתו רחוב החייטים, שהיתה בו ברכה מרובה — לפי הקבלה היתה זו ברכת צדיק — להעמיד עילויים. פה, בבית קטן ורעוע, עבד אביו, ר׳ יהודה הירש, החייט העני. בנו היה אומר עליו: א לאטייניק, רצה לומר: לא חייט אלא מטיל טלאים. עיקר פרנסתו של האב ממנזר הדומיניקאנים בעיר — היה תופר להם בגדיהם מניה־וביה והם היו משלמים, לרוב בשווה־כסף, כגון שהיו שולחים לו ממנזרם עצי־הסקה וכדומה. עבודתו היתה בזריזות וכשנתפשטו בעולם מכונות־תפירה, לא יכול היה לעמוד בפני החידוש ומטה ידו, שלא היתה תקיפה מעודה. מכלל הדיוטות היה והיו מספרים משמו תורות של הדיוטות. כן, למשל, סיפרו, כי מאחר שחייטותו לא פירנסה ביתו, היו הוא ואשתו מפטמים אוחים, ואירע שהפסידו את מעט הדמים שהכניסו בעסק זה, ודרש האב על עצמו את הכתוב שכבר יצא לכמה שימושים של ליצנות: מלכי צבאות ידודון ידודון ונות בית תחלק שלל, כלומר אני ואשתי עבדנו עבודת פרך ביום ובלילה ושכר עמלנו מחלקת נות־ביתי בין הקצבים ונשי הבעליבתים שבעיר. וכן אמרו עליו על אביו, שלא הדיר עצמו ממאכלות־אסורות בין אכרי הכפרים שבסביבה, שהיה מחזר ביניהם לתקן ולהטליא מלבושיהם. אבל היתה בו אהבה עצומה לתורה ולעוסקיה, ועוד מנעוריו כל שעה שנתפנתה לו, הניח מחטו, וכבר ישב בביתו של הרב, הוא החכם הנודע ר׳ צבי הירש חיות.

מגודל בית נפול, שרוי בדחקות, היה בנימין מהלך בבגדים קרועים ובלואים. אף כי אביו חייט לא הספיקה שעתו, שיניח קצת טלאים על בגדי בנו הקטן והמפורסם בחריפות ובקונדסיות. נער בנערי הרחוב, תמיד רעב וצמא, חוטף פרוסה מידי חבר וחוזר ודוהר — כך תיאורו בימי הילדות. בן חמש נטלו אביו בידו והוליכו לחדר. למחרת בא לפני המלמד ושאלו: אם יש טעם לשלם שכר־לימוד בשביל התכשיט שלו, אמר לו המלמד: מה שחלמתי אתמול ושלשום יחול על ראשך — הנה־הנה הכנסתו לחדרי, וכבר אתה רוצה שידע תורה כולה על רגל אחת. אך לא יצאו שבועיים והמלמד בא במרוצה אל החייט לאמור: הוצא את בנך מחדרי, שכבר הפך כל חביתי ומיצה אותה עד תומה. לא שהילד היתה בו שקידה יתירה, אלא שהיתה בו סגולה, כי אף שלא טרח ולא יגע, תלמודו נתקיים בידו. שובב, מטפס רוב שעות היום על האילנות והגדרות, די היה לו בשבועיים, שילמד כל ששאר ילדים היו לומדים בכמה זמנים. והילד — צר היה לו לא בלבד בחדר המלמד, צר היה לו בביתו, צר היה לו בעירו, ולבו נמשך בכיסופים לעולם הגדול.

*) ברשותו האדיבה של המחבר הננו מוסרים פה תמצית ספרו של ד״ר סדן „כוכב נדח״ בהוצאת ספרית הפועלים, הפרקים הדנים בחייו ובשהותו של הד״ר גריל בז׳ולקיב הבאנו פה כמעט ללא קצורים.

אמו, חיה מירל, משפחתה מראשוני הכליזמרים שבעיר, שהיו מנגנים לא בלבד בחתונות, אלא גם בחינגאות של חיילים. שמם בעיר: די צימבלערס. היא שהאמינה בבנה הצעיר אמונה תמה ועזה, מה שאין כן אביו, והיתה מסורה לו ביותר. לא אחת, בימות החורף, היו דרי־הסימטאות רואים אותה, כשהיא נושאת על גבה, בבוקר ובערב, לחדר המלמד את בנה, שרגליו עטופות וכרוכות בלויי סחבות, שידה לא השיגה לקנות לו נעליים. וכשגדל בנה, הבינה גם היא, כי כתלי־העיר צרים מהכילו, ושוב לא סירבה להתיר לו לילך לישיבה, והוא ישב בישיבות, אם בלבוב, אם בפשמישל ואף להונגריה הגיע. ונוגע עד הלב הסיפור על האם הזאת שכשנתגברו בה הכיסופים לראות את בנימין שלה, הלכה ברגל ימים רבים, עד שהגיעה לעיר־לימודו, ובבואה לחצר־הישיבה, קראה לבנה, נתנה לו אגס ואמרה: בנימין בני, אכול אכול.

כל שנה, לפני ימים נוראים, היתה אמי מבקשת לשלחני לבלזא, אלא שהיה עיכוב־גדול: אף שאבי חייט, לא היה לי מלבוש ראוי. שנה אחת, כשהיה לי מזל והצליח אבי לעשות לי בחתיכת ייתור מכנסיים נאים, לא היה לי מזל, שהמכנסיים לא נתקיימו ברגלי. ומעשה שהיה כך היה: נסעו החסידים לימים נוראים לבלזא, נטלו גם אותי. ביקשתי לבוא לפני הרבי, ר' יהושע'לה, וליתן לו שלום, אולם כל התחכמותי לידחק לא עלתה בידי. אמרתי לבחורים, שנדחקו כמותי ולא הצליחו כמותי: חברייה טירחת חנם היא, נלך לרחוץ בנהר. אך התפשטנו את בגדינו והשרינו קצות אצבעות רגלינו במימי הנהר, והנה בא כחץ מקשת בחור, שפיאותיו מתבדרות לכאן ולכאן, וכל עוד נשמתו בו הוא צועק: ער נעמט, רצה לומר שהרבי מקבל שלום. התחילו הכל קופצים מתוך המים לתוך מלבושיהם, וגם אני בתוכם, אלא בשביל שהייתי בהול לבוא ראשונה, קפצתי בשתי רגלי לתוך מכנס אחד והתחלתי רץ ורק באמצע הריצה הרגשתי, ששתי רגלי נתונות כפי שהן נתונות והמכנס מתפקע והולך, אך לא הנחתי ריצתי, עד שהגעתי לרבי ונתתי לו שלום וקיבלתי שלום.

וצריך לזכור, כי לא קל היה בז'ולקיב לזכות בתואר עילוי, ולא בלבד משום העילויים לשעבר, ולא בלבד משום עילוי שבה בימים ההם, ר' יהודה מאיר מימון, אלא גם משום שנמצאו כמה וכמה נערים שנגלו בהם כשרונות־לימוד עצומים ושלושה מהם נשתבחו ביותר. האחד מהם, ר' איציקל רובין, מקרובי הרבי מבלזא, שהיה אחר־כך דיין בסוסנוביצה ושם פטירתו; האחר, הקדוש ר' משה מינצר, תלמיד חכם מופלג, שלא רצה כל התמנות, אך כל ימיו ישב על התורה, היה סוחר בוינה, וסופו סרדיוטים חומים גררו אותו, זקן וחלש, למחנה בוכנוואלד ושם עינוהו עד שיצאה נשמתו הטהורה; ואחרון־אחרון ר' אהרון ברומר, שישב בעיירה קמינקא. אהרון זה נודע מילדותו בחריפותו, שלח ידו בספרי־מחקר, ולא הוא ולא אביו היו חביבים על החסידים.

השפעתו של אהרון זה על בנימין שלנו היתה גדולה ביותר: שניהם היתה בהם אהבת הפלפול והחידוש, שעוררה את בנימין לראשית חיבור — בבית המדרש בז'ולקיב נמצאו בשולי־ספר חידושיו בהלכות חליצה וייבום — וביחוד היתה בהם התמדה שהיתה כאגדה ממש. פרקים לימודם נמשך ולא חסרו אלא שתים שלוש שעות לתשלום־מעת־לעת. מעט הפסקה — סיפר בנימין — היתה ברגעים המעטים, שאמי באה והביאה לי קצת אגסים לשובב נפשי. פעם אחת — המשיך סיפורו — ישבתי בבית־המדרש ולמדתי ופתאום חשתי לבי נצבט ונתאויתי מאוד לטעום מה. ידעתי מה מחכה לי בביתי — מעט הדייסה, השרויה במים פושרים, אבל כשכל האברים מצעקים לאכילה, גם דייסה כזאת מאכל־תאוה. הנחתי את הגמרא והלכתי הביתה. השעה שתים לאחר חצות־לילה, והנה בלכתי שמעתי קול מתוק, קולו של חביבי אהרן, הלומד בהתלהבות גדולה. עמדתי ולבי נקפני לאמור: הה, בנימין, בנימין, אתה הולך הביתה לאכול, וכאן יושב אהרון ולומד. חזרתי לבית־המדרש והתחלתי לומד כאש־להבה. אולם לאחר שעתיים חזר רעבוני, ושוב הנחתי את הגמרא והלכתי הביתה. באתי, אכלתי את הדייסה, ושכבתי. והנה אהרן מתדפק על חלוני: בנימין, קום, צריך לילך וללמוד...

קרוב לודאי כי דרכו להתפקרות והשכלה באה לו בעיקרה מתוך חלל־אוירה של עיר־מולדתו. אמנם, מרכז ההשכלה המפואר שבה נטרד מכבר, עוד בימי אביו השתערה עליו החסידות בחמת־כיבוש, והעיר סופה נכבשה לבלזא וחצרה. לא בלבד המשכילים אלא גם המתנגדים נתקלשו והיו

כאברים מדולדלים. נקודת־הדרדור האחרונה היתה אולי מאותו יום־שבת, כשרבה של בלזא בא לעיר וחסידיו ביקשו להורידו לפני התיבה בבית־המדרש הגדול, ולא הועילו המתנגדים לא במה שסגרו את הבית ולא במה שתלו מנעול בשערו, כי פסוק חביב: עת לעשות לד׳ — הפרו, עמד להם לחסידים ושברו מנעול ובריח. תפילה בנוסח ספרד שנשמעה — בתרועת־מנצחים נשמעה, וכשנבהלו קומצי־המתנגדים להציל, כבר היה המעשה עשוי ובשוק נשמעה זעקת־היאוש: גיוואלט, אשכנז איז געשטאר־בען (אללי, אשכנז שבק חיים לכל חי). עם זאת היתה עוד חבורה ראויה של מתנגדים, והיא כמשענת לשרידי־המשכילים. ברית שנכרתה בין המתנגדים וההשכלה בתחילתה משום האימה המשותפת בפני החסידות ושנתפרקה משעלתה ההשכלה מעלה מעלה, חזרה ונכרתה עתה בעלות הכורת על שתיהן. מסורת של ימי רנ״ק ור׳ צבי הירש חיות נצנצה בזהרורי־אחרית, חבורת הניזונים ממעינם התפוררה והלכה, כמיני אחרונים שוטטו מקרוב וביחוד מרחוק — בכללם ר׳ הילל לכנר, מידידי רנ״ק שישב בלבוב ודומיו. חוג השפעה זה נתפסו לו קצת נערי העיר, מהם משה מאנש, שנקרא בפי החסידים משה הונד, כלומר כלב, על שום חידודיו בגנות החסידות כגון שאמר: פלוני, שמסחרו מנעלים נוטל זוג־מגפיים ותולאו בפתח־חנותו; אלמוני, שמסחרו אריגים, נוטל חטיבת־ארג ותולאה בפתח־חנותו, רבי שמסחרו חסידים, חובה היא לו ליטול חסיד ולתלותו בפתח־חצרו. אולם גם אם נצרף כל קווי־ההשפעה האלה, עלינו להבליט ביותר את אישיותו של ר׳ יהודה מאיר מימון, שגורלו דומה בכמה שרטוטים לגורלו של גריל.

דמותו ודרכו ראויים לקבוע פרשה מיוחדת, אך לענייננו נסתפק בקצת ציונים. עילוי מופלא היה, גדולים בדורו ראו אותו מעולה מהם בבקיאות וחריפות, אולם אף פריו מועט היה, בעתוני העברים, ביחוד במדורות לפרפראות, שניתנו באותיות רש״י, אפשר למצוא מאמריו, לרוב קטנים החתומים אם בשמו המפורש אם בפסידונימים שלו, ביחוד שורת מאמריו: עיונות מים. היה ידידו של ר׳ צבי הירש חיות — יש ובמאמריו, שכבר כתבם בערי־מגוריו האחרות, אם לבוב, אם ז׳ורבנה — הוא מזכיר מה ששמע מפיו, ומצא דרך לחכמי־ישראל במערב גם בכתב — מחליפת־מכתביו עמהם נתפרסם משהו, למשל מכתבו של ר׳ יחיאל מיכל זקש אליו; גם בעל־פה — שכן עמד והלך בעצמו למערב, והתרועע עם זכריה פראנקל וצבי גרץ, שכיבדו אותו ביותר, אך תהייה שנתעוררה בו למראה היהדות, שפסקה להיות דבר־חיים ונעשתה דבר־גוילים, חכמת ישראל, השיבתו מזרחה. תשובתו לא נעשתה בקולי־קולות אלא בחשאי — כבאין־רואים חזר לביתו, חזר לחיי ביתו — למסורת, למנהגים, למלבושים. הוסיף לכתוב הערותיו — רוב דבריו ביאורים בתנ״ך ובתלמוד, אך עתים כתב גם על נושאים אחרים — כן למשל, על תולדות מסעי הצלב — אך לא דיבר על עברו שהיה לו כשבשתא וכילה ימיו בעוני. נודע כי הוא שהיה „מגיד" של ר׳ שלמה בובר והרבה מכוחו מוצנע במחקרי־המדרש של אותו חכם. יפים הדברים עליו שכתב, ר׳ שמעון ברנפלד — הוא מזכירו בראשי־תיבות בלבד וניכר שכך היה רצונו של בעל־התשובה — ופירסמם ב„רשומות".

דומה, כי ר׳ יהודה מאיר מימון היה האחד בעיר, שראה עצמו זכאי לכבוש את הפליאה לסגולותיו של גריל. פעם אחת עמדו הוא וגריל ור׳ משה פריזמנט, הנקרא משהל׳ה הובנובר, גדול־הבדחנים בגליציה, שהיה גם תלמיד חכם מופלג, והתפלפלו בדברי תורה והיה גריל מפליא בברקי־בקיאותו. ראה רי״מ מימון, שדעתו של הצעיר עלולה לזחיחות אמר בלשון כבושה: בנימין, דו רעדסט דיך איין, אז דו קאנסט שוין לערנען (אתה מדמה שכבר תלמודך בידך).

חבריו היו נפלאים על רוחו, שהיתה מתהפכת מן הקצה אל הקצה. מזגו לא היה ממוזג ומחייך בשביל הזהב — או שפע של צהלה ובדיחות דעת המתנוצצה ברקי חידודים, הלצות וסיפורי מעשיות, ביחוד על בית הוריו ומאורעות עירו ואישיה, או מרה שחורה עד דכדוכה של נפש.

חבריו חבבו אותו ביותר, וביחוד צבי פרץ חיות, שהיו מכבדים זה את זה, שידעו זה את ערכו של זה, שכן גריל, אף שהיה מחבב את חבריו, לא היה מכבדם ביותר, ועוד אחר שנים רבות היה אומר

לדקדוקה של אמת, הרי בית־המדרש־לרבנים בוינה, שלמדתי בו, היה מלא בורים, פרט לנכדו של רבנו (כלומר של ר' הירש חיות), הזוכר כמעט את כל הש"ס כולו, אבל הגדרתו זו לא מנעתו לראות את חבורת־הנעורים, שנתלקטה לראשונה בסמינר ההוא, כתערוכה מעניינת ביותר, שכן רובם היו כדמויות לעצמם, איש איש ופרצופו המסובך, איש איש וגורלו המפותל. היה מי שאמר: אנו תלמידי שנה ראשונה, כל אחד שבנו היה אוריגינאל, כדראמה לעצמו, אפילו בטראגדיה לעצמו, ואילו גריל הגדרתו היתה חריפה.

...אחרי שהייה קצרה בלבוב ולימודים בסמינר לרבנים בוינה, אחרי שנתגלגל כמה גלגולים, הלך לברן שבשווייץ וקיבל שם תואר דוקטור. באותה תקופה החל גם כותב מחקרים וחבורים.

המבקש לעמוד על דרכו של גריל בסיפור־שבכתב, שהיה כזעיר־אנפין של סיפורו שבעל־פה, ילך אצל הנובילה שלו: ר' מוטיל תוכחה. הוא פירסמה שלוש שנים לאחר פרסום מאמרו־סיפורו: סופו של זמן. גם נובילה זו ראשיתה סיפור בעל־פה על דרך אימפרוביזציה, כפי שהיה נוהג לומר באזני חבריו והם היו אחר־כך משיאים אותו, שיאחוז קולמוס ויעלה דברו על הנייר. ד"ר מאיר גייאר, שנודע כעסקן ונואם והוא עצמו איש שיחה עממית, סיפר כי פעם אחת נענה גריל להפצרת חבריו ואמר: חיברתי עתה פיליטון הנועד לנויאה פרייאה פראסא. ישבו ידידיו והוא הוציא צרור עלים והתחיל קורא דברים שמחים ומאירים, גם מצד ענינם, גם מצד צורתם. לסוף נתחוור להם, שהלעיג עליהם: קרא מעל נייר חלק. אפשר וכגורל המאמר הזה היה גם גורל ר' מוטיל תוכחה, אלא שידידו, מיכל ברקוביץ התחכם ואמר, שכבר נשלח שכר־סופרים לנובילה זו והוא משלמו עובר־לכתיבה והוא, אמנם שילמו — מכיסו.

מסגרת הנובילה — חטיבת חיים בעיירה, ביחוד בבית־הכנסת שלה; נפשות הסיפור — ר' מוטיל, תקיף במידת האמת והמוסר והוא נראה כעמוד־אור, וכנגדו זלמן טשיפקינאזיל, כף־מבשלים שבעיירה, העושה כל המלאכות הבזויות, כמעשה־שוחד בבחירת רב; שלושת גבאי בית־הכנסת, וביחוד ליפא שרץ, אדם צבוע ומתועב. ודאי הרבה קוים לקוחים מחיי עיירת מולדתו, וראוי להזכיר כי גריל היתה שגורה בפיו אמירה (והיא מודולציה של אמירה כזאת בפי רנ"ק): ז'ולקיב ידעתי בה שלושה ראשי־קהל, אחד חלוש, אחד שוטה ואחד דילטור, והיה מסיים: על שלושה עמודים אלה קהילתנו עומדת — על כוחו של הראשון, על חכמתו של השני, על מוסרו של השלישי — אך דרך שרטוטם עושה אותם דמויות. ענינה של הנובילה הוא המנהג לקרוא לתוכחה את העני והסבל, והוא נלחם בה באופן שהוא קורא את עצמו לתוכחה וסופו שיריביו מעמידים אותו משוגע וכך הוא מוחזק בעיני העיר. אך דרך הסיפור מעלה את עיקר ענינו מעל לאפיזודה ונמצא, שאם לפי פשוטו הוא מצטמצם במסגרת העיירה, הרי לפי רמוז הוא חורג מעבר לה, והוא לא בלבד אח לנושא זה בספרות הכללית של התקופה ההיא, אלא גם בבואה לתפיסת־העולם של המחבר — המאבק הטראגי של היחיד, נאמן האמת והמוסר, בסביבה, ששליטיה ונותני־טעמה מתכחשים לאמת ולמוסר ורומסים אותם בגסותם. ואם נעמיק נראה, כי ר' מוטיל הוא לא בלבד אחיו של דוקטור שטוקמאן ב"אויב העם" לאיבסן, — ובאמת, מה הבדל הוא, אם שדה־המלחמה הוא באותה עיירה נורוואגית שיש בה מעינות־מרפא שיסודם כזב, או באותה עיירה יהודית, שיש בה בית כנסת שהנהגתו מירמה. ביחוד שהניגוד, בסיפור של־פנינו, בין הגיבור וסביבתו הוא חד ובולט.

...חבריו וידידיו בחרו בכהונת הרבנות בערי אוסטריה. אבל לא כדרכם היתה דרכו של גריל, אם כי היה בו משניהם, מיסוד הבריחה. הוא ברח מן הפרספקטיבה, שהיתה פתוחה לפניו, אך לא היתה בו אמונה לחזור, כשם שלא היה בו כוח לנסות חידושי־נסיונות. דרכו של ר' גדליה שמלקיש נראתה לו קומית מדי, דרכו של ר' צבי פרץ חיות נראתה לו טראגית מדי, ועצם הענין לא נראה לו חשוב, כדי להטריח את סופוקלס או את אריסטופאנס. ואעיר בזה מה ששמעתי מפיו ונראה לי כרמיזת־ביאור — בשיחה על ספסל־הגן בעיר־מולדתו הזכרתי לפניו צערו של ידידו, מורי יהושע עוזר פרוסט, שאמר וחזר ואמר: קטנים וגדולים שבנו עלו, הגדול שבנו לא עלה. תמה גריל ולעג, שכהונה של רבנים ומטיפים נחשבת עליה. אמר: מבין אני מדבריך, שידידי פרוסט מיצר עלי, שפרנסתי אינה כסידורה, שאני מתפרנס כפושט־יד, אבל, במחילה מהם, מידידי

הקטנים והגדולים, כלום אין הם פושטי־יד, שנוררים? כי מה הוא שנורר, אם לא מי שנוטל מבלי ליתן, מבלי תמורה? וקהל־הטאמפלים בבירות, שידידי הם רבניהם, הנותן להם פרנסתם בריווח, בסכומים גדולים, כלום אין הוא נותן להם שכרם כנדבה? מי רמאי ויאמר לי, כי האדונים מתפללי־הטאמפלים, מרגישים באיזה מתן־תמורה, באיזה גמול, הניתן ונגמל להם מידי הרבנים? ודאי, יש הבדל — הם, ידידי, מקבלים את הקיצבה שלהם בסיטונות, בכל ערב־ראש־חודש, בשטר של הבאנק או הדואר, ואני מקבלה בקמעונות, ובעיז, אין גאטורא, אולם תכונה היא בי — חובבני לראות מה אני אוכל וממי אני אוכל.

פרשת האשה אינה חסרה מספר חייו, אדרבה, אהבת אשה שנכזבה היתה כיסוד המכריע, שנצטרף ליסודות אחרים בנפשו, וקבעו דרכו וגורלו כדרך שנקבעו. נמצאו שטרחו להשיאו, וביותר יעקב שמואל פוכס עורך „המגיד" בקראקא, שביקש להשיא לו את בתו חורגתו, שרה־לאה שודמאק, בת למשפחה נודעת, שהעמידה משכילים וראשוני ציונים בעיר. ואמנם בעתונו גם נתפרסמה מודעה על אירוסיהם וגריל התחילה אז בחייו תקופה, אמנם קצרה, אלו השנים הראשונות של ראשית המאה שבה ניסה לדרוך ב־מסלול קבע של חיים ופעולה, ואפשר לשער, כי הקו החשוב ביותר בנסיונו זה היה חפצו לבנות בית.

אך לא איש כמותו יבנה בית, ועד מהרה נתפרדה החבילה. העורך טרח, כמובן, לקרב את חתנו העילוי לעתונו ואמנם יש גם רישומים לכך — מאמריו בעניני אגדה ותולדות השפה והתפתחותה. לימים כשהיה מזכיר כתיבתו היה אומר: אל תדמו, כי רציתי לכתוב, מעולם לא רציתי לכתוב, ומה שכתבתי על כרחי כתבתי. ההתנגדות הפנימית לכתיבה בולטת ביותר במעשה בידידו, פליכס פרלס, חוקר המקרא הנודע (היה רב ופרופיסור בקניגסברג, שעה קטנה גם במכללת־ירושלים), ששלח לו חיבור מחיבוריו לשם עיון והערכה, השיב לו גריל השגותיו ברוב חריפות, אבל מכתבו נדושו בו בעקב כללי־הכתיב ואפילו התיבה בנימין הטיל בה אל"ף, כמין עונש לאונס. אבל עיקר פעילותו בתקופה הקצרה ההיא — הדיבור, ההרצאה, ההוראה. בשנת אירוסיו עם הפעולה שעסקו בה הציונים לתפוצת־ההשכלה, ביחוד בדרך הטוינבאהאללא, אנו רואים את גריל בוינא בין המרצים הקבועים ביותר, וגם ענין הרצאתו קבוע ביותר — ביאור סידרת השבוע. ה־צאותיו אלו משכו קהל רב ובהערכה על הטוינב־האלה היהודית הראשונה בוינא שנתפרסמה ברבים נאמר: מתוך ההרצאות של הימים האחרונים ראוי לציין ביחוד את ביאור תורה המזהיר של ד"ר גריל.

בין יוני ליולי 1902 הניח גריל את וינה ובא להשתקע בלבוב.

מיודעיו ומוקיריו בלבוב טרחו כמה וכמה טרחות להכניסו במסלול של עשייה לתועלת עצמו ולתועלת הרבים. ראשית, חבריו, הציונים הצעירים, שבקשו להעזר בו גם בפעולתם בטוינבאהאלה, שיסדו בעירם והוא אמנם נענה להם בהרצאה על ערך התלמוד לעבר ולהווה, גם בחוג המדעי היהודי והוא נענה להם בהרצאה על התנ"ך ותגליות בכל החדשות והוא ענין שעורר בימים ההם פולמוס הרבה — ביבל־בבל. אגב לענין יחסו של גריל לביקורת המקרא סיפר ד"ר חיים טרטקובר, שישב אתו בחדר אחד, כי גריל הוא שהעירו ראשונה על רוח השנאה ליהדות וליהודים המבצבצת מתוך חקירות המקרא של הפרוטסטאנטים. וצריך לזכור, כי גריל נהג כדרך פולחן בגרמניה ובגרמנים — כוחם בארגוני־דברים ומתיחות־קום בתכנית ובעשייה מצאו בו חסיד נלחם ביותר. אולם יחסו זה — ואולי גם חיבת הדיבור הגרמני, הוא צד בו, אף כי היתה זו חיבה מצויה בבני דורו וארצו — לא סתר את ראייתו הבהירה בענין שנאת־ישראל, שנראתה לו כתכונה מוטבעת בנפש הגרמ־נית הפרימיטיבית.

טרחו לקרבו מוקיריו באגודת „דורשי שלום ציון", שנוסדה בידי ר' יום־טוב ליפא שיף (אביו של ר' אליעזר מאיר ליפשיץ) שהיה מראשי הציונים. הלך לקונגרסים ואף היה מחברי הועד הפועל הציוני ובמחלוקת שבין הרצל ובין הציונים הגליציאים היה לצדו של הרצל ומראשי המדברים. האגודה הזאת — אחר־כך הסבה שמה ל„תקות ציון" — היו בה טי־פוסים מענינים, מהם י. פרלברגר רב־ידיעות וקצת סופר — לא הבין לכל הנעשה בספרות העברית החדשה — שחיבר רשימה של מונחי מסחר עבריים שהיו נוהגים בחילופי מכתבים של סוחרים בברוד־(קצתם נתקבלו ע"י ועד הלשון בירושלים). גריל היה

דורש באגודה זו, אך אין מקום לומר, כי היה לו ענין מיוחד באגודה עצמה, דרכה או אנשיה.

ידידיו הזקנים והצעירים טרחו לעשותו מורה ועשוהו מנהל בית הספר „חנוך לנער". היה זה מוסד מיוחד במינו — בית הספר העברי היחידי לא בלבד בלבוב, אלא בגליציה כולה. היו בו מעלות ומורדות ויסוד הלימוד העברי נתגבר בו במאמציהם של מנהליו ד"ר מאיר מונק, וביחוד יצחק אבן איש רוזנבדוב, סופר עברי, שנודע אחר־כך כמלקט סיפורי חסידים ומפרסמם בעתונות היהודית באמריקה. בית־ספר זה נלחם מלחמה קשה לקיומו בחזית כפולה של מתנגדיו — המתבוללים מזה והאדוקים מזה. הציונים הצעירים בלבוב ראו בכלל־תפקידיהם את המלחמה לבית־הספר הזה.

והנה נראה, כי גריל לפי דרכו ודעותיו, הוחזק מתאים לבית הספר הזה, והנהלתו נמסרה בידו, ואמנם יש קצת הדים לפעולתו זו בעתונות.

טרחו עבורו גם מוקיריו בקהילה היהודית, וביחוד האפיטרופוס שלו. שעת־כושר לכך שיחקה עם ייסוד בית הספרים ליד הקהילה — הוא נוסד בעיקר בכוחו של ר' שלמה בובר, שנתן לו אוצר־ספרים גדול, אולם פתיחתו נדחתה וחזרה ונדחתה, עד שהציונים הצעירים התעוררו ופירסמו שבוע־שבוע בעתונם שאלות ודרישות בענין זה ולא חדלו מזירוזיהם עד שהפתיחה הרשמית נלותה לה פתיחה ממש. ומשנפתח הבית, בהנהלת גרשום באדר, על ספריו וכתבי־היד יקרי־ערך, היה לברכה, והרבה קיוו, כי גריל שניתן לו ללמד שיעור ונתגלה כמורה מפואר, יתמיד בכך שכן האפיטרופוס שלו העמיד בשבילו כעין קתדרה פרטית לחקר התלמוד. הרצאת־הפתיחה היתה בראשית 1903. מחזור־ההרצאות נקרא בשם: קורס ללימוד התלמוד, ונתקיימו פעמיים בשבוע — בשני וחמישי באולם שברחוב סטאניסלאבא 5. הרצאותיו כינסו המוני שומעים ודרך־הרצאתו, אפילו בדברים של דקדוק־חקירה, היתה כאימפרוביזאציה של שירה, ולא ייפלא שנמשכו לה לא בלבד בני־כך אלא גם הדיוטות. אך לא ארכו ימי השיעורים; אפילו המשכורת הגדולה, ששילם לו נדיבו — שמונים גולדן לחודש — ושהיה בה למלא צרכו ביינות וסיגריות משובחות, לא יכלה לחברו לאומנות של קבע.

תקופה קצרה של עשייה סדירה וקבועה לא היתה אלא כהפסקת ביניים בין מה שלפניה ומה שלאחריה — הבטלה, השנוררות, הנדודים. עמדו לו מיטיבים ביחוד מבין חבריו, וביתר דיוק מבין אמהות חבריו.

כנקודת־מרכז בנדודים אלה היתה, כמובן, וינה שחיבבה ביותר. חבריו, קטנים ממנו בידיעה, בחכמה, בשירה, יצא פירסומם בעולם כחכמים, כמטיפים, כעסקנים, והם הסולת שהוציאה גליציה והוא, העילוי המבורך, היה משוטט בליאופולדשטאדט, יושב בבתי הקפה שלה ומספר הלצות. לא היה בוש לפשוט־יד, שנעשתה לו אמנות, ואף התפאר במידת־הזריזות, שקנה בה לעצמו; בבתי־הקפה נעשה שולחנו מרכז למחבבי אמנות הסיפור והחידוד. ולא נחשבו לו המיוחסים שהיו מתקהלים לבלוע סיפוריו ומהתלותיו אלא במידה ששילמו צרור־חידודיו בארוחה, בכמה מטבעות.

לעת זקנה, בשבתו בעיר־מולדתו, היה מתפאר בכשרונו לשנוררות. וכן היה אומר: אין אני מתקנא אלא באדם אחד, ומיהו? ר' מאיר הארוך ההולך לבית־הקברות, משכיר עצמו כקדיש וכדומה. צאו וראו, מה גדולה אמנותו — עשיר עתיד לבוא לעיר ואין איש מאנשי העיר יודעים על־כך, ועתים אף הוא עצמו אינו יודע על־כך, כגון שאותו עשיר יצא ברכבת מלבוב ועיקר־כוונתו ליסע לבלזא ורק בדרך, בעצם הנסיעה, בתוך הרכבת, אמר בלבו, שלפי שהוא עובר את ז'ולקיב מוטב שיעשה בה חנייה — והנה ר' מאיר הארוך מחכה לו בבית־המלון, ופעם אחת חישבתי והעליתי, שבא לאותו בית־מלון קודם שאותו עשיר יצא מלבוב, לא־כל־שכן קודם שעלתה בלבו המחשבה לעשות חנייה בעיר. משל למה הדבר דומה, ללהקה של חסידות, שהיא טסה שעות ארוכות ופתאום היא עושה חנייה ומחכה באורך־רוח ובביטחה לבוא הארבה ולעולם אין ביטחתה נכזבת. כנביאות שבאפה של חסידה נביאות שבאפו של מאיר הארוך ובשל נביאות זו המצויה באפו ואינה מצויה באפי אני מתקנא בו.

בימי מלחמת־העולם לא ראה עצמו מחויב בחשבונו של הקיסר, כל קריאות שנקרא לצבא לא נענה להן. היה מתחבא ודרך התחבאותו במקומות־של־פומבי, כגון שהיה יושב בוינה במסעדה של רפפורט, בית

ועד של בני ארצו, פליטי־גליציה, ובעליו ואורחיו היו נעזרים בו כבמין נער משולח, שהיה עושה שליחויות בשכר אכילה מועטת. עד שתפסו לו ועינו אותו ענויים קשים.

ימי עבודתו בצבא נשמרו בזכרונו כחווית־זוועה. ודאי, כחייל לא היה עשוי לגרום נחת־רוח יתירה לממונים עליו. היו מן „הממאנים" על פי דרכו. לא מחמימות־אמונה אלא מצינת־ביטול. לא נהגו חומרה בדבריו, שהיו כעירוב של פאציפיזם וציניזם. ביקש כמה דרכים חוקיות להנצל מעבודת־הצבא ולא עלתה בידו, וביותר היה קובל על הרב אהרן (אדולף) שווארץ, שהיה בידו לשחררו — במתן־תעודה של מועמד לרב — וסירב, אם משום שלא רצה ליתן תעודה לאדם עזוב ומרושל, אם משום שנטר לו איבה. נוהג היה גריל לומר: הה, עבודת־הצבא — שקלתי למטרפסי בהאי עלמא על זדונותי ושגגותי כאחת.

בעיר גלייכנברג עבד עבודתו בצבא וגודל חריצותו וקפדנותו בה ניכר מתוך כך, שלא היה מוציא כידונו מנרתיקו, ולימים כשאנוס היה להוציאו, לא יכלו, לא הוא ולא אחרים, שהיו גדולים ממנו בגבורה, לפי שכידונו החליד וכאילו דבק ללא הפרד בנרתיקו.

וסופם של הגלגולים — שיבה לעיר־מולדתו. בה ישב ולא יצאה עוד אלא לשעות מעטות ורחוקות. עוד ידידיו, מראשי־הציבור, מנסים להעלותו על דרך של תיקון, אך נסיוני־שוא הם. יושב האיש בעיירתו, שבעלי־בתים שבה מפרנסים אותו בחיבה יתירה ועוד כוחו אדיר בו כקדם — בבקיאות, בחריפות, ביחוד בחכמת־הסיפור. מה שהוא מספר, אם מעשה בבן־עירו שנשמט מחובת־גיוס ונתפס ונחבש, באו קרוביו ושכרו ארבעה פוחזים, נכנסו שנים מהם לבית־המזיגה שממול בית־האסורים וחוללו שערוריה, עד שהובהלו כל השוטרים שהתחילו עוסקים בהם, ושעה שהיו עוסקים בשני הפוחזים האלה פרצו שני הפוחזים האחרים לבית־האסורים והוציאו את האסיר; אם מעשה בככר־לחם שקנה לפני שעה אחת — סיפורו היה אמנות מופלאה. חבריו מימי־לימודו מספרים בדרשה שלו לפני מורים ותלמידים — ביקש להראות מהי התפיסה העמוקה והנאה ביותר בבריאת העולם והאדם על אגדותיה באמונות ובעמים, לא הפליג לדרך־ההפרדה והניתוח של הרעיונות, אלא סיפר כדרכו, ודרכו — כל תמונה שבסיפורו מצטיירת בבליטות עצומה, על כל ממדיה, לפני השומע.

פיסגות־גובה בכוח־סיפורו היו גם בימי־ירידתו — כך נענה לספר בבית־הכנסת בעירו על הרצל. לא אמר דברים של הערכה על האיש ופעלו, סיפר על הלויה, ביתר דיוק: סיפר את הלויה. היא עברה כהוויתה לעיני־השומעים, היא עברה כהוויתה בלב־השומעים, שנפשם נרעשה עד־היסוד בה. הכוח לשמר חיותה הרעננה של חוויה נתגלה גם בבואו לספר במאורעות, שהיו לו פרקי־חוויה גדולים. כך, למשל, על אופירה ראשונה ששמע בחייו. וכן יודיע השומע: לא סיפור שמענו, אופירה שמענו, מתוך הדברים ריטטו צלולים וברורים קולות הזמרה והנגינה, אף הקרן האובדת בעבי־מרחקים נשמעה, וענין ודאי הוא, שהאופירה שבסיפורו היתה גדולה ועמוקה מאותה שנשמעה לו מעל הבימה.

במיצר־העיירה ובמרחב־הבטלה היה עושה גם את עצמו כחומר לבקרתו השנונה ולגלוגו. עתים נראה כמקפיד ביותר בענין איסור גילוי־ראש. אמר: אתה ודאי סובר, שאני נוהג כך משום כבוד התורה ובאמת אני נוהג כך משום כבוד הקיבה, אני נזהר מגילוי־ראש לא משום אחי יעקב שהוא דיין והוא מפרנס אותי בלויתן של עולם הבא, אלא משום אחותי חנה גיטלה שהיא מוכרת בשוק ומפרנסת אותי בקורקבן של עולם הזה. היה עומד בפתח בית־המזיגה בעירו ומלגלג על עצמו. בית־המזיגה הזה בית מיוחס היה, לא על שום מוזגו בימים ההם, ר' שמחה אונגר, אלא על שום מוזגו לפנים — הוא ר' נחמן קרוכמל. בבית הזה היה גריל אורח מצוי ביותר ושמחה אונגר מריק לכוסו מיטב־בקבוקיו. היה מצביע על הבית ואומר: היער, אין דיעזעם האוזע האט דער זעליגע קראכמאל לאטיין אונד גריכיש אונד סוריש אונד אראביש ערלערנט; היער, אין דיעזעם האוזע האט דער אונזעליגע גריללֿ לאטיין אונד גריכיש אונד סוריש אונד אראביש אונד נאך זא מאנכעס אבענדריין פערלערנט (כאן, בבית הזה, למד קרוכמל זכרו לשבח רומית ויונית וסורית וערבית; כאן בבית הזה שכח גריל זכרו לגנות רומית ויונית וסורית וערבית וכמה נוספות).

לגלוגו לעצמו, וביחוד לזולתו, ניכר בו מאורה של

חיבה ורחמים. בעצם, היה מחבב כל אדם, ביחוד מפשוטי־העם.

תאות־הלימוד מימי־נעוריו נתגברה והוסיפה, והיה אומר: בלמדי עתה הנני יורד עמוק־עמוק לגופי־ההלכות ואני מבין עתה יותר את לימודי משהבנתיו לפנים. וביותר היה מתעורר, אם נראה לו שלא זכר ענין של לימוד כדיוקו ומעשה שנמצא בשוק וזקנו חציו מגולח וחציו מגודל. תמהו עליו, אמר: הגלב עומד עלי ומגלחני ואני צריך אותו רגע לבדוק ענין של תלמוד תורה, שזכרו עלה לפני. אחכה עד שהגלב יסיים מלאכתו, אף שודאי לי, שאשכח בינתיים את הענין, או שאלך לבדוק, לפי שודאי לי שלא אשכח את הזקן?

בשנתיים האחרונות לחייו ניטל יצר־הדיבור שלו והיה נוטה יותר לשמוע. על הלך־רוחו בשנים אלו אפשר ללמוד ממכתב קטן שלו, הניתן בזה כלשונו. ניכר מתוכו שהיה מדי פעם בפעם רואה עצמו ככוכב נידח שזרח באפלה, בן־לילה זרח ובן־לילה שקע ולבו מיצר ודוה, וכך לשון המכתב הכתוב בקושי ורישול:

קשה עלי להשתמש בעט ודיו

ב"ה

יום ג' 13.8

ידידך בנימין גרילל.

(תרגום: מיטב תודה נלבבה ביותר על שורותיך החביבות וכן על פריסת השלום משמו של הרב הראשי ארנפרייז. הוא היה לי בשנות התשעים ראשון מלמדי־רומית לשם מצוה. אצלי אין חדשה, אלא שאני בכל יום מזקין יותר ומתדלדל יותר. רוב ברכות לכולכם).

בשנים האלו נתגברה בו גם הנטיה ללימוד ופעמים היה נכנס לבית המדרש ולומד בשקידה רבה, כאילו שבו אליו ימי־ילדותו. גם לעגו קיפח מהחלטיותו, אף כי גם עתה היה משוטט ברחובות־העיר, נוהג דרך־הנימוס בבריות ולועג להם בלבו. אפשר מתקה לו ההכרה, שהוא יכול לראות את כל העיר כולה כעדת שוטים, שגם בפתיותם הם חביבים עליו.

אילו חדשים לפני מותו ישב באולם הקאסינו היהודי שבעירו והרגיש לבו מורד עליו. הובא לביתו, ישב ליד הכיריים ואמר: לבי לבי, למה תענני, אני לא אעמוד כצר להלחם בחפצך, הריני מכריז מראש על קפיטולציה גמורה שלי. וימים אחדים סמוך למותו הרגישו בו ידידיו ושכניו שלילותיו טרופים. שאלו אותו: מר דוקטור, על מה אין אתה ישן בלילות? השיב: ווי קען דאס שלאפען, וואס האלט ערב שלאפען (מהיכן שינה למה ששרוי בערב שינה)? מכתב כפורט של שכנו ומיטיבו שנכתב שעתיים לאחר לויתו — היא היתה ב־26 בנובמבר 1936 — מתאר את מותו. לילה קודם הלה גריל ונכנס בשעה ארבע לשכנו השען מר צווירן ועוררו, כי יצילו. התחיל השען מטפל בו, אך חליו לא סר ממנו. בבוקר בשעה תשע נכנס אצלו שכן אחר ר' משה ומצאו יושב ליד הכיריים, לבוש־למחצה ונשימתו עמוסה ביותר, אמר לו לשכן בזה הלשון: ידידי משה, השבת שתיתי אצלך את כוס הקפה האחרונה, שוב לא אהיה אורחך, היום אני מת. התחיל ר' משה משדלו בדברים, שחק החולה ואמר: משה אחא, שמונה שנים שתיתי קפה בביתך, לא חיסרתי אפילו שבת אחת, אתה הטוב שבידידי ושא ברכה, שבאת מיד בבוקר. נפרד מעליו ר' משה ואמר: בערב אשוב. השיב באירוניה נוראה: כן, כן. כחצות יום בא אצלו בנו של הרב וביקש להוליכו בקרון הצלב האדום ללבוב. הסכים לכך והתחיל מתלבש, ישב ליד הכיריים, הורע לו וכדי רגע יצאה נשמתו ונתקיימה תפילתו שהיה מתפלל כל ימיו שלא יהא שרוי בחולי.

בעל המכתב מוסיף כי חידודיו של גריל בימיו האחרונים היו כערימה של מאות מאות דברי חריפות. בשבת האחרונה בא לבית המדרש לשמוע הספד על יהושע טהון ואמר על המספיד: שמעו נא את הלשון האילמת. יום לפני מותו משהרגיש ברע, בא בעצמו אל הרב ואמר, כי אם ימות, הרי הוא מניח ארבע מאות זהובים — מאה בשביל המשרתת בבית הרב, שהיתה מבשלת בשבילו; מאה בשביל מי שיאמר קדיש אחריו; שלושים זהובים בשביל מחבר נוסח מצבתו, השאר לכלי־קבורה ולאבן־מצבה. בעל המכתב מסיים: לאמר, באחרונה לא מת בתכריכים שאינם שלו — כך סופו של אדם פיקח.

ר' אברהם יעקב וילדמן, מזקני שרידי המתנגדים שבעיר, שנתבקש בצואה לחבר נוסח המצבה, ישב ועשה את מלאכתו. והרי הנוסח על הרב החכם ר' בנימין בן יהודה צבי ז"ל המכונה ד"ר גריל, וכך לשונו:

נוסח תמים של מצבה — סופו של זמר.

במין האנושי
נבון ויודע תורה בגדל־הבקיאות
יהלל אותו כל מכירו
מאנשים המצוינים היה בעירו
נשאר שמו לזכרון באנשי מגורו
באלפי אנשים לא נמצא דוגמתו
נחמד ונעים לשמוע שיחו ודברתו
יד ושם לו גם למרחקים
היה מפרסם לחכם בעירות ובכרכים
ואין דברים שבחו להביע
דברי חכמה מפיו תמיד ישמיע
הלך לעולמו בחכמת תורתו
צבי וחמיד בעיני דורתו
בצרור החיים תהא נפשו צרורה
יעלה נשמתו לגבה המדורה.

יעקב נעמן (נוימרק)

הסופר יוסף חיים ברנר בז׳ולקיב

על ראש גבעה מול עירת המבצר העתיקה ז׳ולקיב משתרע חורש שעליו היו תושבי הסביבה מספרים אגדות לרוב.

דורות רבים עטפו מסתורין את החורש עצמו, את המערות הנמשכות ממנו אל ז׳ולקיב, את המעין הנעול מאחורי שער ברזל ואת שדרת העצים המופלאה.

סמוך לשדרות אלו התגורר יוסף חיים ברנר בחד־שים יוני—יולי 1908 כ״איש לא רצוי״ מאחר שהיה יליד רוסיה ונרדף ע״י השלטונות הצאריים כמורד במלכות. ״באור חמה עלי דשאים של ארץ נכריה שכבתי והגיתי בספרותנו שלנו ובעולמה״ — בשורות אלו פתח אז ברנר את סקירותיו מעולם הספרות העברית (״רביבים״ קובץ א׳).

כשבאתי ב־1931 אל הבית באותו חורש, שבו גרה משפחת אכרים, מצאתי שם זקנה כבת שבעים ומעלה, שמפיה שמעתי על ״היהודי שגר אצלנו לפני שנים רבות״.

היא סיפרה לי כי מיהודי בז׳ולקיב נודע לה על הרצחו של ברנר בידי ערביים.

״אדם יקר היה״ אמרה, וקולה רעד מהתרגשות. ״רבים הדברים, אך הזכרון מסרב לי, נדמה לי שעברו למעלה מעשרים וחמש שנה מאז גר הקדוש בבקתה שלנו. היה משחק בילדי, משכיבם לישון״... ״האיש אהב מאד את הטבע, את רינת החורש. ביום היה נעלם ולעת ערב חזר לחדרו. עיניים יוקדות היו לו... ראינו כי איש־אלהים הוא. בשבתות היו צעירי העיירה היהודים באים לבקרו ושוחחו אתו רבות ובכל זאת בודד היה האיש, תמיד בודד ומעיין בספרים רבים״.

בית בחורשת ה״הראי״ בו התגורר הסופר יוסף חיים ברנר בשנת 1908

רחל קלדור (אייכל)

דמות אדם מז׳ולקיב

אחת הדמויות הבולטות בעיירה — אדם מצניע לכת המשנן לעצמו ולזולתו את אמרת חז״ל ״אסתרא בלגינא קיש קיש קריא״ היה ר׳ אברהם דב אייכל. עיניו השחורות הפקחיות המביעות צער ועצב מזה, עליזות ושובבות מזה, גבות עבות תקועות כמעט מעל לאף היוו כעין סימן היכר חיצוני למח חריף למדני של אברהם, איש ז׳ולקיב.

הוא היה בנו בכורו של יהודי משכיל כפרי. ממשפחת אייכל ואילו אמו של אברהם אשה רגישה, פקחית וטובת לב, היתה קשורה בכל נימי לבה לכל חי וצומח במשקה.

הנער אברהם התבלט עוד בימי נעוריו בתפיסה מהירה במחשבה מעמיקה ובכשרון להבעה בכתב. בר־אורין קנאי, יהודי דתי הצליח לשכנע את אבי אברהם, כי בנו נועד להיות גדול בישראל, וחלילה לו לעסוק בלימודים חילוניים. ואכן שמרו על הנער מכל משמר, לבל יגיע לידיו ספר חילוני. במגירוב, עיירה הסמוכה לכפרו, למד בחדר ובבית המדרש והתגורר אז בבית רב־העיר. לא היו אלה ימי אושר לנער. לעתים אף נתן פורקן למורת רוחו בצורת תעלולים שונים. הנער צמא הדעת נתקל באקראי במורה חילוני שנקלע למגירוב ותמורת שעורים בתלמוד קבל שעורים בגרמנית; את כל דמי כיסו היה מוציא לקניית ספרים. פעם נתפש בקלקלתו וספריו הוחרמו על ידי הוריו; אך הוא עמד במרדו ובמשנה דבקות ומרץ הכפיל את לימודיו במבחר הספרים שהחביא ב״סליק״ — בעלית הגג.

בהיותו בן 17 התארס עם בת הגביר מז׳ולקיב, בתו של ר׳ יעקב פטרונטש. אופינית לרוח בה גדל וללבטי תקופתו היתה דרישת השלום ששיגר לכלתו במכתבו לחותנו, וזה לשונה: ״הנני דורש בשלום הנשר עשר תעשר הנשר ואת העשור תהפוך״. אם תחלק ב־10 אותיות הנשר תקבל ״הלך״, ואם תהפוך את סדר האותיות, הרי לפניך המלה ״כלה״ אשר לה בקש הצעיר לשלוח ד״ש.

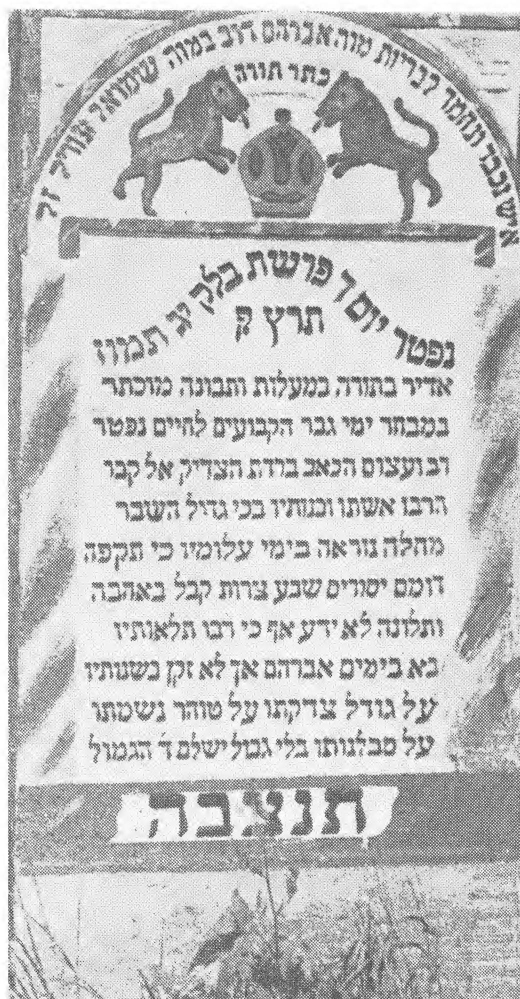
לאחר שובו מהצבא במלחמת העולם הראשונה השתקע אברהם בז׳ולקיב, פה רכש לו ידידים רבים מבין משכילי העיירה. ידידיו המובהקים היו דודל מימון, ידען בעל שם שמשך בנאומיו ובעטו אוהדים ור׳ פנחס שווארץ מאתימאטיקאי בעל תפיסה רחבת אופקים וידיעות רבות.

אברהם אייכל ידע עברית על בוריה והיה בין קנאי השפה עד שהנהיגה כשפה מדוברת בביתו. בשנת 1923 והוא אז רק כבן 38, חלה מחלה קשה ולא קם עוד ממיטת הדוי עד יום מותו ב־1930; היתה זאת דלקת ריאות קשה שבעקבותיה התפתחה שחפת. הצעיר החסון נאבק במחלתו במשך שנים ולא יכול לה. במשך שנות חוליו הארוכות, הרוויות סבל, לא פסק מלימודיו ומחקריו בעיקר בשטח הסטטיסטיקה, בה חבר נוסחאות רבות. עם כל להיטותו למדעים מדוייקים היה בעל נפש פיוטית והצטיין בכתיבה (בעברית ובגרמנית). אדם דתי היה האיש והתלבט ליישב בעיות דתיות על יסוד מדעי. תפיסת עולמו סובבת סביב ציר עיקרי ״אמת״, אליה נסה להגיע, ״מדבר שקר תרחק״. מתוך דבקותו לאמת ולצדק ראה מבנה חברה אידיאלי בסוציאליזם המזוקק, בשויון מוחלט, בזכותו של כל אדם באשר הוא אדם לחופש ולעבודה.

בשנת 1930 והוא אז רק בן 45 החזיר את נשמתו הטהורה לבורא. ועל מצבת קברו נחרט:

אדיר בתורה, במעלות ותבונה מוכתר
במבחר ימי גבר הקבועים לחיים נפטר
רב ועצום הכאב ברדת הצדיק אל קבר
הרבו אשתו ובנותיו בכי גדול השבר
מחלה נוראה בימי עלומיו כי תקפה
דומם יסורים שבע צרות קבל באהבה
ותלונה לא ידע אף כי רבו תלאותיו
בא בימים אברהם, אך לא זקן בשנותיו
על גודל צדקתו על טוהר נשמתו
על סבלנותו בלי גבול ישלם ד׳ הגמול.

הפסוק "בא בימים אברהם, אך לא זקן בשנותיו" נחרת לפי גרסתו של ד"ר בנימין גריל. זקן בשנותיו, פרושו מזדקן במובן פיזי עם השנים העוברות אך התעלה מעל הגשמיות תוך מעשים טובים ותבונה גם יחד.

מצבה על קברו בבית הקברות בז׳ולקיב

שושנה סלה (הרבסטר)

הרבנית רבינוביץ׳ מבית רוקח

יקשה לכתוב קורות וזכרונות עירנו ז׳ולקיב, מבלי להזכיר את האישיות הזוהרת ששלחה את קרני נפשה המלבלבות והחמות לכל פינות הצער והכאב של נצרכי העיר ושהפכה דמות וסמל של אישה חרדה בעירנו, הלא היא הרבנית ששמה הפרטי עד היום איני יודעת, כי אף פעם לא קראו לה בשמה הפרטי, וזה מרוב כבוד גדול והערצה עמוקה, שרחש כל בן עירנו אליה ולכל משפחתה.

הרבנית רבינוביץ׳ מבית רוקח, בתו של הרבי הדגול והגאון מנבריה זצ״ל — היתה מעין המידות הטובות, ספוג מצוות־תורה, שממנו שאבו הנשים הן החרדות והן המתקדמות. כולן אהבו אותה. אין, אמנם, באפשרותי להצביע על מאות מעשיה הטובים, על פעולותיה של גמילות חסד ופעולות סוציאליות ועזרתה הנסתרת שהיתה מגישה לדלת העם. חדירתה הבלתי גלויה לכל פינות של עוני ודלות ואביונות ולמוקד־הסבל של בני אדם הנצרכים וסוד עזרתה, נסת־רים היו מעיני העולם ונעלמו עתה כליל. כן אי־אפשר לספור את המעשים הטובים שבצעה. אבל נחרת במוחי והנני זוכרת היטב את יופיה, את הופעתה ואת צורתה וקומתה הזקופה. בהיותי בעירי חשבתי שזוהי דמותה הטבעית של כל רבנית בעולם, אבל כאשר עברתי מעיר מוצאי וראיתי רבניות לעשרות, נוכחתי שפני הרבנית שלנו וכל גופה מעיד על הוד ומורשת רבניים מדורי דורות. זוהר התורה והדבקות בה השתקפו מכל קווי פניה של הרבנית. על ראשה היתה כבנה של שער משי (שטרנטיכל), משובצת פנינים יקרות ואבני חן נדירות, שעיטרה את מצחה הלבן והחלק כשיש. עיניה השחורות, הנבונות, שפכו טוב־לב על הזולת. אפה קטן קלסי, פיה עדין, שוקל כל מלה, היוצאת מעומק לבה האציל: גופה צר, תמיד ועטוף לבוש הדר, המעניק לה מראה של מלכת ישראל בימי הקדם האגדתים. גופה העדין של הרבנית מז׳ולקיב וקומתה הזקופה — כאשר היתה חוצה את רחובות העיר, תמיד בלווית שתי נשים או לפחות אשה אחת — משכו את תשומת לבם של עוברים ושבים. הכל הסתכלו בה בהערצה ובכבוד וברכו אותה בלבביות.

בהיותי צעירה, בראותי את הרבנית ברחוב רצתי לתת לה נשיקה ביד, ומאושרת ספרתי לאמי את מעשי זה. ואמי היתה מאושרת כי אהוב אהבה אמי ז״ל את הרבנית אהבה ללא מצרים. הרבנית והופעתה כולה אמרו הוד. טוב לב בלי גבול, אצילות, ותרנות השתקפו בפניה, התאפקות נשגבה היתה פרושה על פיה הקטן והסגור. לא דברה הרבה ולא בשטף, אבל כל משפט שיצא מפיה היה שקול, מוגבל ומדוד. תמיד קלעה למטרה. לא ראיתיה אף פעם כועסת (אמי היתה אורחת תמידית של הרבנית). לא צעקה ולא התרגזה על ילדיה אף פעם. ידעה לשלוט ברוחה בזמן הצורך. משפט שיצא מפיה היה מושלם, ברור, מחנך ומדריך. לעתים מרגיע ומעודד.

אמי חשבה לה כחובת קודש לבקר אצל הרבנית ולקבל ממנה את ברכתה. לעתים קרובות היתה באה אליה בשבתות, חגים וגם לפעמים ביום חול לספר לה על צרותיה ושמחותיה. לא היה זה בקור סתם. היתה זו שעת קודש, שעת תפילה, שעת הערצה וכבוד.

משחר ילדותי היינו אחותי ואני נספחות לאמי לבקור הזה. עמדתי אז על יד אמי ולא זזתי ממקומי, הקשבתי לשיחה בין אמי והרבנית, כמעט ללא מלים. אמי היתה משוחחת עם נשים אחרות, שבאו גם

הן לבקר את הרבנית, גם הן במתינות ובשקט, כאילו לא להפריע לרוח הקודש ששרתה בבית הזה. את השיחות היה מפסיק לפעמים קולו של הרבי שקרא את הרבנית — אז כל הנשים קמו בחרדת קודש והסתכלו דרך סדקי הדלת הארוכים בהתרגשות: "דער רבי, דער רבי", ובודאי ברכו אותו בלבותיהן ברכות בלתי נשמעות. בהיותי בת שבע שנים נולדה לרבנית הבת הראשונה שרה, אתה לפעמים שחקתי.

בחג הסוכות היתה לנו הסוכה של הרבי למקום של עונג וחג. הסוכה היתה מורכבת מכמה חדרים והיתה בנויה למופת. היה תענוג לשבת בה, ולנשום את ריח הסכך הטרי והירוק, שפתח את דרכי הנשימה לרווחה ועד היום ריח הניחוח של הסכך עולה באפי. בסוכתו של הרבי עמדה מיטה בפינה וספריה של ספריו הקדושים היתה עומדת. גם לרבנית היה חדר מיוחד בסוכה בשבילה ובשביל מקורבותיה. ובתוך הסוכה הזו גם התפללו בכל חג הסוכות. גם הקישוטים המיוחדים של הסוכה, שכמותם לא ראיתי פה בארץ, לא משו מזכרוני. ונהדרת היתה תהלוכת ראש־השנה, שערך הרבי עם חסידיו דרך רחובות העיר, לנהר, לאמירת "תשליך". התהלוכה עברה על יד ביתנו ואמי צהלה ושמחה ממראה התהלוכה ומשמיעת קול זמרת החסי־דים.

פנים "עזרת נשים" בבית־הכנסת הגדול בז'ולקיב

אריה אקר

דיוקנה של משפחה

בשלהי המאה הי״ט התישבה בעירנו משפחה אחת: יהושע־צבי ב״ר ישראל אקר, אברך־משי בעל רגשות דתיים עמוקים, מחסידי הוסיאטין. הוא ואשתו בריינדל־רבקה לבית צישניבר, פרנסתם היתה על קונצסיה למכירת־טבק וסיגריות. בתחילה היה ר׳ יהושע־צבי מתפלל בקלויז דבלזא, אבל לבושו המודרני והתנהגותו, שלא כדרך חסידי בלזא, לא מצאו חן בעיני החסידים והוא החליט שיש צורך להקים בית־תפילה, שיהיה מקובל על מתפללים כמוהו. סביבו התרכזו חברים לדעה, כגון: ר׳ אהרן דגן ובניו, ר׳ ניסים שטרן, ר׳ אברהם שטרן, ר׳ ברוך שטיין וחתנו ר׳ אליעזר ליטמן, ר׳ ישראל מליס, ר׳ פנחס שוורץ, ר׳ עמנואל קויפר, ר׳ משה ברוך כץ וחותנו, האחים פלשנר, ר׳ שמאי רפפורט, ר׳ יוסף דויטשר, ר׳ משה כהן ואחרים. בכוחות עצמם הקימו בית־תפילה ע״ש הצדיק מז׳ידיטשוב. ב־הקמת בית־הכנסת השקיע ר׳ יהושע־צבי אקר הרבה זמן וכוחות. לאחר הקמת הבנין, הגיעה לקלויז ז׳ידיטשוב תקופת פריחה. נוספו לו הרבה בעלי־בתים שחפשו את הקרבה ואת החמימות ששררו בבית־הכנסת מצד הגבאים, וביחוד מראש־הגבאים שנקרא בכנוי־חיבה ר׳ הערשעלע. הם נמשכו אל למוד התורה בשבתות ובימי־חול. גם הרבה בחורים ובעלי־בתים היו באים מקלויז בלזא לקלויז ז׳ידיטשוב על מנת ללמוד בו. זכורים הש״צ ר׳ ישראל מלוס, ר׳ אהרון דגן, ר׳ נסים שטרן ור׳ אברהם שטרן אשר עברו לפני התיבה והסבו התרוממות נפש למתפללים. מפורסמות היו הזמירות בזמן שלש־סעודות בשבתות. המרא־דאתרא ר׳ פנחס רימאלט, היה אורח קבוע בשלש־סעודות והספורים על האדמו״רים וגדולי התורה שהיו מספרים בין זמר לזמר, היו עיקר הנושאים.

בימות החול, בנהול עסקיו הרגילים, הקים ר׳ יהושע צבי ביחד עם בית ברודינגר בנק קואופרטיבי לאשראי לאוכלוסי כל הדתות. ביחוד נצלו זאת אכרי הסביבה שבאו לקבל אשראי בריבית ממשלתית מאושרת. בנוסף לזה היה נוהג לתת לרוכלי ולתגרי השוק המ־קומי גמ״ח סכומי כסף ללא ריבית עד לתאריך הנסיעה ללבוב לשם קנית סחורה.

בשנת 1908 חל משבר קטן בחיי המשפחה כאשר יהודי אחד מהתושבים הוציא את העסק מידי ר׳ יהושע־צבי, אבל המשפחה התאוששה מהר. הקשרים המצויינים שהיו להם עם תושבי המקום עזרו להם להתאושש מהמכה שקבלו בהסגת־גבול זו והם המשיכו לנהל את עסקם המסחרי החדש בהצלחה. הילדים גדלו, עזרו בעסק, אך נטו להשכלה. ר׳ יהושע־צבי, שהיה שוחר־מסורת ודתי, לא הפריע לבתו ולבנו להצטרף לחוגים הציוניים שנוסדו בתנועה הציונית בעיר.

במלחמת העולם הראשונה הגיעו הרוסים לעירנו ודרשו מיהודי העיר להקים ועד־לאומי, ור׳ יהושע־צבי נבחר בתור חבר הועד. הרבה פליטים מן העיירות מוס־טי־וויעלקיע וכ׳ הגיעו לז׳ולקיב והם סבלו מאד מהת־קדמותם של הרוסים. במשך שנתיים נשארו הרוסים ב־עירנו והאוכלוסיה היהודית סבלה נגישות מידי חילות הכיבוש. הועד־הלאומי היה תמיד ער ופעיל לטובת האוכלוסיה היהודית והצטיין בהגשת עזרה מהירה לנצ־רכים. לאחר שחרור העיר מן הכיבוש הרוסי גייסו השלטונות האוסטרים את ר׳ יהושע־צבי ובנו משה ל־צבא. ר׳ יהושע־צבי שירת בתור פקיד דואר בוינה ומשה בהונגריה. לאט־לאט התחילה המשפחה לשקם את הריסותיה. ביחוד הצטיינה הבת הבכירה שיינדלע, שנהלה את עסקי החנות, והפרנסה היתה מצויה. לאחר התפוררות המונרכיה האוסטרית התנהלו במחוזנו קר־בות עזים בין גיסות האוקראינים לבין הפולנים. ר׳ יהושע־צבי התמסר גם באותם הימים לעניני צבור.

בתקופה ההיא התחילה משגשגת התנועה הציונית, והפצת הלשון העברית בעירנו. בני משפחת אקר התעסקו בזה מאוד ותלו בחלון הראוה שבחנותם מודעות, שאפשר להרשם ללימוד השפה העברית במקום וגם עסקו במכירת שקלים. המודעה בחלון הראוה — משכה הרבה נוער וההתענינות בפעולה הציונית גברה, עד שבאה תגובה חריפה מצד קנאי חסידי בלזא ומשלחת גדולה של בית־הכנסת בבלזא הופיעה פעם בשבת בבית־הכנסת של חסידי ז׳דיטשוב ועכבו את הוצאת ספרי התורה והקריאה בו. הם לא העיזו לפנות לר׳ יהושע־צבי באופן ישיר, והעירו הערות חריפות, שמו־בילים את הנוער לשמד. כמה ממתפללי בית־הכנסת הסבירו לר׳ יהושע־צבי, שמתכוונים אליו מפני שבחנותו נעשית ההרשמה לקורסים. הוא השיב בתוקף, שלא יפריע לבנו או לבתו העובדים בחנות ומקיימים שם הרשמה לקורסים. עוד הוסיף שישלח גם את בתו ריזילה לקורס לעברית, למען תדע להבין את התפילות וברכת־המזון, שהיא מתפללת כל יום. אולם את בנו אריה, לא ישלח, כי הוא נמצא אתכם ולומד בקלויז בלזא, ובזה הסתיימה הפרשה.

באותם השנים, פרצה מגיפה בעיר — מחלת הטיפוס — וגם כמה ממתפללי קלויז ז׳ידיטשוב נפלו למשכב. בין המתפללים התארגנה קבוצה להגשת עזרה לחולים ור׳ יהושע־צבי היה בין המתנדבים. למרות אזהרות הרופאים, שההתנדבות מביאה להתפשטות המגפה ואיומיהם שיסגרו את החנות בגלל ביקוריו בבתי־החולים, הוא המשיך לפעול עם המתנדבים בהגשת עזרה. אכן, הרופאים צדקו, ר׳ יהושע־צבי נדבק במחלה ונפטר ביום י״ח אדר ב׳ תרס״ט. הועד־הלאומי וועד הקהילה קראו לישיבות אבל והחליטו לתרום מקום־כבוד בבית העלמין של הקהילה לקבורתו, בגלל מעשיו הטובים ועסקנותו הציבורית לטובת הכלל ללא לאות ביום ובלילה. בהלוויה השתתפו כל תושבי העיר, נסגרו החנויות לאות־אבל, הספידוהו כמה אישים וביניהם הרב רבינוביץ׳. בימות האבל באו להתפלל ולבקר בבית כל חוגי הישוב. גם נוצרים, פולנים ואוקראינים, באו להביע השתתפות באבל המשפחה.

במשך כל השנים היו בני המשפחה עסוקים במסחר, אך מצאו פנאי גם לצרכי צבור, ביחוד בנו משה התמסר לאיסוף כספים למען הקק״ל והיה פעיל ב״קולטור פאריין״. יחד עם כמה עסקנים יסד גם גן־ילדים עברי ובית־ספר ״תרבות״ והיה אהוד ומכובד במוסדות המרכזיים של התנועה. הוא נהל גם מו״מ עם חברת ״גאולה״ על רכישת נחלה בארץ־ישראל אבל הדבר לא התגשם.

בשנת 1930 התארגנה קבוצת הכשרה בבית־חרושת לזכוכית בעירנו. הפלוגה היתה של הקיבוץ ״דרור״ שנוסד בגליציה, נוער חלוצי מארגון הנוער ״פרייהייט״ אשר היה מסונף ל״פועלי־ציון־ימין״ והיה קשור לקבוץ המאוחד בארץ. תנאי הקיום היו קשים בגלל השכר הירוד ששולם בבית־החרושת. היה צורך דחוף להגיש להם עזרה והעזרה הגיעה מידי משה בן ר׳ יהושע־צבי ז״ל אשר ארגן יחד עם כמה עסקנים מאות חבילות מזון לחברי הפלוגה.

סימטא בז׳ולקיב

י. ד. זהר (זובל)

שתי משפחות

אספר כאן על שתי משפחות בעירנו, שהיו קשורות בקשרי נשואין והיו לאחת: משפחת אבי היא משפחת זובל ומשפחת בנדל היא משפחתה של אמי. שתיהן היו מושרשות בעיר ז'ולקיב.

לאבי היו שני שמות משפחה: זובל או "רקטה" ברנר. "רקטה" (=לחלופין) משמעותו שזוג ההורים היה נשוי רק לפי דת־משה ולא לפי חוקי אוסטריה, ולכן נשאו הילדים שם־משפחה של האם. עם קום מדינת פולין, קיבל אישור לשינוי־שם ונקרא זובל בלבד.

אבי היה יתום למחצה, וכנהוג היה היחס אליו קריר מילדותו. יחס זה עבר גם אל הנכדים. להצדקתם של סבא וסבתא יש להגיד, שבכלל לא היו אנשי רגש, וחמימות חסרה בביתם גם בינם לבין עצמם.

המקשרים והמגשרים היחידים במשפחה היינו אחי שמאי (דז'וניק) ואני. בימי מלחמת העולם הראשונה, בשנים 1915—1918 כשהיינו בגיל 6—8 שנים, היה אבינו חייל בצבא ואני ואמנו גרנו אצל סבא בנדל. בשבתות ובחגים היינו הולכים בבוקר לבית־הכנסת הגדול אל סבא שמואל ומתפללים אתו "נוסח אשכנז". סבא היה שומר עלינו שנתפלל בהריצות, ולאחר שנגמרה התפילה היינו הולכים אתו לביתו. היו מקדשים ומביאים "צ'ולנט" מהמאפייה. כתמורה למזונות שקיבלנו נדרשנו לזמר. היה לנו מלאי דל של שירים באידיש, והיינו שרים ב"דואט". לפעמים מתחת לשולחן מחמת בושה וצניעות. אחרי שגמרנו לשיר חזרנו אל סבא בנדל, שהיה "חסיד" והתפלל אצל הרבי הבינוביץ. שם גמרו את התפילה במאוחר. עד שהיו מוכנים לסעודה, היינו אחי ואני

פינה על ה"הראי" עם החווילה של משפחת זובל

מוכנים לאכול ארוחת צהרים בשנית. בבית סבא בנדל היתה משרתת "שקצה" והיו מחממים ארוחות, למרות שזה לא היה כל־כך "חסידי". כאן גם שחררנו משירה. מסבא זובל היינו, אנו הנכדים, מקבלים חליפות חדשות מדי שנה בשנה, לפסח.

לסבא זובל היתה חנות מנופקטורה ב"פודסיני". סבתא היתה מנהלת את העסק. היא היתה נוסעת לקנות סחורה בוינה, בבודאפשט או בלבוב הקרובה. סבא היה נאה בהליכותיו. זקנו היה לבן וארוך. איש עדין היה, שתקן ומקבל מרות אשתו, מבלי להגיב על כל קנטוריה.

משפחתו של סבא היתה עשירה והתעשרה עוד יותר אחרי מלחמת העולם הראשונה. הם קנו את הבית הגדול בשוק, "דום פנסקי" ובו פסאז׳. פתחו חנות שנייה למנו־פקטורה, בהשאירם את הראשונה לבנם משה, שהתחתן בינתיים.

משפחת בנדל היא ענף אחד של משפחת ישראל־בר כץ המסועפת. סבא בנדל היה יהודי נמוך קומה, בריא, חזק ורגזן, כיאה לכהן. היה לו פונדק ("דום זאיעזדני"), שהאיכרים היו משאירים שם את עגלותיהם הרתומות לסוסים, בהן הגיעו לימי־שוק ולירידים. הגנבים, שבאו לגנוב מן העגלות, פחדו מפני ידו החזקה של ישראל־בר גם בעת זקנתו. בבית שררה משמעת חמורה וכבוד רב כיבדו את זקן־המשפחה. נכדיו פחדו מפניו גם כשגדלו. הנכדה היחידה מלכה שפיצר, כותבת עליו: — "הוא היה אדם גדול ולבו לב זהב. בעל־אופי חזק היה, דתי מאד, ישר ובלתי אנוכיי. השתתף בחיים הציבוריים היהודיים בעיירה. היה מכובד על הבריות, יועץ בעירייה ופעיל בוועד־הקהילה. אירגן תלמוד־תורה בעבור ילדים עניים, דאג לכלכלתם ופעם בשנה העניק מתנת־נעלים לכל ילד. כדי למנוע מחולים יהודים, שאושפזו בבית־החולים העירוני אכילת מזון בלתי־כשר, שכר אשה שהכינה בביתה מזון לחולים אלה. הוא אהב את האמת ודרש אותה גם מזולתו. הנכדים אהבוהו וגם פחדו מפניו, כי לשכוח תפילת־בוקר או לחזור מאוחר בערב הביתה, נחשב לפשע. הוא אהב את משפחתו והחזיק בביתו את ארבעת ילדיו גם לאחר שהתחתנו".

בנו הבכור דוד־יוסף, למד תורה הרבה והיה ראוי לסמיכה לרבנות. בהיותו בן ט"ז שנה נשא נערה, ובמשך הזמן ילדה לו 19 ילדים. הם גרו בדירה בת שני חדשים, 3—4 ילדים שכבו במיטה אחת. הילדים גדלו בתנאים כלכליים עלובים ו־12 מהם נפטרו בגיל צעיר. שבעת הנותרים גדלו והתחתנו, אולם מכולם נשארה רק אחת מלכה שפיצר, שעבדה ב"סטארוסטבו". אחרי מלחמת העולם הראשונה נישאה לה׳ שפיצר והם היגרו לארה"ב.

לדוד־יוסף, היתה חנות־טבק ("טראפיקה") מול כנסיית הדומיניקנים. את הרשון לחנות (גם למכירת אגרות־פייס ועתונים) קיבל עוד ישראל־בר, אביו, מאת ממשלת אוסטריה ההאבסבורגית, בתור פרס על שירות מצויין. על אותו שירות מצויין סיפרו לנו בסודי־סודות, כי בזמן התקוממות אחת בפולין נגד שלטון אוסטריה (כנראה, בינואר 1863), הלך ישראל־בר לטייל מחוץ לעיר דרך שער גלינסק, וראה פולנים מתכוננים לקרב. בחזרו העירה סיפר על זאת לאוסטרים. האוסטרים זכרו לישראל־בר את החסד ולאחר שההתקוממות דוכאה, הוא קיבל שני רשיונות, אחד לחנות טבק ולפייס (שמסרו לדוד־יוסף), ואחד למכירת מלח בגליציה המזרחית, (שמסרו לבתו הודה אשתו של מנקה קרץ בלבוב). שני הרשיונות נשארו להם ולילדיהם גם במדינת פולין. הממשלה לא שללה מהם את הרשיונות מפני שלא ידעה בשל איזה סיבה הם הוענקו.

בתו הודה (קרץ) נשאה בלבוב, והיו לה שבעה ילדים. מצבה היה טוב מאוד. הבן הצעיר שאף הוא נקרא ישראל־בר, נהרג בעת טיול בהרים בפולין. בנה הרמן (ד"ר למשפטים) ומשפחתו נהרגו בעת השואה. בתם נורתה כאשר יצאה מן הגיטו, ובנה שראה זאת, ניצל וחי בפולין, ושמו — מציק מורגן. בנה יוסף (ד"ר לרפואה) חי עם משפחתו בנתניה. משאר הילדים — נישאה בתה פרידקה לעשיר בטרמבובלה. יוסף, — חי רוב שנותיו בוינה ושם ניספה. הבן פישל היה אדוק מאוד והתחתן בקמיונקה סטרומילובה. חנוך — הכבשה השחורה של המשפחה, נשאר רווק, וכלל לא התחתן. הבת חיה (קלרה) נישאה ללנדסמן ומכל משפחתם נשארה בת אחת גוסטה קליגר, בתל־אביב, ובת הלה (הודה) החיה בווארשה. הבן הצעיר היה שמואל קרץ, שחי בהולנד ועלה ארצה. לפני מספר שנים נפטרו הוא ואשתו. הם השאירו שתי בנות ובן בארץ, העוסקים בחקלאות.

בנו השני של ישראל־בר היה מאיר־וולף כץ. היתה לו חנות למכונות חקלאיות לקיצוץ תבן ("סיצ׳קרניה").

מאיר־וולף היה יהודי נמוך־קומה, כובעו העגול ירד על אוזניו וכמעט כיסה על פניו. הוא אהב לנאום. כל נאום שלו התחיל במריה טרזה (מלכת אוסטריה במאה הי״ט), שאליה הרגיש חולשה מיוחדת. בביתו הסתובבו תמיד ילדים, איכרים ועופות ולא היה מקום להעמיד בו רגל. בתו השנייה של ישראל־בר, צירל, אשת שמואל־יצחק בנדל, הם סבא וסבתא שלי.

יש ברצוני לדבר עוד על סבא וסבתא בנדל, שהיו שונים באופיים תכלית שינוי. סבא היה טוב־מזג, חובב מוזיקה, תמים. היה לו רשיון למכירת מלח (מונופולין ממשלתי מזמן אוסטריה). קשה היה לו לפרנס את משפחתו הגדולה. כל פעם היה עושה עסקים אחרים, והיו מרמים אותו בנקל, והוא הוסיף להאמין בשותפיו. לסוף פתח בית־מלאכה לעבודות־בטון וחתנו ראובן צימרמן (שגמר מדעי מזרח בווינה) עזר לו בניהול העסקים. סבא היה חסיד של הרבי רבינוביץ׳, אם כי היה לבוש ״גרמנית״, קרא עתונות וגם דיבר גרמנית ופולנית. בכל הזדמנות היה מבקר אצלנו בלבוב והולך לראות הצגות תיאטרון ואופירה. ובבית היה נוהג תמיד לשיר או לזמזם ״אריות״ מאופירות שונות. סבתא היתה רגזנית, ככל צאצאי ישראל־בר שהיו כוהנים. סבתא היתה יושבת רוב ימיה במטבח, מבשלת ואופה, סורגת או קוראת עתונים. היא אהבה מאוד את ילדיה ואת נכדיה. סבא היה מתרגש בכל הזדמנות ובוכה באותה קלות שהיה צוחק.

אינני יודע מה היה גילו של סבי כשנורה על ידי הנאצים בסוף 1943, אולם בוודאי עלה הרבה על שמונים שנה.

אמי נישאה לאבי אלכסנדר, בשנת 1908.

אני ואחי שמאי נולדנו בז׳ולקיב וגרנו ברחוב לבוב־סקה. אבי ניסה את מזלו בפרנסה בלבוב ועבד בחברת־אניות הולאנדית. אחר כך עבד בחברת הספנות ״קיונרד־ליין״. במלחמת העולם הראשונה, שירת בצבא ואחרי המלחמה חזרה כל המשפחה לז׳ולקיב, שם בילינו את ילדותנו ולמדנו בבית הספר ובחדר.

בשנת 1921 עברנו לגור בלבוב ואבי חזר וקיבל את משרתו ב״קיונרד ליין״. מצבו היה מצויין, כי קיבל את משכורתו בדולארים, ובפולין היתה דיבלואציה של הכסף הפולני. אנו, הילדים הגדולים, ביקרנו בגימנסיה הממשלתית.

קשרינו לז׳ולקיב נשארו אמיצים. פעמים אחדות בשנה היינו מבקרים אצל סבא, והיינו באים לבלות בהר ״הראי״. בתחילה גרנו בדירה אצל גרמנים בפסגת ההר וכעבור שנים קנינו חווילה במדרון ההר. שם בילינו את התקופות היפות ביותר בחיינו האפורים. בדרך כלל בשבתות היו סבא וסבתא מבקרים אצלנו ולפעמים היינו יורדים העירה אליהם. יום יום היתה עוזרת־בית אוקראינית עולה אלינו עם סלים מלאים מזון, ובילינו יפה את זמננו.

בשנת 1934 עליתי ארצה למורת רוחם של הורי שהתנגדו לכך. בשנת 1936 עלה אחי שמאי והתחתן כאן. בשנת 1938 עלה גם אחי צבי. הוא בא כתלמיד לביה״ס החקלאי במקוה־ישראל, שבו למד שנה אחת. באביב 1939, כשנודע לי על מצבה הקשה של אמי, נסעתי ללבוב, אולם הגעתי ליום האחרון של אבל אמי. אבי חשש שיזדקק לעזרת בניו, ולכן לא רצה לעלות לארץ. עוד הספקתי לבקר בפולין ולראות את ז׳ולקיב ואת משפחתי בפעם האחרונה על סף השואה. איש לא הבין את גודל הסכנה המתקרבת. חשבו שהמלחמה לא תהיה שונה מקודמתה, שעדיין היתה זכורה לכל.

מרדכי אסטמן

מבית אבא

משפחתנו היתה משפחה ענפה, הן מצד האב והן מצד האם. משפחת אבי עסקה במסחר ובחקלאות. עובדה כמעט בלתי־ידועה היא, שמספר רב של יהודי גליציה עסקו גם בחקלאות, היו קשורים לקרקע וידעו פרק בהלכות עבודות־אדמה. אף על פי שכולם התגוררו בעיר, היתה לרבים מהם חלקת אדמה בשדות הסמוכים. חלק אחר של משפחתנו היה קונה בכפרים מוצרים חקלאיים לשם מכירתם בעיר. אולם מכל העבודות האלה, לא היתה הפרנסה מצויה אלא בדוחק. "הרבה מלאכות ומעט ברכות", כדברי הפתגם הידוע. משום כך נאלצו רבים מתושביה של ז׳ולקיב לנדוד למרחקים — לאמריקה הצפונית או הדרומית. גם אבי, שנולד וגדל בז׳ולקיב, היה בין אותם שנגזרה עליהם גלות מחמת המצב הכלכלי החמור שהיו נתונים בו, והוא יצא לחפש את אושרו מעבר־לים. בסוף שנות העשרים היגר למונטווידאו, ורק לאחר כמה שנים הצליח להביא את משפחתו אליו, וכך ניצל חלק ממשפחתנו.

אביה של אמי, ר׳ ישעיה רדלר, פרוון היה. הוא היה איש בעל מידות טובות והיתה לו השפעה מרובה עלי. הוא היה מכבד כל אדם באשר הוא אדם, והתייחס בסובלנות לדור הצעיר בעניינים דתיים. הוא רכש לעצמו שם טוב גם בתחום הציבורי, כיושב־ראש איגוד הפרוו־נים. לעולם הוא נמנע מלגרום סכסוכים, ואדרבה, תמיד חיפש דרך ליישר את ההדורים.

אזכיר כאן אפיזודה אישית, אופיינית לסובלנותו של סבי. באחת השבתות של חודש אוגוסט 1939 היה עלי להיות בלבוב, כדי להמשיך בדרכי לאמריקה הדרומית ולהצטרף אל משפחתי. כדי לא לחלל את השבת, הוחלט שאצא מז׳ולקיב ביום שישי. ברם, "היצר הרע" השיאני, לא לוותר על סעודת ליל־שבת האחרון בבית סבא. ביקשתי לקחת אתי, מעין צידה לדרך, מחמימותה של שבת כהלכתה. העזתי איפוא לבקש מאת סבא שיסכים לכך, למרות שהדבר היה קשור בחילול שבת למחרת. סבא נתן את הסכמתו, למרות התנגדותה של סבתא. הרבה, הרבה יהודים כמותו ניספו בשואה.

ז׳ולקיב הטביעה רושם עז ועמוק בלבנו לכל ימי חיינו. מעט החמימות שאנו נושאים בלבותינו ממקור מחצבתנו מאותם ימים, היתה מעודדת אותנו בחיינו במקומות מגורינו החדשים. ממנה שאבנו את הכוח למאבקנו היום־יומי.

ימי היותנו באורוגואי עברו עלינו בגעגועים על עירנו. ומשהתחילו מגיעות אלינו הידיעות המזעזעות על השמדת היהודים, תקפו אותנו אימה ופחד לגורל יקירינו.

בשנים האחרונות גמלה בלבי ההחלטה לעלות ליש־ראל ולהתאחד עם בני עירי לשעבר. כשעליתי עם משפחתי בשנת 1964, הקמתי בארץ מרכז לפרוונות כדי להחיות את המקצוע שהיה כה נפוץ בז׳ולקיב.

זוטרא רפפורט

מאיר "הארוך" וזישע "כלי-זמר"

(דער לאנגער מאיר וזישע קלעזמער)

אחת הדמויות הידועות בעיר היתה "דער לאנגער מאיר". איש ארוך־הגוף והגפיים, לבוש קאפוטה שחורה, בעל פאות ארוכות מסולסלות וזקן קצר. לא נחשב למשכיל ביותר ובכל זאת היה ידוע כאיש כשרוני בתחומים שונים ובמיוחד במה שנוגע לזכרון. אפשר היה לפגוש אותו לעתים קרובות באירוע של שמחה או במקרה של צער ואבל.

התקיימה חתונה בעיר, דער לאנגער מאיר היה בין הראשונים שהגיע למקום שבו נערכה השמחה. לבוש בקאפוטה שלו השחורה המבריקה, ניצב היה בקרבת הכניסה הראשית לאולם הגדול, על־ידו מסתדרת הקפלה (התזמורת) של זישע קלעזמער, דמות בולטת אחרת הידועה בעיר. ברגע שהחלו להיכנס האורחים הקרואים, היה דער לאנגער מאיר מכריז בקול רם על הופעתו של האורח בציינו את שמו הפרטי, שם משפחתו, בהוסיפו כל מיני תארים לאורח המוזמן. בזמן ההכרזה הזו היה זישע קלעזמער מפעיל את תזמרתו בשיר לכת קצר. טקס זה נמשך עד לאחרוני המוזמנים שנכנסו לתוך האולם. מובן שכל אחד היה משלשל מספר מטבעות לצלחת שעמדה על יד התזמורת.

בגמר טקס קבלת האורחים ובתאום עם משפחות החתן והכלה, הכריז דער לאנגער מאיר על טקס החופה. היה נכנס לחדר הכלה שישבה מבודדת בחדר צדדי כשהנשים מקיפות אותה, ופה הוכיח דער לאנגער מאיר את כשרונו כאורטור. בנאום סנטימנטלי בסגנון מיוחד של לשון חרוזים, בנגון ובשירה, בלויית התזמורת של זישע קלעזמער, הזכיר לכלה את המאורע החשוב העומד להתרחש בחייה, את צאתה מרשות ההורים וכניסתה לחיי משפחה ואיחל לה עתיד מזהיר.

קרה שהכלה היתה יתומה מאם או מאב או משניהם יחד, אז הזכיר דער לאנגער מאיר לכלה את הנעדרים וסיפר על גדולתם של הנפטרים ועל הצער הגדול שלא זכו להיות נוכחים בשמחה ולזכות לראות נחת מבתם. דמעות זלגו אז מעיניה של הכלה ומעיניהן של הנשים שעמדו מסביבה, כשהתזמורת מלווה אותן בצלילי יגון.

אחרי כן נתן דער לאנגער מאיר סימן לכסות את פניה של הכלה ולהובילה לחופה. בינתים עבר הוא עצמו לחדר החתן ונתן את ה"הוראה" להוביל את החתן לחופה. בהגיע הכלה כבר ניצב החתן וה"אונטרפירערס" (שושבינים) ניצבו על ידו מוכנים לטכס הנישואין.

בגמר טכס הנישואין הסבו האורחים מסביב לשולחנות הערוכים והחלו להגיש להם את הארוחה, שהחלה בדרך כלל, בדגים ובחלות. את הארוחה הכינה המבשלת הידועה בעיר "טובה די קעכערין" (טובה המבשלת). החתן בצע את החלה הגדולה ואז החלה "חטיפת" פרוסות החלה. במיוחד עשו זאת בחורות צעירות, שכן פרוסה כזו היא סגולה לנישואין מהירים. לזוג הצעיר שהיה שרוי כל אותו יום בצום הוגש "מרק הזהב". עם גמר הארוחה פינו את השולחנות כדי להכין את האולם לריקודים.

לפני תום הארוחה התייצב דער לאנגער מאיר על יד הזוג הצעיר והכריז בקול רם "דרשה געשאנק" (אוסף מתנות). קודם לכל הוא הכריז על "דרשה געשאנק" מצד החתן. בני משפחת החתן התקרבו לשולחן וכל אחד הגיש מתנה, שנבדקה על ידי מאיר הארוך. הוא הכריז על אופיה וערכה של המתנה, ולא תמיד היה זה מתאים למציאות... כשניתנה מעטפה עם כסף שגם כן נבדקה על ידו היה מכריז על הסכום שלעתים קרובות הכפילו ולאו דווקא בטעות... עם גמר אוסף המתנות מצד החתן הכריז על "דרשה געשאנק" מצד הכלה.

אחרי גמר אוסף המתנות ופינוי השולחנות החלו הריקודים. אז הפעיל זישע קלעזמער את הקפלה שלו במלוא עצמתה. והיה אם בני הזוג באו ממשפחת אדוקים, רקדו את "המצוה טענצל" (רקודי מצוה) כשבני הזוג

הרוקדים מחזיקים בשתי קצוות המטפחת. ריקוד אחר היה ה"ברוגז" כשבני הזוג רוקדים בנפרד ובתנועות ידים מבקש אחד מהשני להתפייס, מה שאכן אירע בסוף הריקוד. ריקודים "סאלוניים" בחתונה מסוג זה רקדו בחורים עם בחורים ובחורות עם בחורות. בחתונות אצל משפחות מתקדמות רקדו בני הנוער בזוגות. בעד כל ריקוד היה צריך לשלם תשלום מיוחד לזישע קלעזמער. בדרך כלל נאסף על־ידי בני הנוער שהשתתפו בחתונה סכום כסף, והתזמורת של זישע קלעזמער נשכרה למספר שעות ואז רקדו גם ריקודים קבוצתיים של אותה התקופה כגון: ה"לנסיער" וה"קדריל".

וכאשר אירע אסון במשפחה ואחד מבני הבית נפטר, הועברה הידיעה מיד למאיר הארוך שהחל מיד בהכנות הקבורה. הוא, שהכיר את בית הקברות על כל פרטיו, יעץ לבני המשפחה בדבר המקום הרצוי לקבורה. הוא עצמו לא השתתף בדרך כלל בלווית הנפטר, אבל בהגיע הלוויה לבית הקברות כבר ניצב דער לאנגער מאיר על יד הקבר הפתוח ואחרי טקס הקבורה וה"קריעה" לבני המשפחה האבלים, ניחם אותם שלא ידעו צער עוד.

הוא לא ניהל שום רישום על מקום הקבורה או תאריך הפטירה, אבל ידע להפליא כל מקום בבית העלמין וזכר כל תאריך פטירה ונהג להודיע לבני המשפחה על תאריך יום הזכרון. ובהגיע בני המשפחה לבית הקברות, כבר ניצב שם דער לאנגער מאיר.

בהיותו במרחקים לא שכח את המעטים מאנשי ז'ולקיב שעלו לארץ ישראל, וכך היה רגיל להודיע מדי שנה לדוד טוביהו בארץ על יום פטירתו של אביו. זה האחרון היה שולח לו בתשובה לירה א"י כתודה על תשומת לבו.

סיפורים שונים ומשונים היו מהלכים בעיר על דמותו של דער לאנגער מאיר. היו מספרים שהוא מבקר בבתיהם של המתבוללים כדי להזכיר להם את ימי־הזכרון של בני משפחתם שנפטרו. ולא פעם היה מודיע להם פעמיים על אותו נפטר וקיבל תשלום מיוחד עבור אמירת הקדיש. מסופר היה שבמקרה אחד כשביקר אצל ד"ר טירק, רופא השינים הידוע בעיר, הודיע לו פעמיים על יום הזכרון של אמו, התרגז זה האחרון וטען — באשר לאביו הוא מוכן לשלם לו פעמיים, באשר לאמו היתה לו ללא ספק רק אם אחת...

עם כיבוש העיר ז'ולקיב על ידי הגרמנים וכשהחלו להרוס את המצבות בעזרת האוקראינים שונאי ישראל, לשם סלילת כבישים, התאספו פרנסי הקהילה לדון במצב שנוצר ואז הוחלט לערוך תרשים של בית הקברות עם ציון שמות הנפטרים ומקומות הקבורה שלהם, כדי שאפשר יהיה, עם שוך המלחמה, להקים את המצבות מחדש.

דער לאנגער מאיר נקרא להרתם לפעולה זו, ובעזרת משרטטים החלו להכין תרשימים כשדער לאנגער מאיר מצביע מזכרונו על כל מקום ומקום ומציין שם כל נפטר.

אך הגורל רצה אחרת. המלחמה נמשכה שנים. יהודי ז'ולקיב הושמדו ועמהם נעלמה הקהילה. נספו היהודים ואתם דער לאנגער מאיר וזישע קלעזמער.

יהי זכרם ברוך.

מצבה בבית הקברות בז'ולקיב עם סמל תנועת "החלוץ"

רחל קלדור (אייכל)

"אגודה שיתופית לאשראי" בז'ולקיב

שינוי־הערכין בקרב הנוער שבז'ולקיב הלך והעמיק. "נוער־הזהב" שלא ראה ברכה בלימודים עיוניים, מפני שהתעסוקה במקצועות חופשיים היתה מוגבלת ביותר ליהודים, פנה אל מקצוע הפרוונות שהיכה שרשים בעיר והקיף פועלים מכל שכבות האוכלוסיה היהודית. בין הפרוונים אפשר היה למצוא מוסמכי־אוניברסיטה, בחורי־ישיבה ופשוטי־עם. להתפתחותו של הענף הזה

סימטה בז'ולקיב

היה נחוץ מקור למימון זול. עסקנים ציבוריים יזמו איפוא בראשית 1930 הקמת אגודה שיתופית לאשראי, שעיקר מטרתה היה לעזור לבעלי־מלאכה זעירים במתן אשראי זול ובתשלומים נוחים. הקרן היסודית הושקעה על ידי מרכז הקואופראטיבים בלבוב, וכן על ידי חברים שרכשו מניות. משרד האגודה היה במרכז העיר, ליד רחבת האוטובוסים. החברה נקראה בפולנית: (Przedsiębiorstwo Autobusów Zółkiewskich) בקיצור: P.A.Z. חברת האוטובוסים היתה יהודית, והאנטישמים פיענחו בלעג את ראשי התיבות P.A.Z. לשם: Parszywy Autobusy Zydowskie.

הנהלת "האגודה לאשראי" עבדה בהתנדבות, ושני פקידיה קיבלו שכר זעום. נוסף למשימה כלכלית מילאה "האגודה השיתופית לאשראי" גם תפקיד חברתי מסויים. מנהלי האגודה ועובדיהם שלטו יפה בשפה העברית ואף היו מנויים על העתון "דבר". לא אחת נכנסו צעירים שרצו ליהנות מ"אווירא דארץ ישראל" בקריאת עתון עברי. בין המבקרים הקבועים היה ד"ר ב. גריל. הוא היה בא בכל יום שישי לקבל מאחד המנהלים מתנה צנועה: קופסת סיגריות. כל ביקור של ד"ר גריל היה לחוויה עמוקה לנוכחים, שנהנו מהברקותיו, אותן היה משמיע בגרמנית. ה"אגודה השיתופית לאשראי" התלבטה כל הזמן בקשיים חמורים, אך פעילותה לא הושתקה עד הסוף המר של העיירה כולה.

ZWIĄZEK KREDYTOWY
SPÓŁDZIELNIA Z OGR. ODPOW.
w Żółkwi
CZŁONEK ZWIĄZKU ŻYD. TOW. SPÓŁDZ. W POLSCE

Konto czekowe P. K. O. Warszawa 154.731.
P. K. O. Lwów 500 879.
Konto „Wuer" 908.
Telefon Nr. ....

שלט הבנק היהודי לאשראי בז'ולקיב

זוטרא רפפורט

הפרוונות בז׳ולקיב

גורמים שונים קבעו את צביונה של ז׳ולקיב העיר, ובזכותם יצאו לה מוניטין. אחד הגורמים, שהטביעו חותמם על הווי העיר והביאו לפרסומה, היה מקצוע הפרוונות, שעשה לו נפשות ותפש מקומו בראש התעסו־קות׳בעיר, אחר המסחר הזעיר.

ראשית התפתחותו של מקצוע הפרוונות חלה בתחילתה של המאה ה־20, ופופולאריותו גדלה לאחר שנות העשרים, עד כי קשה היה למצוא בית בעיר שֶעיסוק הפרוונות לא חדר לתוכו ולא העסיק את אחד מבניו.

שתיים היו הסיבות לנהירה הגדולה אל מקצוע הפרוונות. ראשית, זמן הלימוד שהיה נדרש כדי להשיג ידע מינימאלי במקצוע, היה קצר יחסית (חצי שנה, לערך). שנית, אם החניך גילה רצון והיה בעל כושר תפיסה יכול היה להוציא ממנו את פרנסתו בכבוד, שכן זה היה מקצוע מכניס, והעוסק בו יכול לעלות יפה בסולם השכר. למעשה כבר החל המתלמד לקבל שכר־עבודה כעבור כמה שבועות־לימוד.

מקצוע הפרוונות היה מקצוע יהודי טהור, והוא משך אליו חלקים נכבדים משכבות הצבור היהודי. בתחילה למדו את המקצוע בני־נוער שלא הצליחו להשתלב במסחר של הוריהם, או שמסיבות סוציאליות לא יכלו לסיים את בית הספר היסודי, ולאחר ארבע שנות־לימוד בלבד כבר נימנו עם האוחזים במקצוע. בעשור השלישי של המאה העשרים הצטרפו למקצוע רבים מבני הנוער הלומד, באין ידם משגת להמשיך בלמודים גבוהים באוניברסיטאות פולין, בגלל ההגבלות החמורות שעמדו בדרכם. אכן, מקצוע הפרוונות היה, בלי הגזמה, מקצוען של כל שכבות האוכלוסיה היהודית, על גיליה ומעמדו־תיה. אף על־פי שהמקצוע נחשב לתעסוקה של הגברים, נקלטו בו גם בחורות ונשים, ומחזה שכיח למדי היה, שהמשפחה כולה מצאה בו מקור פרנסה.

מומחיותם של תופסי המקצוע בז׳ולקיב התבטאה לא בעיבוד הפרוות השלמות, דבר שהצריך ידע מיוחד, והיה נחלתם הבלעדית של בעלי־המקצוע בערים הגדולות לבוב, קראקוב או וארשה. הבקיאות התבטאה במיוחד בעיבוד שאריות הפרוות שנפלו בעת חיתוך הפרוות השלמות. השאריות נארזו ונמכרו לפי משקל לבעלי־המלאכה בז׳ולקיב, שידענותם הפכה לשם דבר. היה קיים יבוא סדיר של שאריות פרוות גם מחוץ לגבולות פולין. החתיכות ידועות היו בשם ״פרזייאנר שטיקלעך״, הן עברו מיון קפדני וסווגו לסוגים שונים, שבהתאם להם נקבע המחיר.

מסביב למקצוע עיבוד השאריות לפרוות מוגמרות התפתח הווי מיוחד. בז׳ולקיב לא היו קיימים בתי חרושת לפרוות. העבודה נעשתה לרוב באחד מחדרי דירתו של בעל־המלאכה. ליד שולחן ארוך, על כסאות וספסלים, ישבו הפועלים ועסקו בצירוף חתיכה לחתיכה ותפירתן ביד, במתיחתן על הברכיים וקצה השולחן, והם היו מלווים את עבודתם בשירה. אמנותם של בעלי המקצוע התבטאה בכשרונם, פרי הידע והנסיון, לצרף חתיכות שגדלן לא עלה לפעמים על 3—2 ס״מ באופן שהמסתכל בצדו החיצוני של הבגד, לא הרגיש כלל בצרוף שנעשה. לימים החלו להגיע לעיר מכונות־התפירה הראשונות, אך לא היה בהן לשנות את דרך הלימוד ההתחלתי, שהיה בעבודת ידיים בלבד.

בז׳ולקיב יצרו מחתיכות הפרווה מעילים שלמים, שהיו נמכרים בערים הגדולות ונשלחו אף לחו״ל. המעיל היה נתפר משישה חלקים קבועים והם: גב, שני חלקי חזית, שני שרוולים וצווארון. ל״ידענים״ במקצוע נחשבו אלה שידעו ליצור את הגב ואת שני חלקי החזית. פועלים מסוג ב׳ או ג׳ עסקו ביצירת השרוולים, והמתלמדים טיפלו בהכנת הצווארון, בהתאם לחלוקה היה שכר־העבודה. אחרי גמר הכנת כל החלקים, לפי

תרשים דוגמתי שהיה מונח על השולחן, היו מרטיבים את הצד הפנימי, החלק, ומותחים אותו על לוחות עץ במסמרים, כשהצד העליון, השעיר, צמוד ללוח. אחרי שנתיבש היו מורידים את החלקים, מיישרים ומחברים אותם למעיל שלם, אך לא בתפירה סופית, אלא בתפירת ביניים הניתנת לפרימה, מפני שבהגיע המעיל לערים הגדולות התאימו אותו למדות גופו של הקונה, והבטנה היתה מוכנסת למעיל.

הפרוונים קבלו לרוב שכר יומי עבור עבודתם, אך היו גם שעבדו בקבלנות, לפי חלקי המעיל השונים, ועשו את עבודתם בבית-המלאכה של נותן העבודה או בביתם, בקבלם את חתיכות הפרווה לפי משקל. בשנות השלושים הוכנסה שיטה חדשה בעיבוד החתיכות, ובנוסף למעילים ייצרו בז'ולקיב גם „בלאמים" (פלא־טות) בגודל של 0.90x0.40 מ' שמהם היו מייצרים את המעילים המוגמרים. „בלאמים" אלה היו מיועדים גם ליצוא.

פרווני ז'ולקיב היו מאורגנים בשני איגודים: נותני־העבודה נמנו על „אגוד בעלי־המלאכה" („מאסטר פראיין"), ואילו הפועלים השתייכו ל„אגוד פועלי הפרווה" („קירשנר פראיין"). ההשתייכות לארגונים לא היתה למעשה חובה, אך היו מקרים שפועלים היו חברים ב„אגוד פועלי־הפרווה" ועלו לגדולה, הצליחו לרכוש מספר ק"ג של חתיכות פרווה, ולהעסיק כמה פועלים בביתם. בכך היו למעשה לנותני־עבודה, ובכל זאת לא נמנע מהם להמשיך לראות את עצמם חברים ב„אגוד פועלי הפרווה".

היתה קיימת גם תופעה של „משיכת" פועל מעולה ממקום־עבודה אחד למשנהו תמורת הבטחת שכר־עבודה גבוה מן המקובל. בתנאים אלה לא יכלו שני האגודים לפעול רבות, אך היו מקרים שארגון הפועלים הכריז שביתה כללית, וזאת בקשר לשעות העבודה ושכר העבודה. לאגודים לא חסר גם רקע מפלגתי, ו„אגוד פועלי הפרווה", שעליו נמנה גם חלק מן הנוער החלוצי שעבדו במקצוע זה, היה תחת השפעת האגודים השמא־לניים שבעיר, כמו „מפלגת פועלי־ציון שמאל" והנוער הקומוניסטי, (שהיה ארגון בלתי־ליגאלי בפולין באותם ימים). שני האגודים, של בעלי־המלאכה ושל הפועלים, ניהלו פעולות חברתיות ותרבותיות, בעריכת נשפים, הרצאות ובקיום להקות דרמטיות נפרדות. גורם שלילי התפתח בהתעשרותם של בעלי־המלאכה לרגל עסקיהם מפרוונות, הללו נטו לרכוש מידי הנוצרים את מיטב המבנים שבעיר, דבר שהגביר את שנאת התושבים הנוצרים כלפי היהודים.

חברי תנועת "החלוץ" בז'ולקיב — שנת 1933

עומדים: משמאל לימין: הלה כהן, פרידקה ממבר, זוטרא רפפורט.

יושבות: רבקה לידה, ברוניה כהן

בשנים 1930—1935 החל חלק מן הנוער היהודי מבני הפרוונים לעזוב את העיר ולעבור לעיר השכנה הגדולה לבוב, בה החל להתפתח עיבוד השאריות. ויש שעברו ללבוב כדי להשתלם במקצוע עיבוד הפרוות השלמות, ובעיקר, בחיתוך העורות. בשנת 1937, כאשר התקיימה בפריז התערוכה העולמית, יצאו עשרות מבני ז'ולקיב לבקר בתערוכה, ומקצתם אף נשארו שם והסתדרו בעבודת פרוונות קבועה, והוסיפו הרבה להתפתחות עיבוד הפרווה בפריז גופא. מקצתם יצאו לארגנטינה ולארצות־הברית, בעיקר אלו שברחו בעת השואה. הללו נמצאים שם עד היום, כשהם מחיים בעיסוקם את מקצוע הפרוונות שנדד עמם ממולדתם.

ד״ר נח גריס

קוליקוב עיירה על־יד ז׳ולקיב

א. „משפט צדק" של קוליקוב

ז׳ולקיב היתה עיר נפתית (Powiat) ושתי עיירות, הרבה יותר קטנות ממנה, השתייכו אליה מבחינה אד־מיניסטרטיבית. העיירות היו: קוליקוב ומוסטה־וויעל־קע. העיירה קוליקוב שוכנת מדרומה של ז׳ולקיב, במר־חק כ־12 ק״מ ממנה, בדרך הראשית בין ז׳ולקיב והעיר המחוזית הגדולה לבוב. בעיירה קוליקוב היתה קיימת לפני השואה קהילה יהודית קטנה של כמה מאות משפחות בלבד.

משהיו מזכירים שמה של קוליקוב, מייד היו מוס־פים: — „משפט קוליקוב".

מעשה שהיה כך היה: בקוליקוב דרו שני נפחים וחבתן אחד. לימים, נתחייב החבתן מיתה בידי המלכות. כיצד תשאר העיירה ללא חבתן? נתכנסו חשובי העדה לאסיפה ולאחר שקלא וטריא ממושך נמנו וגמרו: היות שישנו רק חבתן אחד לעומת שני נפחים, ייתלה אחד הנפחים. ולכן משהיו מזכירים שמה של קוליקוב, מיד היו מוסיפים: „משפט קוליקוב".

ברם, לא בזכותה של מידת־הצדק בלבד נתפרסמה קוליקוב, בני לבוב והסביבה היו אוכלים להנאתם לחם שהובא מקוליקוב. נתגלה להם לנחתומיה של קוליקוב סוד האפיה שנתן ללחמם טעם וריח מיוחדים.

היו בלבוב כמה מאפיות שנתייחסו לקוליקוב — אולם לא הרי לחמה של קוליקוב כהרי פתה של לבוב.

מעלות השחר, העמיסו נחתומיה של קוליקוב את לחמם על עגלות ויצאו ללבוב, לא הספיקו להגיע לשם עד שחלק ניכר מלחמם נמכר ללקוחות שבדרך. גם בני המשפחה של האופים היו מתלווים להם בדרכם ללבוב. אמי עד שהתחתנה אף היא היתה מצטרפת לנסיעה עם אביה, האופה, יחזקאל שטיין, אולם מ־שנישאה לאבי לא הוסיפה לעשות זאת — משום כבוד משפחתו, שיחסנית היתה.

ב„לקסיקון הביבליוגרפי" של לופה מצאתי כתוב, בערך יוסף גריס; „ידיד הספרות העברית בקוליקוב"

סבי זכריה ידע גרמנית והיה לבלר. אף כי סבא עבר לגור ללבוב, נשאר אבא בקוליקוב, בה נולדתי. לאחר שלושים שנה, כשחזרתי לעיר נעורי וטעמתי טעמה של מלחמה, עלו בזכרוני ימי הילדות וריח מאכלי השבת של הימים ההם.

ב. משה מראבה־רוסקה

שמו של מלמדי היה משה ראוועה, על שם עיר מוצאו, ראבה־רוסקה. יהודי בעל זקן לבן, שפתיים קמוצות ומבט חד. פרנסתו לא היתה מצויה ברווח, לכן היה גם שמש בבית הכנסת, לשמחתם הרבה של תלמידיו, מפני שבשעת מנחה ומעריב היה עליו להיות בבית־המדרש ונתבטלנו מלמודים.

פחדנו מפני המלמד ביחוד בשל „הצרור". מי שנדון ל„צרור" היו מפשיטים מעליו במחילה את המכנסיים, היו מכניסים לו מתחת לחולצה כרית או סמרטוטים — מעין חטוטרת —, הילדים היו יורקים בפניו וה־מלמד היה מכבדו במלקות.

מדי פעם היה הרבי עורך „בחינות" בשבתות אחרי־הצהרים בבית סבא, שבחלקו נפל כבוד זה. בנוכחותם של כל בני המשפחה היה עלי להסביר את פרשת השבוע. ופעם אחת נתנו לי שעון זהב עם שרשרת זהב גדולה.

כשמלאו לי 8 שנים לקחני אבי מעם הרבי ושלחני אל המורה לעברית.

ג. המורה לעברית

בעיירתנו היה שם כינוי כמעט לכל איש, פרט לנשים שהיו מייחסים אותן להוריהן: גיטל משה׳ס, רבקה שרהביילה׳ס... במקרה זה קשה היה לדעת אם שם הבת הוא רבקה־שרה או שם האם שרה־ביילה, יתכן גם שביילה היה שם של סבתא.

זוג אחד היה בעיירה שהיו לשניהם שמות כינוי: הוא ישראל שטשאר (עכברוש) והיא חנה ספאדיק. הוא היה גוץ, צנום, והיה עוסק בקניית עופות בכפרים והיא היתה המושלת בכיפה. היא הצליחה להשיא את בתה, בחורה פשוטה, למורה לעברית.

המורה — בראגינסקי — שעניו היה, מרוסיה הגיע לעירנו. הוא היה הראשון שהתחיל ללמד את תלמידיו עברית חדשה. מלבד זה נתן גם שעורים בגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, תנ״ך וגמרא. היינו נלהבים מהסבריו לספורי התנ״ך, מן הצורה המוחשית בה תיאר אירועים שונים המסופרים בו. הוא הרגיל אותנו ללמוד בעל־פה פרקים שלמים מספרי נביאים.

הוא היה חבר באגודת „אהבת ציון" שאבי היה היו״ר בה.

בפרוץ המלחמה בשנת 1914 נתיירא בראגינסקי שמא ידונו אותו למאסר בשל אזרחותו הרוסית ולכן התנדב לצבא האוסטרי. כפי שנודע אחר־כך, נפל בקרבות ליד פשמישל.

ד. בני משפחתי

משפחתנו מסועפת היתה, ומהדור הצעיר נשארו בקוליקוב שלפני מלחמת העולם הראשונה משה גריס ואבי שמואל־הירש גריס. היחסים ביניהם היו מתוחים על שום השקפותיהם, השתייכותם הפוליטית והתנהגותם.

למשה היה בית־מרזח ואילו אבי היה לבלר אצל עורך־דין. כדי להקניט את אבי, הביא משה עורך־דין אחר לעיירה — ד״ר אדולף פוהורילה. הלך אבי וקנה את הזכיון למשקאות וגילה כמה עגלות יי״ש מוברחות שהביאו לבית המזרח.

אבי עיבד תכנית „איסטרטגית" והציב משמרות על כל הדרכים עד שגילה בדרך צדדית את „הסחורה". הגיעו הדברים לידי מהלומות ואבי, כשאר האנשים שהיו מעורבים בדבר, יצא בשן ועין.

משה גריס נהג מעשה שררה, התגורר בכמה חדרים

והיה מדבר עם אשתו ובני־ביתו פולנית. בהיותו ראש־הקהל היה ביחסים טובים עם הרב וגם עם השלטונות. אורח חיינו היה צנוע יותר, גרנו בחדר אחד ודברנו אידיש בבית.

אבי היה מתומכיו של המורה לעברית וייסד את האגודה „אהבת ציון" שהיתה לה השפעה ניכרת על הנוער. האגודה, נהפכה למעין מועדון לנוער, שבו מצאו עתון, שחקו בשחמט ושמעו הרצאה. האגודה גם הרחיקה את הנוער מבתי־המרזח.

בשנת 1913 נסע אבי כאורח לקונגרס הציוני הי״א שהתקיים בוינה.

באביב 1914 ערך אבי ביקור בארץ־ישראל. בסיפוריו על ביקורו הזכיר את העובדה שבליל הסדר נפגש עם שלום אַש וחיים נחמן ביאליק. לדבריו לא היה שלום אש מרוצה ביותר שהכניסו את הלשון העברית לחיי יום־יום בארץ־ישראל. בביתנו היתה תלויה תמונת קבוצה של תיירים ואבי בתוכם, כשהם רכובים על גמלים למרגלות הפירמידות. היה ביניהם אחד, זוסמן מסטאניסלב, שהתכוון להשתקע בארץ־ישראל.

גם ביחס לילדים היו שני האנשים שונים: ילדיו של משה היו מפונקים, נוסעים לקייטנות ומפחדים מפני אביהם. בביתנו לא שררה משמעת נוקשה שכזו, בכל זאת נהג אבי בחומרה רבה כלפינו, בלי לכפות את דעתו עלינו — הוא לא סבל עוולות.

מקרה אחד שקרה לי בחורף 1915־16 נחרת עמוק בלבי: הייתי אז תלמיד בגימנסיה בז׳ולקיב, בזמן שאבי הוסיף לעבוד בקוליקוב בתקופת חדשי הכיבוש (ספטמבר 1914 — יוני 1915) של שלטון הרוסים בגליציה.

פעם אחת באתי לבקר אצל אבי בקוליקוב, באמתלא, אך באמת רציתי להיות בקרבת אבי ולהעדר יום אחד מבית-הספר, וכלכלתי את הדברים כדי להיות „נאלץ" ללון בבית אבא.

אבי שאלני אם למחרת היום אין לימודים. לא העז־תי לשקר, ומאידך גיסא, התביישתי להודות על האמת. אבי הבחין בדבר, אולם לא רצה לוותר על העקרון כי חובת הלמודים קודמת לכל. בו בערב ציווה עלי לארוז את חפצי ולחזור ברגל לז׳ולקיב, מהלך של 11 קילומטרים.

הדבר פגע בי וגם פחדתי — אולם לא יכולתי להמרות את פיו, יצאתי, איפוא, לדרך. השדות היו

מושלגים ובשלוליות היה בוץ רטוב. מכונית שבאה מנגד סנוורה אותי ובנסותי לנטות הצדה נפלתי לתוך התעלה שבצדי הדרך. רטוב וקפוא הגעתי באישון־לילה לז'ולקיב — לאחר הלקח המכאיב שקבלתי.

ב־1914 כשפרצה מלחמת העולם הראשונה עברה משפחת משה גריס לווינה, שם נפגשנו ב־1920, בדרכי לארץ־ישראל, כחלוץ. אבי נשאר במקומו עד הסוף ורק כשהקוזקים התקרבו העביר אותנו ללבוב. לאחר זמן נודע לנו, כי נשאר כדי שיוכל להעביר למקום בטוח את ספרי רשום־המשכנתאות, שהיתה בהם חשיבות ציבורית מרובה.

ה. קשה להיות סטודנט

בשנת 1913 התכוננתי לגמנסיה, חברי נסעו לז'ולקיב, הצליחו בבחינות וחזרו הביתה, וסרט של כסף על צווארון בגדם. אבי שלחני לבחינות ללבוב. העיר עשתה עלי רושם כביר, השתוקקתי לרגע שבו יפול גם בחלקי סרט־הכסף.

אולם בבחינה הראשונה בחיי נכשלתי, לא שלטתי כראוי בשפה הפולנית, נדהמתי מן הסביבה הזרה ופחד המורים נפל עלי. שומר בית-הספר עם כפתורי הנחושת שעל מעילו נחשב בעיני כמנהלו של המוסד החשוב עד שאבי העמידני על טעותי.

לאחר שפגה חרפת הכשלון, חזרתי הביתה והתכוננתי לקראת הבחינה הבאה. הפעם לא רצה אבי לסמוך על הנס, נסע אתי לז'ולקיב ושם שכר אחד ממורי הגמנסיה שיכין אותי לבחינות, ויהיה בכך גם מעין השפעה לקבלתי.

בז'ולקיב הכרתי גם תלמידים, התרגלתי לאוירת הגמנסיה, הכרתי את המורים בשמותיהם ואת ה„חולשות" שלהם, וידעתי את הנושאים שהיו מתגדרים בהם. הייתי סמוך ובטוח שהפעם אצליח בבחינות.

היריות שנורו בסראייבו שביוגוסלביה שמו לאל את כל תקוותי. בימים הראשונים של אבגוסט 1914 הורגשה בהלה בז'ולקיב, עברו עגלות ובהן משפחות שפונו מאיזור הגבול. גם אנשי ז'ולקיב התחילו אורזים את חפציהם. נפוצו שמועות על הקוזקים שהופיעו בכפרים ובעיירות. לא רציתי להיות מנותק ממשפחתי, ואף אני ארזתי חפצי ויצאתי ברגל לקוליקוב. זה היה דבר בעתו, בו ביום שלח אבי עגלה להחזירני הביתה, המשפחה התכוננה לצאת ללבוב.

ביוני 1915 נכבשה לבוב שוב בידי האוסטרים. מכיון שבכל שנת 15־1914 היו בתי הספר סגורים, נתנו שלטונות החינוך הוראה שהתלמידים יוכלו לעמוד לבחינות של שתי כתות בשנה הבאה. נסעתי לז'ולקיב ועברתי בהצלחה את הבחינה והייתי תלמיד גמנסיה לכל דבר.

בילדותנו שמענו הרבה ספורים על ז'ולקיב שהלהיבו את דמיוננו, שמענו על ר' נחמן קרוכמל, הפילוסוף מז'ולקיב, על הרב המתקדם חיות ועל אישים אחרים הקשורים בז'ולקיב שהיתה מרכז תרבותי. היתה שם קבוצה גדולה של בני־נוער שעשתה עלי רושם כביר בהשכלתה הכללית והיהודית כאחד. בזכרוני עולים שמות כגון: צימרמן, צימלס, משה גוליגר — וולדמן, דוד טאובה שאתו התידדתי בדרכנו לארץ־ישראל, הוא עמד בראש קבוצה קטנה של חלוצים מלבוב ויחד הגענו לארץ־ישראל.

עם משה וולדמן ואשתו סבינה נפגשתי בשנת 1939 בסקולה. הזמנתים לבוא לרובנה במקרה שהגרמנים יכבשו את ווארשה. היטלר אמנם כבש את ווארשה, אולם עם משה נפגשתי רק בשנת 1941 בלבוב, הוא היה מרצה למזרחנות באוניברסיטה של לבוב, מאז לא שמעתי עליו דבר.

מעטים מאנשי ז'ולקיב עודם בחיים, כמעט כולם נס־פו בשואה, כבוד ויקר לזכרם.

משה אליפנט

משירי שפת עבר

(אשר שרתי בימי עלומי בשנת תרס"ד—1904)

על הרי ציון

על הרי ציון טיילתי
מקום שם יזל פלג זך
ולאזני סודות קדומים,
לוחש הוא לי כך

וארזים זקני־ימים
מלאים הוד ולחש רז
עומדים יחד כחולמים
ספורי־קדם מני אז

וכחולם ניצב אני,
ומקשיב כל הגה וסוד;
עד מתי נחלתך, אֵל
תתן לברות ולשוד

ולבי יתמוגג מבכי,
ואני תוהה ושואל
מתי נגאל?

לו ידעו...

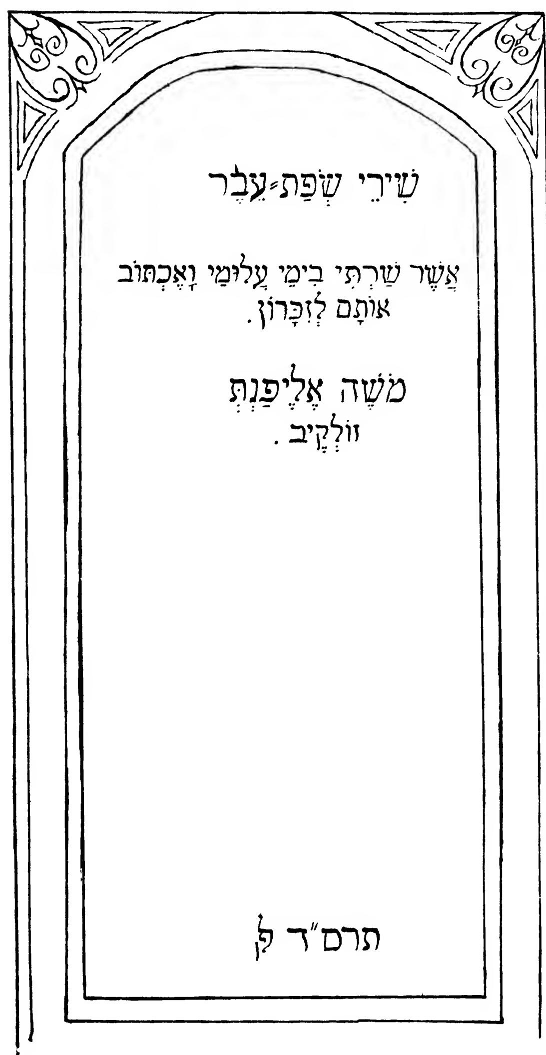
לו ידעו הפרחים
מה אמולה לבתי,
כי אז אולי בכו,
בכו מר לצרתי...

לו ידע הזמיר
את צערי וכאבי,
כי אז אולי בזמרתו
תנחומות לי הביא

ולו רוחי הנכאה
ידעו הכוכבים
אז נדו לי נדו
ליגוני בערבים

אך המה לא ידעו
לא ידעו פצעי לבבי,
והם לא יחושו
את שיחי על משכבי...

אך אחת היא יודעת
יודעת שיחי וצרתי,
אחת היא אשר קרעה
קרעה, הוי, את לבתי.

שער ספר השירים

השואה והחורבן

אלי, אלי*

(קינה בנעימה של "אלי ציון")

אֱלִי, אֱלִי, נַפְשִׁי, בְּכִי
וְזַעֲקִי, בַּת־יִשְׂרָאֵל,
מִסְפֵּד שְׂאִי וְהִתְיַפְּחִי,
אָכְלָה הָאֵשׁ בְּיִשְׂרָאֵל.

עַל עוֹלָלִים, גְּמוּלֵי חָלָב
הַמְרֻטָּשִׁים לְפִי צוֹרִים
וְעַל דָּמָם, אֲשֶׁר זָב
בְּרֹאשׁ חוּצוֹת לְעֵין הוֹרִים.
אֱלִי, אֱלִי...

עַל טֶבַח־עָם, אֲשֶׁר הוּכָן,
יִסּוּרֵי שְׁכוֹל, אַשְׁדּוֹת דָּמִים,
זָקֵן וְטַף לֹא רֻחָם,
עַל עֲקֵדָה קָרְבַּן תָּמִיד.
אֱלִי, אֱלִי...

עַל הַקְּהִלּוֹת הַשּׁוֹמֵמוֹת
וְעַל חָרְבַּן מִקְדְּשֵׁי אֵל,
יְקוּדֵי לַהַב שַׁלְהָבוֹת
עָרֵי פְאֵר בְּיִשְׂרָאֵל.
אֱלִי, אֱלִי...

עֲלֵי קְרוֹנוֹת, צְפוּפֵי אָדָם,
אֲשֶׁר רֻפְּדוּ גָּפְרִית וָסִיד,
צִחֵי־צָמָא, בִּכְלוֹת נַפְשָׁם,
צָעֲקוּ מַיִם וְאֵין מוֹשִׁיט.
אֱלִי, אֱלִי...

עֲלֵי קְפוּאִים בִּשְׂדוֹת שְׁלָגִים,
יְלָדִים רַכִּים בְּחֵיק אִמָּהוֹת
וְעַל קְדוֹשִׁים הַשּׁוֹאֲגִים
קְבוּרֵי חַיִּים מִתּוֹךְ בּוֹרוֹת.
אֱלִי, אֱלִי...

* מתוך „יום הקדיש", הוצאת „יד־ושם", ירושלים, תשט"ז

אורי צבי גרינברג

שבועת ברית הלבבות*

אַל יִרְאוּנוּ־בּוֹכִים הַגּוֹיִם, אַל יִשְׁמָעוּנוּ סוֹפְדִים וְגוֹנְחִים
בְּגוּפִים־שֶׁהִכָּם־הַיֵּאוּשׁ וְהֵם עַל בִּרְכַּיִם צוֹנְחִים;
אַחֲרֵי תַּעֲנוּגָם עַל הַדָּם, אַל יֶעֱרַב לָהֶם עַל הַדֶּמַע.
וְאַף לֹא בְּתַנְחֲמֵי־הַבְּלוּת־שֶׁל־דְּבֵקֵי־שִׁעְבּוּד נִנָּחֵמָה.

מוּטָב כִּי כַּשֶּׁלַח טָמוּן נִשָּׂא בְּחֻבֵּנוּ חֶשְׁבּוֹן
רֶגֶשׁ וְשֵׂכֶל אֵשׁ אוֹן.

מוּטָב כִּי יִרְאוּנוּ אוֹיְבִים: עֲצוּמֵי פִּיּוֹת, סַלְעִיִּים,
וּבְעֵינֵינוּ אֲפֵלַת תְּהוֹם וּרְשָׁפִים מִשְּׂדוֹת קְרָב
מִיּוֹם רוֹמָא עֲדֵי יוֹם־גֶּרְמָן וַעֲדֵי יוֹם־אֱדוֹמוֹ וַעֲרָב.

וְצִלְלֵי גוּפֵינוּ בָּרְחוֹב: גּוּפִים לְעַצְמָם: כְּשֶׁל גּוּפֵי נוֹקְמִים זוֹמְמִים,
יוֹצְאִים מִמְּעָרַת בַּר יוֹחַאי וּבָאִים בְּכָל גַּחַר אִלְמִים.

כָּל גּוּף שֶׁכָּזֶה – הוּא תוֹתָח לֶעָתִיד בִּלְבוּשִׁים
עַל שְׂדוֹתָיו הַקְּדוֹשִׁים, שֶׁהֵם בְּזֵעַת אַפּוֹ חֲרוּשִׁים,
וְעַל הַשָּׂדוֹת שֶׁבְּדַם אֲבוֹתָיו הַקְּדוּמִים הֵם כְּבוּשִׁים.

וּמִין גּוּף שֶׁכָּזֶה, אִם עָלָיו יַעַל צַר וְכוֹבֵשׁ,
שֶׁכָּל כְּלֵי רִכְבּוֹ וּלְחָמֵי רִשְׁפּוֹ כְּנֶגְדֵּנוּ כִּנֵּשׁ –
יָבוֹא בְלוֹעוֹ בְּדִין אֵשׁ.

הֵן גַּם אִם יַרְבֶּה הָאוֹיֵב לִקְטֹל בָּנוּ קֶטֶל מַאֲמִיר –
לֹא נִכָּנַע, לֹא נָמִיר.

מוּטָב כִּי יִרְאוּנוּ גוֹיִם, כִּרְאוֹת עַם בָּא מֵאֵשׁ אֱלֵי אֵשׁ,
הַיּוֹדֵעַ הַרְבֵּה־תְּהוֹם־דְּוַי, אַךְ אֵינוֹ בַּתְּהוֹם מִתְיָאֵשׁ.
מִסְפַּר קְבָרָיו בְּאַדְמַת הָעוֹלָם – כְּמִסְפַּר הַקְּבָרִים
שֶׁל אַחַד הַצְּבָאוֹת הַגְּדוֹלִים.. וְהֵם בְּלִבּוֹ, עַל כְּתֵפָיו,
וְצוֹעֵד הוּא הָלְאָה בְּקַו הַקִּיּוּם, וּבְגוֹרַל־נֶאֱמָנִים – עֵיפָיו.

שְׁבוּעַת־בְּרִית־לְבָבוֹת תִּתְגַּבֵּשׁ וּבְכָל פְּנֵי יְהוּדִי נִשְׁאַר חַי
תִּזְרַח, וְעַל כִּתְפֵי נְעָרֵינוּ וּבְנוֹתֵינוּ תִּשְׁכֹּן.
בְּחִכֵּנוּ יַתְמִיד טַעְמָהּ וּבְדָמֵנוּ תָּרֹן
לְשַׁחֲרִית יְרוּשָׁלַיִם רַבָּה – –
(וְלָמָּה הִיא בִירָה? כִּי הִיא גִבְעַת הַגְּבוּרָה וְהָאַהֲבָה!)

לֹא נָגוּר גָּלֻיּוֹת, לֹא נֵלֵךְ שְׁלוּלִיּוֹת. נְהֵא גוּשׁ לְאֹם שַׁלִּיט אֶחָד.
הֵיטֵב נֵדַע פַּס גְּבוּל. טִיב יַחֲסֵי שְׁכֵנוּת. דִּין בְּרִיתוֹת.
וְלֹא נִהְיֶה עוֹד רְאִי בָּעוֹלָם שֶׁכָּל גּוֹי מְיַדֶּה בּוֹ אַבְנוֹ
וְהָרְאִי מְנַצְנֵץ־מְנֻפָּץ בְּהַרְבֵּה מְאֹד מַכּוֹת – –

* מתוך ספר "רחובות הנהר" ברשותו של המשורר שבקר בז'ולקיב.

זוטרא רפפורט

לזכר הקדושים

מתוך נאום הפתיחה, בכינוס הראשון של יוצאי ז׳ולקיב בישראל, תל־אביב — 28.3.1956

״ברטט של יראת־כבוד וביגון עמוק אני פותח את הכינוס הראשון של יוצאי ז׳ולקיב בישראל, בו נתיחד עם זכרם של אחים ואחיות קדושים שאפרם פוזר לכל רוח, עם זכרה של קהילה מפוארת שנמחתה מעל פני האדמה. דמותה של ז׳ולקיב חיה בזכרוננו; היתה זו פינת־חמד בלב נוף נהדר, יפה היתה הסביבה ויפה הימנה היתה ז׳ולקיב עצמה על רחובותיה ובניניה, ובראשם בית־הכנסת הגדול, שהיה סמל לז׳ולקיב של אותם הימים. חיי־רוח ומעשה תססו בקרבה, גדולי תורה הקימה ואף בני נוער שקיימו בנפשם את החזון הלאומי, שעד אז היה בגדר חלום, והם הוכיחו שנכונים הם להגשימו.

למעלה מ־300 שנה התקיימה ז׳ולקיב וכמחצית הר־בבה של יהודים חיו בה. מסורתה העתיקה ואף עולמה הרוחני העשיר לא עמדו לה בפרץ, עת הניפו המרצחים הנאצים את הגרזן על יהודי פולין. גם עיירתנו שתתה את כוס התרעלה עד תומה. טהורים ותמימים היו בניה, לא שיערו ולא תיארו לעצמם מה עמוקה תהום השנאה והרשעה, הטומאה והאכזריות שנקטו בהם המרצחים. רק משנשטפו רחובותיה בדמם, הבינו כי מנין שנות עיירתם בא לקיצו וכי דור אחרון הם לראותה בתפארתה ובחורבנה גם יחד.

במיתות משונות המיתו הנאצים את אנשיה, מהם שהובלו לטבח בעוד אמונה בלבם ותפילת ״שמע ישר־אל״ על דל שפתותיהם, מהם שניסו למלט נפשם בראו־תם כי כלתה אליהם הרעה, אך אלה גם אלה החזירו נשמתם לבורא, בין בביתם ובין מחוצה לו, אי־שם במחנות ההשמדה ואחרונים אחרונים בחורשת ה״בורק״. חורבן אנשיה לווה הרס נכסי תרבות ואוצרות־רוח, בתי־כנסת ובתי־מדרש הועלו באש ואפרם התערב באפר המומתים, כאילו חשש הצורר פן תושב הרוח אל בשר אם ישאיר את הבנינים על תילם. אך גם עת חדלו מרבית בני העיירה להבין גורלו של מי שפר יותר, של המת או של החי עוד בה, טרם כבה שביב־תקווה אחרון מלב קומץ מאנשיה שמילטם הגורל אל מעבה האדמה, וכאילו הותירם למען יהיו שליחיהם של המומתים, לספר לעולם את דבר השואה.

מקצתם נמצאים פה עמנו, ופלא הוא, איך שרו עם המוות ויכלו לו. קהילת ז׳ולקיב נכחדה מעל מפת העולם ואיננה עוד, אך זכרם של קדושינו לא ימוש מלבנו.

נקומה נא היום ונתיחד עם זכר קדושי קהילת ז׳ולקיב — יהי זכרם ברוך!״

יוסף רוזנברג

הידיעה הראשונה*

„...מתוך מכתבו של הרמן ליכטר נודע לי, שהנך מתגורר במוסקבה והנני ממהר למסור לך כמה פרטים על מצבנו: ראשית אני מודיעך שנשארו בחיים ממשפחתך: מיכאל, אשתו וילדם, וגם אחיך הצעיר. בוודאי אתה מתאר לעצמך את גודל הטרגדיה שעברה עלינו. תיאורי הגיהנום של דנטה הם כקליפת השום בהשוואה למה שעבר עלינו. אני מבטיחך נאמנה שכל אשר אומר ואכתוב כאין וכאפס הוא לעומת המציאות. קומץ היהודים שניצלו מתוך נחשולי השנאה וזדון האדם ונשארו בחיים (כ־50 במספר) הם שברי־אדם, רסיסי־חיים שיגוועו אם לא תוגש להם עזרה... אכן, אחרי המאורעות ומאמצי המחתרת במעמקי בור ומרתף במשך 16—20 חודש יוצא האדם לאור־השמש, כדי לראות במר־גורלו. אולם אסור לנו לאבד תקווה ועלינו להתחיל בחיים מחדש. ודאי ברצונך לדעת פרטים ונתונים, ובכן אמסור לך אותם במידה האפשרית.

והנה שמות הניצולים:

משפחת פטרונאש, בלי ההורים; לייב ליכטר ואשתו; שוורץ (חתנו של רייצפלד), אשתו ובתם; אשתו ובתו של אפרים לנדאו; הנהג לרנר; בלומנפלד (חותנו של הוכנר); שתי בנותיו של ריימן; משפחת ויטלין (הוא אשתו ובתו); משפחה מן הכפר; אֶדק ליכטנברג (נמלט מן המחנה בלבוב כ־10 ימים לפני כניסת הצבא האדום). הסתתר כל הזמן עם אביו ואיזו׳ זאגר ביערות, נחטף בז׳ולקיב ע״י הגרמנים ב־13.6.44, הובל אל מחנה לבוב, משם הצליח להתחמק. אביו וזאגר נפלו ביוני 1944.

בין היתר נשארו בחיים: בחורה מכפר ושמה זינגר; שתי אחיות בשם ווטסנר, בנותיו של יהודי כפרי; דורה ווטנר, אשתו של אסטמן; אני אשתי ובתנו; חברי בעל בית־מרקחת שטקל ואשתו (מוצאם מלבוב) ועוד כמה יהודים שלא מעיירתנו; מרת שטריך, בתה בשיה והנק ואקס נמצאים כנראה בסביבות ווארשה. מן האינטליגנציה בעיירה מלבד מילו ראוכפלייש, המתגורר אי־שם בהרי האוראל, לא נותר איש בחיים. הם נפלו כמו זבובים תחת מטר הכדורים. ד״ר ואקס הישיש איבד את עצמו לדעת. פליכס צ׳אצ׳קיס נפל ביער ליד מוסטי. אשתו יגה וקובה צ׳אצ׳קיס, שנחטפו בנובמבר 1943 בז׳ולקיב נהרגו במחנה לבוב. עברו עלינו 4 אקציות של השמדה: 1) באפריל 1942 הוצאו כ־700 יהודים בלתי מוכשרים לעבודה, בגלל מחלה או זקנה, לבלז׳יץ והומתו בהלם של זרם חשמל גבוה; 2) ב־2 באוקטובר 1942 הובלו לבלז׳יץ כ־700 יהודים שנחפטו ברחובות ובבתיהם, ב„אקציה" זו הרגו הנאצים את אוטק שלוסר ואשתו, ולולה פרטיג (בביתה) ושדדו את רכושם. נהרגו אז כ־300 נפש; 3) ב־25 במארס 1943 התחיל חיסולו של הגיטו, כל מי שלא הומת בגיטו בין אוקטובר 1942 לבין 25 במרס 1943 מת מטיפוס־הבהרות וכל מי שלא נלקח למחנה העבודה כביכול, או שלא הסתתר אצל נוצרים, הומת באותו יום בחורשת ה„בורק", בכדורי מכונות־יריה. בין הנשארים היה אחיך מוניו. נוראה היתה לנו אותה השעה, בכל רגע ראינו את המוות לנגד עינינו. עצבינו החזיקו מעמד בקושי ונס היה שהגענו עד ה־25 באוקטובר 1944 — היום בו יצאנו לחירות הודות לצבא האדום. לא אשכח לעולם את יום השחרור — עד יומי האחרון נרחש תודה לצבא הסובייטי שהציל את חייהם של שרידי אחינו שבנס נשארו בחיים.

עבר חודש מזמן צאתי לאור היום ועדיין איני מוצא לי מקום. אנו מרגישים את עצמנו כיתומים. אני עובד כמנהל בית־המרקחת המקומי ומתאמץ שלא להרבות במחשבות. אני רוצה לדעת מה יהיה הלאה, וכיצד יתפתחו הענינים.

* מכתב ראשון מז׳ולקיב על הורבן העיר, אל מאיר מלמן במוסקבה. (תרגום מפולנית).

אני מקווה שגם לנו יפציע אור השחר, לו רק תחזיק מעמד בריאותנו המעורערת והפגומה. החיים בז'ולקיב עצובים. אין אדם...

אני דורש לך שלום בכנות, ותן אות לדעת על חיינו ועל האסון שפקד את עירנו."

שלך

יוסף רוזנברג

"אולי תדעו את כתובתו של איזיה פיש — בניו־יורק או ברוקלין, הוא בנה של פיש שהיתה גרה מול בית־המרקחת של דדליץ שבעלה עזב ולקח אתו את בנה לאמריקה. למרבה הצער, גם מרת פיש וגם בתה רוזה נספו באפריל 1943, ולאחר יומיים הגיעו התעודות מאמריקה, שהיה בהם רשיון כניסה לאמריקה לפי תוכנית החליפין, אך הן אחרו את המועד"...

משה הרמן

עזרת פליטים בז'ולקיב

הריני מיחידי שארית־הפליטה של ז'ולקיב, והריני רואה חובה לעצמי להזכיר את אשר פעלו קדושי עירנו סמוך לפרוץ המלחמה:

כידוע, קלטה ז'ולקיב כמאתיים משפחות של פליטים יהודים מחבל מערב־פולין, שנמלטו מפני הנאצים. אנשי ז'ולקיב עזרו לפליטים להסתדר בעיר. כשהגיעו השלטונות הסובייטיים הם תפסו בשבת אחת את הפליטים וריכזום יחד כדי לשלחם לחבלי רוסיה המרוחקים. מיד יצאו כל היהודים תושבי ז'ולקיב וערכו מפעל־עזרה למען הפליטים והביאו למקום־המשלוח מיצרכי מזון ובגדים וגם סכום כסף גדול, צידה לדרך הרחוקה שיצאו בה.

מיד נוסד ועד שמטרתו היתה — משלוח חבילות מזון לפליטים למקומות הגירוש ברוסיה. שלושה חדשים לפני הפסח הכשירו טחנה לקמחא דפסחא, לאפיית מצות. לכל אחד מן הפליטים נשלחה חבילת מצות ומזון במשקל 8 קילוגרם. תשובת הפליטים שאישרו את קבלת החבילות לא אחרה לבא והגיעה עוד לפני החג, ורגש האַחדות והדאגה להם עודדם מאד.

במשך שנתיים, 1939 וגם 1940, שלחו גם יחידים וגם „ועד העזרה" הרבה חבילות מזון למען הפליטים.

לאחר המלחמה פגשתי כמה מן הפליטים, שלא יכלו לשכוח את אשר עשו יהודי ז'ולקיב למענם. היהודים בז'ולקיב עשו את פעולת־העזרה ברגשי אחריות הדדית, כאילו הרגישו שהתליין עומד עליהם לבצע את השמדת היהודים בעיר.

גרשון טאפט

השמדת יהודי ז׳ולקיב*

1. הנגישות הראשונות

ז׳ולקיב שוכנת במרחק של ארבעים קילומטר בערך מגבול רוסיה־הסובייטית וגרמניה של שנת 1939.

לכן, אין כל פלא שכבר ביום הראשון לפרוץ המלחמה בין גרמניה והסובייטים — ביום ה־22 ביוני 1941 — רבתה התנועה בעיר זו עד מאוד.

מכוניות מסע ומשאיות, טאנקים, תותחים־ממונעים וצמודי־סוסים מכל הסוגים עברו על פני העיר מן החזית ואליה.

תושבי העיר עקבו בחרדה גדולה אחר התפתחות שלביה הראשונים של המלחמה, ובעיקר גדולה היתה דאגתם של היהודים. בגלל קירבת החזית לא הספיקו השלטונות הסובייטים לבצע את הגיוס במלואו.

עקב התקפות־האוויר הבלתי פוסקות של חיל־האוויר, הגרמני ויתרו הרבה מיהודי ז׳ולקיב על „הבריחה״ למזרח. היחידים שניסו לעזוב את העיר נתקלו בדרכם בלאומנים האוקראינים שהפילו אימתם במעשי רצח ומנעו את הבריחה.

כבר בימים הראשונים למלחמה נרצחו, בדרכם ללבוב, שני יהודים מתושבי ז׳ולקיב והם לייב ווייכרט ובנו (הדבר קרה בזבוֹיִסקוֹ על יד לבוב). הידיעות שהגיעו מהחזית, הורעו מיום ליום. כבר ביום הרביעי לפרוץ המלחמה אנוסים היו כל המוסדות הממשלתיים לעזוב את העיר מתוך חשש לניתוקם המוחלט ממרכזי השלטון. נוצר הרושם, שעוד מעט תיכבש ז׳ולקיב על־ידי האויב. אמנם, למחרת היום חל שינוי לטובה בחזית, והשלטונות הסובייטים חזרו העירה, אולם, לדאבון לבנו, רק ליומיים.

בייחוד גבר הפחד בין יהודי המקום, שחרדו לעצם הרעיון, כי „הגרמנים באים!״

כשהתקרבו הגרמנים אל העיר, נפרדו היהודים איש מרעהו — לפני שהסתתרו במרתפים ובמקומות־מחסה אחרים, מפני התקפות־האוויר וכדורי־התותחים — תוך הכרה כי קצם מתקרב וכי לא יוסיפו לראות את אלה שמהם נפרדו. הרגשתם היתה, שהם עומדים לפני פוגרום והשמדה.

ביום השביעי למלחמה — היה זה ביום השבת, 28 ביוני 1941, אחרי קרב שנמשך יום שלם, פלשו הגרמנים אל העיר.

הקרבן הראשון לאכזריותם של הגרמנים היה בית־הכנסת המבוצר, שנבנה עוד בימי המלך סובייסקי ושנקרא על שמו.

הגרמנים הציתוהו מיד עם כניסתם לז׳ולקיב, אבל, משום בניינו המוצק וקירותיו העבים, שנבנו כולם אבן ונשענו על משעני־אבן, לא שלטה בו האש ונשרפו רק מיבני־העץ והרהיטים שבו.

הגרמנים, שחמתם בערה בהם על כשלונם זה, הביאו חביות בנזין, הכניסון לבית־הכנסת והציתון. למרות ההתפוצצות החזקה, לא הצליחו להרוס את הקירות. לכן החליטו להתנקם ביהודים ובשעה שבית־הכנסת עלה בלהבות תפסו עשרה יהודים במגמה להשליכם לבית־הכנסת ולהעלותם באש...

שיחק המזל ליהודים האומללים האלה ולפתע הופיע קצין גרמני אשר שיחרר אותם והצילם ממוות אכזרי זה.

במשך כמה ימים עוד עלה העשן מבית־הכנסת העתיק, שהצוררים חיללוהו.

בינתיים באו על יהודי העיר סכנות איומות עוד יותר באכזריותן.

בבית־הסוהר המקומי — שבו היו עצורים טיפוסים שונים שנעצרו על־ידי השלטונות הסובייטים, — מצאו לאחר הכיבוש הנאצי את גויותיהם של כמה לאומנים

* תורגם מפולנית מהחוברת „השמדת יהודי ז׳ולקיב״, שהופיעה בלודז׳ בשנת 1941 — בהוצאת הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית ליד מרכז יהודי פולין.

אוקראינים. החוגים הלאומיים האוקראינים ניצלו עובדה זו להסתת ההמונים נגד היהודים לשם עריכת „פוגרום".

כמקור רצוי להחרפת ההסתה, צריכה היתה לשמש הלוויה הרשמית ל„גיבורים" שנרצחו בבית־הסוהר.

בבית־הקברות הושמעו נאומי־הסתה נגד ה„ז'ידו־קומונה" ונגד היהודים בכלל.

לפי התכנית הזדונית, שעובדה מקודם, צריך היה ההמון המוסת להתנפל על בתיהם ודירותיהם של היהודים. ההכנות נעשו בדייקנות יתירה. הנאומים היו מלאים רעל שנאה והקהל היה דרוך ל„פעולה".

גם הפעם, מקרה צדדי הציל את היהודים. היה זה ביום ראשון, 29 ביוני 1941 אחר־הצהריים. המפקד הגרמני החדש הוציא פקודה, שלפיה נקבעו שעות התנועה החפשית לאזרחים משעה 6 בבוקר עד שעה 6 בערב. בגלל זה, מוכרח היה הקהל המאוכזב, להתפזר מיד אחרי הטכס של ההלוויה ולחזור לבתיהם.

עד היכן הגיעה שנאת הלאומנים האוקראינים ליהודים מוכיחה גם העובדה שלהלן:

כבר בישיבה הראשונה של מועצת העיר המחודשת בז'ולקיב, הציע ראש העיר החדש, האופה ציורופילוביץ, אדם בעל עבר של שודד ממש וממשתתפי צבא פטלורה, להרחיק את כל היהודים מתחומי העיר ולהושיבם בכפר הסמוך ווליה־ויסוצקה.

כאשר הצעתו זו לא אושרה על ידי הגרמנים (מכיון שכבר טמנו בחיקם תכנית יותר ראדיקלית לפתרון שאלת היהודים שעובדה על ידם), הציע ראש־העיר הצמא־לדם, שלכל הפחות יאסרו על היהודים לבוא לשוק המקומי לערוך את קניותיהם. הצעתו זו אושרה כעבור זמן על־ידי הגרמנים, אמנם, בצורה שונה קצת.

הימים הראשונים לישיבת הנאצים בז'ולקיב היו ימי חטיפה של יהודים לעבודות שונות, שהיו מלוות מכות, התעללות והשפלות, שתוכננו בצורה מיוחדת במינה. היהודים התחבאו בבתיהם, בעליות־גגותיהם ובמרתפיהם.

הואיל ומספר האנשים שנלקחו לעבודה הלך וגדל מיום ליום, היתה נשקפת סכנה, כי הגרמנים יתחילו בחיפושיהם אחרי היהודים המסתתרים — דבר שהיה עלול גם לגרום לקרבנות בנפש, — הוקם, בחודש יולי 1941, מתוך היוזמה של היהודים, ועד בלתי־רשמי בהרכב: הד"ר אוטו שלוסר, ד"ר משה סובל וד"ר אברהם שטריך, שהציב לו למטרה — להסדיר את ענין הספקת האנשים הנחוצים לצרכי העבודה של הגרמנים.

חברי הוועד הנזכרים ביקרו בבתי היהודים והפנו את תשומת לבם לסכנה הנשקפת לציבור היהודי כולו בגלל אי־הופעתם לעבודה.

בהדרגה גדל מספר הגברים שהתייצבו לעבודה, תוך הרגשת האחריות כלפי הכלל.

כעבור ימים־מספר, הוזמן הוועד הנזכר למפקד הראשי הגרמני והוא הודיע, שהיהודים חייבים ליצור נציגות קבועה משלהם, שתיקרא „מועצת־היהודים" (יודענראט) ושהיא תתווך בין התושבים היהודים והשלטונות הגרמניים. התפקיד המרכזי של מועצה זו יהיה: לספק תמיד את מספר הפועלים שיידרשו, וכן מילוי יתר ההוראות והדרישות של השלטונות כלפי היהודים. כך נוצר ה„יודענראט" בז'ולקיב, מורכב מן האזרחים החשובים ביותר מחוגי האינטליגנציה ועסקני־הציבור: ד"ר פבוש רובינפלד — יו"ר, ד"ר אברהם שטריך וד"ר פיליפ צ'אצ'קס — סגני־יו"ר, נתן אַפפל, סנדר ליפשיץ, יהושע צ'אצ'קס וישראל שפירא — חברי המועצה.

זמן קצר אחרי כניסת הגרמנים לז'ולקיב גורשו היהודים מדירותיהם שברחובות הרכבת (קוליובה) וע"ש לאניקיביץ', היו אלה הרחובות המרכזיים שבעיר, שבהם נמצאו הבתים היפים ביותר והדירות המצטיינות בנוחיותיהן המיוחדות. ליהודים נאסר אפילו לעבור דרך הרחובות האלה.

כעבור זמן קצר נאסר על היהודים השימוש במדרכות והם נצטוו ללכת רק באמצע הרחובות, במקומות המיועדים לנסיעת כלי־רכב. לא עברו אלא ימים מועטים והוצאה הפקודה, שעליהם לשאת את אות־הקלון ולהבליט על ידי כך את יהדותם. כל יהודי ויהודית מגיל 12 ומעלה, חויבו לענוד על הזרוע הימנית סרט לבן ברוחב של 8—10 ס"מ כשאות „מגן־דוד" רקום עליו. כן הופחתו שעות־השהייה בחוצות העיר לגבי היהודים ונאסרה עליהם היציאה מבתיהם משעה 5 אחר־הצהריים. בהתאם להוראות השלטונות הנאציים הותרה ליהודים קניית תוצרת חקלאית מאיכרי הסביבה רק בשעות 10—12 לפני הצהריים (לאחר שהתושבים הלא־יהודים הספיקו לקנות מקודם את התוצרת שהובאה למכירה).

הפיקוח על מילוי ההוראות הללו נמסר גם למיליציה האוקראינית, והם ניצלו כל האפשרויות כדי להציק ליהודים בסאדיזם המיוחד להם.

בנות ז׳ולקיב עונדות ״סרט־קלון״ על פי פקודת הגיסטפו

משמאל לימין: לצטר קלרה, צ׳אצ׳קס לובה
אסטמן גניה, אדלהרט מושיה, סוחצ׳בסקה אסצ׳ה

משמאל לימין: וולף שנקה. טמפלסמן אנז׳ה,
שטריך בשקה, שפירה לושקה

ביחוד הצטיין באכזריותו המיליציונר האוקראיני דושנצ׳וק, בנם של פקיד אחד הבנקים ושל מורה בבית־ספר עממי בז׳ולקיב.

יהודים שנחשדו באהדה לקומוניזם נאסרו והומתו ללא־משפט. באופן כזה נאסרו בימים הראשונים לכיבושה של ז׳ולקיב האחיות האַמרמן, והועברו לראווה־רוסקה ושם הוצאו להורג ללא־משפט.

כן נאסרה והוצאה להורג כל משפחת לבווהל, אב ואם וכמה ילדים, וזאת בגלל ששתיים מבנותיה, שהשתייכו למפלגה הקומוניסטית, הצליחו להימלט בעוד זמן!

בימים הראשונים לכיבוש העיר שלט עליה קצין צבא בתואר מפקד־המקום (אָרטס־קאָממאַנדאַנט), אולם, לאחר שפעולות־המלחמה התרחקו מן העיר בכיוון המזרח, הגיע לז׳ולקיב ושירת בה תקופה ממושכת כמפקד אזרחי (לאַנדס־קאמיסאר) גרמני בשם רוקנדורף (לפי דבריו — הוא היה עד אז המפקד האזרחי של פיוטרקוב־טריבונלסקי). מעשהו הראשון בז׳ולקיב היה: הטלת מס על יהודי העיר בסך 250,000 רובל, 5 ק״ג זהב ו־100 ק״ג כסף, שיש לשלמו תוך שלושה ימים.

קדמו להטלת המס העובדות דלקמן:

באחד הימים אסרה המשטרה האוקראינית, בזה אחר זה, כמה מחשובי העיר ועשיריה: את הד״ר וואקס בן־השבעים, ישראל פטרונטאש, גב׳ צירל חאַרי (לאחר שלא מצאו את בעלה), האחים אליהו ומרכוס חארי, יוסע פוסט, לייב פטרונטאש, יהודה שלייאַן, סנדר ליפשיץ, שמחה טירק ואת ראש ה,,יודענראט״, הד״ר פבוש רובינפלד — ביחד 11 איש.

המשטרה האוקראינית ניצלה ביום זה את מלוא האפשרות להכות ביהודים, להתעלל בהם ולהשפילם. כמה מהם הוכו עד זוב דם, ביניהם אהרן אָסטמן ואחרים. לאחר שכל האסירים הובאו לבית־הסוהר הודיעו להם, כי על יהודי ז׳ולקיב הוטל המס הנזכר, וכי אם לא ישולם המס בזמנו, האסירים שנלקחו כ,,ערבים״ לציבור יומתו בירייה וגם ליתר יהודי המקום צפויות נגישות חמורות.

כדי להבהיר ליהודי המקום את ענין המס (קונטריבוציה) ולארגן את גביית הכספים, שוחרר, באופן זמני, ד״ר פ. רובינפלד, נשיא ,,מועצת־היהודים״; והערבים האחרים נשארו בבית־הסוהר.

על יהודי ז׳ולקיב נפלה אימה גדולה. הוועדה היהודית שמונתה לשם חלוקת עומס המס בין אזרחיה עבדה יומם ולילה ללא הפוגה. האסון הצפוי לכולם הביא לידי כך שכל היהודים, לרבות העניים שביניהם, השתתפו באופן סמלי בסכום של 18 (ח״י) רובלים לפדיון נפשותיהם. העשירים מסרו את כל כלי הכסף והזהב שבידיהם וביניהם גם מזכרות שעברו בירושה מדור לדור. למרות הקשיים המרובים, נמסר המס

לכובשים במלואו ובזמן שנקבע לכך, והערבים שוחררו.

בהזדמנות זו, יש לציין, שהיו גם מקרים של נדיבות־לב מצד הציבור הלא־יהודי בהושטת עזרתם ליהודים.

לדוגמה, כומר קתולי אחד העביר סכום כסף ניכר לוועדה, בתור השתתפות במס. צעד זה של כוהן־דת מכובד זה, עודד את רוח היהודים וזכה להכרה ולתודה מצדם.

ללא־קשר למס העצום ששולם על־ידי היהודים, החלו לרוקן את דירותיהם של היהודים מרהיטיהם, שטיחיהם, וילונותיהם ומכל חפציהם יקרי־הערך. חפצים אלה נלקחו לדירותיהם של הכובשים הגרמניים ושל הנוטים אחריהם.

בסוף דצמבר 1941 פורסמו בחוצות העיר מודעות מטעם „היודנראט", כי לפי פקודת השלטונות הגרמנים חייבים, תוך איום בעונש מוות, למסור עד האחד בינואר 1942 בשעה 12 בצהריים לידי שלטונות הצבא את כל הפרוות של אנשים, נשים וטף, צווארוני־פרווה, כפפות־עור, פרוות־ידים, נעלי־החלקה ואביזריהן.

גם הפעם מילאו היהודים אחרי הדרישה ומספר הפרוות של גברים ונשים בלבד עלה על 5,000.

הגרמנים לא חסו גם על המתים ושפכו את חמתם הפראית גם על בית־הקברות היהודי בז'ולקיב (שתחילתו במאה ה־17 — עם בואם של יהודים להשתקע בז'ולקיב). הם עקרו את המצבות העתיקות והשתמשו באבני־קודש אלה לסלילת כבישים ולתיקונם. עבודת־ההרס הזאת נקראה בפיהם בשם המפואר „שטראַסן־באו" (בניין־רחובות). גם לחילול־הקודש הזה השתמשו ביהודים, שהוכרחו לעקור ולהרוס את מצבות יקיריהם במו ידיהם.

כדי שלא לאבד כליל את סימני הקברים שבהם הוטמנו אבותיהם, נעשו על־ידי היהודים סימנים כל־שהם, שעל פיהם קיוו להקים — בבוא העת — מחדש את מצבות בני משפחותיהם שחוללו.

הצטיינו במיוחד בעיבוד תכנית־זכרון זו לעתיד: משה באבד, עמנואל האי והמהנדס ליכטנברג. לדאבוני, עם מותם של אלו, ירדו לטמיון גם כל הסימנים והתכניות שהכינו.

בית־הקברות שנעלם לגמרי, אחרי חרישת אדמותיו, היה בכל זאת במשך זמן רב עד אילם להשמדת יהודים בודדים וקבוצות שלימות בגלל „חטאים" שונים, כגון קפיצה מ„קרונות־המות" בדרך למחנה־ההשמדה בלז'יץ, שהייה של יהודי „מחוץ־לגיטו" שלו, הסרת הסרט עם ה„מגן־דוד" שהיהודים חויבו לשאתו תמיד, והחטא החמור ביותר — כשיהודי עוד „העז" לחיות לאחר שהגרמנים הכריזו כי ז'ולקיב כבר „נקייה" מיהודיה...

המקום ששימש מאות שנים למקום קבורתם של נפטרים בז'ולקיב, משמש כיום מקום־מרעה לצאן ולבקר של לא־יהודים שבאו במקומם של היהודים...

בכל פעם „המציאו" הגרמנים שיטות חדשות לעינוי יהודים ולפגיעה בדתם. כך נצטוו היהודים לגלח את זקנם ופאותיהם, ורבים מהם, שומרי מצוות ומסורת, שהתביישו לצאת החוצה כשזקנם מגולח, היו עוטפים את פניהם במטפחות.

כן אסרו על היהודים להתפלל בציבור ולחוג את חגיהם בפרהסיה.

גם ביתר שטחי החיים נגרם ליהודים סבל מוסרי וגופני, על־ידי מתן פקודות מביישות — ליגלוג, מכות ועינויים שונים.

כאשר הוקמה — לפי דרישת השלטונות הגרמניים — „המועצה־היהודית" (יודענראט) ציוה המפקד המקומי — וזאת על אחריותם האישית של חברי המועצה — כי כל היהודים, אנשים ונשים, מחוייבים להתייצב מדי יום ביומו בבוקר על־יד בניין „המועצה היהודית". שם הופיעו הגרמנים, כשהם מצויידים במגלביהם, ובחרו מבין הנאספים עובדים לצרכיהם. בחירה זו היתה מלווה ליגלוגים, מכות והתעללות והעיקה מאוד על היהודים שהתכנסו במקום. אחרי השתדלות מצד „היודענראט" שונתה כעבור זמן מה הפקודה, וחובת ההתייצבות היום־יומית הוטלה רק על חלק מן התושבים היהודים, לפי הסדר מסוים. נשים מיניקות, ילדים ואנשים חולים שוחררו מחובה זו. היה גם זמן, שניתנה הרשות לחייבי־התייצבות לשלוח אנשים אחרים במקומם (כמובן, בשל־מם להם מכיסם את שכר עבודתם), או על־ידי תשלום אגרה מסוימת לצורך שכירת פועלים אחרים. „המועצה" השתמשה בכספים אלה גם לצרכי עזרה סוציאלית ותוספת למנות־הלחם לעובדים.

על יחס הגרמנים ליהודים באותה תקופה, אפשר לשפוט גם מהעובדה דלקמן:

אחד הנוגשים, ששמר על היהודים שעסקו בתחנת־הרכבת בהטענת מיכלית־נפט בת 5,000 ליטר, היכה אותם באכזריות במקל עבה באמרו: „עם השלומיאלים, אתם רוצים להילחם בנו!"

על סמך פקודת הקומיסר הארצי (לאנדעס-קאמיסאר) אורגנה על־יד ה„יודענראט" מיליציה יהודית בשם הרשמי „אָרדנונגס-דיענסט". בראשה הועמד חבר „היודענראט" הד"ר פיליפ צ'אצ'קס ואליו צורפו 18 איש, שהיוו את „המיליציה היהודית". תפקידה העיקרי היה, בהתחלה, לספק בדייקנות ובזמן הדרוש את מספר העוב־דים היהודים, כפי שנדרשו, ולשמור על הסדר בגיטו היהודי. אולם, במשך הזמן, גדלו הדרישות הן בנוגע למספר הפועלים והן ביחס לשירותים אחרים.

היהודים עבדו בטעינתן ובפריקתן של סחורות בתחנת־הרכבת, בתיקון מיכאני של הרכבות, בפינוי הדרכים מטאנקים, תותחים, מכוניות־מסע ומשאיות שנתקלקלו, ובסלילת דרכים ותיקונן — עבודה שנקראה בפי הכוב־שים בניין־רחובות (שטראסענבאו). (תמונה על צורת עבודתם זו, פורסמו באלבום־התמונות, שהוצא על ידי כותב הטורים האלה, תחת השם „השמדת יהדות פולין", בעמודים XV—104—XVIII). בזמן עבודתם עונו היהודים ללא־רחמים על־ידי הגרמנים וה„משגיחים" וה„ממונים" האוקראינים ואף בני האומות האחרות.

הקרבן הראשון של הנגישות והעינויים על העובדים היה: מנדל האָרשטריט, אדם בגיל למעלה משלושים, שבמקום עבודתו, במרחק כמה קילומטרים מן העיר, הוכה עד מוות. הוא השאיר אשה וילדה בת שש.

בהשוואה לפוגרומים ולשפיכת־הדמים שהיו בימים הראשונים לכניסת הכובשים הגרמנים בערים אחרות כגון לבוב, טרנופול, היתה — אפשר לומר — הצלחה מסוימת לז'ולקיב, שהעניינים הסתדרו בה איך־שהוא, ולכן עורר הרצח ללא כל סיבה של אדם צעיר כמוהו זעזועים קשים, ובהלוויתו של קרבן הרצח האכזרי השתתפו כמעט כל בני העיר.

בקראו להימנע מבכי ברחובות העיר אמר חבר ה„יודענראט" ד"ר שטריך: „גדולה מאוד האבידה, אבל למרות כאבנו העצום, עלינו לנהוג בהתאפקות ובסדר מוחלט, כי עלינו להיות מוכנים לכל"...

העובדה הנמסרת להלן מעידה באופן ברור ביותר על המצב החוקי של היהודים תחת הכיבוש הגרמני.

אחרי הירצחו של הארשטריט, רצה המפקח האוק־ראיני של העיריה להיות בסדר „מבחינה פורמאלית" והחל, כביכול, „בחקירה". לשם כך פנה אל המפקח הגרמני של מחנה פועלים לא־יהודים (אף כי היה ידוע שהמנוח נרצח בקבוצה זו) וביקש ממנו לרשום פרו־טוקול על המקרה. המפקח הגרמני לקח אותו — כשלעג־שטני על שפתיו — אל הכותל, צייר עליו כינה גדולה ואמר לו: „הנה כזה הוא ערכו של יהודי בעיני הגרמנים... וכשם שאין עונש על הריגת כינה כך הדבר ביחס ליהודי שנרצח". המפקח נוכח שאין מקום להתערבותו בדבר ושהיא גם בלתי־רצויה...

הקרבנות שלאחר המקרה הנזכר היו היהודים שנתפסו בזמן „האקציה" שבוצעה באמצע מארס 1942.

היה זה ביום ששי בצהריים, לפתע פתאום הגיעו אנשי הס.ס. ממחנה־העבודה בלאַצקי־וויאֶלקי על־יד זלוצ'וב, והחלו במירוץ לתפיסת יהודים. נתפסו למעלה משישים יהודים, שהובלו במכוניותיהם של אנשי הס.ס. למחנה־העבודה הנזכר, שם מתו מרעב, מכות ועינויים בלתי־אנושיים אחרים.

כעבור כמה ימים, לאחר תפיסתם והעברתם ללאצקי־וויאֶלקי, הצליח אחד מהם — אלעזר שטיין — להימלט ולחזור לז'ולקיב. הוא ברח משם ביום שישי וכבר ביום הראשון שלאחריו בא שליח מיוחד של הס.ס. ל„יודענראט" בז'ולקיב ודרש באופן נמרץ להחזיר לו תיכף ומיד את אלעזר שטיין, כדי שיקבל במחנה את העונש שהוא ראוי לו.

ה„יודענראט" השתדל בכל הדרכים לשכנע את איש הס.ס. כי שטיין בכלל לא חזר לז'ולקיב, וכי ל„יודענ־ראט" לא ידוע עליו שום דבר. אבל איש הס.ס. לא שוכנע. רופא מחנה־העבודה בלאצקי — יהודי שבא יחד עם איש הס.ס. — הודיע שאנשי הס.ס. מתכוננים לרצוח 30 יהודים מבין אלה שנתפסו והובאו ללאצקי אם הבורח לא יוחזר. ה„יודענראט" שחש ברצינותה של הסכנה הנשקפת לאנשי המחנה היהודים בלאצקי — החליט למסור את שטיין לאיש הס.ס.. הלה הביא אותו למחנה ושם תלו אותו.

ה„יודענראט" השתדל להקל על גורל הנתפסים, ובשיתוף־פעולה עם משפחותיהם שנשארו בז'ולקיב העבירו אליהם פעם בשבוע חבילות מזון. גם לאלה שלא היו להם קרובים בז'ולקיב, דאג ה„יודענראט" ושלח להם חבילות אישיות.

חבר „היודענראט" אפרים לנדוי, שהעביר את החבי־לות, ביקר מזמן לזמן במחנה־העבודה הנזכר, ונתן גם מתנות יקרות־ערך לאנשי הס.ס. ולמיליציה האוקראינית בכוונה להיטיב על־ידי כך את היחס ליהודי המחנה ולמנוע מהם סבל ונגישות. פעם אחת, כשבאו לשם

חברי ה„יודענראט" אפרים לנדוי הנזכר יחד עם חבר שני, שמעון וולף, ראו מחזה איום זה:

דוד אָסטמאן, איש ז׳ולקיב מאנשי המחנה, שמצבו הפיזי היה ירוד מאד, עומד וחופר קבר לעצמו. הם הציעו לאנשי הס.ס. סכום הגון כופר נפשו, וכך ניצל האיש ממוות.

הואיל ודוד אָסטמאן כבר לא היה מסוגל לעבודה והיה קרוב למות, „הואילו" אנשי הס.ס. לשחררו. ואמנם, כעבור זמן קצר מת האיש בז׳ולקיב.

מפיו של אסטמאן נודעו לנו תנאי־החיים האיומים של היהודים במחנה־עבודה זה. הוא סיפר כי מדי יום ביומו, עם אור הבוקר, הכריחום ללכת ברגל למקום העבודה מרחק של 12 קילומטרים. הם עבדו כל היום, ללא כל הפסקה, בפיקוחם של מיליציונרים אוקראיניים, שלא חסכו מהם מכות ונגישות. לאחר סיום העבודה חזרו שוב ברגל. מאכלם היה 100 גרם לחם, ליטר אחד של מרק, שרובו מים, ומנה של קפה שחור. אין איפוא להתפלא על ריבוי הקרבנות במחנה זה (שהוקם עוד לפני מחנה־העבודה היאַנובי בלבוב).

2. ה„יודענראט" ופעולותיו

תפקידה העיקרי של „מועצת־היהודים" (יודענראט) היה — הספקת המספר הדרוש של עובדים לגרמנים וסיפוק צרכי הגיסטפו, הקומיסר הארצי, מפקד המשטרה, משטרת הביטחון הגרמנית (שוטץ־פאליצי), המיליציונרים והפקידים האוקראיניים וכן של יתר האנשים שגורל היהודים היה אז נתון בידיהם.

לשם „קידום פני הרעה" זרמו מתנות, „דברי־זיכרון" וכספים מרובים, שנרכשו בעמל רב, חפצים יקרי־ערך, פרוות, רהיטים וכדומה, ונמכרו לידי הנוגשים הגרמניים ומשרתיהם.

כפי שכבר הזכרתי, היו התושבים היהודים שבז׳ולקיב עד לפרוץ המלחמה, בדרך־כלל, אמידים, וה„יודענראט", בידעו זאת, השתמש באיומים כדי להוציא מידי היהודים עד כמה שאפשר יותר כספים וחפצים יקרי־ערך, בהאמינו, מתוך תמימות יתירה, שעל־ידי כך יצליח להציל את התושבים היהודים מידי ה„מולך" הגרמני שקשה היה להשׂביעו.

יש לציין, כי אמנם הודות לכך הצליח ה„יודענראט" להרגיע בשוחד, במתנותיו „ובדברי־הזיכרון" שנתן ביד רחבה, את השלטונות הגרמניים, כגון את הקומיסר הארצי רוקנדורף, מפקד הס.ס. בז׳ולקיב פאפה, מפקד הז׳נדרמריה הגרמנית קטהר, את המשטרה הגרמנית והמיליציה האוקראינית והאחרים (ביניהם, יש להזכיר, לחרפת־עולם, את שמותיהם של הז׳נדרמים הגרמניים והמיליציונרים האוקראיניים שרצחו אלפי יהודים חפים מפשע מבין יהודי ז׳ולקיב, והם: הז׳נדרמים הגרמניים קטהר, הייסלר, קרופ וסאנדר; המיליציונרים האוקראינים: רומנצ׳וק, פידהורצקי ופופוביץ). התנהגות זו של „היודענראט" גרמה לכך, שאפילו הנהלת ה„גיסטפו" בלבוב צימצמה, במידה מסויימת, את נגישותיה כלפי יהודי ז׳ולקיב ולא מיהרה בהשמדתם, כדי להמשיך בהשגת הכנסות לעצמה.

מכאן הסבר כל־שהוא לעובדה, שגירוש־ההשמדה הראשון בנובמבר 1942, ואפילו הגירוש לחיסול הסופי (בסוף מארס 1943), באו ע ליהודי ז׳ולקיב במאחר יותר, מאשר חיסולם של יהודי יתר הערים שבגליל לבוב.

„המתנות" שקיבלו אנשי „הגיסטפו" בלבוב מה„יודענראט" בז׳ולקיב כל כך נעמו להם, עד שמצאו לנכון להזדרז ולהודיע לו תמיד מבעוד זמן מה שיש להכין בשבילם...

הדברים הגיעו לידי כך, שקבוצת אנשי ה„גיסטפו" היתה מגיעה בכל יום ראשון בשבוע לז׳ולקיב לצוד ציד ביערות שבסביבת ז׳ולקיב, וה„יודענראט" חוייב לספק להם„אנשי־ריצה" מקרב היהודים לצרכי הצייד שלהם.

יצויין, שאנשי הגיסטאפו היו מעוניינים יותר במתנות שקיבלו בכל פעם מידי ה„יודענראט" מאשר בשלל צידם...

הוועדה, שמונתה על־ידי ה„יודענראט" להכנת המתנות נקראה בשם המצלצל: „זאך־לייסטונג׳ס־קאָמיסיאָן", (הוועדה לצרכי שירותים), ואילו היהודים בעצמם קראוה בשם נכון יותר: „ראוב קאָמיסיאָן" (ועדת־השוד), מפני שבמקרים רבים צריכה היתה הוועדה הזאת להשתמש באיומים כדי להוציא את „המתנות" מבעליהן. בראש „הוועדה" הזאת עמד יעקב אָלטין.

3. ה„אקציה" הראשונה (הגירוש הראשון)

בתחילת שנת 1942 הוצאה פקודה מטעם השלטונות הגרמניים, שלפיה נצטווה כל יהודי להתייצב לפני ועדה רפואית, שצריכה היתה לקבוע את כושרו לעבודה פיזית. נקבעו שלושה סוגים: 1) סוג A — בריא לגמרי ומסוגל

לעבודה פיזית קשה; 2) B — בריא ומסוגל לעבודה פיזית יותר קלה; 3) C — אינו מסוגל לעבודה פיזית.

כתוצאה מבדיקה רפואית זו נערכה כרטסת מיוחדת בשביל כל היהודים. נמצאו כמה יהודים שחשבו, כי הכנסתם לסוג C (בלתי מסוגלים לעבודה) תשחרר אותם מעבודה וביחוד מנגישות הכרוכות בה, והשתדלו בכל האמצעים להיכלל בסוג זה.

הרופא המחוזי בז'ולקיב דרש שלמונים ניכרים, — בכסף ובתכשיטים, בעד הכנסתם של האנשים הנבדקים לסוג הנזכר, ונמצא מספר מסויים של אנשים בריאים „שהצליחו" להיכלל בסוג זה.

הנבדקים לא הוצרכו לחכות זמן רב לתוצאות הרפו־איות הללו; ביום ה־15 במארס 1942, סמוך לחג הפסח, הגיעו אנשי ה„גיסטפו" לטירה שבז'ולקיב. כל חברי „היודענראט" נדרשו להתייצב מיד, ובהגיעם לשם נאסרו ובלוויית שני „שוטרי־ביטחון" (שוטץ פאליציי) נשלח אחד מחברי „היודענראט" למשרד „מועצת־היהו־דים" להביא את רשימת היהודים העובדים — אחר־כך דרשו הגרמנים להביא גם את רשימת כל הבלתי־מסוגלים לעבודה שנרשמו בסוג C לשם העברתם למקומות אחרים שם יוכלו לעבוד...

בהיות בידיהם רשימה מלאה של האנשים מסוג זה, רשמו את שמותיהם ומפקד „הגיסטפו" הודיע ל„יודענ־ראט" שלכל אלה לא ייעשה שום עוול, ושהם נשלחים לייבוש הביצות שביערות פינסק, שם יחיו ויעבדו. כהוכחה לאמיתות הדבר, הותר לנשלחים לקחת אתם כל הדברים הנחוצים להם.

העיר חולקה לאזורים ולכל אזור מונה איש ה„גיס־טפו", ולעזרתו ניתן אחד מאנשי „המיליציה היהודית", כשבידו רשימה מפורטת של אנשי אזורו, המיועדים לגירוש.

כך בוצע הגירוש הראשון, שפגע ב־700 יהודים בערך. אם אדם שנמצא ברשימה לא היה בביתו, לקחו במקומו אחד מאנשי ביתו. כך לקחו במקומו של משה בן יעקב שטילר — את אחותו. הואיל והגירוש נעשה קרוב לחג־הפסח, לקחו אתם כמה יהודים שומרי־מצוות גם מצות לפסח (מתוך חשש שמא לא ישיגון במקומם החדש). כפי שהוברר אחר־כך כבר לא השתמשו המגו־רשים „במצות" אלו משום שהושמדו בבלז'יץ עוד לפני הפסח.

בסוף „הפעולה", כדי להשלים את „המכסה", חטפו עוד יהודים שפגשו בדרכם, אף כי הללו לא נמצאו בכלל ברשימת „הבלתי־מסוגלים לעבודה" — אכן, לפני המש־לוח נבדק הדבר ואלה שהיו בידיהם „כרטיסי־עבודה" ניצלו, לפי שעה, מהמוות שהיה צפוי להם.

כדי להטעות את היהודים, ולהעלים מהם את מטרתם הסופית, השתמשו הגיסטפאים בתכנית שטנית — שעובדה על ידיהם מקודם — הם שיחררו מן הגירוש את כל אלה שהוכיחו שיש להם „כרטיס־עבודה". היהודים החלו להאמין, שהעבודה משמשת באמת כתריס בפני פור־עניות הגירוש וקמה תנועת־חזרה חזקה אחרי „כרטיסי־עבודה". אנשים החלו לרכוש כרטיסים כאלה בכל מחיר במכרם לשם כך את בגדיהם ממש ובהשתמשם בחסכונותיהם האחרונים, וזאת — כדי להציל את חייהם. במיוחד היה חיפוש רב אחרי „כרטיס־עבודה" של הפירמה „אלט־אונד־רוה־שטופפן־פארפאסונג" (ליצירת חומר־גלמי ישן וחדש) מתוך אמונה כי „כרטיס־עבודה" שלה יש בו משום ביטחון מפגיעה בעובד...

בינתיים לא ידעו המשפחות של המגורשים „באקציה" הראשונה מנוח והשתדלו בכל האמצעים להיוודע משהו על גורלם של קרוביהם.

לאחר ששמעו שמועה שנשלחו לבלז'יץ — אף כי עדיין לא ידעו ששם קיים מחנה־מוות, נשלחו כמה „אריים" ובתוכם אפילו גיסטפאי אחד, לחקור בענין ולקבל ידעה כלשהי, אבל כל עמלם היה לשווא — נעלמו עקבותיהם של המגורשים. הסוד נתגלה רק לאחר זמן...

אחרי שוטטות של כמה ימים חזרו שתי נשים, שנתפסו בזמן הגירוש, מינה אסטמן ומלכה טאופנפלד — אחרי שהשתחררו קצת מן הזעזועים שעברו עליהן, סיפרו לקרובי המגורשים בסודי־סודות על התלאות שלהן:

העבירו את כולם בקרונות־משא סגורים עד למחנה־המות בבלז'יץ. כאן ציוו עליהם להתפשט ערומים כביום היוולדם. הדבר עורר פחד גדול אצל כולם. אחד האמיצים שבהם, יעקב סגל, שאל את הגסטפאי שעמד על ידו: לשם־מה מצווים להתפשט? וזה ענהו בסאדיזם של שמחה לאיד: „אתם הולכים למות"...

סגל התחבק עם אשתו ותוך בכייה אמר לה: „ניפרד, כי אלה הם הרגעים האחרונים לחיינו"...

למשמע דבריו, פרצו יתר היהודים בבכי והתחילו להתחבק. באותו רגע ציוו הגרמנים על הגברים לעמוד בצד אחד של הצריף ועל הנשים והילדים להצטופף בצד השני שלו. אחרי־כן, הורו לנשים להיכנס לתוך

הצריף, אבל אלו בידען את הצפוי להן, לא מיהרו למלא אחרי הפקודה. הראשונה נכנסה אשתו של מרכוס גוטמן ויחד אתה גם בתה סופיה. אחריהן נכנסו כל הנשים.

תוך ניצול הבכי, המהומה וחוסר הניסיון של הגרמנים (היה זה מן המשלוחים הראשונים, שנשלחו למחנה־המות בבלז׳יץ) ניצלו מינה אסטמאן ומלכה טאופנפלד הזדמנות וקפצו לתוך תעלה, שנמצאה על־יד הצריף, ונשארו בה עד הלילה מבלי שירגיש בהן איש, ובחשכת הלילה התגנבו מתוך המחנה וחזרו לבתיהן.

סיפורן זה היה נראה בעיני רבים כאגדה שאין להאמין בה. עכשיו, כשאנו יודעים את קורות מחנה־המות בבלז׳יץ על־פי עדותו של יוסף רדר, העד היחידי שנשאר בחיים במחנה זה, אנו מבינים, כי בריחה כזו, שעליהן סיפרו אסטמאן וטאופנפלד, היתה אפשרית רק בהתחלה בטרם הנהיגו הגרמנים את שיטות הזהירות שלהם.

דבר בריחתם של שתי הנשים הללו וסיפוריהן נשמרו כסוד כמוס ורק ליחידי־סגולה שאפשר לסמוך עליהם סופר על כך.

כמו כן חזר לז׳ולקיב נוצרי ששמו קוליקוביץ, אופה, שנשלח לסביבת בלז׳יץ על־ידי הרנארד טאָמפאָלסמאן— והוא סיפר את הדברים שלהלן:

„מתחנת־הרכבת בבלז׳יץ הוכן קו צדדי, שהיה מגודר בתיל דוקרני ושהוליך ליער סמוך, אף הוא מגודר בתיל דוקרני צפוף.

ברגע שרכבת עם יהודים הגיעה לתחנה, היא נעזבה על־ידי המכונאי הפולני ובמקומו בא מכונאי גרמני, שהוביל את הרכבת למקומה המיועד ביער. במשך זמן מסוים היו נשמעות אנחות־יאוש וצעקות איומות, והן הלכו ונחלשו בהדרגה עד שנפסקו לגמרי, והרכבת היתה חוזרת, בלי אנשיה, אלא עם הבגדים בלבד. משטח המחנה עלה עשן!...״

פרטים כאלה נמסרו גם במכתביהן של שתי נשים יהודיות, שעבדו בלוּביצה־קרוּלבסקה, הנמצאת לא רחוק ממחנה בלז׳יץ.

הנה מה שכתבו הנשים הללו במכתבן שהגיע על פי כתובתו של תושב ז׳ולקיב משה זילבר:

„עוברים עלינו כאן ימים נוראים, באזנינו אנו שומעות אנקותיהם של אחינו המושמדים בשטח המחנה. כדי להשתיק את הקולות של המומתים מפעילים מכונת־צפירה לפני שתגיע הרכבת למקום ההשמדה, המגבירה את קולה מרגע לרגע, ומשתיקה את אנחותיהם של האומללים.

אנו כותבות לכם כל זאת, כדי להודיעכם את האמת המרה על בלז׳יץ״. (תוכן מכתב זה מסרו: מיכאל מלמן ומאיר בריש שווארץ, שקראוהו במו עיניהם).

4. הפיקוח הסוציאלי והתברואתי

ביחד עם ייסוד „המועצה־היהודית״ („יודענראט״) בז׳ול־קיב קמה גם הוועדה לפיקוח סוציאלי, שתפקידה היה ההשגחה על עניי העיר היהודית, על היתומים והזקנים, על הנכים וכדומה.

המקור להכנסות הוועדה הזאת היו התשלומים שנת־קבלו מיהודי העיר למען „היודענראט״ (מעין מיסי הקהילה) וכן מתשלומי היהודים ששוחררו מחובות העבודה (למשל מבעלי־מלאכה, שניהלו באופן בלתי־רשמי את בתי־המלאכה שלהם) מתשלומים בעד כרטיס־המזון ולבסוף — מזמן הקמת הגיטו — גם מתשלומי דמי־דואר.

התמיכה שניתנה על ידי הוועדה לעזרה סוציאלית התבטאה בהתחלה במתן תמיכות־כסף זעירות ומנות־מזון זעומות, כרטיסי־מזון ללא תשלום, ייעוץ רפואי ותרופות־חינם, מנות מרק בשעת הצהריים ומזמן לזמן גם תוספות מנות לחם לאלה שהלכו לעבודה באופן תמידי.

בנוסף לכך היתה גם ועדת־תברואה, שמתפקידה היה לפקח על המצב הסאניטארי בבתי־היהודים שבש־כונתם, שמירה קפדנית שלא תופצנה ביניהם מחלות מידבקות ומתן עזרה רפואית מיידית.

במשך הזמן הביאו התנאים שהשתררו לידי מיזוג מוחלט של שני התפקידים הנזכרים לעיל.

כידוע, נמצאת ז׳ולקיב על קו הדרך שבין לבוב וראווה־רוסקה, המוליכה לבלז׳יץ. כך הוסיפו להגיע ידיעות איומות על מחנה־המוות בבלז׳יץ, כי שורפים שם את היהודים חיים, ממיתים אותם בזרם חשמלי ומרעילים אותם בתאי־הגאזים, וכי הרבה מהיהודים האלה — בהימצאם כבר בקרונות־המוות, מתאמצים להימלט מהם בעת הנסיעה בכל הדרכים, ואפילו על־ידי קפיצה מקרונות אלה, דרך החלונות הצרים, או על־ידי שבירת קרשים מן הדפנות או הרצפות של הקרונות הסגורים, דבר הכרוך בסכנת נפשות ממש. ואמנם רבים מהם נהרגו בנפילתם מתחת לקרונות או מפצעיהם, שנפצעו

בשעת הקפיצה, ובעיקר ע"י שומריהם הגיסטפאים ואנשי משטרת־הבטחון הגרמנית (שופו), שירו אחריהם מתאי מובילי־הרכבות, שבהם ישבו.

והנה, ה„קופצים" שהצליחו להישאר בחיים, היו זקוקים לעזרה מיוחדת: קודם־כל, צריך היה להחביאם בתוך העיר מעיני השוטרים הגרמנים והמיליציונרים האוק־ראינים, שהיו יורים, ללא־היסוס, בכל יהודי שאינו יכול להוכיח שהוא אחד מתושבי העיר. כמו כן צריך היה להעביר את הפצועים לערים אחרות שבהן אפשר היה להם לקבל עזרה רפואית, בגדים ואוכל, ורק אחרי הבראתם אפשר היה — וזאת כמובן באופן בלתי־ליגאלי, — להחזירם למקומות מגוריהם הקודמים. מן הראוי לציין, שיהודי ז'ולקיב גילו יחס לבבי ופעילות רבה במתן עזרתם ל„קופצים". מדי יום ביומו נשמעו מסביבת פסי־הרכבת הדי יריות תכופות ממכונות־ירייה, שהיו בשבילנו כחזון־בלהות, בידענו, שהנה עוברת רכבת של יהודים אומללים בדרכם לבלז'יץ. רגשות רחמים ופחד כאחד אפפו את הכול. החלו לחשוב ולנחש מאין בא „המשלוח" העובר עכשיו. זמן קצר לאחר שהרכבת עברה, נתקבלו ידיעות שעל־יד פסי־הרכבת שוכבים „קופצים" פצועים.... לאחר קבלת „היתר" בלתי־רשמי מאת מפקד המשטרה, ש„נרכש" באופן הידוע, יצאה קבוצת סאניטארים, מצוידת באלונ־קות או בעגלה, והעבירה את הפצועים לשטח היהודי, ושם ניתנה להם מיד עזרה רפואית, בהתאם למצבם. את הפצועים קל החביאו בדירות פרטיות ואת הפצועים קשה הכניסו לבית־החולים.

בז'ולקיב לא היה בית־חולים מיוחד ליהודים בימי הכיבוש הגרמני, אולם, הודות ליחסים הטובים שבין „היודענראט" לבין מפקד המשטרה הגרמנית „ולמתנות השמנות" שניתנו בכל מקרה ומקרה לחוד — לא הגיבו השלטונות הגרמניים המקומיים בזמן הראשון על קבלת „הקופצים" הפצועים בבית־החולים העירוני, אף כי באופן רשמי חל על זה איסור מוחלט. הרופאים, הבלתי־יהודים, שעבדו בבית־החולים המקומי, קיבלו את היהו־דים ברצון וגם הושיטו להם את מלוא עזרתם הרפואית, כי „היודענראט" שילם להם בעד הטיפול והניתוחים שנעשו על ידם.

במחציתה השנייה של שנת 1942 אסרו השלטונות הגרמניים לקבל חולים יהודים בבית־החולים, ומאז נתקל מתן העזרה לקרבנות האלה בקשיים רבים מאוד, בייחוד מן הרגע שהז'נדארמריה הגרמנית אסרה באופן חמור לסייע במשהו לאומללים האלה. הז'נדארמים היו יוצאים לרכבת, מחפשים את „הקופצים" הפצועים ורוצ־חים אותם במקום...

כדאי, במקום זה, למסור קטע מעדותו של הירונים מייזליש (נולד בלבוב בשנת 1934, ונמצא כיום בבית־יתומים), שקפץ בחודש נובמבר 1942 על־יד ז'ולקיב מרכבת, שהיתה בדרכה לבלז'יץ.

"...לכמה אנשים היו כלי־עבודה שבהם חתכו את החוטים הדוקרניים שבחלונות הקרונות, ואחדים מהם ברחו. בזמן מהלך הרכבת קפצה גם אמי והיא נפצעה ברגלה. לאחר אמי, קפצתי גם אני ונפלתי על ראשי ונפצעתי קשה. סבתא שלי — שהיתה אדוקה מאוד — לא רצתה להינצל באמרה, שאם גורלה נחתך למות, ברצונה למות יחד עם יתר היהודים. אמי ברחה לגיטו בלבוב ואני שכבתי בלי הכרה, בין האנשים שנהרגו בשעת קפיצתם מן הרכבת.

„ממונה על הסדר" (אָרדנונגסמאן) שהיה במקרה זה מליציונר יהודי — שטיפל בפינוי החללים מפסי־הרכבת, לקח אותי לז'ולקיב ובה נשארתי שבועיים. אינני יודע מה קרה איתי, כי במשך השבועיים האלה רק פעמיים חזרה אלי הכרתי. לאמי נודע שאני נמצא בז'ולקיב והצליחה להביא אותי לגיטו בלבוב".

(עדות זו נרשמה בארכיון המרכזי של הוועדה ההיס־טורית היהודית לפי שנתקבלה על־ידי הוועדה ההיסטו־רית היהודית הגלילית בקרקוב, תחת המספר 814).

למרות התנאים הקשים שהגיעו לפעמים עד לסיכון חייהם הם, מילאו חברי הוועדה הסאניטארית תפקידיהם במסירות רבה. הוועדה היתה מורכבת ע"י: ד"ר הנריק וואקס, האחות פפקה פיש, סאניטרית מקצועית, וכעוזרים להם שימשו ד"ר ישראל קיקן, מפקח על בתי־הספר בעבר ופדגוג מפורסם, שהשתתף לפני המלחמה בכתבי־עת חינוכיים שונים; צבי אונגר, מנהל בית־הספר של „תרבות"; העו"ד אידק בנדל, פקיד; יעקב שטרום, מורה; ד"ר יעקב ריטטל, מורה; משה אַלטין, חרשתן; פישל סוכאצ'אבסקי, מורה; וגרשון טאפט, מורה.

להערכה מיוחדת — במתן עזרה לחולים ולפצועים —, יש לציין את הגב' פפקה פיש ז"ל, שהצטיינה בטוב לבה ובמסירותה לעבודה בהתנדבות.

כן הצטיינו בהשתתפותן בעבודת הוועדה ובמיוחד עם

פפקה פיש, הצעירות היהודיות: קלרה לצטר, מונדז׳ה דגן וקלרה שווארץ, מבין אלה שהזכרנו רק זו האחרונה נשארה בחיים וביומנה על פעולותיה בוועדה היא כותבת: הסאניטארית פפקה פיש היא בעלת לב זהב. עוזרות על ידה כמה בחורות (בתוכן גם אני), הולכת אני אתה לעשיית תחבושות, אוספת בגדים ואוכל — קצת כסף אנו מקבלות מה„יודענראט״ — בני עירנו (היהודים) עוזרים כמיטב יכולתם. בחלק הארי של כל יום ויום אני נמצאת מחוץ לבית — בבית־החולים או בעיר. (כתבה על פפקה פיש נמצאת בחומר על השואה).

האחות פֶּפקה פיש — בעת טפול רפואי

יהודים שנתפסו ב„אקציות״ שונות קפצו בכל פעם מהקרונות שהובילום לבלז׳יץ ונמלטו. הודות לעבודתה של הוועדה הסאניטארית, נרפאו הרבה מהחולים והנכים וחזרו לאיתנם. אולם הניצולים האלה מצאו את מותם „בגירושים אחרים״ או במחנות־העבודה.

בייחוד רבתה עבודת הוועדה הסאניטארית אחרי „הגירוש״ של חודש נובמבר 1942, כאשר פרצה מגיפת טיפוס־הבהרות. כפי שכבר הזכרנו לעיל, לא היה אז בז׳ולקיב בית־חולים יהודי. רק עם התגברות המגיפה, נפתח בית־חולים זמני ברחוב טורינצקה, שמטרתו היתה להילחם במגיפת הטיפוס ההולכת ומתפשטת בין התושבים היהודים. בית־החולים סודר בשני בתים (אחד מהם נמצא מחוץ לגיטו) בשישה שבעה חדרים, כמעט בלי מיטות, כרים וכסתות, בצורה פרימיטיבית ביותר.

מכיוון שמגיפת הטיפוס התפשטה לממדים עצומים, לא היתה שום אפשרות להעביר את כל החולים לבית־החולים, והמלחמה במגיפה זו לא הביאה את התוצאות הרצויות.

5. פעולות החינוך והתרבות

היהודים מכונים בשם „עם הספר״. ואמנם גם בזמנים הקשים ביותר לא שכחו את חינוך הנוער, ובכל מחיר השתדלו ללמד את ילדיהם.

הלימודים בבתי־הספר העירוניים היו, כמובן, אסורים בהחלט ולא היתה כל אפשרות של הקמת בתי־ספר בשביל הילדים היהודים על־ידי ה„יודענראט״, אבל, הנוער היה צמא ללימוד. היו הרבה מקרים שתלמידים פנו למוריהם לשעבר בשאלה, אימתי יתחילו הלימודים מחדש. עלתה הצעה לארגן את הלימודים בקבוצות קטנות בנות 6—8 תלמידים. מספר המורים בעלי הכשרה מקצועית הגיע בשנים 1940/41 ל־30. הואיל ורצון ההורים היה כי בנוסף ללימודים הרגילים, שנקבעו בשביל בתי־הספר הכלליים, ושפת ההוראה בהם היא פולנית, ילמדו את בניהם גם את לימודי היהדות. נחוץ היה לעבד תכנית לימודים כזו, שתכלול גם לימודים כלליים וגם לימודי היהדות.

התארגנו שתי קבוצות של מורים, שבחרו להם קבוצות של תלמידים בעלי רמה אחידה וכל קבוצת מורים ניהלה 5—6 מערכות־תלמידים.

המורים שבקבוצה הראשונה היו: ד״ר ישראל קיקן, צבי אונגר וגרשון טאפט, ושל השנייה: פרופ׳ יעקב שטרום, פולה שטרום ופישל סוכאצ׳אבסקי. תכנית־הלימודים עובדה לפי שיטת בתי־ספר (שיעורים). המורים התחלפו כל שעה בהתאם למקצועות שלימדו. ההוראה בתנאים אלה היתה כרוכה בקשיים רבים. הגדול שבהם היה בכך שהלימודים התקיימו בבתים שונים, על־פי־רוב — בבתים פרטיים, שהיו מרוחקים זה מזה ולא תמיד אפשר היה להתהלך ברחובות הגיטו באופן חפשי בגלל הסכנות הרבות שארבו מכל צד, כגון „חטיפות״ לעבודה, ביקורת כרטיסי־העבודה, „אקציות״ וכדומה.

כדאי לציין שהאוכלוסיה וה„יודענראט״ התייחסו בהבנה מלאה ובהערכה למאמציהם של המורים, והשתדלו לעזור להם ולשחררם מעול עבודה אחרת.

מלבד הקבוצות הללו בשביל ילדים מבוגרים יותר, שהיתה אפשרות כלשהי לכוון בהן את הלימודים באופן שיטתי, היו עוד קבוצות של ילדים, שקיבלו את השכל־תם ממורים שונים. הפעילים ביותר בשטח זה היו המורות: פרופ' ברטה פרידמאן, סאבינה קנופף, חנה שלס, יאנקה שפירא־מאנדל, לוסיה קיקן (שניהלה מכינה לבית־ספר) ועוד.

לשבחו של הנוער היהודי ייאמר שהיה רציני, חדור רצון ללימודים ומלא הבנה לקשיים ולמעצורים שבהם נתקלה עבודת ההוראה. בני הנוער ידעו להעריך את מאמצי הוריהם ומוריהם כדי לאפשר להם את הלימודים והתאמצו לנצל את הזמן לתועלתם, בידעם, שאולי למחרת היום, שוב לא תאופשר להם התנועה החפשית למטרה זו.

ההבנה העמוקה הזאת של המצב גרמה לכך, שאפילו מפניהם של הילדים הצעירים ביותר נעדר כל צחוק... הרעב, הקור, העוני והסבל המוסרי והפיזי כאחד, הדאגות היום־יומיות, בשורות־איוב שהגיעו והחרדה לחיי יקי־ריהם, הטביעו את חותמם על מצב־הרוח, דרך המחשבה וההתנהגות של בני הנוער היהודי. כדי להקל עליהם ולהביאם לידי שכחה כלשהי של מצבם הנפשי, השתדלו כמה מורים — וביחוד המורים של קבוצות התלמידים הצעירים ביותר — לארגן מופעים פומביים, שכללו הקראות, שירה, ריקודים־ריתמיים, משחקים והצגות, וכך הוציאו אותם לכל הפחות לזמן קצר, מהשפעת המציאות המרה והעבירום, ולו לרגע קט, לעולם ההזיות, לעולם שכולו טוב. ואמנם, למופעים הללו היתה השפעה רבה על הנוער היהודי, הם חיזקו את רוחו ואמונתו בעתידו. באירגון הפעולות הללו הצטיינו במיוחד המורות: פריד־מן, קנופף ושלס.

על אף הנגישות והעינויים מצד הגרמנים, ולמרות שריפת בתי־הכנסיות ובתי־התפילה וחילולם, התאס־פו היהודים האדוקים לדתם בבתים פרטיים והתפללו בהם ב„ציבור". מספר ה„מנינים" האלה היה רב, ובמיוחד נהרו אליהם בשבתות ובחגים. באותם ימים הקדימו את זמן התפילות, כדי שלא לאחר ביציאה לעבודה...

בשבתות ובחגים קרו גם מקרים של הכרח להפסיק את התפילה באמצע. להתפלל תפילת שחרית בבוקר השכם ותפילת מוסף לפנות־ערב, לאחר שחזרו מן העבודה...

לאחר שהיהודים גורשו ל„גיטו" הסגור שלהם, היינו מחודש דצמבר 1942, היה המקום היחידי שהי־הודים יכלו לקבל בו ידיעות על הנעשה בעיר וכן בעולם — ה„יודענראט". בכל ערב נתאספו שם קוראי העתונים וכתבי־העת, שהסבירו ברצון מה שקראו בהם, אחריהם באו גם האנשים שהיה להם קשר כלשהו עם העולם החיצוני. לשם היה בא יהושע טמפלסמן, שהיתה לו גישה ל„רדיו" ושהקשיב (למרות האיסור החמור) גם ל„חדשות", שנמסרו ב„רדיו" לונדון ומוסקבה, ומסר את תוכן הידיעות ששמע. כל ידיעה וכל פרט שנמסרו, נדונו בהרחבה. היהודים ראו בכל ידיעה מעין צל של תקווה להצלתם וחלמו על החופש ההולך ומתקרב, על מפלת הפאשיזם והחזרת הסדר והשקט לעולם והם האמינו, שגם היהודים שארית פליטת בית ישראל יקבלו את ארצם ויתחילו בה את חייהם מחדש.

בשובם לבתיהם סיפרו את החדשות לבני־ביתם ולש־כניהם וכך הגיעו דברי הנחמה והעידוד לכל קצות ה„גיטו" הסגור.

6. החיים הכלכליים

בהתאם לשיטת ההשמדה הכללית של היהודים נקטו הגרמנים קו כלכלי מיוחד ואסרו עליהם ניהול עסקי־מסחר, בתי־מלאכה ועיסוק במקצועות חפשיים.

כדי להתקיים איך שהוא, אנוסים היו היהודים להת־פרנס מחסכונותיהם. כשאלה אפסו (וזה קרה במהירות רבה, בגלל ירידת ערך הכסף) מוכרחים היו למכור או להחליף את כל המצוי עוד בבתיהם — בגדים, כרים וכסתות, חפצים יקרי־ערך וכל מה שהיה בידיהם, כדי למצוא מחיה לנפשם ולנפשות ילדיהם.

בייחוד גבר תהליך ה„התרוקנות" מכל מה שהיה בידם בחוגי האינטליגנציה היהודית, לשם סיפוק צרכיהם היום־יומיים. המסחר בהחלפת כלי־בית במזון התרחב מאוד. אנשי הכפרים ששו מאד לקראת תופעה זו, כי על־ידי כך רכשו להם בגדים שונים וכלי־בית יקרים.

כפרי, שהביא אתו חתיכת חמאה, קצת קמח ותוצרת חקלאית אחרת, עבר מבית לבית ודרש במחיר תוצרתו את הדברים היקרים ביותר — בגדים, לבנים ועוד, והוא קיבל כל מה שדרש. לכפריים אלה שיחק המזל גם מבחינה אחרת: לפי פקודת השלטונות הגרמניים צומצם מאוד הזמן שבו מותר היה ליהודים לצאת לשווקים לצרכי קניותיהם, ודבר זה איפשר למיליציונרים האוק־

ראינים להציק ליהודים בשעת הקניות, להכותם, ואפילו לתופסם לעבודה. לפיכך היו רבים מבין היהודים שהסתפקו במועט, כדי שלא להימצא בשוק, או ששילמו מחירים מופרזים כשהתוצרת הובאה לבתיהם.

ליהודים שהיו להם מכירים בין האיכרים או לזריזים ולמסתכנים שבהם, נפתח שדה־פעולה. התפתח מסחר בלתי ליגאלי (שמוגעל, בלע"ז). נמצאו יהודים שסיכנו את חייהם והביאו העירה כל מיני תוצרת חקלאית, ואחר־כך גם לגיטו היהודי, ומכרו אותם במחירים גבוהים בטענם, שעליהם להוציא מזה לא רק את פרנסתם הם, אלא גם את המתנות והשוחד שעליהם לתת למשטרה הגרמנית, למיליציונרים האוקראיניים וגם... ל„פולקס־דויטשן". אלה האחרונים היו אורבים ל„מבריחים", תופסים אותם וסוחטים מהם „כופר" רב. בפעולות הללו הצטיין, במיוחד, קריגל המפורסם; הוא הוציא מהם סכומים עצומים.

בדרך כלל הרויחו „המבריחים" טוב למדי, אבל הצרכנים היהודיים, שהיו אנוסים לשלם מחירים גבוהים מאוד, התרוקנו במהרה מכספם ומחפצי־ביתם.

בלהות העוני והרעב חדרו במהירות לבתי היהודים. בייחוד הורע המצב מן האביב ועד הסתיו של שנת 1942. לעתים קרובות קרו מקרי התעלפויות וגם מקרי מות מרעב בחוצות הגיטו היהודי. העניים שבעיר אכלו קליפות של תפוחי־אדמה שאספו, ושתו את מי הבישול שלהם...

במטבח, שנפתח על ידי „היודענראט", גדל מספר הבאים לאכול בו מיום ליום. נראו בו לעתים קרובות אנשים שפניהם היו נפוחים מרעב, בייחוד מתחת לעיניהם, ושבקושי סחבו את רגליהם הנפוחות.

גדל גם מספר המתים מרעב. כמעט בכל יום מתו כמה אנשים, ולפעמים אפילו עשרות, מחוסר תזונה. היוקר החמיר מיום ליום. קילוגרם תפוחי־אדמה עלה 8 זהובים (זלוטי), בעוד שפועל יהודי שעבד אצל הגרמנים, קיבל בשכרו זהוב אחד וכמה גרושים בעד יום־עבודה.

7. „האקציה" השנייה (הגירוש השני) — בנובמבר 1942

בקיץ של שנת 1942 עברו כמעט יום־יום „משלוחים" של יהודים שהובלו להשמדה במחנה־המות בלז'יץ. „הטרנספורטים" האלה באו כתוצאה מהפעולות („אקציות") שבוצעו בקהילות שונות, ובמיוחד ה„אקציה" שנעשתה בלבוב בחודש אוגוסט של אותה שנה, ושנמשכה זמן רב ובלעה עשרות אלפי קרבנות.

בדרך כלל התחילו הגרמנים את ה„אקציות" האיומות שלהם בימי־חול ולא ביום הראשון שבשבוע, ולכן בבוא יום זה, שקטו קצת הרוחות של היהודים בהאמינם לתומם שביום זה, אין נשקפת להם כל סכנה.

הואיל והגרמנים השתדלו לבצע את פעולות־ההשמדה ללא הוצאות רבות מצדם, נהגו לפעול גם „בהפתעות". גם ז'ולקיב שלנו הופתעה, כאשר דווקא ביום ראשון 22 בנובמבר 1942, החל הדבר.

בשעה 5 לפנות־בוקר התחילה „האקציה" הגדולה. אנשי ה„גיסטאפו" והמשמר הגרמני יחד עם המיליציה האוקראינית, הקיפו את הרחובות המאוכלסים יהודים. כולם היו חמושים וקובעי־פלדה על ראשיהם, מזוינים בנשק ורמוני־יד וגרזנים בידיהם לצורך פריצת שערים, דלתות ומקלטים.

מאחר שלא נתנו אימון במיליציה היהודית („שומרי־הסדר") הם הביאו אתם „שומרי־סדר" כאלה מלבוב, שהופקדו על שמירת הסדר בזמן ה„אקציה".

במשך יומיים — ביום ראשון 22 בנובמבר ולמחרתו, ביום שני 23 בו, נתפסו כאלפיים וחמש מאות איש ואשה והוחזקו בחצר הטירה שבז'ולקיב, תחת כיפת השמים, ברעב וקור. הגרמנים אסרו עליהם לזוז מן המקום, וכל מי שניסה לעשות כן, הוצא מן השורה ונורה במקום. (כותב הטורים האלה, נמצא גם־כן בתוך האסירים האלה).

ביום שני, 23 בנובמבר 1942 בצהריים, הגיעו לתחנה קרונות־המשא. היהודים המגורשים הועמדו ארבעה בכל שורה ובלווית משמר־כבד של אנשי הס.ס., „שומרי־הסדר" הגרמנים והמיליציה האוקראינית, שהרביצו ללא רחם בהולכים, נדחפו לצעדת־המוות שלהם. הם הוכרחו לרוץ במהרה לקרונות, כדי להימנע ממכות־הרצח שהמטירו עליהם שומריהם האכזריים בשעת כניסתם לקרונות. לאחר שמילאו את קרונות־המשא נסגרו דלתותיהם וחלונותיהם בחוטי־ברזל דוקרניים.

בחצר הטירה שבה נמצאו היהודים עד להישלחם לרכבת, נשארו כמה עשרות גויות של אלה שנורו או שנחנקו בזמן שהותם שם...

בחצות הלילה זזה הרכבת בדרכה לבלז'יץ. עכשיו החלה עבודה נמרצה של עשיית חורים בדלתות, בחלונות וברצפות הקרונות, שיאפשרו למגורשים להימלט — עבו־

דה זו נעשתה בעזרת כלי־עבודה ומכשירי־פריצה, שהוכנו מראש.

יצויין, שבין המגורשים היו כאלה, אשר לא נפרדו מכלי־העבודה־והפריצה, עליהם שמרו מכל משמר, על מנת לקחתם עמהם, אם יבוא „הגירוש" באופן פתאומי. גם בלכתם למקלטים או לבונקרים לקחו אתם את כליהם אלה... (היהודים בנו מקלטים ו„בונקרים" והשתמשו לשם כך במרתפים שבבתיהם או בעליות הבתים. כן חפרו מתחת לבתיהם מקומות־סתר להקמת „בונקרים".)

כלי־הפריצה שבהם השתמשו היו: משורים קטנים לעץ ואפילו לברזל, מספריים לחיתוך חוטי־ברזל, מפתח לפירוק צינורות ועוד.

מכשירים אלה שימשו לצורך ניקוב וניסור קרשי הכתלים, הרצפות והדלתות של הקרונות ולניתוק חוטי־הברזל שבהם סוגרו הדלתות והחלונות שבקרונות.

היו גם כאלה שהשתמשו בכלים פרימיטיביים ביותר כגון: סכינים, גרזינים, מוטות־ברזל ובכלל, בכל מיני כלי־פריצה שהגיעו לידיהם.

לפעמים עבדו בקרון אחד כמה קבוצות. אחדים התעסקו בעשיית חורים ברצפה ואחרים — בכתלי הקרון, וכך הלאה. קרו מקרים, שכמה מן הבורחים קפצו דרך החלונות ואחרים — דרך הדלת שנפרצה.

בקרון, שבו היה כותב הטורים האלה, לא היו שום מכשירי־פריצה. אולם האנשים לא התייאשו וקור־רוחם לא עזבם והחליטו, בכל זאת, להשתחרר...

בשעה שעובד רכבת פולני מתח חוטי־ברזל דוקרניים על הדלתות והחלונות של הקרון, נאסף במהירות סך 1,000.— זהוב והוצע לו, שישאיר „מתוך שכחה" על החלון את מוט הברזל, שבו חיזק את חוטי־הברזל. העובד הזה הסכים לכך וברגע שהגרמנים לא ראו זאת זרק את המוט לתוך הקרון.

בהשתמשנו במוט הזה, הורדנו, קודם־כל, את החוטים הדוקרנים מעל החלונות, והאנשים התחילו לקפוץ מן הקרונות. אולם הוברר, כי פירצה אחת אינה מספיקה, בגלל המספר הרב של האנשים שנמצאו בקרון שהיו מוכנים לקפוץ. לכן עקרנו גם קרש אחד מדלת הקרון ותוך זחילה על הבטן הגענו למדרגות שבקרון ומשם קפצנו החוצה (מובן, אם בינתיים לא פגע בנו כדור של ה„גסטאפואי" שעמד על המשמר בתא־הקרון).

במשך כל הזמן שמענו יריות, שנורו על־ידי השומרים, על היהודים הנמלטים על נפשם. לאורך פסי־הרכבת שכבו מאות הרוגים ופצועים קשה. בשטח העיר ז'ולקיב בלבד נהרגו כשמונה מאות יהודים (בכללם גם אלה, שקפצו מן הרכבות). את החללים הללו העבירו לז'ולקיב וקברום בבית הקברות היהודי.

על פני פסי הרכבת שהובילה את היהודים להשמדה, הסתובבו גם אנשים אזרחיים (למעשה, היו אלה חיות בצורת בני־אדם), שעטו על ההרוגים והפצועים ושדדו כל מה שמצאו אצלם, אפילו את הסמרטוטים שכיסו את גויותיהם שעדיין לא התקררו... הפצועים קשה, גמרו את חייהם תוך יסורים נוראים מפצעיהם, אבדן דמם, מרעב ומקור, ואלה מהם שהחזיקו מעמד עד למחרת היום, נורו על־ידי המיליציונרים, שומרי דרך הרכבות, שמצאו אותם.

גם אלה שהמזל שיחק להם וקפצו מן הרכבות ללא כל פגיעה בגופם — לא הגיעו כולם למחוז־חפצם, כי נתפסו בדרכם על־ידי הגרמנים או האוקראינים ונהרגו על ידם. אנשים מעטים הצליחו להגיע למקומותיהם לאחר שחלאת המין האנושי, שהסתובבו בדרכים, גזלו מהם את כל אשר להם (גם מכותב הטורים האלה, לאחר שקפץ מן הרכבת בדרכו לביתו, נשדד כל כספו ובגדיו וחזר לביתו כשהוא הרוס מבחינה רוחנית וגופנית).

לאחר הגירוש — בנוסף לגניבות ולגזילות מצד האספסוף — שקדו הגרמנים, בעזרתם הפעילה של ה„פולקסדויטשים", לקחת לעצמם את הכל מן המגורשים. הצטיינו במעשים מחפירים אלה ה„פולקס דויטשים" הצעירים: טילצר, קרגל, פטאשניק, שליכטלינג, דאַכּס, סימשקוויץ' וזרזיצקי. הם שהוציאו את היהודים ממח־בואיהם — מהבונקרים ומהמקלטים ומסרו אותם לידי השלטונות הגרמניים. פטאשניק הצטיין במיוחד בשדידת הרכוש של היהודים שנשלחו לאבדון.

להבדיל מן ההתנהגות המחפירה ומעשי־הרשע של טיפוסים אלה, יש גם להזכיר שלא חסרו בין התושבים הלא־יהודים אנשים, אצילי־נפש, שהקדישו עצמם למעשי־חסד ועזרה ליהודים הנרדפים. כוונתי לאלה, שהחביאו בבתיהם יהודים, תוך סיכון חייהם ממש.

מבין אלה יש להזכיר בשורה ראשונה את הגברת סט. פ. (פולניה), שהחזיקה בביתה, במסירות יוצאת מן הכלל וללא כל תשלום, חמישה יהודים והצילה על־ידי כך את חייהם וכמו כן את הזוג באַק יוליה וואַלנטין ובתם אלכסנדרה (אַלה), שבמסירותם הצילו שמונה־עשר יהודים שהסתירו בביתם.

רחוב בית־הכנסת (סוביאסקה), הרחוב הראשי של הגיטו

8. הגיטו

אחרי גירוש רוב היהודים בחודש נובמבר 1942, נוצר בראשית דצמבר בז׳ולקיב „גיטו סגור", שבו נכללו הרחובות: סוביאָסקי, פרץ, רייך, שניצארסקה, הכיכר הדומיניקנית (מצדה השמאלי) וכל הרחוב טוריניאָצקה (מצדו השמאלי).

לגיטו זה דחפו — מלבד יהודי ז׳ולקיב — גם את יהודי העיירות הסמוכות, כמו קוליקוב ו־מאָסטי־וויאָלקיאָ. היהודים הוכנסו ל„גיטו" בלוויית הז׳נדארמריה הגרמנית. בזמן העברת יהודי מאָסטי לז׳ולקיב, נורו כמה מהם באמתלה „שרצו לברוח"...

מפאת חוסר מקומות לשיכונם תפסו היהודים האלה את בתי־התפילה שנחרבו ושנקראו מקודם „בעלזער קלויז" ו„ז׳ידאטשעווער קלויז". בשלושה חדרים הצטופפו עשרות אנשים, נשים וטף בנצלם כל סנטימטר חפשי שעל גבי הרצפות. מסביב לגיטו הקימו גדר של תיל דוקרני. ליהודים נאסרה היציאה מתחומי הגיטו ללא רשיון מיוחד לכך. בשער הגיטו הועמדה משמרת קבועה של המיליציה היהודית. יהודי שנתפס מחוץ לגיטו נורה במקום. עד כמה שקויים „חוק" זה, תעיד העובדה שלהלן:

בצהרי יום ראשון מסוים, כאשר מתפללי הכנסיות — הקאתולית והפראבוסלבית — יצאו מבתי־תפילותיהם, ראה נער יהודי בקרבת הגיטו אשה אחת שהחזיקה בסלה דבר־מה למכירה, והוא התרחק קצת מתחום הגיטו כדי לקנות ממנה את אשר בסלה, והנה לאסונו הגדול הופיע בדיוק באותו זמן השוטר הגרמני, הייסלער, „פאָלקס־דויטשע" (גרמני־מסתתר בעבר) שמוצאו משלזיה־העילית ושהשתייכה מקודם לפולין, תפס את הילד וסחבו עד לשערי ה„גיטו" ושם הוציא את אקדוחו כדי לירות ב„פושע"... הילד בכה בכי־תמרורים, התחנן לפני השוטר הגרמני על חייו ונשק את ידיו, אבל השוטר האכזרי לא ידע רחם ואף כי נתקלקל אקדוחו במקרה, התאמץ לתקנו עד שהפליט כדור, ששם קץ לחיי הנער...

בגלל הצפיפות האיומה (שמונה אנשים בחדר) וחוסר תנאי־היגיינה מינימליים פרצה בגיטו מחלת טיפוס־הבהרות שקצרה את קציר־המות של 10—15 קרבנות ליום ולפעמים אפילו 20!

מגיפה זו עשתה שמות ביחוד בין הצעירים לימים. לא היה כמעט בית אחד שלא נתן את קרבנותיו. הקברנים היהודיים היו אובדי־עצות, כי לא הספיקו לכרות קברים למתים, בייחוד בימות־החורף כשהאדמה היתה קפואה מקור. לא פעם נכרו קברים בלילה, לאור הלבנה, משום שרב היה מספר המתים ולא הספיקו לקברם במשך היום... לא בנקל אפשר לשכוח את המראה העגום שבבית המורה חנה שאָללאָס. ביום אחד מתו עליה אמה ובעלה. קודם שהוציאו את נשמותיהם רצה האומללה ממיטה למיטה ובנשקה את יקיריה התחננה שיקחוה אתם... או שלכל הפחות, תדבק גם בה מחלתם כדי שתמות גם היא אחריהם... אבל היא לא זכתה למות כמוהם „מות־נבחרים" — כפי שנקראו אז „המתים מתוך מחלה". הרבה צרות עוד עברו עליה עד שמצאה את מותה בידי התליינים הגרמניים.

,,השטורם-פיהרער" של הס.ס. פאַפּאַ — שמקום מש־כנו היה בז'ולקיב — בראותו את קציר־המוות, שבא כתוצאה מטיפוס־הבהרות, התבטא תוך שביעות־רצון: ,,די יודען קרעפּירען יעצט זעלבסט" (היהודים מתפגרים עכשיו בעצמם).

בחדש פברואר 1943 נחלשה קצת המגיפה, אבל, במקומה החלו להגיע שמועות מבשרות־רעות על פעו־לות־השמדה, שמטרתן לשחרר את העמים מהיהודים. סופר על הרג ביהודים ועל העברתם למחנות־מוות של אלו שעדיין נשארו בחיים ,,בגיטאות המצומצמים".

בין הערים ש,,התרוקנו" כבר מיהודיהן היתה גם ראַוואַ־רוסקא (30 קילומטרים מז'ולקיב), שם חוסל הגיטו כבר במחצית השנייה של דצמבר 1942. ה,,מחסל" היה איש הס.ס. גז'מאַק, שנהפך אחר־כך לבעליו ושליטו של ה,,יולאג" בלבוב ושבראשית יוני 1943 ניהל גם את ,,מבצע החיסול" של ה,,גיטו" בלבוב.

יהודים רבים החלו לחשוב על דרכי הצלה. כמה מהם ראו את עוגן־ההצלה בבניית מקלטים בטוחים, אחרים התאמצו למצוא קשר עם ידידיהם הלא־יהודים שמעבר לגיטו, אשר יוכלו וגם ירצו לעזור להם באופן זה או אחר, בין על ידי נתינת מחסה במרתפיהם או בעליות־הבית שלהם או במקומות נסתרים אחרים שברשותם, ובין על־ידי סיוע מצדם להשגת ,,תעודות של נוצרים" בשביל אלה מהיהודים שלפי מראיהם החיצוני הם דומים ל,,אריים־טהורים".

כמה יהודים נעלמו פתאום בסתר ושמו את פעמיהם אל מכריהם הנוצרים כדי למצוא אצלם מחבוא. אחרים — שהצליחו להשיג תעודות של נוצרים, יצאו ושמו את מבטחם בידי הגורל הצפוי להם.

אבל בכל מקום ומקום היתה צפויה ליהודים סכנת הכיליון המוחלט, ולצערנו הגדול היו רובם מחוסרים כל תקוה להנצל. המאמינים באלוהים שביניהם ציפו ל,,נס מן השמים", אבל שום נסים לא נתרחשו...

אני מצטט להלן קטעים מיומנו של איזידור האַכט, שהתחבא בשטחה של ז'ולקיב. מקטעים אלה אפשר לראות איך ובאילו תנאים נבנו המקלטים מתחת לאדמה ואיך ,,גרו" בהם.

ב,,קטעים" אלה יש מידה רבה של דברי ליצנות היוצאים מפיו של העומד לפני ,,תלייתו", שלא אבדה עד־יין תקוותו ועודנו מאמין בנצחון האמת על הכזב. הנה הקטע הכולל את ה,,רקע" המיוחד על המקלט־ה,,ארמון":

"אותנו היהודים, התחילו הגרמנים — קודם כל — ל,,ש ח ר ר" מרכושנו (על־ידי הטלת מסים־גבוהים בצורת ,,קונטריבוציות") ואחר־כך מחופש־התנועה שלנו (הגיטאות) ולבסוף — מהחיים עצמם (ההשמדות).

בעד כל ה,,חסדים" האלה היינו אסירי־תודה להם, אבל יש למעשים האלה גם מגרעת אחת והיא: שהם באים בזה אחר זה, במהירות יתירה. אני למשל, הייתי מסכים לשחרר את עצמי מן החיים רק בעוד 40—50 שנה. אני כלל אינני ממהר, אבל הם רוצים לבצע את הדבר עוד לפני תום המלחמה הזאת...

בגלל חילוקי־הדעות שביני ובין הגרמנים, והואיל ולהם השלטון, החלטתי להתחבא לזמן מסוים, כדי להכביד עליהם את ביצוע מזימתם...

מכיון שעוד כמה מבני־דתי חושבים גם כן כמוני, באנו לידי הסכם עם בלומאנפעלד ובהסכמת כמה אנשים טובים הקימונו כאן את המקלט שלנו".

והנה תיאור המקלט:

,,25 במארס 1943. אנו יושבים במקלט. אנחנו כאן ארבעה ואנו מחכים לימים טובים יותר ולפיליפ מ. שהוא הדייר החמישי ל,,ארמון" הקטן שלנו. ה,,אר־מון" הזה הנו חלק ממיבנה־מגורים של יצורים שונים. אנחנו א נ ש י ם — סליחה — לא כך — י ה ו ד י ם — וגרים בדירת־המרתף שמתחת לאד־מה. בדיוטה התחתונה — נמצאים 2 חזירים, שעלו 700 זלוטים. נמצא שם גם תרנגול. את הקומה הראשונה תפסו ארבעה שפנים. מעלינו נמצאים חדר־השימוש ועליית־הגג. בנוסף לכך אנו ,,מאכ־סנים" כאן גם פרה אחת. כך, בערך, נראה ה,,ארמון" שלנו, ששטחו בסך־הכל שני מטרים על שני מטרים. בכולנו, כלומר: ביהודים, בתרנגולת, בחזירים, בשפנים ובפרה, מטפלים אנשים מה,,גזע העליון", היינו א נ ש י ם — שהם ,,א ר י י ם".

בינתיים התאמצו השלטונות הגרמניים שרצו להרדים את ערנותם של היהודים להפיץ שמועות כי ז'ולקיב תיהפך ל,,עיר־עבודה" וכי כל יהודיה המוכשרים לעבו־דה, יישלחו לעבודה במפעלים המייצרים בשביל הצבא ויקבלו ציונים מיוחדים "W" (Wehrmacht) ו־"R" (Rüstung). ועל־ידי כך לא תהא צפויה להם כל סכנה.

כדי להפוך את העיר ל,,מרכז־עבודה" דרשו השלטונות

הגרמניים להגדיל מיום ה־15 במארס 1943 את מספר השוטרים היהודיים מ־18 ל־50, כתגבורת לפיקוח על ביצוע אירגון העבודה.

לפי הודעת הגרמנים, צריכים היו ב־15 במארס לבצע את הביקורת על הפועלים־הגברים המוכשרים לעבודה.

עד היכן הגיעה ערמומיותם של השלטונות הגרמניים המקומיים תעיד גם העובדה שלהלן:

עוד ימים־מספר לפני התאריך שנקבע לכך, נערכו — לפי דרישת הגרמנים — אספות־נסיון של יהודים, כדי לבדוק את מידת היכולת וההופעה הטובה של הפועלים היהודים. לבדיקת־נסיון כזו אפילו הופיע פעם ראש הז׳נדארמריה הגרמנית קאָטהאָר.

לצרכי מפקד המתייצבים לעבודה וחלוקת הציונים "W" ו־"R" עמדה להגיע לז׳ולקיב ועדה מיוחדת מלבוב, מורכבת מאנשי הס.ס..

ה„יודענראט" — מתוך תמימותו היתירה — התאמץ ודאג לכך, שהפועלים יופיעו בצורה הנאה ביותר.

ה„ממונים על הסדר" (המיליציה היהודית), שמונו זה עתה כתגבורת, עזרו בפעם הראשונה להשכין סדר במקום־הריכוז.

בשעה 10 בערך, בא ל„גיטו" ראש הז׳נדארמריה קאָטהאָר והודיע כי הוועדה כבר הגיעה וכי היא הביעה רצונה, שהמפקד יקויים על מגרש הספורט של ה„סוקול".

כל הנאספים עברו בדומיה למגרש הנזכר, בהרגישם ש„משהו" עומד להתרחש. במיוחד הרגישו הנשים בצרה המתרגשת ובאה, ובשעה שהגברים הלכו למקום המיועד הן פרצו בבכי...

על מגרש ה„סוקול" הועמדו כל האנשים במרובע גדול. לאט־לאט החלו להגיח מפינות שונות אנשי הז׳נדארמריה הגרמנית והמיליציה האוקראינית. הם הקיפו את המגרש מכל צדדיו וסגרו עליו כמו בשרשרת. כל הנאספים כבר הבינו כי היתה זאת תרמית מחושבת מראש מצד הגרמנים, וכי הגיעה השעה האחרונה לחייהם. המוקפים חשבו רק על הצורה שלפיה יחוסלו וכמה זמן יימשכו עינויהם, לפני המתתם...

בשעה 11 בערך, הגיעה למגרש מכונית מפוארת, וממנה ירדו התליינים של „המחנה היאנובי" בלבוב: ווילהאוס. קאלאנקא, הייניש, סילאָר, ברוימבאאָר והגנרל של הס.ס. קאַצמאַן בראשם.

מפקד „המחנה היאנובי" ווילהאוס, בראותו כי הקר־בנות שהוכנו בשביל תעשיית־המוות שלו עומדים בסדר מופתי, ציווה שכולם יצעדו אל שער היציאה של המגרש. שם כבר עמדו מוכנות מכוניות־משא ועל־ידן „אסקאָרים" (כך קראו במושבות הגרמניות שבאפריקה את המשטרה־המסייעת שלה, שהורכבה מ„ילידים" — הפעם היו אלה רוסים — בני ה„גווארדיה הלבנה" ו„פולקס־דויטשן") ואנשי הס.ס., היוצאים הוכו מכות אכזריות על־ידי ה„שומרים" האלה כדי לזרז על־ידי כך את כניסתם למכוניות־המשא.

לאחר הטענת היהודים, עוד נשארו על מגרש ה„סוקול"—חברי ה„יודענראט" ובעלי־המלאכה, שמנהלי המפעלים שהעבידו אותם התנגדו להוצאתם להורג, וכן המיליציה היהודית. ניתנה פקודה שעליהם להסתדר בשורותיים. ראש הז׳נדארמריה קאטהאר נוכח, כנראה, שנשארו יותר מדי גברים יהודיים, ולכן הודיע לווילהאוס, שרוב המיליציונרים היהודיים שהם חדשים ושמונו במיוחד למטרת המפקד הזה — תפקידם נגמר.

ווילהאוס ניגש אפוא לשתי השורות של היהודים הניצבים לפניו ופקד: Alle nue Ordner heraustreten (כל המיליציונרים החדשים — לצאת מן השורה!). ולאחר שיצאו קראָו אליהם !Sie fahren mit, (אתם נוסעים אתי!) וגם אלו נדחפו למכוניות־המשא.

במחיר תשלומי כסף, שעונים ודברי־ערך אחרים, גילו ליהודים כי הם מובלים למחנה היאנובי בלבוב.

ה„אסקארים" שרצו להוציא עד כמה שאפשר יותר כסף וחפצי־ערך מידי היהודים הבטיחו להם יחס טוב ב„מחנה־העבודה", תוספת לחם ומזון בכל יום, והעירו כי בהגיעם למחנה יצטרכו בין כך ובין כך למסור כל מה שיש ברשותם. הם ניצלו את יחסי־האהדה של היהודים לרוסים וטענו לפניהם: „מוטב שתתנו לנו מה שיש בידיכם מאשר לתת זאת לרוצחים הגרמנים".

באותו יום העבירו ל„מחנה היאנובי" בלבוב 618 גברים (בין המובלים למחנה היאנובי בלבוב היה גם מחבר החוברת הזאת).

שורת מכוניות־המשא שהובילו אותנו למחנה נשמרה על־ידי ה„אסקארים" ואנשי הס.ס., שנסעו מאחורינו כשהם מצוידים במכונות־יריה ומוכנים לירות בכל יהודי שינסה לברוח.

בשעה 3 אחר הצהריים בערך, הגענו ל„מחנה היאנובי" שבלבוב. נצטווינו לרדת בחצר ולהתלכד יחד בפינה אחת. לפנות־ערב העמידו אותנו על־יד הבניין האדמי־ניסטראטיבי של המחנה וכל אחד מאתנו נצטווה למסור

כל מה שברשותו ביחד עם תעודותיו. בזמן ה„טכס" הזה עמדו על־ידינו אנשי הס.ס., והם היכו אותנו מכות אכזריות. בייחוד הצטיין באכזריותו איש ס.ס. קיטע רגל אחת ויד אחת. הוא הלם בכל הניגשים לשולחנו וצרח: "Jetzt werden sie sich bekennen mit unseren Erholeungshaus!" (עכשיו תכירו את בית־ההבראה שלנו), "Dummstes Volk der Welt" (העם הטיפשי ביותר שבעולם!).

אחרי בדיקה יסודית, שנעשתה אצל כל אחד ואחד, הועברנו לצריף נפרד מספר 1 ובו נשארנו בלילה הראשון לבואנו. עוד קודם שהספקנו להיכנס לצריף נורה פינחס ליברמאן, על־ידי הסאדיסט הנודע הייניש, בגלל זה שלאחד מן החבורה שלנו נאבד הכובע, ובחרו בליברמאן כקרבן, כדי להראות לנו בעליל לאילו עונשין אנו צפויים במחנה.

ה„טראנספורט" מז'ולקיב סופח ל„בריגדות" שונות. מספר ניכר של יהודי ז'ולקיב נשלח לגרודק־יאגילונסקי, ששם אורגן סניף ל„מחנה היאנובי" לשם „בניית כבישים" (Strassenbau). סניף זה נמסר לפיקודו של איש הס.ס. קאלאנקו, שמוצאו מראציבארז' (בשלזיה). חלק אחר של יהודי ז'ולקיב סופח לבריגדות המחנה שעבדו בחצר המחנה ובסביבתו. גורלם של אלה היה קשה מאוד, כי הם עבדו תמיד לעיני אנשי הס.ס., לעתים קרובות ביקר במקום ברגל או ברכבו על סוסו מפקד המחנה ווילהאוס. לאנשי המחנה הזה לא היה כל קשר עם העולם החיצוני, ולפיכך לא יכלו לקנות להם לחם, וכך נדונו למיתת־רעב ממש.

בתקופה הראשונה לשהייתם של יהודי ז'ולקיב במחנה, אירע גם מקרה שאיש ס.ס. אחד נורה על־ידי יהודי ב„טשוואַרטאַק" (יער קטן שנמצא במרחק 2־3 קילומטרים מן העיר לבוב בדרך ל„קאמיונקה הסטרומילובית"). מלאי חימה וכעס, ובהשפעת התעמולה הארסית נגד היהודים שהושמעו בשעת לווית הנרצח, פרצו אנשי ס.ס. אל "המחנה היאנובי" והחלו לרצוח על ימין ועל שמאל. בין 200 היהודים שנרצחו באותו יום היה גם מספר ניכר של יהודי ז'ולקיב.

„המחנה היאנובי" בלע גם מיהודי ז'ולקיב, שנשלחו לעבודה במחנה שב„מוסטי־וויאַלקיאַ" הסמוכה לז'ולקיב. מחנה זה נקרא Beute und Sammelstelle ונמצא תחת ניהולו של „הווערהרמאכט" שבראשו עמד האבער־לויטענאנט קרופף, יליד אוסטריה.

קרופף זה התייחס ליהודים בצורה אנושית במקצת, ולכן התאמצו הרבה מיהודי ז'ולקיב להצטרף למחנה זה, כדי למנוע מעצמם את גורל המגורשים או הנשלחים ל"מחנה היאנובי" בלבוב. אבל, במשך הזמן הורע המצב גם במחנה זה. לאחר שעבר לשלטונם של אנשי הס.ס. נערכו בו כמה „אקציות", שבהן מצאו את מותם חלק מעובדי המחנה. ביום ה־10 במאי 1943 חוסל המחנה ואלה מעובדיו שעדיין נשארו בחיים (ובראש וראשונה — הנשים) נרצחו במקום. קומץ קטן של הגברים שניצלו בנס ובתוכם בחורה צעירה בשם עמילה פרוינד — הועברו ל"מחנה היאנובי" בלבוב, אבל גם אלו מתו אחרי זמן קצר מרעב ואפיסת הכוחות, או שהומתו ב„אקציות" שנערכו במחנה.

9. חיסול „הגיטו"

בתקופת חיסול „הגיטו", שנמשך מיום 15 במארס 1943 ועד ל־25 באותו חודש, שרר בגיטו הז'ולקיבאי מצב־רוח של פחד ויאוש. מדי יום ביומו חיכו לשואה ההולכת ומתקרבת.

איש לא הישלה את נפשו ביחס לגורל הגיטו, בייחוד לאחר שהוציאו ממנו את רוב הגברים המסוגלים לעבודה והעבירום ל"מחנה־העבודה היאנובי", ובעיר נשארו בעיקר נשים וילדים. כל סדרי־החיים נהרסו. רק בודדים מבין היהודים התייצבו לעבודה.

האסון שחרדו מפניו בא ביום 25 במארס 1943. באותו יום, בהשכמת הבוקר, הקיפו את הגיטו אנשי הס.ס., „השופּובצים" והמיליציה האוקראינית כשכולם מזויינים בכלי־משחית — כלי־ירייה וגרזנים וקובעי־ברזל על ראשיהם. הגרזינים נועדו לצרכי הריסת השערים, המקלטים וכל מקומות־המחבוא של היהודים.

בזמן ביצוע „מפעל־ההשמדה" (ה„אקציה") „הצטיין" באכזריותו איש הס.ס. מן "המחנה היאנובי", ה י י נ י ש; הוא שהמית בגרזנו ילדים, חולים וזקנים. רוב התושבים היהודים, בייחוד נשים וטף, נחטפו והובלו לכיכר הדומיניקנית ומשם העבירו אותם במכוניות־משא ליער הסמוך, הידוע בשם „בוראַק" ובו נורו והוטמנו בקברים, שהוכנו בשבילם מקודם.

את ה„קרובים" האלה הכינו, מבעוד זמן, פועלים יהודיים בתנאים האלה: אחד מאנשי הס.ס. בא פעם למקום־הריכוז ושאל: מי מבין היהודים בקי בעבודת־אדמה? וכאשר כמה עשרות ענו בחיוב, לקחו אותם במכונית־

משא ליער ושם נצטוו לכרות את קברותיהם וקברות הוריהם ובני משפחותיהם...

לשם חיסכון בנדודים וטירחה יתירה המיתו הגרמנים את החולים בגרזניהם בבתיהם ובמקלטיהם, ואת ילדי ישראל הרגו בנפצם את גולגלותיהם בקירות הבתים...

לא־יהודים שחזו במסע־ההשמדה העידו אחר־כך, כי כל רחובות ה„גיטו" והבתים שבהם היו אדומים ורטובים בדם היהודים שנרצחו...

וכך נרצחו היהודים שהובלו ליער־ההריגה:

הם נצטוו להתפשט מבגדיהם ואחר שנעשו בהם בדי־קות יסודיות (במיוחד אצל נשים) העמידו אותם על־יד קבריהם הפתוחים וכל אחד מהם חויב לעלות בנפרד על הקרשים שהונחו על גבי הקברים, ומשנורו — נפלו מאליהם לתוך קבריהם... היו גם מקרים, שפצועים קל, או אנשים שהתמוטטו מרוב פחד, נפלו חיים לתוך קבריהם, ושם מצאו את מותם לאחר שהקברים כוסו באדמה...

התושבים הנוצרים סיפרו גם כן, כי במשך כמה ימים היה נראה כאילו אדמת הקברים מתרוממת...

רק מספר קטן מאוד — 100 גברים ו־70 נשים — הועברו ל„מחנה־היאנובי" בלבוב.

יש לציין, שהנשים היהודיות שבז'ולקיב, שימשו כיסוד למחנה־הנשים, שהוקם אז ב„מחנה היאנובי". הנשים האלה עבדו ב„דאב" (Deutsche tusristungs) בענף „הטריקו", ובהשוואה לקבוצת נשים אחרות שהוב־או למחנה זה במאוחר יותר — הן החזיקו מעמד עד לחיסולו הסופי של אותו המחנה, — בחודש נובמבר 1943.

כדאי גם לציין את העובדות שלהלן:

לכמה נשים יהודיות הציעו הגרמנים להיפרד מעל ילדיהן ועל־ידי כך תישארנה בחיים ותישלחנה לעבודה ב„מחנה היאנובי", אך הן לא הסכימו וענו מיד שברצונן למות יחד עם ילדיהן...

כדוגמה להחלטה כזו אפשר להזכיר את המורה מאנדל (לבית שפירא).

כמו־כן תיזכר למופת התנהגותו של אחד מחשובי עירנו שמחה טירק — שהגרמנים הציעו לו כלבעל־מקצוע חשוב להשאירו בחיים, אם יסכים להיפרד ממשפחתו. כתשובה „להצעה" זו לקח טירק את אשתו מימינו ואחד מבניו משמאלו ובראש מורם הלך אתם יחד למקום־ההשמדה.

כן ראוי לציין את התנהגותו האמיצה של יושב־ראש ה„יודענראט" הד"ר פייבוש רובינפלד. כאשר הציעו לו, אחרי חיסול הגיטו, לעבור ל„מחנה היאנובי" ענה: — „אני הולך למקום שאליו הלכו אחי!" — הוא נרצח במקום...

בשעה 7 בערב נסתיימה פעולת־ההשמדה („האקציה"). בעיר נשארו באופן רשמי רק חברי „היודענראט" והמיליציה היהודית. יש לציין, שבזמן „הפעולה" נתלו או נרצחו בגרזנים גם כמה חברי „היודענראט" והמי־ליציה היהודית שלא מילאו את חובתם כהלכה... (שארמאן, גלאזאר, דורנפאלד ועוד אחדים).

אחרי השעה 7 ניתן צו־התייצבות לשארית חברי „היודענראט" והמיליציה היהודית. העמיסו את כולם על מכוניות־משא ונאמר להם במרמה, שהם מובלים „למחנה היאנובי", ולמעשה — הביאום ליער־ההריגה ושם הומתו כולם בירייה. הכובעים, התמונות וחפצי־מזכרת אחרים שנזרקו על ידם בדרכם ליער הוכיחו שהבינו כי הם מובלים להשמדה...

למודי־נסיון ומחוננים בחוש של שמירה עצמית בנו היהודים לעצמם מקלטים מובחרים ומקומות־סתר, שאפי־לו „החוטפים" המנוסים ביותר שבין אנשי הס.ס. ב„מחנה היאנובי" לא הצליחו לגלות את כולם, כך, שהמטרה הסופית של „היודענפריי" (נקי מיהודים) לא הצליחה במלואה. גבולות „הגיטו" הוקטנו והצטמצמו רק לשני הרחובות שעל שמות פרץ וסוביאסקי.

היהודים שנשארו בחיים, מזי רעב ומיואשים — נעשו אדישים לכל מה שמסביבם. הם הסתובבו כצללים והסתכלו בעיניהם הכבויות והקפואות לכל עבר... כדי לבלבל את היהודים ולמנוע מהם אפשרות שמירה על חייהם, הפיצו הגרמנים שמועות כי ליהודים שנשארו בחיים שוב אינה צפויה שום סכנה וכי השלטונות הגרמניים החליטו לדאוג להם וראיה לדבר — הנה הגיעו לגיטו המקוצץ עגלות מלאות לחם וריבה.

היום של 6 באפריל (בשעות הבוקר) נקבע לחלוקת המזון שהגיע. היהודים התרכזו מאור הבוקר על־יד מקום החלוקה והנה נעשתה שם „האקציה" האחרונה... רוב היהודים שנתפסו מצאו את מותם ביער הנודע לשימצה והמוכן לפורעניות ונקברו בקברי אחים, ורק מעטים מאוד הועברו ל„מחנה היאנובי" בלבוב, והפעם נעשתה ז'ולקיב באמת „יודענפריי"!

נשארו בחיים רק כשבעים איש, כולם מומחים מקצו־

עיים, שהגרמנים לא יכלו, לפי שעה, לוותר עליהם. היהודים האלה רוכזו באחד „הבלוקים" שברחוב סוב־יאסקי. מפקד „הבלוק" היה פליט מצ׳כיה ושמו אֶטינגאֶר. הגרמנים השתדלו להסביר ליהודים שנשארו בבלוק, כי מכיון שאין כדוגמתם, הם כולם ישארו בחיים.

היהודים שעמדו כבר מזמן על „מידת־האמת" שבדברי הגרמנים לא האמינו להם וכמה מהם ניסו להציל את חייהם על־ידי בריחה מן המחנה. ואמנם הצליחו אחדים להינצל ממות. בין הניצולים היו: אמיל ליפשיץ, נחמן שומאן, גולדה קייפאֶרובה, דוד שאֶקאֶנהאמאֶר, יוסף הוֹכנאר ופיליפ מאנדל. זה האחרון — חלה בזמן מחבואו במחלת הריאות ומת כמה ימים לאחר הניצחון על הגרמנים.

„בלוק"־עבודה זה התקיים עד ליום 10 ביולי 1943.

על חיסול „הבלוק" הזה כתב איזידור האכט בזכרו־נותיו כלהלן:

„בבוקר, כאשר התייצבו כרגיל למיפקד, הובילו אותם הגרמנים לעבודה על־יד תחנת־הרכבת. בהגיעם למקום־העבודה, הקיפו אותם הגרמנים והמיליציה האוקראינית והעבירום במכונית־משא למקום־ההשמדה — היער, שבו תמו חייהם של רוב יהודי ז׳ולקיב בקברי־האחים שלהם..."

רק פה או שם — במעמקי האדמה ובעליות־הגג — התחבאו עוד יהודים מעטים, שידידיהם הנוצרים — לפעמים גם שלא על מנת לקבל פרס ותוך מסירות רבה וסיכון חייהם — עזרו להם להציל את נפשותיהם. אולם מעשי־נבלה ועושק שנעשו על־ידי פושעים מלידה ובטן שחיטטו וחיפשו בלי־הרף כדי לגלות את המתחבאים, עשו שמות בקומץ הקטן של הניצולים עד כה.

מדי פעם בפעם שמעו על טראגדיה חדשה של יהודי בודד או של יהודים אחדים שנתפסו בנסיבות אלו או אחרות והושמדו.

יצוין כי בנסיבות איומות אלו לא חסרו גם גילויי גבורה ואומץ־לב של יהודים. למשל, מעשהו של משה זאפט שהתנפל על הז׳נדארם הגרמני ראוסה ועל מיליציונר אוקראיני ופצעם במכשיר־הברזל שבידו כשניסו להוציאו מהמקלט שבו התחבא. או מעשהו של שפיגל שנתפס על־ידי מיליציונר אוקראיני והספיק לאבד את עצמו לדעת בטרם הצליחו המרצחים לבצע בו את גזר־דין המוות שלהם.

היו גם מקרים של התנהגות בלתי־אנושית מצד ציבור הנוצרים, שסייע לגרמנים בהשמדת שארית היהודים שהתחבאו (פרטים על כך מובאים ביומנה של קלרה שווארץ). היו גם מקרים, שכמה מן היהודים שהסתתרו יצאו מדעתם בעקב סבלם הרב והיו גם כאלה שהגיעו למידה כזו של אדישות שכבר חדלו לפחד מן המוות וראו בו את „הגאולה מצרותיהם". (פרטים ביומנה של קלרה שווארץ).

סוף

אולם למרות כל הרדיפות הבלתי־אנושיות והעינויים האיומים שעברו על הקומץ הקטן — שרידי היהודים שנשארו בחיים לאחר שז׳ולקיב „שוחררה מיהודיה" — הם לא איבדו את אמונתם בצדק ההיסטורי שבוא יבוא ובמפלתו המהירה של „ההיטלריזם".

הגאולה הצפויה — שנקנתה בדמם של יקיריהם, — באה ביום ה־23 ביולי 1944.

הודות לעבודתם המסורה של תושביה התנערה העיר מחורבותיה וחיסלה את סימני הריסתה החומרית. הפצע האנוש שנפצעה העיר עקב השמדת רוב תושביה, ובעיקר היהודים שבתוכה, לא ניתן להרפא... מבין 5,000 היהודים שגרו בז׳ולקיב עם פרוץ המלחמה, נשאר אחרי שחרורה קומץ קטן בלבד, 70 איש בערך...

בין הניצולים האלה נמצאים אנשים שהסתתרו במק־לטים שמתחת לאדמה ושבמשך חדשים רבים לא ראו את אור היום. ישנם ביניהם גם כאלה אשר מבלי להתחשב בתנאי האקלים הקשים הסתתרו במשך חדשים רבים ביערות הסביבה בתוך קבוצות של פרטיזנים שלחמו על חירותם. נמצאו גם אנשים שהתחבאו אצל הגויים או שהשתמשו בתעודות מזויפות של „אריים" וכדומה...

הודות לעזרתו האדיבה של חלק מן הציבור הלא־יהודי, הצליחו אנשים בודדים לעבור את התקופה האיומה ביותר בתולדות האנושות בכלל ושל יהדות אירופה בפרט.

לבסוף, אני רואה חובה קדושה לעצמי לציין, לזכרון עולם, את יחסם האנושי המופתי של כל התושבים הפולניים, ללא יוצא מן הכלל, שבכפר באֶר (על יד גרודאֶק יאגיאֶלונסקי), שסיכנו את חייהם לשם הצלת קבוצת יהודים (למעלה מעשרים איש — ובתוכם גם אנוכי). יהודים אלה הסתתרו ביערות שמסביב לכפר הנזכר ונעזרו על־ידי יושביו.

בנציון בנשלום

ז׳ולקיב בימי הכיבוש הסובייטי*

״...לא אשאר בטרנופול. ללבוב פני מועדות. שם מקווה אני להשיג ידיעות על משפחתי ולהיפגש עם חברים. אבל איך מגיעים ללבוב? אומרים, שבעוד שעות אחדות תצא רכבת מטרנופול ללבוב. אני מתעתד ללכת לבית־הנתיבות והנה אני פוגש ידיד מעיר מגורי. הוא מספר לי, שהציל מכונית משא והוא נוסע לז׳ולקיב אשר ליד לבוב. אמנם, המכונית מלאה וגדושה, אך „מקום״ אחד עוד יימצא. אם כן, נוסעים לז׳ולקיב. הנסיעה ארכה יומיים. האוטו היה מתקלקל לעתים קרובות וכמה פעמים הוכרחנו להפסיק נסיעתנו ולהשיג דלק. הבתים ההרוסים העידו, כי משהו נורא התחולל במדינה לפני זמן מה, והבורות העמוקים שנתקלנו בהם על כל צעד ושעל בשדות ליד בתי־הנתיבות, ליד פסי הרכבת ועמודי הטלגרף — הבורות העמוקים שצורת משפך להם סיפרו מה איום היה כח הנפץ של הפצצות שהוטלו. מפציצי האוייב לא עשו מלאכתם רמייה...

גשמי סתיו התחילו דולפים וכולנו רועדים מקור. בגדיהם של כל הנוסעים כבר רטבו כדבעי. בזלוצ׳וב שיחקה לנו השעה והשגנו כמות מסוימת של דלק. מעתה עלינו להתפלל רק לשני דברים: שהאוטו לא יתקלקל ושלא יחרימוהו. נראה שתפילתנו נשמעת. ללא הפסקות וללא הפרעות נסוע ניסע. שדות, כפרים גדולים וקטנים, עיירות. הגשם דולף והכביש הופך בוץ, האוטו דוהר. רטבנו מאוד, בגדינו נוטפים מים. הנהג מנחמנו, כי בעוד זמן מה נהיה בז׳ולקיב. ופתאום — סטופ! האוטו נתקלקל שוב. נכנסים לביתו של איכר ומחכים עד שיתוקן האוטו. האיכר מספר לי, שבמשך ימים אחדים שלטו הגרמנים בכפר. „איך התנהגו?״ אני שואל. „בסדר גמור״ — הוא משיב — „צר לי מאד, שהבולשביקים באו במקומם״. „מה פירוש הדבר, שהכל היה בסדר?״ „האם בכל מקום התנהגו כך?״. „בעיירות התנהגו אחרת. היהודים סבלו, כי בהם התעללו הגרמנים. בנו לא נגעו לרעה״. „אתה אוקראיני?״ „לא, פולני אני״. בינתיים תוקן האוטו. נוסעים וכעבור זמן־מה מגיעים לז׳ולקיב.

ז׳ולקיב הספיקה במשך ארבעה ימים לטעום טעמו של שלטון נאצי. ואעפ״י שיהודי ז׳ולקיב סבלו מעט ביחס למה שסבלו אחיהם במקומות אחרים, מזועזעים הם וצמרמורת תעברם, מדי יתחילו לספר את פרשת ארבעת הימים האלה. שוד, התעללות, עבודת כפיה. והעיקר: אותה „מלחמת־עצבים״ סדיסטית, אותם האיומים, שמטרתם לדכא את הנפש עד עפר, להשפיל, לערטל, לשגע! „מחר נעשה בכם שפטים גדולים! הערב נערוך חינגא״! מחרתיים — עתידים אתם לתת את הדין! בעוד שעתיים נלמדכם „דרך ארץ״, „חזירים!״ המועד, שנקבע ע״י המאיים, הגיע ושום דבר לא קרה, אך העצבים נתערערו כליל.

בביתו של החבר המאכסן אותנו אני רואה מסגרת ריקה, ה„מקשטת״ את אחד הקירות. מסגרת — ותמונה אין בה. אני שואל: „מה זאת?״ בעלת הבית מספרת: „אופיצירים אוסטרים גרו בדירתי. התנהגותם היתה מנומסת למדי והוגנת למדי. סוף־סוף, אוסטרים ולא פרוסים. יש שהביאו לי חמאה או צרכי אוכל אחרים. באחד הימים נטפלו לתמונתו של ירמיהו הנביא, שהיתה קבועה במסגרת הזאת. בזהירות רבה הוציאו את הנעצים, הרימו את הקרטון, לקחו את התמונה וקרעוה לקרעים קטנים־קטנים. אחר כך השיבו את הקרטון למקומו, הכניסו בחזרה את כל הנעצים ותלו את המסגרת על הקיר. התנקם התנקמו באמנות ׳יהודית׳, אך במסגרת לא נגעו לרעה״.

בית כנסת עתיק והדור בעיירה, בית כנסת שיהודי ז׳ולקיב מתגאים בו. אני נכנס וחרדת קודש מלפפת אותי ומלא התפעלות אסתכל בקירות האיתנים ובנברשות המקוריות והנהדרות. אני רואה חורים קטנים בסיפון בית הכנסת ושואל: „מי נקב את תקרת הבית?״ מסבירים: הגרמנים פרצו לתוך בית הכנסת, הוציאו אקדחים וירו בסיפון. גם נברשת אחת ניזוקה. בית

* מתוך הספר „סער ביום סופה״.

הכנסת ניצל בנס, כי הגרמנים כבר התכוננו לשרפו. לו היו שוהים בעיירה עוד ימים אחדים, היו בודאי שורפים אותו. פתאום נצטוו לפנות את העיירה וכבר לא הספיקו לגמור מלאכתם. כששאלום התושבים, מה סיבת יציאתם המובהלת, ענו: „יעצט קאממען די רוססישען שווינע" (עכשיו באים החזירים הרוסים).

העיירה נאה מאוד ונאה גם הסביבה. העצים התחילו משירים עליהם, אך לרוב השמים תכולים והשמש מאירה והימים — חמימים ויפים. מרבים לטייל ומנסים לפייס את הלב המלא מרירות ועצבת במראות נוף חמודים ובזיוו של הסתיו. הימים — ימי מעבר וציפיה וכיתוש רע מנקרת במוחך המחשבה: מה יהיה בסופו של דבר? מה תעשה לאחר שתוציא את הזהובים המעטים שבכיסך? זרם חדש של פליטים התחיל נוהר לשטח הכיבוש הרוסי. מחנות־מחנות הם באים והפעם — כולם יהודים. לאחר שנסתיים המו"מ הרוסי־גרמני בדבר חלוקת פולין ולאחר שנקבעו סוף סוף הגבולות, נסוג הצבא האדום ויצא ממקומות רבים, שכבשם קודם. לכתחילה כתבה העתונות הרוסית, שהגבול ייקבע לאורך קו הסאן בגליציה ולאורך קו הויסלה בפולין הקונגרסאית, אבל לבסוף ויתרו הרוסים: במקום קו הויסלה בא קו הבוג והצבא האדום נצטווה לסגת אחור. עתה בורחים מהמ־קומות שפונו ע"י הרוסים כל היהודים שהשתייכו למיליציה, וכל היהודים שגילו אהדתם למשטר הסובייטי, וגם סתם יהודים.

הפולנים הודיעו להם, כי ישחטום לאחר שיצאו הרוסים, והיהודים בורחים. הם נשיהם וטפם. העיירה הולכת ומתמלאת פליטים, הבאים רעבים, ערומים למחצה ויחפים, והמחסור בדירות מורגש ביותר. יש שעשר נפשות גרות בחדר אחד. המיליציה החרימה את המנזר, בנין גדול ומפואר, ומאות פליטים יהודיים מתגוררים בו. מחמת התנאים הסניטרים האיומים היה המנזר חיש מהר קן מחלות מדבקות, והפולנים החלו מצהירים, כי יבוא יום וינקמו ביהודים „מטמאי" מנזרם.

משטח הכיבוש הגרמני מגיעות יום יום ידיעות נוראות, המקפיאות את הדם ומפעימות את הלב. מעשה בבתי־ספר שנשרפו וביהודים שנורו בשעה שניסו להציל ספרי תורה ומעשה ביהודים, שהכריחום לחצות נהר עמוק וטבעו, כי לא ידעו לשחות. מעשה ביהודי זקן שהכריחוהו לחפור קבר עמוק ולקבור בו את כל ספריו, ספרי תנ"ך וש"ס ופוסקים וכדומה, ומשסתם את הגולל על הספרים העמידו צלב על גבי הקבר וציוו על היהודי לשמור על הקבר יומם ולילה, כי דמו בראשו אם יעלם הצלב מעל הקבר, ומעשה בילדים, התועים ביערות ומחפשים את הוריהם. אתה שומע ולבך שותת דם וכף ידך נקפצת ומתאגרפת. סובבים אופיצר יהודי ומספרים לו, כמה סובלים היהודים בשטח הכיבוש הגרמני, ושואלים למה שותקת רוסיה ולמה תתידד עם רוצחים אלה. הוא שומע ושומע — ניכר, שהדברים הפתיעוהו ואומר לבסוף: „נורא! נורא! לא ידענו דבר. אני מיעץ לכם: כתבו אל החבר סטלין! כתבו אל החבר סטלין! הוא יושיע. הוא יעזור. כתבו אל החבר סטלין!".

אין נחת גם בעירו של הרנ"ק ואין שמחה. בני אדם מתהלכים בחוצות, כשפניהם מביעות דאגה וחרדה, מתהלכים ללא מעש וללא סיכוי. יום יום ופחדיו, יום יום וצרותיו. הנה נודע היום שתכנית „הפינוי" תוגשם בכל זאת. לא הועילו הבקשות וההשתדלויות. חלק של ז'ולקיב יפונה מתושביו ויועמד לרשותן של משפחות אופיצרים. בני אדם ייעקרו מדירותיהם ומבתיהם והקצי־נים של הצבא ומשפחותיהם יגורו ברובע היפה ביותר. לאן ילכו ה„מפונים"? לפליטים מציעים, כי יעברו למנזר, המלא מפה לפה, למנזר, שהוא קן מחלות, ועל התושבים מצווים, כי ימצאו להם דירות חדשות ברחובות, שפקודת הפינוי אינה חלה עליהם.

אין שמחה ואין מנוחה. יום יום ודאגותיו, לילה לילה ופחדיו. יש שמתיראים פשוט לחשוב על העתיד במקומות אחדים כבר התחילו תופסים את פעילי ההסתדרויות הציוניות. בתי הספר העבריים מתחסלים והולכים. הקו־מוניסטים היהודיים מריעים לכבודו של סטלין ומפגינים התלהבותם, אך המוני ישראל אינם מתלהבים כל עיקר ודאגת המחר תכרסמם. מפה לאזן נמסרות ידיעות פנטסטיות על ארץ ישראל: מדינה יהודית הוקמה בארץ, הממשלה יהודית, והצבא — יהודי. מי מפיץ שמועות אלה? לא אדע. הן עוברות מעיר לעיר, מעיירה לעיירה. יהודים נשבעים, ששמעו שידורים של תחנת הרדיו הירושלמית, והם מספרים לך, מי נתמנה לראש הממשלה היהודית, ומי — למיניסטר של הצבא. שקרים? לא! הלוצינציות, הלוצינציות! יהודים שומעים ומאמינים. לו באת ואמרת להם, כי יש אפשרות לעלות ארצה, אלא שהדרך ארוכה וקשה, היו קמים כולם כאיש אחד, לוקחים מקלם ותרמילם, ונלוים אליך. ציון, ציון, התדעי מה יאהבוך?"

יוסף רוזנברג

ז'ולקיב בשקיעתה*

ז'ולקיב — זוהי עיר קטנה באופק ה„הארי'', שכל אחד אשר בא אי־פעם במגע אתה — אהב אותה. ואני — שאינני יליד ז'ולקיב אלא רק קשור בה כמעט 25 שנה בתוקף עבודתי המקצועית, הייתי חי את חיי ז'ולקיב בכל מהותי וישותי: שיתפתי את עצמי בהילולא ובתוגה של קרית־חמד זו. ובהעלותי כעת את אשר קרה לז'ולקיב, הדורת־הנוי והמסורת, על אישיה וסגולותיה, על החיים התוססים שזרמו בשעריה בימי השקיעה והחדלון הנוראים, הרי זה כאילו נפתח מחדש הפצע אשר נגלד, לכאורה, במרוצת הימים שלאחר החורבן.

רשימות אלו באות לתאר — ולו גם ברפרוף קל, את אשר עבר עלי, בהעלותן פרקי זכרונות שאין לשכחם לעולם. בהע־מידי פרקי רישום וזכרון אלה לאנשי העיר, למקורביה ומערי־ציה בכל אשר הם שם — אחת בקשתי אליהם: העבירו את בשורת קיומה וחיסולה של ז'ולקיב לבניכם ובני בניכם; חרתו בזכרונכם לעד את צו הגורל, שבבית־הקברות הז'ולקובאי ובתחום ה„בורק" השארנו לנצח־נצחים את קרובינו, מקורבינו ויקירינו אשר דמם נשפך על לא עוון בכפם — אך ורק משום שיהודים היו וכיהודים קיימו חייהם, ביצרם אנדרטת־כבוד לעירנו בלבות כל יודעיה ואוהביה.

קטוביץ (פולין), מארס 1946

אוגוסט 1939

סכנת מלחמה מאיימת על פולין. האופטימיסטים, כדרכם, מאמינים כי היטלר לא יבצע את שגעונו ולא יעיז לפתוח במלחמה נגד העולם החפשי כולו, בעוד שהפסי־מיסטים כבר רואים את המלחמה כממשמשת ובאה. ז'ולקיב מחולקת — מבחינה זו — לשני מחנות. ב„קולטור פאריין" שבהיכל "המאגיסטראט" הישן מתכנסים אנחנו בכל ערב ומתווכחים סביב שאלת־השאלות: התפרוץ או לא תפרוץ המלחמה. אפילו ד"ר לייב פיש, השקט והמיושב, אחוז פחד ויגון. אף משחק־הברידז', שהוא בדרך כלל להוט אחריו בכל הזדמנות, אינו מענינו עוד. הכל מאזינים בהתמדה לשידורי החדשות של רדיו ווארשה, ברלין ולונדון. בליל ה־31 לאוגוסט הננו חוזרים הביתה בשעה מאוחרת מ„קולטור פאריין" — שוב התנצ־חו שם האופטימיסטים והפסימיסטים — ומשכימים קום כבר עם ... המלחמה. היטלר התנפל בשצף קצף על פולין!

מה יהיה עלינו? מה יהיה על היהודים? — נשאלת השאלה האילמת בפי כל.

1 בספטמבר 1939

לבוב מופצצת ע"י הגרמנים מהאויר כבר בשעות הבוקר. יש קרבנות, אחד מהם: יהודי מז'ולקיב, בעל שרות האוטובוסים בין ז'ולקיב ללבוב — פיש הצעיר שנפגע מרסיסי פצצה ברגלו, והיה צורך לקטעה. יהודי ז'ולקיב עצבנים מאד ואולם עדיין מקווים כי האויב לא יגיע הנה: צבאות פולין לא יאפשרו לצבאות היטלר לחדור לפנים המדינה. „ויסלה וסאן הם אבני נגף על דרכו של היטלר" — מנסים להתנחם, ובינתיים פורצים מחנות צבא היטלר במהירות בזק מכיוונים שונים לתוך פולין מבלי שיתקלו בגורם־מעצר רציני.

18 בספטמבר

הצבא הפולני נסוג גם ממקומותינו והגרמנים נכנסים לז'ולקיב. פאניקה היתה אז לנחלת היהודים בלבד; הפולנים אחוזי פחד חולף והאוקראינים — צוהלים ושמחים. כבר בשעות הראשונות לכניסת הגרמנים לז'ולקיב מרגישים היהודים את אשר צפוי להם: הם מוכים ונתפסים לעבודות כפיה שונות: לטאטא את הרחובות, לקלף תפוחי אדמה ולנקות את אכסניותיהם של הגרמנים. בראותם אותות הרדיפה הראשונים נגד היהודים לובשים הלא־יהודים עוז וחוצפה. לועגים

* תורגם מפולנית בידי שמעון סאמט.

לנפגעים ושמחים לאידם. לכך צריכים היינו אחר כך להתרגל בממדים הרבה יותר נרחבים, רציניים ומסוכנים.

והנה חל מפנה, כאילו נס מהשמים: לפתע נודע שצבאות היטלר עוזבים את גליציה המזרחית ונסוגים מעבר לסאן לטובת ברית־המועצות, על סמך הסכם היטלר־סטאלין. ב־23 בספטמבר הם יוצאים את ז׳ולקיב כשכבר למחרת נכנס לתוכה הצבא הסובייטי. לעומת מה שאירע שנים אחר כך הרי תקופת השלטון הנאצי הקצרה התנהלה עוד „ברחמים״. לא היו קרבנות־אדם בקרב האוכלוסיה היהודית. היו שהסבירו את הדבר בכך שעם פלוגות הצבא הגרמני שהגיעו לראשונה לז׳ולקיב נמנו אוסטרים.

24 באוגוסט 1939 — 28 יוני 1941

יהודי ז׳ולקיב מקבלים את פני הצבא הסובייטי בסבר פנים יפות בהאמינם, ובצדק, שעם שינוי המשטר יושם קץ לרדיפות גזעיות כלפיהם. בדרך כלל לא התאכזבו יהודי העיר מאחר שהסובייטים נעזרו הרבה באלמנטים יהודיים בארגון מקומות עבודה ושרותים, בהרחיקם, כמובן, מעל עצמם את האלמנטים הבורז׳ואזיים. כל „בורז׳וי״, רשום ברשימותיהם כמועמד למאסר ולגירוש לרוסיה — שבוצעו במשך כל שנת 1940 וכמעט עד הרגע האחרון של שהיית הרוסים בז׳ולקיב. את הרשימות הללו הרכיבו לפי שרות מודיעין ובירורים, לדאבוננו, בעיקר על סמך עדותם וחוות דעתם של יהודים, אנשי המפלגה הקומוניסטית. כאן עלי לציין כי מספר ניכר למדי של בני נוער, שהשתייכו בעבר לארגונים ציוניים, הצטרפו כעת לעבודה מפלגתית קומוניסטית. האוכלוסיה המקומית הלא־יהודית הביטה על כך בעין לא טובה ואף נשמעו איומים כי „נזכור לכם זאת בבוא העת״ — מה שאמנם נתקיים אחר־כך. קרבנות המאסרים והגירושים מצד הסובייטים היו: יוסף גאבל ורעיתו (הוא מת בנכר ואשתו בושה לשוב); משפחת רייצפלד (הוא נפטר, ואילו רעיתו ובנם חזרו בשלום); הרמן ליכטר, פקיד בכיר בעיריה, ומשפחתו (נשארו בחיים); משפחת גרוס (גיסו של אלי ליכטר) — חזרו בשלום ועוד שתים־שלוש משפחות. בנוסף על כך העבירו הרוסים כמה משפחות יהודיות מז׳ולקיב לערים אחרות בגליציה עצמה, ביניהן: משפחת אפרים לנדאו, משפחת משה סובל, משפחת אנשל סובל, ומשפחת טירק.

האוכלוסיה היהודית בז׳ולקיב גדלה בהתמדה עם זרימת הפליטים היהודים — נרדפי המשטר הנאצי באוס־טריה, צ׳כוסלובקיה ומערב גליציה. המספר גדל לכדי 7000 נפש. פרט לחששות מפני גירוש לרוסיה (מה שנחשב לאסון גדול) הועסק כמעט כל אחד בעיסוק כל שהוא וחי בתקווה ש„העניינים יסתדרו״, המלחמה תסתיים ו„הכל יהיה שוב כפי שהיה״. על כל פנים לא עלה על דעת איש שיתרחש מה שנתרחש אחר כך עם התנפלותו של היטלר על ברית־המועצות. שוב לא האמינו אנשי־שלומנו כי היטלר יעיז להסתבך במלחמה טוטאלית עם המעצמות הגדולות: ארצות־הברית, רוסיה הסוביטית ואנגליה. בחדשים מאי ויוני 1941 הורגשה אמנם תנועה בלתי רגילה של העברת כוחות הצבא הסובייטי ממקום למקום, אך רובם ראו בכך סימני תמרונים צבאיים.

והנה בא האסון הגדול: אנו קמים בבוקר יום ה־22 ביוני 1941 כשמלחמת הכיבוש הנאצי שוב בשערינו. מלחמת חיסול של כולנו ושל כל אשר לנו. בזמן מאוחר יותר נשאלה לעתים קרובות השאלה, ביחוד מצד התושבים הארייים בעיר, למה לא נמלטנו על נפשנו מז׳ולקיב כשבעיר היו הסוביטים או לפחות יחד אתם בנסיגתם. אך מי יכול היה להאמין ש„עם תרבותי״ כעם הגרמני, עמם של גיטה, שילר, לסינג, האופטמן ועוד ועוד, יוכל לבצע את פשע הדורות, השמדת עם שלא היתה דוגמתה בתולדות האנושות. אכן, היינו יתר על המידה קשורים לתרבות הגרמנית ולא יכולנו להאמין כי יכול לקרות מה שקרה. רק מעטים ניצלו, מהם שגורשו למזרח ע״י הסובייטים — וראו בכך אסון — ומהם שמרצונם נעו מזרחה עם הסובייטים בנסיגתם.

20 יוני — 31 דצמבר 1941

שבעת ימי ההתגוננות של צבא ברית־המועצות נסתיימו ב־29 ביוני בשעות הבוקר עם כניסת צבאות היטלר לז׳ולקיב. היה זה יום א׳ בשבוע, כשהשמש הזורחת כאילו לא הרגישה בראשית שקיעתה של עירנו. עייפים ורצוצים מהשפעת שבעת ימי הקרבות שבהם הסתתרו רובם של תושבי העיר במרתפים, החלו, בראשונה יחידים ואחר־כך רבים, לצאת לרחוב כשבני עמנו מרכינים ראש, ואילו התושבים הלא־יהודים צוהלים ושמחים על שהסתלקה „המגיפה האדומה״ ומכריזים קבל עם שיש לחסל את היהודים — הבולשביקים האלה. לגרמנים היתה לכך אוזן קשבת. הם החלו לערוך מצוד

על יהודים, כביכול ל„עבודה", בקבלם עזרה מתנדבת של האוקראינים וגם של פולנים. האוקראינים לא המתינו זמן רב מדי בקביעת עמדתם הפרו־גרמנית והפרו־נאצית. בין לילה הפכו עורם מחסידי צבא הפרולטריון הבינלאומי האדום לחסידי הצבא הנאצי. אימה ופחד ירדו על יהודי העיר, ובייחוד כשפלוגה נאצית חמושה, שזה עתה הגיעה לעיר, הציתה את בית הכנסת הז'ולקיבאי המפואר. תחילה שפכו על היכל־הקודש כמויות גדולות של בנזין, בהכניסם בכח לתוך בית־הכנסת מספר יהודים, והעלו את הבנין באש, מבלי לאפשר ליהודים הכלואים להימלט משם ולהציל את נפשם. אותו הדבר עשו בבית המדרש הסמוך. רק הודות להתערבות גנראל גרמני קשיש, שפקד על החיילים לשחרר מיד את הכלואים — הם ניצלו. סיפר לי ימים אחדים אחר כך אחד הכלואים הללו, מוניו פדר (בנו של שמואל פדר, שאף הוא היה בין הכלואים), כיצד באה הצלתם הפת־אומית: „ראיתי במו עיני את המות המתקרב ובא כשקבוצתנו היתה ממש עטופה לשונות אש. העשן חונק והנשימה נאבקת על המשך פעילותה. לא צר היה לי על חיי־אני, אך כה רציתי אז להציל את בני בן ה־14, שלא ידע עד כה טעם חיים מבוגרים. התפללתי אל היושב במרומים להצלת חייו ואכן נשמע קולי — כי לפתע נפתחו שערי בית־הכנסת ואזנינו קלטו קריאות מרעי־שות: „החוצה יהודים ארורים"! כל אחד מאתנו שנמלט על נפשו קבל מכות נמרצות. פה ושם ירו מעל לראשינו, אך — תודה לאל — ניצלנו".

באותו יום א' — 29 ביוני 1941 עלה באש ונחרב כליל בית־הכנסת שלנו, אחד מפלאי הארכיטקטורה של מקדשי־אל, על אוצרותיו היקרים — — — נהרס עד היסוד היכל־הקודש שהיה במשך דורות גאותם של תושבי ז'ולקיב ושל יהודי פולין בכלל. ברעד ובדמעת עין אני רושם שורות אלו. מעתה רק שרידי ההריסות ישמשו עדות אילמת כי היה היה לז'ולקיב בית־כנסת מפואר, ואיננו עוד.

בעירנו מתחילה מלחמת־השמד נגד יהדותה. השלטונות הנאציים של העיר מקימים „ועד־העדה היהודית" המכונה תחילה "Aeltestenrat" והמשנה אחר־כך את כינויו ל־ "Judenrat". ד"ר משה סובל, שאליו פנו ההיטלראים בפקודה להרכיב מיד את הועד הזה, נכנע לפקודה ומתרוצץ אחר מועמדים המוכנים לקבל על עצמם את עול „השלטון היהודי". יש המסרבים תחילה אך נכנעים אחר כך, מה גם שהכובשים מאיימים בהטלת עונש כספי־קיבוצי על הרשלנות בביצוע הפקודה.

והנה קם והיה ה„יודנראט" של ז'ולקיב:

ד"ר פבוס רובינפלד — יושב ראש; ד"ר אברהם שטריך — סגן יו"ר; האינג' וילהלם ליכטנברג; ד"ר פיליפ צ'צקס; ד"ר משה סובל; אוזיאש צ'צקס; נתן אפפל; שמעון וולף; משה רוטל; אפרים לנדאו ועוד מספר תושבים. ההרכב הזה, פרט לד"ר רובינפלד והאינג' ליכטנברג, שנטשו במרוצת הזמן את הועד, לא נשתנה עד הקץ המר אלא במעט.

מיד לאחר שהשלטונות אישרו את הרכב ה„יודנראט", הוטל על יהדות ז'ולקיב עונש כספי־קיבוצי בסך חצי מיליון רובל, 50 קילו כסף ו־5 קילו זהב. מועד ההגשה של המזומנים, הכסף והזהב: 48 שעות. כבן־ערובה נלקח ד"ר מ. וואקס שנעצר מיד. ועדה ציבורית יהודית החלה במרץ רב להשיג את מבוקשם של הנאצים, בפנותה אל יהודי ז'ולקיב בקריאה נרגשת שיתרימו את עצמם לפי יכולתם ולפי הצורך החיוני הדחוף. כמקובל במקרים כאלה היו לא רק היענויות אלא גם ערעורים מצד מספר יהודים בנימוק שעליהם הטילו עומס כבד מנשוא, אך בסופו של דבר הושגו המזומנים, הכסף והזהב במאה אחוז, כי אכן גבר בקרב יהודי העיר רגש הסולידריות וההכרה שגזירה היא שממנה אין להמלט.

המושל הנאצי רוקנדורף מקבל בסיפוק את ההודעה שהכל בוצע כמצווה ופוקד לשחרר את בן־הערובה ד"ר וואקס. בעצם זו היתה רק ההתחלה, מעין חוליה ראשונה בשרשרת הרדיפות, ההשפלה, הדיכוי והפגיעות בגוף ובנפש ובכבוד הפרט והכלל היהודי בז'ולקיב. פקודה מחייבת לענוד על שרוול היד הימנית סמל מגן־דוד לבן. „כל משתמט יהיה צפוי לעונש מוות" מזהירה ברורות הפקודה, שפורסמה ברבים ובהבלטה מיוחדת. ד"ר מ. וואקס וד"ר מ. שפאץ (פליט מיארוסלב) מורחקים מבית החולים ונאסר עליהם בכלל לטפל בחולים אריים. על היהודים נאסרה הכניסה לפארק המקומי ול„וואלי" (הגן השני) שהיו „בימים הטובים" מקומות מפגש וטיול של המוני יהודים בעיר. כן נאסר על היהודים ללכת על המדרכות המובילות לתחנת הרכבת ושל הרחוב לאניקביצ'ה — אלא על הכביש בלבד. מהיהודים ניטלה הזכות להשתמש במישרין בשרותי הדואר הראשי, שאליו נאסרה כניסתם. במקום זה פותחים מעין סניף דואר

יהודי. לאחר שעה 7 בערב אסור על יהודי העיר להימצא ברחובותיה, אסור להם לנסוע בשרותי תחבורה ציבוריים ואף אסור להם לעזוב את העיר בכלל בלי רשיון מוסמך של השלטונות. הונהגה חובת עבודה שמשמעה היה: עבודת כפיה. בעלי המקצוע עבדו במקצועותיהם, עובדים „פשוטים" בלתי מקצועיים — בעבודות פשוטות כל שהן. נשים וצעירות יהודיות עובדות בגנים הצבוריים או בטאטוא הרחובות. מקצת יהודים, מבוגרים וצעירים, מועסקים בעבודות קשות של תיקון כבישים לאורך הדרך ז'ולקיב—לבוב. וכאן עלי לציין כי את האבנים, שהיו דרושות לתיקון הכבישים, עקרו מבית־הקברות היהודי, כשהיהודים עצמם היו מצווים להרוס את המצבות — עד שלא נשאר כמעט זכר מבית הקברות היהודי עתיק היומין של ז'ולקיב. זקנים וחולים משתדלים להשיג — תמורת שוחד — תעודות מחלה או תשישות מהרופא ד"ר ע. קולפינסקי.

נשאנו בגזירות אלו בכל יכלתנו תוך תקוה שבורא העולם יעניק לנו מחסדו ויעבירנו, איך־שהוא, דרך נתיב היסורים עד גמר המלחמה. ה"יודנראט" עשה מאמצים לרכך ככל האפשר (גם ב"מתנות" ושוחד) את רוע הגזירות ולעתים אף עזר הדבר. נסינו להשלות את עצמנו שעל־ידי כך תינצל היהדות של ז'ולקיב, עד שנתגלה, באכזריות איומה, פרצופם האמיתי של הנאצים. עד אותו הזמן, במרוצת שנת 1941, היו בינינו שהאמינו כי אל אברהם יצחק ויעקב ישמור על עמו... שנת 1941 נסתיימה בלי קרבנות בנפש.

כבר ראשית שנת 1942 מביאה בכנפיה שינוי לרעה. חורף קשה. הגרמנים מתבשרים בשורות רעות על מצב חילותיהם ליד מוסקבה ולנינגרד. והרי ה„פירר" הבטיח להם לחוג כבר בחג המולד את חג הנצחון המלא בכל החזיתות ושהחיילים ינועו אותו זמן חזרה למולדתם לבתיהם ולמשפחותיהם כמנצחים עטורי־תהילה. אך לא זו בלבד שאינם חוזרים הביתה אלא נופלים לרבבותיהם בנכר — מי מנשק האויב ומי מכפור. להבטיח נצחון לא יכלו ראשי השלטון הנאצי בז'ולקיב, אך לשדוד את יהודי העיר השכילו לדעת. פקודה יצאה: על ה„יודנראט" להמציא לשלטונות את כל הפרוות של יהודי העיר תוך 48 שעות, ולא — עונש מות. אין ברירה. היהודים פושטים מעליהם כל לבוש חם ומוסרים כמצווה. אילו היתה זו הגזירה האחרונה...

הכרזת המלחמה ע"י אמריקה החמירה את מצבנו שבעתיים, באשר הגרמנים טוענים שבלחץ היהודים נעשה הדבר. לכן נקמו הגרמנים את נקמתם ראשית כל ביהודים. האופטימיסטים שבינינו שוב האמינו כי בהשפעת התגבורת הצבאית האמריקנית יעברו הרוסים ללא דחיה לאופנסיבה מהירה על מנת לכבוש חזרה את אשר הפסידו ואף להחזיר את הגרמנים לברלין כמנוצחים ומוכים, וכך יצליחו היהודים להינצל מציפרני הגרמנים. יתר על כן: ראדיו לונדון, שהאזנו לו בחשאי, הרי הבטיח כי קץ הצורר הנאצי ממשמש ובא. רצה גורלנו שיהיה אחרת. אם הגרמנים לא יכלו לנצח את הרוסים או לשים לאל את חלקה של אמריקה במלחמה, הרי כלפי היהודים היתה להם יד חפשית וזרוע נטויה לרצח ולהשמדה. במארס 1942 דרש הלאנדקומיסאר רוקנדורף להגיש לו רשימת יהודים זקנים ותשושים, ששוחררו מחובת העבודה לפי תעודות רפואיות. רשימה זו, שהוגשה לו ע"י הד"ר קולפינסקי, הכילה כ־600 נפש, בעיקר גברים. כעבור ימים מספר נלקחו הללו לחצר הארמון הז'ולקיבאי, נפקדו שם והועברו לרכבת שפנתה בכיוון לראווה־רוסקה. אף לאחד מאתנו לא היה אז מושג לאן מובילים אותם. רק כעבור ימים מספר נודע לנו שהם היו הקרבנות הראשונים של מחנה ההשמדה הנודע לשמצה: בלז'יץ, שם הושמדו בגאז. אבל כבר ירד על ראשינו.

לאחר מקרה זה קרא שוב הצורר הנאצי את יושב ראש ה„יודנראט" ד"ר רובינפלד והבטיח לו כי ה„אקציה" הזאת היתה „הכרח בל יגונה" וכי לא יאונה עוד „כל רע" ליהודי ז'ולקיב. צאו וראו: היו בינינו כאלה שהאמינו להבטחת־זדון זו של המושל הנאצי — צורר היהודים. אמונתם זו היתה קצרת־זמן. באחד הימים הופיעו בחוצות העיר כמה אוטובוסים של ה־ס.ס. ובשיתוף משטרת־העזר היהודית שליד ה„יודנראט" חטפו 60 יהודים ל„מחנה־העבודה" שבלאצקי (ליד זלוצ'וב). בין הנתפסים אז היו: האחים אסטמן (משפחת פקיד הסטארוסטווה שניהל את ספרי האוכלוסיה), מהם נורה אחד למוות תוך שבוע ימים, ואילו השני הצליח אמנם לחזור (תמורת שוחד) לז'ולקיב, אך כאן מת לאחר ימים מספר ממחלה ומתשישות. עוד אחד מיהודי ז'ולקיב (שמו היה שטיין) הצליח להימלט ממחנה זה ולחזור לז'ולקיב כשאצבעות רגליו וידיו קפואות. היה הכרח להכניסו לבית החולים. אולם לא ארכו הימים ושליח נאצי בא לז'ולקיב על מנת להחזירו בכוח למחנה בלאצקי ושם נורה למוות באשמת בריחה. יתר על כן:

במקום „המת" הזה חויב ה„יודנראט" לשלוח „יהודי חי" מז'ולקיב אל לאצקי כ„ממלא מקומו של המת". מ־60 איש אלה לא חזר אפילו אחד חי.

עברו כמה חדשים באוירה פחות או יותר „שקטה". בקיץ 1942 החלו בלבוב ובערים ובעיירות של גליציה המזרחית „מאלופולסקה" „אקציות" ההשמדה. ב„אקציה" הראשונה בלבוב, שנערכה ביולי אותה השנה, הובאו למחנות ההשמדה כ־30.000 יהודים דרך ז'ולקיב. הם הובלו כבהמות לשחיטה ברכבות־משא סגורות, ערומים כביום הולדם, בכיוון לבלז'יץ. זו היתה התחלה של מבצע־מאורגן שהשטן עצמו לא יכול היה לארגנו טוב יותר, ומאז עברו בהתמדה את תחנת הרכבת של ז'ולקיב רכבות־המות שנעו מכל חלקי גליציה.

היו מקרים שמיואשים לבשו עוז (מה, בעצם, היה להם להפסיד...) וקפצו מהרכבות דרך פרצות שפרצו, מהם שאף הצליחו להמלט מידי הרוצחים הנאצים (אשר נעזרו ע"י אכרים אוקראינים) והגיעו בשארית כחותיהם לז'ולקיב. הללו מעטים מאד היו, הואיל ורובם ככולם נתפסו ונורו למוות.

22 בנובמבר 1942

אנו מתעוררים להדי יריות חוזרות ונישנות. מה פשרן ומה משמעותן של יריות אלו? מעט זמן היה דרוש כדי להיווכח שאין אלו יריות של הצלה מהחוץ אלא של השמדה מבפנים: „אקציה" חדשה שלהמלט ממנה היה בלתי אפשרי מאחר שהנאצים הקיפו תחילה את שערי העיר ומבואותיה כשהם, שוב, נעזרים על־ידי המיליציה האוקראינית. באין ברירה מנסים יהודי ז'ולקיב להסתתר במרתפים ובמחבואים שונים או לבקש מחסה אצל השכנים ה„אריים". אנשי הגסטאפו חודרים לבתי יהודים ויורים ללא אבחנה. את מי שלא רצחו אספו והובילו, שוב, לחצר הארמון הז'ולקיבאי, שם פקדו על כולם לש־בת על ברכיהם 36 שעות (מי שלא עמד במבחן ישיבה ממושכת זו נורה בו במקום). אחר כך הובלו אף הם ברכבת למחנה ההשמדה בבלז'יץ. ב„אקציה" זו נרצחו כ־300 נפש, ואילו כ־1,200 הוגלו לבלז'יץ.

אז אירע מקרה זה: בין הממתינים לגורלם המר היו 6 ילדים בגיל רך (עד 5 שנים), שאמהותיהם לא רצו להודות בקרבתן המשפחתית תוך תקווה שכילדים גל־מודים יזכו להתחשבותם וחסדם של הנאצים. מפקד ה־ס.ס. המקומי האופטשטורמפירר פאפה (כבן 70), שבא מבילפלד שליד האנובר בגרמניה, מתקרב אל קבוצת ילדים זו ושואל להוריהם. איש אינו עונה. הנאצי מתמלא חימה ומאיים שאם ההורים לא יופיעו ולא ימצא יהודי אשר יגלה את זהותם הוא יספור עד שלוש ומיד אחר כך ירצח נפש את כל ששת הילדים. וכך היה, באקדוחו המית אחד־אחד לעיני הוריהם.

מיהודי ז'ולקיב שנרצחו באותם הימים של ה„אקציה" אני נזכר בחייט ס. פליישר, בד"ר אוטו שלוסר ואשתו, בקארולינה פרטיג (מבית־מרקחת דאדלאץ), בד"ר מאיר וואקס (ששלח יד בנפשו), באשת א. טאובה (שנורתה למוות בעת „נסיון בריחה") ובאֵם משפחת טאובה. י. בנדל, אשתו, בתו, חותנו וחותנתו נתגלו עקב מסירה זדונית של שכן לא־יהודי והוגלו לבלז'יץ.

יאוש תקף את כולם. לא ידענו למי המחר, למי השעה הקרובה. למי צלצלו פעמוני המוות האכזרי...

נחמה פורתא היתה בהודעות ראדיו לונדון כי הנה... הנה... מתקרב ובא הנצחון וכי סופו המר של היטלר בטוח — אך המבצעים של השמדת היהודים לא פסקו אלא גברו והלכו.

1 בדצמבר 1942

ביום ההוא הוקם ה„גיטו" של ז'ולקיב שאליו הוגלו יהודי העיר. רשמית נומק הדבר בהתפשטות מחלת הטיפוס בין היהודים והצורך הדחוף בבידודם ובהרחקתם מהתושבים האריים. שטח הגיטו הקיף את הרחובות: טורינייצקה מבית־המרקחת של דאדלאץ עד לכיכר הדו־מיניקאנים (הצד השמאלי מהדרך המובילה למוסטי); גינשה, שניצרסקה, (עד פינת הבית של הנגר לצטר), להלן למעלה בכיוון הרחוב באזילאנסקה דרך רחוב פייקארסקה, ליד בית שמשון סובל עד לבית מנש כולל הרחובות: סובאיסקי וד"ר רייך. תחום צר זה צריך היה לספוג את יהודי המקום ואתם יהודי קוליקוב, וחלקית — יהודי מוסטי והישובים הסמוכים. לפי אומדן ה„יודנראט" הסתכם אז מספר היהודים שהוכנסו לגיטו־ז'ולקיב ב־4500 נפש. במוסטי ווילקי הוקם מחנה עבודה ולשם פנו יהודי ז'ולקיב, ביחוד בני נוער, בתקווה, שבע־בודה ההצלה. למעשה לא ניצלו, אלא רק מעין דחיה של חודש־חדשיים השיגו. בגיטו הצר, ממנו אסור היה, בסכנת־מות, לצאת, פרט לנשיא ה„יודנראט" ולחבריו וכן לאנשי המיליציה, מתרחשים בינתיים מעשי תעתועים שהשטן בוראם והמות — תחנתם הסופית. יהודי הגיטו

גרים עד 10 נפשות בחדר צר ללא תנאים היגייניים וללא שרותים חיוניים — בלכלוך ועזובה כהשלמה „טבעית" לרעב. המחלות מתפשטות ומחמירות את המצב, מספר הנפטרים מגיע לכדי 20 נפשות ביום. שני הרופאים היהודים ד"ר וואקס וד"ר מרגלית כורעים ממש תחת כובד משאו של הטיפול הרפואי. עלי לציין כאן במיוחד את מסירותו ללא לאות של ד"ר מרגלית שנשאר רופא אחד ויחיד בזירת המחלות (הטיפוס בעיקר) עם צאתו של ד"ר וואקס. הוא מת עם אחינו האחרים ב־25 במארס 1943.

שנת 1943

ינואר, פברואר, מארס — היו חדשי שקיעה וציפיה לקץ קיומנו. החיים מאבדים את טעמם. הטובים שבתוכנו מתים כמתוך רצון „להיפטר מכל זה", ויש המקנאים בהם על שהקדימו את הקץ המשחרר מכל סבל. ואף על פי כן לא מעטים נאבקים בשארית כוחותיהם ובמאמץ נפשי עליון למען יוכלו לזכות בהצלה, בשחרור, בחופש. שוב נשענים אנו על ראדיו לונדון המשדר ידיעות מעודדות שמבשרות גאולה מהירה. הצבא האדום רודף בשצף קצף את צבא היטלר — הנסוג במבוכה. הנה הגיעו לדנייפר. ברגש של אשליה מתוקה עוקבים אנו אחר קוי־סימון במפה כשבכל שעה ובכל רגע אורב המוות. נמצאו אפילו „בעלי חשבון" אשר חישבו ומצאו שאם יעלה בידינו להחזיק מעמד ולחיות עוד 17 עד 20 חדשים הרי שוב נהיה בני חורין. באותו זמן שוב הפיצו אנשי הגסטאפו שמועת־זדון, כי לפני 15 באפריל 1943 „בטוח בהחלט" שלא תהיה „אקציה" נוספת. כך רימו אותנו כבר פעם ופעמיים ושלוש, ואף־על־פי־כן יש בינינו תמימים המשתעשעים באשליה שמא הפעם אמת הדבר, שמא „חוזרים בהם" הנאצים מהשמדה כוללת של היהודים לנוכח מפלותיהם ויום הדין המצפה להם. לעומתם משתדלים מעטים באמצעים שונים ובדרכים שונות להימלט על נפשם ולעבור לצד הארי שבעיר. רובם נתפסים ויחידים מצליחים להגיע למטרה הנכספת הודות למספר לא־יהודים שעד הרגע האחרון הסתירו אצלם יהודים. מבין יחידי הסגולה שסיכנו חייהם למען חיי הזולת, שעם היותם „אריים" ראו גם ביהודים בני אדם שוים בין שוים הראויים להצלה כבני אדם, כיצורי אנוש, ברצוני להזכיר כאן לפחות את אלה ששמותיהם ומעשיהם האנושיים היו ידועים לי: אמיל לוז'ינסקי, עובד רכבת שיצא לפנסיה, הוא הציל אותי, את אשתי ואת בתי; הסמל הפולני בצבא פולין לשעבר באַק (שבא לז'ולקיב מוֹלין), שהציל את משפחותיהם של מיכאל מלמן ומונדק פאטרונטאש, את בריש שווארץ עם אשתו וילדיהם, ואת בעל בית־המרקחת ע. שטקל ואשתו — יחד 18 נפשות; את האשה סוקולובה שהצילה את הכט ואחותו שארלוטה וולף, את רופא־השיניים מאנדל ואת בלומנפלד — מסביבת ראווה־רוסקה.

לא יאומן כי יסופר: בין מצילי היהודים היה גם גרמני (פולקסדויטשה), מזכירו של מפקד הגסטפו בז'ולקיב שאת שמו לא ידעתי. עלי להזכיר כאן אדם זר (לא ז'ולקבאי) שהציל את בתו של זישא וואלדמאן. ראויים יחידים אלה כי שמותיהם ייזכרו ויירשמו בהדרת כבוד.

15 במארס 1943

ביום ההוא קיבל ה„יודנראט" (שמרבית חבריו מתו בעיקר ממחלת טיפוס ונשארו למעשה בפעולה הד"ר רובינפלד — אף הוא נחלש מאד לאחר החלמתו ממחלת הטיפוס; נתן אפפל; ד"ר לייב פיש, ואולי עוד שנים־שלושה) הוראה דחופה לאסוף את כל הגברים, עובדים וחסרי עבודה, בגיל עד 50, על מגרש הכדור־רגל „סוקול", כדי לארגנם כמחנה עבודה חדש וסדיר, ש„כל המועסק בו לא יהיה עוד צפוי להיתפס בזמן אקציה". ד"ר רובינפלד האמין לגסטאפו (בפעם האחרונה!) והורה למיליציה היהודית להביא את כל המבוקשים — ואם יהיה צורך אף להוציאם מהבתים — „לגלחם ולנקותם" כדי שיופיעו במגרש ה„סוקול" בצורה הרצויה למפקד הגיסטפו. הופיעו כ־600 איש כשהם מצפים בקוצר רוח להתארגנותם כמחנה עבודה מבלי לדעת כי המדובר במחנה השמדה. הרבה זמן לא ניתן להם להמתין. לפתע חדרה למגרש הג'נדארמריה הגרמנית המזוינת, כשהיא מלווה ע"י המיליציה האוקראינית הפרוגרמנית והקיפה כבשרשרת את כל הנאספים. לא היה עוד צורך להסביר למאות היהודים המוקפים מה מצפה להם, ביחוד משהגיע למקום האופטשטורמפירר וילהאוס, מפקד המחנה „יאנובסקה" שבלבוב, הזכור לשימצה ולדראון, מלווה צוות רוצחים. בהבעה של סיפוק על שהתחבולה הצליחה גם הפעם, פוקד וילהאוס להעלות את כל 600 היהודים על מכוניות־משא ולהעבירם ל„אי־שם". המיליציה היהודית נאלצה לקחת חלק, ב„שילוח" זה. רק במאמץ רב

עלה בידי הד"ר רובינפלד להציל מהגירוש כמה ישישים ותשושי כוח. „אקציה" זו כונתה: "הפוגרום היבש".

כשלמחרת היום היתה לי הזדמנות להיפגש עם יושב ראש ה„יודנראט" וקטרגתי קשות באזניו על הענותו המהירה והשלמה לביצוע „אקציה" זו, הודה האיש השבור והרצוץ בחולשתו, אך ניסה להצטדק בכך שלולא נאספו מאות היהודים במגרש ה„סוקול" היה וילהאוס אוסף אותם אחד־אחד בבתיהם, ובנוסף על כך היה לוקח להשמדה עוד מאות יהודים בני גילים אחרים. יש להודות כי בטענה זו היה משהו מן האמת המרה.

לאחר „אקציה" זו נשארו בגיטו ז'ולקיב כ־3500 איש, רובם המכריע זקנים, נשים וילדים שלא ידעו מתי יבוא תורם...

שוחחתי באותם הימים עם אנשי הגיטו ומפי כולם שמעתי דברי־יאוש שהסתכמו בשאלה אחת: מתי יבוא סופנו? חוסר ישע — בכל; יאוש בהכרת כל.

25 במארס 1943

יום חמישי; השעה 5.30 לפנות בוקר. הדי יריות מקימים אותנו ממיטותינו. למודי נסיון מר מהעבר ברורה לנו הפעם משמעות היריות הללו. בא הקץ! והרי עוד תמול־שלשום הבטיחו ההאופטשטורמפירר של ה־ס.ס. פאפה ומזכירו, ש„על כל פנים" עד ה־15 באפריל לא תחודש ה„אקציה". טיפשים שכמונו: עדיין אנו משלים את עצמנו בהבטחות־כזב כאלו; עדיין האמנו לנאצים שהבטחתם הבטחה היא... בחוץ קר מאד, כבחודש מארס. הרוח מילל והשמש מסתתרת. אנו ממהרים אל החלונות ורואים כי שוב נאספו יהודי הגיטו, רובם יחפים וחסרי בגד חם, כשהם נדחפים באכזריות לאורך הרחוב לבובסקה. בין הרצים אל גורלם המר יכולנו להבחין, בשורה הראשונה, בישיש עטור שערות השיבה, מאוריצי פרטיג עם אשתו, ובגלאסגאלים (חותני הד"ר ואקס מלבוב) כשהם פונים קדימה בדומיה ללא זעקות, כאילו ביקשו את קצם המהיר. כעבור זמן נודע לי שפרטיג נורה בדרך עוד לפני הגיעו ל„בורק", רק משום שצעדי הליכתו היו אטיים למדי. אנו מתרחקים מהר מהחלון כדי שאנשי הגיסטפו לא ירגישו בנו, כי הננו גרים בבית הלא־יהודי הראשון שמעבר לגיטו, שבעליו היה אוקראיני. נמלטנו על נפשנו והסתתרנו בעלית הגג כשהדי היריות גוברים והולכים ובאים כאילו מהבית הקרוב של מארלה צובל. אין זאת כי מחפשים שם את משפחתה ואולי כבר מצאוה. לפתע שומע אני בחצר ביתנו שאלה תקיפה בגרמנית: מי גר כאן? התשובה: אני! שאלה נוספת: מי אתה? תשובה נוספת: כאן בית מרקחת ארי! הצעדים מתרחקים ואנו נושמים לרווחה. עד מתי? המומים ואילמים הננו — צמודים איש לרעהו. מעֵבר לבית מגיעות אל אזנינו קריאות־מכאוב מזעזעות של בני אדם הנרדפים על צווארם כבהמות לשחיטה. אנו אוטמים את אזנינו ובוכים. כיצד לעמוד בכל אלה? כיצד להחזיק מעמד ולא לאבד את החושים? השמש שוקעת לאטה והחושך הגואל יורד על העיר. בחשכת הלילה הננו יורדים מעלית הגג לדירה ובעל הבית מבשר לנו בשורת איוב: „עליכם להמלט מכאן מיד כי למפקד המיליציה האוקראינית נודע שמצאתם כאן מחסה ומי יודע אם לא יבואו לקחתכם". השעה 8 בערב. אנו, אני, אשתי ובתנו מוסרים את נפשנו בידי הגורל ויוצאים לרחוב תוך נסיון להגיע בשבילי־צדדין לביתו של ה„ארי" אמיל לוז'ינסקי המתגורר ליד בית־הקברות היהודי. מחשש שמא ירגישו בנו, כקבוצה, הננו הולכים מפורדים כאילו איננו מכירים זה את זה בכיוון לרינעק־ לאורך רחוב באזיליאנסקה — ומגיעים בשלום למחוז חפצנו. הננו דופקים על הדלת ברפיון כדי שלא ישמעו השכנים, אך אין כל מענה. באין ברירה הננו מסתתרים בבית־כסא פתוח תוך תקווה שבלילה לא יבקרו בו. בקרבת המקום יורים האוקראינים ביהודים שנתגלו במחבואים שונים. למרות שכבר עבר זמן די רב מאז סעדנו אין אנו מרגישים שרעבים אנחנו, כי גם הקיבה שבתה מפעילות תקינה. רק הקור מציק לנו מאד. הגיעה השעה הנכספת ואיש־הצלתנו חזר — בערב — הביתה.

הסברנו לו את מצבנו. הוא הסכים לאכסן אותנו זמנית, אך שיחק לנו המזל ונשארנו שם, מוסתרים בעיקר במרתף, עד הסוף, כאשר שוחררנו ע"י הצבא האדום, לאחר 16 חדשים. השם לוז'ינסקי נישא בפינו בחרדת קודש כשמו של אחד מחסידי אומות העולם. הוא לא רק הסתיר אותנו בהקריבו את בטחונו האישי אך גם סבל הרבה בגללנו.

חיסול יהודי ז'ולקיב ב„בורק" שמעבר לבית־הקברות הקאתולי התנהל בערך כך: הקרבנות הובאו למקום במכוניות־משא והוכרחו להתפשט ולכרוע ברך בצוותא על סף חפירות (שהוכנו מראש) כשאנשי המיליציה האוקראינית, לרוב מבוסמים, יורים בהם ממכונות יריה.

הקרבנות נפלו לתוך הבורות, ומבלי שהרוצחים יבדקו אם בין הנקברים בצורה זו יש גם פצועים או הרוגים בלבד, כיסו את הבורות באדמת חמרה — וחסל. בחמשת הקברות ההמוניים האלה מצאו מנוחתם כ־3000 מיהודי ז׳ולקיב. ביום ההוא — 25 במארס 1943 — ,,חיסלו״ גם את אנשי ה,,יודנראט״ והמיליציה היהודית. ד״ר רובינ־פלד ועוזריו הובאו ל,,בורק״ ושם הודיעו להם כי יסעו ל,,מחנה יאנובסקי״ שבלבוב (אחדים אמנם הוגלו לשם). ה,,יושב ראש״ ד״ר רובינפלד עמד בתקיפות על דעתו שמקומו ,,כאן״ ושאין בכוונתו להיות מחוסל במקום אחר. אנשי הגסטאפו מילאו את רצונו והוציאוהו להורג בו במקום יחד עם שאר חברי ה,,יודנראט״. בין הנשלחים ללבוב היו מירה צימלס, קלארה אפפל ואיש המיליציה וולף. גורלם היה כגורל שאר יהודי ז׳ולקיב — השמדה. לאחר ,,אקציה״ זו נמשכו הרדיפות והרציחות של יחידים וקבוצות. אלה המעטים, שבדרך נס נשארו בחיים, יצרו מעין ריכוז לשרידים בשם ,,בלוק יהודי״ (בביתו של מר מנטש). כאן רוכזו כ־60 נשים וגברים, שנוצלו לעבודות שונות: ניקוי הרחובות, סידור המטלטלין שנשארו אחרי הנרצחים וכו׳. בקפדנות סקרו אנשי הגסטאפו והמיליציה האוקראינית את המרתפים שבבתים אשר העלו באש, שמא עדיין מסתתרים שם יהודים. מי שנמצא נורה במקום. כן חיפשו אחרי ,,אוצרות״. באחת הפעולות הללו גילו את מקום־הסתר של משפחת זאפט וכפי שנמסר ניפץ אז אבי המשפחה במוט ברזל את ראשו של אחד הגרמנים. לפי השמועה כאילו המית במו ידיו גם שתים מנכדותיו כדי שלא תפולנה בידי הגרמנים הסאדיסטים, אך קשה היה לברר את אמיתות השמועה הזאת. בין השאר גילו הרודפים כמה יהודים נוספים שהסתתרו בשער זווייז׳ינצקי. את ליינר הצעיר (בנו של ליינר הזגג) גילו בחורבות בית הכנסת ההרוס. הוא הובא למחנה יאנובסקי בלבוב ומשם הצליח להמלט ולהגיע לשורות הפארטיזנים הרוסיים שבהרי הקארפאטים. עם שחרורה של ז׳ולקיב חזר לשם בריא ושלם.

,,מפקד״ הבלוק היהודי היה ד״ר לייב פיש, שהצליח אחר כך להמלט (עם אחיו יוז׳יו) ולהסתתר אצל אכר מכר. מאנשי הבלוק היהודי אני זוכר את יוסף פוסט, בינה ראוכפלייש (אשת הנריק ציפר), ואת השען הצולע ברנר. גם הם הצליחו לברוח אך לא ניצלו מאחר שאחדים מהם נתפסו מיד, ואילו האחרים נרצחו ע״י אכרים אוקראינים. הבריחות התכופות הללו הקטינו בהדרגה את ממדי הבלוק היהודי. ב־10 ביולי 1943 חוסל הבלוק לחלוטין משהוצאו ממנו כ־40 יושביו האחרונים, הובלו ל,,בורק״ ונורו שם למוות. גם הם נקברו במקום. נחרתו בזכרוני שמותיהם של הנתפסים ע״י אנשי הגסטאפו בפרקי זמן שונים: מאנק אפפל בנו של נתן אפפל, שנתפס ב־20 באפריל ונורה בבית הקברות היהודי; בינַה רייכפלייש, עובדת בבית מרקחת, אחות אשתו של אפרים לנדאו. היא נמסרה לידי הרוצחים ע״י אכרים מסופושין ונורתה ב־15 ביולי בבית הקברות; ייגר הצעיר (בנו של הסנדלר). גם קצו בא בבית הקברות; ד״ר לייב פיש ואחיו יוז׳ו, שתחילה הצליחו למצוא — לאחר בריחתם — מקום מחסה אצל אכר, נאלצו כעבור זמן לחזור העירה וכאן נתפסו ונורו ב־5 באוקטובר 1943; ד״ר יעקב צ׳אצ׳קס ואשתו של ד״ר פיליפ צ׳אצ׳קס נתפסו בעיר בסוף נובמבר — עם שובם מיערות מוסטי. שניהם הוגלו ללבוב, שם עבד ד״ר צ׳אצ׳קס זמן די ממושך ב,,בריגאדת המוות״, אך אף הם נורו. סיגל, סוחר עצים, שנמסר לידי הרוצחים ע״י האשה קאנה גלוגובסקה, בעצם ליל חג המולד, היינו בליל ה־24 בדצמבר, כשהוא בא לביתה וביקש כזית אוכל. למחרת נורה למוות.

הרציחות בוצעו עד סוף 1943 בבית הקברות היהודי. בעת קבורתם של הקרבנות היהודיים נכחו לעתים גם לא־יהודים, בהם ,,אנשי החברה״ הפולנית ובכללם בחירי ה,,אינטליגנציה״, שבאו לראות כיצד מתחסלים בני דת משה. למען האמת עלי לציין שהיו אריים מסוג אחר לגמרי, אנושיים מאד ומשתתפים בתום לב בצערם, סבלם ואסונם של היהודים המושמדים על לא עוון בכפם, אך מספרם היה מועט, יחידים בלבד. הנה שתי דמויות כאלו: הכומר הפולני זמורה ואיש הכמורה אף הוא: ריש. במידה שבא לידי ביטוי רגש אמת של השתתפות בצער היהודים האומללים הרי בקע הדבר בעיקר מהחוגים האזרחיים של הפולנים. לעומתם היו פראי־אדם ,,אריים״ שבישרו בקול רם ובשער בת רבים: ,,אנו הפולנים שנאנו אמנם את היטלר אך חייבים אנו לו הערכה ותודה על חיסול היהדות הפולנית לעולמים, כי הרי לבדנו לא היינו מצליחים לפתור כך את הבעיה היהודית״. וידועים היו מקרים שפולנים, כביכול ידידי יהודים, קיבלו לשמירה ,,עד עבור זעם״ חפצי יהודים ואפילו עם שובם של הסובייטים לז׳ולקיב (לאחר מפלת

היטלר ונסיגת צבאו מז׳ולקיב) הם הכחישו שאי־פעם קיבלו מיהודים לשמירה חפצים כל שהם. בכמה מקרים היה הכרח בהתערבות הסובייטים כדי להכריחם להחזיר את הגזל, אך אז לא היה כבר כמעט למי להחזיר. אלפי אחינו עלו „בינתיים" על המוקד. ארורים יהיו פולנים ואוקראינים אלה וארור יהיה זכרם. מאידך גיסא, עלינו לזכור בהערצה את אלה שהיו הגונים ואנושיים עד תום, בהם המעטים שסיכנו את שלומם וחייהם להצלת יהודים מהשמדה. ברצוני להזכיר כאן מקרה שאירע באפריל 1943, בעת החגים הנוצריים. מסיבה בלתי ברורה פרצה דליקה ברחוב לבובסקה. הרוח החזקה הגבירה את הלהבות שאחזו בבתים לאורך הצד השמאלי של הרחוב, מבית הספר של הפליציאנקות. הנה עולים באש בית־הספר ובניני תעשית־השמן של פאטרונטאש ומלמן, והשרפה מתפשטת והולכת באחזה גם בבנין המגורים של מלמן, שם הסתתרו (כפי שכבר הזכרתי) 18 נפשות יהודיות של משפחות מלמן, פאטרונטאש, שווארץ ושטקל (זה האחרון בעל בית־מרקחת מלבוב). הסכנה היתה גדולה אך הודות למעשהו האנושי הנשגב של "הפולקסדויטשה" בק, ושכנים מספר, כובתה האש וניצלו אנשים חיים וספר־תורה אשר נשמר שם. רק בתו של בריש שווארץ (בת 15) לא יכלה לעמוד במבחן מחנק העשן הסמיך, יצאה מהדירה החוצה, ונתפסה. למרות העינויים לא גילתה את עובדת הימצאם של היהודים המוסתרים בבנין אך היא עצמה הוצאה להורג. פלא פלאים: היה זה גרמני שהציל יהודים ובסכנה גדולה מאד.

שנת 1944

עוברים וחולפים ימים, שבועות וחדשים. אנו מסתתרים ממושכות במעמקי בורות ללא שביב של אור וכמעט ללא אויר. תקווה קלושה אופפת אותנו: הגרמנים מוכים בכל החזיתות, אך מי נביא וידע אם נגיע לרגע ההצלה, שכן בעקבות מפלותיהם ובהשפעת תבוסתם הצבאית נוקמים הגרמנים את נקמתם בשארית היהדות המושמדת, ואילו עוזריהם האוקראינים מרחיבים את מעשי ההשמדה וההרס שלהם גם על הפולנים, ואלה מתחילים לטעום את טעם הנרדפים. הם בורחים בהמון מערבה ברכבות הגרמנים הנסוגים.

ב־12 באפריל הגיעה לאזנינו השמועה כי ברחוב ז׳ילונה ליד בית־הקברות הקאתולי נתגלו בביתה של אשה אוקראינית בני משפחת השען (הצולע) ברנר, אם בגלל אי־זהירות ואם בגלל מסירה. הברנרים (פרט לבתם — אחת משתי הבנות — שנמסרה לפני ה„אקציה" לידי בתו של השוטר לשעבר, גולדצוויג־שיפוואקובה) הוגלו ללבוב יחד עם האשה האוקראינית, שחזרה כעבור שבועיים לז׳ולקיב, אך בלי בני משפחת ברנר, שעקבותיהם נעלמו.

הרוסים מתקדמים במהירות בזק וכובשים את טארנופול, זבארז׳, ברודי, צ׳ורטקוב, סטאניסלאבוב וערים אחרות. 1 במאי 1944: לבוב מופצצת בזעם ע"י טייסים סוביטיים. ביתנו אחוז זעזועים מהדף האוויר של ההפצצות המבוצעות בסביבת העיר, ואף כי אין בטחון שהבנין יעמוד בלחץ אדיר זה, הרי אנו מלאי גיל ותקווה. הגרמנים אחוזי בהלה ואנדרלמוסיה. החזית מרוחקת מאתנו 70 קילומטר בלבד. עוד יום, עוד יומיים, החזית קרובה אך ההצלה עדיין רחוקה.

הנה יורדת עלינו בשורה איומה: בתחום ה„באטיארובקה" שמעבר לבית־הקברות הקאתולי גילו הגרמנים ב־13 ביוני את אֶדק ליכטנברג ואת חברו. שניהם טענו כי באו מהיערות, הוגלו ללבוב ומשם נמלטו ונשארו בחיים. ב־6 ביולי הובאו לז׳ולקיב אורלנדר הצעיר ואשתו שנתפסו בוויונזובה. מכאן הוגלו ללבוב ושם חוסלו אחרוני הקרבנות היהודיים של ז׳ולקיב.

הזמן לוחץ יותר ויותר על הגרמנים המבוהלים, הם מייעצים למקורביהם להמלט מערבה „כי הרי הבולשביקים ישמידוכם". אין התגוננות אנטי־אוירית פעילה למרות שהאויריה הסוביטית מפציצה בלא הרף את לבוב וישובי הסביבה. השלטונות הנאציים ואנשי המיליציה האוקראינית עוזבים בהדרגה את העיר ז׳ולקיב כשהרוסים כובשים עיר אחר עיר ומתקרבים גם אלינו. הנה מוסרים לנו שקו הרכבת לבוב־ז׳ולקיב־ראווה רוסקה כבר נותק ע"י הסובייטים. במקום פחד המות מתגנבת ללבותינו התקווה, וגם אם נגזר עלינו ליהרג בעקבות מלחמת השחרור — מוטב ככה מאשר מות אכזרי מידי הגרמנים. ובכל זאת הננו כה רוצים לחיות, להשאר בחיים ולזכות בדרור אחר תקופה כה ארוכה של עינויי גוף ונפש.

ב־22 ביולי נכנסת גם ז׳ולקיב למעגל החזית. הגרמנים נסוגים מהר מאד. היריות התכופות פוגעות במקומות שונים בעיר וביתנו נוטה להתמוטטות. ליד מקום המחבוא שלנו נופל פגז בעוצמה רבה. תמונות נופלות מהקיר; הארון מתפורר, נפגע בנין הדפוס הבאזיליאני. לאזנינו

מגיעים כבר הדי יריות של נשק קל. בקרבתנו פורצת שריפה המתפשטת לאורך הצד השמאלי של רחוב ז'ולקבסקה, מרחוב רייך עד בית־המרקחת האחוז להבות.

בשבת מגיעה ידיעה כי הצבא הסובייטי נמצא כבר בפרברי העיר, אך, לתמהוננו, משתתקים הקרבות למחרת היום, היינו ביום א' לשבוע. לאשרנו, היה זה השקט־המשחרר. מר לוז'ינסקי היקר מצילנו, מביא לנו בשעות אחר הצהרים את בשורת הסובייטים, שלה ציפינו זמן כה רב: אתם משוחררים, חפשים. הסובייטים נמצאים כבר בבנין הסמוך וקצין סובייטי מיעץ שלא לצאת עדיין מהבתים מחשש פגיעות. כולנו פורצים בבכי, מתנשקים ומתחבקים, האמנם נכון הדבר או זה רק חלום? — אנו יוצאים בשעות הערב לרחוב בלא מורא ופחד לאחר 16 חדשי כלא ומחשך. איש אינו פוגע בנו. הבנה וחיוכים במקום שנאה והשמדה. עד שעה מאוחרת הננו מעלים זכרונות ונרדמים — נגאלים. למחרת אנו יוצאים „לראות את עירנו". רגלינו כבדות מלכת, איננ רגילות עוד לכך, כואבות... אנו מסיירים בעיר שהיא כה ידועה לנו. הנה הרחובות פייקארסקה, רייך, סובייס־קה, לבובסקה — בכל מקום הריסות. חורבן גדול אחד, איננו רואים בדרכנו אף יהודי אחד, האמנם נותרנו בחיים אנו לבדנו?

פה ושם נתקלים אנו בתושבי העיר הלא־יהודים המסתכלים בנו בתמהון ובסקרנות כאילו שאלו אותנו: האם נשארתם בכל זאת בחיים? אני בא לבית המרקחת שמשם נמלטתי אל מקום המחסה האחרון שלנו. שוד ושבר בכל! זה כבר לא איכפת לי. העיקר: היכן לחפש ולמצוא את שארית אחינו בני ישראל? והנה ראה פלא: אנו פוגשים את שטקל ואשתו ומפיו נודע לנו דבר ההצלחה של קבוצת המסתתרים בבית הפולקס־דויטשה בק (18 נפשות!). אחר כך נפגשנו עם פרופ' פונדיק ומפיו שמענו על 5 הניצולים במקום הסתר סוקולוב ועל בתו של ואלדמן שניצלה. יחד אנו 26 יהודים ניצולים. ב"ה יש מנין... הננו ממהרים שוב אל מצילנו מר לוז'ינסקי ובדרך פוגשים מכרים „אריים" המבטאים כלפי חוץ שמחה רבה על הצלתנו ויש ביניהם המתנשקים אתנו. היה בכך הרבה אמת והרבה שקר. עוד באותו היום הננו נפרדים בלבביות (עד דמעות) ועוברים מחדש ל... דירתנו הישנה כדי לחדש את ימינו כקדם.

למחרת מופיעים ניצולים נוספים מבני עמנו בז'ולקיב: בנו של הוכנר ושתי בנות ריימן (שהסתתרו בכפר אצל איכרים), אדק ליכטנברג (ברח מהמחנה), מישקו אהרנ־וורט עם אחותו, גב' אסטמן (וואסנר) עם בת אחיה, הנהג לרנר וליינר הצעיר. כן הופיעו כמה יהודים שלא מבני ז'ולקיב. שתי יהודיות מז'ולקיב, שהסתתרו במשך כל הזמן אצל איכרים אוקראינים, הנערה וואסנר וגב' רגינה אורלנדר, שהמירו מיד עם השחרור את דתן היהודית בדת הקאתולית־יוונית, שהיא דת של האוק־ראינים. גב' אורלנדר נפלה זמן־מה אחר־כך מידי הכנופיה האוקראינית הפאשיסטית הבלתי ליגלית (שכונ־תה בתואר: כת הבנדרובצים). בתו הבכירה של השעז ברנר שהסתתרה אצל גב' שפיוואק (בתו של גולדנ־צווייג) גם כן המירה את דתה ונשארה בז'ולקיב. באביב הגיעו לז'ולקיב אלמנת הד"ר ואקס ובתה גב' אנטונינה שטריך עם בתה באשה, כן חזרו ד"ר האניק ואקס ואשתו.

מברית המועצות חזרו שני האחים מייסטר, אברהם פלאפלר, פרובלר, אינגבר הצעיר, ד"ר פ' ראוכפלייש, שטריקר (בעלה של השלוסרית אדומת השער), משפחת גרוס (גיסו של ע. ליכטר), אדמונד ויטמן (בנו של נתן), המרלינג, גב' רייצפלד הקשישה עם בנה, העגלון ברגר (המכונה מאזור) וכמה ז'ולקיבאים נוספים.

לפי האומדן הסופי ניצלו 80 בני ז'ולקיב, בכללם אלה שנמלטו לברית המועצות. זוהי השארית. מה איום ומחריד סיכום זה!

מכתבים מן הגיטו*

1. מכתב ממילק ולונק וולף — 4.6.1943

מ״מחנה יאנובסקי״ (בלבוב)

יקירתי,

אחרי המאורעות האיומים, נשארנו לפי־שעה בחיים. לא אתאר לך את הפרטים. גב׳ קריסיה היתה כאן ביום ה׳, ובוודאי הכל ידוע לה. אני מבקש מאד לשלוח לנו ע״י המוכ״ז מעט כסף ומזון. המוכ״ז מתראה עם לונק בכל יום ואפשר לשלוח בידה. השתדלי להיות אצל גב׳ גריזנו ולמסור לה הכל. אני ולונק רעבים כבר כ־10 ימים, ואין כל עזרה. אין אנו יודעים כמה זמן נתנוון עוד כאן, אל תתנו לנו, איפוא, לגווע ברעב. אנו חיים בגיהנום גרוע משל דנטה. נראה שלא צריך להוסיף ולכתוב עוד. אנו מתחננים לפניכם להושיט עזרה מיד.

דרישת שלום לבבית

מילק, לונק.

נ.ב. אמרו שלום ליאסה שינר ובקשו ממנה דבר בשבילנו.

2. מכתבו של בנציון וולף, מז׳ולקיב

אל גיסו פדר־אורדנר, ב״מחנה יאנובסקי״ (לבוב) צריף מס׳ 4

המבצע היה ביום ג׳, ב־10 בבוקר. הרעב כה מציק לי, שגם בלילה לא אוכל לישון. איני מאחל גם לשונא להגיע לבית־החולים, מפני שבמשך 14 יום היה גווע ברעב.

אנא, אל תתן לי לגווע ברעב ושלח לי דברי מאכל. כל הנמצאים באולם מקבלים דברי־מזון בכל יום, ורק אלי לא בא דבר.

אני מקווה, שגם להבא לא תשכחני, כשם שהרבית לעשות טוב למעני.

יגמול לך אלהים.

אני שולח דברי שלום ונשיקות לך למילק וללונק.

בנציון

3. מכתב של מילק וולף מז׳ולקיב

נשלח מ״מחנה יאנובסקי״ (לבוב)

יקירתי,

מכתביך, הראשון והשני, והחבילות הביאו לנו שמחה רבה. תארי לעצמך מה עבר עלינו, ולא אאריך דברים על ענינים הידועים לך. (Ad rem!) העיקר, אנו חיים, באשר ידוע לך, יחד עם אבא, שניכר בו שנוי לרע, עם בנציון הנמצא בבית־חולים אחרי הנתוח בידו, ויתר המשפחה. אני ולונק — יש לנו מקומות לא־רעים, עובדים במוסד, ואני משתכר 100, 200 ואפילו 400 זהובים ליום. תודה לאל, שלא נדע חיי מחנה. אלהים תומך דרכנו.

בבוקר ב־3 וחצי עלינו לקום, ב־4 וחצי — להתייצב במקום המיסדר, ב־5 ו־45 רגעים — לצאת מן המחנה לעבוד כל היום עבודה קשה ובמזון גרוע, בערב ב־7 אנו חוזרים, ועד 9 — רחצה וכ׳ ושינה. אנו יכולים לקנות תוספת. 300 הזהובים שלך ו־1000 הזהובים של גריזנו קבלנו והם אצלנו. נחוצים לנו גרביים, שומן וסוכר במדת האפשר.

לנו אל תדאגי, חשבי רק על עצמך. לצערי, אין לי יותר זמן לכתוב, וכה רציתי להוסיף עוד. עלי ללכת אל הרופא, מפני שפצעים לי בצואר וצפורן נשרה לי. חזקי ואמצי. על השאר יכתוב לונק בפרטות, הוא מכין מכתב מלא.

(דברי אחיו הצעיר של לונק)

כידוע לך כבר, אני עובד בסדנאות־הרכבת, בתור בעל־מקצוע, אני יוצא מן הגיהנום לכל היום, וחוזר בערב. השומן היה מצויין, והתענגתי עליו.

* תורגם מפולנית.

zuchne
już do szpitala
pieszo bez skutku
recepty nie ma żadnej
[illegible] parkowy, a za nas
[illegible] zapłacić 85 zł. Spodziewam
[illegible] że dzień kiedy
[illegible] do wrócenia do szpi-
tala za mnie. Operacja u której
rano o 10. głód mnie tak dokucza
że nawet w nocy spać nie
mogę. Nie życzę wrogowi dostać się
do szpitala, bo za 14 dni [illegible]
[illegible]. Proszę nie dać mi zgi-
nąć z głodu i przysłać mi coś
do zjedzenia bo inni mają
dostają codziennie pomoc tylko
ja nie. Spodziewam się że tyle dobrego
zrobiłeś dla mnie do tej pory że
nadal o mnie nie zapomnisz.
Bóg ci wynagrodzi. Pozdrowienia
[illegible] Mietka i Lonka
Beniek

מכתב בפולנית (מס׳ 2) מ״מחנה יאנובסקי״ בלבוב

חיינו כאן במחנה, הם ללא תכלית, לולא את, מזמן היינו גומרים את החיים; אולם, כדבריך, משפחתנו צריכה נוקם, ועלינו המלאכה הזאת.

אני מרגיש עצמי טוב, הרעב עוד לא פגע בי. לפי־שעה לא נחוץ לי דבר, כמובן, מלבד אשר הבטיחה לנו הגב׳ הצעירה כל שבוע. מה אתך ? מה עם משה מיטלמן ? למה אינך שולחת אות־חיים ממך. שלום לדורק, רוז׳ה, ולכלם.

נשיקות, ושלום לך
לונק

4. מכתב של מילק וולף, מז'ולקיב
מ"מחנה יאנובסקי" (לבוב)

אחותי היחידה והאהובה מכל,

על מכתבך בכינו, אני ולונק. משמחת אותנו המחשבה, שבעל־הבית דואג לך וכי תשארי בחיים.

גדול אסוננו, אך לא יחידים אנו.

שנצ'ה יקרה, לבי מתפוצץ מכאב לרעיון שלא אוכל לראות את אחותי היחידה שנשארה לי.

הוי, הקרבנות האלו: אמא, ברוזיה, יאנק והילד, והשאר.

ואשר לנו — כתב לך לונק. זה יומיים שהורע לי, קיבלתי פצעים בצואר. אל תשלחי לנו כלום, השאירי את הדברים לעצמך. כאשר לא אוכל אני לדאוג לך, קשה עלי שאת תהיי הדואגת לנו. „ויברח" אוכל בכל יום לעשות, אך אני מחכה עד אשר יירגע אצלכם.

פגשתי את לוסקה ווגנר וכבר התקשרתי אתה. אני מקווה לעזרה הגונה, ועל פרטי־פרטים לא אוכל לכתוב, מפני שידי כואבת. אני מקווה שנתראה.

כתבתי:

Volksdeutsche Mittelstelle, ul. Korkowa 23a

שלום ונשיקות בכל לב

מילק

חשבי רק על עצמך.

5. מכתבו של לונק וולף, מז'ולקיב
נשלח מן ה"מחנה יאנובסקי" (לבוב)

יום א, 11 במאי 1943

יקירתי,

את מכתבך והכסף קבלתי היום. לא תוכלי לתאר לעצמך את שמחתנו, שהרי עד היום לא קיבלנו ממך כל ידיעה. לצערנו, גורל כל היהודים לא פסח גם עלינו. בערבים אנו יושבים ומבכים את גורלנו. אולם באחת אנו מתחזקים, שלפחות את נשארת. מילק עובד ב"פולקס־דייטשע מיטלשטעלע" ברחוב ליסטופה, וטוב לו שם מאד, ואני עובד בתור מקציע בסדנאות־הרכבת, בחומו של אולם המכונות וטוב לי כאן. אשתו של שטיכנברג מוסיפה לבוא, שהרי הוא עובד עם מילק, והיא הביאה לנו שלשום מגב' גריזנו 1000 זהובים, כתונת, מגבת, תחתונים וסבון. מלבד זה לא נחוץ לנו דבר, כסף אל תשלחי לנו, שהרי הוא דרוש לעצמך, וכאשר יחסר לנו נכתוב לך.

על „פליטה" אנו יכולים להשתדל בכל יום, אבל אל מי ? האפשרי הדבר — אליך ?

הגיהנום אינו כה נורא, כאשר את מתארת לעצמך, אנו אוכלים ושותים כל מיני מטעמים, (שוקולד). מילק נראה טוב מאד. בנציון — בבית־החולים. אבא נפרד ממנו. כאן כל אדם חי לעצמו. אותי ניתן לפגוש בכל בוקר ברחוב אידזיקובסקי פנת ינובסקי, בשעה 6.20 עד 6.40, על הגשר, וגם בערב בשעה זו. פרידק יושב בגיטו. השתדלי להשיג דברים מגב' רודניק ואוליך, לעצמך. השעון המרובע של מילק נמצא בתנור למעלה מכוסה באפר, קחי אותו אליך. הודיעי לי את הכתובת שאוכל לכתוב אליך. האם משה מיטלמן בז'ולקיב ? אלקו ושמואל אצלנו. אני מכרתי את המוקיים ואת כותנתי, אך זה לא חשוב. אני כותב את המכתב בסדנא, ולפיכך הוא מלוכלך. אל־נא תמכור גב' גריזנו לפי־שעה דבר. הייתי בשבוע שעבר בגיטו ופגשתי את סלקו בורר. הוא נתן לי 100 זהובים בשבילי ועוד 100 בשביל בנציון. לבנציון אין כאן פרוטה, אך אנו עוזרים לו. נמצאות כאן כ־70 נשים מז'ולקיב, ביניהן — טולדה ואמה, סבקה שומן ועוד. אני כותב בערבוביה, כאשר יעלה במחשבתי. למילק יש מקום עבודה טוב מאד.

נ.ב. בביתנו חיפשו כל אנשי הגיסטפו מ־6 בבוקר עד 12 בצהרים. הפכו את הכל, ואנשי המיליציה היהודית מלבוב גילו אותנו ויחד אתנו נפלה בפח הינדה דגן.

לונק

I

Niedziela 11/IV 1943

Moja Kochana

List Twój wraz z [illegible] dwiema mi otrzymałem. Nie masz pojęcia jak on mnie ucieszył, gdyż dotychczas nie mieliśmy od Ciebie żadnej wiadomości. Niestety los wszystkich Żydów nie ominął nas także. Siedzimy wieczorami i opłakujemy nasz los, ale jedno nas krzepi że [illegible] przynajmniej Ty zostałaś. Milek pracuje na „Volksdeutsche Mittelstelle" na ul. Listopada jest mu tam b. dobrze, a ja pracuję jako tokarz w warsztatach kolejowych w opalonej hali maszynowej i jest mi tu dobrze! Sternberga żona przyjeżdża ciągle gdyż on pracuje z Milkiem i przywiozła nam przedwczoraj od Grzesiowej nam 1000 zł koszulę, ręcznik, kalesony i mydło. Co zatym na nie potrzebujemy forsę nie przysyłaj gdyż sama potrzebujesz, a jak nam zabraknie to Ci napiszemy. Optetę możemy się postarać codziennie ale do kogo? Czy jest możliwe u Ciebie. Piekło nie jest takie straszne jak Ty sobie wyobrażasz. My jemy i pijemy najdroższe rzeczy (czekoladę) (Milek b. dobrze wygląda) Benjon jest w szpitalu. Czy odłączył się od nas tu każdy żyje dla siebie

מכתב בפולנית (מס' 5) מ"מחנה יאנובסקי" בלבוב

Mnie można codziennie spotkać rano na ulicy
Idzikowskich boczna Janowskiej między godz. [redacted] 6²⁰/6⁴⁰
i wieczorem o tej samej porze Frydek siedzi
w gecie Postaraj się ściągnąć rzeczy od Rudnyckiej
i Olechowej do siebie Milka zegarek kwadratowy
jest na górze w piecu kaflowym przysypany
popiołem, postaraj się w jakikolwiek sposób
~~ściągnąć do siebie~~. Napisz na jaki adres
można napisać do Ciebie. Czy Moszku Matelny
jest w Żółkwi Elka ze Szmulem jest z nami.
Ja sprzedałam moje szpilki i bluzkę ale to
nie ważne. List ten piszę w warsztacie dlatego
od Pani Sandry. Niech na razie Szyrmerowa
nic nie sprzedaje. Byłem zeszłego tygodnia
w gecie spotkałem Salka Borera więc on dał
mi 100 zł dla mnie i dla Benzjona 100 zł.
Aby mógł ciężki majątek o zabrał Frydka żego raz
sygnet i 20 twardych, i mówi że mu zabrali
~~ale~~ on również Benzjona dolary i nie chce
mu oddać „Benzjon jest tu bez grosza, ale mu pomagamy
Jest tu około 70 kobiet między innymi jest Tylda,
z mamą Salka Szumow i t.d. Piszę chaotycznie gdyż
co mnie wpada na myśl piszę. Milek ma b. dobrą
placówkę przyjmuje kocyki dziennie w. Ja sprzedaję za 80 zł
w naszym domu mieszkali wszyscy jest około 6 osób do 12
w jednym domu rozkradali wszystko i z gdzieś
ze Lwowa odkryte w ... a na ...

מכתב בפולנית (מס' 5) (המשך) מ"מחנה יאנובסקי" בלבוב

6. מכתבו של מילק וולף, מז'ולקיב
מ"מחנה — יאנובסקי" (לבוב)

שבת

יקירתי,

קיבלתי הכל בסדר גמור, ואני מודה לך. זה הגיע בזמן הנכון. אני מבקש סליחה שגרמתי לכם אי־נעימות כזו, יותר לא אשלח עוד שום אדם.

המחנה מתחסל, כל יום שורפים 200 עד 300 איש. שעות חיינו ספורות. אשתדל להתאים עצמי לפי הוראו־תיכם, וזה יהיה היום או מחר.

לונק ישאר, כפי הנראה, בקסרקטין ויהיה בטוח יחסית, וגם זאת זמנית. אני כבר הייתי בדרך, אך החזירוני, ובמקרה התחמקתי, לאושרי, ממוות בטוח. אביו של פיליפ אלקו, שמואל ומאיר, מישק אסטמן ועוד כ־600 מאנשי ז'ולקיב כבר אינם.

מרודסקה קבלתי לחם ושומן, ואתמול — 3 ק"ג שעו־רית ו־3 ק"ג תירס. גב' גריזנו צריכה להביא לי היום כסף, איני יודע כמה. לדבר עם יאנק לא אוכל, יש מסירות. היא מאד נועזה ואמיצה, וכבר קשרה היכרות עם אוסקר. אני כותב בעמידה בשעת העבודה, לפיכך כה גרוע.

כאשר אעבור בהזדמנות אמסור מכתב אצל גב' גריזנו, גם בשבילכם. מה אצלך, איך את מרגישה ?

חזקי ואמצי בכל כוח, למען תשארי בחיים ותנקמי את עלבוננו. כסף אל תוסיפי לשלוח, מלבד אולי בשביל לונק. הוא יכנס לקסרקטין בינואר, ואפשר יהיה להשיג הזדמנות ע"י אחד מפועלי־הרכבת, מזורק. הוא אדם נאמן ובידו אפשר לשלוח הכל.

בעד חלק מהכסף שקיבלתי, קניתי נעליים ללונק, ומכנסיים לעצמי.

חזק —
מילק

* *
*

7. מכתבה של גניה ליינר אל אחיה מונדק

(המכתב נשלח בימים האחרונים לפני השמדתם של יהודי ז'ולקיב, כנראה, באפריל 1943, אל אחיה מונדק ליינר, שנלקח אל הצבא האדום. בהיותה בטוחה שהוא נשאר בחיים, השאירה את מכתבה בידי העוזרת של המורה טייכמן. בעבר עבדה אותה עוזרת גם אצל משפחת ליינר לאחר השחרור מסרה את המכתב לאחים מונדק וזיגי ליינר, שחזרו והיו בז'ולקיב).

מונדק היקר,

לא היה בדעתי להשאיר לך מכתב זה, אך אמא אינה נותנת לי מנוח, ודורשת שאכתוב כמה שורות. אני יודעת שזה יעורר בך כאב־יתר, מפני שמצבנו כה איום, ובשמעך זאת לא דמעה אחת תזיל עלינו. אז, בשעה שנפרדנו לא פיללתי שיבוא עלינו כדבר הזה, ובמקום לקבל פניך בברכה, נאמר לך שלום לצמיתות. המצב הוא ללא־מוצא, כלנו נדונים למוות (היהודים, כמובן), אלא שלא ידוע לנו אימתי פסק־דין המוות יוצא לפועל, והוא צפוי בכל שעה ובכל רגע. הרדיפה נמשכת ללא הפסק, ובקצב ובכח אנו נדחפים אלי קבר, ויש אשר גם בעודנו בחיים, פשוטו כמשמעו. היש לך מושג מה נורא הדבר, לחיות ולדעת שבכל רגע אני וכל יקירי צפויים לכך ? ואנו כה רוצים עוד לחיות — ואותך לראות. לא מזמן קבלנו דרישת־שלום ממך, וכה שמחנו ! בודאי יקשה לך לתאר לעצמך, שלא יכולנו למצוא לנו עצה באיזו דרך שהיא, אולם, לצערנו, לא מצאנו דרך ! לעזור יכלו רק ידידים, לא־יהודים, וכידוע לך הכל עזבונו בעת צרה, והכל נשאר אדיש. אכן, אם אלוהים עזבנו, מה נאמר ומה נדבר על ידידים, שבעוזרם היו מסתכנים בעצמם. הוא הדבר, אין להשלות את נפשנו, ולחכות לתור שיבוא עלינו, למוות שיגאלנו מעינויים מוסריים אלו, להיות בכל יום עדי־ראיה לטר־גדיה המונית, לראות ילדים מנותקים מזרועות הורים, המתרוצצים ברחובות ללא קורת־גג לראשם ; ערומים ויחפים ומזי־רעב, שראו אב ואם נרצחים לעיניהם, או הורים שאינם יודעים היכן הם ילדיהם שנעלמו, מיואשים ומטורפים מדאגה ; את הרכבות המובילות אלפי יהודים למקום מנוחת עולמים, ואת המעטים הקופצים מן הקרונות למען הציל את נפשם והם נורים למוות בו במקום — כל זה מעלה בנו טירוף־דעת ואנו מתחילים להרהר אם מחנו פועל כתיקנו ואם דעתנו צלולה בכלל, ואפילו החסונים שבינינו מתמוטטים ברוחם.

כידוע לך, אבינו היה אדם בעל־מרץ ותנופה, אופטי־מיסטן שראה את כל העולם במשקפיים ורודים, וכעת לא נשאר דבר מכל התכונות האלו, הוא נעשה כה מרושל ונחשל ברצונו, ואבד לו כל חפץ בחיים, והוא נושא את נפשו למות : אולם, הוא צריך, המסכן, לעבוד קשה,

מפני שהיוקר מאמיר, ולעתים לא נאכל לשובע. אכן, אין אנו יוצאים מן הכלל, על כולנו עברה הכוס. ואמא — טענות לה לאלוהים, שאינו עושה נס, ותמיד היא קובלת עליו, שהוא כה מפליא ביסורים, ובוכה עליך שמא לא תזכה לראותך עוד, והיא בוכה על זוניה ורוצה לדעת מה יעלה לו? וכך הכל חוזר חלילה. וגם זוניה סובל נוראות, הוא נרגז מאד אך הוא דומם כאבן, גאה מלהתלונן לשוא, ואף מטבעו הוא מכונס בעצמו. הוא כה יפה וטוב; לו ראית כיצד הוא עובד וכל פרוטה של שכר־עבודתו הוא מוסר לאמא, ולבי נקרע ונשבר מצער בהביטי בו, כה צעיר, מוכשר וטוב־לב, והכל צריך ללכת לטמיון, עד שאני מתפלאה על עצמי, שלבי אינו מתפוצץ מצער. ואנכי, שעצבי הם רופפים מאד, כעת אני מבליגה יותר מכלם, מחוסנת יותר בפני סבל, שהרי הרבה כבר סבלתי בחיי, ואין המוות כה מפחיד אותי. כביכול, כל אבן תזעק וכל עשב ידובב, אך די בכל זה. חשוב מכל הוא הדבר שאני אומר לך — שאם נמות, והדבר נראה כבלתי נמנע — הייתי רוצה שאתה לפחות תקח את הכל, שעמל שנים כה רבות לא ילך לאיבוד, ואני משאירה לך את כל תעודות הרישום והנישואין של הורינו, שאולי יהיו לך לתועלת, וגם רשימת חפצים שונים שאני מפקידה אצל מכירים, וגם את בגדיך שבודאי יהיו נחוצים לך. ואם יעזור אלהים, כאשר אני מתחננת לפניו, אודיעך בפרטות על מי אטיל משימה זו.

מלבד זאת, אין לי מה להוסיף עוד, אני נפרדת ממך בצער רב ובכאב לבי, ואני מאחלת לך שהגורל יטה לך חסד וסבלנו יגאל אותך מכל רע ואם חס־ושלום לא תמצאנו, אל תאמר נואש, תבליג ותתאמץ לחיות בשלוה. אני מייעצת לך למכור את הכל ולצאת למרחקים מן המקום הארור הזה.

היה שלום ואל תוסיף לדאוג, שהרי הזמן מרפא כל פצעי־לב וגם מכאבך יגרע במרוצת השנים

וברכה לבבית לך

גניה

* *
*

8. מכתב אל ברנרד פכמן, במחנה־שבויים בגרמניה מאחיו בז'ולקיב

תאריך: 19.12.42, ז'ולקיב, גליציה
(חותמת בקורת של סטאלאג III C 80)
בקורת של אופלאג VII A, 6
אל שבוי־המלחמה פכמן ברנארד, שבוי מס' 70762
מ. — מחנה ראשי KDE 9432 VII, A, גרמניה
17.12.42

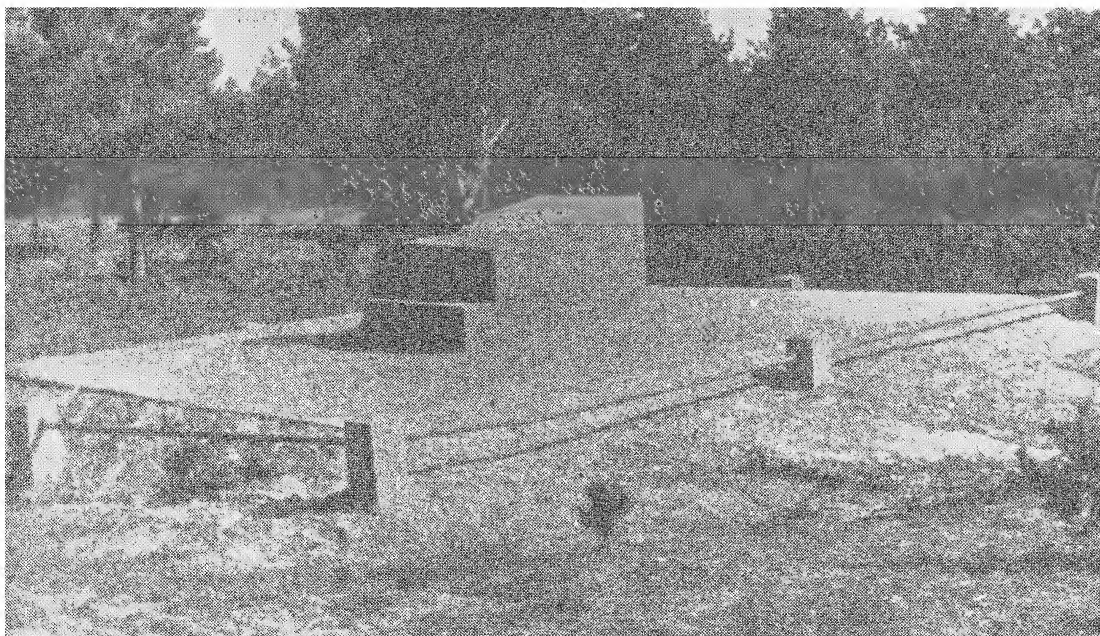
מעטפת מכתב מז'ולקיב, נשלח באשורה של הגיסטפו (1942)

אחי היקר והאהוב,

אני כותב לך לבדי, כאשר תראה, ולא אוכל להסתיר ממך את דבר האסון הגדול שלא פסח עלינו, בהילקח מאתנו אמנו היקרה ואחותנו גולדה, ואכתוב לך איך קרה הדבר.

והנה, לפני 4 שבועות פקדה אותנו רוח־סערה נוראה ועקרה מאתנו אלפי אנשים, ורק מעטים נשארו לפליטה. בדרך נס נשארתי בחיים, אך מה לי בהם ? אחי היקר, גדול כאבנו מאד, ודמעות עיני אזלו, ולבי נשבר על אשר לכך הגעתי, נשארתי לבדי מכל משפחתנו. ובכן, אחי, השמר לך ואל תשלה את נפשך להאמין לשוא, למען תוכל אתה לחכות לזמנים טובים יותר, כי אני לא אגיע לכך. אנו מחכים בכל יום שיתרחש עוד אסון, ואז לא אמלט עוד ממנו, מפני שמתהלכת שמועה שהפעם אף אחד לא יישאר. ונוספתי גם אני אל אמא היקרה, אל גולדה ואנשל, ונהיה יחדיו...

אחי היקר, אנא מהר להשיב לי מיד, אולי אקבל עוד מכתב אחד ממך, ואראה שקיבלת ממני את מכתבי זה. עד היום לא פעל הדואר למעננו, רק היום קיבלתי מכתבך מתאריך 8.XI.1942.

קבר־אחים של אחרוני יהודי ז׳ולקיב בחורשת ה״בורק״

ד״ר מרים הלר

אקציה „יודנפ־יי״

למחרת יום ה„אקציה״ בה חוסלו ה„יודנראט״ והמשטרה היהודית, התקיים עוד מבצע, האחרון, הוא „מבצע־יודנפריי״. הגיטו השתרע אז על שטח של כמה רחובות, אני ומשפחתי התגוררנו בבית הקיצוני של הגיטו, בית טאפט, שבו פורקו באחד הקירות מספר לבנים ודרך פתח צר זה, כשהידים צמודות לגוף, טיפסנו אל עלית הגג. תוך רגעים מועטים, אחרי שהתחילה ה„אקציה״, נתגלה מחבואנו.

בא רגע נורא, כאשר נתגלה מחבואנו, והיה צורך לזחול חזרה באותה הדרך, כאשר בפתח עמדו גרמנים מזויינים בנשק מכוון לראשי היוצאים מן המחתרת. כא־שר הוציאונו מן המחבוא, הועמדנו בתור, נתאספו עוד אנשים משאר הבתים והורדפנו בדרך אל מגרש־האיסוף, בקרבת בית־הכנסת.

מגרש־האיסוף היה מוקף גרמנים, אנשים הובאו בלי הרף, נשמעו יריות. הביאו גם פצועים, ביניהם אסטמן (מרחוב לבובסקה), שנפצע ב„אקציה״ שקדמה לזו, וירו בו במקום.

על המגרש עמדו כלם בשקט, ולא נשמעו צעקות או קולות־בכי, גם המוכים לא צעקו, הדממה זעקה...

זכורתני שניגשתי אל דודתי וולף, שסרבה לומר את הווידוי לפני המוות. אני וחברותי דיברנו בשקט. נשמעה הערה: „נורא הרעיון שבקרוב לא ישאר ממנו דבר; ומי ינקום, מי?״ הנחטפים נצטוו לשים בארגז שהעמידו בקצה המגרש את חפצי־הערך, כסף, תכשיטים. מי שיכול — זרק את הכסף אל התעלה או רמס אותו על הארץ. החשודים עברו תחת ביקורת אישית.

ברגע מסויים התחילה קבוצת גרמנים לקרוא את הבחורות מתוך ההמון. לאחר היסוסים (מבלי לדעת מה כוונתם בכך) יצאנו, שהרי לא היה לנו להפסיד דבר.

הייתי בן הנקראות לצאת, העמידונו בפינה לחוד, סידרונו בששיות וצוו עלינו לשבת על הארץ.

הגרמנים שהופקדו לשמור עלינו הודיעו, שאותנו לא ימיתו לפי־שעה (הם הדגישו בצחוק: „לפי־שעה״) ויעבירונו ל״מחנה יאנובסקי״. ראינו כיצד העמיסו את האנשים על משאיות, ראיתי איך נעלמה המשאית שמשפחתי היתה בה מן המקום; ידעתי שלא אוסיף לראותם עוד.

אחרי שסילקו את כל האנשים שנדונו למוות מיד, ניגשו להעמיס את הגברים שנועדו להשלח אל ״מחנה ינובסקי״, ואת המשאית העמידו במרחק־מה. ניתן אות ו־6 גברים קמו מעל הארץ ונצטוו לרוץ אחרי המשאית. בדרך עמדו גרמנים ומגלבים בידיהם, וכל אשר נחשל בדרך הוכה ללא רחמים.

הגיע התור של הבחורות, היינו 89 במספר. הוסענו בכיוון רחוב לבובסקה, בקצה העיר, על פרשת הדרכים נעצרה המכונית פתאום. אנשי הגיסטפו התחילו להתווכח מה לעשות בנו. אלו אמרו לשלח גם אותנו לאשר הלכו הקודמים, ואלו אמרו — ל״מחנה ינובסקי״. לסוף החליטו לשוב העירה ולקבל הוראות של המפקד.

חיכינו לתוצאות, ולאחר שעה חזרו וניגשו אל המכו־נית וזזנו בדרך לבוב. עברנו כמה מאות מטר ונצטרפה אלינו עוד מכונית עמוסה בגדים וחפצים. אני זוכרת, כאשר חשבתי על יקירי שהלכו לדרכם, ביקשתי רק שהמוות ישים קץ לסבלם.

בערב, בהיותנו כבר במחנה, אמרנו: ״מה טוב להם, שהרי גם מי שנקבר חי אינו עוד בחיים״... באנו אל המחנה, 89 בחורות. מעטים מן השמות נשמרו בזכרוני, ואלו הם: האחיות קראַנס, מנש, האחיות מנדל, קלרה שיף, טולדה אסטמן ואמה, צימלס, ועוד.

מכולן — רק אנוכי נשארתי בחיים...

הניה גרוברט (זינגר)

התחלת השלטון של הכובשים הגרמניים

1. הנגישות הראשונות

פעמים רבות כאשר אני פונה במחשבתי לאותם הימים הנוראים של השואה, אני שואלת את עצמי: כיצד אני, דוקא אני, בן אדם פשוט ואפור, אחד מני רבים, ניצלתי מיד המרצחים, משיני־המוות. לא ייאָמן כמעט, ואף אני עדין תוהה ומתקשה להאמין, כמה פעמים עמדתי עין־בעין מול פני המוות ותמיד ניצלתי בדרך נס ממש, ונשארתי יחידה מכל משפחתי, עם מעטים מכל אנשי עירנו. רבות הן התמונות והזכרונות הגוזלים שינה מעיני, ממררים לי רגעי שמחה, בהזכירם את אהובי ויקירי שאינם ושסבלו ענויים נוראים מיד המרצחים. קשה לתאר את רצון החיים הכביר בימים ההם, הרצון להמשיך, לשאת ולהתגבר על אפו ועל חמתו של השונא הנבזה. על מטרתו של הצורר להשפיל את היהודי עד דכא, הגיבו היהודים ברצון עצום, אשר בכחו יכלו לשאת „חיי כלב" ללא־בית, רעב וענויים, ובלבם מנצנצת ולוהטת ללא־הרף התקוה להתקיים ולראות במו עיניהם את סופם של כל צוררינו משמידי עמנו. אחינו הטהורים והתמימים שהובלו למוות, לא ידעו שלא היה כדאי להתאמץ כדי לחיות. העולם ואף העם היהודי לא למדו להעריך את הסבל הגדול שהגדיש את חייהם של כל הנותרים, שעברו את הגיהינום על כל מדוריו, למען אותם חיים שהמונים נלחמו כה רבות למענם.

תמונות מאותם הימים נחרתו בי בחרט אשר רישומו בל ימחק, והשאירו שריטות עמוקות במוחי וכאב בלבי. כל אותה מסכת חיים היתה רצופה סבל ואימה, אך מתוך כל אותה רציפות בולטות תמונות אחדות שמופי־עות תמיד בזכרוני כסיוט מוחשי. העין והאוזן ספגו רישומים של מאורעות על־אנושיים, אשר בכל זאת משתתפיהם היו בני־אנוש, והמח אינו מסוגל לשכוח אותם. בין אותם ברקים וזיקים של זכרונות מהדהד קול הצריחות ששמעתי „מרחוב החייטים" באחד מימי הפרעות אשר נערכו ביהודים כבר בראשית הזוועה. ודאי, לא היה זה המאורע האיום ביותר שעבר עלי. אימים ותלאות היו לחם־חוקי ימים רבים אחרי־כן, אך אין הנפש שואלת בהגיון איזה מאורע איום יותר. הנפש נפגעת, הלב מרגיש והמח אינו שוכח. ועד היום מהדהדות באזני וממלאות את ראשי הצעקות ששמעתי מרחוב החייטים.

הדבר היה בשבוע הראשון לפלישת הנאצים לעירנו, ב־1941. האוקראינים הלאומנים היו שכורי־שמחה ותאבי־נקמה לאחר צאת הרוסים. הגרמנים שאפו למשוך את האוקראינים לצידם. רוח קדורנית ופחד לבאות הילכו בבתי היהודים. סימנים ראשונים לבאות היו פקודות השלטונות החדשים, שהועברו במשך ימים אחדים בין האוקראינים וה„פולקס־דייטש"ים, לאסור על היהודים לצאת מביתם. ביום זה, יום ראשון בשבוע, התאספו כל הגויים של העיר והכפרים הסמוכים כדי לחוג בשמחה את הנצחון הנאצי.

בשעה 9 בבוקר התחילו בכיכר ה„רינאָק" תהלוכות והפגנות בהשתתפות האוכלוסיה, ובעיקר הנוער האוק־ראיני של הכפרים הסמוכים „וולה ויסוצקה", „טורינקה" ואחרים. בצהריים הסתיימו הנאומים, ואז החלו כל פעמוני הכנסיות לצלצל בקול מחריד (לימים נודע לנו שהיה זה האות להתחלת הפעולה). לקול הצלצול החלו המוני נוער מזוינים במקלות ובגרזינים לרוץ ממרכז „הרינאָק", מקום האסיפה, לעבר הרחובות היהודיים סוביאסקה, לבבוסקה, פיקרסקה ושאר הרחובות. אנחנו גרנו ב„רינאָק" וראינו הכל מבעד חלונות דירתנו.

בראותנו את המהומה סגרנו את כל הדלתות והקימונו מאחריהן מיתרסים שהוכנו מראש, אבל, לאחר כמה דקות פרצו חיות־הפרא לביתנו, שברו את הדלתות בגרזנים, והתגברו על כל המחסומים שהנחנו.

הסיסמה שקבעו להם היתה „יהודים ארורים, משרתי־קומוניסטים, לעבודה!" ובצעקות אלו הוציאו את אמי

ז״ל, את אחותי חיה ז״ל ואותי לרחוב. אבי ז״ל הצליח באותו זמן להחבא במרתף והבית נשאר הפקר להשתוללות המתפרעים. האספסוף סחב את היהודים מכל רחובות העיר אל ה„שלוס״ ואל הארמון שנקרא „זאמק״ בו היה בית־כלא מחוזי. הם פקדו על היהודים לנקות את בית־הכלא שהיה מלא גופות ששכבו שם כמה ימים, וגם היה מלא דם וזוועות שהותירו אחריהם הסובייטים עם עזבם את העיר. השפלת היהודים היתה נוראה, מכות־רצח נחתו עלינו לאורך כל הדרך אל ה„שלוס״. אחד האוקראינים רצה לבעוט באמי היקרה ז״ל, הצלחתי לחפות עליה, וספגתי את הבעיטה וגם סטירת־לחי. ראיתי סביבי את כל שכנינו הקרובים והרחוקים, שהוצאו גם הם. בין ההמון ראיתי את הקצינים של ה„הערן־פאלק״, עם מצלמות, כשהם מצלמים את המחזה.

אכולי־פחד, כאב ובושה, הגענו ל„שלוס״, עליו התנוסס איקונין של האם הקדושה. פה היה מקום הריכוז. עמדו כאן דליי מים לנקוי בית־הכלא והארמון. ה„שקצות״ עמדו וצחקו לנו בעוד הבריונים הרביצו בנו באכזריות. הזעקות עלו עד לב השמים; אני זוכרת, כיצד הצלחנו אני, אמי ואחותי להמלט מן ההמון אשר פרק כל רסן ולהתחמק לתוך סימטה ליד בית־המרקחת פישינסקי־רוזנברג, כדי להגיע אל בית אחותי שגרה בבית של משפחת ליינר, בעלי בית־החרושת לנירות, ברחוב „ניעזביטובסקה״. רצינו לעבור דרך „הגן הישן״ לרחוב הלא־יהודי, כדי למצוא שם מקלט. בדרך המנוסה, אחוזות חרדה ואימה, שמענו את הצווחות והיללות מסמרות־השיער מרחובות החייטים, שפיטלנה, לבובסקה, ואף מרחובות רחוקים יותר. הבחנתי בקולות משפחת פוקרד סלקה ורוז׳יקה, משפחת אפפל שמעון ובנותיו, משפחת למפלץ, משפחת רבינוביץ׳, משפחת קלכמן, משפחת שניידר, ועוד הרבה קולות של מכרים וחברים. עד מדרגות הגן הישן ליוו אותנו צעקות חרדה, הביטוי הישר לרגשות אנושיים, לסבל ולחרדה ולפחד־מוות, ואלה חדרו אל תוכי וחרתו פצעים עמוקים בלבי.

על מדרגות־הירידה מן הגן פגשנו בכומר אוקראיני בשם בלש, שהלך יחד עם בתו לחזות במתרחש ב„רינאָק״. מכיון שהכרתי אותם אישית, העזתי לשאול אותם מה הבחורים שלהם עושים. „כן״, הם ענו בנחת ובשלוה, „רק מכים, לא הורגים, זה לא כלום, יעבור״. אחר־כך נודע לנו, שהם ידעו מראש על המתרחש והלכו לצפות במחזה.

כך הגענו לבית אחותי, רעדנו מפחד ובכינו על מר גורלנו, דאגנו לאבי שנשאר במחבוא, וגם, לא היינו בטוחים שהחוליגנים לא יגיעו אף לכאן. בשעה חמש נשמע שוב אותו צלצול פעמוני הכנסיות, והזעם שכך. נודע לנו שהשעות שנתנו לפורעים ולנוער לפרוק רסן ולקרוא דרור לרשעות שבתוכם הסתיימו, ומלאי אימה ופחד חזרנו הביתה. שם מצאנו מהפכה, כל דבר בעל־ערך נעלם, אך אנו היינו מאושרים שנפגשנו עם אבינו ז״ל, שעד כה ישב במחבוא.

סערות אותו יום טרם נסתיימו. באותו ערב פרצה דליקה ברפת החזירים של מוצובסקי שגר בשכנותנו, שוב מהומה ובהלה, אך, עד מהרה הצליחו לכבות את האש. היה כבר לילה, ישבנו בביתנו לבושים מעילים, ופחדנו לישון. פתאום, שמענו דפיקות ואחריהן, פרצו לחדרנו שלשה בריונים מ„וולה ויסוצקה״ וצעקו, כאילו בגרמנית: „יודען, ווארום ניכט שלאפן נאך?״ (יהודים, מדוע עדיין אינכם ישנים?). הם גזלו כמה דברי־ערך, הוסיפו עוד ביזיון וכאב ועזבו את הבית. כיבינו את האור וישבנו משמימים כל אותו לילה. כל הלילה שמענו דפיקות וצעקות מן הבתים הסמוכים.

כך התחיל אותו פרק חיים תחת שלטון הנאצים. עוד ימים רבים כאלה עברו עלי תחת שלטון האוקראינים ו„הפולקסדייטש״ים במשך השנתיים של השלטון הנאצי. אולם, הצעקות ששמעתי בראשית שלטון הנאצים לא עזבוני כל הימים ההם, והם הם אשר נתנו לי את הכח לשאת הכל, לברוח ולהחבא בתנאים קשים ביותר, בין סלעים, בין גרוטאות, מתחת לאדמה בחורים צרים, במקומות נסתרים, הכל, כדי לא לפגוש שנית אותן חיות־אדם השוהרות לטרף.

2. מראה העיר לאחר נסיגת הגרמנים

ביולי 1944 גרשו הסובייטים את הגרמנים מערי גליציה, ובהן גם מן העיר ז׳ולקיב. אני נשארתי בחיים הרחק מז׳ולקיב, והייתי המומה בימים הראשונים, וקללתי את יום השחרור, כי היה השבר גדול מדי. התביישתי על אשר נשארתי בחיים בזמן שכל משפחתי נספתה. התביישתי להרים עיני לאור היום, אבל את הנעשה אין להשיב. לא היו לי אשליות, ידעתי שכל משפחתי נספתה, ובתחלה דחיתי את הרעיון לנסוע לעירי לשעבר, ולו גם לזמן קצר, כי איך יכולתי ללכת למקום שכל כך הרבה הרע לי, שכל אבן בו היתה מוכתמת בדם

יקירינו. איך יכולתי להרים ראש לעיני הגויים, שלא הראו שום סימן של חרטה על יחסם המחפיר כלפינו גם לאחר השואה, ואדרבא, ניכר היה בהם שהיו מאושרים במה שקרה לנו. הם נהנו, תרתי משמע, גם הנאה חומרית ששדדו וגם ירשו וגם משמחה לאיד.

אבל החיים מבליגים על הכל ובעל כרחי אני חיה. התחלתי לחשוב גם על האפשרות לפגוש מבני־עירי היהודים ששרדו לפליטה, והמחשבה גברה עלי והמריצה אותי לבקר בז׳ולקיב ולפגוש יהודים שנותרו בחיים, שמא אמצא מרפא לנפשי בין אלה. קשה לתאר את הרגשתי בכניסתי לעיר בה נולדתי, בה נולדו הורי ובה גדלתי. נדמה היה לי, שנכנסתי ליער־עד ונקלעתי למקום בו היתה סעודה של חיות טרף שטרפו אנשים חיים ואכלו אברים מן החי. בדמיוני ראיתי את חיות־הטרף קורעות את האנשים החיים לגזרים, ולנגד עיני נראו כתמי הדם השפוך. לאסוני לא היה זה חלום בעותים אלא מציאות מרה ונוראה! אכן, נראו עדיין כתמי־הדם על אבני העיר בכל מקום שרגלי דרכה. יחס הגויים הוסיף להיות עויין. הם ראו בכל יהודי כתובע את הרכוש ששדדו, והיהודי היה כצנינים בעיניהם. הרגשתי רע בז׳ולקיב, נדמה היה לי שאני בין חיות־טרף האורבות לי לזנוק עלי. ואמנם, נטרפו רבים מן השרידים מיד רוצחים מקומיים (לא גרמנים). אין לתאר רגשות, אבל אשתדל לתאר בקצור את המציאות: העיר עשתה רושם עגום בכניסתי. חורבן הקהילה והתרבות היהודית היה בולט לעין, לא רק את החיים הרגו, אלא אף למתים לא נתנו מנוחה. מעשים פראיים נעשו בבית הקברות, את המצבות הוציאו וניתצו לחצץ לסלילת כבישים, והשדה היה למרעה הבקר. בתי־הכנסת הקטנים נעלמו כליל ובית־הכנסת הגדול נהרס, וחומותיו הזדקרו וזעקו לשמים על העוול ועל הבזיון שנגרם להם. היה זה בי״כ היסטורי בן מאות־שנים, הנזכר לתפארת בספרותנו. בבתים שדיירים יהודים היו בהם בעבר ברחובות: רינאָק, קולאָיובה, לבבוסקה, וגם בביתנו, התגוררו גויים, רובם אלה שעזרו לחורבננו, וידנו היתה קצרה לנקום בהם. דירות יהודיות לשעבר עמדו ריקות, ומהן הוציאו כל רהיט והשאירו חורבות. בתי היהודים שהיו בתחום הגיטו, ברחוב סובייסקה, פיקרסקה, טור־ריניצקה, סניצרסקה ועוד נחרבו כמעט לגמרי. כי מיו־דעינו, „שכנינו הטובים", חיפשו מטמונים והם נברו כמו תגים בבתים שהיו שייכים ליהודים, פירקו את הרצפות, הרסו קירות, בתי־שימוש מרתפים וכו׳.

מן הקהילה הגדולה נותרו יחידים, והם פצועים בלב ונפש לעד. ואלה הם אשר מצאתי בחיים: מלמן, פטרונטשים, רייצפלד ואחרים, שנתאספו בביתם.

לאחר כמה ימים עזבתי את עירי־לשעבר, שהיתה כה אהובה עלי, בלב שבור ונפש פצועה לעולם. לא היתה עיר באירופה בה יכולתי למצוא לי עוד מקום, ואת ביתי מצאתי רק על אדמתנו, במדינת־ישראל, בה אני חיה, ללא פחד ובקומה זקופה.

רחל קלדור (אייכל)

ז׳ולקיב, עירי בנכר

עירי בנכר, יקרה את לי, עירי
בך זוהר טל שחר, בך ראשית אביבי,
בך משב ההיסטוריה, ממך יצאו גאונים,
בך פאר של בית־כנסת, חיי יהודים שוקקים.

ונוער תוסס בך, ניתק כבלי הגלות
נשא עיניו לציון, לגאולה וחרות,
חתר לשינוי ערכין ושפה, לעבודה,
יצא להכשרה, הכשרת גוף ונשמה.

עירי בנכר, מה שנאתיך עיר הגולה
איך הפכת ביום צר לי — עוינת, זרה,
איך ריווית רגבייך דם־קדושים ומעונים
ומקלט מנעת מיהודייך הנהרגים.

עירי, עיר־זוועות, מה עוללת עיר בוגדה ?
למה אורך לא הועם, למה שמשך לא כבתה
עת הובלו בך לטבח המוני צאן־קדושים
זקנים, נשים וטף, תינוקות טהורים ותמימים ?

על־כן ז׳ולקיב, עירי, נהרסת ואינך . . .
בל יראך עוד אור שמש, בל ייזכר עוד שמך.
רק קבר־אחים בך עצום משווע,
ירטיט נימי הלב, יחריד, יזעזע.

עדויות*

גביית עדות מס׳ 1213
גיזה פטרנקר, נולדה בשנת 1924, בנדבורנה

העדות נרשמה בשנת 1946 ב,,ועדה ההיסטורית המחוזית היהודית״ בקרקא.

...לאחר בריחתנו מן המשלוח לבלז׳יץ, באנו, אני וילדה קטנה מז׳ולקיב, יחפות וערומות למחצה אל העיר ז׳ולקיב (עשרה קילומטרים). שם התחוללה כבר ה,,אקציה״. היינו יחד חבורה גדולה של פליטים. תפשונו והביאונו אל כיכר, שם כבר נמצאו עוד יהודים.

22 בפברואר, בחוץ קור. ישבנו עם יהודי ז׳ולקיב יום ולילה בככר. היהודים נתנו לנו לחם, זו הפעם הראשונה לאחר ארבעה ימים שאכלנו. למחרת היום הריצו אותנו אל הרכבות ואשה אחת, צ׳אצ׳קס שמה, אשתו של מורה מז׳ולקיב, ילידת טארנוב, אספה מידי כל הנידונים את תכשיטיהם ואת כספם וחלקה שוה בשוה בין כולם, כדי שיוכלו בשעת הצורך לשלם כופר נפשם במקרה של בריחה. בתוך הקרון נגשנו ישר לענין. הזמן לא הספיק לשיקול דעת, כי מז׳ולקיב עד בלז׳יץ היה המרחק לא רב.

כאשר התרחקנו חמשה קילומטרים מז׳ולקיב, קפצתי יחד עם הילדה הקטנה מתוך הרכבת. הלכתי אל הכפר, אל איכר אחד. הוא קיבל את פנינו באופן לבבי מאד, האכילנו, השקנו, החזיקנו כל היום, ובערב הראה לנו את הדרך. הלכתי בחזרה לז׳ולקיב. ה״אקציה״ כבר חלפה. שהיתי בגיטו ששה שבועות. לא שרר שם רעב, אך היתה צפיפות איומה. מכאן — מגפת הטיפוס. האוכלוסיה הפולנית התיחסה יפה אל היהודים. בז׳ולקיב היו הרבה קופצים, ,,צנחנים״, כך כינו את היהודים שניצלו מתוך המשלוח לבלז׳יץ. יהודי ז׳ולקיב עזרו להם ברצון. כיהודים אשר בז׳ולקיב לא פגשתי עד היום. אשה פולנית אחת, אשתו של מהנדס, שרצתה להצילני, לקחה אותי לביתה כמטפלת לילדים. ה,,בנדרובצים״ עינו ורדפו אותנו באופן איום.

המכון היהודי ההיסטורי, ארכיון
(חתימה)

(חתימה)
ט. ברנשטיין
מתאים למקור. חתום: ט. ברנשטיין

פרוטוקול של גביית עדות:
בתוך ,,בונקר״

מוסרת העדות: **רחל זימנד** לבית הכט, נולדה ב־1/5/1913 בז׳ולקיב.
שם האב: יוסף. שם האם: סבינה לבית היבנר.
המקצוע: מורה.
מתגוררת: ביטום, רח׳ פרוס 22.

במארס 1943 כבר לא היו לי הורים, גרתי עם בעלי בגיטו. אחרי שהתקימה ה,,אקציה״ האחרונה של המחנה נשארו רק קצת נשים, זקנים ובעלי־מום. הורגש, שימי הגיטו ספורים. אחי הכיר בתקופת השלטון הסובייטי פולניה, שהתאהב בה. אשה זו רצתה להציל את כל משפחתנו. היא התגוררה לא רחוק מן הגיטו אצל גברת אחת בשם סוקולובה, שחיתה בתנאים חומריים קשים.

גיסתה יעצה לה, שתקח אל ביתה יהודים ותחביאם אצלה, וזה ישפר את מצבה. סוקולובה הסכימה ואחי בנה באורוותה ,,בונקר״. היא התגוררה בז׳ולקיב ברחוב טוריניצקי. באורווה היו סוס ופרה, וגם דיר של חזירים. אל הקירות הוצמדו כלובי־שפנים. עם בעלי החיים המרובים גבר בנו רגש הבטחון שם. ה,,בונקר״ נמצא מתחת לדיר־החזירים, הכניסה אליו היתה דרך מדף־רצפה, שהיה מכוסה גללים. ב,,בונקר״ שכבנו חמשה איש, כולם — על צד אחד. כאשר אחד רצה להסתובב על צדו השני, נאלצו כולם להסתובב, כמו לפי פקודה. לשבת אפשר היה רק כפופים. אך היה לנו אור חשמלי,

* מן העדויות של המכון ההיסטורי היהודי בוארשה, תורגם מפולנית.

ZYDOWSKI INSTYTUT HISTORYCZNY
יידישער היסטארישער אינסטיטוט
WARSZAWA, AL. GEN. ŚWIERCZEWSKIEGO 79

Telefony: 66530, 66843 W-wa, dn. 27. VII. 1963 r.

L.dz. 977/63 S.G.

Związek Zydów Zółkiewskich
c/o Rappoaport Z.
12 Mikveh -Israel Str.
Holon
I s r a e l

W związku z listem Sz.P. z 21.VI.br. w załączeniu przesyłamy zeznania Józefa Hochnera (nr. 1892) i Racheli Zimand (nr.2542) oraz wyciąg z zeznania Gizy Petranker (nr.1913), dotyczące losu Zydów w Zółkwi w czasie okupacji hitlerowskiej.

Kierownik Archiwum
(mgr T.Berenstein).

מכתב לוואי בפולנית מהמכון ההסטורי היהודי בוארשה על העברת העדויות

שאחי התקין. הסיבה המקרית לבריחתנו מן הגיטו היתה בואה של ועדה גרמנית מהעיר לבוב, שחפשה מקום מתאים לרציחת יהודים ביריות. ב־22 במארס 1943 התחלנו את חיינו בבונקר.

אנשים רבים בעיירה ידעו על הקשר בין אחי והגיסה, ושיערו שהיא הסתירה אותו. עלי ועל האחרים לא ידעו. אחד הלשין לפני הגרמנים, והם חפשו כמה פעמים את האח. נאלצנו לאחוז בתחבולת־ערמה. האח כתב מכתבים ובתה של סוקולובה נסעה לז׳יטוב עם המכתבים כדי לשלחם משם ולעשות רושם שהוא כביכול נמצא במחנה.

לאחר זמן העמידה הגיסה פנים בפני השכנים, כאילו קיבלה ידיעה על מות אחי, והיא התהלכה ימים אחדים בוכיה בדמעות. למרות זאת, גילו הרבה פרטים את האמת עליה. השכנים עקבו אחריה ושמו לב, שהיא קונה מזון בכמויות גדולות מדי לאדם אחד בלבד.

פעם מצאוה אנשי המשטרה האוקראינית בשעה שהכי־נה כיסנים, וראו שהכמות גדולה מדי לאדם אחד בלבד. הם „קפצו״ על המתבן וקראו: „לצאת יהודים, לצאת!״ הם התהלכו, דפקו, חיפשו, אך את מדת־הרצפה שהוסווה בדיר־החזירים לא מצאו. המתבן היה תמיד סגור מצד החזית ופתוח מהצד השני. תמיד היה שם משמר, שראה את כל הבא ונכנס אל החצר. היו לנו, לגיסה ולסוקולובה, סיסמאות מוסכמות וגם „צלילים״. אנו היינו — שפנים שקטים. כאשר הגיסה קראה: „טרוש־טרוש״, היה זה סימן שהסכנה חלפה. היו לנו גם מנגינות מוסכמות: פשר מנגינה אחת היה, שיש להסתתר, ומנגינה אחרת הודיעה, שאפשר כבר לצאת. מלבד זה הזהירו אותנו נביחות הכלב בחצר מפני כל זר מתקרב. ובכל זאת קרו מקרים וכפשע היה בינינו ובין אסון. אחד מאתנו, בלומנפלד שמו — היה חולה־שחפת והוא השתעל תמיד. פעם בא אכר זר, שרצה לראות פרה, ובלומנפלד לא יכול היה להתאפק ונאלץ להשתעל. לאח היה ידיד, טימופייב, והוא נדבר עמו לעבור לפרטיזנים. לאחר זמן קבל טימופייב צוו־קריאה אל ה־ס.ס.. הגיסה גילתה לו קודם, מחוסר זהירות, שהיא היא זאת המסתירה את האח, הוא ספר את הדבר לגיסו, אשר יום אחד שתה לשכרה ובא יחד עם „פולקס דויטש״ אחד לחפש יהודים בתוך המתבן שלנו. היינו משוכנעים שהננו

אבודים. בלומנפלד קיבל אז בפעם הראשונה שטף־דם ומאז ירק דם בלי־הפסק.

ידענו גם ידענו, שהוא מקור להדבקות במחלה האיומה, וכולנו היינו נידונים לנשום את האויר הדחוס שאותו נשם גם הוא. כולנו הצטיידנו ברעל וברימון, כדי שנוכל בשעה גורלית להתנקם ולמות. פעם אחת עמד בלומנפלד במתבן ולא שם לב שאנשים מתקרבים אל המקום. היתה זאת בעלת־הבית ומלשין אוקראיני ושמו באָטש. כאשר בלומנפלד ראה אותם, אבד את עשתונותיו וקפץ אלינו דרך מדף־הרצפה, וכך גילה את מקום מחבואנו. והנה קרה נס. באטש לא הסגיר אותנו, הוא אמר לגיסה שלא תצטער, כי מבחינת „שמור לי ואשמור לך״ — הוא יעזור לה עכשיו ויכול להיות שיבוא יום, אשר היא תוכל לעזור לו. האנשים התחשבו כבר אז באפשרות של בוא הסובייטים, והם רצו להשאיר לעצמם פתח למוצא.

מקרים כאלה ודומים להם קרו כל פעם: זה ראה ראשו של אדם מתקרב, זה השתעל, או התעטש, בנוכחות זר לא־רצוי. מחלתו של בלומנפלד גברה מיום ליום. הגיסה פנתה לרופא האוקראיני קופיסטיאַנסקי וגילתה לו את הכל. הוא נדהם ונחרד לאומץ־לבה, כי בכל הסביבה התהלכו שמועות על מאסרי פולנים בגלל הסתרת יהודים. בכל זאת לא מנע ממנה את עזרתו ונתן זריקות ורפואות לחולה, הכל שלא על מנת לקבל פרס. הגיסה בישלה בשבילנו והביאה אוכל אל האורווה בדלי מכוסה בסמרטוט. הרבה, הרבה אנשים שיערו, שכאן מתרקם דבר בסתר, אך למזלנו אף אחד מהם לא הלשין. עברו עלינו הרבה רגעים קשים. לא הרחק ממקום המחבוא נמצא בית הקברות היהודי, ומשם הגיעו לאזנינו תכופות יריות וצעקות יהודים, שהוציאום ממחבואים ומבונקרים, וכאן נרצחו.

אחת ביקשה לפני המוות שיהרגוה בעורף, שלא תצטרך להביט בעיניה ישר אל פני המוות. אחת ביקשה שיירו בה בכל מקום, רק לא בראשה, כי אינה רוצה שיכערו את פניה ביריה. פעם חסרו למענים כדורים ואז הרג קברן פולני את הקרבן בגרזן. פעם הובאה אם על שני ילדיה. היא ביקשה שקודם ירצחו אותה, כי אינה רוצה לראות במות בניה.

היה לנו מגע עם יהודים ביער, אשר שלחו אל הגיסה חפצים, שתחליפם בצרכי מזון. פעם תפסו אותם והגיסה ראתה איך מובילים אותם, את כולם, למקום הענויים.

פחדנו מאד, שהם ימסרו אותנו, כי הגרמנים עינו את הנתפסים, כדי שיודיעו על מחבואיהם של אחרים, אך הם לא מסרו אותנו.

ביולי 1944 נכנסו הסובייטים. הפגז הראשון הדליק את המתבן הקרוב למתבן שלנו. מצבנו היה על סף היאוש. לצאת? — הרי הגרמנים עדיין היו בעיר, להשאר — פירוש הדבר להקבר חיים. הגיסה עמדה על הגג ובעצמה התחילה לכבות את השריפה, מבלי לשים־לב לברד הכדורים של הקרב המתלקח. אחרים עזרו והצליחו לאתר את השריפה.

חתימת העדה: זימנד רחל.
הפרוטוקול נרשם ע״י: אידה גליקשטיין.
המכון ההיסטורי היהודי, ארכיון.
מתאים למקור (החתימה).
חותמת: המכון ההיסטורי היהודי, וארשה

מס׳ 794/I 1892

יוסף הוכנר, נולד בז׳ולקיב ב־12 בדצמבר 1913. ההורים היו סוחרי־עצים אמידים. הוא סיים שבע מחלקות של בית־ספר יסודי וקורס למסחר. מומחה לטכנולוגיה של עצים (ממיין) ועד המלחמה עבד במקצוע זה. בתקופת הכיבוש המשיך תחילה לעבוד במקצועו תחת הנהלת גרמני, ואחר־כך בהתאם להוראות השלטונות, שוחרר כיהודי מעבודה זו. הוא מתגורר בוורוצלב, בעל חנות. הוא ערירי. הוא אבד את משפחתו הקרובה והרחוקה בתקופת הכיבוש, בזמן ה„אקציה״ בז׳ולקיב. נראה משכיל. את חוויותיו ואת תולדות הגיטו בז׳ולקיב הוא מספר באופן ציורי, אך מתעייף מהר. בסיפורו הוא משתמש ברשימות. שם מצטיירים המאורעות בסדר כרונולוגי.

1. העיר ז׳ולקיב

לעיירה ז׳ולקיב, כמו לכל עיירות הספר המזרחי לשעבר, היה אופי יהודי. 7000 יהודים, בערך, שהתגוררו בז׳ולקיב רובם היו בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים. זה היה אלמנט נחשל, דתי וקנאי מאד, שהאמין ברבנים ובעושי־נפלאות (בצדיקים). האריסטוקרטיה האמידה היתה חבורה גדולה של האינטליגנציה העובדת, היו גם סוחרים עשירים, חלק נמנה עם החסידים.

בתחילת הכיבוש גדלה האוכלוסיה באלף יהודים, פליטים מוארשה ומן המחוזות של מערב־פולין, שבימים ההם כבר התנסו במגע עם הגרמנים, ומבשרם חזו את טעם חיי השפל הצפויים להם במדינת היטלר. אכן, הם לא ידעו שמחכה להם מות־עינויים, מוות כה מהיר. הם גם לא רצו להאמין בכך, אם אחד בעל הכרה, שעמד על משמעותם של הדברים, הסביר להם והוכיח להם את

הדבר. מיד לאחר התחלת הכיבוש וחיסול הישובים היהודים הקטנים בסביבה הגיעו עם הזרם כ־4000 יהודים ממוסטי־וויעקי, ומקוליקוב.

כאשר הורעו היחסים בגיטו של ז׳ולקיב ברח חלק מהיהודים, כ־600 איש, למוסטי, שם היה בזמן ההוא מחנה־עבודה נוח יותר, עם הזנה טובה יותר.

בריחות בלתי ליגליות אל ברית־המועצות לא היו כלל. לצאת משם בעזרת ניירות אריים היה קשה מאד, כי בסביבת העיירה הקטנה, שבה הכל מכירים זה את זה, לא חסרו מלשינים. הגרמנים לא הוציאו שום איסורים לאוכלוסיה, אך תנאי התברואה בלבד, שנעשו קשים מאד, וגם מצב אספקת המזון, בלמו את מספר הלידות, והמוות קצר כאן יבול בשפע.

בתקופת מגפת הטיפוס מתו קרוב ל־1500 אנשים. לא עבר יום שלא היו בו 40—20 הלוויות.

בזמנים שונים הגיעו לז׳ולקיב מאוסטריה ומצ׳כיה כ־10 יהודים. הם באו לרוב בודדים, ובתחילה היה מצבם טוב בהרבה מאשר מצבם של היהודים המקומיים. בראשונה לא ענדו שום סרטים והגרמנים נתנו להם תפקידים שונים. אחדים מהם נספו בזמן האקציה בגיטו, השאר — ״במחנה יאנוב״. אף אחד מהם לא ניצל, אף אם אחד מהם, מקס שלוסר מוינה, נהנה מזכויות יתר אצל אנשי הגיסטפו, מפני שנתפרסם במחנה... כרואה־עתידות, ואף אנשי הגיסטפו בכבודם ובעצמם ולעתים גם נשותיהם ואהובותיהם נהנו מנבואותיו ומעצותיו.

2 היחס אל האוכלוסיה היהודית בתקופת הכיבוש

היחס של השלטונות הגרמניים אל היהודים בז׳ולקיב לא היה שונה מיחסם ליהודים בכל אזור־הכיבוש.

מכות, שוד, התעללות ורצח לא פסקו כל הזמן. השלטונות המקומיים התאמצו להשיג ולעבור את הממו־נים עליהם. השלטונות המקומיים הם הם ששלחו משלחות אל הגרמנים בתחילה ובקשו להקים גיטו, ואחר־כך, להחיש את ה,,אקציות״ להשמדת היהודים. הם דרשו שז׳ולקיב העיר תהיה מקום־מגורים ארי טהור. האוכ־לוסיה המקומית (האוקראינים ו,,הפולקס דויטשן״) ארגנה חטיבות מיליציה, שהיתה מכשיר לביצוע הפקודות של המינהל הגרמני. הם גם עקבו ותפסו את הבורחים מן הגיטו ומן המשלוחים שעברו דרך העיר ומסרו יהודים לידי הגיסטפו, אך על פי רוב הרגום בו במקום.

3. דרכי הדיכוי הראשונות

הופעתם הראשונה של ,,נושאי־התרבות״ המערביים היה מבצע שריפת בית־הכנסת העתיק. הגרמנים פרצו אל בית־הכנסת, שנוסד לפי האגדה על יד סובייסקי, ושדדו את כל החפצים יקרי־הערך. פתחו את ספרי־התו־רה, זרקו אותם על הרצפה ורמסום ברגליים ואחר־כך, בהיותם שיכורי נצחון, שפכו בנזין לתוך בית־הכנסת והעלוהו באש. בית־הכנסת עמד בלהבות במשך יומיים, והאש אכלה גם בתים יהודיים בסביבה, וגם הם נשרפו. למחרת היום נטל לידיו את השלטון ראש העיר צ׳רפולוביץ׳. מעשהו הראשון היה — מתן רשיון לעריכת פרעות. הפרחחים האוקראינים של ,,המאה השחורה״, המעודדים, שענדו סרטי צהוב־כחול — נכנסו אל הכנסיה ולאחר שקיבלו שם את ברכת הכומר המקומי, יצאו כדי ,,להשתולל״. שלוש שעות נמשכו הפרעות. ברחוב היהודי נשמע קול נפץ של זכוכית, צעקות־פרא של היידמאקים ויללות־יאוש של היהודים המוכים. בשעה חמש הסתיימו הפרעות עם צלצול פעמוני הכנסיה על ידי הכומר.

למחרת היום הוכרז על הקמת ה,,יודנראט״, נמסרו מכסות העבודה, הופיעו הפקודות לענידת הסרטים, לאיסור להתהלך אחרי שעת שבע, איסור להשתמש בתחבורה, איסור הכניסה לפרק (גן) ולרחוב ע״ש מיצקיביץ׳, איסור להלך על המדרכות וצו למסירת האופניים ומקלטי־הרדיו. אחר־כך הוקמו ועדות רופאים יהודיים. היהודים חולקו לשלושה סוגים. לסוג השלישי השתייכו האנשים החלשים ביותר, ואלה לא יצאו לעבודה מפאת חולשה. מובן, שהיהודים העשירים השתדלו, במתן שוחד, להשיג את הסוג השלישי, שהגן עליהם מיציאה לעבודה ומהתעללות. ב־30 ביוני 1942 הטילו על היהודים קנס קבוצי, בגובה של חמשה קילוגרם זהב, 150 קילו כסף וחצי־מיליון זלוטי. כדי להבטיח שהתשלום יבוצע במועד, אסרו הגרמנים עשרה בני־ערובה, שביניהם היו פוסט, ליכטר, סובל ואחרים. לאחר קבלת הקונטריבוציה, שחררו את בני־ערובה. באחד ביולי אסרו את ה,,קומסומולצים״ המרמן ס., המרמן ה., וקראוז ל. אלה שנאסרו לא חזרו עוד.

מאותו הזמן היו הגרמנים נכנסים תכופות אל ה,,יודנ־ראט״ כדי לקבל מתנות והטעו את היהודים באמרם, שבזאת הם יפדו את חייהם.

מלבד ה,,מסים״ האלו, נאלצו היהודים למסור את כל

הפרוות. ה„יודנראט" הקציב יום יום מכסה מסוימת של יהודים, של סוג ראשון וסוג שני, לעבודות־הכפיה. חלק מהם נשלח לעבודות בכבישים. כל גרמני שעבר בדרכם חשב, שמחובתו הוא להכות או לגדף את העובדים.

הקבוצה השניה נועדה לעבודות בקסרקטין. כאן צחצחו סוסים ובהמות, מכונות וטנקים, גם נקו חצרות ובתי־השמוש. חלק מהם נשלח לפי פקודת מנהל מחלקת הבנין סטויקביץ׳, שאהב במיוחד להתעלל בתחבולות מחוכמות ביהודים.

כל הקבוצות היו חוזרות אל הגיטו. מלבדן היו עוד שתי קבוצות, שהתגוררו באופן קבוע בויזנברג (עשרה קילומטר מז׳ולקיב) ובמשוידה, ביחד היו אלף איש, בערך, שעבדו באופן קבוע בשדות. את כל הבהמות הוכרחו היהודים לתת ל״פולקסדויטשן״. בגיטו בז׳ולקיב היו 10,000 יהודים בערך.

1892 794/1

1 Personalia swiadka.
Hochner Jozef urodził sie w Zólkwi 12 grudnia 1913 roku
Rodzice byli zamoznymi kupcami drzewnemi. Ukonczyl 7 kl. szkoly
powszechnej i kurs handlowy. Z zawodu jest drzewiarzem (brakie
i do wojny pracowal w tym zawodzie. Podczas okupacji początkowo kontynuowal swa prace pod kierownictwem Niemca, a potem
zgodnie z rozporzadzeniem wladz został zwolniony z pracy jako Zyd.
W chwili obecnej zamieszkuje we Wrocławiu i jest własciciełem
sklepu. Jest samotny. Rodzine blizsza i dalsza stracil podczas
okupacji w czasie " akcji " w Zolkwi, Wyglad inteligentny. Swoje
przezycia i dzieje getta Żolkiewskiego opowiada barwnie, ale szy
ko sie meczy. W czasie opowiadania korzysta z notatek, gdzie ma
odtworzoną chronologie wypadkow.
II Dane demograficzne.
Miasteczko Zolkiew, jak wszystkie zreszta miasteczka b. kresow
wschodnich, nosilo charakter zydowski. Okolo 7.000 Zydow zamieszkujacych Zolkiew stanowilo w swej masie element drobnorzemieslniczy i drobnokupiecki, zacofany, gleboko fanatycznie religijny, wierzacy w swoich rabinow w cuda tworcow (cadykow)
Bogaty patrycjat to byla nieliczna intiligencja pracujaca i
bogaci kupcy- chasydzi. Na poczatku okupacji ludnosc miasteczka
powiekszyla sie o tysiac Zydow - uciekinierow z Warszawy i
Zachodnich Wojewodztw Polski. ktorzy juz wtedy mięli stycznosc
z Niemcami i przedsmak tego wegetowania ktore ich czeka w
Hitlerlandzie. O tym, ze oczekuje ich tak szybka i tak meczenska
smierc nie wiedzieli i nie chcieli wierzyc jesli nawet ktos
bardziej swiadomy tłumaczyl i perswadowal. Wkrotce po rozpoczeciu okupacji i wraz z likwidacja okolicznych małych skupisk
zydowskich, naplyneli Zydzi z Mostow W. i Kulikowa w ilosci
okolo 4.000 osob. W miare pogorszenia sie stosunkow w ghetcie
w Zolkwi, czesc Zydow w ilosci okolo 600 osob uciekło do
Mostow, gdzie w owym czasie byl oboz pracy o lagodniejszym kursie i lepszym odzywianiu. Nielegalnych ucieczek do Z.S.R.R.
nie bylo. Na aryjskie papiery bylo bardzo trudno sie wydostac
gdyz w miasteczkowym otoczeniu, gdzie wszyscy sie znaja nie
brakło donosicieli. Niemcy nie stosowali zadnych zakazow populacyjnych, ale same warunki zdrowotne, niezmiernie ciezkie, oraz
sytuacja aprowizacyjna hamowaly ilosc normalnych narodzin .
Natomiast smierc zbierala tu obfite zniwa. W okresie epidemii
tyfusu zmarlo okolo 1500 osob, nie bylo dnia bez 20-40 pogrzebow.W roznych okresach przybylo do Zołkwi z Austrii i Czech
okolo 10 Zydow. Przybywali oni przewaznie pojedynczo i po-

מתוך העדות (בפולנית) של העד הוכנר יוסף

4. הגיטו

ב־25 באוקטובר 1942 אורגן הגיטו לפי צו השלטונות הגרמנים בז'ולקיב. הגיטו הקיף את הרחובות: טורינ־יצקה סניצרסקה, בזיליאַנסקה, סוֹבייסקי, ד"ר רייך, גנשה, פיקרסקה ועוד כמה רחובות זעירים.

הגיטו הוקף גדר־תיל. החלונות ודלתות־הבתים על הגבול אשר השקיפו לצד ה„ארי", סוגרו וכוסו בתיל. במ־שך תקופה קצרה הוצאה האוכלוסיה הלא־יהודית מן הר־חובות האלו, ובשטח הצטופפו המוני יהודים, כעשרת אל־פים איש. לתושבים האריים, חוץ מן ה„פולקס־דויטשן", אסור היה להכנס לגיטו, ולתושבים היהודים — אסור היה לצאת משם. לאחר כל „אקציה" הצטמצם הגיטו, וביום ה־25 במארס 1943 נדחס הגיטו בגבולות רחוב פיקרסקה בלבד. ב„יודנראט" היו חמשה אנשים. בתור יושב־ראש נקבע ד"ר רובינפלד. מלבדו נקבעו אנשי שירות, סדרנים, שחבשו כובעים עם סרט כחול וגם סרטים צהובים.

מבין שרות הסדרנים יש למנות את המיור יגר, שהצטיין בחריצות מיוחדת, הוא עסק בשוד יהודים שהסתתרו בתוך הבונקרים, ומסר אותם אחר־כך לידי הגרמנים.

השפה הרשמית של המינהל היהודי היתה פולנית. ליהודים לא היתה כל מערכת של בתי־משפט, ובשטח הגיטו שימש כמקום־מעצר — המרתף, שבו רוכזו כל אותם שנמנעו מעבודה.

5. החיים הכלכליים

בראשונה קבעו לכל היהודים שעבדו מכסת־מזון שבועית בכמות זו: רבע כיכר לחם, עשרה דקה סוכר, גריסים ורי־בה. היהודים קיבלו כרטיסים מיוחדים, ולפי הכרטיסים חילקו להם מצרכים בחנויות היהודיות. המכסה לא הספיקה, לכן השתדל כל אחד להשיג תוספת אוכל באופן נפרד, בעיקר עשו זאת דרך גדר־התיל: היו מחליפים חפצים שונים בצרכי אוכל, שהובאו ע"י האוכלוסיה האוקראינית.

ה„יודנראט" ניהל מטבח, שם ניתנו ארוחות־צהרים לאנשים העניים ביותר. בתוך תחומי הגיטו הקימו הגרמנים בית־מלאכה לפרוות. מטעם השלטונות הגרמנים טיפל בעניני היהודים — ה„לאַנדס־קומיסאר" (קומיסר־הגליל) ינץ, אך באופן ישיר כיוון את חיי הגיטו האופט־שטורם־פירר פון פאַפה. כפי שהזכרתי, ניהלה מועצת הגיטו את הארגונים שהוקמו ושנשאו אופי של מוסדות־צדקה ועזרה הדדית. המוסדות הוקמו בגלל תנאי אספקת־המזון הקשים, היתדלדלות האוכלו־סיה היהודית והתפשטות המחלות. מלבד המטבח לעניים ניהלו גם בית־חולים, בית־זקנים ובית־יתומים. הם גילו דאגה מיוחדת ל„קופצים", כפי שכונו היהודים שקפצו מתוך הקרונות שנסעו לבלז'יץ. כאשר היהודים הגיעו למסקנה שהנסיעה לבלז'יץ פירושה השמדה, ולא כפי שהגרמנים טענו תחילה, שאין זו אלא נסיעה למקום עבודה — השתדל כל אחד לקפוץ מתוך הקרון בזמן הנסיעה וכל יהודי החזיק אצלו סכין או איזמל, ובזמן הנסיעה היה חותך פתח בגג או בקיר, כדי לקפוץ דרכו בשעת המסע. למרות שהקרונות נשמרו על־ידי אנשי הגיסטפו, קפצו האנשים בהמוניהם, כי העדיפו מוות תחת הגלגלים או מכדור של שומר, במקום מוות בטוח בתאי הגאזים. בקפיצה הזאת היה טמון גם שמץ של סיכוי להצלה. את הקופצים שהצליחו להמלט הצילו בגיטו בז'ולקיב, כי דרך ז'ולקיב עברו כל המשלוחים של הנידונים.

לא היו בתי־ספר בגיטו ז'ולקיב. העשירים לימדו את הילדים בבית. הדכאון ששרר בגיטו וגם מלחמת הקיום הקשה, לא נתנו כל אפשרות ליהנות מחיי תרבות. לא היתה גם כל תנועת מחתרת עצמאית, וכן לא היה קיים כל קשר עם תנועת המחתרת בגיטאות אחרים, או עם תנועת המחתרת בצד הארי. בגיטו היו שני רבנים, „רב מטעם" רימלט, אשר בא לפנים מארצות־הברית וכן רב מקומי, אבא רבינוביץ'. בתקופה מסוימת היה קיים „בית־כנסת" חשאי, אך היהודים הדתיים היו מתכנסים לרוב בקבוצות קטנות בבתים פרטיים, כדי להתפלל ביחד. המומר היחיד, בס, התגורר זמן רב מחוץ לגיטו, אך כאשר החל לנהל עסקי־מסחר עם הגיטו במדה רבה, הלשינו עליו המתחרים האריים. הושיבו אותו בגיטו והוא נספה באחת ה„אקציות". בגיטו בז'ולקיב לא היו אישים בולטים, וכן לא היו מארגנים מוכשרים, שהיו יכולים לעורר את ההמונים המיואשים ולהיות להם למנהיגים.

6. חיסול הגיטו

החיסול של הישוב היהודי בז'ולקיב נעשה שלבים שלבים. הכל היה מכוון להשמדה מוחלטת של היהודים.

ב־2 בפברואר 1942 בוצעה חטיפת יהודים. באותו זמן הוצאו והוסעו ללאַצקי ששים יהודים. באחד במארס

1942 בחרו באלף יהודים שהשתייכו לסוג השלישי, זאת אומרת, שלא היו מוכשרים לעבודה, אספום יחד בבנין בית־הספר הטעינום בקרונות והסיעום לבלז׳יץ. לאחר זה השתרר שקט במשך כמה חדשים.

אופייני הדבר, שהגרמנים הבטיחו לאלה שנשארו בחיים, שזאת היתה כבר ה„אקציה" האחרונה. ב־22 בנובמבר 1942, הוקף הגיטו ונערך בו רצח המוני. בחרו אז באלפיים וחמש מאות יהודים, שנשלחו לבלז׳יץ.

ב־15 במארס 1943 הוצאה פקודה, שכל הגברים מגיל 14 עד 50 חייבים להתיצב במגרש לפני ה„יודנראט", כשהם מגולחים ולבושים לבנים נקיים. הובטח להם, שאין זאת „אקציה" בכלל, אלא שצריך לערוך מחדש צירוף לעבודה.

בזמן המיועד התאסף במגרש המון של 750 איש. ז׳נדרם גרמני נשא נאום בפני הנאספים והכריז, שעל כולם להסתדר בשורות, ארבעה בשורה, וללכת ישר לבנין העיריה, ושם יסופחו לעבודה. הם צעדו כך בשורות, ארבעה־ארבעה בכל שורה, עד שהובאו למגרש הספורט, שם הוקפו כולם מיד על־ידי המשטרה האוקראינית. כולם כרעו ברך לפי פקודה וכך נשארו כורעים במשך שעות, עד שהגיעה מכונית עם אנשי הגיסטפו מלבוב, בלווי עשר משאיות וקרונות־גרר. מיד הושמעה פקודה לחלק את כולם לקבוצות ולהטעינם על המשאיות. הם עלו על המכוניות, כשהם נראים עלובים, מוכים ודחופים. הם הוקפו אנשי ס.ס. וכפי שהתברר אחר־כך הוסעו אל „מחנה יאנוב". מן המספר הכולל של היהודים בחר פון־פאפה שבעה אנשים, ביניהם גם החתום מטה, וצוה להביאם אל הגיטו.

לאחר כמה ימים, ב־25 במארס שנת 1943, ביצעו בגיטו את ה„אקציה" הגדולה ביותר. במשך היום הסיעו אל חורשת ה„בורק", במרחק שלושה קילומטר מז׳ולקיב, 3.500 איש ושם רצחו את כולם. מאותו זמן החלו הדרישות וההפצרות של האוכלוסיה האוקראינית, שיטהרו את ז׳ולקיב מיהודים כליל. ואכן, ב־6 באפריל שנת 1943 הוקף הגיטו, ובלילה החלה ההשמדה המוחלטת. נרצחו אז 1.700 יהודים, וזאת היתה ה„אקציה" האחרונה, שחיסלה את הישוב היהודי בז׳ולקיב לחלוטין.

נשארה בחיים קבוצה קטנה של 50 נפש בלבד, אותם בחר פון־פאפה, ולמחרת היום הכריז שאנשי הקבוצה הזאת יאוכסנו יחד ושהיא תעבוד. במקרה שאחד מן הקבוצה הזאת יברח, יחסלו את כל הקבוצה, ואם ימצאו ביניהם זר, או אם אחד מן הקבוצה הזאת יתן עזרה ליהודים המסתתרים, כל הקבוצה תומת ביריות.

25 איש עבדו במיון חפצים, שנשארו אחרי היהודים. עשרה איש נקבעו להסעת הגופות לבית־הקברות, עוד עשרה להסיע מתים, ועל חמשה אנשים הוטל לשמור על הסדר בבלוק. החתום מטה שנשאר עם אחרוני הגיטו, עבד בקבוצת הקברנים. התחילה עבודת יום־יום, ובלילות החלו הדיונים, כיצד אפשר יהיה להנצל, כי היה ברור שלאחר גמר התפקיד, את כולם ירצחו נפש.

עבודת נקוי השטח, מיון הרכוש והבאת קרבנות חדשים לקבורה, נמשכה כמה חודשים. יום־יום חיפשו ומצאו הגרמנים והאוקראינים יהודים שהסתתרו בבונקרים והם ירו בהם בבית־הקברות. בלילה אחד החליטה לברוח קבוצה של 28 איש, וגם החתום מטה בתוכה. ב־10 ביולי שנת 1943 בוצעה הבריחה הזאת. אלה שנשארו בבלוק חוסלו. וכך, אפשר לקבוע, שבתאריך 10 ביולי 1943 חוסלו כל היהודים בעיר ז׳ולקיב.

החתום מטה הסתתר ביחד עם שתי נשים אצל איכר מכר שהרשה להם לסדר לעצמם מחבוא, תמורת תשלום.

בלילה חפרו בור ברפת, 1,80 מטר על 1,50 מטר, שטחו בו קרשים ובבור הסתתרו שלוש הנפשות. האכר הביא להם יום־יום אוכל וסיפר על הנעשה בעולם. שמונה־עשר חודש ומחצה ישבו שלושת האנשים במחבוא זה, עד יום השחרור על־ידי הצבא האדום.

מלבד אלה שנזכרו לעיל, הסתתרו עוד בבונקרים בצד ה"ארי" חמשים איש בערך. רובם ניצלו וזכו ליום השחרור על־ידי הצבא האדום. הסוחר העשיר זפט ערך לעצמו בונקר בחנותו, ושם הסתתר יחד עם משפחתו. את החנות ניהל משרתו לשעבר והוא היה מביא לו מזון. יום אחד היה ז׳נדרם בחנות, שהבחין בכניסה אל הבונקר והציץ לשם. משראה זאפט הזקן את הגרמני, תפס מוט־ברזל והכהו, אך לא המיתו. הגרמני ברח והבהיל את המשטרה. בראותו שהמצב הוא ללא־מוצא — לקח האב סכין גילוח ורצח את הכלות ואת ילדיהן ואחר־כך איבד את עצמו לדעת.

חתימת העדים שהעידו: הוכנר יוסף, לרנר יצחק.
רשם הפרוטוקולים: ברשנינסקה.
העתק נכון: (חתימה)
חותמת: המכון ההיסטורי היהודי, ארכיון, וארשה

מיכאל מלמן

ביתנו נהפך ל„בונקר"

בפרוס שנת 1942, לא חש עדיין איש בז'ולקיב באימת הצורר הגרמני, שפעולותיו להשמדת יהודי פולין כבר היו בעיצומן. אמנם, הגיעו שמועות מפי עדי־ראיה ושמיעה על המוני יהודים שהוצאו בעיירות הסמוכות מבתיהם והובלו לעבר מחנות ההשמדה. אף בז'ולקיב עצמה בוצעה ה„אקציה" הראשונה, שהיתה כסמלית לעומת האקציות שבאו אחריה, ובה הובלו כ־60 מיהודי ז'ולקיב למחנה העבודה לאצקי, ליד זלוצ'וב. אך בדרך כלל לא היתה אוירה של ייאוש; אנשי העיירה עדיין קיוו בכל ליבם לטוב, מה עוד ששילמו סכומי כסף ניכרים בתור שוחד לאנשי הגסטפו בז'ולקיב ולאנשי המפקדה בלבוב. נדמה היה, כי הכסף ודברי הזהב שנאספו למענם עשו את שלהם, כי האויב חלף מעל פני העיירה מבלי לפגוע בה, ואולם, לאחר חדשים ספורים, כבר ברור היה שההפוגה היתה אך שקט שלפני־הסערה. כבר במארס 1942 יצאה פקודת הגיסטפו מלבוב לאסוף את היהודים שהיו רשומים כ„מוגבלים", והם הובלו למעצר למחנה בלז'יץ. אמנם המעשה הוסווה, ופורסם כאילו נלקחו האנשים למחנה־עבודה, אך אחד מתושבי העיירה, לא־יהודי, שנשלח לבלז'יץ כדי להתחקות אחר הנלקחים, העמיד את הדברים על אמיתותם, היינו, שמחנה־העבודה לא היה אלא מחנה־השמדה.

בעקבות מעשה התרמית הגרמני, הבינו יהודי ז'ולקיב שהשלמונים והמתנות יקרי־הערך רק דחו את הקץ אך לא מנעוהו, ושהרגשת המנוחה היתה בטרם עת. יהודי ז'ולקיב נוכחו פתאום לדעת, כי העתיד הקרוב טומן בחובו סכנות ותלאות שהיו כבר מנת חלקם של אחיהם בעיירות הסמוכות, ושעתה הגיע תורם.

אותה עת עבדתי בבית־חרושת לשמני־גרעינים. לפני הכיבוש הגרמני היה בית־החרושת רכושנו, והוא עבר לידי הארגון הכלכלי של האוקראינים בשם "סויוש". בבית־החרושת עבדתי יחד עם מאיר באַריש שוארץ, והיינו המומחים היהודיים היחידים שהועסקו בו. לפיכך, היה באפשרותנו לעזור לנצרכים בעיר, ובעיקר לספק מצרכים בסתר למטבח הציבורי שהוקם בעיירה על־ידי ה„יודנראט". את המצרכים היינו מגניבים דרך דלת צדדית או שהיינו מוציאים אותם בכיסינו בגמר יום־העבודה, אלא שלא יכולנו להתמיד בכך, מכיוון שהדברים הגיעו לידיעת השלטונות.

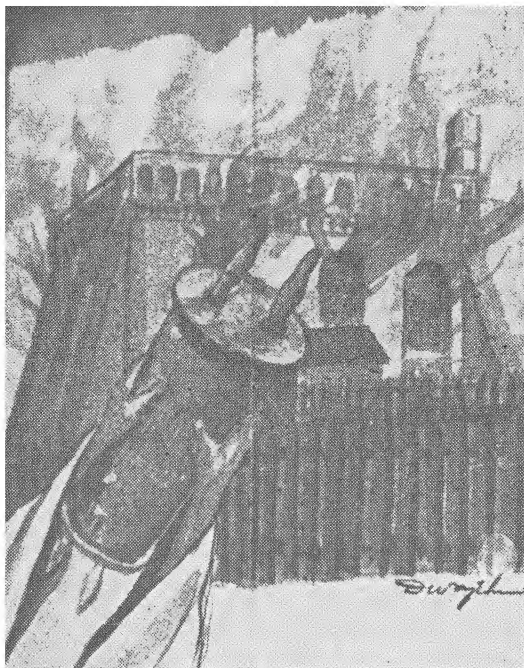
יום אחד הופיעו במקום העבודה שלושה שוטרים אוקראיניים מטעם הגיסטפו ודרשו מאיתנו להילוות אליהם; הם לקחונו למקום מגורינו ושם ערכו חיפוש מדוקדק אך לא מצאו דבר שיטיל עלינו חשד. משם נלקחנו לתחנת המשטרה והואשמנו בהברחת מצרכים ממקום־העבודה. רק הודות להתערבותם של מפקד המשטרה האוקראיני בעיר שהיה ממיודעינו, ושל חבר ה„יודנראט" הד"ר שטריך, שוחררנו.

האוירה הלכה והעכירה, קרונות רכבת עמוסי יהודים מעיירות פולין דהרו לעתים דרך ז'ולקיב ומגמת פניהן בלז'יץ. לא היה עוד ספק בליבנו לגבי גורלם של המוסעים. את הנחותינו אמתו אלה שעמדו להם אומץ־ליבם ומזלם וקפצו מרכבות־המוות בטרם הגיעו ליעדן. מפיהם שמענו על החיסול השיטתי של היהודים מן העיירות שמהן הם נלקחו. אוירת חוסר הביטחון שאפפה אותנו התחזקה, דיכאון ותקווה פעמו בלבנו בערבוביה, כשהמיואשים רואים בשתי ה„אקציות" שנערכו בז'ולקיב את תחילת־הקץ, ואילו בעלי התקווה עוד מצאו בעובדת היקפן המצומצם של ה„אקציות" סיכוי לכך, שאולי יתרחש נס וז'ולקיב תזכה להינצל. בדעה זו תמכו גם אנשי ה„יודנראט" בעיר.

למרות המצב הקשה, ואולי דווקא בגללו, הורגשה התעוררות בקרב היהודים עם התקרבם של „הימים הנוראים"; התעוררה בעית מקום־התפילה ואיסוף היהודים למנין, עקב ההגבלות שהטילו הגרמנים על יהודי העיר.

אבי המנוח, שהיה ידוע בעיר בשם יוסף לאוטרפאכט, ושכננו זלמן בריטביץ החליטו שהמקום הבטוח ביותר לעריכת התפילה הוא ביתנו. התעוררה השאלה מאין נקח ספר־תורה לתפילה, שכן בתי־הכנסת בעיירה, לרבות בית־הכנסת הגדול, נחרבו זה מכבר וכל ספרי־התורה שנמצאו בהם הועלו על המוקד. סייע בידינו אבי, שסיפר על ספר־תורה בודד שהציל תיכף לכניסת הנאצים לעיר, ומעשה שהיה כך היה: בהיותו יהודי ירא־שמים, חרד אבי למחשבה שמורשת של דורות רבים תרד לטמיון רק מפני שכך גזר הצורר הגרמני, הוא החליט לשים נפשו בכפו והסתנן בעיצומו של מעשה השמדת ספרי־התורה לקלויז „ז׳ידיצ׳וב״, שם חטף את ספר־התורה שבזמנו היה תרומת בני משפחת פטרונטאש לבית־הכנסת, והסתירו בביתו של יוסלי העגלון, שהיה גר בקרבת מקום. בכך טרם תם מעשהו של אבי, ובאחד הימים שלפני ראש־השנה הסתנן אל ביתו של יוסלי העגלון ועטף את ספר־התורה בטליתו כדי להעבירו לביתנו. לא בקלות עלה הדבר בידו, משמר גרמני שנקרה לו בדרכו כמעט שם לאל את הצלחת מעשה גבורתו. כנראה עמדה לו לאבי אמונתו הרבה בבוראו, ואולי אותו ספר־התורה שניצל הוא שתרם להצלחתו, והוא הצליח להגיע בשלום לביתו וספר־התורה בידו. ספר־תורה זה עתיד היה כמעט ליפול פעם נוספת למאכולת אש שפרצה במאוחר יותר ברובע מגורינו ואף איימה לפקוד את ביתנו, שבו הס־תתרנו כבר ב„בונקר״. שוב התרחש נס מן השמים ובאורח פלא נעצרה האש בטרם השיגה את מקום מחבואו של ספר־התורה. כשהתאספו לתפילה בראש־השנה, היה זה ספר התורה שהציל אבי בו השתמשנו בתפילות „הימים־הנוראים״.

ידיעות שהחלו להגיע אלינו בחודש אוקטובר אותה שנה בדבר המעשים האכזריים שעשו הנאצים בעיר הסמוכה רווה־רוסקה ובעיירה מאגרוב, גרמו לאוירת חרדה בעיירתנו; כל אחד החל להיות חרד לעצמו ולמשפחתו. אנשים החלו לטכס עצה כיצד לקדם את פני הרעה ועצבנות הורגשה בכל. באחד הימים הופיע בביתנו יהושוע אינדיק שהיה ידידי ושימש במליציה היהודית מטעם הגיסטפו, אך היה מוכן תמיד להגיש עצה ועזרה לנזקקים להן. מדבריו הבינונו שהמצב גרוע מאד, אף יותר מאשר חשבנו. הוא העלה לפנינו את רעיונו; להקים מחבוא לעת צרה באחד המרתפים. הבאתי בסוד הענין את משפחות שוארץ ופטרונטאש שגרו בשכנות אתנו. החלטנו להפוך את אחד המחסנים בבית־החרושת לשמ־נים של משפחת פטרונטאש, למחבוא. ללא הפסד זמן התחלנו בעבודה, במקום ללכת לעבודה לבית־החרושת, עשינו ימים ולילות בעבודה מאומצת, וכעבור ימים מספר נדמה היה כי אכן נוכל לנצל את הבור שחפרנו למטרתנו, אך אליה וקוץ בה.

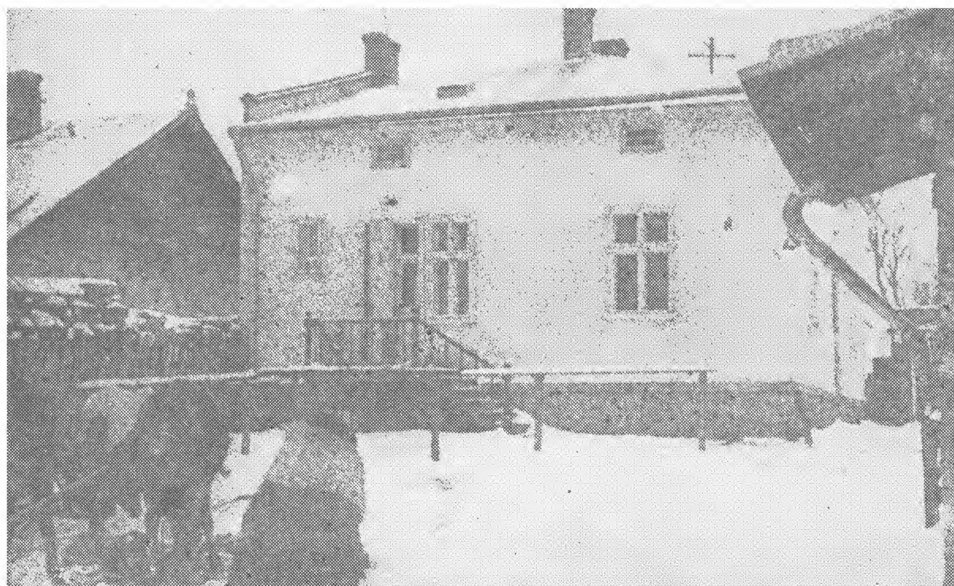
ספר־ת־רה נצול מבית־הכנסת הגדול העולה בלהבות (ציור)

לנוכח שיטת ה„אקציות״ של הגרמנים הוברר לנו, כי עבודתנו היתה לריק מפני שהם היו סוגרים פתאום את הרחובות שבהם תכננו לערוך את ה„אקציות״, וחוטפים כל מי שנקרה להם בדרכם. מכיון שכך, לא ניתן להש־תמש ב„בונקר״ שיצרנו בגלל דרכי הגישה המסובכות אליו, שעברו לעיני המשמרות הגרמנים המחפשים.

התכנסנו בדחיפות כדי לחפש מוצא, ומאחר שמשפחת שווארץ בת ארבע הנפשות ומשפחת פטרונטאש בת שלוש הנפשות כבר עברו לגור בביתנו, החלטנו להתקין „בונקר״ בדירתנו. התעורר צורך דחוף בנגר בעל מקצוע שיפתח פתח ברצפת העץ שבחדר, ואשר דרכו נוכל לרדת למרתף־הבית בשעת הצורך. נגר נוצרי חששנו לשכור שמא יסגירנו בידי הגיסטפו, נזכרתי בנגר יהודי שבעיירתנו בשם שליטין, איש ישר וירא־שמים, והוא

קיבל על עצמו ללא דין־ודברים את ביצוע העבודה. הלה עבד כל אותו לילה ואנחנו עוזרים על ידו, ועם עלות־השחר כבר הותקנה הכניסה למרתף. את הנגר שליטין עוד אירחנו בביתנו עד הבוקר, כי לא חפצנו שיסתכן במעבר בשעות העוצר וההגבלות על היציאה לרחוב; אחר כך חזר בשלום לביתו. כך הוקם ה„בונקר" בדירתנו; הוספנו בו שכלולים ומתקנים, כדי שנוכל בעת הצורך לשהות בו עד עבור זעם. שקטנו מעט וקיווינו בכל לבנו שעמלנו לא היה לשווא, וכי יהיה בכוחו של מחבוא זה להעניק לנו מפלט בטוח, והדבר הוסיף להרג־שת הביטחון שהחלה לקנן בנו כבר למראהו.

שזו הפעם הראשונה שהתנסינו בשהיה בתנאי „בונקר" הטביעה בנו את חותמה לאחר שעות ספורות, ורק הידי־עה הברורה שבלי זאת ודאי הוא שניפול בידי הגיסטפו, עודדה אותנו להמשיך ולסבול עד חלוף ה„אקציה". אכן, האיר לנו המזל פניו ולא נתפסנו. כשיצאנו מה„בונ־קר" כבר נעלמו הגרמנים אך עקבותיהם לא נעלמו עמם וניכרו היטב; דברי הערך נגזלו, והחפצים שנחשבו בעיני הגרמנים לפחותי־ערך הושמדו או פוזרו על פני הדירה. על גודל הנס שקרנו עמדנו רק אחר כך, כאשר הוברר לנו שבאותה „אקציה" הוצאו מז׳ולקיב מאות יהודים לכוון שהיה ידוע לנו מכבר...

בית משפחת מלמן בו היה ה„בונקר"

ביום ה־22.11.42 התנסינו לראשונה בישיבה ב„בונ־קר". הדבר היה לאחר שמונדק פטרונטאש, שיצא באותו בוקר לעבודה כרגיל, חזר במרוצה והודיענו על דבר ה„אקציה" העומדת להתרחש בעיר. הספקנו להזהיר את השכנים ובהכנסנו לדירה הבחנו מיד באנשי הגיסטפו הקרבים לביתנו. אצנו אל ה„בונקר" והילדים עמנו, ולא ארך הזמן עד שיכולנו לשמוע באזנינו ולחוש בגופינו את מגפי אנשי הגיסטפו ועוזריהם הצועדים בביתנו למעלה. באותו זמן היינו עשר נפשות ב„בונקר" וארבעים ושמונה השעות שבילינו בו נדמו לנו כנצח. העובדה

עיירתנו ז׳ולקיב, אשר זה זמן רב יצאה משלוותה, היתה כמרקחה. עשרות משפחות בעיירה רצו בבהלה כדי לחפש את קרוביהן, אף אני נילוותי אל המחפשים, ונודע לנו שבין האנשים שכדורי המרצחים השיגום היה גם אבי היקר, שנפח נשמתו בחצר הטירה — לשם הובאו הנתפסים בשעת ה„אקציה".

בשובי לביתי זועזעתי שנית, בשמעי מפי אשתי את אשר קרה לה בהעדרי; איש הגיסטפו נכנס אל ביתנו, בו היו אשתי ובני בן השמונה. הגרמני התפלא על אשר עוד נותר איש בבית. הוא שאל את אשתי היכן היתה

בעת ה„אקציה", והיא סיפרה לו שהיתה מחוץ לבית. מבלי לחשוב הרבה הוציא את אקדחו, כוונו אל אשתי והתכונן בו במקום להשלים את אשר לא עשו קודמיו. אך אשתי חטפה את בני הקטן ובאמצה אותו ללבה הודיעה לגרמני כי באשר תמות היא, שם ימות גם בנה, וביקשה לשים קץ גם לחייו הצעירים... והנה הגרמני, שרגשות רחמנות חבויים נתעוררו בו לפתע ונתגברו על רגשות אכזריותו, הרהר קימעה, החזיר את אקדחו לנרתיקו ועזב את הבית.

אותה עת היה בשיאו תהליך הקמת הגיטו בז׳ולקיב; ריכוז יהודי העיר במספר רחובות. באין ברירה עברו היהודים בהמוניהם לתוך הגיטו. אף אנחנו הוכרחנו להחליט אז אם לעבור לגיטו או לחפש פתרון אחר. אשתי עמדה על־כך שלא נמיר את ביתנו בשום מקום מגורים אחר, ואולי בגלל הנס הכפול שכבר אירע לנו בביתנו, נשארנו בו ונדמה היה שלא יוציאונו מתוכו.

יום אחד הופיע בביתנו אחד מהנוצרים של העיירה, מאנשי ה„פולקסדויטשע", ושמו וולנטי באָק. הלה התפלא למצאנו בדירה, בעוד שיתר היהודים כבר הועברו לגיטו. הוא הסביר פליאתו בכך שעליו לקבל את ביתנו לידיו. אשתי עמדה בתוקף על דעתה, שאיש לא יוציאנו מביתנו ואף אמרה שתעדיף להיקבר עם משפחתה ליד העץ שבחצר מאשר לפנות את הדירה, ולביסוס דבריה אף הצביעה לו בידה על העץ מעבר לחלון. נראה שהדברים חדרו לליבו של הנוצרי... לאחר הרהורים הודיענו, שמכיון שכה נחושה החלטתנו להישאר, לא יעמוד על דרישתו ואף הגדיל לעשות ואמר, שיהיה מוכן לפעול למעננו כדי להבטיח את בטחוננו במקום. לא פחדנו עוד ממנו, נכונותו לעזרנו עוררה את אמוננו בו. לשאלתו אם יש לנו מחבוא סודי בדירה, כשם ששמע שיש ליהודים אחרים שלא עברו לגיטו, גילינו לו את האמת על המצא ה„בונקר" בביתנו. המשכנו לשוחח עמו ויחדיו נועצנו מה לעשות, כדי שהדבר יצליח. הוא הביע דאגה שהפועלים הנוצריים שהיו מועסקים בבית־החרושת שלנו עלולים לסכל את כל התכנית ולכן הוחלט להפיץ שמועה שנטשנו את הבית ועברנו לגיטו. לבסוף אף הסברנו למר באָק שנהיה נאלצים להכניס מלבד משפחתנו בת 3 נפשות, גם את משפחת שווארץ המונה 4 נפשות. הוא הסכים לכך, ואף נכון היה יותר מאוחר לקלוט את בני משפחת פטרונטאש, ויחד מנינו עשר נפשות.

מר באָק, אשתו יוליה ובתם אֶלה בת ה־18 עברו לגור בדירתנו. הם קיבלו לרשותם את כל הבית על מטלטליו. מאותה עת לא יצאנו עוד אל מחוץ לבית, עד כי נדמה היה לכל כי עזבנו את המקום. סוכם עם משפחת באָק שאנו נישא בכל הוצאות קיומנו. בהסכמתה של משפחת באָק הצטרפה אלינו מאוחר יותר האלמנה קלרה — היא אחותו של מונדק פטרונטאש אשר עזבה את הגיטו. כך המשכנו לגור ב„בונקר" שבועות מספר, ומיספרנו הלך וגדל. הצטרפה אלינו גם גיסתה של סאלקה שווארץ — היא ראֶלה רייצפלד, שבעלה היה שוטר בגיטו, אך היא החליטה כעבור שבועות מספר לחזור לגיטו אל בעלה, לאחר שנודע לה על מחלתו. הגיעו אלינו ל„בונקר" במשך הזמן בחורה, לולה אֶלפנט, שהיתה ידידה של משפחתנו ואף שני אחיו של מונדק פטרונטאש, ארטיק וקובה, שברחו ממחנה העבודה שבמוסטי־ויילקא. כעבור כמה חודשים הובאו ל„בונקר", הפעם על ידי מר באָק עצמו, הזוג שטאֶקל, שהיו בעלי בית־מרקחת בעיר ונמנו על מיודעיו.

באחד הימים הגיעו בצהרי היום שני ילדיה של אחותה של סאלקה שווארץ. אחרי שהוריהם נלקחו על ידי הגיסטפו, החליט הילד בן ה־9 זיגו אורלנדר לקחת את אחותו זוסיה בת ה־4 ולחפש בביתנו את בני משפחת אימם וכך הגיעו אל משפחת באָק. בואם עורר בהלה ודאגה אצל משפחת באק, שכן הדבר היה עלול לגלות את כל המחבוא. הילד ביקש לרחם על אחותו הקטנה ולא לגרש אותה, בעוד שהוא היה מוכן ללכת. גם הפעם הראו בני משפחת באָק את טוב־ליבם והורידו את שני הילדים לתוך ה„בונקר". בסך־הכל נאספו בתוך הבונקר 18 נפשות, מבוגרים וילדים.

חיינו ב„בונקר" היו רצופי תלאות; המקום היה מחולק ל־3 תאים. בראשון נמצאו משפחת מלמן, שווארץ, פטרונטאש ואחיו, היתר היו מחולקים בשני התאים האחרים. אמנם התקנו מבעוד מועד מזרוני־קש, אך הקש גרם לרעש, שנשמע גם בדירה למעלה, דבר שהיה עלול להביא לגילוינו ולפיכך סילקנו את המזרונים וישנו על הדרגשים. תאורה היתה לנו רק בתחילה בקו חשמל שמתחנו מן הדירה שלמעלה, אך עם בקורי הגרמנים אצל משפחת באָק מצאנו לנכון לא להסתכן גם בכך, וניתקנו לפעמים את החוטים. האויר ב„בונקר" הי מחניק, אויר קבלנו בצמצום דרך חורים שבקירות. מפני הסכנה נמנענו מלצאת מן ה„בונקר"; עשו זאת לפעמים רק הבנות שהיו עולות לעזור מעט לבעלת־הבית, הגב׳ באָק, כאשר המצב

הרשה את הדבר, או כשהיה צורך להריק את הדליים לבית־השמוש מחוסר מתקן דומה אצלנו בתוך ה„בונקר". בצורה כזאת נמשכו חיינו בשגרה מונוטונית ואילולא ידענו שה„בונקר" הוא מפלטנו היחיד מן המוות, ללא ספק היינו מתקשים לעמוד בתנאים הלא־אנושיים של פרק חיינו זה, כאשר לסבל הגופני נלווה הכאב הרוחני שנגרם לנו בעטיין של השמועות על גורלם המר של יהודים שנתגלה מחבואם או שלא הספיקו להיחבא כלל.

לאחר כ־20 חדשי־שהיה ב„בונקר", שוחררה ז'ולקיב על ידי הצבא האדום ולראשונה יצאנו את המחבוא. איום ונורא היה המראה של עירנו, רחובותיה ריקים מתושביהם היהודיים, בכל שממה ופחד... קהילת ז'ול־קיב נחרבה כליל, על בתי־הכנסת ובתי־המדרשות, ז'ולקיב היהודית פסקה מלהתקיים. הסתובבנו ברחובות כיתומים, פה ושם נמצאו עוד יהודים מספר שגם הם יצאו ממחבואיהם ויחדיו היינו כאודים שניצלו מן השריפה הגדולה.

עזבתי את העיר ויחד עם אשתי ובני יצאתי אל מחנות הפליטים, ולאחר נדודים הגענו לאוסטרליה, אבל בה לא מצאנו את ייעודנו וכעבור זמן עלינו לישראל. התישבנו ברמת־גן ואת אותו ספר־תורה שהצילו אבי ז"ל ושהיה שמור עמי בכל נדודי, מסרתי לבית־הכנסת של חסידי חב"ד במקום, בו נוהג אני להתפלל. יתר המשפחות שהיו עמנו ב„בונקר" ועזבו את ז'ולקיב התפזרו לדרכן, מקצתן באו לישראל ומקצתן הגיעו בנדודיהן עד ארצות־הברית וקנדה.

משמאל לימין: וולנטי באק, קלרה שוארץ, מיכאל מלמן אחרי צאתם מן „הבונקר"

קלרה קרמר (שווארץ)

ממעמקים *

(יומן מזמן הכיבוש הנאצי בז'ולקיב)

קלרה שווארץ, ערב כניסתה, ל"בונקר"

קיץ 1942. בעיר פחד ובהלה.. מה הפלא? יום־יום עוברים דרך עירנו ז'ולקיב רכבות עם טרנספורטים של יהודים בכוון בלז'יץ ומסיעים אלפי מגורשים בקרונות סגורים. עשרות קרונות עוברים יום־יום ובכל קרון כ-100—150 איש. בסביבות בלז'יץ משתרעים יערות עבותים ושם מוציאים להורג את העם הרב הזה... איך רוצחים? איש אינו יודע. יש אימרים, שמרעילים אותם בגזים, וכן יש שמועה, שממיתים אותם בזרם חשמל, ששורפים אותם חיים, שיורים בהם — דבר אחד ברור לחלוטין, משם — אין חוזרים...

מזמן לזמן מופיעים בעירנו „קופצים", בשם זה מכנים אנשים שהצליחו להשתמט ולקפוץ מרכבת־המות. מה הוא מפסיד? מעט מאד... טוב המוות במקום, אם הקפיצה לא תצליח, מן ההכרה הברורה והנוקבת שהנה נוסעים בדרך להשמדה.

עתים אנשים קופצים ערומים למחצה, וצריך להלבישם, וקודם־כל לחבוש את פצעיהם, רק במקרה נדיר מאד מצליח אדם לקפוץ מבלי חבלה בתנאים איומים אלו.

פפצ'ה פיש, אחות רחמניה במקצועה — היא הראשונה שאצה לעזרתם. לב־זהב לנערה הזאת, גם צעירות אחרות עוזרות לה, ואף אני עוזרת. אני הו־לכת עמה לכל מקום, שם צריך לחבוש פצועים. אנו אוספות גם בגדים ומזון, כל העיר, כל האוכלוסיה היהודית עוזרת איש איש כיכולתו. קצת כסף נותן ה„יודנראט". אני מבלה את רוב שעות היום מחוץ לבית, בבית־חולים או בעיר, ואני חדורת פחד, שלא תפתיע אותי איזו „אקציה" ואצטרך גם אני להיות בין „הקופצים".

אצל פפצ'ה מתאספים כמעט כל ה„קופצים". אנו שומעים מפיהם על מחזות איומים המתחוללים בתוך „רכבת־המות", לפני שאחד מחליט לקפוץ דרך האשנב הקטן והסגור, או המרושת היטב.

אין לתאר את התחושה, את הטרגדיה העוברת על כל אחד מהם. הורים — משאירים ילדים בתוך הקרון. הילדים הקופצים — נפרדים מהורים קשישים, בעלים עוזבים את נשותיהם, אחים זורקים מבט פרידה לאח־יות. כל אחד משאיר את הקרוב ביותר... וקופץ! הוא

*) תרגום מפולנית.

קופץ, כדי להציל את חייו, כדי להמלט מצפרני המוות. ואיזה מוות צפוי לו — איש אינו יודע. זה סימן שאלה גדול!

תחילה התעניין ה„יודנראט" ב„קופצים", אך הגשת העזרה נעשית קשה יותר ויותר. המשטרה הגרמנית אוסרת כל עזרה ומאיימת בעונש מוות לכל המעיז לעשות זאת. יורים בכל מי שנתפש, בלי הבדל גיל ומעמד: זקן או נער, בריא או חולה או פצוע...

האוכלוסיה היהודית בז'ולקיב אחוזה פחד ואימים, אלו יושבים ופוכרים ידיים על אבדן בני משפחתם הקרובים להם, ואלו מתכננים ומחפשים דרך להציל את נפשם. מתחילים לחפור מקלטים, „בונקרים", מתחת לאדמה שם אפשר להסתתר. מחפשים מקלט ומחבוא אצל מכרים „אריים" ומנהלים אתם שיחות, משא־ומתן.

בביתנו אין מקום מתאים לסידור מקלט. אבא, ה' מלמן ופטרונטש מכינים, איפוא, שני מקלטים, כל אחד בנפרד. אחד — במחסן־שמן, והשני ליד ביתו של ה' מלמן. אנו יוצאים ללון בבית משפחת מלמן, מפני שה„קופצים" מספרים, כי ב„אקציה" מתחילים תמיד בבוקר השכם. אילו נמצאנו אצלנו בבית, לא היתה לנו שהות להגיע למקלט אשר במחסן־השמן ובבית משפחת מלמן אנו מרגישים את עצמנו שקטים בהרבה.

הנה הגיע היום שלא נשכח, ה־22.11.1942.

אתמול קמה בהלה בקרב יהודי ז'ולקיב. הדבר היה בשבת, אמרו שכל העיר מוקפת ע"י הגיסטפו. ביום ראשון, בשעה 5 בבוקר, יצא ה' פטרונטש העירה לאסוף ידיעות. כעבור רגע — חזר, הוא צווה לקום מיד מן המטות ולהיות „במצב הכן". הוא ראה שתי מכוניות עם אנשי גיסטפו ושוטרים עירוניים יהודים, סדרנים מלבוב, כשהם נוסעים בחפזון בכוון לשוק...

שוב יצא מן הבית ומיד חזר, ה„אקציה" בתקפה. מובילים אנשים מעבר למחסום מבוא־העיר. בחוץ שומעים יריות. אנשי גיסטפו עוברים בריצה מסביב לחלונות, כבר אין זמן להגיע למחסן־השמן. ה' מלמן רץ דרך החצר כדי להזהיר את השכנים, את משפחת בריטשוויץ. הוא לא שם לב לסכנה, נכנס בבהלה אל ביתם, והנה הם יושבים בשקט אל השלחן וסועדים את ארוחת הבוקר. הם לא הרגישו בנעשה בחוץ, טרם הספיקו לפתוח את המקלט, ומנגד כבר שומעים את אנשי הגיסטפו, המתדפקים. מלמן בורח בדלת היציאה האחורית, בריטשויץ נשען ושומר בגופו על דלת הכניסה עומד ומחכה, עד שכל בני משפחתו יורדים למקלט, ואז הוא זז מן הדלת, החל לברוח כדי להטעות את אנשי הגיסטפו ולהסב את תשומת לבם לעבר מזה. התחיל לרוץ — והם אחריו. הוא נתפש ונוסף אל הטרנספורט, אך הצליח לקפוץ מן הקרון וחזר לאחר סיום ה„אקציה" לביתו.

כולנו יורדים למקלט (כלומר: הורי, אחותי מניה, ואני, מלמן ואשתו ובנם איגו, ומשפחת פטרונטש ובתם קלרוניה). המקלט נמצא מתחת לרצפת דירתו של מלמן. יושבים בחושך. עובר יום, עוד יום. הנר אינו נדלק באין אויר. האנשים עושים את צרכיהם במקום.

לעת ערב, ביום השני — מר פטרונטש ומלמן מסכנים את חייהם ויוצאים החוצה. הם חוזרים כעבור רגעים, והזמן הוא בעינינו — נצח. ה„אקציה" נמשכת עדיין. הם ראו איך ירו למוות את שכננו לוכמן בעצם בריחתו. ישבנו עוד לילה במקלט, פטרונטש עמד על המשמר ליד האשנב. לפנות בוקר הבחין באחיו לייבקה, שחיפש אותו, הוא לא ידע את מקום המקלט שלנו. פטרונטש קרא לו. לייבקה (שהיה סדרן) בא להודיע לנו, שה„אקציה" נסתיימה, ומשלוח של יהודים יצא מתחנת־הרכבת בז'ולקיב. המשכנו לשבת עוד שעה במקלט ליתר בטחון, ויצאנו החוצה.

בבית מצאנו את הדודה אוצ'קה עם הילדים ואת ה„קופצים" הראשונים — את קאן ואת טראכטנברג, את אחייניה של אוצ'קה.

הדודה אוצ'קה היתה בזמן ה„אקציה" במתבן, אצל אחד סקיביצקי. שם הסתתרו גם ידידתה וילדיה. אוצ'קה השגיחה בידידתה שהיא רצה באין־אונים ברחוב וקראה לה שתיכנס. הילד החל פתאום לבכות. מיד קיבל סם מרדים, שהיה מוכן בשביל זושיה אחותו הקטנה בתה של הדודה. אך הילדה ישבה בשקט גמור והתנהגה כאדם מבוגר...

בעיר, לאחר האקציה — בכי ויללה, זוועה. מסיעים בעגלות את גופות היהודים, שנורו במקום, בנסותם לברוח, או קמו כאשר אנשי הגיסטפו צוו להם לכרוע על ברכיהם בשוק. מסיעים גם את גופות ה־

יהודים שנורו, כאשר קפצו מקרונות־המוות — הן גוויות האנשים שאכרי הסביבה מסרום לידי הנאצים, והן גופות שקפאו מקור או גוועו מרעב. בכל בית ממררים בבכי על אבדן הקרובים שהושמדו באקציה הזאת. הנאצים תפשו את אמה של רילה, (Rela) אחיה וגיסתה. גיסתה הצליחה לחזור בנס, אך את האם והאח הסיעו רחוק.

פפקה, אחותו של פטרונטש — פגע בה יד הגורל האכזרי: בזמן ה„אקציה" היא רצה עם ילדה אל מקום היעד, לדירת מכירתה, והיא לא נתנה להם להכנס לביתה. ה' טאובה סיפר לנו, שראה את פפקה כשהיא שוכבת מתבוססת בדמה. בקש להרימה, והיא נפלה שוב... הילד לא היה כבר לידה. למחרת בא אל פטרונטש אכר אחד מ„וולה וויסוצקה", והביא ידיעה מפפקה. מיד נסעו לשם, אך את פפקה לא מצאו, ולא נודעו עקבותיה.

ב„אקציה" ההיא לקחו גם את חברתי ממשפחת לצטטר עם הוריה. היא ואמה קפצו מקרון־הרכבת. אביה לא חזר.

שבוע לאחר ה„אקציה" גזרו הגרמנים על כל היהו־דים שיכנסו לתוך הגיטו.

אבי מחליט: אנו לגיטו לא נלך. אנו נצטרך להסתתר אצל משפחה „ארית". המצב הפוליטי — טוב. מקווים, שנשארו רק חדשים אחדים לגמר המלחמה, עד אז נצטרך לסבול קצת. משפחות מלמן ופטרונטש — דעתן כדעתנו; אנו נהיה יחד.

מר מלמן בא לידי הסכם עם אחד „פולקס־דויטש", בשם בק, (Beck) שהסכים „לשכור" את הבית של משפחת מלמן ולתת לנו מחבוא בדירתו. לעשיריה שלנו מצטרפת קלרה, אחותו של פטרונטש. גב' קלרה היא „אחות מאומצת" לאשתו של בק, שאמה היתה לה אומנת. הרחבנו את המקלט, הנמצא תחת רצפת אחד התדרים, בו נמצא מדף־סתרים המכסה את הכניסה. התקנו שם מאור חשמל, אנו מוצאים מקום לכיריים של חשמל, מעמידים דרגשי־קרשים, ויורדים למטה. הפצנו שמועה בעיר שמארק, אחיו של מלמן, איש „השפעה" במחנה יאנוב, הביא אותנו אל ביתו בלבוב, וכך אנו נעלמים מן האופק.

חיינו במקלט הם חדגוניים למדי. את ארוחות־הצהרים מבשלים במשותף „למעלה", אך את ארוחות הבוקר והערב מכינים למטה. כל אחד מתרחץ לפי תור פעם אחת במשך השבוע במטבח, למעלה, כי בתוך המקלט קר מאד. משפחת בק אדיבה מאד אלינו. והוא הדבר גם ביחס לאלה בתם, העובדת במשרד־הדואר. לגברת בק אחות נחמדה מאד, גברת מניה, שנכנסה לגור בביתם. בערב חג־המולד הוזמנו כולנו למארחינו לארוחת־ערב. היה שם שמח מאד, השתתפנו בשירת מזמורי חג־המולד, שרנו, שוחחנו ושכחנו את דאגר תינו. אמנם, פעם אחת במשך כל הערב נאלצנו לברוח אל המקלט, כי נשמע צלצול בדלת, אך לאט־לאט התחלנו להתרגל ל„אזעקות" מסוג זה.

למחרת חג־המולד באו לבקור אצל מארחינו אחיו של מר בק, גיסתו ואחיינו וולאדק. כטוב לבו ביין, גילה להם מר בק, כי הוא מסתיר בביתו יהודים... אין עצה. כי מה נעשה? אם מר בק רוחש להם אמון, אין גם לנו אלא לבטוח בהם.

עברו עלינו ימים קשים. ב־12 לפברואר הסתנן אלינו אחיו של מר מלמן, הרמן, ובפיו ידיעה שאחד בשם לויצקי יודע אצל מי אנו מסתתרים. החלטנו לב־רוח אל ה„גיטו" אף כי ידענו שמגפת־טיפוס מש־תוללת שם. בינתיים הוטל על אבא ועל מר מלמן לחפש מקום מחבוא אחר בשבילנו. אמי יצאה עם מר פטרונטש עוד באותו ערב, את השאר העביר הדוד יוסק למחרת היום בתור שוטר, כביכול, למקום עבודה.

אבא ומר מלמן עברו — ביום קור איום — אל המקלט החדש בחצר, שהיה מחסן־שמן לשעבר. הם עמדו לחזור אלינו אל הגיטו, כדי להוציאנו משם כאשר ימצאו לנו את המקום החדש. הגיטו עשה עלי רושם איום. נדמה היה לי, שאני נמצאת בכלוב מוקף חוטי־תיל ובכל זאת — המו סביבי החיים, אנשים הסתובבו ברחובות וכל בתי־הקפה היו מלאים עד אפס מקום. כל אחד רצה, כנראה, לאכול לשובע, לשכוח בכל האפשר ולא לחשוב על ה„מחר" הנורא והאיום, הטומן בחובו את הסוף המר... יום יום ציפו ל„אקציה", ולמה איפוא לא ליהנות מהחיים, כל עוד הנשמה בקרבם?

הקשישים מכנים זאת „מחול שדים". תנאי הדיור הם איומים, כמה משפחות יושבות יחד. בחדר אחד בצפיפות. בכל חדר — כמה חולי טיפוס־בהרות. אנ־שים מתים, ואין בוכה עליהם. נהפוך הוא — מקנאים,

בהם, שמתו מוות טבעי. הייתי מאושרת, כשהתברר, שאפשר לחזור אל מר בק. אמי נשארה בינתיים בגיטו, כדי למכור מקצת מן החפצים, אך אחותה אוז׳קה חלתה לפתע בטיפוס, ואמי לא רצתה להשאירה ללא טיפול והשגחה. באתי מיואשת לגיטו יחד עם אלה בק, כדי להוציא משם את אמא, אך לא הצלחנו לשכנעה כי תשוב. היא חזרה רק כעבור שלושה ימים. אותם שלושת הימים היו בעיני — נצח. חששתי, שאמא תידבק בטיפוס, ומי יודע, אם היתה מחזיקה מעמד. ואז כולנו היינו נאלצים לעזוב את מקום המחבוא. למחרת היום, כאשר אמא שבה, הביא אלינו הדוד יוסק את אשתו רילה, כי בגיטו שוב התעוררה בהלה, וסיפרו שתהיה „אקציה". למזלנו לא התקיימה ה„אקציה" בזמן שציפו לה, אך הדודה רילה נשארה אצלנו. את ילדו השאיר הדוד יוסק אצל פועל מכיר. הוא בעצמו נשאר בגיטו.

גברת קלרה גם היא נשארה בגיטו, כדי לטפל בבני משפחתה, שרובם ככולם נפלו למשכב במחלת הטיפוס. לצערנו, נפטרה אמה של הגברת קלרה, והיא חזרה אלינו לבדה.

11 בפברואר 1943

אהה, איזו ידיעה איומה! בעיירה „מוסטי ווילקה" היתה „אקציה", ירו ביהודים במקום שנאספו, ביניהם הוצאו להורג הדודה גיצ׳ה ובעלה מאיר. אלוהים אדירים! כמה קנאו בהם, שאין להם ילדים והם יכולים לנסוע בשקט לאותו מחנה, שחשבוהו למקום בטוח ביותר. והרי היתה להם כל האפשרות להסתתר. היה להם כסף, והיו להם מכרים, שרצו לאספם אל ביתם. הם בחרו במחנה — והנה גורל כה מר נפל בחלקם. אך אין טעם לשקוע ביאוש, כי היאוש הוא ללא הועיל. הנחמה היחידה, שהדודה אוז׳קה הבריאה ממחלת הטיפוס; שני ילדים קטנים לה, והיא מוכרחה לחיות למענם.

סוף פברואר 1943

לא לחנם אומר פתגם עממי, שאסונות מתרחשים תמיד במספר זוגי. שלשום הגיעה אלינו „בריצה אחות המארחת שלנו, הגברת מניה, המתגוררת בבית הקודם של משפחת בק. היא היתה אחוזת פחד, נודע לה מפי שכניה, שבעת העדרה מן הבית השתדלו ז׳נדרמים גרמנים לחדור לביתה, בהיותם בטוחים, שמר בק עדיין גר שם. הם הלכו, לאחר שקבלו את כתובתו החדשה מן השכנים. כאשר נודע לה הדבר, רצה כל עוד נפשה בה אל מר בק, כדי להזהירו. והנה, רק סגרנו אחרינו את מדף־הרצפה נשמעו דפיקות חזקות. גברת בק פתחה את הדלת, שמענו צעדים כבדים בחדר וקולות גסים של ה„ז׳נדרמים". „אנו מחפשים יהודים". קפאנו במקום ללא תנועה. הרגשתי שזעה קרה מכסה את גופי מפחד־אימים. פתאום נשמע קולה של אלה, קול עליז, כאילו מתוך בדיחות־דעת: — „יהודים? אין לנו יהודים בכלל! אך אולי ברצונכם לקחת אותי?"... הז׳נדרמים פרצו בצחוק. כנראה מצאה הנערה חן בעיניהם. יצאנו מכלל סכנה. לאחר דקות מספר עלינו למעלה, ברכנו את מארחינו בלבביות.

בערב בא אחד הז׳נדרמים לבקור „רשמי" אצל משפחת בק אך למעשה, כדי לבקר אצל אלה. הוא ישב למעלה מארבע שעות בחדר, מעלינו, ואצלנו היה שקט, השתררה דומית מוות. אפילו הילדים יושבים כמו שני פסלים. מכאן ואילך — המצב חוזר ערב ערב. שעות שלמות הננו יושבים ללא תנועה במתיחות איומה, שעה שאצל אלה מבלה אותו ז׳נדרם המחזר אחריה, עד מאוחר בלילה. אך, אסור לנו להתאונן. על חשבונה בלבד יש לזקוף את הדבר, שאין מחפשים אותנו. אלמלא קור רוחה של אלה ברגעים של שיא הסכנה — היינו כולנו באובדים. טוב, שהשכנים רואים, שז׳נדרם בא לבקר את מארחינו. הרי זה כשמן לגלגלינו והדבר מוסיף לא מעט לשמם הטוב.

הקבוצה גדלה, ואנו מונים כעת 13 איש לאחר שהצטרף אלינו „דייר" חדש, גדליה מלמן.

רק עכשיו נודעו לנו פרטים נוספים על תוצאות החיפוש של הז׳נדארמים הגרמנים ועל נס נוסף: גם אצל גברת מניה הסתתרו יהודים, שני אחיו של מלמן (הרמן וגדליהו), לולה אלפנט ואחיה. הז׳נדרמים לא מצאו את גברת מניה בביתה. השכנים הפחידוה. באמרם, שלוא היתה בבית, היו הז׳נדרמים עורכים חפוש אצלה. בו בערב ברחו „הדייריה" לכל עבר: שלושה מהם אל הגיטו, ואילו גדליהו הגיע אלינו.

מרץ 1943

בגיטו — המצב החמיר מאד. אין יוצא ואין בא.

אין מרשים לצאת, אפילו לסדרנים ניתנו תעודות־מעבר מיוחדות. אין ספק, שדבר עומד „להתרחש" שם, וכך היה באמת: ב־15 במרס בבוקר השכם בזמן ה„מפקד" (כל הגברים היו חייבים להתייצב יום־יום לשם זה) הגיעו מכוניות ה„גיסטפו" ולקחו את כולם אל מחנה יאנוב בלבוב. הסדרנים התיצבו בשורה, גם חלק מהם לקחו והסיעו אל המחנה. הדבר נודע לנו מפי לולה אלפנט, שהסתננה והגיעה אלינו באותו ערב. חתנה הרמן מלמן ואחיה האהוב גם הם נלקחו אל המחנה. הנערה המסכנה נשארה גלמודה לחלוטין. את אמה ואת אחותה לקחו עוד בזמן ה„אקציה" בנובמבר 1942, שתיהן קפצו מתוך הקרון. לדאבוננו נהרגה האחות בו במקום, רק האם נשארה בחיים. היא הר־דיעה זאת ללולה ע"י שליח, ובקשה, שתשלח עגלה. לולה שלחה מיד את העגלה, ולמרבה הצער הביאו לה כבר את גופתה הקפואה של אמה...

לאחר זמן קצר מת אביה במחלת טיפוס, גורלה נגע מאד ללבי. לדאבוני הרב, אין לנו פשוט שהות לטפל בצרות הזולת, יש לנו די והותר משלנו. הדוד יוסק חלה בטיפוס. רילה מיואשת ורוצה לצאת לגיטו, אין אנו מניחים לה לעשות זאת. בגיטו המצב החריף עד כדי כך, שכל המנסה לעבור דרך השער, נורה בו במקום. אך למרות הפצרותינו אין רילה מוכנה לשנות את החלטתה. היא נתנה למר בק במתנה טבעת משו־בצת יהלומים ובעזרתו היא באה במגע עם הסדרן לייבקה פטרונטש, הוא סיכן את חייו ובא, (בלי תעודת־מעבר) והעבירה אל הגיטו. רילה עזבה אותנו בזמן הקשה ביותר, לאחר ימים מספר בלבד התחוללה „אקציה" בגיטו.

יום 25 במרס

עם בוקר אנו שוכבים ליד האשנב הפתוח, כדי שיחדור מעט אויר צח אל המקלט המחניק. השעה בערך חמש. הגברת פטרונטש קמה לפתע ממקומה ואומרת: — הקשיבו! ובאמת שומעים, באופן ברור, שעטת צעדים של המון אנשים מבוהלים וצעקות־פרא: „הלאה! הלאה"!. כעבור דקה דופק מר בק במדף הרצפה. הוא מודיע בלחש: „החלה ה„אקציה" מוליכים יהודים אל החורשה ליד העיר ושם יורים בהם..."

נתקנו את אור החשמל. אנו מאזינים בחושך, מתפללים וצמים יום תמים. לכל אחד מעמנו קרובי משפחה בגיטו. לפנות ערב ראתה הגברת בק את פטרונטש הזקן בין הקרבנות, המובלים למות. הוא נע במכונית והפנה מבטו לעבר הבית, שם היו ילדיו, והם לא יכלו לעזור לו...

בערב הגיעו למקלטנו בעל בית־מרקחת מר שטקל ואשתו. נודע להם על המחבוא שלנו מפי הדוד יוסק. בית־המרקחת היה מחוץ לגבולות הגיטו, וכך הצליחו להתחמק משם. ה„אקציה" — אומרים — כבר נסתיימה. אך שומרים עדיין על הגיטו.

ביום ראשון הביא מר בק ידיעות מן הגיטו. הוא ראה את הדודה אוצ'קה, הקרובים שלנו חיים, את יוסק הביאו כשהוא נטול הכרה אל המקלט בגיטו, הוא שכב שם שלושה ימים. אחות סבי נהרגה, גיסתה של רילה ותינוקה נורו למוות שעה אחרי שכרעה ללדת. על אחי אבא, הדוד דוד, אין ידיעות בכלל. כל משפחת פטרונטש נרצחה.

את אנשי ה„יודנראט" רצחו בירויות — בסוף. הדבר נעשה בצורה ברברית. צוו לכל אחד מאנשי ה„יודנראט" לחפש מספר אנשים שהסתתרו במקלטים ולהביאם כופר נפש תמורת השארתם בחיים, ואז ירו גב בהם, באנשי ה„יודנראט" עצמם.

הגברת בק ספרה, שמראה העיר לאחר ה„אקציה" — איום. על כל צעד ושעל, לאורך כל הדרך מן העיר עד לחורשה, רואים גוויות בתוך שלוליות־דם, גם על חוטי־התיל המקיפים את הגיטו תלויות גופות. ואף הסרת הקרבנות האומללים מן המקום התנהלה בצורה המקפיאה את הדם בעורקים. המכוניות נעצרו מתחת לחלונות הבתים ואת הגופות זרקו הגרמנים בשקים ישר מן הקומות העליונות למטה. היו סדיסטים שביתרו את היהודים בגרזנים. את נושק, אחיינו בן ה-12 של פטרונטש, ביתר איש הגיסטפו בגרזן. לאחר סיום ה־„אקציה" סגרו את שארית הפליטה בשטח צר ברחוב אחד. אוצ'קה עם יוסק ורילה נכנסו לגור בבית ה־„יודנראט" לשעבר.

מר בק הביא ידיעה ממחנה יאנוב, הוא ראה את מארק מלמן. מפיו נודע לו שהביאו אל המחנה גברים, שמיינום בזמן ה„אקציה", ביניהם הובאו יוסק פט־רונטש וליכטר, גיסו. יוסק פטרונטש והרמן מלמן (השוהה במחנה זה זמן רב) — סיפר בק — עובדים

בבית־חרושת לשמן ומצבם לא רע. הם שלחו לנו שמן במתנה. ליכטר, שחלה לפני זמן מה בטיפוס, נפטר בגלל תשישות ואפיסת הכוחות ימים ספורים לאחר שהביאוהו למחנה. בעלה של פפקה פטרונטש נורה בזמן המפקד, שעה שירו בכל יהודי עשירי, ודוקא הוא היה בין האומללים האלה.

אפריל 1943

בששי באפריל בוצעה ה„אקציה" הסופית. הפעם „ניקו" את הגיטו כולו. השאירו בחיים 50 גברים ונשים בלבד. עליהם לכסות בעפר את הקברים המתפוררים. הם נאלצים לצאת לעבודה זו ולשיר, ומי שמעיז ואינו שר — ז'נדרם מנחית לו מכה במקלו על ראשו. איזו זוועה! אילו המצאות סאדיסטיות! איך אפשר לשלב רצח בשירה?... איך ישירו שיר ליד קברות אלפי אנשים מעונים?!

בין הנשארים נמצא דודיו, אחיה של הדודה רילה. הוא ראה את הגברת בק, שהסתננה אל הגיטו, והביאה לנו ידיעות עגומות. הגרמנים רצחו ביריות את הדוד יוסק, את רילה ואת אוצ'קה, וילדיה של אוצ'קה נשארו בעלית־הגג של ה„יודנראט". הדבר קרה כך: יוסק, רילה ואוצ'קה היו בין הפועלים, שהשאירום בחיים לאחר חיסול הגיטו. למען יעבדו. ילדי אוצ'קה הסתתרו בעלית־הגג. כאשר החשיך והגיע הערב רצתה אוצ'קה להביא להם קצת אוכל. יוסק הלך עם אחותו האהובה וביחד עמה נורה למוות. למחרת היום ירו ברילה... אני ואחותי מניה התחלנו להתפלל ולצום פעמיים בשבוע — למען הצלת הילדים.

באותו יום גורלי, בששי לאפריל, בא אלינו מן המחנה ארטק פטרונטש, הוא מסר לנו פרטים על ה„אקציה" ב„מוסטי וילקה", שם נספו הדודה גיצ'ה ומאיר. ל„מפקד" הבוקר בא ראש הגיסטפו פילדברנד „הגדול" בעצמו ובכבודו. הוא ציווה לערוך קודם־כל „מפקד" של הנשים, אותה שעה נכנסו אנשי גיסטפו בסך אל מחנה הגברים והקיפום מיד. כל אחד חש מיד שזאת „אקציה". אחדים התחילו לברוח. מאיר היה בתוכם מן הראשונים, אך רק עבר את גדר חוטי התיל, מיד רצחוהו. הביאו את הנשים, העמידון לפני שורות הגברים, לא אחד מהם ראה שהביאו את אשתו, אך קצרה ידו להושיע, מאחורי גבו עמד איש הגיסטפו. הביאו את גיצ'ה, ארטק הבחין בה והתכופף, הוא קווה, שהיא לא תשגיח בו, אך היא השגיחה בו וקראה לו. באין ברירה יצא ארטק מן השורה, הנשים עברו על פניו. באמצע המגרש נשארו איש הגיסטפו, ארטק וגיצ'ה. החלה גיצ'ה לחבק ולנשק את ארטק ולהפרד ממנו, ביקשה שידרוש בשלום כל הקרובים, התיפחה מר לא בגלל זה שהיא הולכת למות אלא בראותה את מאיר הרוג. היא התחננה לפני ארטק, שינקום את דמם, אם יצליח להשאר בחיים. הם עמדו כך רגעים מספר, עד שאיש הגיסטפו זעק: „מספיק!" צווה על גיצ'ה לפשוט את מעילה, שמצא חן בעיניו והאיץ בה שתרוץ ותצטרף לשורות הנשים.

עוד מעט והן הובלו רחוק מחוץ לעיר. בדרך שרו הנשים את „התקוה". איזו „תקוה" אפשר לשמור בלב כאשר הולכים לקראת המוות? ואולי בעולם הבא הן יפגשו את הקרובים להם, הנמצאים כבר שם, או יגיעו אליהם בקרוב...

יחד עם הנשים לקחו הגרמנים עשרים גברים לחפירת הקברות, אחר־כך גם הם נורו. כולם נאלצו להתפשט וחפציהם נלקחו למחסנים.

ביום א', 11 באפריל באו ילדי אוצ'קה, זיגוש בן 9 וזושיה בת 4, הם דפקו על הדלת ואמרו למר בק, ששלחם דודיו, וכי כאן נמצאות דודתם סלצ'ה ואמם. מר בק הכניסם לביתו והביאם אל עלית־הגג, ובעצמו ירד אלינו. יום זה אזכור עד יומי האחרון, במקלט היו הכל על סף היאוש, איך אפשר להכניס אל המקלט ילד בגיל 4? כולם התחילו להתרעם על דודיו. איך אפשר היה לשלוח ילדים ביום בהיר העירה ועוד להגיד להם איפה ואצל מי עליהם לחפש את קרוביהם? והרי בכך הוא סיכן את חייהם של 15 איש! לו נתפשו הילדים, הרי אבדנו כולנו. קרה נס, נס גדול, שהדברים לא הגיעו לידי כך. קשה לחשוב, שהנה הולכים להם שני ילדים ביום א' בעשר בבוקר ברחוב, שם התגוררו מיום הולדתם, שם הכירום כולם ולא פגשו אף אחד ולא ניגש אליהם אף אחד... הרי לו שאלו אותם — היו מגלים מיד את הכל. שיחק להם המזל, ועברו כברת־דרך ארוכה כזאת באין מפריע, אפשר ונולדו בסימן טוב.

זאת היתה דעתו של מר בק, שהודיע, שהוא לא ישליך את הילדים החוצה, שצריך לתת להם מקום במקלט — „יהיה מה שיהיה!" במעשהו הנאצל קנה

את עולמו, וראוי הוא שאלוהים יגמול לו כצדקתו מאה מונים. כל הענין נעשה לפתע כל כך פשוט, יצאתי אל העליה, רחצתי את הילדים, גזזתי את שערם, כי ראשיהם כוסו כינים. החלפתי את בגדיהם והבאתי אותם למטה אל המקלט. אמרתי להם שאמם נמצאת בלבוב ואחרי המלחמה לבטח תשוב אליהם. אך נכנסו למקלט, ואשת הרוקח נגשה מיד אל זושיה. הילדה חיבקה אותה ואמרה: „אכן ידעתי, שהדודה גיצ׳ה חיה!...” ואז רק ראינו את הדמיון בין הגברת שטקל ובין הדודה המסכנה. כולם פרצו בבכי.

זיגו וזושיה אורלנדר (בני הרש־לייב ואוצ׳קה) אחרי צאתם מן ה״בונקר״

ביום א׳, 18 באפריל — כאשר שכבתי ליד האשנב הפתוח, הבחנתי לפתע בריח שריפה. עוד לפני שהספקתי לחשוב ולקבוע מאין בא הריח אלינו, הודיעו לנו, שפרצה שריפה ברחובנו. הרוח היתה חזקה והאש התפשטה חיש מהר. כעבור רגע התלקח כבש הבית הקרוב בשכנותנו ובית-החרושת המרוחק שלשה מט-רים מאתנו היה כבר אחוז להבות. אחדים מקבוצתנו

רצים ועולים למעלה, הם שופכים מים על הרצפה, והנה הדלת התחילה לבעור. אחוזי בהלה איומה אנו מתחילים להתלבש. אחדים סבורים, שעלינו לברוח, אח־רים רוצים להשאר במקלט; לדעתם טוב להחנק בעשן־התבערה מתחת לאדמה מאשר ליפול מכדור איש הגיסטפו; בחוץ המוות — בטוח, הרי זה מן הנמנע, ששבעה עשר איש יהודים יצאו מן הבית ועין אדם לא תבחין בהם, שהרי בחוץ עומדים המונים. אני שייכת לקבוצה, שברצונה להשאר במקום. אני לוקחת את הילדים ויחד אתם ועם אמא אנו יורדים אל המקלט, אנו סותמים את הפתח בפני העשן החודר

פנימה והננו יושבים אחוזי־יאוש. מה מקנאים אנו ברוקח, השומר לעצמו רעל, באפשרותו לפחות לקצר את עינויי הגסיסה...

מניה, אחותי היקרה, רצה למעלה, כחוות איתנים השתוללו סביבה. למראה האש והעשן תקפה אותה בהלה, היא עוד הסתובבה לעבר הדלת הבוערת וצעקה לאבא, שעמד בפנה: — „אבא, אני הולכת”! ורצה אל הרחוב.

היא נתפשה ליד מנזר הפליציאנות. שני „פולקס־דויטשים" עצרוה: שיכטלינג והמהנדס קינצלר. שיכט־לינג הביאה אל תחנת הז'נדארמים. מניה, שחששה מה צפוי לה העלימה את מקום בריחתה ופנתה אל קינצלר בבקשה, שיספר להוריה על אשר קרה „כאשר יחזרו לאחר המלחמה מרוסיה". נערה מסכנה! והיא היתה אך בת 15... אני מתארת לעצמי מה הרגישה, יאוש ללא גבול מכרסם בנו, ואבא, פשוטו כמשמעו, יוצא מדעתו. במקרה חל יום גורלי מר ונמהר זה ביום השנה למות אמו, שנספתה גם היא בלהבות אש, מניה נקראה בשם אמו.

מניה שווארץ,
יצאה מן "הבונקר" ונתפסה ע"י הגיסטפו

אינני יודעת איזה נס קרה לנו, אך ביתנו ניצל ולא נפגע בשריפה הזאת. האש אכלה כ־20 בתים ברחובנו. אך במה נתנחם, כאשר כה קשה פגעה בנו יד אלוהים. אפילו להכנע ליאוש לא נוכל, איך נכאב על אבדן אדם אחד, כאשר המוות אורב ל־17 איש?

השכנים ראו את מניה, היוצאת מבית משפחת בק והם הודיעו זאת לתחנת המשטרה. כאשר נודע הדבר למר לנג, ידידו של מארחנו, הלך אל תחנת הז'נדרמים, שם היו לו מכרים והביע חשדו, שזה סטפניק, שמוצאו מרוסיה והוא גר לידנו בבית, שהיה שייך ליהודי (ובית זה עלה באש) והיה מתקבל מאד על הדעת, כי הוא הוא שהסתיר יהודים יחד עם הז'נ־דרמים. מיד ערכו אצלו חיפוש. סטפניק המרוגז איים על בק בנוכחות הז'נדרמים, שיביא עדי ראיה אשר יעידו, שראו איך מניה יצאה בריצה דווקא מביתו של בק. בערב צוה מארחנו על כולנו לצאת מן הבית, הוא חושש לחיפוש. הלילה היה איום, הרוח נשבה ויללה אימים, לא היה לנו לאן ללכת. מי היה מכניסנו לביתו, ועוד שני ילדים נוספים אתנו? גברת מלמן החליטה לעלות למעלה ולהתחנן לפני מר בק שיעשה עמנו חסד. חכינו לה במתיחות, לבסוף ירדה עם מר בק. הכרנו בפניה, שאמנם שינה האיש דעתו לטובה. „לכו לישון" — אמר, בטוב לב. — „יהיה אשר יהיה!"... נשמנו לרווחה. האם קיים גמול בעד אצילות נפש כזאת?

לא הספקנו כמעט לסגור את מדף־הרצפה, ושמענו „תנועה" למעלה. לא ידענו מה קרה שם, היינו בטו־חים, שהם כבר באו לקחתנו ושהגיע הסוף לכולנו. לאשרנו היה זה פחד־שוא. כעבור רגע, שהיה בעי־נינו כנצח, נשמעו דפיקות מארחנו במדף הרצפה. הוא אף גילה לנו את סיבת התנועה החשודה וההבהלה בבית. שמו לב שלהבת אש נראית על עליית־הגג ונאלצו לכבות את האש במהרה. ובעלותם הם נתקלו לפתע בספר־תורה, שנפל מבין הקרשים, שנערמו על הגג. זה היה ספר־תורה, שאביו של מר מלמן הוציא מבית-הכנסת והסתירו בביתו במקום זה, ובמקרה הגיע לידי הגברת בק. לפי בקשתו של מר מלמן הסכימה לקפלו יפה ולהסתירו בפנה בטוחה. היא האמינה, שספר־תורה זה יביא לה וגם לנו מזל בתקופה הקשה הזאת לכולנו.

למחרת היום, אחרי השרפה, הובהלה גב' בק לבוא אל תחנת המשטרה הפלילית.

בחקירה הוגד לה על עדותה של מניה שעבדה אצלה כעוזרת. היא הכחישה את הכל, והצביעה על שני עדים, ז'נדרמים, שבקרו תכופות בביתה. למרות זאת ערכו חיפוש בבית של משפחת בק. הם רק הציצו אל הדירה, שהיתה בה מהפכה לאחר השריפה ומצאו את המקלט הארעי שלנו במחסן השמן, שה' מלמן הכין „על כל צרה שלא תבוא" והסתפקו בכך. לנו

הציקה המחשבה, שמניה נמצאת אולי עדיין במאסר ומענים אותה. קשה היה לנו להאמין, שהיא עודנה בחיים, מפני שלא הפגישוה עם גב' בק. ואכן, היא לא היתה עוד בחיים. לאחר שבועיים קבלנו, באמצעות גב' בק, מכתב מדודיו, בו פרט את כל תאריכי ימי הזכרון (יאר־צייט), שנודע עליהם אם נשאר בחיים. יום הזכרון של מניה חל ב־18 באפריל. דודיו כתב, שראה כאשר ירו בה למוות.

לאחר ימים ערכו חיפוש אצל אכר, שאצלו מצא מחבוא הילד של יוסק, ומצאו שם את כל משפחת בינשטוק ועוד כמה יהודים. הם רצחו ביריות את כולם וגם את הילד, תינוק חמד וחף מפשע! אינני תופסת, כיצד יכלו התליינים להרים יד על תינוק בן שנה וזרועם לא נותקה, האם אפשר עוד להאמין שהעולם בצדק ישפט?

סוף מאי 1943

נודע לנו על ביצוע „אקציה" איומה במחנה יאנוב. ירו בהרבה אנשים למוות, בין הנרצחים יוסק פטרונטש, הרמן מלמן חתנה של לולה ואחיה. לולה אינה יודעת דבר על מות אחיה, אנו שומרים זאת בסוד. גם בלי זה היא עמוסה צרות. היא נשארה גלמודה בעולם.

אמא יצאה בלילה לדרזנקה, מול הבית, וכעבור רבע שעה היא חזרה. לנו נדמה היה כנצח. היא הביאה כמה מן החפצים שלנו למכירה, כי מעיין הכסף הולך ונסתם. גב' בק כבר מכרה את שמלתה של אמא, כותנות של אבא וגם איזו מפה, וזה יספיק לסלק כמה חשבונות. קשה לי להאמין, שקיים עוד בעולם מקלט כזה, שם חיים יהודים ומסתתרים תמורת כסף, במחיר חפציהם. הרי לו היו אחרים במקום משפחת בק זו, היו מזמן זורקים החוצה דיירים מסוכנים כאלה, שגם קשה להם להשיג אמצעים למחייתם.

יום ג', 31 באוגוסט 1943

מזמן הזנחתי את יומני. במקלט נעשה חם מאד, קשה לשכב וכל הגוף — מוקד. החום העלה פריחה בגופי כמו לכולנו. היום קמתי בשתים־עשרה וחצי ב„צהרים". הייתי מרוצה מאד, כי מנת־הלחם היתה כה קטנה, שהייתי בודאי רעבה עד ארוחת־הצהרים. כעבור שעה אכלנו תפוחי־אדמה, ואת המרק — לפנות ערב.

גם לארוחת־ערב קבלנו תפוחי אדמה. ארוחת־הערב היתה היום מאוחר מאד, מפני שהיתה „אזעקה" ונאלצנו לשבת ללא־תנועה וללא־אור ארבע שעות רצופות. למעלה התקלקל מכשיר הרדיו והטכנאי טרח הרבה זמן עד שתקנו. היום אני הולכת לישון על „בטן מלאה" בהרגשת שובע נעימה ולו הרגשה מטעה בלבד.

אבא ערך חשבון חדשי, הוא הסתכם ב־2830 זלוטי. בהשואה לאחרים, הרי זה לא הרבה, אולם, הרי אנו חיים במסיבות שצריך להתחשב בהן.

גב' קלרה עשתה חשבון, שהוציאה בחודש עד 2360 זלוטי, מפני שהיו לה הוצאות מיוחדות, בלתי־צפויות מראש. לפני זמן הגיע אלינו בלילה אחיה, קובה, הוא בא אל המקלט מן המחנה ב„פוטיליצה". קודם היה ב„מוסטי", משם העבר עם המחנה אל „פוטיליצה". בזמן האחרון שרר שם מצב מתוח מאד, יום־יום ציפו ל„אקציה" של „טיהור" במחנה. קובה סיכן את חייו (מה נשאר לו להפסיד?) וברח לז'ולקיב. לדאבוננו, לא שיחק לו המזל; הוא נתפס בידי שוטרים אוקראיניים ונאלץ לשלם כופר־נפש. הוא נתן להם את אשר היה עמו ורק אז עזבוהו לנפשו. לאשרנו לא עקבו אתריו, לראות לאן שם פעמיו, אחרת — היינו אבודים.

יום ד', 1 בספטמבר 1943

כל פעם באה עלינו צרה חדשה. כנראה לא ניתן לנו לחיות במנוחה, אפילו במחתרת, מתחת לאדמה. ה' בק פוטר ממקום עבודתו. אגב סכסוך סולק מיד, בו במקום. הוא עובד במשרד צבאי ובעד התפרצות כזאת צפוי לו גם מחנה־ריכוז. תקף אותנו יאוש, כי בלעדי ה' בק אין קיום למקלטנו. מונדק פטרונטש, שהוא אדם שאין גבול לערכו במצבים קשים, קיבל על עצמו להשפיע על ה' בק, איש חסדנו, שישתדל להרגיע את הרוחות במקום עבודתו, ואמנם לאחר הוכחות ממושכות הצליח בדבר. לאחר השיחה יצא ה' בק עם מונדק מן הבית וחזר בשעה מאוחרת, כשהוא „מבוסם" קצת... היה עלינו לשבת בשקט גמור, כי הוא הביא עמו אורח, את פרופ' לאנג. הם שיחקו בקלפים עד חצות; הם חיכו עד שהרדיו השמיע את שידור החדשות מאנגליה.

שבת, 4 בספטמבר 1943

היום היה יום מגוון למדי, כל לפני הצהרים ביליתי עם לולה, בדירתה של משפחת בק, שם שפ־שפנו רצפות. התעמלנו כהלכה. דיגגנו ורצחצחנו עוד שלוש רצפות. זה משפיע טוב מאד (בגלל הישיבה המתמדת במקום אחד סולנו סובלים מעצירות). שמתי לב, שאני ולולה נראות טוב יותר מאחרים במקלט, מפני שאנו עוזרות מזמן לזמן לגב׳ בק ונושמות קצת יותר אויר צח, ואנו נהנות גם מן התנועה.

הצטננתי קצת כאשר יצאתי מן "המחנק" לאויר הצח, אך, למרות זאת אתרחץ ואנצל את מי הגשמים, כדי לחפף את הראש. מים לשתיה מחלקים לפי שלושה ליטר למשפחה.

יום ב׳, 6 בספטמבר 1943

היום בא שוב ה׳ לאנג, לשחק בקלפים. הם שיחקו עד 10 בלילה, והדבר אינו משמח אותנו כלל. הרי לבסוף עלול ה׳ לאנג גם לשער, מאין לוקח ה׳ בק כסף לשעשועים, לעתים כה תכופות. אך אפשר שהוא יודע, ויתכן, שגם זה לטובה.

יום ג׳, 7 בספטמבר 1943

היום עבר בשקט עד שובו של ה׳ בק מעבודתו. העניינים התחילו כאשר סיפר כי שמע שאצל „פולקס־דויטש" אחד נמצאו חפצים של יהודים והם הוחרמו בו במקום, ובגלל זה נשללו מכל בני המשפחה ה־„קענקארטען" (תעודת־זהות). ה׳ בק הודיע כי משום כך אינו רוצה להחזיק את חפצינו בדירתו, ועלינו לקחת את הכל — למטה. זאת מהלומה איומה בש־בילנו, כי הרי החפצים נרקבים במקלטנו. מעילה של אמא ושלי יש לזרוק, ואם גם שאר החפצים ירקבו, לא יהיה לנו מה להחליף במטבע ולשלם חשבונות. ברם, זה עוד לא הכל, גב׳ בק הביאה ידיעה אחרת: נודע לה מפי ולאדק, אחיינו של ה׳ בק (אחיו נפטר לפני 3 חודשים), שאמו עומדת להנשא לאוקראיני אחד. יש להוכיח לה בדרכי נועם — שעליה לוותר על הנשואים מפני שהיא יודעת הכל עלינו, והיא עלולה לגלות לו ולהפיל אותנו בפח.

אלוהים אדירים! רק זה חסר לנו, שאיזה אוק־ראיני ידע על קיומנו. וגם בזה עוד לא נגמר הכל. ה׳ בק הסתכסך שוב עם רב־שוראי בעבודה, והפעם פיטרוהו לחלוטין, וללא ערעור.

אנו ממש מיואשים, כי עם אנשים מחוגי הצבא אין זה משחק. ה׳ בק הוא אדם בעל לב־זהב — אך פזיז. הוא עלול לריב על דבר של מה־בכך, ואינו חושב כלל על התוצאות. וכעת עלולים גם להאשימו בחבלה. נראה, שהוא מתרגש מכל הענין פחות מאתנו והוא עוד מעודדנו ואומר לנו, שיהיה טוב.

יום ד׳, 8 בספטמבר 1943

אמש הרשה ה׳ בק לפטרונטש לבוא ולשמוע את שידור החדשות באנגלית, הידיעות הן טובות מאד. רוזבלט הודיע על שינויים גדולים שיארעו תוך יומיים. לדאבוני, הידיעות הנוגעות לענינינו אינן משמ־חות. היום ביקרה אצל משפחת בק גיסתה והיא סיפרה, ששוטר המיליציה פודהוריצקי, שאצלו הטמין הדוד יוסק את פרוותו, ואשר הבטיח לפני ה„אקציה" האחרונה להעביר אותו ואת רילה מן הגיטו למקום „בטוח" (מי יודע, אם לא התכוון למקומנו?!) מספר לכל, שאצל בק הסתתרו יהודים... נזכרנו, שכאשר ילדי אוצ׳קה, זיגוש וזושיה, באו אלינו, הם ספרו על פודהורצקי, שהיה אצלם במחבוא בעלית־הגג ב„יודנראט", ועמד להעבירם אל ביתו. אך מכיון שלא היה כסף להצלת הילדים — הסתיים הדבר ללא־תוצאות. התחלנו לדון אם דודיו שהיה סדרן (אורדנר) לא ביקש בזמנו את פודהורצקי, שיעביר את הילדים מן הגיטו אל מקלטנו, ואפשר שמכאן נודע לאוקראיני זה על המחבוא שלנו!

אמא התרגשה מאד לשמע הדברים והתעלפה. מיד דפקה גב׳ בק בדלת־המדף ובקשה, שנשב בשקט, מפני שבאים ז׳נדרמים גרמנים, אך הם אנשי „רצון טוב". אמי לא שמעה את דבריה עד הסוף, היא חשבה, שאנשי הגיסטפו באים שוב, כדי לחפש אותנו. שוב התעלפה והיה צריך להקיצה מעלפונה. אני תפילה, שאלוהים יגאלנו בהקדם ובמהרה. אמא כל כך עצבנית ותשושת כח, שתכופות היא מתעלפת, מעולם לא היתה כה רגישה. הז׳נדרמים ישבו עד 11 בלילה. בזמן „האז־עקה" היינו גב׳ קלרה ואנכי נזקקות ל„צרכים פיסיו־לוגיים" קטנים. לסוף נאלצנו לכבות את האור ולעשות את זאת בקופסה (פחדנו לצאת למסדרון, שם עומדים

הדליים, פן ישמעו זאת למעלה). כאשר הלכו הז׳נדרמים נודע לנו, שלא פודהוריצקי אלא אחד דומריצקי הפיץ את השמועה על יהודים, המסתתרים אצל בק. נשמנו לרווחה. הרי זה הבדל רב. דומריצקי הוא „פולקסדויטש״, וכנראה אינו יודע כלום עלינו, כי הוא אינו מוכר לנו.

יום 9 בספטמבר 1943

הבוקר שמעתי תוך תנומה מפי אמא, שאיטליה נכנעה. הואיל ועדיין הייתי רדומה נדמה היה לי, שאני הולמת חלום נעים ולא רציתי להתעורר. במאוחר נודע לי, שאין זה חלום אלא עובדה. ה׳ בק שמע זאת בשעה 1 בלילה. בשעה 7 בבוקר קרא למונדק פטרונטש, שבעצמו יאזין לחדשות. כמעט ונחנקתי מהתרגשות, כאשר הבחנתי בשינוי בפני האנשים — בתוך המקלט. כולם דנים על המאורע כפוליטיקאים נלהבים. רגש של עידוד אפפנו, קרן־תקוה הסתננה ללב הנדונים. כולם מקוים, שהכנעת איטליה תשפיע על מהלך המלחמה. אפשר שמעתה הכל יסתיים חיש מהר. נמאסו לנו החיים הקשים האלה, עצבינו הם על סף ההתמוטטות. הרי זה החודש העשירי שאנו מבלים במקלט.

יום ו׳, 10 בספטמבר 1943

ה׳ בק התעקש פתאום ואינו רוצה לתת רשות אף לאחד מאתנו לעלות ולהאזין לרדיו. הוא דורש בעד זה 500 זלוטי. לא נוכל לעמוד בדרישה זו, ואנו מוכנים לתת לו 5 זלוטי בעד כל קומוניקט, אך הוא מסרב. נקווה, שמצב־רוחו ישתפר בקרוב, כי ה׳ בק — אנו יודעים זאת — לא יוכל להמשיך ברוגזו.

שבת, 11 בספטמבר 1943

בלילה הזמין ה׳ בק לפתע את ה׳ מלמן אל הרדיו. הידיעות היו טובות מאד. תקוותנו מתגברת שאלוהים יעזור לנו. לדאבוני, הביא לנו ה׳ בק היום בשובו מן העיר ידיעה, שהשביתה את שמחתנו. ז׳נדרמים גילו 3 יהודים אי־שם וירו בהם למוות. הוי, מה טרגי הדבר למות כעת, כאשר המצב הפוליטי משתפר והולך וגאולתנו קרובה.

הייתי היום עם לולה למעלה, בדירת בק. צחצחנו את הרצפה וקבלנו שתי לביבות. את הלביבה שלי חילקתי ל־3 חלקים בשבילי ובשביל הילדים, כי דרוש להם ממתק.

יום א׳, 12 בספטמבר 1943

ה׳ בק חזר היום הביתה מדוכא מאד. הוא נפגש ברחוב עם שותפו הקבוע למשחק קלפים, ה׳ אייזנבארט, והזמינו הביתה, אך נתקל בסרוב. הוא אמר לו בגלוי, שהוא חושש לבקר אצלו. מדוע? כי בביתו — מגיפה, וגם עוקבים אחריו. במקום להגיב בו במקום, חזר מארחנו הביתה ממורמר ונפחד. מונדק פטרונטש יעץ לו ללכת לאייזנבארט ולבקש ממנו הסבר. ובאמת התברר, שה׳ בק רב עם גרמני אחד, מייאר שמו, שהודיע זאת לשטורמפירר פאפה והוסיף, שבק אינו עובד ובכל זאת חי יפה, סימן הוא, שהוא עושה „עיסקות״. אייזנבארט ולאנג חוששים להפסיד את חסדי פאפה והחליטו להמנע מלהתרועע עם בק. מתברר, שאפילו לא עלה על דעתו של אייזנבארט, שעה שדבר על „מגפה״ כי יש לו עסק עם יהודים. מארחנו החליט, איפוא, לפנות אל פאפה ולבקשו, שיתן לו עבודה אחרת מתאימה יותר.

יום ב׳, 13 בספטמבר 1943

שמחה וששון! ה׳ בק היה אצל פאפה וקבל משרת שומר־לילה ב„סאויה״, בחנות יי״ש. עליו לבוא יום־יום ב־8 בערב לתחנת הז׳נדרמים לקבל רובה, בשעה 6 בבוקר עליו להחזיר את רובהו. מובן שזה טוב בשבילנו, כי יהיה למארחנו מגע ישר עם הז׳נדרמים ולא יפול כל חשד עליו ועל מעשיו.

ה׳ בק הלך היום לעבודה. השטורמפירר פאפה קבלו בצעקות ואף איים עליו שישלחהו למחנה. אך בק הצליח לרכך את יחסו; הוא נשא לפניו נאום שלם בגרמנית (את הנאום הכין לו מונדק פטרונטש) ובכך הוציא את הרוח ממפרשיו.

שלמנו היום בשביל האזנת החדשות של הרדיו ופטרונטש יעלה למעלה להאזין. אתמול היו הידיעות טובות. אך הצטערנו שמוסוליני שוחרר ע״י הגרמנים. הם כבר ינצלו זאת לצרכי תעמולתם המסוכנת.

יום ד׳, 15 בספטמבר 1943

מונדק עלה בלילה כדי להאזין לרדיו. ברגע שהודיעו כי ביוגוסלביה נלחמות פלוגות פרטיזנים — נשמע לפתע צלצול. מי הוא המצלצל בלילה, בשעה 1.30? חשב מונדק וברח מהר למטה. התברר, שהיה זה מר בק בכבודו ובעצמו. ובכן, שומר־לילה זה הלך לו הביתה, כדי לשמוע את החדשות ברדיו, ובשקט חזר למשרדו. איזו קלות־דעת! אך, בק רגיל לרטון: „לכל הרוחות, אינני מפחד משום דבר״! בינתיים אנו יושבים בחור, בין רמשים ועכברים ומצפים בקוצר־רוח לבשורה טובה! ומה הפחד דווקא בלילה? איזו שעה משעות היום היא בטוחה יותר בשבילנו?

לפני כמה שבועות הגיעה מזולשצ׳יקי אחותו של בק. ומארחנו אמר, שהוא נאלץ לגלות לה, שהוא מסתיר יהודים, כי מן הנמנע הוא, שלא תרגיש בכך במשך 4 ימי שהותה בביתו. היא הביאה עמה גם ילד בן 12, המתרוצץ בכל פנות הבית. הצלחנו בכל זאת להוכיח לו שלא יעשה זאת. די שוולאדק ואמו ואחיו מזולש־צ׳יקי יודעים על קיומנו. הוא יכול לסמוך עלינו. נסתדר כבר, אכלנו פחות, בשלנו פחות ועברנו את המבחן עד צאת האורחים. כנראה, יהודים מסתדרים בכל מצב אפילו הוא גרוע ביותר.

אלה, העובדת בדואר קבלה היום מברק משווייץ המיועד ליהודיה מז׳ולקיב. מודיעים לה, כי תתכונן לנסיעה לחו״ל, וכי הניירות הנחוצים, כבר בדרך. צחוק הגורל; האם שולחי המברק יכולים להעלות על דעתם שאותה אשה כבר איננה פה, או שנשלחה לבלז׳יץ, או שנורתה בחורשה... במקרה הטוב ביותר היא יושבת באיזה מחבוא, ואינה יכולה לראות את העולם, אחרת — תושמד. אני מסופקת, אם בחו״ל יודעים על רציחת מיליוני אנשים. אפילו אם מגיעה לחו״ל ידיעה כה איומה, אף אחד לא יאמין בה.

יום ה׳, 16 בספטמבר 1943

גב׳ בק היתה היום בלבוב, היא התקשרה עם מארק מלמן, היושב במחנה „יאנוב״, והביאה ממנו מכתב. הוא כותב, שבעוד שבועות מספר לכל המאוחר, אפשר שיבוא השחרור. לדאבוננו, רע מאד המצב במחנה יאנוב, לא נשארו שם אלא 1500 גברים. דווקא היום, הוציאו שם להורג קבוצה של 40 נשים! בכל יום מוציאים שם 40 יהודים אל ה„גורה פיאסקובה״, ויורים בהם למוות. פלוגה מיוחדת, הכוללת 40 איש מאסירי המחנה, שורפת את גויותיהם. ובסוף גם אותם ירצחו, כפי שעשו עם ה„יודנראטים״ בערים. גב׳ בק היתה נוסעת אל סביבות בלז׳יץ, היא סיפרה, שתמיד חשה באויר ריח של עשן. כעת אנו מבינים הכל. הרוצחים הגר־מניים שרפו את גופות הקרבנות היהודיים, כדי שלא להשאיר שום „קורפוס דליקטי״, שום עדות למעשיהם. השאלה היא, מה יגידו כאשר יחקרו אותם וישאלו מה עשו למיליוני בני־אדם שעקבותיהם נעלמו?

קרן־אור בודדת מנצנצת בים של צרות ואסונות: לגב׳ פטרונטש נודע, שאחיה ואחותה חיים. והיא מזמן כבר אבדה לה כל תקוה שעוד נשארה ממשפחתה נפש לפליטה.

יום ששי, 17 בספטמבר 1943

אינני יודעת — מה קרה למארחנו, הוא נעשה קל־דעת, ובמוקדם או במאוחר, ימיט עלינו אסון. היום יצא העירה בשעה 10 בבוקר וחזר רק ב־4 אחר־הצהרים. הוא הגיע הביתה מבוסם... לאנג סחבו כשהוא שכור כלוט, הוא עצמו לא נשאר אצלנו, גם הוא היה „מבוסם״ כהלכה.

שמענו שגב׳ בק ואלה התחננו לפניו שינוח, אך ללא הועיל. הוא לא שעה לבקשות אלה. פתאום — צלצול בדלת. גב׳ בק רצה אל רצפת־המדף וצועקת: „ז׳נדרמים״! וזה הספיק לנו. היינו משוכנעים שה׳ בק, פטפט על־אודותינו בבית־המרזח, וכעת באו הז׳נ־דרמים להוציאנו. אמי, כרגיל, התעלפה. הילדים יבבו חרש, והשאר התפללו לנס. אבל הז׳נדרמים הסתלקו כעבור זמן קצר, וה׳ בק המשיך להאבק עם הנשים. הוא צעק ודרש שיתנו לו את האופניים, שסגרו בחדר האמבטיה. כנראה, רצה לנסוע לאיזה מקום. שתי הנשים, שלא יכלו להסתדר עמו, יצאו את הבית. ה׳ בק התנהג באופן מחריד: זרק רהיטים וחפצים כבדים ובסוף פרץ את הדלת של חדר־האמבטיה, הוציא משם איזה דבר ועף מן הבית. נשארנו לבדנו. היינו בטוחים, שהגיעה שעתנו האחרונה, אך כעבור כמה דקות חזרה גב׳ בק. אשה זו, בעלת לב־הזהב, התדפקה על רצפת־המדף, כדי להסביר לנו את הכל. מפיה נודע לנו שמר

בק העליב שלשום את מפקד הז׳נדרמים בכבודו וב־עצמו והיום קראוהו לחקירה. אך הוא השתכר ושכח עולם ומלואו. הז׳נדרמים באו לקרוא לו, אך כאשר ראו באיזה מצב הוא שרוי, אמרו לגב׳ בק, שיודיעו, שלא מצאוהו בבית. ברם בק התעקש, ואף יצאו הז׳דרמים, הוא החליט להוציא את האופניים ולנסוע לתחנת־המשטרה.

ה׳ בק חזר במאוחר הביתה. שאלנוהו, איך סדר את הענין עם המפקד, אך הוא שתק. הרגשתנו היא, כאילו הננו יושבים על הר־געש. לא ידוע כלל, אם מחר לא יופיעו פה ז׳נדרמים, ולא יקחו את בק למחנה־עונשין. היום שוב לא הלך לעבודה, הוא אינו מדבר עם אדם, וגם הגב׳ בק אינה יודעת דבר. במלה אחת: רע לנו, ואין לנו מוצא ממצב טראגי זה.

יום א׳, 19 בספטמבר 1943

גב׳ בק יצאה אתמול ללבוב. אחר כל שערוריה בבית, היא יוצאת בעניני מסחר וזה קצת מרגיע אותה. ה׳ בק הלך לעבודת-השמירה, אך בלילה בא, כדי לשמוע את חדשות הרדיו. איזו קלות־דעת! כעת, כאשר הקרקע בוערת תחת רגליו, הוא עוזב את השמירה בלילה אם „מתחשק״ לו להאזין לרדיו. כאשר חזר בבוקר השכם נכנס למטה וישן עד הצהרים. אלה יצאה אל המשרד. הגב׳ מניה, אחותה של גב׳ בק, באה בבוקר כדי לתת אוכל לחזיר, והביאה גם ארוחת־בוקר לרוקח, שיש לו הרבה כסף ואינו חוסך כלל לעצמו ולאשתו. היינו בטוחים, שנצ־טרך לצום עד שגב׳ בק תשוב הביתה. אך בצהריים דפק ה׳ בק על רצפת־המדף והגיש לנו לחם ותפוחי־אדמה. הוא סיפר למונדק, שבלילה עבר ביקורת שלוש פעמים. בדקו וחקרו, אם אמנם הוא נמצא על המשמר. אך כאשר מסר בבוקר את רובהו, הבטיח לו ז׳נדרם מכיר לתת לו רשות להחזיק רובה גם בביתו. מה טוב שמשתדלים להקל עליו. גם לנו הוקל בלב.

אחר הצהרים הגיע מר לאנג לביקור, נאלצנו לסגור את מדף־הרצפה. במקלט נעשה חם לבלתי־נשוא, הדלי לא הרצא החוצה, רציתי לעשות את צרכי, סבלתי מכאב עצום, בסוף מצאה לולה איזו קופסה והוקל לשתינו.

יום ב׳, 20 בספטמבר 1943

הבוקר חזרה גב׳ בק מלבוב, מיד התעורר כל הבית. כה התקשרנו למארחינו, שקשה לתאר לעצמנו, שנחיה אי־פעם בלעדיהם. נדמה לנו, שתמיד נהיה יחד, אפילו לאחר השחרור. בערב שפשפנו את הרצפה למעלה, יחד עם לולה. התרעננו קצת, כי אצלנו במקלט קשה לשאת את החום. אני יושבת בפרוזדור ורושמת ביומני, כי אינני יכולה לשכב, הגב צורב ממש. אני מחכה למונדק, שעלה למעלה, מי יתן שתהיינה בפיו ידיעות טובות.

יום ג׳, 21 בספטמבר 1943

הרי סוף ספטמבר כמעט הגיע, והחום הוא ללא־נשוא. במקלט מתהלכים אנו ערומים למחצה והזיעה נגרת מפנינו. לכל אחד סמרטוט, בו מנגבים את הזיעה ופיסת נייר־קרטון, המשמשת מניפה. הנשים לבושות שמלות עם מחשוף, וזה הכל. הגברים, כל לבושם — תחתונים, וכך הם נראים באופן איום. כמעט כל אחד מאתנו סובל מפריחה מחמת הזיעה, זה מציק לנו מאד. כאשר מכבים את האור, שוכבים ערומים, וגם זה אינו עוזר הרבה. הלואי שיגיעו כבר ימים קרירים יותר ויוקל לנו.

יום ד׳, 22 בספטמבר 1943

החדשות של אתמול לא בשרו טובות. צ׳רצ׳יל הכריז ברדיו, שבעלות־הברית מתכוננות לשנת 1944. הסיכויים הם איומים בשבילנו. המצב שולל מאתנו כל תקוה להמשיך ולהחזיק עוד מעמד, מבחינה מו־כרית וחמרית. מכרנו היום את המעיל של אמא ואת מעיל השכמיה של אבא. הכסף יספיק לנו לחודש ימים.

שבת, 25 בספטמבר 1943

אתמול לא כתבתי, התברר לנו, שהיה ערב יום הכפורים. התפללנו וברכנו איש את רעהו והיתה לכולנו משאלה אחת, שיתגשם חלומנו מזה 10 חדשים, שנזכה לשחרור, לגאולה. החג במקלט נראה טראגי למדי. נחנקנו מבכי עצור. אותה שעה היו למעלה אורחים והיה עלינו לשבת בשקט. היום שוב התפללנו. כשהגענו ל„אזכרת נשמות״ — אני, קלה־היניה, פטרו־נטש ואיגו הקטן, בנו של מלמן, יצאנו לפרוזדור,

והשאר נשארו במקום. זיגוש הבין פתאום, מדוע אמרו לו להשאר. הוא הבין שהוא יתום והתחיל למלמל בהתיפחות חרישית: „אמא'לע, אמא'לע"...

רציתי להרגיעו, אך בעצמי פרצתי בבכי וכולם בכו במקלט. נראה, שקינת היתום האומלל הגיעה עד שערי שמים... כי כעבור כמה דקות באה גב' בק ובפיה צרור ידיעות: „דניפרופטרובסק וסמולינסק נכבשו בסערה". לאחר תפילת „נעילה" ירד אלינו ה' בק ובידו בקבוק יי"ש ועוגות. הם שתו עמנו לכבוד „השנה החדשה". גב' בק שלמה לכל אחד כסף בעד חפציו שמכרה, „סימן לטובה".

האם נוכל פעם לגמול להם, לאנשים האצילים בעד טוב לבם? והרי ראש השנה שלנו והם הם שדואגים, שנתחיל לחיות בה בסימן טוב. גב' בק שחטה שני תרנגולים, כדי שיהיה לנו מרק־עוף. אמנם, בשבילנו זה מין מותרות, כי כספנו הולך ואוזל, אך כוונותיה היו טובות בהחלט.

אני יושבת עכשיו במסדרון ומחכה לחדשות הרדיו. זו הפעם הראשונה במשך חודשים שהנני שבעה. לדאבוני, צריך יהיה לחסוך במשך השבוע, כדי לכסות את ההפסד, שנגרם במרק זה.

יום א', 26 בספטמבר 1943

קליטת חדשות הרדיו היתה אתמול איומה ואת השדור האנגלי כמעט שלא שמענו. רק במאוחר הצלחנו לתפוש את השידור האמריקאי. לא דובר על כבוש דניפרופטרובסק, אך הוכרז שנכבשו סמולנסק ורוסטוב. וביותר משמח אותנו, שכבר מתנהלים קרבות בפרברי קיוב.

עתון גרמני אחד הביא ידיעה מעניינת: יהודים מרוסיה הסובייטית מועברים לארץ־ישראל. אם יש אמת בדבר, הרי אפשר שמשפחתנו, שהרוסים הסיעוה לקאזקסטאן גם היא הגיעה לארץ־ישראל. אלוהים אדירים! מה יהיה, כאשר יוודע לסבתא שאוצ'קה שלה איננה, וגם יוסק, רילה, וילדם וגם גיצ'יה ומאיר — כולם אינם כבר; שרצחו שתי אחיותיה ואת אחיו של סבא ושתי אחיותיו, ואיני מונה כלל אחיינים ואחייניות... ומי יודע, אם אנו נשאר בחיים?...

יום ב', 27 בספטמבר 1943

עשיתי היום „סדר" במקלט ובחרדה קבעתי, שה־ חפצים נרקבים פה. נאלצתי לתלות על חבל את מכנסי אבא ואת שמלתי שיתייבשו.

הכל, הכל פה נרקב. מעיל־החורף שלי מתפורר כליל. אותו דבר — מעילה ושמלתה של אמא. לא איכפת לי שלא יהיה לנו ממש מה ללבוש. לצאת מן המקלט לחפשי אפשר גם בכתונת אחת. אך כל אותם החפצים נועדו למכירה! ותקווה זאת הולכת ונכרתת, ועל כך אצטער.

יום ג' — 28 בספטמבר 1943

הידיעות מן החזית המזרחית הן טובות מאד. החדשות ברדיו באנגלית אשרו, שאמנם נכבשה דניפרופטרובסק. אנו מקוים, שאם הרוסים יעברו את הדניפר, „הענין יזוז". אמנם, משם ועד הנה — רחוקה הדרך. ובכל זאת קרובה יותר מאשר מקו סטאלינגראד. כאשר ירדנו אל המקלט הודיעו ברדיו שהגרמנים אשר עמדו ליד סטלינגראד כבר נהדפו וגורשו.

יום ה', 30 בספטמבר 1943

הימים כבר קרירים יותר. הזיעה אינה נגרת עוד, והעור אינו צורב כל־כך. אולם, את הכיריים אי־אפשר עוד לקחת מן המסדרון פנימה. הם עומדים מול דלי־השופכין, ואפילו בנסיבות החיים במקלט, זה מעורר זוועה וגועל־נפש...

יום ו', 1 באוקטובר 1943

ה' בק החליט לנחור את החזיר. הקצב בא בשבע בבוקר, נחר את החזיר ועדיין הוא מטפל בו במרתף. השעה 11 בלילה והוא טרם סיים את עבודתו. ועלינו להזהר מפניו, שלא ירגיש בנו. הדבר הגרוע ביותר שאין אנו יכולים לעשות את צרכינו, כי המרתף נמצא מעבר לקיר.

שבת, 2 באוקטובר 1943

ה' בק שמע היום שידור של נאום, שנשא איזה רב בלונדון, הוא היה שנתיים בגיטו לודז וברח לאנגליה. הרב ספר על רדיפות היהודים בגרמניה. הנאום עשה רושם עז על מארחנו.

יום ג', 5 באוקטובר 1943

היום התמוטט קיר לבנים שהקימונו לפני שנכ־

נסנו אל המקלט. למזלנו לא היה איש למעלה חוץ מגיסתה של גב' בק היודעת בין כך ובין כך על קיומנו. אני חיים בכלל רק בנס.

יום ד', 6 באוקטובר 1943

גב' בק בקרה היום בלבוב, וראתה את מארק מלמן. הוא הזהיר אותה שתשים לב, כי הארץ שורצת כנופיות של סוכני בולשת, מומחים לגלוי מקלטים יהודיים, ויש להזהר מאד. הוא ספר שבמחנה יאנוב יורים יום־יום בבני־אדם, עוד מעט לא ישאר אף אחד. השחרור, אם יבוא מהר יציל רק מתי מספר.

יום ה', 7 באוקטובר 1943

באחרונה אין חדשות הרדיו טובות ביותר. צבאות הסובייטים נעצרו ואינם מתקדמים עוד, כנראה מעבר הדניפר קשה למדי. אצלנו מקווים, שהמלחמה תסתיים בסוף דצמבר, או בינואר. אינני יודעת איך נחזיק מעמד עד אז מבחינה חמרית. את כל החפצים הטו־בים כבר מכרנו, ונשארו רק קטנות.

יום ו', 8 באוקטובר 1943

מר פטרונטש לא עלה אתמול להאזין לרדיו. בחוץ נבח כלב וחששנו מפני המסתובב מתחת לחלו־נות ומוטב להשאר במקלט. אך ה' בק הביא לנו ידיעה משמחת: הסובייטים חידשו את ההתקפה, והם עברו את הדניפר בשלשה מקומות.

אולי באמת הכל יסתיים בקרוב.

יום א', 10 באוקטובר 1943

לו היה סופר מפרסם ומתאר את חיינו אלה, היה זה ללא ספק סיפור מותח וסנסציוני כאחד.

אני חולמת על חיים חדגוניים, משעממים, בלי רשמים ובלי חוויות, בלי כל התרגשות, חיים סתם, שכל יום יהיה דומה למשנהו. למעשה, אין לנו מנוחה ובכל רגע מתחדש דבר. בלילה האחרון עזב ה' בק את מקומו על המשמר וחזר הביתה. חשנו שהוא מרוגז מאד, כי הסתובב בחדר ממקום למקום. ואמנם לא טעינו. מיד דפק על הדלת וסיפר, שהתנמנם קצת בעבודה, בא אחד וגנב ממנו את רובהו. אי־אפשר היה לשכנעו שיגש למשטרה הצבאית ויודיע על המקרה.

נפל עלינו פחד ואף אחד מאתנו לא עצם עין בלילה זה. רק בשעה שלוש לפנות בוקר, כאשר שמע את חדשות הרדיו מארצות הברית, הוא שעה להפצרו־תיו של מונדק פטרונטש והלך למשטרה הצבאית. כאן נודע לו, שאת רובהו גנב שוטר אוקראיני. ה' בק הלך, איפוא, להודיע זאת למשטרה האוקראינית. אך הם הכחישו את הכל ואף לעגו לו. אחוז־זעם חזר בק אל המשטרה הצבאית והתאונן, שהאוקראינים גנבו ממנו את הרובה, כדי למסרו לפרטיזנים בעד יי"ש, כי יש להם קשרים עמם. השוטרים הצבאיים קבלו בקלות את הוכחותיו והבטיחו שישתדלו להשיג בשבילו רובה חדש, ושלחוהו הביתה בידידות.

ברוך השם, שהענין הסתיים בכי־טוב. הדבר היה עלול להסתיים אחרת ולגרום תוצאות הרות אסון בשבילנו.

יום שני, 11 באוקטובר 1943

מה מסובכים הם החיים! אתמול טפלתי בסידור דירתה של משפחת בק. נחרדתי לפתע, כאשר הצצתי מבעד הסדקים בחלון וראיתי את עולמו של הקדוש ברוך־הוא. הבחנתי פתאום בגב' אורנשטיין, שטיילה ברחוב באופן חפשי, שקועה בשיחה עם אשה אחת, שהיתה אתה. נזכרתי מיד בקורותיה. הכל הצטייר בבהירות לפני עיני.

בשנה שעברה, בקיץ, כאשר רכבות עברו דרך ז'ולקיב עם משלוחי יהודים בדרך לבלז'יץ, קפצה מתוך קרון רכבת אחת גב' אורנשטיין עם בתה, שתיהן מקולומיאה. היא נכנסה לביתם של שכנינו, משפחת אסטמן. לבת היה פצע עמוק בברך, לאם נחתכה השפה וכן נשברו שיניה בשעת קפיצה. הזמינו אליהן את פפקה פיש, שטפלה ב„קופצים". עזרתי לה, כרגיל, לחבוש את הפצעים והלכתי עמה יחד. אך ה' אסטמן פחד לתת בביתו מקלט לגב' אורנשטיין, כי בעד הס־תרת הקופצים איימו בעונש־מוות. לפיכך הזמינה פפקה את שתי הנשים לביתה. הלה אורנשטיין היא בת גילי והתידדנו מיד. ביחד עם גינה אסטמן, קלרה לצטאר ועם נערות אחרות יצאנו ומצאנו בין „הקופ־צים" מכרים מקולומיאה. מספר „הקופצים" לא היה גדול, כבר עברו מקולומיאה לבלז'יץ טרנספורטים אחדים. את אביה של הלה ואת אחותה הבכירה כבר הוציאו למות באקציה קודמת. הבן שהיה סדרן —

הוא שהכניס לרכבת את אבא ואת אחותו, ובזמן של אקציה אחרת — את אמו ואת אחותו השניה... ובעצמו נשאר בחיים בקולומיאה. גב׳ אורנשטיין, שקפצה עם בתה מן הרכבת, החליטה „להציל" את עצמה, כי היה לה „מראה טוב". ה׳ אסטמן סדר לה ניירות מזוייפים. היא נסעה לקולומיאה עם קבוצת פועלים אריים, שלחה משם את חפציה ועמדה לחזור לז׳ולקיב. בינתיים, בנובמבר פרצה אצלנו „אקציה". הלה הסתתרה במקלט יחד עם משפחת אסטמן. לאחר ה„אקציה" הגיעה גב׳ אורנשטיין עם הבן. משפחת אסטמן נאלצה לעבור אל ה„גיטו". אך גב׳ אורנשטיין שהיתה זרה כאן, נשארה בביתם של אסטמן כמחזיקה בניירות אריים והתחילה לעבוד כטבחית אצל מהנדס אחד, „פולקדויטש". משפחת אסטמן הושמדה ב„אקציה" של חודש מארס, וגב׳ אורנשטיין מוסיפה כנראה לגור בביתם, כי ראיתיה היום והיא בריאה ושלימה. כנראה, התרגלה היטב לתפקידה החדש. אולם, אינני יודעת, איך מסתדרת הלה, כנראה, לא קל לה להופיע ברחוב, כי לה מראה שמי מובהק. אני מהרהרת: אנו כה קרובות זו לזו — ובכל זאת רחוקות מאד...

12 באוקטובר 1943

באחרונה נפוצו שמועות, שהגרמנים מתכוונים לפנות את רחוב לבובסקה, שם אנו מתגוררים. אם זה יתאמת — הרי יבוא סוף לחיינו. במקרה שה׳ בק יחליט לקחת אותנו עמו אל המקום החדש — באיזה אופן יצליחו 18 יהודים לעבור את רחובות העיר בלי שישגיחו בהם? אולי — זה לא יתרחש בכלל. ואם כן, ודאי לא יטרידו את ה׳ בק, יעזבוהו במנוחה, ידוע לכל שהוא „פולקסדויטש".

13 באוקטובר 1943

חדשות הרדיו היום היו מצויינות: קיוב עלתה באש!... ממשלת בדוליו באיטליה הכריזה על מלחמה נגד היטלר... פורטוגל ויתרה על האיים האזורים לטובת אנגליה, והדבר יאפשר מעבר לארצות־הברית. טוב! וכאשר תכבש קיוב — יהיה טוב עוד יותר.

יום ה׳, 14 באוקטובר 1943

גב׳ בק היתה היום בלבוב, אך לא ראתה את מארק מלמן. הוא היה בטשורטקוב. מדוע הוא יושב עדיין במחנה יאנוב? הוא נוסע תכופות ויכול היה לברוח בקלות. הלואי ולא יאחר את המועד!

יום א׳, 17 באוקטובר 1943

שוב היה לנו יום „מגוון". ישמרנו אלוהים מפני רשמים וחוויות כאלה בעתיד! ה׳ בק יצא העירה, להביא בשבילנו עתון. עברו שעות והוא לא חזר הביתה. כאשר החשיך היום והוא לא הופיע עוד, יצאה גב׳ בק עם גיסתה, לחפשו. אך הספיקו לצאת, והנה אנו שומעים צעקות ושירה ברחוב. ה׳ בק חזר הביתה שכור כלוט. מכיון שלא יכול היה להכנס פנימה, כי הדלת היתה סגורה, החל לצעוק ולקלל בקולי קולות ולהתדפק בדלת האחורית. סוף־סוף חדר דרך דלת המטבח ונכנס ברעש אל הדירה. פתח לרַווחה אֶת כל הדלתות והחלונות, הדליק את כל האורות והתחיל לשיר. יחד עמו נכנס אחד קומוריצקי (הכרנוהו לפי קולו). גם הוא היה מבוסם כהלכה, בכל זאת היה בהכרה. הוא התחיל לבקש את ה׳ בק, שיכבֶּה את האור, וקודם כל — שיסגור ויכסה את החלונות, כי יאשימוהו בחבלה... אך ה׳ בק לא שם אליו לב בכלל. פחדנו שמא ידפוק פתאום מר בק על מדף הרצפה ויפטפט על קיומנו. כמו להכעיס, הוא קיבל את אורחו בחדר שהיה מעלינו. בסוף הלך לו קומוריצקי הביתה. לאחר שעה חזרה גם גב׳ בק עם גיסתה ויחד הן הכניסו את בק למטתו. הוא נרדם תיכף, כמו הרוג. היינו מאושרים, שלא פטפט עלינו דבר, בהיותו שכור. שמנר־לב לדבר, בכל פעם (וזו לא הפעם הראשונה) בהיותו במצב של שכרות הוא שוכח עלינו... ואולי זו הסיבה שהוא משתכר לעתים כה קרובות...

יום ב׳, 18 באוקטובר 1943

גב׳ בק נסעה בעניני מסחר. כך נוהגת היא לאחר כל שערוריה בבית, אפשר שבזאת היא רוצה לשכוח ולטשטש רשמים. בוודאי לא קל לה לחיות במתיחות תמיד. ואנו — מצבנו הוא אחר: נולדנו יהודים ולפיכך הוציאו הגרמנים נגדנו גזר דין של מות.

משפחת בק שייכת לכת המיוחסים, כ„פולקסדויטשן". הם יכלו לחיות בשקט ולא לסכן את עצמם בגלל קומץ יהודים, ואפילו אין לנו הרבה כסף. אגב — המעט יהודים עשירים אבדו דווקא בעושרם הרב! רבים האכרים, שנתנו להם מחסה, שדדו את כספם, ואחר־כך רצחום, או מסרום להורג.

יום ה׳, 21 באוקטובר 1943

קיבתי נעשתה רגישה כל כך, שקשה לי לעכל דבר, מלבד תפוחי־אדמה. היום כבדה אותי גב׳ בק בתפוח־עץ, וכל היום אני יושבת על הדלי. נדמה לי, שלאחר השחרור אצטרך לצום שבוע שלם, כדי להבריא את הקיבה.

יום ו׳, 22 באוקטובר 1943

יומן החדשות היה היום מצוין: כולם אומרים, שהמלחמה תסתיים בדצמבר. האם נחזיק מעמד עד אז?

שבת, 23 באוקטובר 1943

בערב, בזמן שפשוף הרצפה אצל משפחת בק, שמענו אני ולולה קצת מוסיקה ברדיו. שכחתי כבר, שקיים דבר כזה, מוסיקה, בעולם... התחלתי לבכות. אולי המוסיקה השפיעה כך עלי, ואולי קרה הדבר, מפני שנזכרתי שקיים עולם אחר, שאין אנו משתייכים אליו, בו אנשים מנהלים אורח־חיים רגיל, מאזינים למוסיקה, מבקרים בקולנוע, בתיאטרון, והעיקר — מתהלכים באופן חופשי ברחוב ואינם מתרגשים יתר על המדה על הרבה אלפי יהודים שהוצאו להורג.

יום א׳, 24 באוקטובר 1943

הנעליים שלי נקרעו כליל. אין לי מה לנעול. אצטרך לשאול את גב׳ בק, אולי יש לה זוג נעליים משומשות בשבילי?

אינני מבינה, מדוע הנעליים מתקלקלות כאן יותר, מאשר מהליכה ברחוב, הרי הסוליות אינן נשחקות, כי אנו יושבים במקום. אך הנעליים מתרפטות פשוט, מרקבון.

יום ב׳, 25 באוקטובר 1943

ה׳ בק מסר לנו מכתב, הנוגע לכולנו. הוא דורש כסף. המלחמה נמשכת זמן רב — והוא מוכרח לקנות מלאי מצרכים לחורף. עלינו לשלם לו 1500 זלוטי. הוא מבקש שמשפחת מלמן תשלם — 2000 זלוטי. משפחת פטרונטש תשלם — 1500. על קלרה לשלם 1000 זלוטי. והרוקח צריך לשלם — 2000 זלוטי. אינני יודעת מה נעשה. אף אחד, מלבד הרוקח — אין לו כסף. אולי יסכים ה׳ בק לקבל חפצים. אין לנו עליו טינה בלב, על שהוא מפציר בנו, שנתן לו כסף. מדוע הוא צריך לכלכלנו חינם? מאידך גיסא — מי מאתנו חשב, שהמלחמה תמשך זמן כה רב? ירדנו אל המקלט לחודש ימים. והננו יושבים כאן כמעט שנה תמימה.

יום ג׳ 26 באוקטובר 1943

לעתים קרובות אני מהרהרת על אישיותו של ה׳ בק. חושבתני, שאני חייבת להנציח את רשמי עליו על הנייר. אמנם הוא אדם פרימיטיבי למדי, אך הוא אדם ישר ושוחר־צדק, במיוחד תמיד הוא עומד לצד האדם הנרדף. אמנם תמיד היה אנטישמי ורצה לראות את פולין בלי יהודים, ואת היהודים — בארץ־ישראל. בים, כאשר החלו הגרמנים ברדיפת היהודים ואחר־כך ברציחתם, נתעורר מצפונו והוא החליט למחות נגד העוול בדרך המיוחדת שלו — ולהציל קומץ יהודים. זאת היתה הסיבה, שהוא הכניסנו אל ביתו ברצוני למנות עוד כמה יתרונות של ה׳ בק: הוא שונא שקר, בעצמו אינו משקר אף פעם, לעולם אינו מביא דברי־רכילות הביתה, ואף אינו להוט לשמיעתם בעצמו. כאשר נשאל תכופות: מה נשמע בעיר? הוא רגיל לענות בסלחנות — „אנשים מספרים מה שיעלה על לשונם". הוא תקיף מאד ואינו סובל התנגדות. כאשר יעשה דבר הנחשב בעיניו לצודק, אינו סובל אם מתערבים בעניניו.

נוכחנו לדעת, שכמה מצעדיו, שנראו בעינינו קלי־דעת, היו דווקא צודקים בהחלט לטווח ארוך. היתרון העיקרי של אופיו של ה׳ בק הוא, שאדם זה לעולם לא יפחד ולא ישבר. אדם אחר במקומו לא היה עומד בנסיון מתיחות־עצבים זו, הקשורה בהסתרת יהודים, אך הוא איננו מתמוטט, הוא חזק ברוחו ומעודד את רוחנו. לפיכך, אם הוא משתכר לפעמים, או מעורר שערוריה — אנו סולחים לו מעומק־לבנו.

יום ד׳, 27 באוקטובר 1943

היום הובא לעירנו פרופ׳ קובה צ׳אצ׳קס, מורי להיסטוריה, עומדים לירות בו. העבירוהו בעגלה יחד עם גיסתו, אשתו של עורך דין פיליפ צ׳אצ׳קס, לא ידוע מאיזה מקום — דרך הרחוב טוריניצקה. באחרונה הוא היה יחד עם קובה וארטק פטרונטש במחנה

ב„מיסטי ווילקה". אך המחנה במוסטי כבר „ריק מיהודים" מזמן. נראה, איפוא, שהסתתר באיזה מקלט. כנראה, הוציאוהו ממקום מחבואו. אלוהים, מה איום ונורא הדבר; אדם, שהסתתר במשך חודשים רבים, נלכד ומובל להורג!

עוד אנו שרויים בצער הידיעה האיומה הזאת, והנה זימן לנו הגורל דבר הנוגע לנו, לעצמנו. בתשע בערב צלצלו פתאום בדלת. נחרדנו, הרי בשעה זו אין אדם בא אלינו. ה' בק היה בבית, והלך לפתוח את הדלת. מיד שמענו ריצת אדם ברגלים יחפות בחדר, והוא מכסה את מדף־הרצפה בשטיח קטן. בפרוזדור נשמעו צלילי השפה הגרמנית. רק זה חסר לנו אחרי ההתרגזות מן הבוקר! אולי ידע צ'אצ'קס עלינו ועל מקלטנו? (הרי הוא היה במחנה יחד עם פטרונטש). אולי הוא מסר על קיומנו? אולי כבר באו לחפש איתנו? ישבנו כקפואים במקום, עד אשר נשמעה דפיקה במדף־הרצפה. לאשרנו נסתיים הכל בכי־טוב. התברר, כי שוטר צבאי בקר אצל ה' בק לאחר שלא נמצא במקום עבודתו. אלהים הוא היודע, כמה דם ובריאות הדבר עלה לנו. כמה זמן אפשר כך להתענות? אין תשובה לשאלתנו.

יום ה' 28 באוקטובר 1943

אצל צ'אצ'קס מצאו ניירות, שעוררו עליו חשד. יש אומרים, שהם מכתבים אל טורקניץ וסטפקובסקי, בהם הוא מודה על החזרת חפצים, שהחזיקו אצלם. לפי סברה אחרת, הניירות הם בקשר לאיזה ארגון סודי. עובדה היא שאסרו את טורקניץ וסטפקובסקי וגם אכר מן הכפר. קרוב לודאי, שהם הסתירו את פרופ' צ'אצ'קס והוא נאלץ להודות בכך, כאשר הגרמנים עינוהו. על ה' בק עשה הדבר רושם מחריד. הוא מזועזע וממורמר, שצ'אצ'קס הסגיר את האנשים האלו.

כל הענין עם צ'אצ'קס נראה מוזר וסודי יותר מכל דבר. כרגיל יורים גרמנים ביהודים הנתפשים מיד. הפעם הם הובילו את כולם יחד ללבוב, אולם גם שם אין גורל אחר מצפה להם.

יום ו', 29 באוקטובר 1943

עלי להפסיק את כתיבת היומן לימים מספר, עד אשר אלה תביא לי מחברת אחרת; חסר לי נייר לכתיבה.

יום ו' 5 בנובמבר 1943

זה החודש ה־12 שאנו יושבים במקלט וסוף המלחמה עדיין אינו נראה באופק. חיילים נלחמים בחזיתות, במוסקבה מתדיינים — והכל מתקדם בצעדי־צב. אמנם, אין כבר יהודים כמעט, מלבד הקומץ הזעיר במחנות — אך כל יום פירושו מוות בטוח למאות בני־אדם שנשארו עדיין בחיים בנס. היטלר קיים את הבטחתו להשמיד את היהודים, הוא אפילו נטפל למומרים. ביום רביעי תפשו את בס עם אמו, והיום נתפסה גב' טברדזיביץ הישישה, אשה שהתנצרה עוד לפני 50 שנה! גם פולקובה נתפסה. אומרים, שהם היסעו לאושבינצ'ים, וידוע לכל, שאין חוזרים משם. מגיעה משם רק הודעה רשמית על מוות בגלל „התקפת־לב", או „מעי־עוור". (לעתים קרובות באה הודעה כזאת על אדם ש„המעי העוור" הוצא מגופו עוד בתקופת ילדותו).

שבת, 6 בנובמבר 1943

קיוב נכבשה! אלוהים, מה רבה השמחה!

בימים האחרונים מביא הרדיו חדשות סתם, וכמעט שנכרתה כל תקוותנו. אולם, כעת נראה, שהכל ילך ויתקדם במהירות, הרי קיוב פותחת דרך לאוקראינה.

אמא עשתה עסק־חליפין מצוין עם ה' בק. היא החליפה את הכובע של אבא, ותמורתו קבלה ליטר שמן. אני בולעת ממש ריר לעצם המחשבה על תפוחי־אדמה מרוחים בשמן! יש לנו ערימה של תפוחי־אדמה התופסת שטח של 5 מטר, בערך, אותם קבלנו תמורת ה„בעקעשה" (המעיל) של הסבא. הלחם הוזל, ככר לחם מחירו 30 זלוטי, אמנם זה לחם צבאי מלפני שבועיים, אבל לחם יבש אפשר לפרוס לפרוסות דקות והוא אינו טעים כל כך, כמו לחם טרי שקשה „להנתק" ממנו...

יום א', 7 בנובמבר 1943

נתברר, שהסיפור על המומרים הוא סתם רכילות. אמנם, תפסו את בס עם אמו ושלחום לאושבינצ'ים, אך על עבירה אחרת: הפקעת שערים. השמועה על גברת טברדזיביץ ועל גברת פולק היא שמועת־שוא. ה' בק נוהג בחכמה, הוא אינו מקשיב לדברי הרכילות והוסף לעצמו הרבה בריאות. הצבא הסובייטי מתקדם, הבוקר היו כ־40 קילומטר מעבר לקיוב.

כעת שמענו ברדיו, שהם התקדמו ונמצאים כבר במרחק של כ־65 ק״מ מקיוב והם מתקרבים לז׳יטומיר.

יום ב׳, 8 בנובמבר 1943

הידיעות מן החזית — מצוינות. הצבא הסובייטי נמצא כבר 70 ק״מ מקיוב והוא מתקדם בקצב מהיר. יומן־החדשות הגרמני אף הוא מוסר, שהחזית של קיוב נפרצה.

ספסלי השינה שלנו נעשו צרים יותר ומאוד לא־נוח לי לשכב שם. אולם, אף אחד אינו מוכן לזוז קצת, כדי לעשות טובה לזולתו.

יום ג׳, 9 בנובמבר 1943

סוף־סוף שוכנע "הצבור" במקלט ובא לידי מסקנה שמגיע למשפחתנו יותר מקום על הספסלים, וזה בגלל שתי היתומות שהבאנו לכאן. ה׳ מלמן מדד וקבע, שמגיע לכל איש 35 ס״מ. לפיכך מגיע למשפחתנו עוד קרש אחד.

הגענו להישג זה לאחר מריבה, ואני התערבתי ללא צורך והתחלתי להרגיע את המבוגרים. על זאת ספגתי סטירת לחי מיד אבא. אבא לא הרים עוד מעולם את ידו עלי ואם הוא הרביץ בי היום, הרי זה מפני שעצביו אינם מברזל... ואני כלל לא נעלבתי ממנו.

יום ד׳, 10 בנובמבר 1943

שוב באה לנו עגמת־נפש. ה׳ בק נתן לנו איזה כתב־יד יהודי לקריאה ובקש להסביר לו את תוכנו.

הוא הוציא את הגליון מתוך מעטפה, שעליה התנוססה כתובתו. אדם אחד בעיר מסר זאת לידיו, והוא סרב לענות מי מסר לו. היה קשה מאד לקרוא את הנייר, אותיות הכתב היו מחוקות. בכל זאת, לאחר קריאת כמה מלים אפשר היה לקבוע, שזה קטע של וכוח בעניני דת. ה׳ בק סיפר לבסוף כיצד הגיע אליו מכתב זה. כנראה, מישהו חמד לו לצון והתכוון לעשותו לצחוק. הוא עמד בחנות של קומרצ׳בסקה והיא מסרה לו מעטפה עם כתובתו (בחנויות ישנו כעת שפע של כתבי־יד וספרי יהודים, שהמוכרים אורזים בהם את הסחורות) ה׳ בק לא הבחין בתחילה שאלו הן אותיות עבריות, והיה בטוח, שזה כתב „הפוך". כאשר בא הביתה נסה לקרוא את הכתוב בראי, וכאשר לא הצליח לפענח את הכתוב עלה בדעתו לתת לנו את הנייר לקרוא בו, שהרי יתכן שהאותיות הן עבריות. ה׳ בק הגיע למסקנה ש„סידרו" אותו והוא כעס על עצמו, שנתן שירמוהו. אנו מצטערים מאד, שהבריות מרשים לעצמם לחמוד לצון ביחס לה׳ בק. האין לפרש את הדבר, שחושדים בו, שהוא אוהד יהודים, ואולי אפילו חושדים בו באהדה מרחיקה לכת...

היום עבר אצלנו בויכוח על הענין. ישבנו עד שעה 4 אחה״צ בחושך, כי האור נפסק, אך התעצבנו על זאת מעט מאד. הרגיזנו יותר נאומו של צ׳רצ׳יל ברדיו. הוא אמר, שאנגליה צפויה למאבק קשה בשנת 1944. סיכויים נאים! מי מאתנו יחזיק מעמד עד אותו הזמן? נקווה, שהצבא הסובייטי יגיע הנה עוד השנה. אם לא יבוא — חבל על הסבל שסבלנו תקופה כה ארוכה.

יום ה׳, 11 בנובמבר 1943

היום מתחיל אצלנו בשעה 10. קר לנו ויש רצון לישון עוד. אך גם צד שלילי לדבר. בחורף נחוצים לבנים וצריך לכבסם. וגם הכביסה מעוררת בעיה: ראשית — אין לנו סבון רק אבקה, ויש לחסוך במים. היום שטפתי את הכבסים אשר שריתי לפני 3 ימים במים, בהם התרחצתי. מחלקים את המים במנות. נצלנו גם את מי תפוחי־האדמה.

יום ו׳, 12 בנובמבר 1943

ה׳ בק הגיע הביתה שכור. הוא שתה בחברת קריגל ב„משטרה החשאית". מצא לו חבר טוב! אין לנו מושג מדוע מתחבר הוא עם אדם כזה! מאידך, מה אנו יכולים לדעת, מה טוב וצודק, ומה — לא... ה׳ בק טוען, שדוקא בגלל קשרים כאלו הוא מגיע ל„ריהביליטאציה" כלפי הגרמנים או השכנים. מלבד זה הוא משוכנע, שלא יקרה לנו שום דבר רע, כי הוא מאמין במזלו, ב„כוכבו" הטוב. יגמול לו אלוהים על דברי הנחמה. הוא מעודד אותנו בדבריו אלה.

אל אֶלה בא מחזר חדש. זה טייס גרמני שהיה שנתיים בדניפרופטרובסק והוא שונא בנפש להיטלר. הוא בא יום־יום והיום האזין יחד עם ה׳ בק לחדשות הרדיו באנגלית. הידיעות היו טובות מאד, הצבא ה־

סובייטי מתקדם במהירות והוא מרוחק רק 4 ק"מ מז'יטומיר.

שבת, 13 בנובמבר 1943

הטייס של אלה — שמו אדולף, יושב אצלה שעות תמימות, ואנו יושבים ללא תנועה. אומרים שהוא ממולח מאד ומנהל עסקי־מסחר במשותף עם גב' בק. אך אנו מצפים כבר ליום שיסתלק מכאן. כאשר יצא הערב את הבית, צחצחנו אני ולולה יפה את הרצפה למעלה. אֶלה כבדה אותנו במציות מתו־בלות בכמון ואף אכלה עמנו יחד — סתם כך, לשם בילוי בחברה. התלהבנו מן היחס שהחוותה לנו, במצאה לנחוץ לשבת עמנו ולסעוד יחד. אנו בטוחות, שלא היתה רעבה כלל.

יום א', 14 בנובמבר 1943

סדרתי היום את החדר שם נמצא הרדיו ושמעתי חדשות מלונדון. העיר ז'יטומיר נכבשה בסערה! הסו־בייטים נמצאים במרחק של 100 ק"מ מן הגבול הפולני! במשך שבוע אחד התקדמו כ־130 ק"מ, מקיוב עד ז'יטומיר.

לעומת זאת בחזית הפנימית שלנו לא שמח כלל. גב' בק שמעה, שהז'נדרמיה הגרמנית מחפשת ומרחרחת אחרי יהודים ברחוב לובוסקה, כלומר: ברחובנו. אני מתנחמים, כי יתכן, שזו רכילות סתם. לו חשדו במשפחת בק, הרי היו עורכים חיפוש בביתם. אלוהים אדירים! מי יתן, שהמלחמה הזאת תסתיים בהקדם ולא יהיה כבר זמן לגרמנים לחפש יהודים... אומרים שב„וולוקנו" ראו אי־אלו יהודים, וה' בק שמע שז'נדר־מים גרמנים מחפשים אותם. אם אמת הדבר, אני תפילה, שמזלם ישמור עליהם מרעה, הלואי ולא יגלו את מחבואם ולא יפלו לידי המענים, מספיק, די דם יהודי נשפך כבר! די!!

יום ב', 15 בנובמבר 1943

היום הביאו לה' בק שכנה לדירה. זאת מורה, והיא „פולקס־דויטש", מוצאה מרוסיה, היא באה לזול־קיב לרעידה. אנו שרויים בצער ובפחד רב, ה„גרמנים הללו מרוסיה" הם טיפוסים איומים מאד, רובם — אופי של מרגלים להם. הרעידה תמשך בודאי שבוע שלם. ואיך אפשר במשך שבוע תמים לשבת ללא תנועה? איך אפשר להסתיר ולא לגלות את קיומנו? מה רבים הנסיונות שהתנסינו פה במקלט: שרפה! חיפוש! דאגות וטרדות בקשר לעבודתו של ה' בק, שערוריות בבית. „אזעקות" בלי ספור, כאשר למעלה מבקרים אורחים. ולא סתם אורחים: „פולקס־דויט־שים", כמו אייזנברד, שנר ולנג... ז'נדרמים גרמנים, אנשי־צבא וכו'. לרוב — לא דגי־רקק, אלא „לווית־נים" ממש, גרמנים!

עד היום שמר אלוהים עלינו, מי יתן, שההשגחה העליונה תגן עלינו גם בעתיד.

יום ה', 18 בנובמבר 1943

זה היום השני שאין אור במקלט. הנרות יקרים ואנו מעלים אור רק אם הדבר הכרחי. בשאר שעות היום אנו יושבי חושך, לפיכך לא יכולתי לכתוב, אך היו לי נושאים למכביר, לצערי — יותר מדי. ה' בק חזר אחרי הצהרים ומיד פרצה שערוריה גדולה, בשעת מעשה הכה ה' בק את אשתו והיא קבלה „התקפה" מונדק פטרונטש עלה, כדי להצילה, הוא השכיבה במטה וה' בק הסתלק מן הבית.

התברר, שהוא הלך ישר אל גיסתו והיא — במקום לשכנעו, שיחזור הביתה, ערכה לכבודו מסיבה והזמינה אורחים, ביניהם את קריגל מן המשטרה הח־שאית. בערב בא אל גב' בק בנה של גיסתה, ולאדק, וסיפר על המשתה. דיברו שם על איזו פרווה, שה' בק עמד לקנותה ומכיון שלא היה לו כסף, החליט להחליף דולרים. הגרוע ביותר בעניין, שהדבר נודע לה' קריגל, מן המשטרה החשאית. גב' בק החליטה, לאחר שיחה עם מונדק, לשכנע את בעלה, שאין לקנות פרווה זאת. כאשר חזר אחר הצהרים הביתה והפרווה בידו, הת־ברר, שהיא מנוקבת מיריות.

לא היה ספק בדבר כי פרווה זו היתה שייכת ליהודיה, שנורתה בעודה לבושה בה, ואכן הצליחה הגב' בק לשכנע את בעלה, שלא יקנה פרווה חשודה זאת, כי לאחר המלחמה הוא יהיה צפוי למשפט. הוא החליט, איפוא, להחזיר מהר את הפרווה.

בכל זאת הוא שוב יצא מן הבית ואפילו לא נשאר לארוחת־הערב, בזאת הפגין את ה„ברוגז" שלו, שעדיין לא התפייס. לפני יציאתו העביר אלינו אל המקלט מכתב ובו הוא נפרד מאתנו ומודיע, שאין בדעתו

לחזור יותר אל ביתו. מצבנו הוא טראגי, הבית נראה כמו מת, איש אינו בא, חפציו של ה' בק ארוזים ומחכים שיקחום, גב' בק הולכת כמו מורעלת, היא אכולת קנאה לגיסתה, כי ה' בק עבר לגור אצלה. ה' לאנג ואייזנברד הבטיחו לגב' בק, שיביאו את בעלה אל ביתה בחזרה, אך כאשר הלכו אל הגיסה, כדי לקחתו לביתה — נשארו גם הם שם. באחת — רע מאד. והגרוע מכל, שה' בק נוהג מחוץ לבית באורח חיים כזה, שאין לצפות שיצמח טוב ממנו. אין אנו רואים מוצא ממצב מסובך זה, ונאלצים לשבת במקום ולחכות לרחמי שמים. אולי, בכל זאת יסתדרו העניינים.

יום ו', 19 בנובמבר 1943

הבוקר הגיע ה' בק הביתה. הגברים אצלנו החליטו לפתוח בפעולה. אבא, מלמן, ופטרונטש עלו מן המקלט למעלה, שוחחו עמו ועוררו את מצפונו והזכירו לו, שעליו להשאר בביתו ולא לעזבנו. נדמה לי, שדברי אבא, — הם שהשפיעו עליו. אבי לא היה עוד למעלה מזה שנה, מיום הכנסו למקלט. והנה, אף שהוא גבה־קומה לא יכול ליישר את גבו. ברוך השם, שהפצרתו הצליחה. אחר־הצהרים כבר התכנסו אורחים למעלה, שחקו בקלפים והאזינו לרדיו. רוח חיים נכנסה לבית ואנו התאוששנו מחדש, ברוך השם!

גב' בק הבחינה, שזה ימים אחדים מסתובבים בחצר שלשה גברים. אפשר, שיהודים מסתתרים בתוך חורבות מחסן־השמן השרוף, והם יוצאים לבקש מזון. ה' בק מאיים, שאם ישגיח באדם זר בחצרו, הוא יירה בו כי אסור לאדם זר להסתובב ליד ביתו. אני משוכנעת, שהוא לא יעשה כדבר זה אף פעם, אנו מכירים את לבו הרגיש.

שבת, 20 בנובמבר 1943

יומן החדשות הודיע אתמול, שהגרמנים כבשו בחזרה את ז'יטומיר. הם ניצלו זאת כדי „לנפח" את הענין לצרכי התעמולה. אין לדבר כל ערך מבחינה איסטרטגית, כי הסובייטים חדרו לשם רק בשביל צר. חשובה בשבילנו הרבה יותר העובדה, שהצבא הסובייטי כבש את אוברויץ', במרחק 60 ק"מ מן הגבול הפולני. הלואי ויגיעו כבר ימי הקור, מיד תתחיל התקפת החורף והכל יתקדם מהר.

הבוקר שמענו צעדים בחוץ, אולי באמת מסתובבים שם יהודים. מה טראגי הדבר, שאנו יושבים פה ואין אנו יכולים להתנועע, לצאת, לעזור להם, שהרי יכול להיות, שאלה הם לא יהודים בכלל. יתכן, שאחד מרחרח כאן ומחכה, שיופיעו יהודים, כדי למסרם תמורת פרס לגרמנים.

יום א', 21 בנובמבר 1943

היום הגיע הז'נדרם, המכיר של אלה. הוא סיפר, שעבד קשה במשך ארבעה ימים, עבד בלא הפסק... לא היה לו זמן להתגלח או להתרחץ... הוא רצח את שארית הפליטה של היהודים במחנה יאנוב בלבוב.

המחנה יאנוב „טוהר" כליל, ולא נשאר אף יהודי אחד. הגרמני ספר זאת בשקט מוחלט, שתה יי"ש והתלוצץ. הוא צחק — כשעל מצפונו קרבנות כה רבים! אך האם יכול להיות לגרמני מצפון? סאדיסט זה צריך ללון הלילה בחדר, שם נמצא הרדיו, ז.א. מעלינו... כל הלילה נשב, איפוא, ונהיה ערים. אנו מפחדים להירדם, כדי שלא יגיע לאזניו, חס וחלילה, איזה רשרוש. רוצח כזה הוא בעל חוש שמיעה מנוסה. אנו מקוים, שילך לו בבוקר השכם כדי להביא לבית־הספר לשוטרים ב„מוסטי" מתנדבים רוסיים, שהביא עמו מלבוב, בודאי „יחנכום" שם כהלכה, להיות תליינים וסאדיסטים.

אנו מאד דואגים למארק מלמן. לא ידוע לנו מה היה גורלו בעת הרצח במחנה יאנוב. ואולי, מי יודע? — אולי הזהירו ה„אובר־שטורם־פירר" שהיתה לו אהדה אליו, כביכול, וכאילו רצה לעזור לו. אכן, איך אפשר להאמין לגרמני?

יום ב', 22 בנובמבר 1943

הז'נדרם יצא השכם בבוקר, אך חזר לארוחת־הצהרים בחברת קצין אחד והוא בקש שיזמינוהו ללון. איזו תחזית איומה?! אין לתאר את המתיחות שאנו שרויים בה. ואף גם זאת, שוב נפסק האויר.

הדלקנו שלושה נרות־זכרון ביום השנה ל„אקציה" בנובמבר שחל בדיוק היום. האם ניתן להעלות על הדעת, שעברה כבר שנה למן היום המר ההוא יום הרצח ההמוני? כאשר התפללנו לאלוהים, שיצילנו במקלט ממוות, לא שיערנו ששנה תמימה נסבול עינויים כאלה. איני יודעת.

מניין באה לאדם תשוקת־חיים כזאת, אדם שוכל את הקרובים לו ביותר ובכל זאת הוא רוצה לחיות. בזכרוני עולים פרטים, עובדות, שחלו בזמן ה„אקציה" של חודש נובמבר, ושהגיעו לאזנינו אחר־כך. נודע לנו, ש„אורדנר" (סדרן) אחד, הכט, העלה במו ידיו את הוריו אל קרון־המוות שנסע לבלז'יץ. נודע לו, שרופא אחד הרעיל את ילדו בסם מרדים, כי בכה, ועלול היה לגלות 20 אנשים במקלט, בו הסתתרו ביחד. ומה היה לבסוף גורל האנשים האלה? הם המשיכו לחיות עוד חדשים מספר והושמדו ב„אקציה" של מרס. ירו אז למוות בכל אנשי ה„יודנראט". כל אחד מאנשינו במקלט אבד אדם קרוב מאד, ובכל זאת, כל אחד רוצה לחיות. ומה הם פני החיים האלה? השעה אחת־עשרה בלילה, והז'נדרמים אינם עוד. אנו מפחדים להירדם. לשבת כך במתיחות יום תמים — זו צרה למחצה, אבל בלילה, כאשר העיניים נעצמות מעייפות ומחוסר־שינה — הדבר מעיק יותר מעבודה קשה.

יום ג', 23 בנובמבר 1943

אמש לא באו הז'נדרמים ללון. אולם, היתה לנו „אזעקה" קשה כל היום משעות הצהרים עד הלילה. פלוגת שיטרים הגיעה מ„מוסטי ווילקה" לזולקיב. ואחד השוטרים הכיר את אלה והוא הביא את כולם אל משפחת בק. בתחילה גברת בק נבהלה מאד, דווקא היום ביקרו אנשי „גיסטפו" בזולקיב וחיפשו בתוך הגיטו: היה וודאי לה שהשוטרים באו כדי לערוך חיפוש אצלם. ונרגעה רק, כאשר ראתה את הז'נדרם המכיר, שנכנס אחרון אל הבית. אינני תופסת כיצד הם פנויים עדיין להתעסק ביהודים ואיך זה לא נמאס לאנשי הגיסטפו להמשיך ולרצוח בני־אדם?!

יום ד', 24 בנובמבר 1933

יום־יום מבשרים רעות בשידור החדשות. כל יום גרוע מקודמו, הסובייטים נסוגו מאזור קיוב ובשאר קווי החזית אינם זזים מן המקום. בכל אופן נראה שהכל נערך לטווח ארוך ולנו קשה להחזיק עוד מעמד. ראשית — נשארנו ללא פרנסה, אנו חייבים לסלק את החשבון, כי מתקרב האחד בחודש ועלינו לשלם לה' בק 600 זלוטי בעד החודש ואין אנו מצליחים עוד למכור מחפצינו דבר. נוסף לכל השפיעו עלינו לרעה, ממש דכאונו, החדשות. אבדה תקוותנו, שנחיה עד סוף המלחמה, ולמרות זאת אף אחד מאתנו אינו מעיז להתאבד. גרוע מכל הוא, שגם משפחת בק מגלה עצבנות רבה, ואין להתפלא שקצה נפשם בנו. אנו כבר יושבים פה שנה תמימה ואין לדבר סוף.

יום ה', 25 בנובמבר 1943

היום שוב נתפס יהודי בעיר. אומרים, שזה אחד שפרינגר, או שפינדל. מה חשוב, איזה שם היה לו, חבל על כל אדם. בין כה וכה ישאר רק קומץ קטן, אם בכלל ינצל יהודי. הפעם הגרמנים לא הצליחו לבצע את הרצח ולהשהותו עד הסוף, כי האיש האומלל הקדימם, הוא תלה את עצמו בכתפיות בבנין מועצת־העיר, לפני שהספקו להובילו למות בירייה. אמנם, המוות הוא מוות בכל צורה, אך מוטב לאדם לאבד עצמו לדעת, מאשר למות מידיהם של אנשי היטלר.

יום ו', 26 בנובמבר 1943

יומן החדשות של אתמול היה טוב יותר. בבת אחת החדיר בנו תקווה שאמנם ננצל, אף כי מתנסים אנו כל פעם בנסיונות קשים יותר ויותר. הערב שוב לן בבית בק אותו טייס של אלה, אדולף. הצרה היא, שהוא בא ללא כל הודעה מוקדמת, הוא בא בערב והחליט ללון. לא הספקנו לאכול, לא הספקנו לעשות את צרכינו הטבעיים. דבר אחד מסייע לנו: בחוץ נושבת רוח חזקה, רוח הסערה מחרישה את הכל — מעל האדמה ומתחתה.

מצאתי כובע ישן ואני מתקנת והופכת אותו ל„כובע־אפשים", אולי אפשר יהיה למכרו ונוכל לסלק את החשבון.

שבת, 27 בנובמבר 1943

הטייס אדולף יצא בבוקר־השכם. הכל עבר בשלום, כמעט אין אור, כי הרוח הפילה את עמודי החשמל ואנו נאלצים לשבת ליד הנר... הנה היה ה' לאנג והוא הביא ידיעה מעציבה, שבלילה נתפסו ארבעה יהודים, הם ברחו, ובריצתם ירו אחריהם. כולם הומתו. מסכנים אלה הם נרדפו כמו כלבים — בודאי הרעב הבריחם מן המחבוא הבטוח. ואולי חשבו, שבעת סערה ורוח יצליחו להסתנן, ובשל זאת נפלו אל צפרני המענים! איזה גורל!

יום א׳, 28 בנובמבר 1943

אדולף ישב עד שעה מאוחרת, לא יכולנו לזוז, רק בשעה 11 בערך אכלנו את תפוחי־האדמה שלנו. למזלנו קבל חופשה לששה ימים והוא נוסע לדרזדן. נגוח קצת. בינתיים, בשבתו פה למעלה ימים תמימים, הוא גורם למתיחות. לפעמים בעת „אזעקה" כזו יש לי רצון עז לצרוח. נדמה לי, שזו הופעה של זעזוע־עצבים. לא היה זה דבר מתמיה כלל, לו היתה דעתנו נטרפת עלינו במסיבות אלה.

יום ב׳, 29 בנובמבר 1943

על בנין המשטרה תלויה הודעה חדשה. נקבע פרס של 20 ליטר יי״ש ו־5,000 זלוטי לכל אדם שיתפוס יהודי. איזה פיתוי איום! מדברי גב׳ בק אפשר להסיק, שהאכר מ„זמצ׳ק" כבר הוביל יהודי ש„נמצא" למשטרה, ופועלי זכוכית ואכרים מחפשים מקלטים נסתרים בעיר. הם רודפים אחריהם, כמו אחרי חיות־ציד ביער. אם יחשוד אחד, חס וחלילה, במר בק, בוודאי יתחיל לבלוש אחריו. מארחנו מעוצבן מאד, הוא מסתובב בעצבנות בבית, ואפילו אינו מפזם כדרכו. מה שמסבך את מצבנו היא העובדה, שהגב׳ בק כועסת על גיסתה מאז השערוריה שעורר בעלה. והגיסה יודעת, לדאבוני, על קיומנו. היא יכולה עוד לגלות אותנו ולנו אין די כסף כדי ל„שחד" אותה.

יום ג׳, 30 בנובמבר 1943

הגב׳ בק החליטה היום להבליג על רגש הפגיעה בכבודה ולהתפייס עם גיסתה, ואז כבר בקרה היום בביתם. הגיסה הביאה את „החדשות האחרונות" מן העיר: שוב נמצאו שלשה יהודים, שניים מהם הסתתרו בעלית־הגג של בית הכנסת שנשרף (שמו של אחד מהם — לוטרינגר). את היהודי השלישי תפסו בבית־המרקחת. זה נשמע כאגדה ממש, שבעיר, אשר הגרמנים הכריזו עליה מזמן, שהיא „נקיה" מיהודים, נמצא בכל זאת יהודי, אשר באופן גלוי יכנס פתאום לבית־מרקחת. התברר, שהיה פצוע ושותת־דם. הוא סכן את חייו, בבקשו את הרוקח לתת לו תחבושת, ואפשר שהיה מצליח להנצל, כי הרוקח נתן לו בלי אומר ודברים, כדי שיחבוש את פצעיו. אך בו ברגע נכנסה לבית המרקחת רומנצ׳יצקה, רוכלת בשוק, הידועה כמוסרת לידי גרמנים הרבה יהודים, שהומתו בגללה. היא הסתערה על הרוקח בצעקות, שהנה הוא נותן תחבושות ליהודי, במקום למסרו לידי המשטרה. היא התחילה לצלצל אל המשטרה, אף סגרה את הדלת כדי שהיהודי לא יוכל לברוח. בינתיים התעלף האיש האומלל מפחד, ואילו הרוקח קבל התקפת־לב, לאחר זמן מה נלקח לבית־חולים, והיהודי הומת בירייה.

יום ד׳, 1 בדצמבר 1943

הנה הגיעה הגב׳ בק מלבוב. המחנה ביאנוב — ספרה — פתוח, אין שם יהודים עוד. מכיר אחד, מהנדס, מסר לה פרטים מדוקדקים: הוא סיפר, שגורלו של מארק מלמן היה כגורל הכל, ואולי אף טראגי יותר. ממש לפני חיסול המחנה נשלח להביא דבר־מה מטשורטקוב. בינתיים החלה במחנה ה„אקציה", שנמשכה 4 ימים. מארק הגיע לשם רק ביום הרביעי, ומכיון שלא ידע על כך דבר — נכנס במכוניתו אל המחנה. ה„אובר־שטורם־פירר", מכירו, שהבטיח לו תמיד שיצילו — עמד ליד השער, אך במקום להזהירו על הסכנה, מסרו לידי אנשי ה„גיסטפו". מארק ראה את המתרחש והחל להתחנן לפניו שישאירו בחיים, אך ללא הועיל. הוא מצא את מותו מידי האיש, שרחש לו אמון, בהאמינו בתמימות במצפון האדם ו„ברגש אנושי" של גרמני.

יום ו׳, 3 בדצמבר 1943

אורח החיים החדגווני משפיע, שהשבועות חולפים מהר, אך כל יום הוא כשנה בעינינו. חדשות הרדיו הסרות תוכן, ומונדק חדל להאזין להם, כרגיל. אפילו זושיה, בת 4, לא היתה שוכבת לישון לפני שתשאל אותנו, אם הידיעות ברדיו הן לטובה. והיא מבחינה בכך לפי תגובתנו. אולי בדצמבר תתחיל התקפת ולמה זה נהיה אנו ה„יוצאים מן הכלל"? הרי אין החורף שתביא לנו את השחרור הנכסף. קשה להאמין שנגיע ליום הגאולה — כה רבים היהודים שהושמדו. אנו טובים מאחרים.

שבת, 4 בדצמבר 1943

היום סדרתי את הבית למעלה, בשכר זה קבלתי קערית של מי־גשם. התרחצתי וכבסתי את הלבנים.

שהושרו לפני 10 ימים. הכביסה היא לא דבר קל, אך אסור להתאונן על קטנות.

יום ג׳, 7 בדצמבר 1943

אמא תלתה, יש לה כאבי־ראש איומים, אפשר, שזה בא מעגמת נפש. בימים האחרונים היא שבורה ממש. היא שרויה בצער על שאין לנו כסף.

יום ד, 8 בדצמבר — 1943

היום היתה שערוריה בבית, למעלה. הם אפילו לא רבו, רק גב׳ בק ארזה את חפציה ונסעה, גם חפציה של אֶלה ארוזים. אין אנו יודעים מה קרה, הלוואי שיסתיים הדבר בטוב.

יום ה׳, 9 בדצמבר 1943

הבוקר נסעה אֶלה עם אדולף ללבוב... לא יכולנו לבשל, כי לא היה אור. נעדרה מן הבית גב׳ בק, המבשלת לנו תפוחי־אדמה. ישנו עד 4 אחר־הצהרים, עד אשר הודלק האור. אֶלה חזרה. אחר כך באה הגיסה וישבה שם, עד אשר ה׳ בק יצא למשמר־לילה. גב׳ בק חזרה רק מאוחר בערב, היא פתחה את מדף־הרצפה והגישה לנו לחם ותפוחי־אדמה.

גב׳ בק הסבירה את הרקע של המהומות בבית. גיסתה מעוררת אצלה קנאה, היא החליטה לצאת מן הבית לימים תמימים ולא לבשל כלום, עד אשר תת־יישב עליו דעתו של ה׳ בק. היא אמרה, שרק מתוך התחשבות בנו היא חוזרת הביתה, כי היא מבינה, שה׳ בק לא יוכל לדאוג להזנת 18 איש.

מיד בא אדולף והחליט ללון פה הלילה. היה בדעתנו לבשל משהו בערב, כי ביום אין אור, אין דבר, נישן מחר עד 4 אחר הצהרים.

שבת, 11 בדצמבר 1943

גב׳ בק נסעה לזולשצ׳יקי, אל אחות בעלה. נעשה לפתע ריק בבית. אחר־הצהרים בא אדולף, ה׳ בק השאירו לבד עם אלה, הוא אמר לו, שהוא יוצא מן הבית, אך לאמתו של דבר ירד אלינו. היה במצב־רוח טוב ועודד אותנו, כך שהוקל לנו בלב. מלבד זה הוא מכר את התחתונים של אבא במחיר 120 זלוטי, אף־על־פי שאמא לא בקשה יותר מאשר 100 זלוטי. אנו מאושרים כי יש לנו במה לכסות את החשבון.

יום א׳, 12 בדצמבר 1943

הילדים הצטננו, הם סובלים מנזלת ושעול, זאת דאגה רצינית, כי במקרה של „אזעקה״ צריך לדאוג, שיחניקו את השעול בתוך הכר. על חמאה וחלב חם או מרקחת אין לחלום, אלו הם מותרות.

יום ב׳, 13 בדצמבר 1943

אחר הצהרים שמע ה׳ בק חדשות מלונדון. נאם שם יהודי, שברח לפני חודשיים מגיטו וארשה וגם נאמר כי ישנם פולנים, המסתירים את היהודים והם יבואו על שכרם אחר המלחמה על מעשיהם האציליים. ה׳ בק שרוי עתה במצב־רוח טוב ואף אנו שמחנו, כי בזמן האחרון סובל מארחנו מהתרגזויות לעתים תכופות.

יום ד׳, 15 בדצמבר 1943

גב׳ בק חזרה מזולשצ׳יקי. היא מספרת, שרעב איום שורר שם. בסביבה מתרוצצים פרטיזאנים, והגר־מנים יורים בכל אחד, או תולים כל חשוד בעיניהם.

יום ה׳, 16 בדצמבר 1943

חדשות הרדיו משתפרות יותר ויותר... הסובייטים התחילו בהתקפה תרפית... סוף־סוף מתחיל להתרחש דבר.

יום ו׳, 17 בדצמבר 1943

אני עוזרת לאלה לקשט את עץ האשוח. אנו יוש־בות עד אחת בלילה ומכינות את הצעצועים. הוי, אלוהים! לו קרה נס ויכולנו כבר לצאת לפני חג המולד ולהיות חפשיים!

יום א׳, 19 בדצמבר 1943

גלינו אתמול עוד חפץ, המתאים למכירה, את המקטורן של אבא. אפשר יהיה לנקותו ולמכרו. מלבד זה תופרת לולה מחדש את המעיל של אמא, היא מוכרחה ממש לתפרו מחדש, כדי לכסות את החורים, שנתהוו בגלל הרקבון. איזה מזל, שלולה יודעת לתפור!

יום ב׳, 20 בדצמבר 1943

מתקרב ערב חג־המולד. מן היושר היה לתת למשפחת בק איזו מתנה לכבוד החג, ולנו אין שום דבר. החפצים הטובים ביותר כבר נמכרו, נשאר רק הארנק של אמא, אולי נוסיף איזה דבר ותהיה זאת המתנה. הוי! לו היה לנו כסף! היינו קונים בשביל מארחינו את המתנות היפות ביותר, כי זה באמת מגיע להם.

יום ד׳, 22 בדצמבר 1943

גב׳ בק מכרה היום את שמלתי. היא השיגה 200 זלוטי וחמשה קילוגרם קמח. אמנם, זאת היא השמלה האחרונה שלי, אך בין כך ובין כך היא לא נחוצה לי. אם נגזר עלי לחיות, הרי אזכה לשמלות אחרות. במקרה שצפוי לי רק קבר, הרי לא נחוץ לי דבר.

יום ו׳, 24 בדצמבר 1943

יום זה יחרת, כנראה, בזכרון כולנו לנצח. נוכחנו עוד פעם עד כמה מארחינו הם אצילי־נפש. מן הבוקר סדרתי את הבית למעלה, יחד עם לולה. עבדנו כהלכה והשתדלנו להיות לעזר ככל האפשר, בנס לא השגיח בנו אחד מן השכנים. ברגע האחרון ברחנו דרך חדרה של אלה. לפנות־ערב מסרנו לה׳ בק את המתנות ואחלנו לו: „חג שמח״! אחר־כך ירד אלינו ה׳ בק ובידו מגש עם דברי מאפה ועם יי״ש. אינני יכולה לתאר את התמונה הזאת: קראו לגב׳ בק, שתבוא, מארחינו התנשקו עמנו, אחלנו איש לרעהו, שבשנה זאת יבוא סוף־סוף אותו מאורע, שאנו מצפים לו תוך כסופים למעלה משנים־עשר חודש. כל אחד מאתנו בכה מרוב התרגשות, כל אחד היה חדור רגש הכרת־תודה למיטיבינו.

מאוחר יותר הביאה גב׳ בק בשבילנו קערת כי־סנים ואת ה„קוטיה״ (חיטה מבושלת ומתובלת בפרג ודבש) המסורתית. עכשיו אנו שוכבים כולנו על דרגשי־העץ שלנו שבעים בפעם הראשונה מאז חודשים רבים. למעלה מבלים האורחים: הגיסה, וולאדק ואדולף, כולם שרים מזמורי חג־המולד. ואילו אצלנו שוררת דומית־מוות. בלבי מקננת רק משאלה אחת: מי יתן ונוכל לגמול כיאות למשפחת בק זו כצדקתה. והיה, אם לא נשאר בחיים, שהם לפחות ינצלו, יהיו הם מאושרים לפחות, כי ראויים הם לכך.

את מצב־רוחנו הטוב השביתה ידיעה, ששוב נתפש יהודי בעיר. כנראה, זהו מישקו סגל. ספרו, שהיה רעב מאד, ובא אל קמה גולוגובסקה. לדאבוננו, בקרו אצלה גרמנים והיא, במקום לומר לסגל, שיברח, קראה לגרמנים, שיקחוהו אל המשטרה.

שבת, 25 בדצמבר 1943

היום היו למעלה אורחים רבים. השתעשעו, שרו מזמורי חג־המולד, ואנו שכבנו ללא תנועה. הלב נצבט לכל אחד מאתנו כאשר האזנו לשירה ולשמחה זו ונזכרנו, שאלפי אנשים משלנו הושמדו וגופותיהם נרקבים בבלז׳יץ, או בחורשה. אך זה עדיין לא הכל. אמש, בחצות, באו קבוצות ששרו מזמורי חג־המולד והם החלו לחקות יהודים. ה׳ בק, שברצונו היה „להחזיק מעמד״ בכל מחיר, אמר להם שילכו „אל החורשה״... הם נטפלו להלצה זו והתחילו לצעוק וליילל ולהאנח בדומה לאלו, שהיו קרבנות מוות כה טראגי. היכן מצפונם?

אך כאשר עזבו באמת האורחים את הבית, גילו מארחינו פניהם באמת: אלה הזמינה את כל הילדים שלנו ובקשה, שיבואו למעלה. היא הראתה לזיגוש ולאיגו, בני התשע, לקלרוניה בת השבע, ולזושיה בת ארבע השנים את עץ־האשוח. היא מסרה לכל ילד חבילת ממתקים, הילדים הוקסמו, כי לא ציפו להפתעה נעימה כזאת.

יום ב׳, 27 בדצמבר 1943

הידיעות מן החזית משתפרות מדי פעם בפעם. הסובייטים נתקו את החזית ליד ז׳יטומיר, אניית מלחמה חשובה „שרנהורסט״ הוטבעה, החלו מאסרים המוניים של האוקראינים, אך אינני משתתפת בצערם. הם רצו שגרמנים יבואו — טוב שירגישום על בשרם. אלה נפשות מכורות, בוגדניות, הפונות לכל צד, לפי משב הרוח. הם חשו במפלות הגרמנים, על כן הם מפנים להם עורף.

יום ג׳, 28 בדצמבר 1943

היום הביאו לזולקיב ארבעה יהודים, כדי להוציאם להורג בירייה. ביניהם היה מנש, בעל מחסן־העורות. כנראה הסתתר עם עוד יהודי אצל אכר אחד בכפר דז׳יבולסקי. ליהודי שהיה שם עמו חסר כסף,

לפיכך זרק אותו האכר החוצה. היהודי ידע על קיום מקלט ב„זמצ'ק", (בבית כפרי ריק, שבעליו גורשו והוסעו ע"י הסובייטים לסיביר), הוא גם ידע, שבמקום הזה מסתתרים שני יהודים — מכיריו. לפיכך יצא לדרך, כדי להגיע אליהם. לדאבוננו, נתפס ע"י אכרים מ„זמצ'ק", שענוהו זמן רב, עד שגלה את מקום מחבואו של מנש וגם של שני היהודים ההם... אצלנו לא היה קורה דבר כזה, אפילו כולנו היינו מחוסרי פרוטה. מארחינו לא היו עושים זאת בגלל כסף, לא פעם עמדנו כבר על תכונתם זאת. אך לא כולם הם ישרים כמו משפחת בק. גם היום נוכחנו בכך.

גב' קלרה מסרה הרבה מחפציה לשמירה אצל אחד ז'פצקי, אשר שמו הלך לפניו כאחד האנשים הישרים ביותר בז'ולקיב. קלרה שלחה אליו היום את גב' מניה, אחותה של גב' בק (אין מכירים אותה כלל בז'ולקיב) עם מכתב, בו היא מבקשת להחזיר לה את החפצים האלו, אך הלה סרב להחזיר דבר. איזו אכזבה! גב' קלרה תלתה תקוות כה רבות בקשר לחפצים אלו.

יום ד', 29 בדצמבר 1943

לולה סיימה את תפירת המעיל של אמא, הוא יפה מאד ונראה כחדש. אנו מקווים למכרו במחיר טוב. אני מצדי הראיתי יחס טוב לה' מלמן ועשיתי לו „סווטר". הוא מכר אותו וקבל תמורתו 20 ק"ג קמח. אני מתגאה בכך. אני שמחה בכלל, כאשר אחד מאתנו מצליח למכור דבר מחפציו. העיקר, שלאנשי המקלט שלנו יהיה כסף, עד כמה שאפשר יותר, כדי שנוכל להמשיך את קיומנו.

גב' בק ספרה לנו, שאדולף פטפט היום וספר, שקרוב לודאי שתפרוץ מהפכה ויתגלה קרע בגרמניה, עוד לפני בוא הסובייטים. מי יתן, שהנבואה הזאת תתגשם. מלבד זה משמחת העובדה, שזאת דעתו של טייס גרמני.

יום ו', 31 בדצמבר 1943

כמעט שתפסו היום אותי ואת לולה, כאשר היינו למעלה. סדרנו את החדר, שם נמצא הרדיו, הסמוך למטבח והנה נתן לנו ה' בק סימן שאחד זר נמצא במטבח. יצאנו אל המסדרון, כדי לעבור אל החדר ב־ נמצא מדף הרצפה, אל המקלט. לפתע הבחנו שדלת המטבח היתה פתוחה. צריך היה לסגת ולעבור דרך חדרה של אֵלה. אך גם דלת החדר, שם מצוי מדף־הרצפה, היתה פתוחה והיא נמצאת דוקא מול המטבח. במסיבות אלה היה מן הנמנע לעבור מבלי שישגיחו בנו. חשנו את עצמנו כבתוך מלכודת, אך לא היה לנו מה להפסיד, כי בכל רגע עלול היה האיש להכנס אל החדר. אני ולולה התחלנו לסגת אחורה, עם הגב כלפי הקיר ולאט לאט בעזרת מרפק סגרנו למחצה את הדלת. כהרף עין פתחנו את מדף־הרצפה וירדנו אל המקלט. נחרדנו בצורה כזאת, שלא יכולנו להוציא הגה מפינו, שינינו נקשו זו לזו. לבסוף לחשתי מלים מספר, כדי להרגיע את האנשים במקלט, אשר נבהלו עוד יותר מאתנו. במקלט היו סבורים, שכנראה, הבחינו בנו. אני מודה לאלוהים, שהכל נסתיים בכי טוב, נזקוף את החוויה האיומה הזאת על חשבון השנה החולפת. נקווה, שהשנה החדשה תהיה טובה יותר.

שבת, 1 בינואר 1944

השנה החדשה התחילה בסימן טוב בשבילנו. בבוקר הגיש לנו ה' בק מכתב ברכות ומיד ירד אלינו, כדי למסור לנו את תוכן יומן החדשות, שהיו הפעם מצויינות. כן, ה„אופנסיבה" נמשכת לאורך כל החזית, ז'יטומיר נמצאת שוב בידיים סובייטיות. ה' בק הביא עמו עוגיות ויי"ש, ואחלנו זה לזה כל טוב לקראת השנה החדשה. וזה עוד לא הכל: כאשר מסרנו לה' בק את הכסף בעד החודש — הוא החזיר לנו מ־600 זלוטי סכום של 200 זלוטי, וכן ללולה נתן עודף 50 זלוטי מן הסכום של 150 זלוטי שנתנה לו. היא העיר, שהוא יודע, שאין לנו כסף וברצונו להקל עלינו על סף השנה החדשה. איזו עדינות! היינו כה נרגשים, שלא יכולנו להוציא הגה מפינו.

יום א', 2 בינואר 1944

בלילה בא אל משפחת בק הז'נדרם, המכיר שלהם, כדי לברכם ב„שנה טובה". הוא ישב עד שלש לפנות־בוקר. לא נבהלנו, כי הוא הודיע על בואו, אך נאלצנו להיות ערים כל הלילה. אף אחד לא ישן וגם היינו רעבים מאד. בזמן האחרון כל אחד „מהדק את החגורה", אף כי עוד מעט לא יהיה מה להדק. צמצמנו את מנות המזון, אנו צורכים חצי ליטר חלב על 5

נפשות, כן צמצמנו את מנת תפוחי־האדמה לכמות של 7 ק״ג ליום. למזלנו הלחם הוזל (10 זלוטי בעד ק״ג), ואנו מרשים לעצמנו לאכול ככר לחם אחת במשך 3 ימים, ולא במשך 4 ימים, כאשר עשינו עד עכשיו.

יום ב׳, 3 בינואר 1944

וזה עתה הייתי למעלה יחד עם מונדק ליד הרדיו. החדשות הן יוצאות מן הכלל. הסובייטים כבר במרחק של 15 ק״מ מן הגבול הפולני, הם מתקרבים לויניצה וברדיצ׳וב. אלוהים! קשה להאמין שמתקרב מאורע טוב. התרגלנו למחשבה שלעולם לא נצא חיים מחור זה

יום ג׳, 4 בינואר 1944

ה׳ בק, המאזין לכל יומני החדשות, כה מאושר, שכל פעם הוא נגש אל מדף־הרצפה ומודיע עליהן: „ביליה־צרקוב״ נכבשה בסערה! הסובייטים עברו את הגבול הפולני... חלק של העיר ברדיצ׳ב כבר בידיהם... מארחנו בקש, שה׳ מלמן יעלה למעלה, כדי לתקן את האור. היתה זאת רק אמתלה. למעשה היה מעונין שהוא יאזין לחדשות לונדון. לא הפריע לו הדבר, שגיסתו בקרה אותה שעה בביתם.

הגרמנים סגרו בלבוב גימנסיה גרמנית, שם למדה בתו של לאנג, בתור „פולקס־דויטש״. היא נאלצה לחזור הביתה.

יום ה׳, 6 בינואר 1944

הממשלה הפולנית בלונדון החליטה לעזור לסוב־ייטים על אדמת פולין. הפולנים אינם יכולים לעזור הרבה, אך לנו זה חשוב, כי ה׳ בק מרוצה מאד.

גב׳ בק מכרה את ה„אפשקה״ (כיפה) שתפרתי מזמן מכובע ישן. היא השיגה ברוך השם 130 זלוטי. לו יכלה למסור גם את מעילה של אמא, היה זה הישג „פיננסי״ רב.

יום ו׳, 7 בינואר 1944

היום בקר אצל ה׳ בק ד״ר לוצ׳ינסקי, לא ידוע לשם מה. הוא הביא ידיעה, שהסובייטים רוצחים ללא רחמים בני אדם על אדמת הכיבוש, וידיעה זו עשתה רושם מזעזע. מיד לאחר צאתו של ד״ר לוצ׳ינסקי אמר לנו, שברצונו לברוח מז׳ולקיב, כי פחד נפל עליו, אך ישאר על ידינו עד הסוף, אפילו אם ישלם בחייו בעד זה. בקושי הצלחנו להוכיח לו, שעל הטוב אשר עשה למעננו מחכה לו פרס גדול. כנראה שהוא מאמין בכך, כי שמענוהו שר למעלה, וזה סימן מובהק למצב־רוחו הטוב.

ה׳ בק בקש, שנכין חוזים בדבר הרכוש שלנו (הבטחנו לו 25 אחוז מכל רכושנו בבנינים אם יצליח להציל את חיינו עד הסוף, עד השחרור). הוא רוצה שנעביר את התעודות לידיו. נעשה זאת ברצון. אין תמורה ברכוש למעשהו הטוב, הרי למעלה משנה מסכן האיש את חייו ואת חיי משפחתו. הוא אומר, ש„צפויים לנו עדיין קשיים״, ובאמת התקיימה נבואתו. צוו עליו „לשחרר״ חדר אחד בדירה. בודאי יכניסו שם איזה קצין גרמני, והמצב שוב יסתבך. איך יגישו לנו מים? מתי נוכל לרוקן את הדלי?

שבת, 8 בינואר 1944

הידיעה המשמחת ביותר היום היא, שהסובייטים מתקרבים אל שפטובקה, כלומר בדרך אלינו. לנו לא נחוץ כבר דבר, כי הידיעות מן החזית הן רפואה לכל מכאוב.

יום א׳, 9 בינואר 1944

קירובוגרד ווינניצה נכבשו ע״י הצבא הסובייטי. מי יודע אם לא צפויים לנו כעת ימי־הכרעה. אפשר לא נוכל לשבת עוד במקלט מטעמי בטחון. אנו כבר מתכוננים לחפור מנהרת־מעבר עד למרתף.

יום ג׳, 11 בינואר 1944

היום לא היה מן הקלים. מן הבוקר התחוללה טערוריה שם למעלה. כנראה, קרה שם דבר בקשר עם הגיסה. אחר־הצהרים שמע מארחנו ידיעה מרוסיה, שאת אוקראינה המערבית וכן את בילורוסיה יצרפו אל רוסיה הסובייטית. הוא שמע זאת והתרגז מאד, כי הוא פטריוט פולני מובהק והיה רוצה שפולין תשאר בשלמותה. לנו אין הדבר נוגע, אך היינו רוצים לראות את ה׳ בק במצב רוח טוב.

יום ד׳, 12 בינואר 1944

בני אדם שחיו 100 שנה וודאי לא עברו עליהם

דברים שנתנסינו בהם שעה אחת בלבד, שום סיפור מותח, אינו מתאר הרפתקאות דמיוניות כאלה, שבחיינו הם מעשים בכל יום. יום זה הוא, כביכול, בין השקטים, השאננים. ישנו עד 4 אחה"צ, כי לא היה אור. לא בשלנו, לא אכלנו, כי גב' בק נעדרה מן הבית. הכל נראה היה כתקונו, אך לפתע ברגע אחד הותקפנו בפחד כה רב, שאינני יכולה להרגע עוד: בערב בא אדולף אל אֶלה והזמין את עצמו ללון אצלם. אצלנו הדליים היו מלאים, כי לא היתה הזדמנות להוציאם החוצה. לפתע דפק ה' בק על מדף־הרצפה וצוה להוציא את הדליים, בלי לשים לב לכך, שאורח כה מסוכן יושב בחדר הסמוך. מונדק עלה למעלה ברגל יחפה, אמנם השמיע מנגינות קולניות, הדלת אל החדר היתה סגורה וה' בק עמד על המשמר, אך למרות זה היתה הסכנה רבה. רעדנו מפחד, פן יפתח הטייס לפתע את הדלת וישגיח במונדק. לאושרנו לא היה קץ כאשר הוא חזר אל המקלט, חוור ומזועזע לאחר חוויה זו, והוא סגר אחריו את מדף־הרצפה.

יום ו', 14 בינואר 1944

החדשות הן טובות מאד, סרני — בידי הצבא הסובייטי. החלו בהתקפה על וילנא... בכל זאת נראים לנו הימים ארוכים מאד, אנו יושבים ומצפים לדבר חדש ומאבדים את הסבלנות, שמא נעוצה הסיבה בכך, שאנו יושבים זמן כה ממושך ללא כל פעילות. העיקר — נמאס לנו הכל. נדמה לי, שאין בעולם מצב גרוע מ„ישיבה" כזאת. האדם נעשה דומה לחיה. הנה קמים בבוקר, אוכלים פת־לחם עם „קפה", מרק של תפוחי־אדמה, תפוחי־אדמה, ושוב הולכים לישון על מצע מלוכלך, וחוזר חלילה...

שבת, 15 בינואר 1944

החדשות היום שוב טובות. ה' בק שמע הצהרת הממשלה הפולנית והוא מרוצה מאד. לפיכך גם אנו שמחים. אנו כבר הכנו את החוזים שהוא בקש, מי יתן, שנוכל להגשים את הכתוב ולגמול לאנשים אצילים אלו כיאה להם.

יום ב', 17 בינואר 1944

הסוכנות הסובייטית „טאס" מודיעה, שהממשלה הסובייטית אינה רוצה להכיר בממשלה הפולנית בלונדון, היא דורשת להחליפה. הידיעה גרמה צער לה' בק והדבר השפיע, כמובן, על מצב־רוחו. הגרוע ביותר, שהגרמנים עלולים לנצל את הדבר לצרכי תעמולתם.

למזלנו, הידיעות המגיעות מן החזית הן טובות מאד. הצבא הסובייטי עומד כ־30 ק"מ מרובנה. הגרמנים אמנם מתקיפים עדיין בסביבת וויניצה, אך הם נאלצים לסגת.

אדולף לן גם הלילה למעלה, אך בשבילנו אין זה חידוש עוד, היום הצלחנו לרוקן את הדליים לפני בואו.

יום ג' 18 בינואר 1944

מסרנו היום לה' בק את החוזים בדבר רכושנו וכבדנוהו ביי"ש, שקנינו בשעתו ל„רפואה" (בקבוק „בינג" של רבע ליטר). מארחנו ראה היום בעמדו בתחנת הרכבת קרונות עם פליטים, שברחו מדובנה. מצבם רע מאד, הם נראים כאביונים רעבים ללחם, אין מרשים להם לצאת העירה כדי לקנות דבר. הפליטים שגרו משלחת אל ה„לנדס־ראט" אך פטרו אותם בלא כלום. הם פנו גם אל ראש־העיר וגם משם יצאו כלעומת שבאו, ובראותו את המצב אבד ה' בק את כל הרצון להמלט מן המקום.

בעיר שורר קפאון, איש אינו קונה דבר, גב' בק אינה מצליחה למכור כלום. חשבנו שאת המעיל של אמא נמכור בלי כל קושי, אך לשווא כל החשבון. איני יודעת מה יהיה, כי נשארנו ללא פרוטה ממש.

יום ד' 19 בינואר 1944

גב' בק שוחחה היום עם אחד הפליטים מדובנה. נודע לה מפיו, שהבוקר הפגיזו שם את העיר. היא שאלה, אם אמנם רוצחים שם בני־אדם בסביבה, הפליט ענה, שאין להאמין לספורים אלה, כי אין זאת אלא פרופוגנדה בלבד.

יום ו' 21 בינואר 1944

500 פליטים הגיעו לז'ולקיב. אנו מפחדים, שמא יכניסו מהם לדירת בק. מאידך, אנו שמחים, שאירע דבר, שהגרמנים עוזבים את רובנה ואת דובנה, הרי הדבר לא נעשה ללא סיבה. בלילה עומד להגיע ה' בק, כדי להאזין לחדשות — אולי ישמע בשורה טובה.

שבת, 22 בינואר 1944

על הכביש נמשכת תנועה רבה, מכוניות נוסעות ללא הפסק... ומה לנו מזה? לפי החדשות מאתמול היה לסובייטים נצחון גדול בחזית לנינגראד (עוד ביום ה׳ הם כבשו את נובגורוד). אך היכן לנינגרד, והיכן אנחנו?

יום א׳, 23 בינואר 1944

בשמונה בבוקר האזין מונדק לחדשות. באיטליה הורידו צבאות אנגליה ואמריקה חיל־נחיתה בקרבת רומא, הם מתקדמים ללא הפרעות ונכנסים ממש לשטח ריק, שם אין כבר זכר לגרמנים.

הסובייטים מתקדמים ולוחצים „במלוא כח הקיטור" לעבר לנינגרד, בין הנהרות פריפץ׳ וברזינה. בכל מקום — תנועה, אך בגזרה שלנו שורר עדיין קפאון. לדאבוננו, אין ידיעה על רובנה. גנרל איזנהאור, המצביא של ארצות הברית, מנבא, שבעתיד הקרוב תהיה פלישה לאירופה, אשר תנחית לגרמנים תבוסה סופית. השאלה היא: מתי?

יום ב׳, 24 בינואר 1944

היום שקט, ללא חדשות. בערב באו ז׳נדרמים וישבו עד שעה מאוחרת והנה סוף־סוף הלכו יחד עם ה׳ בק, כולם שכורים כלוט.

אין יומן חדשות הרדיו מציין שינוי מה בשבילנו.

יום ג׳, 25 בינואר 1944

ה׳ בק שרוי בזמן האחרון במצב־רוח עגום. יש לי רושם שהדבר קרה בגלל לאנג, שחדל לבקר אצלו. אשתו אסרה עליו זאת. באחרונה סרבה אשתו של לאנג להכניסו לביתה מפני שלן כאן, היא חושדת בו, שהוא מתנה אהבים עם גיסתו של ה׳ בק. שמידט הוא כעת האורח המבקר כאן, יום־יום. אנו מאד מודאגים, כי שמידט מסוכן מאד והוא אף משפיע לרעה על ה׳ בק.

את לאנג חבבנו מאד, למרות שלא ראינו מעולם את פניו, אך שמענו פעם, שהתבטא באהדה גלויה על הטרגדיה של היהודים. איני יכולה לשכוח את דבריו — „כאשר אני נזכר באקציה נגד היהודים" — אמר — „אני סבור, שמוכרחה לבוא שעת הנקם. ואם טעות בלבי — אני חדל להאמין באלהים"... ברור, שהערותיו עוררו את רוחו של מארחנו, הוא ראה שקיימים עוד אנשים, שדעתם כדעתו. אך לאנשים מסוגו של ה׳ לאנג אין האומץ להסתיר יהודים.

יום ד׳, 26 בינואר 1944

זה שבוע ימים מאז התחילה הפשרת השלג. בא אביב, גשם יורד ונעשה בוץ, אין זכר לשלג. אין פלא, איפוא, שהדבר נותן את רישומו גם בחזית המלחמה, שהיא ניטשת רק בשערי לנינגרד. הסובייטים כבשו את קרסנו־גבארדייסק ובכן — האם עלינו לשמוח? והרי הדבר מתרחש כה רחוק מאתנו — — —

החדשות על המצב הפוליטי אינן רעות ואשר לסכסוך הפולני־סובייטי — חל בו מפנה לטובה. ה׳ הול, מארצות הברית, הודה לרוסיה על נכונותה לפתוח בשיחות עם השלטונות הפולניים. לא נודע על מה יתווכחו, אך כל עוד ה׳ בק מרוצה, גם אנו שבעי־רצון ושמחים. גם נודע לנו משדור הרדיו, שהמדינות הנייטרליות נתקו את כל יחסיהן עם הגרמנים. ספרד, שבדיה, פורטוגל וטורקיה חדלו לשלוח סחורות לגרמניה. אכן כבר הגיעה השעה שיעשו זאת, טוב שהחליטו על כך כעת, צריך היה לעשות זאת מזמן.

יום ו׳, 28 בינואר 1944

מכיון שביתו של ה׳ בק הוא ליד הכביש, חשבנו תמיד שצפויות לו הפתעות, אורחים בלתי־מוזמנים וכו׳. ואכן, לא טעינו. היום עברה שיירת צבא בדרך זו, מכונית אחת התקלקלה ונעצרה לפני הבית, מיד נכנסו שלושה חיילים והזמינו את עצמם ללון פה. המפקד שלהם — אמרו — נסע ללבוב כדי להשיג חלקי־חילוף והוא צווה לחכות לו כאן. אלוהים יודע, אם הם לא „ארטיסטים", שישתדלו להאריך את שהותם במקום, ואנו נצטרך בינתיים לסבול. גם אינני יודעת באיזה חדר ילונו. הלוואי, שלא יהיו בחדר שמעלינו. ה„חדר שלנו" קר מאד, אינו מוסק — למרות שכרגיל הוא משמש כחדר מיטות, ה׳ בק ורעיתו ישנים בחדר, בו נמצא הרדיו.

שבת, 29 בינואר 1944

הבוקר, כאשר נסעו החיילים, שמנו לב, שנעלם המצית של ה׳ בק. לפני צאתם מכרו לה׳ בק בגד, בגד

יהודי. בוודאי. למזלו, הראה לנו מארחנו את הבגד וראינו שכולו אכול עש. ה׳ בק עוד הצליח לקבל את כספו בחזרה, היתה זאת הוכחה נוספת כיצד יודעים הגרמנים לגמול על הכנסת־אורחים. טוב שכבר הס־תלקו מכאן.

ה׳ בק מרוצה היום מאד, כי שמע ברדיו, ש־„התאחדות יוצאי פולין" בארצות הברית החליטה לסייע לממשלה הפולנית בלונדון, ואף עמדו לשלוח מברק אל השלטונות הפולניים על החלטה זו.

יום א׳, 30 בינואר 1944

מתרבות השמועות על מקרי־רצח. הקרבנות היו בעיקר משפחות של פולנים, או אנשים ממוצא פולני, המתגוררים בכפר, בסוכות־יער או בקצוי העיר. היום עברה הלויה של דרי סוכת היער בפוינו. הנרצחים נער בן 17 שנה ואחותו בת 14. ה׳ בק מתהלך כאילו כפאו שד, הוא מפחד שמא יתנפלו על ביתו, כי ידוע לכל, שהוא יוצא לשרות־לילה והנשים נשארות לבדן. הוא בקש מאתנו, שבלילה נפתח את מדף־הרצפה, ושנעמוד על המשמר לסירוגין, כדי שגב׳ בק ואלה תוכלנה, במקרה של סכנה — להסתתר אצלנו.

מעניין, שהז׳נדרמריה הגרמנית אינה מטפלת כלל בחקירת מקרי רצח אלה. מספרים, שאם אדם ממית בריון לשם הגנה עצמית, מסלקת המשטרה ה־גרמנית את הגופה מבלי לעשות דבר. ה׳ בק סבור, שכל הרציחות הן מעשים של גרמנים, הם הם המס־תתרים במסוה של אוקראינים, הם מעונינים להרח־ריב ולעורר שנאה בין הפולנים והאוקראינים. אולי הוא צודק, עליהם אפשר לאמר כל הבר, ולרצוח מוכנים תמיד.

יום ב׳, 31 בינואר 1944

ה׳ בק חזר היום ממקום עבודתו באחת בלילה. הוא מצא את מונדק שעמד על המשמר ליד מדף־הרצפה וקרא לו, שישמע את החדשות. הידיעות הן אמנם טובות, אבל בגזרה שלנו אין תזוזה. הרוסים מתקרבים לאסטוניה, צבא ארצות הברית נמצא במרחק של 35 ק״מ מרומא, מדברים על פלישה לאירופה, אך היכן אסטוניה — — — רומא — — — והיכן אנחנו? מפטפטים כה הרבה על פלישה זו — אימתי היא תתקיים — לא ידוע.

עלי לעשות תיקון קל: ה׳ בק לא הבין לפני שבוע את פשר החדשות. מתברר, שאנגליה וארצות הברית חדלו לשלוח סחורות לספרד, ולא, כפי שספר, שספרד הפסיקה את משלוח סחורותיה לגרמניה, מוטב כך, כי הסחורות שבאו לספרד, כולן הגיעו לגרמניה.

יום ג׳, 1 בפברואר 1944

מונדק שמע היום לשם שנוי חדשות בשפה הגר־מנית. באתי לכלל דעה, שיומן החדשות בלשון זו מדויק יותר מאשר באנגלית. ראשית, שומעים שם

וולנטי בק (Beck)
הפולני (פולקס־דויטש), שהחביא והציל ב״בונקר״ שבביתו שמונה עשר יהודים

חדשות בנוגע לחזית המזרחית, המעניינות אותנו ביותר, בעוד אשר הרדיו באנגלית מתרכז בעיקר בידיעות מן החזית הצפונית. הגרמנים אינם מזכירים כבר את הנצחונות שנחלו ואף לא את סיכול ההתקפות הסוב־ייטיות.

ה' בק ירד אלינו היום וספר לנו חדשות לפי הרדיו האנגלי. הוא שמע, שבלונדון מתקיימת ועידה להחשת סיומה של המלחמה (לפני אמצע חודש מארס) כדי להציל את שארית יהודי־פולין. ארגון ה„ג'וינט" באמריקה תרם 25,000 לירות שטרלינג, והממשלה ה־פולנית 15,000 לירות שטרלינג בשביל היהודים שנש־ארו בחיים. לדאבוננו, נזכרו בנו מאוחר מדי, כי רק קומץ מזער נשאר עוד לפליטה — כפי שיש לשער. אינני סבורה, שיש הרבה אנשים מסוגו של ה' בק, שישמרו על חיי 18 יהודים.

היום — ראשון לחודש וצריך היה לשלם בעד חודש. ה' פטרונטש נתן רק את מחצית הסכום, ואבא מסר את טבעת הנישואין של אמא. חששנו, שמארחנו לא יהיה מרוצה, אך הוא קבל את הטבעת בלי אומר ובלי דברים. יגמל לו אלוהים על גודל לבו.

יום ד', 2 בפברואר 1944

לפני שעה קלה האזין הרוקח לחדשות לונדון. הידיעות הן טובות למדי, אך אני מבכרת להאזין לרדיו בגרמנית. הגרמנים מוסרים על הכל בדייקנות, הם מודים אפילו על נסיגתם ואילו הרדיו האנגלי מוסר רק על נצחונות גדולים, ואינו מזכיר את הפחותים. הם הכריזו, שהנצחון ליד לנינגרד חשוב יותר מאשר היה ליד סטאלינגראד, הלוואי שהתוצאות תהיינה דומות! גב' בק נתנה לנו היום 2 ק"ג שומן חזיר. אינני יודעת, מה היא מכרה תמורת המעדנים האלה.

יום ה', 3 בפברואר 1944

רובנה ולוצק נכבשו! הרדיו הגרמני מסר את הידיעה המשמחת הזאת. כנראה, שהצבא הסובייטי תקע טריז עמוק בתוך קוויהם, אם אפילו הרדיו הגרמני כה מיהר להודיע על אבדן שתי הערים. פשוט קשה להאמין, שזו אמת לאמיתה; הרי לוצק כה קרובה לכאן... באחרונה שמענו כה מעט על העיר רובנה, עד שלא תלינו תקוות בנוגע לעיר זו, ומה גם על לוצק. הרוסים מתקיפים גם ליד שפטובקה, מתנה־לים קרבות בקשת הנהר דניפר. בחזית האיטלקית נותקו הקווים, מצפים לפלישה של מעצמות הברית לאירופה בזמן קרוב מאד.

אמנם אנו כלואים כאן, מעל לראשינו תלוי פסק־דין של מוות, אך כל קרן תקוה נותנת לנו כח להחזיק מעמד...

יום ו', 4 בפברואר 1944

החדשות מן החזית טובות מאד. אמנם לא נכבשו ערים גדולות, אך מתנהלים קרבות ברחובות ניקופול, וזה לא פחות חשוב. הסובייטים כתרו ליד הדניפר 10 חטיבות גרמניות. הן מקבלות נשק ע"י מטוסים, אך, נראה שלא יחזיקו שם מעמד הרבה זמן.

במוסטי־ווילקה פינו בי"ס לשוטרים, העיר מלאה פליטים מסוקאל, ושורר בה תוהו ובוהו. כל תושב רוצה למכור חפציו ולברוח. שכרם יצא בהפסדם, לאחר שנהנו מגזילת הרכוש היהודי. היהודים עבדו שנים, כדי להגיע לרכושם והם נעשו ביום אחד בעלים לרכוש זר. גב' בק הכירה את פרוותו של סבא שסלוצקה התקשטה בה.

שבת, 5 בפברואר 1944

היום הביא ה' בק ידיעה מעציבה: נתפסו שתי יהודיות. בהיות להן ניירות אריים הן עבדו שנה תמימה בטירה, עכשיו בא אחד והלשין עליהן והגר־מנים הסיעון ללבוב.

אלוהים, איזו טרגדיה. הם סבלו והתענו שנה תמימה, ועתה עליהן למות סמוך לשחרור ממש! ראו־נא את המרצחים האלה! אפילו כעת יש להם שהות לרדוף ולחפש יהודים!

מעניין, מי הוא זה שהלשין... מי הוא זה שלא יכול להשלים עם הרעיון, ששתי יהודיות העיזו ונש־ארו בחיים... מתברר, שאותם הגרמנים מביה"ס לשוט־רים שהו רק לילה אחת בעיר וחזרו למוסטי. מזג־האויר עדיין מסייע להם, יורד גשם, ובוץ בכל מקום. לו החריף החורף יתכן שהיינו כבר משוחררים.

יום א', 6 בפברואר 1944

הגורל החל לסייע לנו. ואולי נזכה להמנות על אלה שיעברו בשלום את המלחמה הזאת. ראשית, מזג האויר השתנה באורח בלתי צפוי, בלילה שרר קור עז וכל היום ירד שלג. גם עכשיו גובר הקור, ואפילו אצלנו קר מאד. אנו שמחים, שהגרמנים מפחדים מפני הקור. יומן החדשות — טוב מאד. נכבשו כ־210 מקו־מות, קרבות מתנהלים ליד שפטובקה ומשם מובילה הדרך ללבוב, כלומר: בדרך אלינו. ועוד ידיעה משמ־חת: גב' בק ספרה, שפועלי בית־החרושת לזכוכית

בורחים. אחדים כבר נסעו היום, וגם דומרצקי מתכונן לנסיעה. יסעו להם מכאן! הרי אלה „פולקס־דויטשן", הכנופיה הגרועה ביותר. מנוולים! הרי הם הם אשר עקבו אחרי יהודים והלשינו עליהם, חיפשו מקלטים, סובבו בכחש והובילו מן הפח אל הפחת את ה„קופ־צים" מן הרכבת, שדדו את כספם ומסרום לידי המש־טרה הצבאית.

אך כל המעשים האלה לא יעברו ללא תגמול, ללא נקם! אם אצליח ואשאר בחיים, לא אנוח עד אשר אמצא את שיכטלינג, זה שהוציא את מניה להורג. אין עונש חמור מדי למרצחים האלה, כמו פון־צפה למשל, אשר היה תופס ילדים ברגליהם ומנפץ את ראשיהם בחבטה אל קירות הטירה.

בין 60 היהודים אשר השאירום לאחר האקציה באפריל לניקוי הגיטו היה סנדלר אחד ושמו שרוט. אותו הוציא פון־פפה בכבודו ובעצמו מתוך ההמון בזמן האקציה, כי נזקק לו. למזלו הרע קטע שרוט את אצבעו בשעת חטיבת עצים. פון־פפה שלח אותו לבית החולים לחבוש את הפצע ולאחר שעה קלה הובילו לבית־הקברות וירה בו למוות, כמו כלב. כך הפכו בימינו חיי אדם להפקר. אפשר היה לחשוב, שפון־פפה זה הוא איש צעיר, חבר ה„היטלר־יוגנד"; אך דא עקא, ברנש זה הוא בן 69, מוחו אינו מסוגל לקלוט דבר כזה...

יום ב', 7 בפברואר 1944

בפעם הראשונה הוזכרה היום העיר לבוב ביומן החדשות! רבונו של עולם! הרי זה מאורע כביר! לבוב, הרי אין זאת חרקוב, זאת היא לבוב, העיר שלנו! הצבאות הרוסיים צועדים מדרום־מזרח לרובנה — ישר בדרך ללבוב! הם אף שברו את החזית בקטע ליד ניקופול. כן רע ומר גורלן של 10 ה„דיוויזיות" הגרמניות ליד הדניפר, כי אין להן מזון. באמת: יומן החדשות הוא נהדר! גם מזג האויר מסייע, קור עז שורר בחוץ. הלואי שנמשיך בעליה זו עד סוף השבוע...

יום ג', 8 בפברואר 1944

ה' בק קרא היום למונדק והזמינו להאזין ליומן החדשות. והנה מפח־נפש! צלצלו בדלת ומונדק נאלץ לברוח. רק אחר־כך נודע לנו, שניקופול נכבשה. זה משמח, כי הדניפר במקום זה נמצא עדיין בידי הגר־מנים. והנה באו ז'נדרמים לבקור והשעה 11 בלילה. נקווה, שעוד מעט יסתלקו כי ה' בק איננו בבית.

יום ד' 9 בפברואר 1944

היום עברה ברחובנו שיירת־משא גרמנית, עגלות רבות מאד, רתומות לזוגות של סוסים. העגלות היו עמוסות תבואה ומכונות. ה' בק קרא למונדק לגשת אל החלון, כדי שיראה במו עיניו, איך בורחים ה-„נפוליאונים"... היה זה מראה שכדאי לזכרו. אין לנו כבר כח לשבת ולחכות לרגע, כשתתחיל „הבריחה" הגדולה... כמו שנאמר...

יום ה', 10 בפברואר 1944

ה' בק היה היום מעוצבן מאד. כעת, רצח רודף רצח ושוד אחר שוד. הוא בקש, שנעמוד בלילה על המשמר ושנחזיק את מדף־הרצפה פתוח לכל מקרה שיבוא. הוא שמע, שבלבוב רצחו את ממלא־מקום של המושל ובסטניסלבקה הציתו מכונית גרמנית והרגו שלשה קצינים.

במקום אחר התקיפו נושא־מכתבים ושדדו את כספו. לא ידוע מי ומי היו המתנפלים הללו. יתכן שאלו הם מעשיהם של הגרמנים עצמם. המרצחים האלו מסוגלים לכל סוג של פשע. ז'נדרמים יצאו אל סטניסלבסקה בשני טנקים, אך לא מצאו איש וחזרו כלעומת שבאו.

גב' בק מכרה היום כמה חפצים של כל אחד מאתנו, וכך נכנסו לקופת המקלט 900 זלוטי, בשבילנו זה הרבה מאד. קור בחוץ והקור הוא השונא המסוכן של הגרמנים.

יום ו', 11 בפברואר 1944

שפטובקה נכבשה! שמחה וששון! הדרך ללבוב פתוחה כעת! ידיעה מס' 2 — הורידו חיל־נחיתה בסטניסלבקה. תחילה לא האמנו, שאמת הדבר, אבל בצהרים שמענו, שפוצצו רכבת בדוברושין. ברחובות מסתובבים חיילים במדי־מגן לבנים — מקלעים ב־ידיהם. מה פירוש הדבר? לא נדע בדיוק, אך ברור, שקרוב יום שחרורנו.

שבת, 12 בפברואר 1944

היום קרו שני מקרים, המעידים שבסביבה נמצא כבר חיל הנחיתה: במחוז „לובץ׳־קרולבסקי" (שם מקום יערות גדולים), התנהל קרב בין פלוגת פרטיזנים וגרמנים, והגרמנים נאלצו לסגת.

הידיעה השניה היא ממש „מופלאה". בטירה פגעו והורידו אוירון גרמני. כנראה טס המטוס נמוך מאד. איני רוצה להרהר בכך הרבה. העיקר שמת־חילים כבר להכות בגרמנים בעורף. בשבילנו זה חשוב מאד. טוב, שהז׳נדרמים נאלצים כעת להתעסק בפר־טיזנים, אולי ישכחו אותנו, אולי יחדלו לחפש יהודים.

ביומן החדשות של הרדיו היתה היום ידיעה חשיבה: רוסיה שלחה כתב־התראה בדרך דיפלומטית להונגריה, ואיימה בהפצצת בודפשט, אם לא יחזירו את צבאם מן החזית המזרחית.

לדאבוני, חלה לעומת זה הרעה רצינית בחזית ה„ביתית". הסיבה לכך, שגיסתו של ה׳ בק שלחה לו היום פרחים ליום הולדתו. אמנם הפרחים הגיעו „בשי־לום שם", אך יחד עם השליח בא בנה של הגיסה וולדק והביא עציץ פרחים דומה, ארוז באותה צורה ממש. הדבר גרם לשערוריה בבית. אנו לא יכולנו לעזור כלום במקרה זה. מצבנו עדין: מצד אחד הננו מעונינים ביחסי ידידות בין בק וגיסתו ובנה וולדק, הם יודעים על קיומנו והם עלולים למסור אותנו לגרמנים בכל עת. ומאידך — הננו מצטערים, שגב׳ בק סובלת כל־כך הרבה.

יום א׳, 13 בפברואר 1944

הימים הם כמו נצח בעינינו. אנו חיים בצפיה מתמ־דת... בצפיה ליום, בו נוכל לצאת מן המקלט ולהיות חפשיים. הידיעות הן טובות, הרוסים כבשו את דובנה, חיל־הנחיתה נמצא כבר בזולה ובליפין (כפרים בסבי־בתנו). אני סבורה, שיהודים רבים הצטרפו לצבא זה. שמעתי מפי קובה, שיהודים גם ברחו ליערות. הוא סיפר שגם יהודי המחנה „מוסטי־ווילקע" הצטרפו אל קבוצות פרטיזנים ביערות, גם הוא כבר החזיק בידיו אקדח, אך ברגע האחרון החליט לבוא אלינו, במקום לצאת אל היערות.

לפני שעה בא אל בית בק קצין ז׳נדרמים מ־„מוסטי", שחזר מחופשתו. הוא ספר, שהוא מפחד לסכן את חייו בשעה זאת ולעשות דרכו ל„מוסטי", כי הפר־טיזנים מתקיפים את הגרמנים. מה אפשר לעשות? כנראה, שילון פה הלילה. לא יכולנו לרוקן קודם את הדליים, כי במשך כל הזמן הסתובבו פה היום אורחים. לבסוף קראה גב׳ בק את מונדק, ואמרה לו, שיוציא את הדליים והיא בינתיים הגבירה את הרעש ברדיו. איני רוצה לחשוב, מה היה, לו ביקש אז אחד הז׳נדר־מים להכנס לבית־השימוש.

יום ב׳, 14 בפברואר 1944

היום — יום הולדתו של ה׳ בק. אנו שמחים, שגב׳ בק אפתה עוגה לבעלה והם הגיעו לידי התפייסות חגיגית. במשך כל היום היינו שרויים במצב „אזעקה", כי ה׳ בק ורעיתו קבלו אורחים. עכשיו יושב אצלם רק ד״ר לוצ׳ינסקי. היינו רוצים, שיסתלקו להם. אולי יביא הרדיו היום חדשות טובות. אך הנה שוב נשמע צלצול בדלת, המבשר את בואם של אורחים חדשים. אני מבחינה בקולות של שני ז׳נדרמים גרמנים ושוטר מיליציה אוקראיני. בודאי נודע להם לפי הלוח, שהיום חל יום הולדתו של ה׳ בק והם באו לשתות יי״ש. אלה הם מכריו והם מבקרים אצלו תמיד במקום משמרתו.

מצב משונה באמת: ז׳נדרמים גרמנים באים כמעט יום־יום ולנים אצל אנשים, המאכסנים בביתם מתחת לרצפה שמונה־עשר יהודים... האם קיים עוד מקום כזה „בעולם" כולו?

יום ג׳, 15 בפברואר 1944

בשעה אחת בלילה, לאחר שהאורחים התפזרו, ירד אלינו ה׳ בק עם בקבוק יי״ש. הוא בקש, שנשתה „לחיים" לכבוד יום הולדתו. מצב־רוחו לא היה מזהיר ביותר, האורחים השפיעו עליו לרעה. במיוחד גרם ד״ר לוצ׳ינסקי לכך. הוא הכריז, שהוא יודע בבטחה, שברחוב זולקבסקי מסתתרים מתחת לרצפה יהודים, ביניהם המומר פונדיק, שאשתו (נוצריה) מתגוררת יחד עם לוצ׳ינסקי בדירתו. ד״ר לוצ׳ינסקי ספר, שהוא מפחד מפני נקמתו. עוד ספר, שבמגירוב פרקו את נשקם של ז׳נדרמים גרמנים, וירו בהם בו במקום ל־מוות. ביניהם היה פולני אחד ואותו עמדו לשחרר, אך בין הפרטיזנים היה יהודי, שצווה לירות גם באותו פולני, באמרו, שפולני זה אינו טוב מן הגרמנים. כ־

מובן שזו סתם רכילות, אך הספור עשה רושם קשה על ה׳ בק.

יום ד׳, 16 בפברואר 1944

בימים האחרונים — שוב קפאון. והרי היו ימים יפים, בהם חשבנו, שהשחרור כה קרוב לבוא! והנה מלעיטים אותנו שוב בהודעות־סרק. הקור העז בתקפו. אך שום דבר אינו מתרחש עדיין. רדיו לונדון מזכיר רק את פעולות החזית הצפונית, אף כי הגרמנים מוסרים, שהסובייטים מתקיפים לאורך כל החזית. אין לי מושג מה פירוש הדבר: האם רדיו לונדון אינו מודיע על הכל?

יום חמישי, 17 בפברואר 1944

היום בא אדולף, לאחר חופשה של שלשה שבועות שבלה בגרמניה. מובן שהופיע מיד אצל אלה וישב עמה בכל שעות אחר־הצהרים. בשבילנו אין זה משנה כלום, כי בזמן העדרו היו באים לכאן אורחים אחרים לשחק בקלפים כמעט יום־יום, ואנו בין כה וכה שרויים במצב של „אזעקה״.

אדולף הביא ידיעה משמחת מאד (החדשות האחרונות היו בסימן רע), שבגרודק פוצצה פלוגת הנחיתה רכבת. כן ספרה אֶלה, שראתה במשרד־הדואר מברקים מקמיניץ־פודולסק לגרמניה, המודיעים על פינוי קמיניץ. כנראה שהגרמנים מרגישים, שמצבם אינו בטוח שם ביותר.

יום ו׳, 18 בפברואר 1944

היום נכנסה רוח־חיים ביומן־החדשות. סוף־סוף! עשר החטיבות הגרמניות, שהוקפו בקשת הדניפר הושמדו כליל. הסובייטים שלחו שלוש פעמים אולטימטום לגרמניה ואף הציעו תנאים די־נוחים, אך היטלר צווה להיילים ללחום עד הסוף. הוא הבטיח לשלוח פלוגות־עזר, והן לא הגיעו כלל. מודיעים על 9,200 הרוגים. מספר רב של שבויים ונשק. לא מובן לי, מדוע החיילים לא נכנעו על דעתם הם, הרי היו צריכים להבין איזה סוף צפוי להם...

יש לנו עכשיו עגמת־נפש „פרטית״. אדם אחד ושמו שולץ החל לבקר אצל ה׳ בק, כדי לשחק עמו בקלפים, ולדעתה של הגב׳ בק — הוא אורח מאד מסוכן. כל פעם, שהוא שומע רחש־לחש, או דפיקה, הוא נתר ממקומו ומתחיל להקשיב, כולו אוזן. לא ידוע — האם הוא חושד בה׳ בק, שהוא מסתיר יהודים, או שהוא מפחד באמת מפני פרטיזנים. היום, למשל, נכנס חתול וקפץ במטבח. מר שולץ נתר לפתע ממקומו ושאל: — מי זה שם משתעל? גב׳ בק פתחה את דלת המטבח והראתה לו את החתול, שהחל בדיוק באותו רגע להתעטש. אין אנו יודעים מה לחשוב, בכל אופן ברור, שעלינו להקפיד ולהזהר מאד.

יום ב׳, 21 בפברואר 1944

עברו עלינו במקלט ימים קשים למדי, אך כמקרה שקרה היום עוד לא היה לנו. בשבת היתה למעלה שערוריה, גב׳ בק שברה את האגרטל, שבעלה קבל מגיסתה כשי ליום הולדתו. ה׳ בק יצא מכליו, נסער מאד והתחיל להכותה, ויצא את הבית, נראה, שהלך אל גיסתו. הוא חזר רק למחרת היום, בבוקר, כדי להאזין לחדשות. הוא נשאר בבית בכל שעות לפני הצהרים, אך למרות בקשות והפצרות אשתו ובתו אלה, סרב לסעוד את ארוחת־הצהרים, ושוב יצא. אחר הצהרים יצאה גם גב׳ בק את הבית, ולא נשאר בו איש וכל פעם צלצלו בדלת. לפעמים צלצלו בתקיפות ובלי הרף אך לבסוף הלכו. במשך השעות של לפני־הצהרים שמענו דפיקות ממושכות בחלון מול מדף־הרצפה, שערנו שזו גב׳ בק אשר שכחה לקחת את המפתחות עמה וכעת היא מתדפקת, כי בעצם מי זה ידפוק בחלון החדר, שם נמצא מדף־הרצפה? הרי זר לא יעשה זאת! בכל זאת לא העזנו לפתוח את הדלת. הדפיקה נפסקה סוף סוף, אך שלוותנו הושבתה. לאחר שעתיים שוב התחילו לדפוק, אך הפעם שמענו כבר את קולה של גב׳ בק, היא העמידה פנים, כאילו אחותה נמצאת בבית וחוששת לפתוח את הדלת. „מניה, מניה, מניה! — קראה — פתחי — — — זאת אני יוליה, עם אֶלה״. מונדק עלה למעלה והכניסן אל הבית פנימה. התברר, שאמנם היתה זאת גב׳ בק, שדפקה גם קודם, היא חשבה, שבעלה חזר הביתה. בראותה שהוא איננו, הלכה עם אֶלה לקולנוע... הכל למראית־עין כה פשוט, ובכל זאת כה מסובך...

יום ג׳ 22 בפברואר 1944

זה כמה ימים, שאור החשמל כבה יום־יום בקבי־

עות לשעה אחת, ואז אנו נאלצים לשבת בחושך. כנראה, שהנהלת תחנת־הכח עושה זאת מטעמי חסכון. אך למרות זאת צריכת החשמל ליום אחד בלבד עולה אצלנו בהרבה על הצריכה לחודש ימים, שהגרמנים מתירים לאוכלוסיה האזרחית. אבל, כל תושב „מס־תדר" עם מונה־החשמל לפי דרכו... עם כל זאת — לא איכפת לנו הדבר, כי אם יתפסו אותנו חלילה־וחס ויוציאונו להורג, לא יעשו זאת בגלל צריכת־חשמל מופרזת, אלא בגלל היותנו יהודים.

יום ד׳, 23 בפברואר 1944

מונדק האזין בלילה לחדשות הרדיו. מן החזית המזרחית מודיעים רק, שהסובייטים כבשו את „קריבר־רוג". מלבד זאת שמע מונדק קטעים מנאומו של צ׳ר־צ׳יל. לדאבוני, המסקנה שאפשר להוציא מדבריו היא, שסיכויינו לעתיד הם גרועים ביותר. צ׳רצ׳יל מנבא, שהפצצת הערים הגרמניות תגיע לתוקפה בקיץ ושהפצצה זו תשמש פתיחה לפלישת מעצמות הברית לארצות אירופה. אם כן, למדנו מדבריו, שהפלישה תתקיים אך בקיץ... אמא הותקפה בעווית מצער בגלל נאום זה. אך אני חדלתי כבר להתרגש... יהיה אשר יהיה, ובכל זאת תקווה מקננת בלבי שאמנם, עוד נעבור בשלום את הימים הקשים האלה.

יום ה׳, 24 בפברואר 1944

החדשות ששמענו היום טובות יותר, אך הידיעות נוגעות בעיקר לפעולות־מלחמה בחזית הצפונית. אני נותנת לעצמי דין־וחשבון, שגם שם, בקטע ההוא, מצפים אנשים רבים לשחרור. הרי כמעט כל אירופה נמצאת תחת מגף הגרמנים, אך בזמנים האיומים האלה, כל אחד דואג רק לעורו: כולם רוצים לחיות — אך כל זמן, שהגרמנים עוד נמצאים בז׳ולקיב, נגזר עלינו גזר־דין של מוות.

יום ו׳, 25 בפברואר 1944

כל השבוע לא בא בחדשות הרדיו כל שינוי ל־טובה בשבילנו. אתמול הודיעו בחדשות על כיבוש איזו עיר, (חולם). בודאי, אין זו ידיעה חשובה, אם הגרמנים עצמם מודים בכך, והרי קורה כל זה אי־שם במרחק רב מאתנו, בחזית הצפונית, ובינתיים מצבנו הסתבך מאד. הבוקר סדרתי ביחד עם לולה את דירת מארחינו. ה׳ בק צווה לנו להסיק את התנור בחדרה של אֶלה, כדי שהעציצים, שקבל במתנה מגיסתו לא יבלו מקור. גב׳ בק התנגדה לכך בתוקף ואמרה כנגדו שלא יבזבז דלק יקר בשביל העציצים. בבית התחוללה סערה. אני ולולה נקלענו למצב לא נעים. לא יכולנו שלא לציית לדבריו של ה׳ בק, וכן לא יכולנו לעורר אי־רצון אצל הפטרונית שלנו, שהתיפחה ופרצה בבכי היסטרי, שיכול לזעזע אפילו אבן. לפתע נשמע צלצול בדלת. שתינו, אני ולולה נאלצנו לרדת מהר אל המקלט. מובן, שהיינו מרוצות מאד. לדאבוני שמחתנו לא נמשכה זמן רב. אמנם, מארחינו התפייסו לאחר זמן מועט על ההתפרצות, אך המסיבות אילצום לכך. השלטונות הקציבו מקום מגורים קבוע לשני עובדי־רכבת גרמנים בבית של משפחת בק. מארחינו עברו לגור לחדרה של אֶלה ולעובדי הרכבת מסרו חדר המרוחק ביותר מאתנו. הספקנים במקלטנו סבורים, שאנו כבר אבודים. אך אני מנחמת אותם, שכל עוד הם חיים אסור להם לאבד את התקווה. נשתדל לנהוג בשקט גמור, כדי שהם לא ישמעו אותנו כלל. הרי כל חיינו תלויים בכך. טוב שהספקתי עוד להתרחץ לפני שהם באו. מי יודע מתי שוב אצליח לזכות במותרות כאלה.

יום א׳, 27 בפברואר 1944

מצבנו כעת הוא חמור מאד, אינני יודעת איך נחזיק עוד מעמד. כבר היום התנסינו בנסיון קשה: האורחים ישבו כמעט יום תמים בחדרה של אֶלה, זאת אומרת בחדר שהוא בדיוק מעל למקלטנו, כי בחדר שם נמצא הרדיו — נכנסו לגור עובדי־הרכבת. בערב הם חזרו הביתה, ה׳ בק הלך לעבודה, גם אֶלה יצאה את הבית, כי עבדה במשמרת־לילה במשרד הדואר. גב׳ בק נש־ארה יחידה בכל הבית. לפתע פרצה זושיה הקטנה בבכי במקלט. כהרף־עין כיסו את התינוקת בכר, כדי להחריש את בכיה. אנו השלינו את עצמנו, שאיש לא שמע זאת... והנה דפקה גב׳ בק במדף הרצפה. בקול רועד בקשה, למען השם, שנשמור על שקט. עובדי הרכבת עדיין לא הלכו לישון. הם קוראים עתונים — סברה בלחש, ומי יודע, אם לא שמעו. אם אמנם שמעו הרי זה עסק ביש... התנחמנו, שחדרם נמצא רחוק למדי ממחבואנו, אולי לא הגיע אליהם קול בכיה של התינוקת. בין כה וכה התרגזנו מאד ואחרי המקרה

אין כבר במקלט אדם, המאמין, שנשאר עוד בחיים. אפילו אני, האופטימיסטית תמיד, אבדתי כבר תקווה זו.

ובכן, מה נעשה? האם נצא מכאן? בחוץ — מוות בטוח. אין אף לאחד מאתנו מקום — לאן ללכת, ולאיש מאתנו אין ידיד בעולם, המוכן להסתירו, לתת לו, מקלט.

יום ב׳, 28 בפברואר 1944

היום עבר בשלום, ברוך השם. פועלי הרכבת הסתלקו בשעת הצהרים. שפכנו את הדליים, קבלנו את מנת המזון שלנו וסגרנו מאחורינו את מדף-הרצפה. בשבע בערב הדליים שוב כבר היו מלאים, ונאלצנו להתאפק ולא לעשות את צרכינו. מי מתרגש מכך? אף אחד. התרגלנו לתנאים אלה. בכל השעות שלפני הצהרים היתה תנועה למעלה, באו אורחים, אך לא ישבו בחדר שמעלינו, כי אם בחדרם של עובדי־הרכבת, שם נמצא מכשיר הרדיו. עובדי־הרכבת הסיקו את התנור, והיה חם ונעים בחדרם, וכולם התכנסו שם, ואנו יכולנו קצת לנשום לרווחה. נקטנו בצעדי זהירות... העברנו את הדליים מה„דואר" (מסדרון המקלט) אל המקלט עצמו, היות וה„דואר" הוא ארוך יותר וה„אקוסטיקה" היא חזקה וברורה יותר במקום זה.

אמנם, הריחות המגיעים מהדליים הם איומים, ומגיעים עד נחירי אפינו. אך מה לעשות? אנו נאלצים להשלים עם עובדה זאת. הרי אנו יושבים במחבוא ולא בביתנו אנו. האומללים האלה, שהוסעו לבלז׳יץ גם הם עשו את צרכיהם בתוך הקרנות... אלה יצאו לדרכם האחרונה, למוות, ואנו — הרי אנו עדיין בין החיים...

ה׳ בק בא היום ובשורה בפיו: מכירו, אחד קספרסקי הגיע מוולודימיר־וולינסקי ומסר לו, שהמשטר שם הוא „ללא שלטון". אין שם גרמנים ואין גם צבא סובייטי אלו ואלו נעלמו ואינם עוד. אהה, אלוהים! מתי נזכה למצב כזה בז׳ולקיב?

יום ג׳ 29 בפברואר 1944

היום הוצאנו את הדליים, כאשר עובדי־הרכבת ישנו עדיין. אך לא נחזור יותר על נסיון זה. הסכנה הכרוכה בכך גדולה מדי. היינו סבורים, שעובדי־הרכבת האלה יועסקו בשרות מסוים, אך לדאבוני, אין להם עבודה עדיין. הם מחכים להוראות. אין להם כל קשרי חברה וימים תמימים הם יושבים בבית. הם יוצאים רק לארוחת הצהרים ל„קסינו". אין לנו מנוחה, לא ביום ולא בלילה. הנהגנו משמרות־יום ומשמרות־לילה, איש המשמר תפס משלט ב„צווארון" כי שם שומעים היטב מה שנעשה למעלה. הוא מודיע לנו אם אדם בא, או עוזב את הבית, ואפילו אם נכנסים לבית־השימוש. אז צריך לשמור על „קפאון", על חוסר־תנועה. בלילה משגיח השומר שאף אחד לא ינחור. כן אסור לנו להשמיע קול תוך שינה, וכמובן, שאסור שאחד מן הילדים ישמיע קול בכי.

שמענו, שהיתה התנגשות קרבית עם פרטיזנים בדוברושין. הקרב נמשך כל הלילה וגם למחרת היום. טוב ויפה, אך מתי נחוש את התוצאות? — — — עדיין אין רואים דבר!...

יום ד׳, 1 במארס 1944

כבר הגיע חודש מארס, החורף עבר ולא הביא כל חידוש. גשם שוטף נתך היום ארצה. בחוץ הפשרת־שלגים, ולפיכך — קפאון בחזית. המצב בו אנו שרויים, אינו מעודד כלל, אנו לוקים בבריאות ועצבינו נהרסים בגלל ה„אזעקות" תמיד. כל דפיקה, כל תנועה קלה הגורמת לרחש במקלט משפיעה עלינו, כאילו ירדה מהלומת־פטיש על ראשנו. בדפיקות־לב חזקות אנו נגשים לאכול וחרדים לבל תשמיע הכף צליל קל שבקלים בתוך הצלחת. תפוחי אדמה אנו אוכלים בידיים, כדי למנוע רעש. ואף זאת: מצבנו החמרי הוא נואש. צל כבד של רעב מאיים עלינו, הכסף האחרון אוזל מכיסינו ולא יספיק לקיומנו עד סוף חודש מארס. לו היה מצבנו הכספי טוב יותר, היינו יכולים לאכול לחם, במקום לבשל תפוחי־אדמה. לאמתו של דבר שמחתי, כאשר כבה היום החשמל לפני הצהרים, אף אחד לא יכול לעשות דבר, שרר שקט גמור, ועצבינו נרגעו כליל.

היום הגיע אורח בלתי־צפוי למשפחת בק. אותו ז׳נדרם גרמני, הנס, שערך חיפוש בביתנו לפני שנה, בא היום לכאן ללגימת כוסית־יי״ש. בקורו החיה בנו את כל זכרונות־הסיוט של הימים שעברו...

יום ה׳, 2 במארס 1944

הבוקר נגש אלינו ה׳ בק ובפיו ידיעה, שפינלנד חתמה עם רוסיה על הסכם לשביתת־נשק. שמחנו מאד, כמובן, אך לדאבוננו ירד אלינו ה׳ בק בערב והכריז, שפינלנד לא הסכימה לתנאים וההסכם לא הגיע לידי גמר.

פרצה גם איזו אי־הבנה בין אנגליה וטורקיה. באשר לטורקיה — אולי עוד יסתדרו הדברים, ובעצם — הנוכל לדעת מה יהיה? בינתיים אנו יושבים במקלט ועצבינו הולכים ונהרסים. היום שוב שפכנו את הדליים בפחד וחרדה רבה ובסכנת נפשות ממש. עובדי הרכבת ישבו אותה שעה בבית וה׳ בק השתדל להעסיקם בשיחה בחדר ואשתו שמרה בפרוזדור. הכל עבר בשלום, אך כעבור חמשה רגעים נכנס אחד מעובדי הרכבת אל החדר מעלינו, למזלנו מדף־הרצפה כבר היה סגור. אינני רוצה לחשוב על כך מה היה, לו נכנס אל החדר לפני רגעים מספר... אני מתארת לעצמי מה היא הרגשתם של ה׳ בק ואשתו, אף על פי שאינם מגלים שמץ דבר מן המטריד אותם, הרי ברור, שגם חייהם תלויים להם מנגד...

הגיע הזמן, שנשתחרר ונטעם טעמו של חופש ואם נשלים ונגיד שלנו לא מגיע חסד הגורל, הרי מארחינו בודאי ראויים להפגת המתיחות ולמרגוע ל־אחר הנסיונות הקשים, שהתנסו בהם.

יום ו׳, 3 במארס 1944

הגב׳ בק התחילה שוב למכור את חפצינו. בעיר כבר אין בהלה, והאכרים שוב קונים חפצים. היום מכרו שנים מן הכרים במחיר 400 זלוטי, ועוד כמה דברים פעוטים. זה יספיק לקיומנו לחצי חודש בערך. בחוץ נעשה כבר יותר חם ונוכל למכור גם את שאר מצעי המטות, אולי ירחם אלוהים, ולא נהיה נאלצים לבקש כסף מאחרים. אני מתכוונת כאן לרוקה, היושב עמנו. הוא היחידי, שיש לו עוד כסף.

יום א׳, 5 במארס 1944

גב׳ בק קראה לי היום, עליתי למעלה, כדי לשקול תפוחי־אדמה. אמנם, עובדי־הרכבת עדיין ישנו, אך בכל זאת נאלצתי לעבור ליד חדרם בדרך מן המטבח אל המרתף. ברוך־השם — הכל עבר בשלום. מחר נגשום לרווחה, כי עובדי־הרכבת מתכוננים לנסוע ל־לבוב.

יום ב׳, 6 במארס 1944

השבוע התחיל בשבילנו בסימן טוב. קודם־כל, עובדי־הרכבת הסתלקו ולא היו למעלה גם אורחים אחרים, לפיכך פגה המתיחות קצת. ואף שמענו חדשות מאנגליה — וזה העיקר — והידיעות הן טובות, למע־לה מן המשוער. הצבא הסובייטי הבקיע את החזית בקרבת שפטובקה והתפרץ אל תוך הקווים הגרמניים בעומק של 30—40 ק״מ. הם כבר נמצאים 4 ק״מ מ־וולוצ׳יסק, 25 ק״מ מטרנופול, ו־120 ק״מ מן הגבול הרומני. בעיר שוב בהלה, משפחות יניקובסקי והמר־לינג נסעו. אנו חוששים לשמוח, כי כבר היתה פעם בעיר בהלה ושום דבר לא יצא. אך, מי יודע? אולי הפעם יש יסוד של ממש לבהלה הזאת?

יום ג׳, 7 במארס 1944

והנה — הפתעה חדשה! ששה חיילי ס.ס. הזמינו עצמם ללון אצלנו. ה׳ בק ואשתו לא יכלו לסרב להם. הם נתנו להם מקום בחדר עובדי־הרכבת, שטרם חזרו מלבוב. טוב, שאינם ישנים בחדר מעלינו. בכל אופן, הם עושים רעש גדול יותר, ובהיותם בקבוצה גדולה הם מחרישים אותנו.

יומן החדשות — היום הוא טוב מאד. הצבא ה־סובייטי נמצא כבר 25 ק״מ מזבארז׳, הרעיש את תחנת הרכבת בטרנופול. קו הרכבת לבוב־אודיסה נותק.

אלוהים בשמים, עשה שיתקדמו גם הלאה בקצב כזה, ושלא יעצרו עד שיגאלונו מצרותינו!

יום ד׳, 8 במארס 1944

בחורשת ז׳ולקיב נרצחו חמשה אכרים. אחד ה־אכרים, שנפגע ונפצע טען, שהרצח נעשה ע״י יהו־דים מז׳ולקיב והם: הכט, הוכנר, קליין וד״ר פרן. זהו שקר וכזב, כי הוכנר והכט הוסתרו אצל אריים, וד״ר פרן — נמצא בצבא הרוסי. אחת היא לי, לו היו המבצעים באמת יהודים, לפחות הייתי יודעת, שעוד נשארו יהודים בחיים מלבדינו. ואם יהודים הורגים כמה אכרים, הרי אי־אפשר לדון אותם לכף־חובה.

שהרי הם רוצים לנקום את דם אחיהם הקבורים בהמוניהם בחורשה הזאת.

אנשי הס.ס. טרם נסעו, הם מחכים כביכול לחלקי חלוף למכוניותיהם. לעת־עתה תלו איזו טבלה על סף־הבית והתחילו להתארח כאן ולנהוג כבביתם הפרטי.

אדולף מדריך את גב׳ בק, שתתבע מהם, מן החיילים האלו, תשלום הגון, כי קרוב לוודאי שהם „ארטיסטים" — מעמידי־פנים ומי יודע כמה זמן ישארו כאן.

הסיכויים עגומים בשבילנו. הדיירים הקודמים, עובדי הרכבת לפחות היו יוצאים לארוחת־צהרים, ואנו יכולנו אז לשפוך את הדליים. עכשו, החיילים בכלל אינם זזים מן הבית. אנו יכולים לספר היום על „נסים". בשעה שתיים בצהרים צוותה גב׳ בק להוריק את הדליים ומונדק עשה זאת במהירות הבזק. והנה ברגע זה ממש, כאשר סגר אחריו את מדף הרצפה — פתח אחד החיילים את הדלת ויצא למסדרון. איזה מזל, שלא עשה זאת רגעים מספר לפני זה! החלטנו לא להסתכן יותר בצורה כזאת ולעשות את צרכינו בתוך החול, עד אשר יחול שינוי לטובה.

יום ה׳, 9 במארס 1944

בניגוד לצפוי, נסעו חיילי הס.ס. מכאן בבוקר השכם. ברוך־השם, נוכל כבר לחזור למסלול החיים ה„תקין". לו היו שולחים את אותם עובדי־הרכבת לחזית, כי אז יכולנו באמת לנשום לרווחה. הרי קרבות עזים נטושים כבר בשערי טרנופול, והחיילות הסובייטיים מתקדמים משלושה צדדים לעבר העיר הזאת...

יום ו׳ 10 במארס 1944

הבוקר עלה מונדק, כרגיל למעלה, כדי לשפוך את הדליים. עובדי הרכבת עדיין ישנו. בינתיים חל קלקול בבית־השימוש. מונדק חשב, שהצנור נסתם שם. הוא הכניס את ידו לתוך הצואה עד המרפק, והתכוון להסיר את המכשול. אך לשוא. הוא בקש את מלמן שיבוא לעזרתו וגם הוא לא מצא פתרון ורק התלכלך בצואה. במשך כל היום רעדנו מפחד. חששנו, שאחד מפועלי הרכבת יתעורר ויצא מחדרו ויתפוס אותנו במעמד זה. התברר, שהבור בחצר התמלא. החלטנו, איפוא, לחפור במקלט, לשפוך את הדליים ולכסותו בחול. אך בערב דפקה גב׳ בק בשקט על מדף־הרצפה ובקשה, שנעביר אליה את הדליים. בשקט הוציאה את הדליים ושפכה אותם לבית-שמוש בחצר. לא זה בלבד, שהדליים היו כבדים מאד, אלא שהם גם מעבירים צחנה בכל הבית. קודם התאוננה גב׳ בק, שמרגישים את הריחות האיומים בבית כולו, כאשר אנו מוציאים ושופכים את הדליים. אך היום, כאשר נתגלה צורך דחוף, היא בעצמה הציעה את עזרתה. האם נוכל פעם לגמול לאנשים אלה על אצילות זו?

יומן־החדשות ברדיו היה היום טוב מאד. הרוסים כבשו את טרנופול ואת אומן. לדאבוננו, הושבת מצב־הרוח הטוב. אל הבית הגיע הערב ד"ר לוצ׳ינסקי, הבא אליהם בזמן האחרון לעתים קרובות. אינני יודעת את סבת הדבר, כנראה, שמצפונו של מר לוצ׳ינסקי אינו טהור, כי הוא מפחד מאד מפני בוא הצבא הסובייטי. כל פעם הוא חוזר על הפזמון, שנשארו עדיין המוני יהודים, שהסתתרו במקומות שונים, ובודאי הם יתנקמו, כאשר רק יצאו לחפשי. לאחר כל ביקור של ד"ר לוצ׳ינסקי מתהלך ה׳ בק אכול צער ומעוצבן. לאט־לאט מתעורר בו איזה חשש, „שמא באמת הוא מגדל נחש מתחת לקורת הגג"... קשה להסביר זאת, אך משום מה, אולי בגלל סיבות מיסתוריות, נפגש היום ד"ר לוצ׳ינסקי בבית עם הז׳נדרם הגרמני הנס, אותו איש שערך חיפוש וחקר ובדק, אם אין כאן יהודים, ואחר כך התידד עם ה׳ בק. מובן, שפתחו בשיחה על יהודים. לוצ׳ינסקי סיפר, שבבית מסוים ברחוב שלנו מסתתרים יהודים מתחת לרצפה, במשך היום הם יוצאים אל כנופיות הפרטיזנים, ואילו בשעות הערב הם חוזרים הביתה. הוא עוקב אחריהם בשעות הלילה, וכבר ראה אותם פעמיים. הנס הקשיב מאד והכריז: „כאשר מחפשים — מוצאים" — — — לפני צאתו מן הבית שאל שוב את ד"ר לוצ׳ינסקי על אותו בית ויצא. אלוהים אדירים, אולי תבוא לעזרת יהודים אלו! אני בטוחה, שהנס יחפשם. אני מתארת לעצמי איזה רוגז ועצבנות עוררה השיחה אצל מארחינו.

רע מכל היה הדבר, שגם עובדי־הרכבת נכחו בשעת שיחה זו, אחד מהם אפילו התערב והשתתף בה. כעת יתכן אפילו שיתעורר רעיון אצלם, שדבר כזה קיים במציאות, וכי ישנם יהודים המסתתרים תחת הרצפה. איזה מזל־ביש! אנו, אמנם, כבר התרגלנו

לעובדי־הרכבת, שישבו לרוב בחדרם ולא הסתובבו בשום מקום. הלילה הם עשו עמנו ממש חסד (ללא כל כוונה), כי בשתים בלילה, דפקו חיילים בלתי מו־כרים על דלת הבית ובקשו רשות ללון, עובדי־הרכבת שלנו פשוט לא נתנו להם להכנס.

בשבילנו היתה זאת הצלה, ממש נס, כי לו תפסו החיילים את החדר היחידי החפשי בביתנו, כלומר את החדר מעלינו, שם נמצא מדף־הרצפה, היה פירוש הדבר — גזר־דין מות בשבילנו. עכשיו נצטרך לאחוז באמצעי זהירות יתרים. אמנם, עובדי־הרכבת אינם חושדים בכשרים, כמו משפחת בק, שהם מסתירים יהודים, אולם ברור, שאחרי השיחה שהאזינו לה עלול כל רעש קליל לעורר את תשומת־לבם.

שבת, 11 במארס 1944

שוב נוכחנו היום לדעת, מה רבה אצילותו של מארחנו. לפנות ערב ירד אלינו ובקש אותנו, שלא נתרגש ולא „נשים אל הלב" את כל אשר מפטפטים אורחיו (את כל הויכוח בין ד"ר לוצ'ינסקי, בין הנס ושאר הנוכחים בחדר שמעו אנשינו במקלט מס' 2, הנמצא מתחת לחדרה של אלה, הם שמעו שם כל מלה באופן ברור בהחלט). הוא העיר, שבאים אליו אנשים שונים, כולם מפחדים מפני הסובייטים וכן תוקפם הפחד מפני נקמת היהודים (באזני שמעתי, כאשר ד"ר לוצ'ינסקי אמר, „הם ינקמו בעד נשותיהם, בעד אמהותיהם... ובעד ילדיהם"...) לכל אחד היה מה להגיד, מה לקבוע. כמובן אף אחד מהם אינו חושד שיהודים יושבים אצל ה' בק מתחת לרצפה ומאזינים לדבריהם. ובכן, מפחד מארחנו, שאנו עלולים להתנקם באנשים אלו, והוא עצמו לא היה רוצה לגרום שיאבדו. ה' בק בקש אפילו ללמד זכות על ד"ר לוצ'ינסקי, לפי דעתו אין הוא נוטה לשנוא יהודים. אך פשוט הוא אחוז פחד, הוא מפחד פחד מוות מפני פונדיק המומר, אשר אשתו, שהיא ארית, היא אהובתו. (כשאני לעצמי, איני יודעת מה טיבו של ד"ר לוצ'ינסקי, הוא זכור לי עוד מימי „הקופצים" מן הרכ־בת, כאשר טפלתי בהם ועזרתי להם, אז היה ד"ר לוצ'ינסקי נותן לנו הרבה רפואות, הוא ריפא חנם, ואפילו בעד ביקורי־בית לא רצה לקבל פרוטה). אנו הרגענו את ה' בק ואמרנו לו, שנדאג למבוקשו, והיה אם נחזיק מעמד ונגיע לזמן שלאחר המלחמה — לא יהיה לו מצדנו, או בגללנו כל צרות ותקלות.

יש לציין עוד מאורע חשוב: בית־השמוש למעלה כבר נקי ומתוקן. מאד שמחנו לשמוע זאת, כי היום עוד נאלצה גב' בק להוציא את הדליים החוצה אל החצר, בשעה שעובדי הרכבת ישבו בחדרם.

יום א', 12 במארס 1944

הצבא הסובייטי חדר לעומק של 130 ק"מ ליד אומן, אך נדחק מן העיר טרנופול. אני משוכנעת, שהם ישובו ויכבשו את העיר. אך בינתיים החזית אינה מתקרבת עוד אלינו. קשה לנו להתאזר בסבלנות ולחכות ליום, כי יבוא, שעובדי־הרכבת יאלצו לברוח. נוכחותם מכבידה ומטרידה עלינו יותר ויותר. אנו חוששים, שהוצאת הדליים מן המקלט, בזמן שהם נמ־צאים בבית, עלולה פעם להסתיים בתוצאות מרות.

יוליה בק
(אשתו של ולנטי בק)

יום ב', 13 במארס 1944

איזה אסון! אחד מעובדי־הרכבת הבחין במונדק, שהיה בדרך לבית־השמוש, והוא ראה אותו עומד בחדר (מונדק עמד אז וחכה, שיגישו לו את הדלי). לאחר זמן קצר מסר אותו עובד־רכבת לגב' בק כי בשעה שש בבוקר, בערך, ראה אדם, בעל פנים מגר

דלי שער, שנעלם לפתע תחת המטה. הוא הצטער, שלא היה נשק בידו, כי אחרת היה יורה עליו, בו ב־מקום. גב׳ בק נבוכה מאד, אך מיד התאוששה ואמרה, שכנראה, היה זה גנב. שני עובדי־הרכבת החלו לטעון את אקדחיהם. הם התחילו לערוך חיפוש בבית כולו. חפשו בעלית־הגג, במרתף, ובסוף עלו לחדר, הנמצא מעלינו, ושמענו כיצד אותו אדם שראה את מונדק החל לתארו ולספר, כיצד הוא נראה, והוא נתן תאור נאמן של מראהו של פטרונטש. לב־סוף סיים: „ואחר כך הוא נעלם מתחת למטה"... שמענו, כיצד האיש שכב לפתע על הרצפה, כי מתחת למדף־הרצפה נשמעה דפיקה. התברר, שלמזלנו הוא כסה בגופו את מדף־הרצפה והחל לחפש מתחת למטה (מדף־הרצפה, חלקו לפני המטה). לו היה מרים ומזיז את השטיח הקטן ליד המטה, היינו אבודים. אחר כך הלכו שניהם העירה. מכיון שלא היו רגילים לצאת מן הבית בשעה זו, היינו משוכנעים, שהם הלכו להודיע לז׳נדרמריה. הם חזרו, ובידיהם שני רובים, כנראה פח־די, שהאיש אשר ראוהו הוא אחד מאותם הפרטיזנים, ומהם הם מפחדים, כמו מפני אש.

מוטב כך, מאשר לו היו חושדים שיש לו קרבה ליהודים. אנו יושבים כעת בחוסר כל תנועה. יושבים, ואף לאחד מאתנו אין אפילו תיאבון לסעוד את לבו. עכשיו, כאשר החזית התקרבה לטרנופול והשחרור כה קרוב, האם נגזר עלינו — לאחר סבל כל כך רב במשך 14 חודשים — למות? אלוהים, שוב שומעים איזו תנועה חשודה למעלה. בא ז׳נדרם... אנו מבחינים במציאותו לפי קולו... אהה, כה לא רצינו עכשיו ל־מות! ועדיין אנו נאחזים בתקוה הקלושה, שהדבר לא יקרה... אנו שומעים את צחוקה של אלה, המתלוצצת על הופעתו של הגנב השכם בבוקר בביתם. כנראה הנס בא לבקר אותה.

יום ג׳, 14 במארס 1944

אמש, אחרי שהז׳נדרמים יצאו מהבית, ירד ה׳ בק אלינו לשיחה. אחר במקומו היה אומר לנו, לאחר מה שקרה — לצאת מכאן מיד, אולם ה׳ בק התחיל לנחם אותנו. הוא אמר לנו, שעובדי הרכבת הם אנשים הגונים, הם אפילו לא העלו שמץ דבר, ולא הזכירו מאומה בפני הז׳נדרמים, וכאשר ה׳ בק נגע בפניהם, במתכוון, באותו ענין, ביטל אותו עובד רכבת, שב־תחלה אמר, שהיה יורה בגנב שחדר לבית, את ערכו של הדבר. הוא אמר, שלעולם לא היה מסוגל להרוג אדם, „אפילו יהודי" (על רצח יהודי מדברים כיום, כמו על השמדת זבוב). ה׳ בק השתדל להוכיח לנו, שעלינו להמשיך להתיחס אליו באמון, כי כל מהלכיו במשחק הם נכונים — הוא מצליח בכל — אמר — כי הוא נולד בסימן טוב ומזלו לא יכזיב, ולנו לא יאונה כל רע, כי אנו נמצאים בחסותו.

ישבנו במקלט בחושך, כי אתמול נתקנו בשגגה את חוטי החשמל ולא היתה לנו הזדמנות להתקין את האור. ה׳ בק עורר אותנו בשעה שש בבוקר. באותה שעה הוא עמד בפרוזדור, והשגיח, אם אחד מעובדי־הרכבת אינו מתכוון לצאת מחדרו. מונדק עבד ותקן בינתיים את החשמל ושוב היה לנו אור — „ברוך השם, שיש לכם שוב אור חשמל"! — הביע ה׳ בק את שמחתו. „אתם סובלים די גם בלעדי זה, ועוד עליכם לשבת בחושך!"

גם גב׳ בק הוכיחה את נאמנותה והביעה את השתתפותה בצערנו נוכח כל הקורות אותנו אתמול. היא הודתה לפנינו, שכמעט והתעלפה, כאשר עובד־הרכבת ספר לה את מי ראה, ואף כרע על ברכיו והשתטח בדיוק מעל מדף־הרצפה. היא גילתה עוד ערנות יוצאת מן הכלל, כי הצביעה בידה על החלון הפתוח, שדרכו יכול היה הגנב להסתנן ולברוח. ואחרי הכל דפקה על מדף־הרצפה ובקול שלו כתמול־שלשום שאלה אותנו, אם לא נחוץ לנו דבר־מה? ועוד הוסיפה לנחם אותנו: „אין דבר, הכל הסתיים בכי־טוב. נקווה, שהם יסעו עוד מעט מכאן!"

אנו גם חייבים תודה לאלה, היא צלצלה ממשרד הדואר אל הנס, והזמינה אותו לבוא ערב אחד אל ביתה. היא תארה לפניו את המקרה והציגה את הכל באור מתאים, כאילו התכוונה במיוחד לספר לו על הגנב, שנבהל מאד מפני עובד־הרכבת, המתגורר ב־ביתם וברח בעד החלון. גם לפני שנה, כאשר ערכו אצלנו חיפוש, היא הצילה את המצב. מי יודע? יתכן שהודות לה בלבד אנו הצלחנו להנצל ולהשאר בחיים.

המשטר במקלט החריף מאד, אנו שופכים את הדליים רק פעם אחת ביום, וזה בשעה שעובדי־הרכבת יוצאים לסעוד את ארוחת הצהרים. ה׳ בק הבטיח להמציא לנו דלי שלישי, צמצמנו עד מאד את

הבישול, לדאבוננו התרגלנו לאכול מצרכי־מזון לא לפי איכותם, אלא לפי כמותם. בגלל צריכת תפוחי־האדמה התנפחו אצלנו המעיים, עד שבלחם לבד לא נוכל להשביע את רעבוננו. בדרך כלל הוזל הלחם מאד. אנו מרשים לעצמנו לצרוך קילוגרם שלם ליום לפי מנות מחולקות לחמשה. אך גב׳ בק נאלצת לנ־קוט זהירות רבה, כדי שלא לעורר חשד שקניותיה הן בכמות מופרזות.

יום ד׳, 15 במארס 1944

כל משפחת סקובן נסעה. איני תופסת, מדוע הם ברחו, מה קרה להם? הרי הם אנשים הגונים, למרות שהם „פולקס־דויטשע". כנראה, הם חוששים, שכל הגרמנים יצטרכו בעתיד לתת את הדין על שפיכת דם כה רב, ועוד על דמם של חפים מפשע! גב׳ בק ספרה, שלפני נסיעתם הם מכרו עשר מכונות־תפירה, זה מתקבל מאד על הדעת, כי הרבה מיהודי זולקיב מסרו להם חפצים לשמירה.

אתמול נכבשה חרסון. יומן־החדשות מודיע על קרבות בסביבת הורודנקו. לדאבוננו, קו זה מוביל אל הגבול הרומני, ולא קו המוביל אלינו.

עובדי־הרכבת כבר עובדים, הם עסוקים בשרות משעה שלוש עד שש אחר הצהרים, בשבילנו זה הרבה מאד, אך בלילות קשה לנו מאד.

יום ה׳, 16 במארס 1944

כעת יש לנו ערב־ערב אורח קבוע, הנס התחיל לבוא אלינו יום־יום למשחק קלפים. הם משחקים בחדרו של ה׳ בק ואנו מפחדים ממש לנשום. טוב, לפחות, שפועלי הרכבת עובדים ואנו יכולים עתה לשפוך את הדליים ללא קושי. בלילה, בשעה אחת, כאשר פועלי־הרכבת שקועים בשנתם, מזמין ה׳ בק את מונדק שיעלה ויאזין ליומן־החדשות. הוא כל כך הרבה הפציר בו, עד שנאלץ לעלות. ואמנם, מונדק „שמע" את החדשות כשהוא שוכב תחת השלחן, אך היה כה מעוצבן, שמלבד דפיקות לבו לא שמע דבר...

יום ו׳, 17 במארס 1944

אחד מעובדי הרכבת נסע השכם בבוקר ללבוב. בשבילנו אין בכך כל ענין, כי נשאר בבית חברו, ודווקא זה הנוטה לחשדות. אך כאשר יצא למקום עבודתו, הצלחנו להאזין ליומן־החדשות.

ליד דובנו, קובל ואומן היו לצבא הסובייטי נצ־חונות מזהירים, אך הם עומדים עדיין ליד טרנופול. ובינתיים כל רגע עלול להכריע את כף־המאזניים בשבילנו — לחיים או למות.

שבת, 18 במארס 1944

גב׳ בק נאלצה לסדר היום את דירתה לבדה, כי עובדי־הרכבת נשארו בבית. אני מצטערת שלא יכולנו לעזור לה בנקוי הרצפה. אני עוזרת לה ברצון, ומלבד זה אני גם נהנית קצת מאויר צח. שמתי לב, שפני ופני לולה טובים ביותר בהשואה לאחרים כי מזמן לזמן אנו נהנות מתנועה בזמן עבודתנו למעלה.

יום א׳, 19 במארס 1944

עובדי־הרכבת הלכו לקולנוע ומונדק הצליח להא־זין ליומן החדשות. הידיעות מן החזית הן טובות מאד, הצבא הרוסי מרחק רק כ־80 ק"מ מלבוב, קרבות נטושים גם בויניצה ובניקולאייב. רק אתמול נודע לנו מפי ה׳ בק שימפול וז׳מרינקה נכבשו. היום נודע לנו, שנכבשה גם קמיניץ, אף מרנגים, שרומניה עומ־דת בפני כניעה. אנגליה שלחה אליה אזהרה דיפלו־מטית.

הטייסים נסעו מכאן ולקחו עמם גם את מטען בתי־המלאכה שלהם. יחד עמם יצא גם אדולף, המאהב של אלה. אך לו יכולנו עוד להפטר מעובדי־הרכבת! נכיעתם היתה מקילה מאד על חיינו במסיבות אלו.

יום ב׳, 20 במארס 1944

היום היו לנו צרות בקשר לשפיכת הדליים. אחד מעובדי־הרכבת ערך לו כביסה בבית וכל היום לא זז מן הבית. הדליים היו מלאים, למרות שקבלנו שלשום דלי שלישי כדי לשפוך את הדליים רק פעם אחת מעת-לעת.

את הצרכים „הקטנים" עשינו בחול, אך... מלבד זה נאלצנו לעצור את פעולת המעיים, אף כי הבטן כמעט והתפוצצה אצל כל אחד מאתנו.

רק בשעה שש, כאשר עובדי הרכבת היו עסוקים בסדור ענינים בחדרם הרשתה גב׳ בק להוציא ולשפוך

דלי אחד והוא התמלא כהרף־עין (כי מה יועיל דלי אחד בשביל שמונה עשר איש?!) אינני יודעת, אם אנשים יהיו מסוגלים להבין זאת בעתיד, שבחיינו היו רגעים, שמשאת נפשנו החזקה ביותר היתה — פשוט, לעשות את צרכינו.

ה׳ בק ירד אלינו היום ובשורה מעציבה מאד בפיו. אלה, בתור פקידת־דואר, קבלה צו לצאת מן העיר ואמה רוצה לנסוע עמה ביחד. המוני אנשים כבר עזבו את העיר מתוך חשש, שהאוקראינים יתחילו להתקיף את האוכלוסיה הפולנית. השתדלנו להסביר לה׳ בק, שאין מה לחשוש, וכי על כל צרה שלא תבוא קיים המקלט, בו יוכלו למצוא מחסה. אך מארחנו גילה לנו, כי הנשים בבית מפחדות מאד, וגם בנו אין להן אמון. דבריו גרמו לנו צער וכאב, כי כל אחד מאתנו היה מוכן, ללא היסוס, למסור את נפשו למען דורשי טובתנו, שנתנו לנו את חסותם. הכרת התודה המקננת בקרבנו אין לה גבול, אך כיצד נוכל לשכנע ולהוכיח לגב׳ בק את אמיתות רגשותינו!

היומן הודיע ברדיו, שהעיר וויניצה נכבשה. הגרמנים בעצמם הודו שקרבות מרים נטושים בין דובנו וברודי.

מלבד זאת שמענו על מעשה מחפיר של הגרמנים. הם פלשו להונגריה, שהיא בעלת־בריתם! נמצאים שם הרבה יהודים, המסכנים הללו יחוסלו בידי הגרמנים. ביחוד ימהרו הגרמנים לעשות זאת מפני שלא נשאר עוד זמן רב לרשותם ולמרות שסופם מתקרב ובא, אין הם שוכחים את היהודים.

יום ג׳, 21 במארס 1944

היום עלה בדעתנו רעיון מוצלח, כפי הפתגם „לכל צרה, יהודי ימצא תרופה". חפרנו בלילה בור עמוק באמצע המקלט תחת השלחן, העשוי קרש נשען על שני דרגשים. שפכנו אל תוך הבור דלי אחד ומיד כסינו את הכל בחול. אמנם אחדים מאתנו התנגדו. הם הביעו חשש, שהדבר עלול לסכן את בריאותנו ולגרום מגפת חולי־רע, או כל מחלה. אך השאר הצליחו לשכנע אותם, בפרט, שהריח הרע לא היה כל כך חזק (ואולי כבר התרגלנו לצחנה הזאת, או שהקרקע היא חומר בידוד טוב בפניה). היום הוא יום תחילה לאביב. עוד מעט ונוכל להוציא החוצה את הקש שמעל המצעות, שהבאנו לעונת החורף, כדי להפטר מן הפרעושים. בינתיים אין אנו יכולים אפילו לחלום על־כך, כל עוד עובדי הרכבת שרויים במחיצתנו. נקווה, שעוד מעט יסתלקו מכאן, כי הקרבות נטושים כבר בסביבות ברודי.

בעיר — בהלה. האנשים בורחים מכאן. כל אחד בא אל ה׳ בק, כדי להוועץ עמו, מה לעשות.

אין אנו מרוצים כלל מביקורים אלו. כי ה׳ בק שרוי בדכאון לאחר כל ביקור מסוג זה. על כל אחד נפל פחד מוות מפני האוקראינים, וזאת היא הסיבה העיקרית, הממריצה לחשוב על הבריחה. עובדה היא, שהאוקראינים רוצחים אנשים בכל הזדמנות. רק על בקור אחד שבענו נחת: הגיע לכאן פרופ׳ לאנג שנעדר זמן רב והוא שהשרה מצב־רוח טוב על כולם. הוא הודיע, שאינו נוסע לשום מקום, כי אין טעם וצורך לנסוע כלל, היינו רוצים, שיבוא יום־יום, כי השפעתו דומה לזריקה מרגיעה שברכה בה.

יום ד׳, 22 במארס 1944

יומני החדשות שוב מחוסרי תוכן, בחזיתות שורר קפאון. חשבנו, שעכשיו תפנה הסתערות הצבא הסובייטי לעבר לבוב, ואילו הגרמנים הודיעו, שהסובייטים נדחקו מקובל. מכל מקום נראה ברור, שמתקרב הסוף. אובר־שטורם־פירר פון פפה שורף את התעודות. בעיר בהלה ותנועה מתמדת רבה. אחד מעובדי־הרכבת נסע ללבוב, השני — בילה רוב שעות־היום מחוץ לבית. לפיכך, היתה לנו הפוגה ארוכה למדי, היתה אצלנו גם מבשרת עונת האביב: במקלט מס׳ 2, שהוא שטוח יותר, הופיעה צפרדע על דרגש המטה של לולה. אך לא הצלחנו לתפשה, כי מיד נעלמה. הצפרדע תחזור קרוב לוודאי, כי הפרעושים שבתוך הקש הם שימשכו אותה לכאן.

יום ו׳, 24 במארס 1944

הבהלה מתגברת, רוב האוכלוסיה מתכונן לעזוב את העיר ורבים כבר נסעו. בית־המרקחת נסגר, כי המנהלת (אצלה שמורים חפציו של הרוקח שלנו) עזבה את העיר. רוב החנויות סגורות. בככר הדומיניקאנים חפרו בורות והסתירו תותחים, ברחוב טורי־

נייצקי חופרים תעלות. ד״ר לוצ׳ינסקי נסע ללבוב וטלפן שלא יחזור. בקיצור — בהלה לאורך כל הקו, למרות שביומני החדשות אין כל סימני פחד. האוירה החדורה רוגז, פחד ועצבנות משפיעה, כמובן, לרעה על משפחת בק. הם חזרו היום מן העיר משולהבים ומרו־גזים מאד. ביום ב׳ הבא נקבע המועד המחייב את כל ה„פולקס־דויטש״ים לצאת מן העיר, גב׳ בק ובתה אלה רוצות לנסוע, הן מפחדות. מצב־הרוח בבית מעיק למדי. לדאבון לבי אין עובדי הרכבת זזים מן הבית. אומרים, שהם ישארו עד הסוף והם יטפלו ברכבות האחרונות. הוי, אלוהים! הלואי וכל זה יסתיים מהר, מהר. אך אין כל סימן, המעיד על כך.

שבת, 25 במארס 1944

היום חל יום השנה של ה„אקציה״ שבוצעה בחודש מארס בעירנו. עברה שנה מיום הרצח ההמוני האכזרי והאיום, שהגרמנים ה„תרבותיים״ עשו בזולקיב.

אכן, עברה שנה תמימה ועדיין סיוט הזכרונות הנורא רודף אחרי: הגיטו והרחוב הראשי, רחוב לבובסקה, המוביל אל החורשה זרוע גופות מתים... העיר מזועזעת בחרדה לבכי הקרבנות המר, לקול יללות וזעקות של חפים מפשע. היש בעולמנו דבר יותר מחריד מזה? מן הקומה העליונה של בית בפנת ה־רחוב זרקו שקים עם גופות בני אדם אל מכונית־משא, העומדת מתחת לחלון... תינוקות רכים נחבטו אל ה־קירות וגולגולותיהם נופצו עד שהמוח נשפך החוצה. הם ירו באנשים, אשר שכבו חולים בתוך מטותיהם... אחד מאנשי הגיסטפו השתמש רק בגרזן... בין השאר הוא פילח את ראשו הקטן של נושק, בן אחיה של קלרה. האכרים באו מכפריהם לחזות „במחזה״ זה, וכדי למצוא חן וחסד בעיני אנשי ה„גיסטפו״ חדרו אל דירות התושבים היהודים ונעצו בגופי הנוכחים סכיני מטבח רגילים. אחותו של סבא, שנרצחה ב„אקציה״ הזאת היתה בין „המאושרים״, כי נורתה בשנתה. זה היה מיד בהתחלת ה„אקציה״, בשעה שתים בלילה. באותו חדר שכבה אשה צעירה, לאחר לידה, הגרמנים ירו בה וברך הנולד, בן היומים.

רק קומץ קטן של יהודים ניצל ב„אקציה״ הזאת, מפני שבאותו זמן החלו להתקיף גם את המקלטים. זרקו פצצות לתוך כל מחבוא, שנראה חשוד בעיניהם. רוב היהודים, אשר נשארו בחיים אחרי ה„אקציה״ של החדש מארס — הושמדו כעבור שבועיים ב„אקציה ה־שניה״, אחריה נשארה העיר זולקיב „יודנריין״ (נקיה מיהודים). אך תמונות הסיום נחרתו בזכרוננו, וישארו לנצח בלבותינו...

יום א׳, 26 במארס 1944

היום היתה התעוררות רבה במקלטנו, כאילו כבר עמד הצבא הרוסי לפחות בקיליקוב. גב׳ בק ואלה נוכחו לדעת, שכל ההבטחות (שדובר עליהן) שיתנו כביכול לתושבים, הרוצים לעזוב את העיר קרונות־רכבת נוחים — בשקר יסודן. לפיכך החליטו שתיהן להשאר בבית, ועל כל צרה שלא תבוא — להסתתר אצלנו במקלט. גב׳ בק החליטה, איפוא, לעשות את ההכנות לכך. היא הביאה אלינו למטה — לחם, מלח ותפוחי־אדמה. הם גם פרקו את מכונת־התפירה והס־תירוה אצלנו. אפשר היה לסדר את הכל בשקט ובב־שלוה בלי מריטת עצבים, כי עובדי הרכבת נעדרו כל היום הם היו מחוץ לבית.

בעיר התרכזו המוני פלוגות צבא. הז׳נדרם הנס, שבא היום כדי לקבל לבנים שנתן קודם לכן למניה לכביסה — אמר, שהיום עוזבת, כנראה, המשטרה הצבאית (הז׳נדרמריה) את העיר, כי הרוסים נמצאים כבר בבוסק. בכל זאת עדיין קשה לו לקבוע, שאמנם הם נוסעים מכאן, כי אין להם עוד במה לנסוע, אמנם הם קבלו סוסים, אך בלי רתמות, והם נאלצים „להח־רים״ אביזרי־רתמה. ואין גם קרונות בשביל הז׳נדר־מריה החונה בעיר. הז׳נדרמריה מן העיר מוסטי נסעה היום בעגלות.

כולם נוסעים, כולם עוזבים — רק עובדי־הרכבת עדיין נשארים אצלנו בבית. הם נעשו בשבילנו בלתי נוחים מאד והיו עלינו למעמסה. נדמה היה לנו, שאחד מהם אף הקשיב הלילה לתנועה קלה במקלטנו, והוא פתח בשקט את דלת החדר שנמצא מעלינו. ה׳ בק שבמקרה לן באותו חדר הלילה סבור, שאנו טועים, כי הוא לא שמע ולא ראה דבר — והרי שנתו קלה היא והיה מתעורר במקרה כזה. מונדק שמע היום את התחלת יומן־החדשות (לפני שנאלץ לברוח ולרדת למטה), העיר פרוסקורוב נכבשה, מלבד זה — אוירו־נים מרעישים את גרמניה. תשעת אלפי מפציצים של בעלות הברית תקפו באחרונה את הערים בגרמניה.

במצב של תוהו ובוהו זה, במצב של תנועה מת־מדת בעיר — אין גבול לנדיבות לבו של ה׳ בק. אנו ממשיכים להתקיים מזה חדשיים על הלוואות בלבד, ובכל זאת ממשיך מארחנו לספק לנו מלאי מזון. לא היה קל בשבילו לרכוש שמונה עשר ככרות לחם ושקי תפוחי אדמה („קורץ" שלם!). הוא נאלץ להוציא הרבה כסף כדי לספק לנו את המצרכים.

יום ב׳, 27 במארס 1944

היום היתה לנו „סנסציה" במקלט. ה׳ בק הביא אלינו אל מדף־הרצפה את בן אחיו, וולדק. לאמתו של דבר אף אחד לא ראה את פניו מלבד פטרונטש, מלמן הרוקח, אשר שוחח עמו. אשר לי — אוכל לה־גיד שכה נגמלתי מלראות פנים זרים, שבכוונה תחילה השתדלתי לא להתקרב למדף־הרצפה, כי לא רציתי לראותו. ואני סבורה שרוב אנשינו חושבים כמוני — והם בדעה אחת אתי. ה׳ בק הביא את וולדק אל מדף־הרצפה בכוונה תחילה ובמטרה ברורה, כי בעוד ימים מספר ולדק זה מצטרף אל... אנשי המקלט! הוא קבל צו־התיצבות לצבא (בתור „פולקס־דויטש") והוא מתכוון להסתתר אצלנו. הוא מצא חן מאד בעיני האנשים, אשר שוחח עמם, כך או אחרת — נראה שהוא אדם הגון מאד, הוא יודע על קיומנו כאן זה המשה־עשר חדשים ולא הלשין עלינו. הוא גם יודע, היכן הסתתר דודיו (אשר ברח מקבוצת ה„ששים" של קומץ היהודים, שהשאירום בגיטו), וגם עליו לא מסר ידיעה לאיש. האם נחוצות לנו הוכחות נוספות?

יומן החדשות היום טוב מאד. קרבות עזים נטו־שים בטרנופול, הורודנקו וקמיניץ־פודולסקי נכבשו, ב־„מוסטי" פרץ קרב בין הגרמנים והפרטיזנים, שהעלו את העיר באש ופלוגות צבא נשלחו לעזרה. לדאבוננו, טעה הנס, כאשר ספר, שבוסק כבר נכבשה, העיר ה־זאת נמצאת עדיין בידי גרמנים, כי אלה שוחחה היום בטלפון עם משרד הדואר של בוסק.

ה׳ בק ואשתו לנים הלילה בחדר, שנמצא מעלינו. את חדרם הם מסרו לחיילים, שדרשו אכסניה אצלם. נדמה לי, שהם שלשה במספר, אך אין אנו יודעים זאת בדיוק, אלא מתוך שיחה שהצלחנו לקלוט. בין כה וכה — אין בכך הבדל גדול. הרי יושבים בבית גם עובדי הרכבת ואולי, מטעם זה מוטב, שתהיה תנועה גדולה יותר למעלה. יתכן, שגם זה יהיה לטובתנו.

יום ג׳, 28 במארס 1944

היום היה גדוש עגמת־נפש כבר מן הבוקר. ב־ראשונה פרץ בבוקר השכם ריב חריף בין בני הזוג בק. כמו תמיד גרמה לכך גיסתו של מארחנו, היא הביעה את רצונה להסתתר בביתנו בשעת סכנה. גב׳ בק, שהיא אכולת קנאה אליה, לא הסכימה לכך. ה׳ בק היה סבור, שאינו צריך לסרב לה, כי הוא „נתון כולו בידיה". כרגיל היה זה מתנדק שקבל על עצמו את התפקיד הקשה לשכנע ולהוכיח לגב׳ בק, שהדבר הכרחי. למענגו הסכימה לבסוף להכניס את צרתה לביתה. לא הספקנו לנשום לרווחה, לאחר שהענין מצא את פתרונו, וכבר באה עלינו צרה חדשה, רצינית בהרבה. אחרי־הצהרים קבלנו ידיעה שמכריחים את „הפולקס־דויטשן" לצאת מן העיר. אנו נבהלנו ממש, מה יהיה? מה נעשה אם ה׳ בק יעזוב את העיר? מי יספק לנו מים ומזון?... שמענו, איך מארחנו מסתובב בחדר בעצבנות ולא היה גבול ליאושנו. נרגענו קמעא לאחרי ששמענו, כי בתחנת־הרכבת השליכו קבוצה שלימה של „פולקס־דויטשע" החוצה מן הקרונות, וה־צבא תפס ומלא את הרכבת כולה... נזדיין בתקווה, שעד אשר יגיעו קרונות אחרים, יקרה דבר, שיביא לנו הצלה. אין אנו יודעים בדיוק מה מתרחש, כי ה׳ בק לא יכול היה כל היום לגשת אל מדף־הרצפה.

יום ד׳, 29 במארס 1944

היום בקרו הרבה חיילים בבית. הם אך יצאו, ומיד הגיעו עובדי הרכבת, ולא היתה לנו כל הזדמנות לשפוך את הדליים. בקשי הספקנו לרוקן דלי אחד בלבד, אך בכל זאת הסתדרנו. ה׳ בק חטב עצים ב־מרתף, ובינתיים הצלחנו לחפור בור במסדרון ושפכנו את הדליים.

ביומני החדשות לא היה דבר משמח במיוחד. הצבאות הסובייטיים מתקדמים, אמנם, בקצב מהיר, אך הם פונים לעבר רומניה. הם אינם מתקדמים בדר־כם אל לבוב. בשני הימים האחרונים הם כבשו את הורודנקו, קולומיה, גבורזיק, טרמבובלה. לא שמענו, לדאבוננו, על טרנופול או על ברודי.

למזלנו ה„אבקואציה" (הפינוי) לא קבלה עדיין ממדים גדולים — כפי שחשבנו ואשר בגללה כה נפ־חדנו. בתחנת־הרכבת יושבים זה שני ימים כ־300 איש, הם מחכים, שיתנו להם קרונות, אך הגרמנים אינם

ממהרים, כנראה. אולי מחר יזוז מכאן ה„טרנספורט" הראשון. האנשים כבר נכנסו פעם אחת לתוך הקרונות, אך הגרמנים גרשום משם החוצה.

ולדק כבר ישן היום למעלה אצל משפחת בק. הוא נאלץ לברוח מן הבית ולהעלם, כי ביום 31 לחודש מארס עליו להתיצב לצבא.

הוא לא היה עדיין במקלט, כי עובדי הרכבת הנמ־צאים בבית עומדים כמכשול בדרכו. מתי הם יסעו מכאן?

יום ה׳ 30 במארס 1944

העיר צ׳רנוביץ נכבשה. אנו נותנים לעצמנו דין־וחשבון כמובן, שהמאורע הוא חשוב. לדאבוננו, המקו־מות הנכבשים הם עדיין כה מרוחקים מאתנו! נקווה, שאם ידחפו את הגרמנים, הרי ידחפום עד נהר סאן.

אין עצה, אנו מוכרחים להתאזר בסבלנות, הרי הענינים יגיעו סוף־סוף לאיזה גבול ויסתיימו בקרוב. היום הגיעו ארבעה קרונות אל תחנת־הרכבת. ה־„פולקס־דויטשן" כבר הכניסו לתוכם את חפציהם, והנה בא קצין גרמני וזרק אותם שוב החוצה ביחד עם מטלטליהם. הם עומדים, איפוא, בתחנת הרכבת, עומדים ומחכים. טוב מאד! ראויים הם לכך, שיזלזלו גם בהם! לו מצפונם היה נקי, הרי לא היו נאלצים לברוח מכאן.

גב׳ בק כבדה אותנו אתמול בבשר־עגל ולא היה יאה לסרב לה. כל אחד לקח קילוגרם בשר בערך, ולא יאומן כי יסופר, קלקלתי לעצמי את הקיבה באכילת בשר מבושל טרי זה. הקיבות התרגלו רק לתפוחי־אדמה ואינן סובלות מאכלי־מותרות כאלה. בנגוד ל־רצוננו נהפכנו לצמחונים.

יום ו׳, 31 במארס 1944

בעיר — בהלה ממש. האוקראינים מתנפלים על הפולנים ורוצחים אותם, כולם בורחים לכל עבר. סוף־סוף יצאו היום מן העיר ארבעה קרונות ובהם מקצת מן האוכלוסיה האזרחית.

אלה באה היום הביתה, כשהיא בוכה. היא אכולת פחד ורוצה לנסוע. מונדק הבטיח לה בשם אנשי המקלט, שאנו נגן עליה (בשעת הצורך) אפילו נצטרך לשלם במחיר חיינו אנו.

המשטרה האוקראינית ברחה הלילה אל היער. אולי הם מחפשים כעת דרך לריהביליטציה, אך הם לא יצליחו. מגיע להם עונש, בצדק. הרי הם ירו ביהודים סתם, מתוך התנדבות... בשעת ה„אקציה"!...

אַלה בק
(בתו של וולנטי בק)

שבת, 1 באפריל 1944

כספנו אזל כולו. לא היה לנו יותר כסף, כדי לשלם לה׳ בק בעד החודש. אבא, מלמן ופטרונטש החליטו לבקש הלואה אצל הרוקח, תחלה סרב, אחר־כך התרכך. הוא נתן לכל אחד מאתנו הלוואה של 1200 זלוטי לכל משפחה. אמנם זה מעט מאד, אך לפחות יכולנו לשלם היום לה׳ בק עד לחשבון.

יום א׳, 2 באפריל 1944

אלה קבלה הודעה, שעליה לצאת ולקבל משרה בדואר בלבוב, עליה להתיצב מחר בבוקר במשרד־הדואר מול תחנת־הרכבת. אנו מלאי צער על זאת, כי תחנת הרכבת צפויה להפצצה.

היום היה אצלנו ולדק, למטה. הוא נאלץ להס־תתר, כי בדירה למעלה ישבו אורחים ובכל שעות לפני הצהרים היו למעלה המון חיילים מ„וואפן ס.ס." הנוסעים לחזית. איזה מצב משונה! חיילי ס.ס. ר יהודים תחת קורת־גג אחת!...

יום ב׳, 3 באפריל 1944

היום פגה המתיחות במקצת. אחד מעובדי־הרכבת נסע עם גב׳ בק ואלה אל העיר לבוב, השני היה בעבודה. שניהם קיבלו עבודה אחת לעשיתה בסרוגין, אחרי שרות של שתים־עשרה שעות רצופות, הם יקבלו חופש של עשרים וארבע שעות. נראה הדבר, שאחד מהם יעבוד, והשני יהיה בבית. למזלנו יושב הצעיר מבין עובדי־הרכבת בבית רק לעתים רחוקות. יהיה לנו, איפוא, יותר קל „לנשום" שלוש פעמים ב־שבוע.

היום עשינו הכרה באורח רשמי עם גיסתו של ה׳ בק. היא אמנם „יודעת הכל" על אודותינו למעלה משנה, אך אף פעם לא ראתה אותנו, וגם אנו, כמובן, לא ראינו את פניה. היום ירדה למטה כדי לבקר אצל בנה, וולאדק, ובהזדמנות זאת גם להכיר אותנו.

בתור „נציגת" המקלט יצאה לקראתה, כדי לקבל את פניה... זושיה. ה׳ בק בקש אותה שתספר לגיסתו כיצד הגיעה אלינו. הילדה הזאת, בת חמש, זוכרת כל פרט... כיצד שהתה בעלית־הגג של בית ה„יודנראט", כיצד בכתה לאחר שאמה עזבה אותם, וגם כיצד הביאה אחיה הקטן זיגו לכאן, אל הדודה...

הבוקר, הביא הרדיו ידיעה, שהצבא הסובייטי נכנס לטרנופול ולסטניסלבוב, ויומן החדשות באנגלית מסר על כבוש הערים קוסוב וקוט.

יום ג׳, 4 באפריל 1944

בפעם הראשונה מאז הקיץ שעבר, נפתח היום האשנב בתוך המקלט. אנו לא נתנו לעצמנו את הדין, כמה חסר לנו אויר לנשימה, למרות שגודל כל ה־אשנב כולו הוא עשרה סנטימטרים מרובעים והוא מרושת (ועל כל צרה שלא תבוא אנו מכסים אותו באבן, באמצע) — היינו כשכורים מן האויר. אני עמדתי על המשמר והשגחתי שאף אחד לא יגהר בזמן השינה, אך העינים נעצמו מאליהן מעייפות.

היום שחק לנו המזל גם ביחס לעובדי הרכבת. בבוקר השכם יצאו שניהם ויחזרו רק בערב. כל אחד מאתנו הרגיש את הפגת המתיחות ומלבד זה הנעים לנו מאד וולאדק את הזמן. הוא בשבילנו מעין מגע מרענן עם העולם החיצוני, הוא יושב אצלנו לעתים קרובות, כאשר זר מופיע למעלה.

יומן־החדשות היה היום טוב. נכבשו הערים ברס־טצ׳קו והורוכוב. בשבילנו זה חשוב יותר מאשר נצ־חונות גדולים ברומניה, זה פשוט קרוב יותר אלינו. החזית — כמעט כ־60 ק״מ מלבוב. הוי, לו גם התקד־מו הלאה כך!

אני משתוקקת בכל לבי להדליק נר־נשמה ביום השנה למות־הקדושים של אחותי מניה, כדי לזכור בקדושה את זוהר נשמתה. מה הייתי רוצה לעשות זאת לאחר השחרור! שמא נשאר אחד מקבוצת ה„ששים" בחיים ויוכל להראות לנו את המקום בו היא נקברה...

אלה חזרה היום מלבוב. היא אינה עובדת לעת־עתה ובכלל לא ידוע מה יהיה גורלה בעתיד.

יום ד׳, 5 באפריל 1944

משוחחים בעיר על סדרת פגיעות חדשות בין הפר־לנים והרוסים, ה׳ בק מתרגש על זאת מאד, מעולם לא רחש אימון יתר לרוסיה. הידיעות מן החזית הן טובות מאד. הצבא הסובייטי מתקדם משלשה צדדים לעבר לבוב, ברומניה נכבשה עיר חשובה, ושמה יאסי.

הייתי מבכרת, שיכבשו כבר את לבוב, ולדאבוני, לא נעשה הכל בחיים לפי רצונו של האדם.

יום ה׳, 6 באפריל 1944

שני עובדי־הרכבת נסעו היום אל העיר לבוב. אנו נצלנו הזדמנות זו, כדי להבטיח את הבית מפני שרפה. העלינו למעלה אל עלית־הגג קצת חול, שאינו הסר לנו במקלט, והורדנו משם חפצים, העלולים להתלקח בנקל. אמנם אינני רואה צורך בפעולת חפזון כזאת, כי יומני־החדשות ברדיו מוכיחים, ש„רגעי־סכנה" אלו, שאנו מצפים להם מתוך געגועים כה רבים, הם עדיין רחוקים מאד... הגרמנים מוסרים, שהם כבשו שטחים נוספים, ואילו הרדיו באנגליה אינו מזכיר את חזיתנו כלל וכלל. נכון, שומעים על קרבות בפרברי אודיסה, אך היכן נמצאת אודיסה, ואיפה אנחנו?

היום חל יום השנה למות־הקדושים של הדודה אורצ׳קה (אמם של זיגו וזושיה) וכן של הדוד יוסק ואשתו רילה. מי יודע, אולי היו חיים עוד, לולא יצאו באותו לילה גורלי, כדי לעזור לילדים, שהוסתרו בעלית־הגג... לאלוהים פתרונים... לנו אין רשות להרהר לעשות חשבונות... האם הננו בטוחים, שנחיה

ונעבור את הימים האלו עד הסוף? לעת־עתה, כל זמן שנמצאים פה גרמנים — תלוי מעלינו גזר־דין של מוות, בכל זאת אנו נמנים על בני המזל, אם בכלל אפשר להיות „מאושר" לאחר אבדן מספר כה גדול של נפשות קרובים באורח כה איום...

יום ששי, 7 באפריל 1944

במקלטנו שורר היום מצב־רוח של דכאון קשה. הגרמנים מתקיפים ליד טרנופול והם הבקיעו את „טבעת הכיתור" בה הקיפו הסובייטים את המקומות ליד קובל. נבאו, שפלישת בעלות-הברית תבוא באביב, ועדיין אין שומעים עליה מאומה, גם הפצצת גרמניה משכיעה מעט מאד. בקיצור — אין רואים את הסוף. עובדי־הרכבת שישבו פה ממשיכים לגור בבית, והנס מבקר גם הלאה. אמש היו לפחות שלושה ז'נדרמים למעלה.

בעיר נמשכת הבהלה, הבולשביקים רחוקים עדיין, אך המחירים של מצרכי המזון האמירו במדה מבהי־לה, אין להשיג לחם. אם השחרור לא יבוא בהקדם ובמהירות המקווה, אז אין מנוס מאבדון וחבל שסבלנו זמן כה רב.

שבת, 8 באפריל 1944

היום חג הפסח, בחג זה קשורים זכרונות עגומים מאד. בשנה שעברה חל החג יום לאחר השריפה, ומניה כבר לא היתה בחיים. אינני יכולה להשלים עם המחשבה האיומה הזאת, שאכן איננה בחיים! אני רואה אותה תמיד נגד עיני, ונדמה לי, שאם רק אצא לחפשי — אשוב לראותה חיה ושלימה... מה טראגי הדבר, שיצור כה רך, שנאחז בחיים, נותק פתיל חייו והיא עזבה את עולמנו בצורה מדאיבה כזאת. מה רב מספר הילדים האלה, השוכבים שם בחורשה!... ובכל זאת העולם לא נעצר דום והחיים מתקדמים הלאה, ואפילו אנו ממשיכים לחיות ולהת־קיים.

החג הגיע וכל אחד מאתנו חפש ומצא דבר לתתו במתנה למשפחת בק. המתנות היו צנועות, אך כאשר אלוהים יעזור לנו ונשאר בחיים, ודאי שנעניק להם מתנות ביד נדיבה.

יומן־החדשות היה היום טוב יותר. אמנם, אין עוד להצביע על דבר של ממש, אך בכל זאת העיר אודיסה מוקפת, וגם הושמדו חמש עשרה דיביזיות גרמניות ליד סקלה. מה שמענין אותנו ביותר הוא, שהגרמנים הוקפו ליד טרנופול.

עובדי־הרכבת יצאו ולא היו בשעות של אחר־הצהרים, לפיכך עזרנו אני ולולה לגב' בק לסדר את הבית ולנקותו לקראת החג. שתינו נהנינו מאד מן האויר הצח. כיצד בן־אדם אינו מעריך בתנאים תקי־נים את האושר הניתן לו בנשמו אל קרבו אויר צח ורענן.

יום א', 9 באפריל 1944

היום כבה האור פתאום... בתחילה שמענו את רעש המנועים והדי הרעשות חזקות, כנראה, שהפציצו אב לבוב. לו כך היה הדבר באמת — היה גורם לנו שמחה רבה. בגלל החושך שאפף אותנו איני יכולה להמשיך לכתוב וגם לאור הנר אינני רואה דבר.

יום ב', 10 באפריל 1944

רק עתה הננו חשים באמת, שאנו חיים מתחת לאדמה. תחנת־הכח בלבוב הורעשה, ולפיכך אין לנו אור. אנו יושבים בחושך, כי קשה להשיג נרות וגם צריך לחסוך. האשנב אצלנו פתוח, אך מעט מאד האור המגיע בעדו אלינו מן החוץ. החושך משפיע עלינו מאד לרעה. לו, לפחות, היה לנו מכשיר־רדיו, כי אז היו מעודדים אותנו יומני החדשות, אך גם זה חסר לנו, כי אין להשיג מצבר.

יום ג', 11 באפריל 1944

שני ימים בלבד עברו מהפסקת האור, ולנו נדמה, שהחושך נמשך כבר שנה תמימה. אנו סובלים מאד, וגם גב' בק סובלת בגלל זה. כל סיר של תפוחי אדמה יש לבשל למעלה (והרי מוכרחים לבשל, כי אין להשיג לחם) וזה עולה לה בבריאות ובעצבים, כי עובדי-הרכבת מסתובבים במטבח.

יש לנו שוב עגמת־נפש מסוג חדש: ה' בק רוצה להצטרף אל הפרטיזנים. היה זה בשבילנו גזר־דין של מוות ממש; לדאבוננו, אין אנו יכולים להוציא מראשו רעיון זה, כי אין אנו רואים את פניו. אין אנו יודעים מה חדש בחזית, כי אין לנו רדיו. ואולי בכל זאת מתרחש שם דבר. פתגם יהודי אומר: „מתוך החשכה יברא לנו אלוהים את האור"... אך מצב־רוחנו כה השחיר, כה החשיך, שאין למעלה ממנו...

יום ד', 12 באפריל 1944

היום שמענו את יומן־החדשות. (לאייזנברד יש מקלט והוא „תפש" את הידיעות). לדאבוננו, אין שום דבר משמח. הסובייטים נסוגו בכל מקום — גם ליד ברודי, ליד טרנופול וקובל. אמנם הם כבשו את אודי־סה, אך מה יצא לנו מזה? ה' בק במצב־רוח איום, ואנו כמוהו. מצבנו הכספי הוא נורא, אין לנו פרוטה וגם לה' בק אין כסף. רק לרוקח יש כסף, אך אצלו הכסף עולה בערכו על החיים. לא נשאר לנו מוצא אחר, מאשר לגזול ממנו את כספו במוקדם או במאוחר, אם הוא בעצמו אינו מבין, שברגעים קשים אלה הוא חייב להתחלק בו עמנו.

יום ה', 13 באפריל 1944

מחר יהיה לנו אור, ברוך השם. גב' בק היתה היום בלבוב והביאה לנו עתונים. אמנם שום דבר אינו מעיד שלגרמנים ישנם נצחונות בחזית, אך המצב בעיר השתפר. פון־פפה, שיצא לפני זמן קצר מז'ולקיב חזר, לדאבוננו. אלה שוב ממשיכה לעבוד במשרד־הדואר. טוב שיהיה לנו אור. אין לנו די נרות, ואנו נאלצים לאסוף שיירים הנוטפים מן הנרות ולהדביקם לנר מחדש. אינני יודעת, אם יאמינו לנו פעם, שאלה היו פני חיינו, זה בוודאי ישמע כספור דמיוני. אך הכרת פנינו תוכיח, הסבל הרב משתקף על פנינו. אני עדיין מחזיקה מעמד, אך מראיהם של המבוגרים והילדים — איום.

יום ו', 14 באפריל 1944

שמועה חדשה: בלבוב יצא כביכול, צו, לפיו יוכרחו כל ה„פולקס־דויטשע" לנסוע מן העיר. זה דבר המתקבל על הדעת. הגיע אביב, ויש צורך רב בפועלים (הרי אין יהודים בכלל), לפיכך נאלצים לקחת את ה„פולקס־דויטשע". מובן שזה עלול להנחית מכה ניצחת על ראשינו. מה נעשה, אם ה' בק יסע?... בינתיים אייזנברד ספר, שהצבא הסובייטי שוב נסוג, רק בקרים יש להם נצחונות. אינני יודעת מה קרה ואיך לפרש זאת...

שבת, 15 באפריל 1944

נפלנו ברוחנו לחלוטין, והנה קבלנו „זריקה" מעודדת ותקוה חדשה חדרה אל לבנו. ראשית — יש לנו שוב אור וגם יומן־החדשות היה היום טוב מאד. ומונדק בעצמו שמע את הידיעות. ובכן, העיר טרנופול נכבשה, וגם נכבשו עוד ארבעים ישובים בסביבות העיר. בקרים נחלו הסובייטים נצחונות מזהירים. הנמל פמודסיה נכבש, והעיר סבסטופול הוקפה משלושה עברים. הגרמנים מוסרים, שקרבות קשים נטושים מצפון לברודי.

יומן החדשות כה הרגיע אותנו עד שאפילו הודעתו של בק שהוא יוצא כדי להצטרף לפרטיזנים לא השפיעה על אף אחד מאתנו ולא קבלנו דבריו ברצינות! אנו מקוים, שגם זה יסתיים בכי־טוב. היו לנו צרות שונות ומשונות וה' בק לא הכזיב, והריני מקווה, שגם הפעם לא יעזבנו. קצין מ„וואפן ס.־ס." לן הלילה למעלה. בשבילנו אין בכך כלום. יהיו אלה עובדי־הרכבת, או קצין ס.־ס. — היינו הך.

יום א', 16 באפריל 1944

ענין ההצטרפות אל הפרטיזנים חדל להיות מעשי, כי ה' בק אינו מזכיר זאת כלל. יומני־החדשות הם טובים, מזג־האויר הוא נהדר, לפיכך יושבים עובדי־הרכבת בבית רק לעתים רחוקות. בכל זאת נשארנו היום במצב של „אזעקה", עד הלילה, כי קצין הס.־ס. עסק בהכנות לקראת נסיעתו. טוב, שכבר הסתלק. דבר אחד מציק לנו ומעיק עלינו יותר ויותר — וזה המחסור בכסף, אנו מהססים לעשות צעד מכריע. בסופו של דבר, נצטרך להכריח את הרוקח, שיעזור לנו.

יום ב', 17 באפריל 1944

וולאדק התקוטט עם ה' בק וברח. מה נפל ביניהם — לא ידוע, כי ה' בק לא נגש אל מדף־הרצפה. העובדה שהתקוטטו היא כבר בשבילנו דבר לא־נעים מאד. וולאדק הוא עריק, אם יתפס, עלול הדבר להתנקם בנו. אין אנו יכולים, לדאבוננו, למצוא פתרון לדבר זה. ואזלת ידינו מביאה לידי יאוש.

יום ג', 18 באפריל 1944

היום מלאה שנה מאז פרוץ השריפה ומותה של מניה, כנראה, לעולם הכאב לא יפסק...

עוברים עלינו שוב זמנים קשים. ה' בק רוצה בכל זאת לנסוע, בעיר משתוללת בהלה איומה, האוקראינים רוצחים ושורפים כפרים פולניים. עירנו מלאה

פליטים הבאים מן הכפר, ואילו תושבי הערים נוספים בהמוניהם מכאן. מכירו של ה׳ בק, ה„פולקס-דויטש" אייזנבארד קיבל מקום בקרון ובא, כדי להיפרד ולומר שלום למארחינו (הגרמנים נותנים, כנראה, קרון אחד לשלוש משפחות). לאחר שיצא ירד אלינו ה׳ בק, כשהוא מדוכא מאד, והודיע לנו, שגם הוא יסע, ואותנו הוא ישאיר עם אחות־אשתו, מניה. מה לעשות ?... ככה זה... האיש נשבר... הרי רק אדם הוא. אילו היה אחר במקומו היה עוזב אותנו מזמן, אין לנו רשות לשכנעו שיזניח את תכניתו, למרות שברור לנו, כי נסיעתו פירושה גזר־דין מוות בשבילנו. המשימה מטילה על מניה אחריות, שהיא אינה לפי כוחותיה. מלבד זה לא ירשו לה הגרמנים לגור בבית גדול ויפה כזה. במוקדם או במאוחר — יגלו אותנו. אפשר, שה׳ בק לא היה מפחד כל כך, לולא התגוררו בביתו עובדי־הרכבת הללו... במקרה הגרוע ביותר, כאשר האוקראינים היו מתקיפים את הבית, יכול היה להסתתר אצלנו במקלט, אך איך הוא יכול להעלם לפתע מתחת לאדמה, כאשר הם נמצאים בתוך ביתו — אנו שרויים במצב כה קשה, בואש ממש, שיש לקנא במניה, שנספתה לפני שנה, וכל זה כבר ממנה והלאה.

יום ד׳, 19 באפריל 1944

הרוקח הסכים להפצרותינו ונתן לנו לירה אנגליה אחת. לדאבוננו, סרב ה׳ בק לקבל את הכסף, כי אין כעת אפשרות להחליף מטבע זר. כל המעונינים במט־בע זר נסעו, ואכר לא יקבל לירה אנגלית, כי הוא אינו יודע מה ערכה. אפשר להשיג מזון, אך רק תמורת זהב. אך אין לנו זהב וגם אצל ה׳ בק אינו בנמצא. בקשנו את ה׳ בק, שלא יצטער בגללנו, כי „נסתדר עם הרעב". העיקר בשבילנו, שלא יעזבנו. ה׳ בק לא השיב לנו כל תשובה, הוא הלך העירה, ואנו נשארנו שרויים בדכאון, שאין לתארו.

כאשר חזר היה שמח יותר. מתברר, שהשתדל וה־שיג רובה דו-קני נוסף על זה אשר היה לו. גם עובדי הרכבת מזוינים — והמצב אינו, איפוא, רע. כפי שנראה. הוא גם החליט לסדר בונקר (מקלט־מחבוא) בחורבת מחסן־השמן. הוא חפש ומצא גם אי־אלו חברים שעזרו לו בעבודה וחדל לפחד. בבת אחת הוקל לנו על לבנו, ביחוד שבקע שוב אור החשמל, שכבה אמש בהפצצת לבוב. עם רדת היום שוב הגיעה אלינו בשורה טובה: אותו עובד־רכבת (שראה פעם את מונדק) יצא לחופשה. עובד־הרכבת השני (הרבה יותר צעיר ממנו) מבלה את רוב שעות היום מחוץ לבית. דבר המעודד אותנו מאד.

נדמה לנו, כי ההתנפלויות על הפולנים — הן מעשי ידי הגרמנים. הם רוצים כנראה, שכל הפולנים יברחו לשטחה של פולין הקונגרסאית, ומשם יקחום למחנות־עבודה. הרי לא יאומן כי יסופר, שהשלטונות יסבלו סתם התנפלויות של אוקראינים ויפקירו את העיר להשתלטות האנרכיה.

קשה להעלות על הדעת ולהאמין, כי „בנדיטים" ידביקו על בתים פולנים פקודה לעזוב את העיר ב־משך ארבעים ושמונה שעות! אין הדבר יכול להיות ללא תמיכת השלטונות. תורתו של היטלר לא היתה לשווא. מקודם היה נהוג שאדם שרצח את חברו נאסר ונכלא בבית הסוהר, כרוצח, והיום — שוד ורצח הם לחם חוקו של האדם ברחוב

יום ה׳, 20 באפריל 1944

יום זה השרה מצב־רוח של הרגעה. ה׳ לאנג, הוא שעשה לנו טובה מיוחדת זו. הוא אינו נוסע לשום מקום ונשאר בז׳ולקיב. אנו מרוצים מאד בבקוריו, כי נוכחותו מעודדת תמיד את מצב־הרוח. ה׳ בק כאילו השתנה ואין להכירו, למרות שלא הצליח עוד להמיר בכסף את החפצים, שהתכוון למכור. הוא נתן לכל משפחה 25 גרם שומן־חזיר ובקש לזקוף זאת על חשבון החוב ולא בחשבון היומי, כדי להעלים את הדבר מפני הרוקח. איזה גילוי־אצילות של אדם! הרי אין אנו משלמים לו בעד שומן־חזיר זה, הרי ערכו של מצרך זה — לא כערך לחם, או תפוחי־אדמה, הרי זה מצרך של מותרות ממש, ולא סתם מזון. אך הוא הודיע, שאין ברצונו להוציא מן המקלט בחופש הקרוב לבוא „שחפנים", אלא אנשים בריאים.

גם יומן־החדשות של היום היה טוב מאד. מלבד ידיעות מן החזית, הודיעו, שבניו־יורק התקיימה תפי־לת־אבל לעילוי נשמותיהם של מורדי גיטו־וורשה, היהודים הגבורים, שהתקוממו וגילו התנגדות לצורר. אנו מתגאים בכך, שיהודי וורשה התגוננו ולא נתנו להוביל עצמם להורג ללא מאבק.

ה׳ בק קנה היום רובה נוסף ואינו מזכיר עוד את ענין נסיעתו. כנראה, שהוא מתכוון להבטיח את הבית מפני כל התנפלות אפשרית.

שבת, 22 באפריל 1944

חיינו במקלט הם כה עשירים ברשמים, שאפילו אדם החולה ב„ספלין" (במרה שחורה) היה מזמן מח־לים אצלנו. כל יום הוא בשבילנו כזכיה בגורל. היום שוב היתה לנו „הפתעה", ה׳ בק נאלץ לפתע לאכסן ארבעה חיילים, למרות שבחדר אחד בדירתו כבר דרים עובדי הרכבת. עתה נשאר לרשותם חדר אחד בלבד ומטבח. החיילים נכנסו לחדר הנמצא מעל למקלט מס׳ 2, וה׳ בק ואשתו עברו לחדר, הנמצא ישר מעלינו.

אינני יודעת, איך נחזיק מעמד במסיבות אלה. ארבעה חיילים בחדר בשכנות, ישר מעל ראשנו — אין זה דבר פשוט כלל! מתי יגישו לנו מים? מתי נוציא ונשפוך את הדליים? נניח, שעובדי הרכבת יצאו מן הבית, הרי תמיד ישאר בדירה אחד החיילים ואם החיילים יצאו החוצה, הרי יחזרו עובדי־הרכבת, ולא תהיה לנו אפשרות לעשות צעד. אך בכל זאת עדיין משחק לנו קצת המזל בתוך ים-הצרות, וכך היה הדבר: החיילים התעקשו בתחילה והסכימו לתפוס רק את החדר, הנמצא מעלינו, וגב׳ בק נאלצה להוכיח להם בשיחה ממושכת, שיוותרו ויקחו את החדר, שהציעה להם. לו עמדו על דעתם והיו נכנסים דווקא אל החדר ההוא, היתה הגישה אל מדף־הרצפה מנותקת. מלבד זה, לנים במקלט שלנו ארבע־עשרה נפשות, מהם ארבעה ילדים, בו בזמן שבמקלט מס׳ 2 נמצאים ארבעה מבו־גרים בלבד.

לעת־ערב בא איזה ז׳נדארם שהביא בשביל ה׳ בק צו־התיצבות מידי אצל ראש הז׳נדרמריה. נחרדנו ו־נבהלנו מאד, חששנו, שמא הדבר הוא בקשר עם תכניותיו לצאת אל הפרטיזנים, הרי בכנופיות הללו קל מאד למצוא סוכן־מלשין... קשה לתאר את חרדת־לבנו, את רגשי הפחד שהסעירו את דמנו. לבסוף חזר ה׳ בק הביתה כשהוא שר ושמח, כדי להרגיע אותנו. ובכך נתן לנו סימן שלא קרה שם, חלילה, שום דבר רציני (לא היתה לו אפשרות לגשת למדף־הרצפה בגלל עובדי הרכבת), רק בשעה מאוחרת בערב נודע לנו, שהודיעו לו בז׳נדארמריה, שעליו לעבוד בתחנת־ה־רכבת.

יום א׳, 23 באפריל 1944

החיילים גרים בביתנו מהיום, ואין לקנא בנו. בניגוד להבטחתם, שרק ילונו אצל ה׳ בק, הם בילו בבית כל שעות היום. ועוד: כל מי שבא לבקר אצל מארחינו יושב בחדר, הנמצא ישר מעלינו.

במשך כל הזמן ישבנו ללא־תנועה. נגשנו לדליים תוך פחד רב, והתאפקנו ועשינו את צרכינו רק אז, כאשר עובדי־הרכבת שכבו לישון, והחיילים יצאו החוצה. והנה בשעה שעובדי הרכבת היו עוזבים את הבית, חזרו החיילים... אינני יודעת כמה זמן נוכל לשאת מצב זה.

האנשים הנמצאים במקלט השני נאלצים להפוך את היום ללילה, כי אין להם פשוט אפשרות לישון בלילה, בזמן שהחיילים נמצאים בחדר מעל ראשם. הרי אדם אינו אחראי לנעשה עמו בשנתו והנה המקלט הוא נמוך מאד, וכאשר אחד רוצה לשבת על דרגש־הקר־שים שלו, מיד הוא מקבל חבטה בראשו בתקרה. ואולי לא נצטרך עוד להתענות כל כך הרבה? הרי בחזית שורר קפאון שהוא בא, כרגיל, לפני התקפה גדולה. הגרמנים מודיעים על העברות נמרצות של הצבאות הסובייטיים. מצפים כי תבוא הסתערות חזקה על לבוב. הלואי שזה ימהר לבוא. אם שוב ישתהו בפעולתם — לא נוכל עוד להחזיק מעמד. לא יאומן כי יסופר, שאפשר לחיות יחד עם ששה גרמנים מעל לראשינו ואף אחד מהם לא ירגיש בנו!! לו היה כסף ברשותנו, היינו קונים לחם, והיינו מסתפקים בלחם יבש בשבתנו כל היום במקלט על דרגשי־הקרשים. אך אנו נאלצים, לדאבוננו, לבשל תפוחי אדמה וזה כרוך בקשיים. הדבר המדאיג ביותר הוא — שפיכת הדליים. באין דרך אחרת, מתוך הכרח, חופרים בור במקלט ושופכים את הדליים. אך כמה מקום יש לנו במקלט כולו? הרי יום־יום אין לעשות זאת. מילא, מוכרחים להכנע לצוו־הגורל. יהיה אשר יהיה. בין כה סבלנו כבר רבות. ואולי נחזיק מעמד גם להבא.

יום ב׳, 24 באפריל 1944

אני עוברת היום למקלט השני, כי עלי להתחלף עם קובה. הוא משתעל מאד, כי האוויר המעופש חונק אותו. הוא יושב על דרגש הקרשים שלו לילות תמימים וגם לולה יושבת ואינה מעיזה להרדם, כי היא נוחרת. למזלי, שנתי היא שקטה, לפיכך מרשים לי לישון.

הלילה — האוירה במקלטנו מתוחה ביותר, כי ה' בק וגם אלה נמצאים בעבודה, וגב' בק — לבדה בבית. הצלחנו היום לרוקן את הדליים, כי כל הגרמנים הלכו יחד לארוחת־הצהרים. כך הצלחנו „לגנוב" עוד יום אחד... הגרמנים מתקדמים שוב. הם כבשו את העיר קוטי... מתי יסתיים כל זה?

יום ג', 25 באפריל 1944

בלילה דפקה גב' בק על מדף־הרצפה ושאלה, אם אחד מאתנו נוחר. כמובן, שרק נדמה לה, ואולי נחר שם אחד החיילים. אך עצם הדבר מוכיח, שהאשה המסכנה הזאת אינה יודעת מנוח גם בלילה וגם אותה מענה חלום־הבלהות הרודף אחרינו.

החיילים — זו מכה שלא כתובה בתורה. אך אנו מעדיפים אותם על אחרים. בכל העיר אין להשיג חדר ריק. אכרים, שמוצאם פולני בורחים מן הכפרים אל הערים, כי האוקראינים רוצחים אותם. מה היינו עושים, לו הכניסו לדירת בק איזו משפחה זרה מטופלת בילדים? והרי הגרמנים יוצאים בכל זאת מזמן לזמן לקאסינו, וגם יש להם מקלט־רדיו, והם כך מגביהים את הרמקול, שהוא ממש מחריש את הכל — ובכל זאת קשה לנו מאד לעצור כח ולשאת את המצב...

יום ד', 26 באפריל 1944

ה' בק שוב משוחח על נסיעתו. הוא מפחד, הואיל והאוקראינים מאיימים בלי הפסק על כל הפולנים, שהם ירצחום נפש, את כולם. אפילו פרופ' לאנג, שהיה תמיד מעודד את ה' בק, מתחיל לחשוב שכדאי לנסוע מכאן. למרות הכל, אין המצפון מרשה לה' בק לעזוב אותנו. הוא כה מעוצבן, שנדמה לנו שאפילו דבר פעוט עלול להשפיע עליו, שיקום ויסע. קיים עוד דבר הגורם למשבר בנשמתו של ה' בק: הבעיה של אספקת מזון בשבילנו. אין כבר תפוחי־אדמה. וגם כסף אין לנו. אין גם בכלל קונים, שירצו לרכוש מטבע זר. אני בטוחה, שהכסף היה עוזר לנו במצב זה, אך מניין נקח כסף? בטוחתני, שלו יכול ה' בק לספק לנו מזון, היתה אבן נגולה מעל לבו. אני יודעת, שהוא לא יוכל לשאת את המחשבה, שנצטרך לסבול חרפת רעב! דבר אחד בלבד יכול להציל, וזה שחרור מהיר. ואני, בשל זאת רוצה לקוות, שיפתחו בהתקפה בהקדם, כי הקרבות נטושים כבר במורדות נהר הדניסטר, הגרמנים עצמם הודו בכך.

יש לנו הפתעה חדשה: ולאדק בא. הוא לן הלילה בחוץ. אחר־הצהרים חזר הביתה, הוא נוהג קצת בקלות־דעת, כי יכולים לתפשו, ואז גם את חיינו יסכן; אך אין אנו יכולים להורות לו כיצד להתנהג.

יום ה', 27 באפריל 1944

היום שוב כבה האור, בתחילה שמענו את רעש המנועים של המטוסים, כנראה, שבאמת מפציצים את לבוב. הלוואי שיפסחו על תחנת־החשמל ולא יפציצוה, כי באין חשמל עלול הדבר להרע את מצבנו שממילא אינו מזהיר כלל. ה' בק אמר שוב בפנינו, שאין לו מוצא אחר, וכי הוא נאלץ לנסוע. שמענו, שבעיר נעשים דברים איומים: האוקראינים הגישו לפולנים אולטימטום, שיצאו מן העיר עד האחד במאי, אחרת יוציאו את כולם. זאת, כנראה, חתירה גרמנית טהורה. הם רוצים, שהפולנים יתרכזו בשטח הנקרא „גוברנטורסטוו", משם ישלחום לעבודות־כפיה אל המחנות. עובדה, שהמון אנשים כבר נסעו מכאן, וה' בק אינו רוצה להשאר לבד. ברם אנו בלי בק — אין לנו זכות קיום בכלל, אפילו אם גב' מניה תשאר עמנו. לולא הגרמנים המתגוררים פה, אולי היינו מחזיקים מעמד במשך ימים ספורים. אבל כאשר הננו נמצאים עמם ביחד תחת קורת גג אחת, ברור כשמש, שניפול לצפרניהם של הנאצים מיד לאחר נסיעתו של ה' בק. דבר אחד עוד מעודד את רוחנו: אנו מאמינים בהחלט באצילות־רוחו של המגן עלינו. אנו מקווים, שהוא לא יביא סכנה ולא ימיט על ראשי שמונה־עשר איש — אסון של מוות בטוח.

יום ו', 28 באפריל 1944

לאחר ליל־נדודים, בו לא עצמנו עין — בא יום, שהביא לנו רווחה מעט. אמנם ישבנו כל הזמן בחושך, והאור „הופיע" רק לעת ערב, אך הגמול היה שהחיילים יצאו את הבית בבוקר השכם וגב' בק בשלה בשבילנו תפוחי־אדמה, שאכלנו כאשר כבר היו קרים. (גב' בק קנתה בשבילנו אתמול שבעים ק"ג תפוחי־אדמה ושלשה ככרות לחם) אך כל זה לא חשוב ביותר, העיקר הוא שהצלחנו להוכיח לה' בק שיוותר על רעיון־הנסיעה. הוא הבטיח, שלא יעזבנו, והוא נשאר

עמנו. אנו נותנים לעצמנו דין־וחשבון, שזה באמת קרבן מצדו. ברור, שהמצב לא יוכל להמשך הרבה זמן, אך בחודש זה, או בחדשיים הקרובים — עלולים לבוא מאורעות קשים בהרבה מאשר בכל 17 החדשים שעברו. לפי שעה יכול היה ה׳ בק להשאר במקומו בלי העשות, כי הוא נמצא בחסותם של הגרמנים, הוא משרת בתחנת־הרכבת. אלה עובדת במשרד הדואר. מלבד זה, בז׳ולקיב אין בק נחשב כפולני כלל וכלל, לאמתו של דבר יצאו לו מוניטין של פטריוט גרמני. הלירה האנגלית נמכרה במחיר של 3000 זלוטי. זה אמנם מעט מאד, אך טוב בכל זאת שה׳ בק קבל קצת מזומנים.

אחד מעובדי־הרכבת היה היום בלבוב, הוא ספר שהשוק הופצץ; טוב, שתחנת־הכח לא נפגעה, ולפחות יש לנו עוד אור־חשמל.

שבת, 29 באפריל 1944

היה לנו לילה איום, במיוחד קשה היה לדרי המקלט השני. אנו „ישנו" (אם אפשר לקרוא „שינה" למצב של 4 אנשים המנמנמים באור מלא, ושנים הניצבים על המשמר) כאשר גדליה זז לפתע ממקומו וללא כוונה הקיש בידו בתקרה, באותו רגע ממש שמענו, שאחד הגרמנים קם ממטתו; אולי היה זה מקרה בלבד, אך זה הספיק, שתתקפנו בהלה ממש. נחרדנו ושאלנו את עצמנו: האם שמע, או לא שמע?... מכל מקום כבר פחדנו להשאר באותו חלק של המקלט ויצאנו משם. ישבתי במסדרון הקטן עד שעה חמש בבוקר, רק לאחר זה שכבתי, כי קובה קם ונתן לי את מקומו. היום החלטנו, שאיש לא יישן עוד באותו מקלט מס׳ 2, נצטרך לישון במשמרות, לסירוגין, אך במקלט העיקרי, ואם לא נספיק לישון די בלילה, נמלא ונוסיף שינה במשך היום. בין כך ובין כך אין לנו מה לעשות, נצטרך עוד קצת לסבול, עד אשר הגרמנים הללו יסעו מכאן. הם עובדים במברקה, וכאשר תתקרב החזית, יצטרכו בין כך ובין כך לנסוע מן העיר.

הלוואי שזה יהיה במהרה, כי קשה לנו מאד לשאת את המצב במחיצתם. הם יושבים לרוב בבית, וכאשר הם יוצאים החוצה, הרי באה הפסקה כה קצרה, שבקושי הננו מספיקים לשפוך את הדליים. בניגוד לעובדי־הרכבת, השומרים מאד על השקט בבית — הללו מקימים רעש ומסתובבים בכל מקום והגב׳ בק נאלצת להזהר מאד ולהבחין, אם לא נמצא במסדרון חייל, כאשר ברצונה להגיש לנו איזה דבר בעד מדף־הרצפה.

ה׳ בק שוב אמר היום, שיאלץ בכל זאת לנסוע מכאן. נפוצו שמועות, שכביכול יאסרו את כל ה„פולקס־דויטשן" אשר לא יסעו מכאן עד אחד במאי.

הפעם לא השתדלנו להוכיח לו שישאר עמנו. רק בקשנוהו, שיקח רובה ויהרוג אותנו, את כולנו, ביריות. כנראה, שזה נגע עד לבו, כי כעבור רגעים מספר הודיע לנו, שיחזיק מעמד ויישאר על ידנו עד הסוף. הלוואי שיתחילו כבר מהר מאד בהתקפה ושהחיילים סוף־סוף יסתלקו מכאן, אז בודאי ישתפרו הסיכויים להמשיך בקיומנו. ברור, אם לא ישתנה הדבר במהרה, לא יוסיף עוד ה׳ בק להחזיק מעמד.

יום א׳, 30 באפריל 1944

הנה חידוש של ממש, ה׳ בק הנהיג „קיצוב מזונות" במקלט. פירוש הדבר, שכל המזונות יחולקו שוה־בשוה בין כולם. לפי שעה הוחלט, שכל אדם יקבל ק״ג אחד תפוחי־אדמה, שלושים דקה לחם וקצת חלב, במדה שיהיה. אני מסופקת, אם באמת יוכל ה׳ בק לספק לנו את כל המזונות האלו. אך לפחות לא נמות מרעב. אני מתפללת, שה׳ בק לא יסע מכאן. אמנם, בשיחה אינו מעלה יותר את ענין הנסיעה. הוא הביא שוב לביתו את וולאדק, שאינו מתחבא לפי־שעה, כי אין מחפשים עריקים. הוא אינו רוצה, — סתם כך — לשבת במקלט, אך על כל צרה שלא תבוא הוא יושב בביתו של בק.

יום ב׳, 1 במאי 1944

שוב שמענו רעש אוירונים והאור כבה, בודאי מפציצים את לבוב. אני חוששת, שבגלל ההפצצות החוזרות ונשנות, יפגעו לבסוף בתחנת־הכח ואנו נהיה שרויים בחושך. כנראה, שהאזעקות בלבוב הן תכופות מאד, כי גם אתמול וגם היום כבה האור לשעות אחדות.

בעצם, האור הוא בשבילנו מסוכן מאד, כי בשעה שהחיילים נמצאים בחדר והרדיו אינו מנגן, באין זרם חשמל, הרי הגישה אל מדף־הרצפה כרוכה בסכנה גדולה, שהרי קל מאד להקשיב ולקלוט או להבחין בכל תנועה חשודה.

יום ג׳, 2 במאי 1944

נראה, שאור־החשמל נפסק אצלנו, כי העיר לבוב הופצצה מן האויר חזק מאד, ואף נזרקו מלמעלה עלונים בהם הודיעו, שימשיכו ויפציצו את העיר שלושה ימים רצופים, יום אחר יום. החלטנו להתאים את אורח חיינו במקלט לתנאים החדשים. גב׳ בק ניגשת כעת למדף־הרצפה רק בשעות־הצהרים והיא מגישה לנו מים, לחם וחלב — אם ישנו בנמצא. היום לא היה לחם בכלל, אך כל אחד מאתנו השאיר לעצמו פרוסה מן המנה של אתמול. במקום תפוחי־אדמה, הגורמים לכולנו צרות מרובות, בשלה גב׳ בק בשבילנו „פנצ׳אק" (גריסי־שעורים) וחלקנו זאת לארוחות הצהרים והערב.

לפני שעה קלה שוב הפציצו את לבוב, ומכיון שהחיילים לא היו בבית, בקש ה׳ בק את מונדק לעלות למעלה, שיראה במו עיניו את הרקיטות מבעד החלון.

מי יודע? אולי ההפצצה הזאת תביא את ההתקפה הנכספת...

יום ה׳, 4 במאי 1944

לאחר סבל של יומיים, שהיה כרוך בישיבה בחושך, „הופיע" היום לפתע אור החשמל, הדבר היה בשעות הצהרים. ה׳ בק עמד אצלנו למטה והודיע, שנשאר שוב ללא פרוטה. הוא אינו יכול להשיג בעד שנים וחצי דולאר בזהב, שנתן לו הרוקח, כדי שיחליפם — יותר מאשר 800 זלוטי, למרות שלפני זה שלמו אלפיים זלוטי. נוצר, איפוא, מצב שאפילו רכושו של הרוקח הנמצא באמתחתו לא יספיק. לרוע המזל הרי ברשותו נשאר מטבע זר ולא ה„זלוטי" הפולניים. אין אני יכולים לצמצם עוד יותר את מנות המזון — אזעקה! בעוד דקה יכבה האור. אסיים כבר את הכתיבה מחר.

יום ו׳, 5 במאי 1944

ה׳ בק שוב מתכנן את נסיעתו! אחד ספר לו, שהצבאות הסובייטיים משלחים את כולם מן השטחים שנכבשו לסיביר והורגים אותם שם, והוא נבהל מאד. אינני מבינה, מדוע ה׳ בק גורם לנו כה הרבה עינויים. אם החליט לנסוע, שיקום ויעשה זאת, ויהיה אשר יהיה. אין כח להתענות כך יום־יום, אנו כמעט מוכי שגעון. יש רגעים, שברצוני רק לצעוק ולצעוק, פשוט כמשמעו, ואם יושב אדם ישיבה ממושכת למעלה — לקום ולהתחיל להלום באגרופים בתקרה. אני בטוחה, שזה היה מקל עלי. ברור, שכל אחד מאתנו דבק בו צל של שגעון־רדיפה, שתקפו בזמן שהותו במקלט. רוב אנשינו עסוקים בלהט בציד פרעושים, גם אני כמוהם. גדליה יושב וכותב כל היום, מונדק פטרונטש עושה חשבון כולל כמה ימים, שבועות וחדשים אנו יושבים בתוך המקלט. אתר כך הוא הופך את השבון הזמן לדקות ושניות. אם זה ימשך כך — יהיו בינינו מועמדים רבים לבית־משוגעים.

היום נתפסו ששה יהודים, ביניהם היה המומר פונדק. ארבעה מן הקבוצה נהרגו מיד, את פונדק ואשה אחת שהיו לה כנראה ניירות „אריים", הסיעו אל העיר לבוב... אך מה צפוי להם עוד בלבוב? איזה כאב: למות רגעים מספר לפני שעת השתים־עשרה...

שבת, 6 במאי 1944

כל הפולנים נוסעים מכאן. אפילו הישישה זרסקה, אשה, שהיא כה קשורה אל ביתה, אל גינתה ואפילו אל פרתה — גם היא נוסעת. כולם נוסעים: אפילו הכמרים. ה׳ בק, כמובן, אין ברצונו להשאר לבד, אך כל הזמן הוא נאבק ומתלבט, ושוקל מחדש את החלטתו, כי מצפונו אינו מרשה לו להפקיר 18 נפשות למות בטוח. היום בקרה אצלו מזכירת פפה. היא הגיעה מ„בית הפליטים" וספרה, ששם טוב מאד. הייתי מעדיפה לשמוע את ההפך מזה, אולי היה הדבר שולל מה׳ בק ואשתו את „התיאבון" לנסיעה. היא הודיעה, שביום שלישי יבוא פפה, מנוול זה, המתכוון לקחת עמו את שאר ה„פולקס־דויטשן" מן העיר.

מה נעשה? לא נוכל כבר להמשיך ללחום על קיומנו! אין ביכולתנו לשכנע עוד את ה׳ בק שלא יסע מכאן. אנו נאלצים להשלים ולסמוך על מצפונו ורצונו הטוב. אנו נמצאים במצב הדומה לזה שהיה ביום השריפה הנודעה. אפילו היה אז לאחד מאתנו ידיד או קרוב, שאפשר היה למצוא אצלו מקלט ומחסה — אי־אפשר היה לנצל זאת, כי לא יכולנו לצאת מן המקלט. כאשר פרצה השריפה — התאספו מסביב המוני אנשים, ואילו כעת שורץ מסביבנו הצבא; הככר — מוקפת צבא, בניני בתי־החרושת — מלאים צבא, בבית הקברות — עומד צבא, בכל מקום מסתובבים משמרות של צבא, ובאמצע עומד הבית שלנו בודד ומיותר. לו היה

אחד מאתנו מעיז להראות את פניו בחוץ בערב, מיד היו יורים בו ומלבד זה — לאן ולמי היינו פונים? כל הפולנים נסעו מן העיר, נשארו רק האוקראינים, שהיו קורעים כל יהודי לגזרים. השעה משחקת כעת לאוקראינים ביותר. הם משתוללים כהלכה, גוזלים רהיטים מבתים פולניים, שהם בין כך ובין כך רכוש יהודי. חזרה העירה המשטרה („מיליציה") האוקראי־נית והם אוסרים סתם כל אדם על דעת עצמם. הם אוספים המון נשק. הז'נדרמריה הגרמנית אינה מגיבה על מעשיהם, זו חידה, ויש דברים בגו. אולי מתכוונים הגרמנים להשאיר במקום פלוגות פרטיזנים אוקראיניים, ויתכן שברצונם לתת להם את האזור בתור אוקראינה בלתי־תלויה ועצמאית תמורת עזרתם... נראה, כאילו הולך ונטווה איזה „קשר־גנבים" פוליטי חדש. מי יודע, מה יעלה על דעתו של היטלר ברגע האחרון? מה יתכנן עוד?

יום א', 7 במאי 1944

היום תפשו הז'נדרמים מכירה טובה שלנו וכן את שכנתנו, הגב' ברנשטיין, עם שלושת ילדיה. מצאו אותה אצל מלצ'ינסקי. בעלי־הבית נעדרו אז מן הבית. אותה שעה הם עמדו לעזוב את זולקיב, הם כבר היו בת־חנת הרכבת ושם נאסרו, אך כעבור זמן־מה שוחררו, כי גב' ברנשטיין העידה לטובתם. היא מסרה, שהס־תתרה בעצם בכפר פולני (שלחטה), אך מכיון שכל האוכלוסיה נסעה משם והבתים האחרונים הועלו באש, היא היתה נאלצת לברוח והסתתרה אצל מלצ'ינסקי בערמת חציר, מבלי שידע זאת. אנו סבורים, שהסתיר אותה (ואת ילדיה) ה„פולקס-דויטש" אזנבארד (היא הסתתרה אצלו בזמן ה„אקציה" בחודש נובמבר בתוך הגיטו). וכאשר נסע מכאן והשאיר אותה לחסדי הגורל — היא ברחה אז לביתו של זרסקי. היא לא שהתה אצלו הרבה זמן, כי גם זרסקי עזב את העיר, היא נמ־לטה ביחד עם ילדיה לביתו של מלצ'ינסקי ושם גילו אותה הז'נדרמים. גורל כזה, בדיוק, מאיים גם עלינו... אלה החליטה לנסוע והרי ה' בק לא יתן לבתו לנסוע לבדה, וגם הוא יסע. יתכן, שיעשה זאת מבלי ידיעתנו. מונדק ראה למעלה חפצים בתוך ארגז, שהוצא והובא מן המרתף. הם בודאי כבר אורזים את חפציהם. ה' בק שינה את שיטתו, הוא אינו משוחח עמנו עוד על הנסיעה, הוא אינו רוצה, שנבקשו שישאר. יש לו לב רך והוא אינו יכול לשאת את הבכי, אך יום אחד הוא יסע מכאן ונעמוד בפני עובדה. הדבר היחיד, שיכול להצילנו הוא שחרור מהיר. לדאבוני, יומני החדשות הם מחוסרי תוכן. הצבא הסובייטי זוכה בהצלחה רק במבצעים ליד סבסטופול, וזה אינו מנחם אותנו כלל וכלל, כי סבסטופול היא „שם", ואנחנו — כאן.

לפני רגע יצאו שם מלמעלה הז'נדרמים. הם באו לבקור וישבו שתי שעות ומעלה. אלה היו אותם הז'נ־דרמים, שמצאו את גב' ברנשטיין עם הילדים. בדרך כלל אינני מתרגשת כבר בגלל ביקורי הז'נדרמים, כי הספקתי להתרגל אליהם. אך לאחר יום זה, שעבר עלינו והמקרים המעציבים שקרו, גרם לי בקורם לכאב ראש איום. הרגשתי, כי העולם חשך לפני. אך מה ערך לכאב־ראש זה. אמי המסכנה התעלפה כש־שמעה שנתפסה גב' ברנשטיין עם ילדיה. ואני לא לא יכולתי להגיש לה אפילו טפת מים, כי אחד בא לבקור למעלה, וישב בחדר מעלינו. פחדתי לזוז מן המקום ולעשות תנועה נוספת — ובודאי לא לשאוב מים בכד הקטן.

יום ב', 8 במאי 1944

ה' בק הבטיח לנו היום שישאר עמנו ורק במקרה הגרוע ביותר, כשיאלצוהו לצאת — יסע, אך גם אז, יהיה בין האחרונים, אחרון ממש. הלוואי, שהחזית תתקדם... לדאבוני, שורר שקט לאורך כל הקווים. אחד מעובדי־הרכבת יצא לחופשה לשבועיים, אך השאיר את כל החפצים בבית. כנראה, שהוא בטוח, שיחזור. החיילים יושבים כאן כל הזמן והם כריחיים על צווארינו. אחד מהם יוצא לילה לילה לעבוד במשרד־הדואר, אך לעומת זה הוא ישן בכל שעות היום בבית ונוכחותו כה מטרידה אותנו שבקושי הננו מוצאים פנאי, כדי לשפוך את הדליים. מלבד זה יש לנו צרה חדשה: מבקר עכשיו אצל משפחת בק פרופ' קולודז'ייסקי. הוא יושב בחדרם, כלומר מעל ראשינו במשך שעות רבות, ואף אחד מאתנו אינו מעיז לזוז. בנוסף לכל הצרות, הוא גם משפיע מאד לרעה על ה' בק. מארחנו מאד מעוצבן לאחר כל בקור שלו, והוא מתחיל לדבר על ההכרח שבנסיעה. אנו מצדנו מרגישים שהגענו להדלדלות־עצבים גמורה, ושאנו מאבדים את שארית התקווה. אנו עומדים על סף היאוש. שבעה־עשר חדשי עינויים — הם די והותר.

יום ג׳, 9 במאי 1944

כבר הגיע הזמן שנשלים ונתרגל למחשבה, שצפוי לנו מוות. בינתיים מקרבת כל שעה את האיום — אשר מפניו אנו מפחדים יותר ויותר, ורצון החיים הולך ומתחזק בקרבנו. כמעט אין יום, שלא נראה את המוות לפני עינינו. יום יום וקורותיו. לו ידענו בוודאות, שלא לשווא אנו סובלים, שכך וכך זמן עוד נשאר לנו לסבול ולא יותר, כי אז היה לנו קל יותר לשאת את המצב. אך למעשה, אנו יושבים ומתענים, ואין אנו יודעים כלל, מה יהיה בסופנו!...

היום נמנה עם הימים „הטובים", כביכול. אחר הצהרים שוחח ה׳ בק עם מונדק על... הנסיעה. הוא אמר לו (נסה להוכיח לו), שאין ברצונו לזוז מכאן, אך הוא חושש, שיכריחוהו לכך. היום היה הז׳נדרם הנס והסביר לה׳ בק ולאשתו, שעכשיו מתקימת העברת האוכלוסיה ממקום למקום ומרכזים לפי גושים לאומיים, האוקראינים ישארו פה במקום, ואילו את הפולנים יעבירו אל שטח ה„גוברנטורסטוו". ה׳ בק בתור „פולקס־דויטש" יאלץ לנסוע מכאן גם הוא מבלי להתחשב בעובדה שהוא עובד, כי אין הדבר חשוב כלל וכלל אם אדם עובד, או לא. מאידך גיסא, אם יבוא פון־פפה, הוא יקח עמו את כולם (בעיר נפוצו שמועות, שאת כולם ישלחו למחנות־עונש). על כל צרה שלא תבוא רוצה ה׳ בק להשאיר אותנו עם מניה, אך יש לצייד אותה בכסף, שיהיה לה במה לקנות מצרכי־מזון בשבילנו, כי היא אינה יודעת איך להחליף לירה, או דולאר לזלוטי.

אך אנו מרגישים שלא נוכל להסתדר עם מניה, הן אם הכסף יהיה ברשותנו והן אם לא תהיה לנו פרוטה. אפילו במקרה הטוב ביותר, כאשר יתכן ותסכים לטפל בנו (יש לה אח בעל־מום ותוכל אולי לבוא אלינו לחצי יום בלבד), הרי בין כך ובין כך לא ישאירו השלטונות הגרמניים ברשותה דירה מרווחת כזאת ה׳ בק יזוז מכאן, אנו אבודים. האם הוא אינו נותן לעצמו דין־וחשבון על מצב זה?

לאחר צאתו של ה׳ בק — שמענו צלצול בדלת. אשתו מיהרה לפתוח ולהכניס את האורח, אחד שדיבר אליה גרמנית. הקול לא היה קול החיילים או של עובדי־הרכבת; כנראה, היה זה ז׳נדרם זר, שפנה אליה. נדמה היה, שגב׳ בק נבוכה ועניתה בנימה של הוסר בטחון. הם נכנסו אל החדר, הנמצא מעלינו. ז׳נדרם אחד נגש אל הרדיו ועמד ממש מעל מדף־הרצפה.

שמענו קטעי דברים: „...יהודים... אייזנבארד". היינו משוכנעים שזה חיפוש. הרוקח הכין בשביל עצמו רעל וכוס מים, ואנו רק פכרנו את ידינו...

לפתע הגיעה אלה, והיא פתחה בשיחה שוטפת וערה. למרות שלא שמענו אף מלה, הרגשנו, שאין כל סכנה אורבת לנו. ברוך־השם, שהכל הסתיים בכי־טוב והפחד היה פחד שוא. מחר נדע, מי היה איתו גרמני ומה בקש כאן. נחכה עד מחר, כי לא היה כל אפשרות לגשת אל מדף־הרצפה ולהודיע לנו דבר, בגלל החיילים, היושבים היום בבית.

יום ד׳, 10 במאי 1944

מצבנו מתערער ונעשה גרוע מיום ליום. פרופ׳ לאנג, שהיה תמיד מעודד את בק, נוסע מכאן. פרופ׳ קולודז׳ייסקי שולח את אשתו עם החפצים מן העיר, אך בעצמו נשאר לפי־שעה במקום. ה׳ בק מבטיח, שלא יסע לשום מקום ויעשה זאת רק כאשר יכריחוהו, אך אין אנו בטוחים, אם הוא לא יעמיד אותנו יום אחד בפני עובדה, שהוא נוסע וסוף פסוק...

פון פפה צריך להגיע בכל יום, ומה נעשה כאשר בק יודיע, שהוא הזמינו אליו ונתן לו צו־נסיעה?

חזית המוות המאיים עלינו, נעשית איומה עוד יותר. פרופ׳ לאנג פגש בלבוב את גב׳ ברנשטיין עם הילדים, שהובלו על ידי ז׳נדרמים; אנו יודעים מה פירוש הדבר; הם לא יירו בה מיד, הם יענו אותה בגיסטפו. כנראה, שמוות בכדור־יריה הוא קל מדי בשביל יהודים. אני רועדת כולי, כאשר אני מהרהרת, מה הגורל הצפוי לנפשות האומללים האלו... עד היום אינני מסוגלת לשכוח את סיפורי האימים של הדודה גיצ׳ה, שהתגוררה בלבוב בתקופה הראשונה של הכיבוש הגרמני. היא ראתה את מצב היהודים ש„התמזל" מזלם לצאת חיים מידי הגיסטפו, ברחוב לונצקי. הם התנהלו כפופי־גוף... כשאברים שונים כרותים אצלם... בלי אפים... בלי אזניים... בלי ידיים... בלי שדיים... שטופי דם... הם היו נופלים באמצע הדרך...

קבלנו החלטה: במקרה שיגלו אותנו, לא נלך

לדרך העינויים. אנו שומרים בבור מתחת לאדמה חמשה ליטר בנזין וברגע האחרון נעלה את הבית באש ונשרף חיים...

ואשר לביקור של אתמול, שגרם להתרגשות כה קשה בינינו, התברר, שאותו הז'נדרם, האיש הסודי כל־כך היה האנס, שלא הכרנו את קולו. מובן, שנשמעה בשיחה עמו גם המלה „יהודים", אך היה זה האנס, שהשתוקק לדעת, אם היו ליהודים תחת שלטון הפולנים מכשירי רדיו בבתיהם.

יום ה', 11 במאי 1944

העיר סבסטופול נכבשה. אולי הם יתקרבו גם אלינו. הרי כבר הגיע הזמן לכך! פפה עוד לא הגיע לכאן, וה' בק שרוי במצב־רוח טוב יותר. היום לא הזכיר כלל את ענין הנסיעה, ואפילו נתן לנו את רובהו, שקנה, למען נסתירו אצלנו למטה. סימן הוא, שבכל זאת ברצונו להשאר במקום.

יום ו', 12 במאי 1944

ענין נסיעתו של בק השתתק. גם פרופ' לאנג לא נסע, ופון פפה, שהוא מפלצת־הפחדים של העיר זולקיב אף הוא עוד לא הופיע כאן. תקווה חדשה חדרה אל לבותינו, אף אם אנו מוגבלים מאד ול־מעשה משיתקים כמעט. כל אורח בבית (ואורחיו של ה' בק הם מרובים מאד, גם אחרי שרבים מ־מכיריהם עזבו את העיר) יושב בחדר ישר מעל מקלטנו ואנו נאלצים לאחוז באמצעי זהירות קי־צוניים מאד.

מלמן ואשתו נאלצו לאכול את תפוחי־האדמה שלהם כשהם קרים, כי בדיוק בשעת בשולם נכנס האנס ומלבדו היה עוד אורח בלתי־נעים מאד: פרופ' קלודזייסקי. הוא בא פעמיים ביום, כדי להאזין ליומני־החדשות ברדיו. זהו טרדן משעמם עד מוות. יושב ימים תמימים אצל משפחת בק. אנו מרוצים מזה, שתכופות מבקרת פה גיסתו של מארחנו. היא מדברת הרבה ובקול רם, וזה נוח לנו מאד. היום, למשל, נגע גדליה שלא בכוונה בקרש ונשמעה דפיקה קלה. נפל עלינו פחד מוות, כי באותו שעה ערך קלודזייסקי למעלה את ביקורו. למזלנו קרה הדבר בשעת צהרים ובדירה היה רעש גדול, ואיש לא הבחין בכך. אנו לא ידענו זאת, ורק בערב הרגיענו ה' בק והשקיט את רוחנו.

שבת, 13 במאי 1944

התעוררה דאגה רציניות מאד, שאין לבטלה בקלות, אף כי לכאורה נראה שלא חל כל שינוי במצבנו ושצריך רק לנהוג ביתר זהירות. וזה הדבר: אתמול בקר כאן האנס, וגב' בק בקשה לשתף את אחד החיילים בחברה. השיחה היתה שוטפת ונגעו בה, כרגיל, ב־נושא „חביב" — בבעיית היהודים.

האנס אמר, שהיה רוצה להיות כעת בהונגריה, שם מתחוללות ה„אקציות" של השמדת יהודים, כפי שהיה בפולין (כנראה, שאינו יכול לחיות בלי שפיכות־דמים של קרבנות חפים מפשע כשם שנר־קומאן אינו יכול לחיות בלי סמים...) על דבריו העיר החייל, שהוא לא היה יכול לרצוח יהודים, כי הם מחוסרי מגן; לו היו נלחמים ויוצאים עם נשק ביד היה נוקט עמדה נגדם.

בכך נסתיים הוויכוח. לאחר צאתו של האנס שאל לפתע החייל את גב' בק, כמה זמן היא מת־גוררת בבית זה? הוא העיר, כי פעם בשעה ששכב על הספה, שמע באופן ברור איזה רשרוש של קש מתחת לרצפה; וכן הבחין בנקישת כוס בכוס. זה עורר מאד את סקרנותו, ידוע לו מעשה שהיה בבית אחד שהסתתרו בו יהודים, שהיו מצוידים בשפע של מזון, ובעלי הבית לא ידעו עליהם מאומה. גב' בק ענתה לו בשקט, שהיא גרה בבית זה כבר שנ־תיים. כנראה, שמש לו הדבר כהוכחה, שהוא פשוט טעה בדבר. אנו בני־מזל, כי במקרה היתה זאת שיחתו של החייל ה„טוב". ידוע לנו, שנמצא ביניהם סאדיסט, הטוען, שמוות הבא מיריית כדור הוא קל מדי בשביל יהודים, כי הוא בעצמו היה קורע אותם לגזרים. לו היה מתעורר החשד אצלו, היה לבטח מודיע לז'נדרם וביחד היו פותחים בחקירה. אני מתארת לעצמי מה הרגישו גב' בק ואלה באותו מעמד. אינני יודעת, אם אני בעצמי הייתי מסוגלת לשמור על קור רוח ברגע כזה.

יום א', 14 במאי 1944

עבר עלינו יום נורא ואיום. כל היום שמרנו על מצב „אזעקה". הדלתות בביתם של בק לא נסגרו.

אורחים נהרו בלי הפסק בתכיפות; ז'נדרמים, חיילים, סטיפקה (שם) ועוד. בהפסקות אפשר היה עוד לקלף כמה תפוחי־אדמה, אך קשה היה לבשלם. אצל משפחת מלמן השחירו תפוחי־האדמה ונעשו קשים כאבן, כי הפסיקו בישולם באמצע. אנו הצלחנו לבשל את תפוחי האדמה שלנו, אך אכלנום כשהם קרים, כי שוב בא אדם למעלה. לעומת זאת חסכנו היום מזון כאשר אכלנו את ארוחת־הערב; בתחילה כבה האור, אחר כך היתה אזעקה בגלל אוירונים שטסו. מאידך כאשר סעדנו את ארוחת הצהרים בשעה תשע בערב, הרי יצאה ארוחת־הערב בכך. לא היתה לנו גם שהות לרוקן את הדליים. אך בכל זה אין טרגדיה, משאלתי היא רק שה' בק לא יסע מכאן... לאנג, לדאבוני נסע. משפחת שופרסקי נוסעת. אפילו הריצ'קו, פועל מטחנת־הקמח, נסע, כי הוא פולני.

יום ב', 15 במאי 1944

ה' בק כבר מזמן לא היה שכור, אך הוא השתכר היום כלוט. אינני מביטה עליו בעין רעה בשל כך. האם אין אנו גורמים לו דאגות ומריטת־עצבים? הוא, כנראה, מבקש את השכחה. הוא יצא בבוקר השכם, עברו שעות והוא לא חזר הביתה, הבנו, שהוא הלך לשתות וחששנו שמא הלך לשתות בחברתו של האנס. לפנות־ערב הגיעה גיסתו בריצה, כדי להודיע לגב' בק, שבעלה שתוי ושכב לישון בביתה. הוא חזר רק בערב, בשעה מאוחרת. שמענו, שגב' בק הטיפה לו מוסר, שהוא לא צריך לשתות, כדי שלא לעורר חשדות, שלא ישאלוהו, מנין לקח כסף לשתיית יי"ש, כאשר במסחר שורר קפאון מוחלט. מדברי ה' בק למדנו, שחששותינו היו מוצדקים וכי נכון, שהוא שתה בחברתו של האנס.

היום לא הגיע אף אורח אחד ויכולנו לנשום קצת לרווחה. אמנם, במשך חצי היום שרר חושך בגלל אזעקת האוירונים, אך בשעה שתיים בערך, הותקן ה־אור מחדש. לא הפציצו הפעם את לבוב, כי אם את סטרי, חודורוב ומוסטי־ווילקה. אין עדיין חדשות ב־רדיו. אך אנו מקוים, שההתקפה תתחיל במהרה, לאחר שמפציצים כה תכופות בסביבותינו. גם למעצמות־ה־ברית נצחונות גדולים, אך הם עדיין רחוקים מאתנו הרבה וקשה לנו לצפות לעזרה מן הצד ההוא.

יום ג', 16 במאי 1944

כבר חלפה־עברה מחצית חודש מאי ואין שומעים על שום התקפה במקומותינו. בחוץ — מאי, אביב ב־תקפו, אך אין הדבר משמח אותנו כל עיקר. להיפך — כאשר חם בחוץ, קשה יותר לשאת את החום במקלט. החום מחליש אותנו, כי נעשינו תשושים יותר והגוף מגלה פחות התנגדות.

למרות שהננו מבשלים פחות, באין מה לבשל, שורר במקלט חום ומחנק, כי לרוב הננו נאלצים לסגור את מדף־הרצפה מטעמי זהירות, מפחד מפני החיילים. לפעמים, כשהנני שומעת למעלה תנועה, צחוק, שיחת אורחים, צלילי רדיו, הנני שמחה, שלפחות לה' בק ואשתו יש קצת שמחה. אולם הנני מרגישה, שלבי נשבר מצער על אי־הצדק שבתהפוכות הגורל.

האם ערך האנשים ההם רב מערכי? מדוע זה מגיע לרוצח איום כאותו האנס זכות־יתר לחיים, והיא נשללת ממני? לו מגיע הכל, ואני נאלצת להסתתר כפושע שפל בעוד אשר בכל חיי הקצרים לא גרמתי עוול לאיש? תחושת מרד איום עולה ומתגברת ב־קרבי... האם אין אדם המאזין לזעקת לבי... האם כל העולם הוא אלם וחרש נוכח יסורינו?...

גב' בק שוהה היום בלבוב, ואנו מחכים לבואה חזרה בקוצר־רוח ממש. אנו לא שקטים וחרדים שמא יאונה לה רע. שוב כבה האור, אולי מפציצים את לבוב?

יום ד', 17 במאי 1944

מפנים את כל העיר לבוב. בהזדמנות זאת הם ודאי יצודו את שארית היהודים המסתתרים, אך גם לנו צפויה אותה אחרית. החיילים הללו יורידונו לאבדון. אתמול בקר כאן האנס ושותת עם החיילים, הוא הודיע להם בזמן השיחה, שרק בגלל העובדה, שהפולנים וה„פולקס-דויטשן" נוסעים מכאן מצליחים לתפוס את שארית הפליטה של היהודים, כי דווקא אצלם מסתת־רים היהודים.

מאידך ספרו החיילים לה' בק, שכאשר אוכסנו בעיר ברודי, קרה המקרה ומצאו עשרה יהודים, שהס־תתרו מתחת לרצפה. סיפור זה וכן כמה סימנים, ש־הבחנו אצלם, מוכיחים ומאשרים את חששותינו, שהם חושדים בה' בק ואשתו שהם מסתירים יהודים. אפשר שזה הדמיון החולני הרגיש במוגזם, יוצר תמונה זו. אך עובדה היא, שהרבה זמן לא נוכל להמשיך בצוותא עם חיילים אלה. בנוסף לכל הצרות, הם מהלכים בדירה כבעלי־בית, ואיננו יכולים אפילו לשמוע, אם צועדים

בחדר או לא. קודם יכולנו להבחין יפה בצעדיהם, כי נעלו נעליים צבאיות מפורזלות, שהיו לנו כאות אז־הרה, כדי שנדע, נזהר ונשמר.

עדיין אין לנו אור, והעכברים מתרוצצים פה ואנו אחוזי חרדה, שאם יגרמו לרעש קל יפול החשד עלינו ולא על העכברים.

יום ה׳, 18 במאי 1944

ברגע זה האיר האור. זעקת שמחה קפאה על שפ־תותינו — כי הרי החיילים נמצאים שם למעלה. השעה היא עשר בערב, ואנו כבר לא האמנו, שיהיה לנו אור ובפרט בשעה זו לאחר שנפוצה שמועה, שמכון־הקשר פוצץ בהרעשה מן האויר. שני הימים של חושך נראו בעינינו כנצח. הרי זה גרוע מבית הסוהר, שם הרי מותר לדבר, אפשר גם לשיר, להסתכל מבעד לסורג אל עולמו של הקדוש־ברוך־הוא. מזון מובטח, והעיקר, עומדים בפני גזר־דין מוגדר וידוע. וכאן ילדים רכים יושבים בחושך, כשגזר־דין מוות תלוי מעל ראשיהם.

הצלחנו היום להאזין ולקלוט קצת מיומן החדשות, כי החיילים פתחו את מכשיר הרדיו. נכבשה העיר מונטה־קסינו. אמנם מונטה־קסינו אינה העיר ברודי, או טרנופול, אך אולי יש בכך בשורה טובה גם לנו. לפי־שעה אנו נהנים מן האור, כי הוא מקל קצת על חיינו, חיי הניוון. בעיית אספקת המזון לכולנו תלויה במדה מרובה בשאלת האור וקשורה בה. קשה מאד לגב׳ בק לבשל בשביל כולנו, אצלה בבית. ראשית, אי־אפשר להשאיר במטבח יום יום על האש סיר ענקי כזה, כאשר מסתובבים בבית אנשים זרים, סוף סוף עלול הדבר לעורר חשד. היינו חיים ומתקיימים על הלחם בלבד, לולא היה כה ביוקר, והיות שאנו תלויים בחסדי הרוקח, אין אנו יכולים לעבור על הקיצוב של שבעה זלוטי לאדם. הדבר הגרוע ביותר הוא עשיית הצרכים. ה׳ בק היה רוצה, שנחפור בורות במקלט ונשפוך שם את הדליים, כי אחד החיילים כבר פעמיים הגיע אל בית־השימוש מיד לאחר ששפכנו את הדליים, והוא הרגיש בצחנה. לדאבוננו, אין לנו מקום רב ב־מקלט, כדי לשפוך פה דליים, ושנית — גם הריח הרע מכאן היה חודר לשם, למעלה. עלינו גם להתחשב בכך, שבתנאים הסניטריים האיומים אנו עלולים גם לגרום להתפרצות מחלה מדבקת. אין לנו, איפוא, מוצא אחר ונצטרך להמשיך לרוקן את הדליים למעלה ולבטוח במזלנו שלא יכזיב. ונמשיך לקוות שאף אחד מן החיי־לים לא יתפוס אותנו במפתיע גם להבא.

יום ו׳, 19 במאי 1944

המפלצת של זולקיב, פון־פפה, הגיע היום אל העיר, אך ה׳ בק לא התרגש משום־מה, כי לייטננט של הז׳נדרמריה הבטיח לו לה׳ בק, שיודיע לפפה, שהוא יסע יחד עם הז׳דנרמריה רק ברגע האחרון, ובינתיים עליו להשאר במקום.

ובכן, כדאי היה לשמור על היחסים הטובים עם הז׳נדרמריה. אך אלוהים במרומים יודע, בכמה בריאות ומריטת־עצבים עלה הדבר גם לנו וגם למשפחת בק. היום הגיעו עד ביתנו בכרכרה שני ז׳נדרמים גרמניים עם שני שוטרי המיליציה האוקראינית. גב׳ בק לא הכירה אותם מרחוק ונחרדה כהלכה. התברר, שאלה היו מכירים, שהחליטו לסור לרגע לביתם כדי לטעום מעט יי״ש.

שבת, 20 במאי 1944

פפה נסע מכאן, אך אלה קבלה צו לעבור לקרקוב. והיא תהיה נאלצת לנסוע. אנו חוששים, שאלה תחקור את התנאים בקרקוב ותמשוך אחריה את הוריה. אך מה לעשות? אנו מחוסרי־ישע ואנו נתונים לשבט או לחסד בידי משפחת בק. נעשינו כה אדישים, ש־אפילו אין אנו מבקשים מהם שישארו. מה שנגזר עלינו — יתקיים.

החיילים מרבים לדבר ומזכירים אפשרות של צאתם אל החזית. מי יתן, שזה יקום במהרה, אולי נצ־ליח ונחזיק מעמד. היום לא קבלנו מרק, כי אחד החיילים חולה והוא שוכב במטה. הסתדרנו בלי מרק. טוב, שעבר היום. כל יום נראה בעינינו כנצח. אני מאד מפחדת, שאם לא יבוא בקרוב שינוי לטובה, אחד מאתנו ישתגע באמת.

יום א׳, 21 במאי 1944

אין בכוחי לתאר, מה עבר עלינו הלילה וגם היום לפני־הצהרים. איני יכולה להאמין, שהצלחנו ל־הנצל מהשמדה.

בלילה צעקה זושיה בחלומה בקול רם... בתשע בבוקר הופיעה המיליציה האוקראינית בבית של מש־

כהת בק כדי לערוך חיפוש ולבדוק, אם אין כאן יהודים...

אנו קשרנו את שני המקרים האלה, והיינו בטוחים שהחיילים הלשינו עלינו. אף איש אינו מסוגל לתאר לעצמו מה עבר עלינו, כאשר ארטק הבחין מבעד האשנב, ששוטר המיליציה עומד עם רובה ביד, לא היו כבר לאף אחד מאתנו אשליות. היינו בטוחים, שהגיע כבר הסוף לכולנו. וראה זה פלא! היה לי הרבה יותר צער על ה' בק ומשפחתו, מאשר עלינו. כי גזר־דין של מוות התלוי מעל ראשינו — הרי זה דבר, שהוא מנת חלקנו. אך הם? הם הרי בעלי זכויות מלאות לחיים ומדוע מגיע להם עוול כזה?

אך אם הסוף טוב — הכל טוב. הנני מברכת את הגורל, שניתנה לי האפשרות, — לתאר בשקט כל אשר קרה.

אמנם זושיה השמיעה צעקה מתוך שינה, אך החייל ישן כה חזק, שלא שמע את צעקתה. ללא כל קשר לזה התחילו אנשי המיליציה האוקראינית לדפוק למחרת בתשע בבקר על דלת בית של ה' בק. התברר, שאחד בעיר הלשין עליהם, שהם מסתירים יהודים אצלם. אך במקום יהודים נתקלו השוטרים בבית בחייל גרמני, אשר מחה בשצף־קצף תוך התמרמרות ורוגז, שה„חזירים" האלה, כפי שהוא כינה את האוקראינים, יערכו חיפוש וציד אחרי יהודים בבית, שם מתגוררים אנשי הצבא הגרמני...!

מתברר, שלא צדקנו, כאשר תלונו על החיילים, כי האמת היא שרק הודות לנוכחותם בבית, לא גילו אותנו עוד השוטרים. כאשר רק שמע מפקד המיליציה, שבביתנו מתגוררים חיילים גרמניים, הוא הודה, שזה בלתי־אפשרי כלל שיהודים יוכלו להסתתר פה, והוא וויתר על החיפוש בדירה.

בכל זאת הסתכלו פנימה וזרקו מבט גם אל חדר האמבטיה, גם אל המרתף, חיפשו יפה בכל החצר של בית־החרושת, וגם על המזווה של מארחינו לא פסחו. בהזדמנות זאת גילו את המקלט שהיה בחצר של בית־החרושת וזה הספיק להם, כי בכתב־ההלשנה צוינה באופן ברור העובדה, שמלמן חפר תעלה, המובילה מן הבית אל בית־החרושת. במקצת היה הדבר קרוב לאמת, כי תחילה התכוונו לעשות מנהרה כזאת, אך למזלנו ויתרנו על התכנית הזאת.

בקיצור, קרו היום רק נסים. ה' בק ואשתו עמדו גם הפעם במבחן יפה מאד. לא זו בלבד, שלא באו להטיף לנו מוסר, לא רק שלא היו להם טענות כלפינו; להיפך, הם ניצלו את ההזדמנות הקרובה, כדי לגשת ולפתוח את מדף־הרצפה ולהרגיענו... ואף הגישו לנו לחם! זה מעיד על אצילות־רוחם. ואמנם כאלה הם, כי איך אפשר ברגע זה, לאחר חוויה קשה כזאת לזכור עוד על התחייבות של יום־יום... לא נוכל אפילו לגמול להם במעט. כה רבו הטרדות שהיו להם בגללנו ובכל „טרדה" עלולים היו לשלם במחיר חייהם ובכל זאת לא נשברו ברוחם. אני מודה ומתוודה, שאף אחד מאתנו לא היה יכול לשאת מצב כזה. יבוא השחרור לפחות בשבילם, אם לא בשבילנו. אך אין שומעים ואין רואים דבר כזה באופק.

בחזית המלחמה — אין חדש. אולם, בחזית המלחמה נגד היהודים — לא פסקו הרדיפות.

אתמול מצאו ששה יהודים. ג'נדרמים ופרחחי־רחוב רדפו ורצו אחר יהודים כמו אחרי כלבים שוטים. ומה יוצא להם מזה? מה בצע בזה? מה איכפת להם, אם ינצלו כמה בני אדם אחרי הקטסטרופה האיומה? אינני יודעת אם בכל העיר ז'ולקיב ימצאו עוד חמשים יהודים לפליטה, כי אין למצוא הרבה אנשים כה' בק שלקח על עצמו להציל שמונה־עשר יהודים. כאלה אין בימינו אלה בעולם כולו. ובכן, מצאו אתמול את ששת היהודים. פרחח אחד הבחין באיזה אשנב והלשין לפני הז'נדרמריה. ערכו חיפוש ולאחר בדיקה מדוקדקת נתקלו במרתף. הם חיפשו וחיפשו, עד שמצאו את המקלט, שהוסתר באופן מושלם מעיני אדם. היהודים לא רצו לצאת ממחבואם, ואז שפכו הז'נדרמים לתוכו בנזין והציתוהו... והכריחו את האנשים האומללים לעזוב את מקלטם.

יום ג', 23 במאי 1944

אף אם החיפוש בביתנו נסתיים בכי־טוב, בכל זאת הוא הביא תוצאות עגומות מאד. ה' בק נעשה מפורסם מאד בעיר, וכאז, לאחרי השריפה — שמו הלך לפניו. נפוצו שמועות עליו וגב' בק מביאה הביתה את הדי הרכילות הזאת.

יש אומרים, שנמצאו אצל משפחת בק ששה־עשר יהודים, אלא שהוא שיחד את שוטרי המיליציה (למעשה, לאחר כשלון החיפוש הזמין ה' בק את המרצחים האוקראינים למסיבה, כדי להוכיח, שהוא לא התיחס

לכל הענין ברצינות, כפגיעה אישית בכבודו).

אחרים מפיצים שמועה, שאין ספק, שה׳ בק מס־תיר יהודים בביתו, אך הוא הסתירם היטב, שלא יגלום לעולם, אלא אם ישלחו ויגרשו אותו מכאן.

אנו מאד מפחדים, שדברי הרכילות יגיעו לאזני אנשים שסכנה בהם, ואל נפתח פה לשטן, עוד זה חסר לנו שיחליטו לשלח את ה׳ בק ואשתו מכאן!

שבת, 27 במאי 1944

לא כתבתי ימים אחדים, כי לא היה לי נייר ל־פתיבה. רק היום הביאה לי גב׳ בק מחברת. התפלאתי מאד, שהיא זכרה זאת, למרות הצרות הרציניות, ה־לוחצות ומעיקות עליה (ועל כולנו) מאז אותו חיפוש. לא פסקו דברי הרכילות על ביתנו ולא רק שמרננים בעיר, אלא אף הגיעו השמועות לבית הז׳נדרמריה. אתמול בקר כאן האנס ומכיון שרק אתמול מצאו את היהודי קרפ בתלבושת אכרים — נסבה השיחה על נושא אחד — על יהודים. האנס גילה, שאשה אחת באה אליו והודיעה לו, שבביתם של בק מסתתרים שלושה־עשר יהודים. כמובן — הוסיף האנס, ש־נזפתי בה מיד ואמרתי לה, שאני מבקר אצל בק מאז חודש מארס השנה שחלפה, והרי בכל הזמן הייתי ל־בטח יכול להבחין בדבר.

זה ניחם אותנו מעט, ביחוד, שנכחו בשיחה החיי־לים והם יכלו להווכח, שהז׳נדרם מגלה אמון מלא ב־מר בק ושאינו חושד בו בהחלט.

עם זאת אני יכולה לתאר לעצמי בכמה בריאות עלתה השיחה למארחנו, ואיך הרגישו שעה שישבו שם ליד השלחן... ראיתי היום את ה׳ בק, הוא הזדקן במשך ימים אחדים אלו באופן איום. וכל זה בגללנו. היום ערכו חיפוש בביתה של גברת מניה, לא רצו להגיד בדיוק את מי ומה מחפשים, אך הרי ברור, שחיפשו אותנו. מחר — חג־השבועות אצל הנוצרים, לדאבוני — זה לא חג בשביל מארחינו. כל היום הם חייבים לשמור עלינו, כי החיילים כמעט ואינם יוצאים מן הבית. גב׳ בק למרות שהיא שרויה בפחד מבשלת בשבילנו מרק, כדי להגיש לנו תבשיל חם (האור מגי־ביע רק משעה עשר בערב עד שש בבוקר, ואין אנו יכולים לבשל בלילה). בקשנו אותה כמה פעמים, ש־תוותר על הבישול, אך היא טוענת, שאינה יכולה לב־לוע דבר, כאשר היא מעלה על דעתה, שאנו עדיין לא קבלנו שום ארוחה חמה.

ולנו אין פשוט תיאבון לאכילה, כי יודעים אנו באיזה מאמץ קשור הדבר! מדוע זה עליה לעמוד ולבשל, כאשר לבה דופק בחזקה מפחד, ואחר־כך לרוץ אל מדף־הרצפה עם הסיר הענקי ביד, כדי להגיש לנו את המרק?

לעתים קרובות, בדיוק בשעה שהחיילים יושבים בבית, וברצונה להפטר מן הסיר במטבח, היא נאלצת לאחוז בכל מיני תחבולות, כדי לרתק את הגרמנים שלא יזוזו מחדרם. אתמול, למשל, היא שלחה אליהם את גיסתה, שתעורר שם איזו שיחה, או שה׳ בק יעסיק אותם, כשהוא מנגן במפוחית. כמה זמן אפשר עוד להתענות כך? את הדליים אנו שופכים למטה ומכסים את המקום בעפר. כל היום הננו יושבים בחושך, ורק בלילה דולק אצלנו אור עד שעה שלוש לפנות בוקר. כי הישיבה בחושך במשך ימים תמימים נותנת כבר את אותותיה באופן נורא ואיום אצלנו.

יום א׳, 28 במאי 1944

היום חגג הזוג בק את שנת ה־22 לחתונתם. הבית למעלה היה מלא אורחים, והם בילו באופן מצוין. מר בק שר, ונראה היה לכאורה, ששרר שם מצב־רוח טוב מאד. ובכל זאת נוכחנו לדעת, שה„הומור" של ה׳ בק היה מעושה, כאילו נאלץ לשמוח. אחר־כך ירד למטה, אלינו, כדי לשתף אותנו בדאגותיו.

הוא מפחד שאותם היהודים שנתפסו, אולי יודעים על מקלטנו (אנו יודעים, שעם אחד מהם ניהל ה׳ בק משא־ומתן; ואת האחר, את ברנר, הוא מכיר טוב מאד). מטרידה אותו המחשבה שאנשי ה„גיסטפו" מלבוב יכולים לבוא יום אחד הנה, כדי לערוך חיפוש בביתו. לשוא הננו מנסים לשכנעו, שאף אחד אינו יודע עלינו, או על מקלטנו, דבר וחצי דבר, ומלבד זה כל יהודי שנתפס יודע מה צפוי לו והוא לא מעונין להמיט על ראש זולתו אסון דומה! היינו רוצים מאד, שהענין יש־תתק ושה׳ בק ואשתו יחזרו לשווי משקלם, כי דכאונם מתחיל להשפיע גם עלינו. עד עכשיו הם עודדו אותנו וחזקו את רוחנו, וכעת מחפשים הם קצת עידוד ונחמה אצלנו, היהודים ה„מתים החיים"...

היה לנו אור בכל שעות היום, לא היו, איפוא, לגב׳ בק טרדות מיוחדות עמנו. היא נצלה רק רגע

אחד כדי להגיש לנו מים ותפוחי־אדמה, ואחר כך היה מדף־הרצפה סגור כל היום.

בערב יצאו החיילים לטייל עם אֵלה, על כן הצלחנו להכניס קצת אויר צח אל המקלט. ביומן החדשות מתחילים להזכיר פה ושם את החזית שלנו. לו היתה החזית מתקרבת קמעא אלינו, היו אולי החיילים נוסעים סוף־סוף מכאן. החזקנו מעמד ממש בנס בשבתנו עמם במחיצה אחת חמשה שבועות תמימים, אך אינני מתארת לעצמי, שמצב כזה יכול להמשך גם הלאה.

יום ב', 29 במאי 1944

לא יאומן כי יסופר — חפשו יהודים, ואצל מי? — אצל קריגל! ברור, שלא מצאו אצלו איש, כי מנין זה יבואו יהודים אל קריגל? קריגל הוא מפלצת בצורת אדם, מקור פחד ליהודים, סוכן־חרש של המשטרה, אשר השתתף ב„אקציות" להשמדת יהודים והיה צד ותופס כל יהודי ש„קפץ" מן הרכבות. ובכן — מנין למנוול שכזה — יהודים? כנראה, שחושדים בכל ה„פולקס־דויטשן", שלא עקרו עדיין מן המקום, שהם מסתירים אצלם יהודים. אפשר, שגם האנס מרחרח אצלנו לגלות יהודים, כי באחרונה הוא מבקר פה לעתים קרובות מאד. אתמול הוא היה פה מאוחר בערב, היום בא לארוחת־הצהרים, וכעת הוא שוב יושב בחדר מעלינו. מי יודע, אולי הוא בא, כדי לעקוב ולבלוש.

היה לנו אור במשך יום שלם, ומכיון שמזג־האויר הנאה עודד את החיילים לצאת לטיול בשדות, יכולנו לבצע דבר, שתכננו מכבר, חפרנו בור עמוק במקלט, ושם נעשה את צרכינו, כי נוכחנו, שלרוקן את הדליים למעלה שוב אי־אפשר בשום אופן. הבור מכוסה, וכמעט אינו מעלה צחנה. בחוץ שורר מזג־אויר חם ובמקלט נעשה חם ללא נשוא. אך יש גם לזה יתרון, כי החיילים יוצאים החוצה לטיולים ומעט מאד הם מבלים בבית.

יום ג', 30 במאי 1944

היום הזהיר האנס את ה' בק, שלא יצא לעבוד שבכלל לא יזוז מן הבית, כי האוקראינים „מבשלים" איזה דבר. מצאו אצלם כמויות גדולות של נשק סובייטי ובקשר לזה מצפים ל„מבצע". אני כשלעצמי אינני מאמינה, שהאוקראינים עלולים להעיז ולפעול. אך, כנראה, שעומד להתרחש איזה דבר, כי וולאדק וגיסתו של ה' בק מפחדים ללון בבית ובאו הנה אל משפחת בק.

נראה שההתקפה עלולה לפרוץ בכל יום, כי הרדיו הגרמני מודיע, שהבחינו בתנועה חזקה של יחידות צבא סובייטי בכל קטעי החזיתות. למרות הכל אין אנחנו בטוחים, שנוכל לשמור על חיינו וכל הזמן רודפת ומציקה לנו המחשבה שהחיילים יכולים לגלות אותנו במחבוא. בכל אופן, אנו ביטחנו את עצמנו ממות של עינויים. הצלחנו (לאחר הפצרות רבות) להשיג מה' בק כדורים לרובים, שנתן לנו לשמירה בשעתו. ננצל את הדבר על כל צרה שלא תבוא — ברגע המתאים. אנו מעדיפים למות בו במקום, מאשר להיות מובלים דרך העיר לשמחתם של האכרים ולהשלח ללבוב למות שם בעינויים מידי אנשי הגיסטפו... ובכל זאת — אנו כה משתוקקים לחיות! הוי, מה רוצים אנו להמשיך ולהאחז בחיים האלה...

יום ה', 1 ביוני 1944

עברו שני ימים ושני לילות ושום דבר מיוחד לא קרה אך היום יש לנו עגמת־נפש אחרת: הרוקח נתן לבעל־הבית עשרים כתרים (קרונים) בזהב למכירה, וה' בק מצא אדם, המוכן לקנותם. אך מי הוא הקונה? לא פחות ולא יותר, אלא המפקד של המיליציה האוקראינית, אותו איש, שלא מזמן ערך כאן חיפוש. זה סיכון איום ונורא! ה' בק עשה צעד פזיז, כי בכך עלול הוא לעורר חשד, שאמנם הוא מסתיר יהודים, כי אחרת מנין לו „קרונים" בזהב? מטבע זה היה רכושם של יהודים בלבד, מלבד זה, כל העוסק במסחר בזהב אחת דינו — למות וה' בק יודע זאת טוב מאד. אם כן, מדוע הוא מסתכן ודווקא בשעה זו, כאשר הקרקע בוערת תחת רגליו ממש? המפקד טוען שהוא רוכש את הזהב בשביל עצמו, כי ברצונו לעשות ממנו טבעת. אך מי יודע, מה מסתתר באמת מתחת לאמתלה הזאת? וכי מעט „מתנות" בצורת טבעות נהדרות קבל ברנש זה מיהודים, שהתכוונו להנצל בכך ממות?... האם לא שדד רכושו של כל יהודי, טרם שרצחו במו ידיו? לדאבוננו, אין לשכנע את ה' בק, כי יש לו שכל ודרך מחשבה שלו. הוא סבור, שמעשהו זה הוא הנכון. ובאמת, אני נאלצת להודות, שלאחר כל צעד שלו, שבתחילה נראה היה בעינינו כצעד פזיז מאד — נוכחנו

לדעת שהוא צדק בשיקוליו בהחלט, וכי פעל בדרך נכונה. ובכן, נקוה, שגם עכשיו הכל יסתדר בכי־טוב. לפי שעה המפקד של המיליציה האוקראינית יהיה בין באי ביתנו הקבועים. הוא כבר התחיל לבקר פה מזמן לזמן ובא לשתות יי״ש, בדומה להאנס. זהו מעין „אליבי”, הוכחה טובה לכשרותו של ה׳ בק. בית, בו נמנים ז׳נדרמים גרמנים ושוטרים אוקראינים בין האורחים הקבועים, בו מתגוררים עובדי־רכבת גרמניים זה החודש החמישי, וחיילים גרמנים יושבים פה ששה שבועות — ברור, שאין לחשוד בו — שבתוכו מסתתרים יהודים...

יום ו׳, 2 ביוני 1944

אנו מחכים לאותה התקפה ומחכים לה, והיא מאחרת לבוא. באיטליה מתקדמים, אך מ„ארץ איטליה עד פולין” — קצת רחוק מדי. והזמן ארוך מדי בשבילנו! קרבות עזים, עקשניים, נטושים ליד יאסי, אך המערכה — מטרתה, [illegible]ישת שדות נפט בפלואשטי ולא השחרור שלנו... שוב הנני מפקפקת, אם נגיע לימי החופש והחרות הנכספים. הנסיון הוכיח, שכאשר נלחמים באיטליה, הרי בחזית המזרח שורר שקט, ולהיפך. הרי, מי יתן ולא יחזור שוב אותו מצב! אם החזית פה לא תתקרב הרי רע ומר יהיה גורלנו.

אם החיילים לא יסעו מכאן, אז לחנם, סבלנו עד כה. ועוד יותר צר לי על משפחת בק, שהקריבו כה הרבה לטובתנו. מדוע זה מגיע לאצילי־רוח שכאלה שהמוות ירחף מעל ראשיהם? האם בשביל שהצילו חיי שמונה־עשר איש? בימים אלה איני משתוקקת ואיני נצמדת לחיים כה חזק כמו קודם — תוקפת אותי אפטיה, ורגש של אדישות משתלט עלי יותר ויותר. פשוט — חסרים לי כבר כוחות למאבק למען החיים. הייתי רוצה רק לזכות ולהגיע לימי השחרור, ולראות כיצד האנשים האצילים האלה יבואו על גמולם בעד מעשיהם. וכי תהיה לנו אפשרות לגמול להם, ולו במקצת, בעד הצלת חיינו.

שבת, 3 ביוני 1944

הגורל כנראה, רודף אותנו ואינו מאיר לנו פנים. מחזית המזרח אין ידיעות משמחות, ובחזית ה„מקומית” נושבות רוחות רעות. אחד החיילים, נורברט, אותו הרשע, נסע לחופש, ובמקומו בא אחר, גרוע עוד ממנו. נורברט לפחות שר כאשר היה בבית, ועורר רעש, ובלילה ישן כה חזק, עד אשר נחרתו נשמעה במקלטנו השני. והנה החדש מתחצף כפי ששמענו כלפי ה׳ בק ואשתו והוא „מחוספס” בהתנהגותו. הוא העיר להם, שהוא מוכרח לישון בשעות היום, כי בלילה הוא סובל מנדודי־שינה. הרי זו בשבילנו צרה איומה, כי אם הוא אינו ישן בלילה, ממילא הוא מאזין. ואם הוא ישן במשך היום, הרי אינו זז מן הבית. כמה מאושרים היינו, כאשר שמענו, שנורברט יוצא לחופשה! היינו סבורים, שחברו רישרד ישאר לבדו בבית, והוא צעיר, עליז ואוהד את אֵלה, ולפיכך, הוא נוח בשבילנו מאד. אֵלה מושכת איתו לעתים קרובות החוצה לטיול, או שהיא פותחת את הרדיו, כאשר הוא יושב בבית. כללו של דבר היא עושה כל מה שצריך ומצליחה להרדים את עירנותו — מה לעשות? אין לנו עצה לכל דבר, אולי סוף־סוף יקרה, שהחיילים יאלצו לצאת אל החזית. הרי הם אנשי צבא.

יום א׳, 4 ביוני 1944

היה לנו לילה עמוס חוויות ותקריות. ה׳ בק הגיע אחר חצות הביתה משרותו, בחברת האנס. לא היה בכך שום דבר מיוחד, ויתכן, שגם הפעם היה הז׳נדרם יושב פה שעה, שעתיים והיה מסתלק לביתו. אך הפעם היתה לה׳ בק תכנית אחרת: הוא רצה להראות לדייר החדש, לאותו חייל, שהוא חי בידידות רבה עם נציג הז׳נדרמריה הגרמנית וכן להתקרב קצת לאותו „שתקן” (כפי שמכנים מארחינו את האיש השותק־הרוטן) והם הזמינוהו למשתה יי״ש. הם סבורים, שעל כוסית יי״ש קל הרבה יותר ומהר יותר לקשור קשרים עם בני־אדם. ה׳ בק אוהב בכלל לחיות בידידות עם אנשים. כאשר עובדי הרכבת נכנסו אל הבית והתחילו להתגורר בו, הוא שם יי״ש על השולחן, והזמינם לשתיית כוסית, ואותו דבר עשה ביחס לחיילים, שהגיעו אלינו. ובאמת היחסים בין מארחינו ובין החיילים בבית הם מצוינים. משום־כך — למען האמת — היינו מבכרים, שאפילו נורברט, אותו רשע, ישאר פה במקום, כי נמצאה כבר איזו „גישה” אליו. אך בחזור אל ענינינו. השתייה כדת נמשכה עד אור הבוקר, עד שעה שלוש, איך השתוללו האנשים האלה — אין לתאר כלל וכלל.

אוגוסט, חברם של החיילים, אדם עליז מאד (יכולנו לעמוד על כך בביקוריו התכופים) נסה ללמד את הנוכחים לרקוד „סטפ" חדש. הרקיעות ברגליים, הצחוק והצעקות היו עד לב השמים, ונדמה היה, שהבית מזדעזע על יסודותיו. לאחר שלוש לפנות בוקר השתתק הרעש קצת, והאנס נכנס אל החדר הנמצא מעל לראשינו. שמענו את חריקת המטה; כנראה, שהוא שכב על מטות מארחינו, העומדות ישר מעל מקלטנו. ה' בק השתדל להוציאו מן החדר, הוא הזמינו לכוסית יין, אך ללא תוצאות, לא עזר כלום. בנוסף לכך, ה' בק לא היה בטוח, אם אנו מתמצאים, מי זה נמצא בחדר מעלינו, וכדי להזהיר אותנו התחיל להתלוצץ בקול רם ולצעוק, כאילו תוך שיכרות — „האנס, שוטר שכמוך!... איזה שוטר אתה, המפחד להסתובב ברחוב בלילות!..." בכך נתן לנו ה' בק להבין, שהאנס אינו מעיז לצאת החוצה בשעות הלילה ולהלך ברחובות העיר, וברצונו ללון אצל משפחת בק.

הדלקנו אור וישבנו על המצעות, כדי שלא להרדם. תוך שינה אין אדם אחראי לתנועותיו, הוא עלול לגנוח, להשתעל, או לנחור, ולנו יש כאן ענין עם ז'נדרם גרמני, השוכב במטה בדיוק מעלינו, וז'נדרם זה ידוע באכזריותו ובמומחיותו בציד יהודים, והוא בעל שמיעה חדה ומאומנת להאזין לכל רחש־לחש חשוד. בקיצור הננו זוכרים, שכל היכרותו של האנס זה עם ה' בק התחילה בשעה שערך את החיפוש הראשון בביתו, כשחיפש ורצה למצוא אצלו יהודים... אמנם הוא עכשיו שכור כלוט ושוכב כבול עץ שרוע על המטה, אך מי יודע, אם אינו מעמיד פנים!

לי היתה עוד דאגה מיוחדת, כי זושיה ישנה על ידי וחששתי להעיר אותה, שלא תפרוץ חלילה בבכי. נאלצתי, איפוא, כל הזמן לנעוץ את מבטי בה ולהשגיח, שלא תעשה איזו תנועה בשנתה. למזלנו האנס ישן כל אותו לילה ובשעה שבע בבוקר הסתלק ויצא את הבית.

כנראה, ההשגחה העליונה שומרת עלינו, כי לאחר מקרה השריפה, החיפושים, ביקורי בריונים שונים (המשטרה, המיליציה, „פולקס־דויטשן" וכו') ושכנות החיילים ועובדי הרכבת השוהים עמנו תחת קורת גג אחת — עדיין לא גילו אותנו. הוי, מה נמאסו עלינו כל הרשמים והחויות האלה! די לנו בכך! כמה נכספים אנו לקצת שלווה נפשית...

היום הרביעי ליוני ובחזית שלנו שורר שקט. הנצחונות למעצמות הברית הם באיטליה בלבד. הם עומדים רק עשרה ק"מ מרומא.

יום ב', 5 ביוני 1944

ובכל זאת טעינו — ביחס להאנס. — היה לנו הרושם תמיד, שהוא רוצה שה' בק יסע מכאן. היינו סבורים, שהוא, בכל זאת, חושד בה' בק, שהוא מסתיר יהודים והיה, אם רק יסתלק מז'ולקיב, הוא יוכל לצוד את היהודים האלה. אך היום נוכחנו, שההשערות היו מוטעות ביסודן. והנה אשר קרה: אֶלה קבלה צו־יציאה לוארשה. כאשר נודע הדבר להאנס, בא בבוקר מוקדם אלינו בכרכרה והודיע בפני ה' בק ואשתו, שביכולתו להשתדל בשבילה בז'נדרמריה, שיבטלו את נסיעתה. גב' בק הודתה לו על רצונו הטוב לעזור להם, והוסיפה, שהיא מעדיפה, שאלה תסע ותגור באזור ה„גוברנטורסטבו", כי על כל צרה שלא תבוא יוכלו גם הם לנסוע לשם, יהיה להם שם מקום־מקלט בשעת הצורך.

אנו שמחים מאד, שהאנס הוכיח את רצונו הטוב ביחס למארחינו במדה רבה כזאת, משום מה היינו בטוחים, שלאחר נסיעתה של אֶלה, האנס ישתדל לשלח את ה' בק ואשתו מן הבית.

מובן שאנו מצטערים מאד, שאֶלה נוסעת, היא תחסר לנו מאד, לא פעם אחת היא הצילה את חיינו. אם נחזיק מעמד ונחיה, לא נשכח לה את הדבר לנצח, אך אם נגזר עלינו לא לפגוש אותה יותר בעולמנו זה, מי יתן ואלוהים ישמור עליה מכל רע ויגמול לה על כל הטוב שעשתה בשבילנו.

העיר רומא בכבשה. זה נצחון כביר, אך הייתי מעדיפה לשמוע חדשות על הסתערות בחזית שלנו.

יום ג', 6 ביוני 1944

סוף־סוף הגיע תורה של ההסתערות המיוחלת — באה ה פ ל י ש ה! ה' בק ניצל את ההזדמנות הראשונה, כאשר החיילים יצאו את הבית, כדי להודיע לנו אישית את הבשורה המשמחת הזאת! צבאות מעצמות הברית נחתו הלילה בחוף בצפון־צרפת. הם הורידו על החוף מספר רב מאד של חיל־נחיתה והפציצו את חוף הים

בששת אלפים מטוסים. 11000 מטוסים עומדים מוכנים לקרב, צי של 4000 אניות השתתף במבצע הנחיתה. בקיצור, זאת היא פלישה בממדים שגעוניים, עם צבא מצוייד בנשק, במכשירים מלחמתיים לאין ספור. ה־נהיתה הזאת היתה, כנראה, לנצחון מזהיר, כי בחדשות הרדיו הגרמני אין מזכירים, שהם הצליחו להפריע לפלישה. החיילים „שלנו" מדוכאים מאד, אין שומעים שחוק ואין שומעים שירה, כנראה, הם מפחדים, ש־ישלחו אותם אל החזית. הלוואי, שזה יקום בהקדם ה־אפשרי, אז יהיה לנו קל יותר להחזיק מעמד „עד הסוף". כל כך היינו רוצים, שמדף־הרצפה ישאר קצת פתוח, כי החום במקלט הוא ללא־נשוא ממש. בשעות־היום עד הערב החום עדיין אינו נורא, כי האשנב אצלנו פתוח. אך בלילה, כאשר כל רחש־לחש נשמע בחוץ, נאלצים אנו לסגור היטב, באופן הרמטי, את האשנב ואין אנו יכולים ממש לנשום. אפילו כעת, כאשר הנני כותבת, נגרת הזעה מפני. אינני יכולה לשבת אפילו רגע אחד מבלי לנגב את פני הרטובים מזעה בפיסת־בד, ובלי לנפנף במניפה. הערב חם ב־אופן מיוחד, כי נאלצנו לבשל תפוחי אדמה לארוחת ע־ב בתוך המקלט. ה' בק אינו יכול לקנות לחם, מ־מחשש שיחשדו בו, ומשום כך אין לנו ברירה: עלינו להסתפק בתפוחי אדמה במקום לחם, אך, כנראה, כל זה כבר לא ימשך הרבה זמן.

האנס בקר היום בביתו של ה' בק. גם הוא מדוכא מאד. הוא אומר, שמתקרב סוף המלחמה. מילא, יהיה הוא הנביא, ובלבד שה„סוף" יגיע כבר עד כמה שאפשר מהר.

יום ד', 7 ביוני 1944

למעלה מתקיים עכשיו נשף־פרידה. אלה נוסעת כבר מכאן מחר בבוקר, חבל שהיא נוסעת. לדעתי, היא אינה צריכה לעשות זאת כעת. וארשה היא גדולה, מקום בו טמונות מלכודות רבות ומסוכנות בשביל נערה צעירה כזאת. מאידך, מי יודע, אם לא ימשכו אותה לאיזה מחנה. זה מאד מתקבל על הדעת, כי נוסעות מכאן חמש מאות צעירות בבת־אחת. הייתי בטוחה, שמועד נסיעתה עוד ידחה, ושבינתיים עלולים להתרחש מאורעות רציניים. לדאבון לבי, למרות ש־שומעים על נצחונות גדולים של מעצמות הברית ב־צרפת ובאיטליה, אין הם משפיעים על תנוזה בחזית שלנו. אפילו החיילים יושבים במקום מבלי לזוז. רק התקפה מצד הסובייטים עלולה לעקרם מכאן, אך בינתיים הצבא הסובייטי אינו ממהר כלל ושעתו אינה דוחקת.

למרות שכבר עברה שעת החצות מזמן — אין אנו מכבים את האור. האנס יושב שם למעלה. יכול להיות, שישאר שם עד חמש בבוקר, כדי ללוות את אלה אל תחנת־הרכבת. עלינו להשגיח, ולעשות הכל, כדי שלא להרדם. מלבד זה בחורשן מקימים רעש העכ־ברים, וזה עלול לעורר במקצת חשד לנעשה אצלנו. מילא, עלינו לשאת באחריות גם על התרוצצות העכ־ברים במקלט.

יום ה', 8 ביוני 1944

האנס יעץ אמש במסיבת־הפרידה לאלה לא לנסוע מכאן באמרו שהוא רואה מראש, שבעוד שבועיים תחזור הביתה ערומה ויחפה והיא תצא משם בשן ועין. אך היא התעקשה לנסוע, ואמרה שהיתה היום בלבוב והגישה בקשה לדחות את נסיעתה למועד אחר, אך קבלה סירוב והיא נאלצת לנסוע מחר. לעומת זאת, החיילים אינם זזים מן הבית והם היו לנו למכשול בחיינו.

לולא ישבו כאן, היינו יכולים להחזיק את מדף־הרצפה פתוח לרווחה, ולא היינו נאלצים להצלית במחנק החום האיום... פחד מוות תוקף אותנו, כאשר אנו חושבים על החייל החדש למעלה. הוא מחסידי־היטלר העקשניים ואף שרת קודם בס.ס. אני נאלצת לסיים, כי צריך לכבות את האור ולפתוח את האשנב.

בפעם הראשונה העזנו לפתוח את האשנב בשעה כה מאוחרת (שעה אחת־עשרה בלילה), כי אי אפשר לשאת עוד את החום. ה' בק היה אצלנו למטה ובעצמו אמר לנו לפתוח.

יום ששי, 9 ביוני 1944

נשמנו קצת לרווחה... לפנות־ערב שכבנו ליד האשנב הפתוח. בחוץ מתחוללת סערה ואויר רב חדר להוך המקלט וגם עולה עלינו ריח פרחי־הזיזוניות שה' בק הביא לנו. כמה אהבתי את הפרחים האלה! וכעת, למראה הפרחים האלה לבי נשבר בקרבי. הפר־חים מזכירים לי, כי בחוץ קיים עולם מלא! זורחת שמש! ישנו אויר! ישנו ירק! הכל קיים, אך לא בשבילי,

כי עלי — ולמה ומדוע? — לשבת פה בחור ולהחנק... באחרונה שפכנו את הדליים אל הבור, שחפרנו וכיסינו, אך הצואה שבפנים מתחילה לתסוס, הקרקע מעלה אדים וכל הזמן מורגשת לחות. אנו מפחדים שלא תדביק אותנו איזו מגפה, זה היה ממלא את קובעת יסורינו עד תום. מפיג את מרירות מצבנו רק דבר אחד, בחינת נחמה פורתא, שה׳ בק ואשתו, מעודדים את רוחנו בהתנהגותם האצילית אתנו; מבעד הרשת השזורה מחשבות שחורות האופפות אותנו, מבצבצת קרן אור יחידה של תקווה, המבשרת ואומרת, שלא יתכן שיהיה כה רע בעולם, שבו קיימים אנשים טובים כאלה, כמו מצילינו־גואלינו. אלה לא נסעה עדיין, אנחנו שמחים על כך לא רק מטעמים אנוכיים, אנו שמחים למענה ולטובתה, יותר מאשר לטובה העלולה לצמוח לנו מזה. כעת, כאשר ההסתערות הסובייטית ממש „תלויה באויר" ואנו מצפים לה בכל שעה, בכל רגע, כי בדרכים נכרת תנועה קדחתנית — באמת אין טעם לעזוב ולנסוע מן הבית. בכל זאת עלול להתרחש דבר לפתע, והיא תשאר מנותקת מן הבית. אמנם, זאת נסיעה מאונס, נסיעה שכפו עליה, אך נקוה, שהיא תצליח להתחמק ממנה.

שכחתי לציין כאן מאורע נעים מאד: ה׳ בק שלח לי פנקס נהדר לרשימות. אינני יודעת את סיבת הדבר, כנראה, שרצה פשוט לגרום לי נחת־רוח, אני אסירת־תודה לו מאד על מעשהו.

שבת, 10 ביוני 1944

היום פתחנו בור חדש, שיהיה כעין בית־שמוש, ואת הקודם נאלצנו לכסות בעפר, כי היה כמעט מלא עד אפס מקום. הבור החדש רחב יותר ויספיק לחדשיים. אולם, אנו כנראה, כבר לא נחזיק מעמד זמן רב כזה. עוד מטר אחד למעלה — או מטר יותר למטה — אין לזה כל חשיבות. בשבילנו אין כל מוצא. הבור החדש הוא, לדאבוננו, קרוב מדי אל מקלטנו (הנקרא בפינו — „הראשי"). אך לא היה מקום אחר לרשותנו, אחרי ככלות־הכל — מזמן השתחררנו משקולים אסתיטיים ולולה השלימה בקלות עם העובדה, שדרגש הקרשים שלה נמצא במרחק של חצי מטר בלבד מבית־השימוש. הרחבנו רק את הספסל ב„צוואר" (במסדרון), ושם ילנים לסירוגין פעם אחת לולה ובפעם אחרת ארטק, כי הם מתחלפים כדי שלא לשכב במקום הנמצא ישר מתחת למטת החיילים. אך כל זה אינו חשוב לנו אלא כדבר שני במעלה, לעומת הדבר העיקרי לו נתונה כל תשומת־לבנו ברגע זה, והוא שכל היום וכל הלילה נוסעים מכוניות וטנקים.

למרות שהרדיו אינו מביא שום ידיעות — מורגש באויר, שאיזה דבר מתרחש בכל זאת. יכול להיות, שכבר התחילה ההתקפה הסובייטית, ואולי רוצים הגרמנים לפתוח ולעשות מאמץ אחרון. אך אינני רוצה להכניס את ראשי לעניני פוליטיקה. בזמן שנופלים יום־יום בחזית אלפי בני־אדם, מי ירצה להתחשב בגורלם של שמונה־עשר יהודים, המצפים לשחרורם?!

יום א׳, 11 ביוני 1944

גם היום נסעו בכל שעות הלילה מכוניות צבאיות וטנקים. אין ספק: עומד להתרחש דבר. אבל מתי זה יבוא? הדבר תלוי באויר ממש, אך גם חיינו תלויים בחוט השערה. אנו מרגישים את עצמנו תשושים מבחינה פיסית וגרוע מזה — גם מבחינה נפשית. העצבים של כל אחד מאתנו מתוחים כמו בכלי־מיתרים שנשאר בו מיתר אחד בלבד. נדמה לי, שבכל יום עלול אחד מאתנו להשתגע ויתחיל לצעוק. עד עתה היה לנו מזל רב, שאף אחד מאתנו לא חלה. אבל כעת מתחילות מיני מחלות לפגוע בנו. ה׳ מלמן לקה בדלקת העור; העור יורד ומתקלף מכף־היד כולה. אמי חלתה באיזו „צרה" על השד; אבא סובל מאד מכאב־שיניים, הכל בגלל מחסור בשמנים ובויטאמינים. אנו מפחדים, שמא תפגע בנו מחלת גרדת. מה נעשה במקרה כזה? ובאמת, איך אפשר כאן להתרחץ, להחליף לבנים, לערוך כביסה?

בצרפת צבאות הברית מתקדמים, ובאשר לחזית המזרחית — הודיעו על העברות נמרצות של הצבאות הרוסיים ליד ויטבסק ויאסי. אמנם, זה קטע של החזית שאינה משלנו, אך בכל אופן הוא קרוב אלינו יותר, מאשר צרפת.

יום ב׳, 12 ביוני 1944

אלה נסעה מכאן. לדאבוננו נאלצה לנסוע. הדבר קרה רק היום, והנה אנו מרגישים כבר בחסרונה... אחד מעובדי-הרכבת עבר לדירה, והשני — יצא לחופשה. לו אלה היתה נשארת במקום יכלה לתפוס את חדרה, בו מתגוררים כעת החיילים, ואת חדרם

של עובדי־הרכבת הנעדרים, אפשר היה למסור לחיי־לים, וחדר זה הרי מרוחק מאתנו יותר. לדאבוני, קיי־מים כל הסיכויים, שלאותו חדר יכנסו עכשיו חיילים זרים אחרים...

למעלה שורר מצב־רוח של עצבות ועגמומיות. אף אחד אינו צוחק, אף אחד אינו שר, אפילו ממכשיר הרדיו אינה בוקעת כל נגינה. אלה חסרה כאן, פשוטו כמשמעו...

האנס בקר פה בשעה מאוחרת בערב; הוא ישב בחדרם של החיילים, והרוקח שלנו האזין וקלט, כיצד הלה התפאר, שהוא עצמו „העביר" שלושים ושנים אלף יהודים. כנראה, היה ברצונו להתפאר קצת בפני החייל החדש, ה„ס.ס.־מאן" לשעבר (שאנו מפחדים מפניו פחד־מוות)... אלה הם היום פני גרמניה, "התר־בותית" לפנים, שאנשיה אינם מתביישים לספר על רצח של שלושים ושנים אלף איש, כאילו היה בכך מבצע גבורה!

יום ג', 13 ביוני 1944

הבולשוויקים פתחו בהתקפה, אך אין זו אלא הס־תערות על פינלנד. — ובכן, מה יצא לנו מזה? — — — יש לצפות, שהם יסתערו גם על ויטבסק, אולי אז יתכן שיסעו מכאן החיילים „שלנו", ונוכל להחזיק את מדף־הרצפה פתוח. היום, זו הפעם הראשונה ירדה אלינו גיסתו של ה' בק, והיום היתה אצלנו גב' בק, ושתיהן התפלאו, כיצד אפשר לסבול חום כזה. החום האיום מציא ומחסל את שארית כוחותינו. את האשנב אנו משאירים פתוח כל הלילה, ורק אוויר מועט מאד חודר פנימה אל המקלט. גודלו של האשנב אינו אלא — עשרה סנטימטרים מרובעים, מזה תופסת הרשת חמשה סנטימטרים מרובעים. נוסף לזה צמחו הפרחים מתחת לאשנב, והם משתרגים למעלה ומפריעים לאויר לזרום פנימה. אף אחד מאתנו אינו מסוגל להרדם לפני שעה שלוש לפנות בוקר. מצבם של הגברים אצלנו טוב יותר, כי הם מסתובבים בתחתונים בלבד, והנה השמלות שלנו נדבקות לגוף. כאשר הנני לובשת שמלה במשך יומיים, היא נעשית „חמוצה" ממש מזיעה; גם השער שלי רטוב ממש מזעה...

יום ד', 14 ביוני 1944

היום עלה בדעתנו רעיון טוב. הבקענו חור בארובה הנמצאת מול האשנב ובכך נוצרה כעין רוח־פרצים, זרם אויר צח עולה דרכו. אך את השסתום אפשר להוציא רק בלילה, שאז אין מעלים אש למעלה — אחרת היה העשן מכסה את כל המטבח.

עדיין לא הגיעה שום ידיעה מאלה, אני מאד דואגת בגלל זה. הרי יכלה לטלגרף. רישרד גם הוא מתעצבן בגלל זה, והוא מפציר בה' בק שיסע אליה. הוא אפילו אינו מתאר לעצמו, אפילו במעט, כמה משתוקק הוא לעשות זאת. אין ספק שה' בק היה נוסע ברצון מכאן, אלמלא היו כבולות ידיו ורגליו, בגלל היותנו כאן.

אני מרגישה את חסרונה של אלה, במיוחד כעת, כי היא תמיד הצליחה להסב את תשומת לב הדיירים לדברים של מה־בכך, כאשר היה צריך להגיש לנו דברים מבעד מדף־הרצפה. גם כעת הם משתדלים בכל זאת להקל עלינו, לפי יכולתם.

הם יודעים מה חם אצלנו, ועד כמה אנו משתו־קקים לטפת אויר, והם מנצלים כל הזדמנות, כדי לפ־תוח את מדף־הרצפה.

ישבתי היום במסדרון הקטן ושמעתי שהחייל יצא מן הבית, באותו רגע ממש זנקה גב' בק מן המטבח, כדי לראות, אם החייל השני לא נשאר בבית. כאשר נוכחה לדעת, שהוא אמנם יצא, רצה מהר אל מדף־הרצפה ופתחה אותו. אנו יודעים בכמה בריאות ועצ־בים עולה לה הדבר! ובכל זאת לבה פתוח ומוכן לעזור ולהקל עלינו. לפיכך אני מתפללת, שאם אפילו עומדת להתרחש צרה, לפחות להם לא יאונה כל רע.

יום ה', 15 ביוני 1944

וולאדק הביא ידיעה, שקיים איזה ארגון, המעביר אנשים לרוסיה תמורת אלף זלוטי בעד כל אחד. קרוב לודאי, שאין זו אלא סחיטה בלבד; מאידך, אף יהודי אינו יכול לבוא במגע עם ארגון שכזה, כי אסור לו להסתכן ולהוציא את פניו החוצה.

הגיעה טלגרמה מאלה, מקומה נקבע בצ'נסטוחוב. אנו שמחים לכך, כי שם בטוח יותר, מאשר בעיר הגדולה, כמו ורשה. באחרונה, החיילים יוצאים תכופות מן הבית, ובאפשרותנו לנשום ולהנפש קצת. היום עליתי ביחד עם לולה למעלה, זו הפעם הראשונה לאחר זמן ממושך, ועזרנו קצת לגב' בק בסדור ונקי־

הדירה. הייתי מרוצה מאד, שיכולתי לעזור לה קצת ובנוסף לזה שיכר אותנו ריח הניחוח של האויר הצח בדירה.

יום ו׳, 16 ביוני 1944

למשפחת בק באו אתמול אורחים. ה׳ בק הביא לביתו, בחזרו ממקום עבודתו, את האנס וגם ז׳נדרם, ואת מפקד המיליציה האוקראינית. איזו חברה „מתאי־מה״! הם עושים את עבודתם בדיוק, כמו ה׳ בק, הבא למקום העבודה רק כדי להראות את פניו. הוא משאיר שם ממלא־מקום וחוזר הביתה. הוא נוהג בעצם טוב מאד ובתבונה, כי כעת סכנה היא להסתובב ברחו־בות העיר בלילות; מאידך, אנו מרגישים את עצמנו אחרת, כאשר הננו שומעים, שה׳ בק יושב בבית. ה־אורחים שהו בחדרם של החיילים עד שתיים לפנות־בוקר, אחרי צאתם נכנס רישארד לחדרם של ה׳ בק ואשתו, זאת אומרת לחדר שמעלינו, ושמענו את קטעי שיחתם. ה׳ בק אמר, שאלוהים צוה בעשרת הדברות: „לא תרצח״, על זה השיב לו רישארד, שבזמן המלחמה מותר „לרצוח״. ה׳ בק לא צריך להכנס לויכוח מסוג זה עם פטריוט גרמני צעיר זה, המאמין עדיין בנצחון גרמניה, בעוד שדעתו היא אחרת לגמרי והוא אינו מסתיר זאת בפניו כלל וכלל.

אמנם, רישארד מכנה את מארחינו בשם „הורים שלי״, אך מי זה יאמין לדבריו של גרמני?

יומני־החדשות הם שוב מחוסרי־תוכן, מי יודע, אם לא נצטרך לחכות עד ימי הסתיו, עד בוא השחרור? ובשעה, שקובעים אלף זלוטי בעד ראשו של יהודי — קשה מאד להגיע עד הזמן ההוא!...

שבת, 17 ביוני 1944

והנה תסבוכת חדשה! החייל החדש, רוברט, אשר הננו מפחדים מפניו פחד־מוות, הזיז את הספה שלו אל הקיר שלנו, כך שהוא ממש שרוע מעלינו. הוא אינו ישן בלילות ועסוק בציד־פשפשים... גב׳ בק הציעה לו לעבור אל חדר עובדי־הרכבת, חדר נקי, אבל לא כדאי להם לחיילים להעביר את הטלפון לחדר אחר כי בין כך ובין כך — טוענים — לא ישארו כבר פה זמן רב. הלוואי ויהי כך! הם כבר ארזו את מטלטליהם והיו מוכנים ומזומנים לנסיעה, אך ברגע האחרון השתפר המצב בחזית והם נשארו לפי־שעה בבית. הגרמנים המציאו איזה סוג חדש של פצצות תבערה והם משלי־כים אותן על ערי אנגליה הדרומית ועל לונדון. ה׳ בק אומר, שהענין עודד את הגרמנים ועורר את רוחם מאד. החיילים, שהיו מהלכים מאז הפלישה כמורעלים, שוב הרימו ראש. הדבר היחיד, העשוי להצילנו הוא התקפה מצד הסובייטים, אך משום־מה אין רואים ואין שומעים דבר.

יום א׳, 18 ביוני 1944

החיילים יצאו מן הבית ונעדרו כמעט יום תמים, לכן, יכולנו להאזין ליומן־החדשות האנגלי. מעצמות הברית מתקדמות בחזית נורמנדיה ואיטליה, צבאותיהן נחתו בפינלנד וגם על האי אלבה, לעומת זאת, שום דבר אינו זז אצלנו. אין כנראה סיכוי שיתקרבו לסבי־בתנו, כל עוד לא יסיימו בפינלנד, ומי יודע כמה זמן זה ימשך? אני הגעתי למצב של יאוש ואינני מעונינת עוד להמשיך ולחיות. אני מעונינת רק בגורלה של משפחת בק. לא הייתי רוצה להגיע לרגע, שאותם יר־ציאו להורג בעבור זה, שרצו להציל אותנו. ה׳ בק נעשה עצוב מאד בימים האחרונים, קשה לו מאד ל־העמיד פנים ולשחק בפני החיילים ובאותו זמן ממש לחשוב, כיצד להגיש לנו אוכל, בלי לעורר את תשומת לבם. מלבד זה הוא מוסיף מכיסו כדי להאכילנו, כי אין באפשרותו של הרוקח מבחינה חומרית לכסות את כל ההוצאות לפרנס שבעה־עשר איש (רק גב׳ קלרה משלמת בשביל עצמה), לכן הוא נותן לה׳ בק שבעה זלוטי ליום בשביל אדם אחד, והשאר נאלץ מארחנו להוסיף מכספו הוא. אנחנו משתדלים לצמצם את הו־צאותינו עד מיעוט, אך הוצאות חמשה־עשר איש ביחד מצטברות לסכום גדול.

צאו וראו לאיזה מצב הגענו: אנו חיים בחסדי אדם זר ועל חשבונו; אף פעם לא תארתי לעצמי, שאוכל לחיות כך. מאידך, גם לא תארתי לעצמי, ש־אוכל להחזיק מעמד זמן כה רב בבור כזה ללא אויר... קראתי בעתון, שבזמן הרעשות הגרמנים האחרונות מן האויר, ישבו האנגלים בארצם במשך שלושים שעות במרתפים; ואילו אני בשעות השעמום עשיתי חשבון, שאנו יושבים כבר בתוך מקלטנו למעלה משלשה־עשר אלף שעות ואף אחד אינו חושב זאת לשיא...

יום ג׳, 20 ביוני 1944

חלף שבוע תמים מנסיעתה של אלה ומלבד טל־גרמה אחת אין כל ידיעה ממנה. אני שרויה בדאגה רבה בגללה, היא לקחה עמה דולארים, ובעד החזקת מטבע זר היא עלולה להענש. אך אני מקווה, שאיש לא יערוך חיפוש אצל נערה צעירה, הנוסעת לאיזה מקום, כדי לקבל שם משרה.

יומן החדשות לא היה טוב ביותר ועל החזית במקומותינו עדיין אין ידיעה. הגרמנים ממשיכים להפ־ציץ את אנגליה בפצצותיהם החדישות. אולי, כאשר האנגלים יטעמו טעם של סבל על עורם, הם ימהרו לשים קץ למלחמה. היתה לי הזדמנות לראות את מארחינו מבעד למדף־הרצפה, הם מדוכאים באופן איום. אולי הסיבה היא — חוסר ידיעות מאלה, ויתכן שזה — בגללנו ואולי מפני שסוף המלחמה אינו נראה עוד. הם רצו להעביר את החיילים אל החדר, שבו ישבו קודם עובדי־הרכבת, אך הללו הסתדרו בעצמם הרבה יותר טוב. בהעדרם של ה׳ בק ואשתו, הם השליכו מחדרם את הספה המלאה פשפשים והעבירו את מטת עובדי־הרכבת אל חדרם, מבלי שאול להסכמת בעלי הבית. בקיצור — הם ממשיכים לשבת מעל ראשינו וזה מעצבן לא רק אותנו, כי אם גם את דורשי טובתנו.

יום ד׳, 21 ביוני 1944

העיר ויבורג נכבשה! אמנם זה קרה לא בחזית שלנו, אלא בפינלנד, אך טוב מעט מלא כלום. אולי יסיימו שם את הקרבות ביולי ויגשו ללחום בחזית שלנו. מה לעשות? אנו נאלצים לנחם את עצמנו, כי אחרת נשתגע ממש. רישארד התלונן בפני ה׳ בק, שבחזית המצב רע מאד. זה משמח אותנו מאד, אך אין לנו כבר כח, לזכות לשעה, שהחיילים יסתלקו מכאן. הם קנו כאן שביתה והם ממלאים את כל הבית ונמצאים בו בכל מקום: בעלית־הגג, במרתף, הם אפילו נכנסים אל החדר „שלנו" (חדר הלינה של הזוג בק) בלי דפיקה בדלת, כדי לראות מה השעה בשעון. למזלנו הננו מבחינים בצעדיהם (הם נועלים נעלי צבא, מ־סוֹרמלות) וכאשר הם נכנסים לחדרם, אנו כבר יוש־בים כמוכי קפאון. טוב, שהם מנצלים את מזג־האויר הנאה בחוץ וממעטים לשבת בבית, וזה מאפשר לנו קצת חופש תנועה.

נתקבלה טלגרמה מאלה. היא מבקשת, שישלחו לה את ה„אנמלדונגס־קארטה" (כרטיס הרישום). אינני יודעת מה קרה למכתבה, ששלחה להוריה; נראה שהלך לאבוד בדרך, כי האנס קבל ממנה מכתב בלי כתובת, ובו היא כותבת לו באופן ברור שיקח את כתובתה מהוריה. מכאן, שכתבה אליהם מכתב והוא הלך לאבוד, ולא הגיע למטרתו.

יום ה׳, 22 ביוני 1944

סוף־סוף מורגשת פעולה חזקה בחזיתנו! אולי זו גם התחלת ההתקפה! אפילו לא התחילו עוד בהת־קפה, הרי לכל הפחות יש תקוה, שהחיילים יסעו מן הבית והדבר עלול להרבות את סיכויינו לעבור בשלום את קץ המלחמה. לא שמענו את יומן־החדשות באנגלית כי לא היתה לנו אפשרות, אך לעומת זאת שמענו היטב את חדשות הרדיו בגרמנית. מספיק רק לעמוד מתחת לחדרם של החיילים, כדי לחוש, שעומדים אנו ממש ליד מכשיר הרדיו ההוא. הגרמנים מודיעים, שליד טרנו־פול וקובל ישנה פעילות חזקה של הארטילריה, אולי יודיעו על כך בפרטות — מחר.

יום ו׳, 23 ביוני 1944

הגיעה טלגרמה שלישית מאלה, היא מודיעה, שהיא קבלה את כל מכתביה חזרה. כנראה, שבז׳ולקיב הונהג כבר „דואר צבאי" (פלד־פוסט), והדואר הרגיל אינו מגיע ואינו פועל עוד בשביל האזרחים.

רישארד השתדל מיד להשיג קשר טלפוני עם אלה, (הדבר לא עלה לו בקושי, כי הוא עצמו עובד במשרד הדואר). ישבתי אותה שעה על „המרפסת", כלומר במסדרון, שם קצת יותר קריר, וכששמעתי איך הוא צעק מהרחוב אל גב׳ בק: „אלקה ליד הטלפון"... החל לבי להלום בחזקה, כמו בפטיש. התרגשתי מאד. אני קובעת לעצמי שכל דבר, הנוגע למשפחת בק, נוגע גם לי, כאילו היתה זאת משפחתי. אני מאושרת, ששוחחו עם אלה וקצת השקיטו את רוחה. אני מתארת לעצמי, מה עבר עליה עד השיחה הטלפונית הזאת, כשלא הגיעו אליה כל ידיעות ממשפחתה... המכתבים חוזרים... האנס אינו כותב, כי אינו יודע את כתובתה, ובבית הוריה יושבים חיילים גרמנים למעלה, ולמטה מתחת לרצפה — יהודים...

יומן החדשות הביא לנו אכזבה. בחזית שלנו נטר־

שים קרבות מקומיים בלבד, והרוסים פתחו בהתקפה — ברומניה. וכך שוב תקוותנו נכזבה. התקפה כזאת בודאי תמשך שבועות מספר, ורק אחריה יגיע תורנו, ובשבילנו כל רגע יקר מפז...

שבת, 24 ביוני 1944

התחיל בעוד התקפה אחת, אך שוב לא בחזית שלנו, אלא בסביבות ויטבסק. לפי־שעה הכל מתקדם כהלכה, נפרצו קווי הגרמנים, מתנהלים קרבות קשים והגרמנים מודים בכך בעצמם ביומן החדשות. באיטליה פרצו מעצמות הברית את קוו־החזית, ובצרפת הגיעו עד שרבורג ונכנסו לעיר. רק לסביבותינו הם אינם ממהרים לבוא. לו היו לפחות מוציאים מן הבית אחד מחיילינו אל אחת מן החזיתות הללו הרי היה טוב, אך אין כל סיכויים לדבר זה. הם יושבים פה כמו בגן־עדן עלי אדמות ואינם עושים מאומה. מזמן לזמן הם יוצאים לתורנות ביום או בלילה, ולא יותר. לא ידוע מתי נפטר מהם, כי הם חיילים השייכים למטה הכללי. מוציאים מתוך קרונות הרכבת את החיילים החוזרים מן החופשות ושולחים אותם ישר אל החזית. על נורברט לחזור מן החופשה ביום הראשון לשבוע, ורישרד הזהירו בטלפון ויעץ לו באיזו דרך לנסוע, שלא יפול בפח. לנו לא היה הדבר מזיק, לו תפשוהו. מספיק לנו, שבבית שוהים שני חיילים, ואם גם חייל שלישי יטרידנו בנוכחותו — הרי לא יהיה לנו אף רגע חפשי מדאגה.

יום א׳, 25 ביוני 1944

מסתבר, שאנו בישי־מזל! אמנם ההתקפה בסביבות ויטבסק הצליחה, והגרמנים בעצמם מודים, שנאלצו לסגת משם, אך לו זה קרה בחזית שלנו, היינו כבר משוחררים. לדאבוני, הסיכויים קלושים, ומי יודע, אם לא נצטרך להמשיך לסבול עד ספטמבר. קטע החזית שלנו מובלט יותר מדי. תחילה עליהם לזוז קדימה בחזית התיכונית, אחר־כך ברומניה, ורק בסוף, ממש בסוף — יתחילו בסביבותינו. כמובן, לו התחשבו בחיי אדם בודדים, הרי היו משתדלים להקדים ולהגיע אלינו, כי ליהודי רומניה נותנים לחיות. אך מה ערך לחיי אדם במלחמה הזאת? ולמי איכפת הדבר, ששמונה־עשר איש סובלים עינויי גיהנום?

יום ב׳, 26 ביוני 1944

נורברט חזר היום — לדאבוננו הרב — אל ביתנו. שמענו איך קבלו את פניו, בקריאות שמחה. אכן, לא קרה לו כלום! לחנם השתעשעתי בתקוה, שבדרך יוציאוהו בכל זאת מקרון הרכבת! כמו להכעיס הוא דוקא חזר לכאן, ועכשיו תשב פה כל השלישיה כולה. אחד מהם עסוק בתורנות־לילה והוא יישן בשעות־היום. השני — עובד בשעות היום ולפיכך הוא נמצא בבית בלילה, והשלישי, איש הגיסטפו, סובל מנדודי־שינה והוא ער בלילה, ומכיוון שהוא חש בקיבה ובכליות, הוא מבלה כל רגע חפשי בבית. את „התועלת" היחידה מביא לנו נורברט, הנוחר בלילה, ואוהב לשיר ביום, עד שהוא מחריש בשירתו כל רחש־לחש.

בעתון המצוייר של היום נמצא שיר נהדר. כאילו נכתב בכוונה תחילה ובמיוחד בשבילנו. נדמה, שהמחבר כתב את השיר בבית הסוהר. (שמו: ליאון קוקל):

רק להמשיך ולהתקיים...

הזמן על עמודי שעון נשען,
הוא נעצר דום; אינו אץ, אינו רץ — הוא אך שוקע...
אי־שם טועות מחשבותי, סבוכות
בנבכי חשכת המוות:
יגון השעות הללו,
ימים ללא־רוח חיים...
והחיים הומים בתוכנו —
הייתי רוצה לפרוץ החוצה —
ומשם לעולם הרחב,
ובלב צוהר להשמיע צחוק מהדהד
ולהעניק בת־צחוק לכל·
כה רבות, כה רבות רציתי,
אך הצו הוא — להמשיך ולהתקיים...

אולי גם אנו נמשיך ונתקיים, אם רק יתנו לנו להמשיך ולהתקיים...

יומן החדשות טוב היום וה׳ בק מרוצה מאד ממנו. אם כן — גם אנו שמחים לידיעות הטובות וגם בגלל התרוממות־הרוח של ה׳ בק.

יום ג׳ 27 ביוני 1944

„אין רעה, שאין טובה בסופה"! קבלנו, שנורברט חזר, והנה הוא הועיל לנו במדה רבה. ראשית — הוא מתיחס באדיבות לה׳ בק ורעיתו. אך שמע, שה׳ בק מעונין שהחיילים יעברו אל החדר הגדול, מיד התחיל להעביר לשם את חפציו. הדבר חשוב לנו מאד, ביחוד

לדרי „המקלט השני" (כך הננו מכנים את המקום) ובכך החיילים מרוחקים קצת מאתנו. ועוד סיבה חשובה לזה: גב' בק מתכוננת לנסוע לכמה ימים לבקר אצל אלה, ואז — אנו נשאר לבדנו עם ה' בק. הבית יהיה עזוב ומת בלעדיה, לפיכך מוטב לנו לשבת מרוחקים קצת מן החיילים ולא בשכנותם ממש. ואולי עוד מעט יסעו גם הם מכאן? הרי יומן החדשות הוא טוב מאד. נכבשה העיר ויטבסק, נכבשה זלובין ועוד מאה וחמשה ישובים נלקחו בגזרה זו. זאת התקפה סובייטית טיפוסית. כאשר הם זזים — הם מתקדמים.

יום ד', — 28 ביוני 1944

ראיתי היום את הלה אורנשטיין. סדרתי את ה־דירה למעלה והסתכלתי תכופות בחלון, כדי לראות, אם אין החיילים חוזרים הביתה. לפתע ראיתי שתי נערות הולכות ברחוב ובאחת מהן הכרתי את הלה. אני התפעלתי, כאשר ראיתי, כיצד היא נעה בצורה חופ־שית כל כך. כנראה, היא הסתגלה בלב ונפש לתפקיד של נערה „ארית", אך ברור שבתוך לבה פנימה היא אומללה מאד, כי אבדו לה בצורה טראגית איומה כזאת גם אביה וגם אחותה. בחוץ מזג־אויר נהדר, חודש יוני. לבי מתפלץ מכאב למראה אנשים המתהלכים חפשים ברחוב, נושמים אויר צח, אינם מפחדים מפני איש, בו בזמן שאנו כאן „מתים" מפחד ובכל רגע מאיימת עלינו סכנת המוות.

יומני החדשות מביאים, בדרך כלל, ידיעות טובות מאד, אך בחזית שלנו — אין כל פעולה. מתקרבים אל פלורנץ — הרי זאת איטליה; מתקרבים אל לה־הוור — וזאת צרפת... לוחמים ברחובות מוהילב — וזה כ־300 קילומטר מז'ולקיב. וה' בק מתענה בינתיים בגללנו. הרוקח אמנם משלם כעת עבור כולנו, אבל זה בהחלט לא מספיק, כי מלבד קילוגרם אחד תפוחי־אדמה ועשרים וחמש דקה לחם, נחוצים לפחות פעם בשבוע חמש דקה חמאה, או קצת גריסים למרק. ה' בק מכסה ו„מטליא" את כל ההוצאות האלו, אך הוא מתקשה מיום ליום לאזן את התקציב.

יום ה', 29 ביוני 1944

גב' בק נסעה אל אֱלה ורע לנו מאד בלעדיה. למעלה שורר שקט ודממה וכל תנועה אינה מורגשת בבית. גב' מניה באה, אמנם, כדי לבשל והיא נמצאת בבית עד שעה שלוש, ברם, בשום אופן אין להשוותה לגב' בק... היינו רוצים, שהיא תשוב מהר ככל האפשר, אך הרי הנסיעה עצמה נמשכת שלושה ימים. ה' בק מדוכא מאד ויש טעם לדבר, כי אם אדם יוצא ונוסע לאיזה מקום, אפשר שלא לראותו שוב. מלבד זה, בגללנו אין ה' בק יכול לזוז מן הבית, כי הוא חושש להשאיר אותנו פנים אל פנים עם הגרמנים; הוא צריך גם לשרתנו, להגיש לנו כל דבר, וזה יותר מדי בשביל אדם אחד. למזלנו, החיילים נמצאים כבר בחדר השני ופחתה הסכנה, שהם ישמעו ויקלטו דבר.

יומן החדשות מודיע על כבוש מוהילוב, אורשה ובוברויסק. על טרנופול, או על קובל — אין ידיעה וחצי־ידיעה.

יום ו', 30 ביוני 1944

החיילים „שלנו" הורידו היום את מכשיר הטלפון, ארזו את מטלטליהם והכל מוכיח, שהם מתכוננים לצאת לדרכם. הם עמדו, כנראה, לצאת עוד הלילה, אך ה־פקודה הוחלפה ויציאתם נדחתה עד הבוקר. הוי, הלוואי שלא תהיה לנו שוב אכזבה; כה היינו רוצים לראותם „מעברה השני" של הדלת... מחודש פברואר עברו עלינו ימי מתיחות מתמדת, יום־יום, שעה־שעה חיינו במצב של „אזעקה", כי מפה לאוזן נמסר: „„הנה עבר החייל במטבח", או „החייל יושב כבר בחדרו", או „החייל שוכב על הספה", או „החייל סגר את הרדיו ועומד באמצע החדר"... „אולי הוא מאזין וקולט תנו־עה"? פחד מתמיד זה, שהחיילים יבחינו וירגישו בדבר, העלול לעורר אצלם חשד, או שה' בק יפגע ברישרד, כי אמנם אוהב הוא להתווכח עמו בעניני פוליטיקה — כל זה עשה שמות בנו, וכמעט שהתמוטטו עצבינו...

לדאבוננו, שמחתנו באה לפני זמנה. ה' בק דפק על מדף־הרצפה והודיע לנו, שהחיילים נשארים עתה במקום. צו־התנועה נדחה לפי־שעה.

אני חשה בלחץ משונה ומוזר בלב...

שבת, 1 ביולי 1944

נזדמן לי היום לשמוע את יומן־החדשות באנגלית. הידיעות טובות מאד. העיר סלוצק נכבשה ונטושים קרבות בבוריסוב. הצבאות הסובייטים נמצאים במרחק של 35 קילומטר בלבד ממינסק, ו־50 קילומטר מ־

כינסק. הם מתקדמים בקצב מסחרר, ואין ספק, שהיו מגיעים אלינו מזמן ומשחררים אותנו, לו היו מתקדמים בדרך אלינו, בכל אופן, אנו מקווים, שאולי יגיע סוף־סוף גם תורנו לגאולה.

החיילים נתונים כל הזמן ב„מצב הכן" ; את הטלפון לא התקינו מחדש ; אינם יושבים אפילו רגע קט בבית, מסתובבים, יוצאים ובאים בלי־הרף ואינם מוציאים הגה מפיהם. ה' בק סבור, שיש להם בודאי גם ידיעות סודיות, אך כאשר הוא מנסה לשאול, הם מפסיקים את שיחתם ביניהם, ומסתלקים.

מה הם כבר עלולים לדעת היום? הם עלולים לצאת מן הבית היום, או מחר, או לשבת בו שני שבועות תמימים! האנס יושב למעלה, חשבנו, שהוא בא לבקור אל ה' בק (כי ה' בק אינו יוצא עוד בכלל מן הבית אל המשרד, כי הוא חושש להשאירנו לבדנו). אך אנו מבחינים בתכונה לעריכת נשף של שכרות. האנס מזמן כבר לא היה „אצלנו". לאמתו של דבר, מאז עזבה אלה את הבית, חדל לבקר כאן, וכנראה הוא בא מתוך געגועים... גב' בק טלגרפה, שהגיעה בשלום. התרגלנו עליה כאל קרוב משפחה ממש, ובהעדרה, אנו חשים בחסרונה, ומרגישים ריקנות איומה בלב וזה טבעי מאד.

הרגע הגיע אלינו „דין־וחשבון" של הרוקח (מן המקום שהוא יושב בו שומעים הכל באופן ברור), נודע לנו, לאחר המעשה — שהיינו רגעים מספר לבדנו בבית עם האנס ועם החיילים, כי ה' בק יצא לקנות יי"ש. הדבר היה קצת מסוכן, אך, נראה, שלא היתה לו להי בק ברירה, והוא נאלץ לצאת מן הבית.

יום א', 2 ביולי 1944

החיילים עומדים לעזוב את ביתנו ביום שלישי, כך הם אומרים לפחות. אך מי ידע לבטח מה יהיה, הרי זה סוד צבאי. אפשר שיקבלו צו־תנועה, או שלא יקבלו. לא חשוב מי יבוא אל הבית, אך העיקר, שהללו יסתלקו מכאן. אי־אפשר להתענות כך יותר... באחרונה נכנס רישרד אל החדר הנמצא מעלינו לעתים תכופות מדי. הוא נכנס, עומד באמצע החדר ומאזין כאילו משתדל לקלוט. היום, למשל, כאשר הלך ה' בק לאכול את ארוחת־הצהרים אל גיסתו, נסה רישרד להכנס אל החדר, אך הוא מצא אותו סגור משני צדדיו. מה הוא חיפש שם? כנראה, שבכל זאת הוא חושד בדבר.

גב' בק טלפנה היום, שבערב היא חוזרת מאֲלה הביתה. אנו מאד שמחים, שהיא חוזרת, כי היא לנו כמלאך הגואל. איני יכולה כבר לתאר לעצמי את חיי בלעדי האנשים היקרים האלה ; אפילו כאשר יותן לי לצאת לחפשי, אזדקק לקרבתם. זה שנה וחצי שהם עולם מלא בשבילנו, ואינני מתארת לעצמי עולם אחר בלעדיהם.

יום ב', 3 ביולי 1944

שום סבתא בעולם לא תוכל לספר על חוויותיה לנכדיה במדה גדושה כזאת, כפי שנוכל אנו לספר על המקלט הזה. גם הלילה היה גדוש רשמים, וכמעט שפרחה נשמתנו מרוב פחד. הענינים שטפו לכאורה בשקט, החיילים יצאו לתיאטרון, אחר כך חזר אחד מהם לרגע הביתה, ושוב יצא. הלכנו לישון, כשהאשנב פתוח במקלט, ומדף־הרצפה סגור. ה' בק היה למעלה, הרדיו נגן. בחצות הלילה שמענו צלצול, אך לא פתחו את הדלת. הצלצול נמשך בעקשנות, ומיד נשמעו דפיקות בדלת והנה הבחננו בצעדים בגינה, לפי הקולות הכרנו את החיילים, שכנראה שכחו את המפתחות ולא יכלו להכנס פנימה. הם התחילו להתדפק על החלון — אך לא היתה כל תשובה. אנו היינו שרויים ביאוש ממש, — מה יכול היה לקרות לה' בק? — שאלנו את עצמנו, האם נרדם תרדמה כה חזקה? הרי הדפיקות והרעש מבחוץ עלולים היו לעורר כל אדם מתרדמה עמוקה ביותר?... אולי הותקף ה' בק פתאום במחלה קשה, אולי הוא התעלף, כי התאונן היום שיש לו כאב־ראש חזק. היינו כה רוצים לעזור לו, והנה, אין אנו יכולים לזוז מן המקום, ואפילו לא להוציא רחש־לחש, כי החיילים מסתובבים בחצר והאשנב פתוח, והם עלולים להאזין ולקלוט. כשאין אור אי־אפשר לפתוח את מדף הרצפה ; מאידך, כל קרן־אור אפשר לראות בנקל מבעד האשנב. אנו שרויים במצב ללא מוצא ואין ביכלתנו לעזור לה' בק.

לבסוף, כאשר נדמה היה לנו, שהם יפרצו את הדלת, או ישברו את החלונות, הכניס אותם ה' בק פנימה. התברר, שהוא פשוט נרדם, ומכשיר הרדיו, נגן בקול רם כל כך, שהחריש את קול הדפיקות ואת הקולות מבחוץ, והוא לא הרגיש בנעשה — נשמנו לרווחה.

היום אחר־הצהרים הוכיתי ממש בתדהמה! לאחר

הדברים ששמעתי מפי הרוקח אינני יכולה עוד להת־אושש... כאשר נודע לנו, שהחיילים נוסעים הלילה בהחלט, ספר הרוקח סיפור על שיחה שהאזין לה וקלט מלה במלה. השיחה התנהלה בין ה׳ בק ונורברט — בימים הראשונים של שהותם של החיילים בביתנו.

והנה הסיפור: באחד מבקוריו אצל משפחת בק, התפאר האנס, שבמו ידיו הרג שבעים ושניים יהודים... למחרת היום נכנס האנס אל משרדו של נורברט, ברך אותו לשלום, הושיט לו את ידו. לאחר שחזר הביתה — שר לו נורברט וצפצף לו, כרגיל, אך כאשר ה׳ בק ואשתו נכנסו אל החדר, שמע הרוקח את דבריו של נורברט המכוונים אל מארחנו; ה׳ בק, כנראה לא תפס, או לא הבין את משמעותם, לדאבוננו, כי לא הגיב עליהם.

אני מצטטת בדיוק את דברי נורברט, כפי ששמע־תים מפי הרוקח, שחזר עליהם: „האנס זה מן המש־טרה, אדם עקוב דם, אשר רצח שבעים ושניים יהודים, היה אצלי והוא הושיט לי את ידו, עקובת הדם. אני את ידי כבר רחצתי עשר פעמים לאחר זה״... וכעבור רגע בפנותו אל ה׳ בק אישית, אמר: „אבא רחימאי, טוב לי פה אצלך ומשום כך אינני רוצה לדעת דבר בבית, או לשמוע פה דבר... אבא, הכל בסדר. אני אינני רודף גזעים... אני גם לא העברתי לידי הרשות את היהודים בברודי״... ואלה היו דברים, שהשמיע נורברט, שחשבנוהו תמיד כאחד מנאמני היטלר! איך היה אפשר לטעות כל כך? — רישרד היה נוכח בשעת השיחה הזאת, אם כן, קרוב לודאי, שגם הוא ידע על קיומנו, אך הוא לא רצה לחקור ולהגיע למסקנות. כעת מובנת לי תגובתו, כאשר אנשי המיליציה האוק־ראינית חיפשו יהודים בביתנו והוא שאל בשצף־קצף את ה׳ בק: „מה רצו פה החזירים האלה״? היה לנו מזל רב, שנתקלנו באנשים הגונים. הרי בידיהם פרפרו חיינו, כמו בכף המאזניים... כנראה, ה׳ בק לא נכנס לעמקם של דברי נורברט. לפי שעה לא יכולנו להס־ביר ולספר לו, ואילו החיילים לא הזכירו את הדבר אפילו במלה אחת בשעת הפרידה. הם נסעו מכאן... הם השאירו את כתובותיהם... מי יודע? אולי נוכל עוד פעם בחיינו לגמול להם בעד זה, שנתנו לנו את נפשנו לשלל. הלואי שתאיר להם ההשגחה העליונה את דרכם.

ישבנו כל שעות היום בחושך, כי נפסק זרם ה־חשמל, אך מכיוון שהחיילים נסעו, יכולנו להפוך את הלילה ליום. וכעת בשעה שתיים בלילה, אנו מבשלים, כי הננו רעבים מאד. קרוב לודאי שגם מחר לא יהיה אור, לפיכך עלינו להכין לעצמנו מרק. גב׳ בק דחתה את יציאתה מצ׳נסטחוב ליום נוסף. היינו רוצים כבר לראותה בחזרה בבית, כי הזמנים אינם בטוחים, ועלול עוד לקרות דבר בדרך לפתע, שינתקה מאתנו.

אלה היתה עושה בחכמה, לו היתה מגיעה הנה יחד עם אמה. לדאבוני הגדול — לא קל לה הדבר. שהרי היא עסוקה שם, בעבודה משרדית.

יום ג׳, 4 ביולי 1944

שוב אנו יושבים בחושך. אחרי הצהרים טסו אוי־רונים, נשמעו יריות והאור כבה. אך אין אנו מתאוננים, כי הוקל לנו הרבה מאז נעלמו הגרמנים שישבו מעל לראשינו. — מדף־הרצפה פתוח ואור עובר אלינו קצת בדרך זו וגם חודר מבעד לאשנב. מתוך הכרח הננו מדליקים נרות.

לאחר הסתלקותם של החיילים התאוששנו קמעא. אכן, החזקנו מעמד והמשכנו בקיומנו באורח פלא; היו לנו כאן עובדי־הרכבת והם יצאו; היו לנו חיילים... שכנראה ידעו על קיומנו, וגם הם יצאו ולא גרמו לנו כל רע.

אך שיא הנסים והנפלאות היא משפחת בק. הם ידעו בטוב־לבם ופשטות תבונתם לרכוש את לבם של בני אדם. בלעדי תכונתם זו, לא היינו מצליחים להגיע עד הלום.

גב׳ בק התיחסה אל החיילים כמו אם מולידה. בראותה שקשה להם להתקיים במנות הקצובות, היתה מגישה להם מטעמים, תוצרת בית, וה׳ בק מצדו הז־מינם לשתיית יי״ש, לכן לא יכלו לגמול באבנים תחת לחם. וכאשר התנסינו כה רבות, הננו מקוים, שנצליח גם הלאה.

לא שמענו היום את יומן החדשות, אך גם נסיעתם של החיילים מן העיר יש לה משמעות מסוימת. היום הפציצו שוב את לבוב, וגם זה מוכיח על שנוי. אולי אלה הם אותות, המבשרים את ההתקפה?

יום ד׳, 5 ביולי 1944

בצהרים הגיעה גב׳ בק. היא היתה צריכה לשוב כבר אמש, אך היתה הפצצת אוירונים על לבוב והיא

נאלצה להסתתר במקלט ואחרה את הרכבת. עם בואה קם כל הבית, שוב ישנה תנועה למעלה, אף אם זרים אינם מבקרים שם. כמעט כל מכיריו של ה׳ בק נסעו מן העיר. אלה מרגישה טוב בצ׳נסטחוב, היא עובדת, יש לה דירה נאה עם גזוזטרה, רדיו וטלפון. העיר יפה, בקיצור — אֵלה שבעת־רצון. גם מובטחת לה עזרה בצרה, כי אחותו של רישארד מתגוררת לא רחוק מצ׳נסטחוב והוא ביקש ממנה שתתעניין באֵלה. במכתבו אל מארחינו הבטיח להם רישארד, שבעד כל פרוסת־לחם שסעד אצלם, תגמול אחותו לאֵלה ביד נדיבה. גם מזה נראה, שבחור הגון הוא.

יומן־החדשות טוב מאד. הצבאות הסובייטיים מתקדמים לעבר ברנוביץ, וילנה ומינסק. והחשוב ביותר: הם כבשו את העיר קובל. ברם מתעוררת השאלה: לאן יפנו מקובל — הלאה? האם יתקדמו בדרך אל העיר לבוב — או יפנו אל בריסק־דליטא? בעוד ימים מספר בודאי יתברר הדבר.

היום שוב הפציצו את לבוב, ורק בשעה שתים־עשרה שוב נדלק האור. בערב שוב כבה, והיה חושך כשלוש שעות.

יום ה׳, 6 ביולי 1944

ברדיו מודיעים על קרבות בין פינסק וקובל. אולי בכל זאת תתחיל ההסתערות על לבוב? אולי עוד נזכה ליהנות מן הקיץ? והרי כה דרושים לנו גם שמש וגם אויר. הרי אנו תשושים בכחנו. נראה לי, שלו נפל בחלקנו לצאת לחופשי בחורף, היינו נעשים שחפנים. ואף אחד מאתנו לא היה יכול להחזיק מעמד עד החורף, לא מבחינה נפשית ולא מבחינה גופנית וחומרית...

היום בקר אצלנו וולאדק. הוא שזוף, רענן, שופע בריאות. גם הוא מחכה לשחרור בקוצר־רוח, אך לו קל להכות, הוא אינו מפחד משום דבר, למרות היותו עריק. אין מחפשים אותו ואין מכריזים פרס של אלף זלוטי על ראשו, כמו שקבעו בעד ראשי, או בעד ראשי יהודים אחרים...

יום ו׳, 7 ביולי 1944

שוב פקד אותנו גל חום. למרות, שמדף־הרצפה פתוח, הגיע החום במקלט עד 27 מעלות צלסיוס. בקושי אני מסוגלת להחזיק עפרון ביד, כה נחלשתי מן החום. כולי מכוסה זעה. אני מנפנפת כל הזמן בנייר־קרטון שבידי. בלי „המניפה" הזאת היה עוד יותר קשה, אך גם זה לא מועיל בהרבה. אני חוששת שמא אפגע שוב בפריחת־עור שלקיתי בה מן הזעה המרובה לפני שנה. ואולי, בכל זאת, יסתיים כבר הכל בקרוב? יומן־החדשות הוסיף לנו עידוד, כי נודע, שהסובייטים מתקיפים את החזית בין קובל ובין-מעלה הדניסטר, וזה קטע החזית שלנו. מכאן אולי הוכחה, שיפתחו בהתקפה דווקא פה, ולא במקום אחר.

זה החודש העשרים שאנו יושבים במקלט; זה החודש העשרים, שאנו מכבידים על משפחת בק. עברו כמה חודשים ואין אנו משלמים להם את המגיע בעד המזון, אלא רושמים את החוב בפנקס, ואנשים אלו מסכנים את חייהם שלא על מנת לקבל פרס. ה׳ בק ואשתו מעוררים בי התפעלות. לא די בזה, שהם מוכנים לשאת את הכל, הם עוד מוסיפים להתיחס אלינו בידידות ודואגים, שיהיה לנו קצת אויר לנשימה. הם העבירו את חדר־השינה שלהם לחדר אחר, כדי ששנים מאנשינו יוכלו לשבת בכל לילה למעלה ליד חלונות קטנים. אני מבטיחה לעצמי, שאם רק אצליח לצאת לחופשי — אשתדל קודם־כל לגמול כיאות לאנשים האלה. אך גלוי וברור לי, שאף פעם לא אוכל להחזיר את „החוב" שלי, כי צריך לשלם „חיים תחת חיים", ואינני מאחלת לה׳ בק ואשתו, שיהיו במצב דומה לזה שלנו.

לדאבוני, אין לי כל נכסים ואצא לחופשי מחוסרת־כל. אך יש לי רכוש, לי הם נעורי, אשתדל לעשות כל אשר ביכלתי — ואולי למעלה מזה — בעבודה עצמית ובמאמץ עצמי למענם.

שבת, 8 ביולי 1944

שוב באו אלינו חיילים. מכונית צבאית נעצרה בדרך, והחיילים בקשו רשות ללון אצלנו. למזלנו — הרשו להם ללון רק לילה אחד, כי אין לנו כבר כח לדאוג ל„דיירים" חדשים. החום פה הוא ללא נשוא ופתיחת האשנב אינה מועילה מאומה, כי גם בחוץ חם, מהביל ומחניק.

„מכשיר האזהרה" שלנו התקלקל, כי הכלב של מארחנו, דז׳יק („פרא"), שהיה נותן לנו סימן בנביחתו, על כל זר המתקרב אל הבית, חלה ואינו נובח עוד. כנראה, שנסו להרעילו.

יומן החדשות אכזב אותנו היום במקצת. אמנם, העיר ברנוביץ נכבשה וקוו הרכבת וילנה־דינבורג נותק, אך הקרבות בקטע החזית שלנו יש להם אופי מקומי בלבד. למרות הכל, אינני מאבדת את התקוה, שלאחר ההתקפה בחזית המרכזית יבוא סוף־סוף התור להס־תערות על העיר לבוב.

יום א׳, 9 ביולי 1944

נמצאו שני יהודים; הם הסתתרו, כנראה, אצל אכר אחד בכפר. היו להם חפצים, שמסרו לשמירה אצל מכר ארי בעיר (כפי שנהגו רוב היהודים בשע־תו), לכן שלחו את המארח שלהם עם פתק, שיקבל את החפצים בחזרה. מכריהם אמרו לאכר, שיבוא למחרת, כדי לקבלם, ובינתיים, עזבו האנשים את המקום. האכר, שהיה גם טפש וגם חשקה נפשו לרשת את המטלטלים הללו, הלך אל הז׳נדרמריה והלשין עליהם, שהם ברחו עם חפצים של יהודים. בתחנת הז׳נדרמריה התחילו לחקור אותו והכניסוהו למבוי סתום, עד שסחטו ממנו את כל הפרטים. אכן איזו קלות־דעת איומה היתה זאת מצד היהודים הללו! כנראה, שלא היתה להם דרך אחרת, והם נאלצו לשלוח את האכר, שיביא להם את חפציהם, כי אזלו הכספים. ואילו האכר סרב, כנראה, להחזיקם בביתו בלי תשלום.

היה זמן, שגם אנו רצינו ללכת, ולהביא את חפ־צינו, שמסרנו לשמירה אצל מכרים, אך ה׳ בק לא הרשה לנו לזוז מן המקום, ואמר, שנסתדר גם בלעדי־הם. והנה הגיעו הענינים לידי כך, שכל פרנסתנו היא עליו. כן, אין הרבה אצילי־רוח בעולם כמו ה׳ בק שלנו...

יום ב׳, 10 ביולי 1944

אנחנו שוב יושבים בחושך... ואנו נאלצים להטריח את גב׳ בק, שהיא תבשל בשביל שמונה־עשר איש, אפילו אין מעלים אש לבישול, ואין אנו משתמשים בנורות־חשמל — החום הוא ללא נשוא...

אנו סובלים מאד מהעדר ידיעות של יומני־החדשות עקב שתיקתו של מקלט הרדיו. ידיעות אלו — הם כל היינו. מאידך — לו היה מתרחש דבר בחזיתנו, היינו שומעים על כך גם בלי רדיו.

יום ג׳ 11 ביולי 1944

קבלנו את העתון מהיום. כתוב שם, שהתקפות הסובייטים בסביבות קובל, לוצק וטרנופול הם מעבר לשגרה של גיחות סיירים „מקומיות". אמנם, הבולטין אינו רע, אך אין אנו מרוצים ממנו, כי אילו התכוונו לפתוח באמת בהתקפה בדרך אלינו, היו מתקדמים בכל הכות, במלוא־הקיטור... ואילו בדרך שהם עושים זאת, נראה, שברצונם רק לשחרר קצת את החזית התיכונית. ולנו אין כבר כח לסבול עוד.

היום חל יום השנה הששה־עשר להולדתה של מניה האומללה שלנו. זה יום השנה השניה, יום ה־הולדת השני לאחר מותה הטרגי... מדוע לא היה מקום בשבילה בעולם גדול זה?... אינני יכולה עדיין להשלים עם המחשבה הזאת, שהיא איננה עוד. היא עומדת לנגד עיני כל הזמן, מלאת חיים ומרץ, כל היום היתה עומדת ליד החלון, כאילו נדבקה אל הוילון והסתכלה החוצה, הרגשתי שהיא נמשכת אל החיים, אל החופש... ולבסוף לא יכלה לעצור כוח ויצאה את הבית. היא יצאה לקראת המות. ולי נדמה עוד, שכא־שר אצא לחופשי, אראנה בריאה, שלמה וחיה... ואפילו בחלום אני רואה אותה חיה ושלמה... לדאבוני, החלום שווא יגיד. כאשר הנני מתעוררת, אני בוכה בהסתר, כי אינני רוצה להרגיז את אמא אף כי היא משוחחת עליה ברצון, אבל אני איני יכולה לשוחח עם אמא על מניה, כאילו הייתי מתביישת שאני חיה... ואילו היא... איננה בחיים עוד...

יום ה׳, 13 ביולי 1944

יום זה, 13 ביולי, היה בשבילנו כמעט תאריך גורלי. כפסע היה בינינו ובין הפח שיכולנו ליפול בו. סיבה „מסייעת" היתה, שבאין חשמל, שרר חושך בבית, הפעמונים לא צלצלו. והנה מה שקרה: קובא וארטק חטבו עצים במרתף, ובאותה השעה דפק אחד בדלת הכניסה. ה׳ בק, מבלי להזהירם — הלך לפתוח. אני ישבתי במסדרון ושמעתי, שה׳ בק מדבר עם אדם על מפתן הבית, ואילו הם המשיכו בעבודתם במרתף כאילו לא קרה דבר. כנראה, שלא עלה על דעתם שזר נמצא שם למעלה, כי הפעמון לא פעל, לא צלצל ולא הזהיר. לפתע, כאלו עמד לבי בקרבי: שמעתי באופן ברור צעדים על המדרגות. נפתחה הדלת מן המזוה אל המטבח ושמעתי צעדי איש, הפונה אל ה־

מסדרון. קובא צעד ישר אל תוך האש... קפאתי תוך צפיה לבלתי ידוע. אין ספק, אם הוא יעבור מן המטבח אל החדר — הזר יראה את פניו! ואני יושבת כאן באין אונים ואין לי אפילו אפשרות להזהירו... ואמנם, כך קרה. קובא נכנס אל החדר, לא הבחין בשום דבר, ובשקט ירד למטה... אבל היה לנו מזל, ממש, כמו באגדה! האיש הזר עמד על מפתן הבית מבחוץ, ליד דלת־הכניסה וה׳ בק עמד ממולו, והפרוזדור צר למדי: אמנם, אפשר להבחין בו בדמות אדם, אך קשה לברר ולהכיר מי הוא זה; מלבד זה ה׳ בק, אשר שמע את צעדיו של קובא לא אבד את עשתונותיו ולא הפנה את ראשו אחורנית. הוא המשיך בשקט גמור את שיחתו עם האדם הזר! ואילו לקובא נודע על אשר קורה שם למעלה רק כאשר חזר אל המקלט. נודע לו באיזה נס נמנע האסון ואיך ניצלנו כולנו עמו ביחד.

ריטשרד ונורברט כתבו אל ה׳ בק ואשתו מכתב פרידה לבבי. זה יפה מאד, שלא שכחו לעשות זאת, כי בדרך כלל אין חיילי החזית דואגים לנמוסים כאלו.

יום ו׳, 14 ביולי 1944

אמש, במאוחר היה לנו עוד בקור של ז׳נדרמים. שלושה מהם באו לשתות יי״ש, וביניהם היה גם מייסטר. בכבודו ובעצמו. אך הפעם היה עלינו „לעכל" עוד עגמת־נפש; דירתה של משפחת בק כל־כך מצאה חן בעיניו, שהביע את רצונו לגור כאן. כנראה, שלא השב זאת ברצינות, הרי הוא מתגורר בדירה נאה ברחוב קילייובה? אך מי יודע אילו מזימות שוכנות בלבם של אנשים כאלה!...

ואולי הוא רצה סתם להעמיד את גב׳ בק בפני מבחן? והיא אמרה לו באופן ברור למדי, שיכולה היא לוותר למענו על חדר אחד בלבד. אך מה יהיה, אם הוא ירצה להסתפק בחדר אחד ולעבור אלינו? הרי זה בהחלט בלתי אפשרי לשבת תחת קורת־גג אחת עם ז׳נדרם ולהחזיק מעמד! ולדאבוננו, זה הוא סדר העולם: כאשר המחלה נמשכת זמן רב מדי, החולה, כרגיל — מת.

העננים מצטברים מכל עבר. מצבנו החומרי הוא מסוכן ממש, ואפילו למעלה מזה. לה׳ בק אין פרוטה בכיס, אין אפשרות למכור חפצים. והרי מוכרחים לאכול. תפוחי־אדמה אזלו אצלנו. אנו מקיימים את נפשנו רק במרק בתוספת של עשרים־וחמשה דקה לחם לנפש, אך גם לזה נחוץ כסף.

הרוקח נותן שלושת אלפים זלוטי, וזה לא מספיק. גם ה׳ בק ואשתו מוכרחים להתקיים וגם אותנו הם נאלצים לפרנס; אם בא ז׳נדרם לבקור, יש לכבדו ביי״ש, והוא בא לעתים תכופות והיי״ש הוא יקר! להיילים נשלחה חבילה, וגם לאלה יש לעזור. ה׳ בק ואשתו מעוצבנים באופן בלתי־רגיל, הם מחפשים עצה, מנין לקחת כסף, אך שום פתרון אינו עולה במוחם.

שבת, 15 ביולי 1944

ה׳ בק שלח אלינו אל המקלט מכתב. הוא כותב, שכל המלאי של מצרכי־מזון אזל. אין לו גם עצים ובכלל שום דבר, מלבד מים. כל פרוסת־לחם נשארת תקועה בגרונו — כך הוא כותב, כאשר הוא אוכל לבד — ואנו רעבים, „כי — הרי הנני בק"... אני מאמינה בכל לבי, שהם משתתפים בצערנו, שצר להם, שאין להם במה לקיים אותנו. לה׳ בק נחוץ סכום של חמשת אלפים זלוטי לקניית מלאי חדש. את הסכום יכול לתת לו רק הרוקח, וזה אינו ממהר כלל לעשות זאת. בקשנוהו שיתן את הכסף, שהוא עומד לתת בעתיד, כבר עתה, על חשבון המחר. הוא ענה, שהוא מוכרח להרהר בדבר. החלטנו להכריחו לתת, אם יסרב. נקח קצת מצרכי מזון אצל גב׳ בק בשביל הילדים, ואחר־כך נסגור את מדף־הרצפה ונתחיל לצום. בשבילנו בין כה וכה אין מוצא אחר, אבל הרוקח הרי ירצה לאכול בכספו ובסופו של דבר יאלץ לשלם גם בשבילנו.

ה׳ בק ואשתו נאלצו לתת מקום לינה בביתם לארבעה אנשי ס.־ס. אלה הם „עופות חשובים" — בעלי צווארונים שחורים... אנו כבר התרגלנו לסוג אורחים, בלתי־קרואים ובלתי־צפויים אלה. טוב שהם נוסעים מחר בבוקר.

יום א׳, 16 ביולי 1944

נראה, שאכן כבר קיימת תזוזה לאורך כל החזית. העתונים מודיעים, שהצבאות הגרמניים נסוגו ליד לוצק מערבה; גם בקרבת קולומיא נטושים קרבות עזים. על הכביש מורגשת תנועה שגעונית. הגרמנים שנסעו בדרך לסוקאל, חזרו ופנו לעבר קמיונקה. שמועות נפוצו, שהסובייטים הורידו שם חיל־נחיתה, והגרמנים נאלצו לחזור כלעומת שבאו. כנראה, שקרה

שם דבר ליד קמיונקה והגרמנים קבלו צו לחזור באמצע הדרך, ואין אנחנו מבחינים במצב לחלוטין. אין לנו רדיו, לכן, אין אנו מאזינים ליומני החדשות בכלל. עד שלא נשמע יריות ממש — לא נדע דבר. אנו מאזינים וקולטים כל רחש־לחש בלילה; לפי שעה אין שומעים מאומה. אנו חיים במתיחות שגעונית. כאשר החזית נעצרה ליד חרקוב, הצפיה היתה ללא־נשוא, אבל עכשיו — כאשר ידוע לנו, שהצבאות הסובייטיים נמצאים במרחק של 80 קילומטר מאתנו — כל רגע הוא בעינינו — נצח!

בחזית האמצעית מתחוללים קרבות עזים, אך משום־מה אינני מתרגשת מזה, כי אם הרוסים יחדרו לפרוסיה, לא יביא לנו עוד הדבר את השחרור.

יום ב׳, 17 ביולי 1944

כבר נפל דבר — — — אך קיים תוהו ובוהו כזה, שאין אנו תופסים כלום!

בבוקר נראה היה לנו, ש„הנה, הנה...” גיסתו של ה׳ בק נכנסה בריצה והביאה הוראה מהאנס, שכולם יתכוננו לנסיעה, כי הבולשביקים נמצאים כבר בסוקאל, וה„אורטס־קומנדור” (מפקדת העיר) הודיע לה׳ בק על ידי שליח, שיארוז מיד את חפציו. בשטח של בית הקברות מעמידים מחסומים, חופרים חפירות. מכוניות נוסעות הלוך וחזור. נדמה היה, שבעוד רגע קט נשמע יריות, ונזכה להתחלת הסוף של כל יסורינו. אך קרוב לשעת־הצהרים הכל השתתק. התברר, שהעיר סוקאל טרם נכבשה, וכי רק הז׳נדרמריה של העיר באה לז׳ולקיב.

בעיר קשה מאד להשיג מצרכי מזון, ולמרות זאת שהרוקח נתן סוף־סוף את הכסף, נבצר מאתנו להכין כל מלאי של צרכי אוכל.

לפנות־ערב שוב קמה תנועה. ברחוב עבר משלוח־תובלה מובס... בשמים הופיעה ועברה טייסת של ארבעים מטוסים... אוטומובילים אצו־רצו... בזה אחר זה...

שני החיילים, שהתחננו אל ה׳ בק, שיתן להם מקום לינה ולנו בביתו, התאוננו, ש„איבן הארור” פרץ לתוך העמדות הגרמניות, ולפיכך נאלצו הבוקר לעזוב את בוסק. זה היה לנו תגמול על האכזבה שנחלנו בנוגע לסוקאל. בוסק, הרי חשובה יותר בשבילנו כי ברור, שאם פותחים בהתקפה מצד זה — הרי יכולים להתקיף את ז׳ולקיב בעוד שניים־שלשה ימים! ברם, אני מפחדת ממש לשוחח ואפילו לחשוב על זאת פן אתאכזב, כאשר כבר היה בזמן שהחזית היתה ליד טרנופול והיה נדמה לי, שכבר מתקדמים לעבר לבוב, והנה לפתע נעצרו שם.

רגע קט היה נדמה, שה׳ בק יתמוטט. כל אחד בורח מכאן... ה„אורטס־קומנדו” נותן לו הוראה לארוז את החפצים והוא עושה זאת מתוך יחס ידידותי, אך הוא אינו יכול לזוז בגללנו, אף שבתו נמצאת „מן העבר השני”... אולם יד רצון־הברזל שלו היתה על העליונה, והוא חזר לשווי־משקלו.

הוא התחיל ל„נצח” על ההכנות במצב החדש שנוצר. הוא נגש לאחסנת החפצים, להורדת מלאי המזון, הסתובב בכל הבית, חרף וקלל, כדי להוסיף עידוד לעצמו. בקיצור — הוא קבל את צביונו הקודם והפך שוב להיות „המנהל היקר שלנו”, האהוב עלינו כמו אב, ושקללותיו שאין בהן נזק הן נעימות לאזנינו, מאשר מלים יפות של אחר, בשארות מלים יפות בלבד.

יום ג׳, 18 ביולי

האור הופיע, אך לשעה אחת בלבד, והוא כבה שוב. בכל זאת הספקנו לשמוע את יומן־החדשות מאנגליה. הודיעו שם על כיבוש גרודנה, ואף אם לא היתה כל ידיעה בנוגע לחזיתנו, כבר אין לנו צורך בחדשות ובבולטין, כי עינינו רואות את המתרחש.

הז׳נדרמריה נסעה מכאן והדבר נעשה בחפזון כזה, שהאנס לא הספיק אפילו לבוא ולהפרד. הוא רק עשה תנועה בידו לעבר ה׳ בק, כאשר המכונית שברח בה עברה ליד ביתנו. המיליציה האוקראינית גם היא נסעה, וגם ה„לאנדס־קומיסאר”. ואנו מאושרים מאד, שהתפטרנו סוף־סוף מנוגשינו. בכל שעות היום נוסעות שיירות תובלה, הלוך וחזור, מכוניות של סניטרים אצות רצות בקצב מסחרר, על הכביש מתנהלים תותחים, העיר ז׳ולקיב מוקפת חיל־תותחים. נראים הדברים שכל יום, ואולי אפילו בשעות הקרובות לבוא יתחוללו כאן קרבות... מי יתן, שלא יכזיבונו הפעם... עכשיו, כאשר הכל קרוב כל כך — אין לי עוד סבלנות לשבת במקום במקלט...

יום ד׳, 19 ביולי 1944

בלילה כבר שמענו מרחוק יריות. עכשיו שומעים את היריות באופן ברור למדי. כנראה, שהחזית הת־קרבה אלינו. כל היום נוסע חיל־עזר: — טנקים, זחלמים, תותחים, מכוניות מלאות צבא, הכל זז לעבר לבוב. אולי פתחו גם שם בהסתערות? אולי התקיפו?

הלילה ילונו אצלנו ארבעה טנקיסטים, אך כיון שהיריות הנשמעות מרחוק נעשות תכופות יותר ויותר — אפשר שעוד באמצע הלילה יצאו לדרך.

כל אחד מאתנו מכין לעצמו חבילה קטנה עם לבוש, להעמיסה על עצמנו בשעת הצורך (בתוך המקלט אנו מסתובבים יחפים וערומים למחצה), אף אם לא נוכל ללכת רחוק, לכל היותר נוכל רק לרדת אל המרתף — כי גם הז׳נדרמריה של חיל־השדה לא „תזלזל״ בציד על יהודים...

תקרת המרתף עשויה מלט, וזה עלול להציל אותנו מפגיעה של שברי פצצות. ברצון היינו מסתתרים במרתף בבית־החרושת, כי שם ישנו מקלט בנוי ברזל־בטון. אך אנו עלולים להתקל שם בחיילים.

אלה מסכנה! היא בוודאי אכולת עגמת־נפש! מי יודע, כמה זמן היא תהיה מנותקת מהוריה. הרי כבר כעת אין הדואר פועל. ולא רק הדואר אלא אין בכלל כל אדמיניסטרציה בז׳ולקיב. אם הכל ילך כסדרו — שחרורנו יבוא בעוד ימים ספורים בלבד.

יום ה׳, 20 ביולי 1944

הטנקיסטים שלנו פה אמרו, ובעצם אמר זאת הקצין־המפקד לה׳ בק, שאיש מבני משפחתו אל יפשוט את בגדיו הלילה, כי המצב הוא חמור, וכי הבולשביקים נמצאים כבר במרחק של 9 קילומטרים מז׳ולקיב. אפשר להאמין להם, כי היריות נשמעיו מטווח קרוב מאד.

יש לנו שוב הרבה מאד צבא בבית. קצין אחד נכנס לחדר הנמצא מעל המקלט הקטן, וגם החדר השני מלא חיילים; למזלנו, הם לא תפסו את החדר הנמצא מעלינו ואפשר לגשת למדף־הרצפה. והנה נגשה אלינו גב׳ בק והביאה גם את הידיעות האחרו־נות, שהסובייטים יורים מן „החורשה הלבנה״, וכי הצבא פינה את רחוב שירוקה. אני יודעת, שברחוב שירוקה מסתתרים יהודים אצל אכר אחד, ואני מקווה, שהם נשארו במקלט. אם הכל לא ימשך יותר מיומיים, הם יחזיקו מעמד. אך אם המצב ימשך זמן רב — צפוי להם אבדון. מה גדולה הטרגדיה... למות ממש ברגע האחרון, ערב השחרור!...

יום ו׳, 21 ביולי 1944

לא נתנו לעצמנו את הדין — איזה „לוויתנים״ הננו מארחים בביתנו! הקצין משתייך — לא פחות ולא יותר, — אלא למטה הגנת העיר. כל הלילה הביאו לו דינים־וחשבונות. למעלה — מטה צבאי גרמני, ומתחת לרצפה — יהודים! צחוק הגורל!

ה׳ בק ואשתו וכן וולאדק (הנמצא אצלם משהת־חילו להשמע היריות) — לנו הלילה במרתף, ואת חדר השינה שלהם תפסו החיילים. הם עלו רק בבוקר למעלה כדי להגיש לנו מים ולחם.

כל הזמן — כמעט ללא הפסק — באו אל קצין הפיקוד חיילים שהביאו דו״חים חדשים, ואנו, כמובן, שמענו כל דו״ח ודו״ח. קרוב לשעה אחת־עשרה נודע לנו שהבולשביקים הקיפו את לבוב, וכי רק הדרך ליאנוב חפשית עדיין, ובדרך זו צוו על הצבא לסגת. כעבור רגע נפרד הקצין מגב׳ בק ונסע, הוא הספיק לומר לה עוד זאת, שאם יש בדעתה לברוח, מן ההכ־רח שתחליט זאת בו במקום, כי עוד הערב, ולכל המאוחר מחר בבוקר — יהיו פה הסובייטים... הוי, אלוהים! זמן רב כל כך חכינו לרגע זה! לא, לא אוכל פשוט להאמין, שאמנם אצא מבור זה חיה ושלמה!

עכשיו מאיימות עלינו רק היריות וצריך יהיה לבטח את עצמנו בפני סכנה זאת. ה׳ בק ואשתו הסתתרו במרתף, שהוא כולו מכוסה מלט. נהיה נאלצים לפרוץ את הקיר, כדי שנוכל גם אנו להסתתר שם בשעת הצורך.

בין כך ובין כך היו נאלצים לפתוח פתח כזה, כי מדף־הרצפה מעל למרתף כוסה בחול, וה׳ בק ואשתו נכנסים לשם דרך חלון קטן, היוצא מן המזווה. הם באים במגע עמנו דרך פתח קטן בקיר בלבד. לפי שעה אנו מפחדים לרדת אל המרתף, כי איזה גרמני עלול עוד לחזור לשם, בדרך מקרה.

וס ד׳, 26 ביולי 1944

רק עכשיו התאוששתי לאחר כל אשר קרה — ואוכל לכתוב. אבל בראשי שורר תוהו ובוהו כזה, שקשה לי לאסוף ולהסדיר את מחשבותי. כל כך הרבה רגשות מנוגדים מתרוצצים בקרבי: מצד אחד אני שמחה, שמחה מאד, שהנני חיה, שנשארתי בחיים. אך ישנם רגעים, שאני מציגה לעצמי שאלה: „למה לי החיים, כאשר מיליונים מבני אחינו הושמדו?!...

הצבא הסובייטי נכנס לז׳ולקיב רק ביום א׳, ב־23 ביולי, לאחר קרבות קשים. ביום ראשון בבוקר הומ־טרה על העיר אש איומה של יריות רובים. מלבד זה הופצצנו מלמעלה באש־מפציצים — וזה נמשך כל היום, ללא הפסק.

מתוך צרוף מסיבות משונה ותמוה, — עמד ליד ביתנו תותח גרמני, והצבא הסובייטי כוון את היריות לעברנו. שני פגזים פגעו בביתנו, אחד הבקיע חור בקיר, והשני פרץ את הגג. ה׳ בק ואשתו הסתתרו בחצר, במקלט שהכינו החיילים, ואילו אנו נשארנו במרתף, בפחד לזוז מן המקום; הרי הגרמנים היו עדיין בעיר. בלעדי משפחת בק היינו מרגישים את עצמנו בכל רע, וכאילו מוזנחים ומופקרים.

התחלנו כבר לפקפק אם אמנם תכבש העיר לפני יום שלישי, ופתאום לפתע הגיע אלינו בריצה ה׳ בק ובשורה בפיו, שהסובייטים כבר באו...

אין ביכולתי לתאר, מה נעשה אצלנו בשעה זו... אנו חבקנו איש את רעהו, והתנשקנו ושוב חזרו החי־בוקים והנשיקות, וכל אחד מאתנו בכה!... ה׳ בק קרן מאושר. וברצותו לגרום לנו נחת־רוח, התחיל להביא אלינו כל פעם יהודים שהצליחו גם הם להשאר בחיים... ביניהם היו האחים ברנשטיין, שני אחים שברחו מן המחנה ביאנוב והסתתרו אצל גב׳ אורנשטיין.

אולם, בשום מקום לא נצלו שמונה־עשר איש בצוותא אחת, ולפיכך נעשה הבית שלנו למרכז, אליו באו כל הניצולים. אמנם יש קבוצות של ניצולים ביד־דים, אך אף אחד לא גילה אומץ־לב רב כזה שהוכיח ה׳ בק שלנו. בכל מקום אחר, כאשר החיילים באו, כדי להתאכסן בבית, נאלצו היהודים לצאת משם, כי לא נמצא בז׳ולקיב עוד אדם אחד, שהסכים להחזיק אצלו

שרידי ה״בונקר״ החיים בישראל

(משמאל לימין) עומדים: זיגו אורלנדר, מיכאל מלמן, זושיה קורנברג (אורלנדר) איגו מלמן. יושבים: קובה פטרונטאש (חי בגרמניה), סבינה פטרונטאש, פניה מלמן, מונדק פטרונטאש.

תחת קורת־גג אחת יהודים וגרמנים גם יחד. — מלבד זה, היה המקלט שלנו מקום נוח בהשואה למקומות אחרים. אנשים שהו בשדות־תבואה, בילו ביערות — גם בחורף וגם בקיץ, — ונאלצו להשתדל להשיג מזון אצל האכרים בכפר, שלעתים תכופות מסרום להורג. בתה של אשה אחת אבדה באופן כזה, והיא היתה בת חמש־עשרה — והדבר קרה רק שבוע ימים לפני השחרור. מתוך 6000 היהודים שבנפת ז׳ולקיב נשארו בחיים לא יותר מאשר חמשים בני־מזל. ואיך זה נראה בכלל! אני לבדי נצלתי יחד עם הורי. ממשפחות אחרות נשארו לפליטה רק בודדים בלבד. וכולם נשארו בחוסר כל: אין להם בגד ללבוש, אין להם מקום לינה, אין להם פרוטה בכיס, כדי לקנות דבר.

רגלינו כואבות מאד. בגלל הישיבה המתמדת במקום אחד נגמלנו מהרגלי־הליכה; עיני ילדינו התנפחו מן השמש. היום עוד נאלץ לישון במקלט, אף על פי שנדמה לנו, שכל שעה מיותרת, שהננו מבלים בבור זה מזיקה לבריאותנו.

שוחחתי עם אנשים שראו כיצד הובילו את מניה שלנו לתחנת המשטרה. תחילה התחננה מאד שישחררו אותה. אחר־כך צעדה בשקט ובשלווה כזאת, מתוך שמירת כבוד עצמי, שעוררה התפעלות אצל כולם.

שמענו, שהעידה בתחנת המשטרה, שהיא ברחה מלבוב לז׳ולקיב. ילדה מסכנה! היא לא רצתה להפיל אותנו בפח וגלתה אומץ־לב שכזה!... אין אנו יודעים אפילו איפה קברו אותה, כי דודיו, שעשוי היה לדעת דבר זה — גם הוא, לדאבוני, איננו עוד בחיים; בהשתתפו באיזו חבורה של פרטיזנים — נתפס.

ולמה זה לא תהיה עכשיו מניה יחד אתנו?... למה לא תוכל לשמוח ולהנות מזיו השמש ומתכלת השמים? למה לא תיהנה ממגע פרחים ריחניים? ומדוע זה לא תחיה עוד הדודה אוצ׳קה, כדי שתהיה אמא לילדיה הרכים???

מדוע זה, מדוע זה — הוי רבונו של העולם — מדוע???

לבי מלא מרירות — עד תום...

לזכר הנעדרים

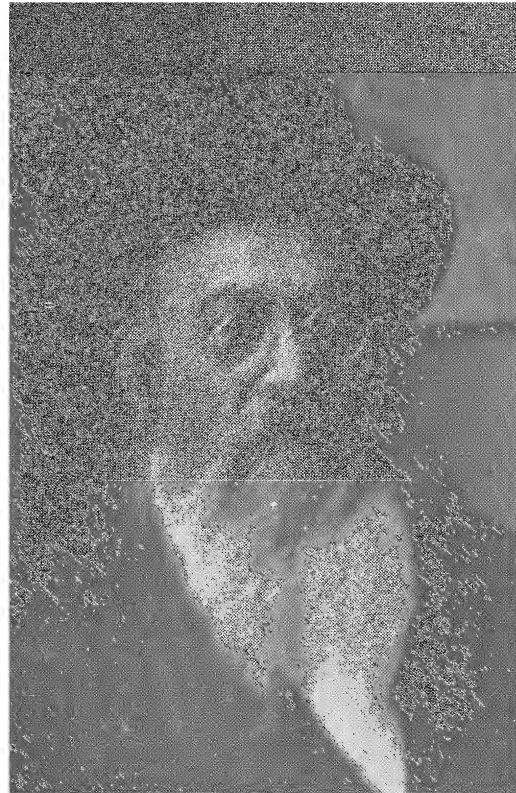
דמויות

צבי אוסטר

האדמו"ר שמואל רבינוביץ' ז"ל

האדמו"ר מז'ולקיב ר' שמואל אבא רבינוביץ' זצ"ל הי"ד היה מגדולי היחס של החסידות. נולד בשנת 1884 ברוסיה. אביו האדמו"ר ר' פנחס רבינוביץ זצ"ל היה משושלת הרבנים המפורסמת של צ'רנוביץ. בשנת 1904 נשא לאשה את חנה רחל בתו של הרה"צ אב"ד ואדמו"ר מנווריא (פלך לבוב), אחיו של הרה"צ אדמו"ר מבלז ר' יששכר דב זצ"ל, ובשנת תרס"ו קבע משכנו בעירנו ז'ולקיב.

הרבי הצעיר (בן 22) הגה בלימודים יומם ולילה וגילה

האדמו"ר ר' שמואל רבינוביץ'

גם ענין בצרכי צבור ובזמן קצר הפכה דירתו להיות בית־ועד לחכמים מכל שדרות העיר. מספר המבקרים גדל והלך, רבנים באו אליו לשוחח בדברי־תורה, ורבים — במילי דעלמא או להתיעץ בעניני שדוכין וכד'. בביתו נוסד מנין קבוע של מתפללים, בוקר וערב. בשבת ובחגים נהרו לבית הרבי מתפללים מכל קצוי העיר כדי ליהנות מנעימות תפילותיו. בדרך כלל הסתיימו התפילות בראש־השנה בשעת אחה"צ, אך מעריציו לא נמנעו מלהשאר ומלאו את בית־התפילה עד אפס מקום, ולא ויתרו על שמיעת מלכויות, זכרונות ושופרות מפי הרבי. השפעתו המבורכת היתה ניכרת בכל חוגי האוכלוסיה בעיר ובסביבה, בקהל החסידים, בין אנשי האינטליגנציה, סתם תושבי־העיירה ועד פקידי השלטון המתבוללים, כולם התייחסו לרבי ביראת כבוד ובהערצה.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, כשעזב הרב רימלט, רב־העיר, את ז'ולקיב והתעוררו בעיות דחופות בעניני ציבור, יצא הרבי מד' אמותיה של ההלכה ונטל לידיו את ניהול העיר, טיפל ביד חרוצה בצרכי־צבור וכל איש מר־נפש מתושבי העיר וגם פליטי מלחמה משאר הערים מצאו אצלו אוזן קשבת ויד תומכת. בית הרבי היה פתוח לרווחה בכל שעות היום, והמה מרוב אדם.

מלחמת העולם הראשונה פגעה קשות במערכת החינוך בעיר, הורים רבים גוייסו לצבא האוסטרי ומהם שנשלחו לחזית ונפלו חללים, ונשארו אחריהם יתומים. אליהם נתווספו גם ילדים של פליטי המלחמה שהיו ללא חינוך ולימוד. המצב דרש פעולה של פטרון מהיר, ולתפקיד זה נחלץ הרב ר' שמואל רבינוביץ', ובעזרת נכבדים מבני העיר חידש את הלימודים ב„תלמוד־תורה", בו מצאו מקום כל ילדי העיר שהיו זקוקים ללימוד ולחינוך.

אחת מפעולותיו הנוספות שראוי לציינה היתה מפעל „קמחא דפסחא". הוא התמסר אישית לפעולה זו, וביקר ביחד עם נכבדים אחרים בבתי התושבים, לשם התרמה. הוא לא נתן לשום אדם להתחמק ממלוי חובתו כלפי

נצרכי ועניי עירו, והפעיל לחץ מוסרי על אותם שניסו להשתמט, באומרו: „או שהינך משתייך לנותנים או ללוקחים" ובמקרה מסוים, כאשר לא מיהר אחד לתרום, הניח לפניו שתי רשימות, אחת של תורמים ורשימה שניה של מקבלים וביקש ממנו שיבחר באיזו רשימה הוא רוצה להירשם...

הצבור ידע להעריך את פעולותיו הרבות של הרב ותמכו בו בכל דרך אפשרית. הוא נתקבל רשמית ע"י ועד הקהילה בז'ולקיב, וחלקו לו כבוד רב. כמעט כל יהודי העיר ביקרו אצלו אישית כמה פעמים בשנה. בגלל קולו הערב השתדלו כל בתי־הכנסת להזמינו לתפילה לפחות פעם בשנה.

כמיהתו וחיבתו לארץ ישראל היתה גדולה, בביתו היתה קופה מיוחדת לאוסף תרומות למען ארץ־ישראל, כנראה השפיעה עליו לא במעט העובדה ששלושת אחיו היו בארץ. לפני חג־הסוכות היה נוהג להזמין אתרוגים מארץ־ישראל ולהפיצם בבתי־הכנסת בעיר, ואת התרו־מות שקיבל היה מעביר במלואן לארץ־ישראל.

תקצר היריעה מלפרט את גדולתו של האדמו"ר רבינו־ביץ' זצ"ל, אצילותו וגודל לבבו. תלמידיו הרבים לא ישכחוהו לנצח. האדמו"ר ר' שמואל רבינוביץ' הוצא להורג, יחד עם בני משפחתו, ע"י אנשי הגיסטפו בשנת 1943, לאחר שמצאוהו מסתתר בבונקר.

אנטונינה שטריך (וואקס)

ד"ר מאיר וואקס ז"ל

נולד ב־1868 באוז'ידוב (מחוז טרנופול). נתיתם מאביו בילדותו, ואמו דאגה לחינוכו. מוריו בבית־הספר קבעו שהוא מוכשר מאד, ואמו הכניסתו לגמנסיון בברודי. בסיום למודיו עבר לוינה, התפרנס כתלמיד עני בהוראות־שעה, עד שהוסמך כרופא. ב־1898 נזדמנה לו משרה של סגן־מנהל בית־החולים בז'ולקיב, ובה נשא בתפקידו עד מותו, ז"א למעלה מ־40 שנה. בתקופת כהונתו עבד שנים רבות כרופא הביטוח הציבורי (היה מיסדה של קופת־חולים עוד לפני מלחמת העולם הראשונה) וגם כרופא עובדי־הרכבת.

כרופא וכאדם היה נערץ לא במחוז ז'ולקיב בלבד, אלא גם בשאר המחוזות ובלבוב. הוא זכה לכבוד רב בגלל שפע ידיעותיו ברפואה, מזגו הטוב ויחסו לחיי אדם. היה מחונן גם בהומור ובבדיחות־הדעת.

ד"ר מאיר וואקס

בשעות שהיה חפשי מעבודתו המקצועית, התעסק בציור ואף היה צייר כשרוני. כל תמונותיו, שהיו תלויות בביתו, נשדדו בידי הנאצים ונשלחו לגרמניה. גם הגננות היתה תחביבו, והוא עבד כל יום בגינתו, בפרחים. לשום מפלגה לא השתייך ולא נטה להן, אולם רבה היתה התענינותו בתחיה הלאומית ועזר ותמך ברצון בכל מפעל ציוני. מעולם לא סרב להגיש עזרה לנזקקים.

ב־21 באוקטובר 1942 בזמן „האקציה" בז'ולקיב, התאבד אבי. לפני מותו חזר ואמר שבעודנו חי לא תגע בו יד מרצח נאצי.

קלרה קרמר (שווארץ)

פֶּפקה פיש ז"ל

כל הקיץ של 1942 עד „האקציה" של אוקטובר, עברו דרך עירנו משלוחי יהודים, שהובלו ממזרח־גליציה (קו־לומיאה, קוטי, טרנופול, סטניסלבוב) אל מחנה־ההשמדה בלז'יץ. האנשים כבר ידעו אז שהם מובלים למוות, ובאין כל תקווה היו קופצים מן הרכבת בדרך. אנשי

הגיסטפו ירו בבורחים, והיו שנפצעו אגב קפיצתם. הם היו מגיעים עד ז׳ולקיב והיה צורך לאסוף את הנפגעים קשה שהיו מונחים בשולי מסילת־הברזל ולא יכלו לזוז מן המקום. הם היו זקוקים לרפוי, צריך היה לשכנם בבתים פרטיים ולהאכילם.

הראשונה שהתחילה בארגון העזרה לאנשים אלו (שהיו מכונים „קופצים") היתה פפקה פיש. כל אנשי ז׳ולקיב הכירוה, שהרי היתה אחות יהודית יחידה בעיר, ומלבד זאת היתה גיבנת, ובעיירתנו הקטנה היתה ידועה לשם. התגוררה עם אמה בחדר קטן, בו היו 2 מיטות, אחת לה ולאמה, והשניה — נועדה לפצוע קשה מבין „הקופצים" שהיה זקוק לטפול מיוחד. שתי הנשים התפרנסו בעצמן ממכירת חפצים, אך תמיד נתנו עזרה גם לזולת.

פפקה הפעילה בחורות צעירות לעזרה. הייתי בקבוצתה, יחד עם חברותי גניה אסטמן, קלרה לצטר ומונידה דגן.

הפצועים אושפזו בבתים פרטיים, הזקוקים לניתוח הובאו לבית־החולים, לאגף המחלות המידבקות, שהגרמנים פחדו להכנס אליו. אולם, היתה בעיה של כלכלת האנשים, מפני שתושבי ז׳ולקיב לא יכלו לתת מזון לפצועים שאושפזו בבתים, רק במקרים נדירים מאד יכלה משפחה לחסוך לחם צר לפצוע, ואפילו בית־החולים לא יכול לתת מזון לחולים.

אמי, גב׳ מלמן וגב׳ פטרונטאש בישלו מרק כל יום בתור, ואנו נשאנו והבאנו את המרק אל הבתים בהם היו הפצועים, בככר־לבוב, השוק והסימטאות מסביב, עד קצה רחוב גלינסקה, בכל מקום שמשפחה יהודית התנדבה להחזיק פצוע. היה הכרח לאסוף גם בגדים, מפני ש„הקופצים" הגיעו בעירום ובחוסר־כל, וגם לעשות תחבושות לנחשלים שלא יכלו להגיע אל „המרפאה" (ביתה של פפקה פיש).

אכן, לאמיתו של דבר רק האריכו את חיי האנשים ההם, מפני שהם נלקחו יחד עם אנשי ז׳ולקיב להשמדה ב„אקציה של אוקטובר", או שמתו במחלת הטיפוס בתוך הגיטו.

גב׳ אורנשטיין ובתה הלה, (הגרות כעת בפתח־תקוה), הן מן השרידים שקפצו מקרונות־הרכבת והגיעו לז׳ולקיב, קיבלו עזרה ועברו בשלום את מוראות המלחמה. ז׳ולקיב החזיקה במסורת של עיר ספוגת תרבות, ובה יהודים שהיו נכונים תמיד לבוא לעזרת אחים בצרה.

מאי׳ ליפשיץ

(א)

סנדר ליפשיץ ז״ל

מעטים היו האנשים בעיר שלא הכירו את אבי סנדר ליפשיץ, שבילה רוב הימים מחוץ לעיירה בגלל פרנסתו. הוא היה בעל מרץ וכושר עבודה בלתי רגיל, לא ידע מעולם מנוח בדאגתו לפרנסת ביתו ועבר במשך החדש בהרבה כפרים, אשר בסביבת העיר, קשר קשרי מסחר עם „פריצים" (בעלי־אחוזות), איכרים עשירים ועניים; קנה מהם את עודף יבולם והביא את התבואה העירה ומכרה לסוחרים אמידים.

הלקוחות שלא מבני עמנו רחשו לו אמון, סמכו על ישרו ועל תבונתו, גילו לפניו את ליבם, הקשיבו קשב רב לעצתו ורבים מהם חבבוהו.

סנדר ליפשיץ היה יהודי שומר מסורת ועבד את אלוהיו בכל לבו. לא היה קנאי בעניני דת ומפלגה. היו לו ידידים רבים שמסירותו להם לא ידעה גבול. לעתים קרובות פנו אליו ידידיו וסתם יהודים מהעיירה ובקשו ממנו להיות להם בורר יחיד או אחד מן הבוררים בסכסוכים למיניהם. גם לבית המשפט הזמינו לפעמים השופט האוקראיני סינגלביץ, ובקשו להיות בורר למתדיינים לפניו, כדי למנוע מהם את ההוצאות הכרוכות במשפט, וממנו — את הטפול בסכסוכים. מפליאה ממש היתה בקיאותו של סנדר בדברים מעין אלה, למרות שהשכלתו הכללית הצטמצמה בלימודים של כמה כיתות בית־הספר היסודי.

לעתים היה סנדר ליפשיץ מסתבך עם אנשים בסכסוכים קשים, מחמת עסקנותו הצבורית ומזגו. אך מעולם לא הצביע על אדם, בין יהודי ובין שאינו יהודי, שהוא נטר לו איבה.

בשעה האיומה והגורלית לבני עמנו בז׳ולקיב החזיק סנדר ליפשיץ מעמד וחי בבונקר עד שנת 1943 ביחד עם אשתו ובנו. הוא נתפס והומת ביום א׳ בניסן תש״ג, עשרה ימים בלבד אחרי שמתה עליו אשתו, והוא גם לא ראה ענין בחיים בלעדיה.

וולף ליכטנברג ז״ל

זה היה שמו, אך רבים קראו לו פשוט „האינג׳ינר", אם מפני שהיה המהנדס היהודי מהראשונים בעיר ואם מחמת חיבה. היה בעל קומה בינונית, שערו מקורזל, פניו קטנות וערגיות, בעל לב חם, איש יזמה ומעשה. הוא הביא

לביתו את אחי־אשתו, איזיו זאגר, המיותם מהוריו, פרנסו ושלחו לגמנסיה ולפוליטכניקה בלבוב. כשאיזיו הכיר נערה והחליט לשאתה לאשה, הקציב לו דירה בביתו והכניס גם אותה. המורים הגויים בגמנסיה עמדו על גודל לבו של מפרנסו ופטרו לעתים את התלמיד מתשלומים שהטילו על תלמידי הכתה.

ליכטנברג היה ציוני, מסור בכל לבו לרעיון התחיה ובנין הארץ. לא בית־המדרש וה„חדר", לא כתבי פרץ סמולנסקין ולא החינוך בבית אבא הביאוהו למחנה הציוני, אלא ה„חוילה", העתון הלאומי הנפוץ בין היהודים בגליציה המזרחית בתקופה שבין מלחמות העולם, האוירה הכללית של העיר והמדינה והצורך הנפשי העמוק שהיה לו לתרום ממרצו ומרוחו לחברה. הוא לא הופיע אף פעם בנאומים מלהיבים באספות־העם לפני הבחירות, בקש ואף מצא ספוק לעצמו בעצם העשיה והיצירה. היה פעיל באופן מיוחד בלהקה הדר־מטית מיסודו של מאיר מלמן וב„אגודה היהודית למען תרבות ואמנות". בלהקה לא נמנה עם השחקנים אלא עם הפעילים „מאחורי הפרגוד" שעמלו על הכנת הבימה והתפאורה. ב„אגודה" היה מעונין מאד, כי ראה בה גורם העשוי למלא את זמנם הפנוי של צעירים וצעירות בבלוי חברתי נאות, ובקריאת עתון וספר.

כשבא לעיירה סופר יהודי לעשות נפשות ליצירתו וכינס את ציבור הקוראים היהודים באולמה של „גביאז־דה", היה זה ליכטנברג שגילה ידיעות בספריו, ובוויכוח שלאחר הרצאת האורח ערער על דרכם של גיבוריו והציג לו שאלות על דרכה של ספרות.

בשנת 1934 למד בנו הבכור, רומק, בפוליטכניון שבפראג. האב דאג לעתידו והחליט להפסיק את לימודיו ולשלחו לא"י, לחיפה. ואמנם הבן המשיך וסיים את לימודיו בטכניון שבחיפה, והוא משמש מהנדס בחברת „סולל־בונה".

בעריש אטינגר ז"ל

קראו לו „דער קרומער בעריש" (בריש החיגר). היה מחסידי הרבי מבלז, הוא וכל בני ביתו, אך לא היה בו מן הקנאות החסידית. מצא זמן פנוי לעיון בספורים ואגדות, ולא משך ידו גם מספרות חילונית.

הדבר היה בימי מלחמת־העולם הראשונה. בקרבת העיר התחוללו קרבות בין הרוסים לבין האוסטרים והגרמנים. בני־הבית התכנסו בדירתו של משה־מיכאל ראד. הגדולים דברו על מאורעות המלחמה, ואילו הקטנים התרכזו סביב בריש אטינגר, אשר ספר להם ספורים ואגדות שאוזן לא שמעתם. זוכרני מעשה שהיה, כשבריש אטינגר ראה בידי את ספרו של שמעון ברנפלד, העוסק בבקורת־המקרא. מובן מאליו, שבספר מצויים דברי כפירה רבים וחמורים במסורת היהודית, שיהודי מאמין לא ירצה גם לשמוע אותם, שלא יקפח את חלקו בעולם הבא, אך „בריש החגר", היהודי הפשוט והעלוב למראה, לא נרתע מקריאה בספר ולמרבה הפלא, לא רטן ולא רגז על המחבר ועל ספרו.

בריש אטינגר היה „בעל־שענק", בית־מרזח, שבו הצטופפו בימי שוק וירידים אכרים מן הכפרים והעלו עשן סיגריות ומקטרות, ריחות משקאות וקיא וקולות שכורים ומשתוללים. בריש החיגר היה צריך לדאוג ללחם לאשתו, לבניו ובנותיו ולנכדיו, שכולם הצטופפו בשני חדרים, שאחד מהם שמש גם מטבח. הדירה היתה מלאה רהיטים ומצעות, ופשפשים שטילו באין מפריע בכל מקום חדרו לסדקי הקירות וחדרו אפילו אל דירות השכנים. אולם, בהתקרב חג־הפסח, לפני ליל הסדר, החלה תכונה רבה בדירת ר' בריש. הנשים הוציאו ממנה הכל: מיטות וארונות, שולחנות וספרים, אווררו הכל וניקו הכל, את הרהיטים ואת הרצפות הדיחו ברותחין, גם את הקירות סידו, וכשבא ליל־הסדר היתה למשפחתו הרגשת חג טובה מאשר ברבות מן המשפחות העשירות והאמידות שבעיר, וכמלכים ובני מלכים הסבו לשולחן והשמיעו שיריהם בלב שמח, בהתלהבות חסידית ממש.

משה מיכאל ראד ז"ל

בנו של גודל ראד. בנעוריו הרבה ללמוד תורה ובהיותו בן 18 נשא לאשה את בת־דודתו שרה רחל, היא בתו של מאיר אפפלשניט משכונת ויניקי. היתה לו חנות ב„רינעק" ושותפות ב„טראפיק" (מסחר טבק). במלחמת העולם הראשונה התעשר, כי ממשלת קיר"ה מכרה לסו־חרים את הטבק והסיגריות במחיר שמלפני המלחמה, הללו מכרו ממנו חלק במחיר הרשמי, והשאר הבריחו ל„שוק השחור" שפרח ביותר.

בימי השוק והירידים המתה חנותו מרוב אכרים ומן... הגנבים שבאו קבוצות־קבוצות מן העיר הסמוכה ראווה־רוסקה. גם בימים כתיקנם וגם בימי השלטון

הפולני לא היתה לו למ. מ. ראד סיבה להתאונן על מיעוט קונים וחוסר־פרנסה. כבעל־בית מכובד בעצמו ידע את ערכו, הן מצד יחוסו והן מצד עושרו ותורתו. ולפיכך דרש כיבודים לעצמו בבית־המדרש הגדול, כשהיה עובר לפני התיבה ובעלותו לתורה, וכבודים בעת הבחירות לועד־הקהלה ולמועצת־העיר. הוא היה ציוני, דגל במפלגת ה„מזרחי", אך גם היה אזרח פולני נאמן, דבר טובות על השלטון ודרש בטובתו ובשלומו, במידה שלא היו מטרותיו נוגדות לעניני בני עמו. גם מתנגדים רבים היו לו, ובבית־המדרש לא זנחו שום הזדמנות כדי לקנטרו ולגזול ממנו את הכיבודים שטען עליהם שיש לו „חזקה". או שבעת הבחירות בקשו בו מומים והסעירו את רוחו, יתכן שרדיפתו אחר הכבוד וגם אמידותו גרמו לו שיקומו לו מתנגדים.

משה מיכאל אהב את משחק השחמט. שעות רבות היה רכון על גבי לוח השחמט בביתו ובחנותו, ולעתים היו לקוחות עומדים עליו ומחכים לו שירים ראשו ויפנה אליהם והוא — המשחק הדריך את מנוחתו יותר מדאגתו ללקוח.

משה כ"ץ ז"ל

נמוך־קומה היה, כרוב בני משפחתו. אביו שמואלצ'י כ"ץ היה כהן ובבית־הכנסת היה נודע כאיש נרגז. אך משה'לי היה שקט וצנוע מאד, בעל כשרונות וחרוץ, בן טוב להוריו ומקובל ואהוב על חבריו, נתן שעורים פרטיים ואת הכסף שהשתכר מסר להוריו. לעתים היה מביא עם גמר העבודה, בסוף שנת הלמודים, את השכר וגם מתנה שקבל מידי הורי התלמידים, אך הוא לא הלך ללמוד כדי להכשיר את עצמו להוראה, אלא נרשם בפקולטה למשפטים, מה פלא ? הרי אחיו חיים גמר את למודיו בהיסטוריה והתהלך בלי עבודה, ובלי סכוי לקבל עבודה במקצועו, וכך רבים מחבריו.

משה'לי כ"ץ נעשה עורך־דין, פתח משרד וההכנסה הספיקה לו לשלם שכר־דירה ואת המשכורת הזעומה של הפקידה ונשאר לו רק כסף כיס... הוא לא היה מן המתלהבים והסוערים אך תפקידים שנטל על עצמו — בקרן הקיימת, ב„התאחדות", באגודה האקדמאית — מילא ברצינות ובמסירות. חבריו אהבוהו לא רק על צניעותו אלא גם על יושרו ועל אהבתו לאמת.

משה סובל ז"ל

מ ש ה ' ל י ס ו ב ל, איש הספר היה, צעיר בניו של שמאי סובל, סוחר־ביצים אמיד. משה'לי השתמש בכספי אביו, בעיקר, ללימודים. כאחד מחובשי בית־המדרש לשעבר, הוא לא היה איש־המעשה, יוזמה והעזה היו ממנו והלאה, הלך בדרך הבטוחה אל המטרה. בהיותו צעיר נסע לוינה ללמד בפדגוגיה העברית מיסודו של הרב צ. פ. חיות ובבית־הספר הגבוה למסחר. נסע לאיטליה והמשיך בלימודיו בכלכלה, ובקבלו תואר דוקטור חזר לעירנו, שלא היו בה סכויים רבים לאדם מסוגו להסתדר. פה גילה פעילות צבורית בארגונים הציוניים ובאגודה האקדמאית, עזר לאביו בניהול עסקיו, והרבה בטיולים ברחובות העיר — בלוית חברים וחברות, בשיחות מתובלות בדברי ליצנות והומור. הוא חי בציפיה מעורפלת לעתיד יותר טוב, יותר תכליתי והולם את כשרונותיו. הוא ידע על בורין את השפות : עברית וגרמנית, שלט כהלכה באנגלית ובאיטלקית ואף למד ערבית, אך לא"י לא עלה, כי לא העז. אולי גם לא מצא עדוד בעליתו של אחיו אברהם, הגדול ממנו, שלא הצליח להכות שרשים בארץ, וחזר הביתה כעבור שנה. סמוך לפרוץ המלחמה נסה את מזלו בצרפת, אך בימים ההם לא היתה הסביבה בצרפת נוחה ביותר למהגרים מאירופה המזרחית, ובמיוחד ליהודים, ומשה'לי שב לז'ולקיב.

גורלו היה כגורל כל בני משפחת שמאי סובל וכל היהודים בעיר.

מנדל מצגר ז"ל

רגיל היה לחתום את שמו מ.מ.מ. (מנדל מצגר מאטע־מאטיקער), חבריו התלוצצו עליו והוסיפו לו „מ" רביעית (מ. מ. משוגענער מאטעמאטיקער), והיו דברים בגו.

רק סיים 4 שנות למודים בבית־הספר העממי ונכנס לגמנסיה, מיד נתחלפה כמעט אישיותו : נעשה משורר, הוגה־דעות, איש מדע, הוא קרא ספרים הרבה, בעיקר ספרות מדעית ואף בשטח ההיפנוזה עסק הרבה מאד. ניסה להמציא טלפון וכד'. בגימנסיה לא התבלט במיוחד, ודאי לא מעוט היכולת גרם לכך, אלא התענינותו בשטחי פעולה שונים ורבים. הוא נשאר פעמים בכתה. הדבר לא עשה עליו רושם. גם מיצקביץ', גדול משוררי פולין,

כך אמר, „נשאר כתה", ואילו איינשטיין, כך שמע, נשאר ב ש י ש י ת. ואם להם נאה, מה הוא שיתאונן על גורלו? בכתות הגבוהות של הגמנסיה היה המורה פרופ' ווהלמן. מנדל ירד לחייו בשאלותיו ובהערותיו שהיו מכוונות להוכיח למורה הותיק את טעויותיו ואת מיעוט ידיעותיו... סופו היה שנאלץ לעזוב את הגמנסיה בז'ולקיב ולעבור לגמנסיה היהודית בלבוב. פיו היה מלא תהילה על הלמודים שם ועל המורים, ובעיקר על מורים במקצועות העבריים. בשעות הפנאי הורה מתמטי־קה לחבריו לכתה, ולצעירים ממנו בשעורים פרטיים. השתכר כסף הרבה והוציאו מתוך בזבוז. את המתמטיקה לא זנח, לאחר סיימו את למודיו בבית־הספר התיכון נרשם באוניברסיטה, למתמטיקה. אמרו עליו שנכשל ברוב הבחינות. היתכן הדבר? נראה, שלמד וידע הרבה, אך לא מה שהיה דרוש לבחינה.

הוא הצטיין בפעילותו המרובה במפלגה הרביזיוניסטית שבעיר, העריץ את ז'בוטינסקי ועשה נפשות לו ולאידי־אולוגיה שלו, הוא היה כולו למען התנועה. אך לעתים, ואין לדעת איך ומדוע, החלה רוחו הציונית הלוהטת להצטנן. לאחר זמן נודע בעיר, שמנדל מצגר הוא קומוניסט נלהב ופעיל ביותר. בסופו של דבר הסתבך במשטרה הפולנית, הואשם ונכלא לחמש שנים.

לאחר ריצוי העונש החליט לשוב ללמודים. כך אמר...

(ב)

ב נ ו ת ב ע י ר נ ו

רוב הבנות היו נאות. קרבת הכרך הגדול לבוב גרמה לכך שלא היו מתנהגות כקרתניות בתלבשתן, בלשון הפולנית, בנימוסיהן. היו ביניהן שלמדו בגמנסיה הממ־שלתית לנערים ואף לבחינת הבגרות הגיעו. כשנוסד בעיר סמינר פרטי למורות, למדו בו הבחורות, אך כשסיימוהו לא יכלו לעסוק בהוראה, מפני ששערי בתי הספר הממלכתיים היו סגורים בפני מורים יהודים, ולבתי־הספר היהודיים, שהשתייכו לרשת של „תרבות", היתה דרושה השכלה עברית: ידיעת הלשון, התנ"ך, תולדות ישראל ועוד, כדי לעבוד בהם. הן בילו זמנן בישיבה בבית הוריהן או בטיולים בערבים ברחובות הראשיים של העיירה, בעיקר ברחוב המוליך אל תחנת הרכבת, כדי לקבל את פני הבאים מלבוב. מזמן לזמן ביקרו ב„רוויה" שהנוער האקדמאי היה עורך, בהצגות התיאטרון של להקת השחקנים מיסודו של מאיר מלמן, בקולנוע, ובנשפי הרקודים שנערכו בפורים, בחנוכה או בליל סילוסטר.

מעטות נישאו בגיל צעיר, רבות התקרבו והגיעו לגיל שלושים ומעלה ולא התחתנו. חלק מהן נשארו „רווקות זקנות", אולי מפני שבני גילן עדיין היו סמוכים על שולחן אביהם ולא יכלו להקים משפחה ולפרנסה. לנישואים היתה דרושה נדוניה. אחדות מהן אזכיר.

קלרה אַפפל ז"ל

בתו יחידתו של נתן אפפל. לפני הצהרים למדה בגמנסיה ובערבים השתלמה בנגינה על פסנתר. היו לה, כנראה, הישגים טובים בנגינה ועסקה בהוראת מוזיקה, לאחר שנמאסו עליה ישיבת הבטלה בבית־אבא והציפיה לצעיר, שיבוא ויגאלנה. נאה היתה, שערה בלונדי וצמה עבה וארוכה ירדה לה על גבה, בת למשפחה מכובדת, ציונית, אך נדוניה לא היתה לה. זמן רב התהלכה עם שופט יהודי צעיר „יוצא דופן" בפקידות הממשלתית הצעירה של הימים ההם, שנזדמן לעירה והיה מבקר לעתים קרובות בביתם, אך לכלל נישואים לא הגיעה. נקל לשער שנדודי שינה נגרמו להם להורים. בני העיר, השווים לה בגיל ובמעמד, לא ניסו משום מה להתקרב אליה.

פרידקה שטילר ז"ל

מי לא הכיר בז'ולקיב את פרידקה שטילר? רבים דברו עליה, מעטים הגו בה, אך יחידים בלבד היו בין באי ביתה. מן הכפר באו הוריה בעודה ילדה. היא סיימה את הלמו־דים בבית־ספר עממי בלבד, אך סגולות רבות היו לה, סגולות גוף ונפש, היא היתה תמירה ויפה, חכמה ובעלת חן וכושר שיחה מלבב. צעירים מבין הנוער האקדמאי בעיר נמשכו אליה ונטפלו לה, מעוט השכלתה לא הפריע להם כלל וכלל. גם בנשפי הריקודים התבלטה, אך הישגיה החברתיים היו כצנינים בעיני בני גילה, השווים לה בהשכלתה. הם לא היו מוכנים לסלוח לה את בגידתה בבני „המעמד" ונקמו בה, לגלגו עליה, הזכירו לה את מוצאה הכפרי, מנו את שנותיה. הם הוסיפו עליהן והיא הפחיתה מהן, את האמת ידעו מעטים.

סיפרו שבבוא השעה וגילאי 1905 עמדו להתיצב לבדיקות לצבא הפולני ובילו לילות ארוכים בהתרוצצות ברחובות העיר, כמקובל, כדי לענות את גופם שלא יהיו כשרים לצבא, היו נזכרים בה ודפקו על חלונה והזמינו אותה לצאת עמם, כי הלא גם היא ב־1905 נולדה... •

הניה גרוברט (זינגר)

חיה זינגר ז״ל

חייצ׳לי אחותי היתה כה יפה נחמדה ושקטה ומסורה בכל נפשה לבית ולהורים. רצינו שהיא תעבור ל„צד הנוצרי״ ושתנצל, אולם היה נטוע בה פחד כה עז מפני הס.ס. והאוקראינים עד שהיתה רועדת מתוך אימה, שנאה ותיעוב, מדי ראותה אותם אפילו ממרחק רב.

כבת הצעירה, ה„מוז׳ינקה״ (בת־זקונים), בביתנו היתה קשורה לאמנו הטובה והיקרה ונשארה יחד עם ההורים בגיטו ז׳ולקיב, כאשר אני ובן־זוגי יצאנו למחנה במוסטי. היה בכוונתנו להעביר לשם את משפחותינו, ובעוד אנו טורחים ומתאמצים להשיג אישורים בשבילם, הגיע אלי מכתב מחייצ׳לי. בלב דואב קראתי את מכתבה, שנראה ברור כי נכתב ביד רועדת. היא כתבה שהיא חולה במחלת הטיפוס וכי יש לה 41.6 מעלות־חום, אבל למרות זאת היא מטפלת בהורים האהובים אשר גם הם חלו באותה מחלה מסוכנת. בטרם הצלחנו להתקשר עמם, נפלה עלינו כרעם ביום בהיר ה״אקציה״ השלישית. אני וחתני הצלחנו להנצל כשנערכה ה״אקציה״ במוסטי, אך מה טעם נשאר לחיי, עד מה מאסתי בהם, כאשר הגיעתנו בשורת־איוב, כי ב״אקציה״ שנערכה בז׳ולקיב הוצאו ממחבואם חייצ׳לי אחותי והורי היקרים ועמם כל הקדושים והיקרים שהיו בגיטו. הם הובאו „לבורק״ והומתו שם.

מאז לא סרה מנגד עיני תמונת שלושת יקירי. בלילות, כאשר אני מתעוררת מחלום בלהות, זוכרת אני כי ראיתי אותם, את כולם, את אמי, אבי ואחותי, משלבים ידים ונושקים זה לזה על סף הבור המשותף „בבורק של ז׳ולקיב״, כשיד פושעת וארורה לעד מחזיקה ברובה ומשלחת בם כדורי מוות. סוערה ונפחדת אני רואה אותם תמיד בחלומי, בוכים ורועדים מפחד־מות. דם שותת מגופם, אני בוכה, אני כועסת על עצמי שלא הייתי עמם, אני מרגישה את עצמי אשמה, לבי אומר לי כי במקום לחיות הייתי צריכה להיות יחד אתם. אך למרות הכל, מה בידי לעשות? אני מוסיפה לחיות ואין אני מסוגלת לעשות מאומה, רק לבכות אותם ולכתוב לזכרם מעט מלים צנועות, דלות.

מי יתן והיה בידי לנקום דמם!

רגינה אורלנדר ז״ל

היא היתה בת דודתי. בגיל צעיר התיתמה מאביה ובעזרת הדודים, אחי־אביה ובעזרתנו, כי צרפנו אותה למשפחתנו, הצליחה לגמור את הסמינריון למורים בעירנו ובמשך כמה שנים, עד לפלישת הנאצים, היתה מורה לדת ולהסטוריה יהודית (religia) בבתי־ספר ממשלתיים בעירנו, במוסטי ובקוליקוב. חמודה ויפה היתה, אהובה בחברה ובמשפחה, אפשר לאמור שהיתה בן־אדם מושלם, אך מר היה חלקה במלחמה האכזרית.

עוד אחרי ה״אקציה״ השניה נפגשנו מפעם־לפעם ופת־אום, נעלמו עקבותיה. גם אני עזבתי את העיר ויותר לא נפגשנו בימים הנוראים ההם. אחרי השיחרור, כשאחרי כל התלאות והצרות שעמדתי בהם חזרתי לעירנו, נודע לי להפתעתי ולשמחתי, כי רגינה נשארה בחיים וכי נמצאת אצל אכר בשם זקוס, הגר בווינניקי (שכונת הנוצרים בז׳ולקיב).

הלכתי לראותה, ומצאתי אשה שבורה בלב ובנפש. בבית כפרי קטן של האיכר זקוס (שהיה לפני המלחמה מביא חלב לביתם) הראתה לי מחבוא, מתחת לריצפה, ע״י התנור במטבח, שם בילתה כמעט שנתיים. היא סיפרה כיצד סיכן אותו אוקראיני את חייו ואת חיי ילדיו, ואיך עזר לה להמלט מידי הרוצחים. הצעתי לה שעתה תצטרף אלינו, כי אנחנו עוזבים את עיר־המוות הזאת ונבנה החיים מחדש. ביגון ומלאת דאגה אמרה אז: ״עכשיו, בדיוק לפני הקציר, כשהעבודה כה מרובה אצל האיכרים, גם בשדה וגם בבית, איך אוכל לעזוב אותו עם ילדיו?״ היא הרגישה צורך עכשיו, אחרי השיחרור, להודות לו ולגמול לו בעד הפחד, הדאגות וסכנת־מות שסבל במשך הזמן שהיתה במחבוא. היא אמרה שאחרי הקציר תבוא אלינו.

אבל לצערנו, גם אחרי קציר התבואות לא הספיקה להגיע, כי יד פושעת קצרה את חייה הצעירים. שבועות אחדים אחרי השיחרור, בלילה אחד, התנפלו „בנדורו־

בצים" מזוינים (סקצית אוקראינים לאומניים) על ביתו של זקוס, ובירייות הרגו את רגינה, ופצעו קשה את זקוס וילדיו. הרוצחים הניבזים רצו להעניש ולהתנקם באוקראיני שהעז להציל יהודיה. כך שילמה היא בעד הרצון לחיות יחד עם מציליה. הגויים קברו אותה בבית הקברות הנוצרי שבווינקי. לו גם רצו לקבור אותה במקום יהודי, כבר לא היה עוד בעירנו מקום בשביל יהודים מתים, כמו שלא היה בה עוד מקום גם בשביל יהודים חיים.

תהי נשמתה צרורה בין כל הקדושים של עירנו, גם היא נפלה כקורבן לשואה ולמעללי הנאצים המרצחים.

איטה וויטלין ז"ל

איטה היתה אחת מחברותי לבית־הספר ולתנועת „השומר הצעיר". אהבתיה. זוכרת אני אותה, עליזה ושמחה ותמיד זמר מתרונן בפיה. בזמן השואה נפגשתי אתה פעמיים. בפגישתנו האחרונה התגוררה כבר במשחטה שברחוב „סקורנה" מול דירתם של הכייצים. השירה כבר סרה מפיה, ואת מקומה תפסה עצבות. דברנו אז רבות על מצבנו העלוב והדל. באחת האקציות הלכה גם היא, הנשמה הטהורה.

שרה אורלנדר ז"ל

היה זה בזמן שהמיליציה האוקראינית, בעזרת השוטרים היהודיים, עצרו את היהודים שקיבלו סוג „ד". ניגשתי לחלון ביתנו שהשקיף על כיכר ה„רינאָק" וראיתי שם מחזה מזעזע הנעוץ גם היום עמוק בלבי: שוטר אחד הוביל את משפחת אורלנדר שגרה ליד הכנסיה, הם הלכו בשורה אחת, האמא שרה אורלנדר, אשה בעלת לב טוב, בתה דבורה (דוזיה), בעלה אשר, שהשיג גם הוא את הסוג „ד" בזמן שאיש לא שיער שזה הוא אות המות, ושני ילדיהם איצילי בן ה־8 ורותי בת־3. כולם נשאו עמם חבילות גדולות, כיון שאז, ב"אקציה" הראשונה, עדיין רימו, כאמור, את הנלקחים והודיעו להם להתכונן לחיי מחנה. הם לא שערו ואיש לא האמין כי הם מובלים ישר לכבשן — לבלז'יץ, ואיש יהודי כלל לא האמין אז שהעם הגרמני מסוגל להרוג אנשים זקנים, נשים וילדים; גם אחרי שהתחילו להתפשט שמועות אלו לא יכלו להאמין בהן.

סגרתי את התריסים. כל המשפחות שגרו בביתנו התאספו בחדר אחד, ובלב שבור התפללנו בעדם ובעדנו, וכה היו כל מעינינו במאורע זה עד שחלף היום הנורא הזה, ובאו ימים חדשים עם צרות חדשות.

פייגה בוימוואהל ז"ל

היתה חברתי האהובה והקרובה ביותר, אהובה וחביבה על כל יודעיה ומכריה גם בבית־הספר וגם בתנועת הנוער. הכל חיבבוה, שכן היתה מוכשרת, משכילה ועושה טוב. היא היתה בת יחידה להורים עניים, שתים או שלוש בנות מתו על ההורים עוד לפני המלחמה, ולפיכך הם אהבוה ושמרוה כבבת־עינם.

אחר האקציה השניה, בזמן פינוי הרחובות המרכזיים לגיטו שנקבע ע"י הגיסטפו, חלתה פייגה בטיפוס ונלקחה לבית־החולים העירוני ברחוב שפיטלנה. רב היה אז צערי, ועוד יותר צר היה לי על ההורים האומללים אשר בתם יחידתם תלויה בין החיים ובין המוות. ב„פרוטקציה" והשתדלויות השגתי אצל הרוקח פרידמן 10 בקבוקים של גלוקוזה והבאתי אותם לבית־החולים. היתה זו הפעם האחרונה שבה ראיתי את מראה פניה של חברתי היקרה, ואין אני יכולה להנתק מאותו מראה: היא שכבה על מטה צחורה כשלג, גופה להט בחום של 41°, פניה אדומות ועיניה בוערות. אחות נזירה לא נתנה לי להתקרב למטתה. על אף חומה הגבוה הכירה אותי פתאום, הרימה את ידה וקראה לי, היא בקשה לומר לאמה כי טוב לה שם. עמדתי שם עוד שעה קלה ואחר הלכתי לביתי. את הגלוקוזה מסרתי למשרד בית־החולים לפי צו־ההנהלה. היא לא זכתה ליהנות ממנה. למחרת היום היא השיבה נפשה לבוראה.

רבים ברכו זכרה, ורבים אף התקנאו בה על שמתה מיתה קלה מחמת המחלה — והשתמרה מסבל העולם הזה שהיה נכון לחיים. מובטחני, שכל חבריה וחברותיה מז'ולקיב, הנמצאים עמנו כיום, זוכרים את שמה לטובה. יהי זכרה ברוך.

ברוניה כהן ז"ל

אחת החברות האהובות והמקובלות ביותר בקבוצתנו היתה ברוניה כהן. היא היתה מלאת מרץ, להט וכושר ארגון מפליאים. היא השיגה גם בתנאים הקשים ביותר

את מטרותיה ושום מכשול לא עצרה. ברוניה כהן הצליחה לארגן את גן הילדים היהודי הראשון בעירנו, טיפחה אותו וטיפלה בו במסירות רבה. בזמן הכיבוש הסוביטי עבדה כמנהלת באחת ממחלקות ה„סויושז״. שם עבדנו גם אני, אחיה עקיבא ואברהם שווארץ. היא נישאה למורה לעברית ועברה לגור עמו בגרודק-יגילונסקי.

ב„אקציה״ השניה נתפסה ברוניה ע״י הנאצים, היא ובעלה. בדרכה האחרונה, ברכבת לבלז׳יץ, הכתיב לה לבה הגאה מכתב והצליחה להעבירו לידנו בעבור הרכבת ע״י ז׳ולקיב. וזה תוכן המכתב:

„עייפנו מחיי כלב אלו, אנחנו הולכים לקראת המוות בתקווה שאחינו בארץ ינקמו את נקמתנו״.
„שלום מברוניה״

דברנו בינינו רבות על מכתב זה, על דבריה האחרונים של חברתנו הנרצחת, ובכינו מר על גורלה. יהי זכרה ברוך.

אפרים ולדמן (בן בארש ורבקה) ז״ל

ולדמן היה שוטר יהודי מטעם ה„יודנראט״. תפקידו היה לעזור למיליציה האוקראינית ולגיסטפו בביצוע הזוועות תוך כדי בגידה באחיו. לא אתעכב כאן על כל המעשים שנאלץ לעשות. אין בכוונתי לשפוט את אחינו על מעשיהם שבצעו באותם ימים. היה זה נצחון גדול של הנאציזם, שהצליח להכריח אנשים להתנהג כחיות. אולם נטעה, אם לפי הטבע האנושי נהיה נוטים להשחיר כליל את דמותם של אותם שסרחו ובגדו. בכל מצב אין האדם יכול להיות נטול אנושיות לגמרי. ואף אמנם, נוכחנו פעם בנשמתו היהודית הטהורה של השוטר אפרים ולדמן, שהתנהגותו, שנכפתה עליו בתנאי המצב, דחקה אותה לקרן-זוית, אך לא הכחידה אותה.

הדבר היה ב״אקציה״ הראשונה ביום הששי בבוקר, 15/3/1942. מיליציאנטים אוקראינים יחד עם שוטרים יהודים (אותו זמן עוד לא השתתפו גם אנשי ס.ס. בפעולה ממש) יצאו עם רשימה מוכנה מה„יודנראט״ לאסוף את משפחות האנשים שבשעת הבדיקה הרפואית שנערכה קבלו את הסוג „ד״, כלומר: לא מתאימים לעבודה. בין אלה שנכללו ברשימתו של אפרים ולדמן היתה משפחת הרב הרצל באק, חותנו של יוסף אנגלסברג, אשר גרה בבית אחד אתנו. הרצל באק היה רב בלוביצ׳ה-קרולבסקה. הוא נשא לאשה את מרים אנגלסברג והיו להם עשרה ילדים מגיל 3 עד גיל 15 אשר בעדם קבלו בזמן הכבוש הסוביטי פרס-סטלין ל„ריבוי הילודה״. כל עשרת הילדים היו נחמדים מאוד ונאים. את שמותיהם אני עדין זוכרת ואף רשמתים ברשימת הקדושים של „יד ושם״. עם כניסת הנאצים ללוביצ׳ה עבר על הרב ליל עינויים נוראים בשערי בית הכנסת שהוצת. שבור ורצוץ מהתעלולים הסאדיסטיים שנערכו עליו ועל עוד יהודים מלוביצ׳ה-קרולבסקה בידי חיות הפרא בשערי בית-הכנסת, (בין השאר אולץ לעבור בין שני טורי חיילים שהכוהו לאורך כל הדרך), ובכל זאת הצליח, בדרך נס, להגיע חי עם משפחתו הגדולה לז׳ולקיב אל בית חותנו. אולם, כיון שדירתו היתה תפוסה (גרו שם משפחת איטה׳לה הניג וסימה כץ עם בניה) קיבלנו אותם אנחנו לדירתנו ובעזרת אנשים טובים וה„יודנראט״ שרחמיהם נכמרו על המשפחה היהודית האומללה הזאת, הסתדרו איך-שהוא הדברים.

באותו יום ששי נורא נכנס לפתע לביתנו אפרים ולדמן ז״ל עם מיליציאנט אוקראיני, ואמרו להם לארוז את החבילות (ב״אקציה״ זו עוד היה צריך לסחוב חבילות כיוון שהנלקחים טרם ידעו שהם מובלים להשמדה לבלז׳יץ). הרב, אשתו ועשרת ילדיהם הקטנים היו כבר מוכנים, ולפתע אירע דבר שאיש לא ציפה לו: אפרים ולדמן פרץ בבכי, הטה את המיליציאנט האוקראיני שבא אתו הצדה, ושוחח אתו מספר דקות בלחש ובמלמלו „איני יכול לקחתם, איני יכול לקחתם״ יצא מחדרנו עם המיליציאנט האוקראיני, בלי משפחת הרב. הרב שניצל זה עתה מסכנת-מות לחש „ברוך השם יום-יום״, התישב ליד השלחן לפני הגמרא הפתוחה תמיד והתיחד עם הקב״ה בלימוד-תורה. הרב ומשפחתו הצילו נפשם לחדשים אחדים, אך ב״אקציה״ השניה נספו כולם. יהי זכרם ברוך.

זכרון התגובה הנרגשת של אפרים ולדמן במקרה זה לא מש ממני ואיני יכולה לעבור עליו ולא להזכירו בין קדושי עירנו.

זוטרא רפפורט

שמאי רפפורט ז״ל

אבי יליד העיר ראווא-רוסקה, הגיע לז׳ולקיב בראשית המאה העשרים מהעיירה מוסטי-ויאלקא, שם נמנה עם חסידי האדמו״ר של העיירה. בז׳ולקיב נשא לאשה את

בתו של מיכאל פיאר שהיה בעל פונדק ידוע ברחוב גלינסקה. כשנולד לו בנו בכורו, והוא כבר מעל לגיל החמישים, תרם אבי לבית הכנסת ז׳ידיצ׳וב ספר־תורה שחלקים ממנו נכתבו במו ידיו, ומאז היה אחד מהמתפללים הקבועים של בית־הכנסת הזה, אף כי היה דר במרחק רב משם. אף היה עובר בו לפני התיבה. הנאה רבה היתה לו כאשר היה רוקד עם ספר־התורה בהקפות ב״שמחת תורה״. הוא העטה את ספר התורה במעיל קטיפה אדום מעוטר בקישוטים ואותיות רקומים זהב טהור, שהזמין במיוחד מוינה, בירת אוסטריה. בגלל ערכו הרב הוחזק המעיל בעת מלחמת־העולם הראשונה במחבוא מיוחד.

הבריות חיבבו את אבי על שום נפשו העדינה ומזגו הטוב, צניעותו ופשטותו; כן היה ידוע כאוהב אדם ונדיב־לב, היה רגיל לכלכל את עניי עיירתו במזון שהיה אוסף בעצמו אצל מכיריו, מלאכה שלעתים היה משתף בה גם את בניו. את מרבית זמנו היה מבלה מחוץ לביתו במקום שבו היה ממונה כמשגיח על חטיבת עצי יער, שנועדו למשלוח לחו״ל.

למרות אדיקותו גילה אבי סובלנות רבה כלפי שני בניו שהשתייכו לשתי תנועות חלוציות יריבות בעיירה, וזוכרני כיצד היה תורם לשתי קופות התרומות שהתיר לתלותן בביתנו, קופת ״קרן קיימת לישראל״ וקופת ״קרן תל חי״, כדי שלא לפגוע ברגשות של שני בניו. עם שהיה מקורב לחוגי החרדים, לא כרך אבי את עלייתו לארץ־הקודש בביאת המשיח, ועם שהיה מקווה לבואו, חלם לעלות לארץ ישראל.

לאחר עלייתי ארצה, שמר אבי על קשר מכתבים אתי. במכתביו, שנוסחו על טהרת השפה העברית, לשון שהיתה שגורה בפיו, גילה התענינות במעשי ובנעשה בארץ בכלל. עדיין זוכר אני את החרדה שהביע במכתביו בעת המאורעות של שנת 1939—1936 בהיותי כבר אז בשירות המשטרה של ממשלת המנדט.

אבי נפטר בשנת 1940 בהיות ז׳ולקיב תחת הכיבוש הרוסי, והוא חסר כל אמצעי קיום ומחייה, וכך ניצל במותו מציפורני הנאצים, גורל שפקד את אמי, אחותי ויתר בני משפחתי.

שושנה סלח (הרבסטר)

ר׳ זלמן שפירא ז״ל

היה היה לי דוד יקר,
ירא־שמים, חסיד וישר;
לשוחט בעיר דודי מונה
ומלאכתו עשה באמונה.

פעם מכפר סמוך חזר,
שם שחט פרה של יהודי איש־כפר,
בעגלה של גוי הוא נסע,
בלילה וביער דרכו עשה.

פתאום הגוי סכין שלף
הניפו על דודי וצוח:
„תן הכסף שקיבלת היום בשכרך,
וָלא — כאן למוות אדקרך!״

אך דודי הקדוש, הטהור
היה אמיץ־לב וגיבור,
הוא תפס את הגוי בגרונו
והוציא מידו סַכינו.

נדהם הגוי מכוחו של האיש
וחמת־הרצח שככה בו חיש;
הוא ישב בעגלה דומם
והתחרט על המזימה שזמם...

לקח הדוד המושכות בידיו והדהיר
את הסוס מהר אל העיר;
שם הושיבו את הגוי בצינוק
לרצות את ענשו כחוק.

רשימת הקדושים*

שמות יקירינו, הורים וילדים, אחים ואחיות, וקרובים שנפלו על קידוש השם בידי הנאצים בשנות השואה בז׳ולקיב.

אפפל שמעון	
מלכה	אשתו
חנה	בתם
בתיה	בתם
מרדכי	בנם
גניה	בתם
אפפל נתן	
מנק	בנם
אברהם	בנם
קלרה	בתם
אטינגר אליעזר	
חנה	אשתו
ביילה מכלי	בתם
לאה	בתם
אטינגר מנדל	
שיינדל	אשתו
משה	בנם
נתן	בנם
שרה	בתם
חיה הדסה	בתם
אסטמן בנימין	
סימה	אשתו
אסטמן דוד	
רוזה	אשתו
חנה	בתם
מונדק	בנם
אסטמן יונה	
לאורה	אשתו
מיכאל	בנם
לונק	בנם
מילק	בנם
אורלנדר וולף	
אטל	אשתו
שרה	בתם
סבינה	בתם
רגינה	בתם

חנה	בתם
אורלנדר אברהם יצחק	
מלכה	אשתו
מרים	בתם
אורלנדר יעקב	
אורלנדר אברהם	
פניה	אשתו
אלכסנדר	בנם
אסטמן יעקב	
איטה	אשתו
קלרה	בתם
מאיר	בנם
אקר בריינדיל	
יעקב שמואל	בנה
אקר משה	
הלה	אשתו
הלדה	בתם
ארביטיילא דוד	
שרה	אשתו
אלטמן יודל	
יכציה	אשתו
מנדל	בנם
יוסף	בנם
חיצ׳ה	בתם
אלטשילר ליפא	
פיגה	אשתו
רחל	בתם
הניה	בתם
אורלנדר הרש לייב	
רחל (אוצ׳קה)	אשתו
אלפנט משה	
ליבה	אשתו
גניה	בתם
יצחק	בנם
אורלנדר שרה	
עקיבא	בנה

אטקה	בתה
דבורה	בתה
אסנר משה	
ראשה	אשתו
שושנה	בתם
שמואל	בנם
גיטל	בתם
אורלנדר בלציה	
הנצ׳ה	בתה
אורלנדר הרמן	
חנה	אשתו
דב	בנם
יוסף	בנם
אורלנדר אוסקר	
לאורה	אשתו
אורלנדר אנשל	
יהודית	אשתו
אסתר	בתם
יצחק	בנם
אלטשולר חיים וולף	
איטה	אשתו
דורה	בתם
גניה	בתם
אהרן	בנם
אייזן מוטל	
אסתר	אשתו
פנחס	בנם
יעקב	בנם
אסטמן אליהו	
אסטמן ישראל	
באומן חנה	
רחל	
בנדל שמואל	
קלרה	בתו
יודא	בנו
פפקה	בתו

* הרשימה ערוכה לפי השמות שנתקבלו מאנשי ז׳ולקיב בארץ ובחו״ל ואינה שלמה. הרשימה נערכה ע״י חברי הועד: מלכה רזיאלי (שווייצר) ואריה אקר.

מרילה בתו
בוק הרץ
מרים אשתו
טויבה בתם
הרש בנם
חיה בתם
דוד בנם
ברוניה בתם
יצחק בנם
יוסף בנם
ביילה בתם
באבד משה
מלכה אשתו
פרידה בתם
שרה רבקה בתם
רייזלי בתם
שמואל נתן בנם
בוכר אברהם
מירל אשתו
בלומה בתם
אליעזר בנם
ברגר שאול
חנה אשתו
מרדכי בנם
אסתר בתם
בטנר צפורה
ברודינגר מאיר
רכה בתו
לייב בנו
בר יהושע נתן
רחל אשתו
בינשטוק
טונקה אשתו
בורר גרשון
יוליה אשתו
בריטויץ זלמן
רחל אשתו
יהושע בנם
פרידה בתם
ברגר בנימין
ברכה אשתו
בינדר פלעק
ריבה אשתו
חנה בתם
בינדל מיכאל
בתיה אשתו
בינדל לולה
בינדל סטאף
גרינוולד שמואל
פרל אשתו
צבי בנם
גבל יעקב
גבל זופיה
גילס לייב
יטלה אשתו
חיים בנם
דוד בנם

גבל יוסף
גילם יוסף
יולקה אשתו
נלי בתם
רותי בתם
גילם וולף
חנה בתו
מנדל בנו
גלבר שמחה
גולדה אשתו
יצחק אייזיק בנו
רחל בתם
ישראל בנם
גלוק שרה גיטל
גרייף אריה
שרה אשתו
גרים יצחק
מיכאלה אשתו
אביגדור בנם
מנדל בנם
גרסטנפלד חיה
פרידה בתה
זלדה בתה
גרסטנפלד זישה
אלקה בתו
חיה בתו
טויבה בתו
מירלי בתו
גרוס חיה
גולדהבר הרש
גולדהבר ברוניה
גולדהבר יצחק
גולדהבר טובה
גראף אלתר
רודיא אשתו
אידה בתם
הרש בנם
גלברג קובה (יעקב)
גריידינגר אסתר מלכה
דוברוש בתה
גריידינגר אייזיק
גוטמן נפתלי הרץ
חיה אשתו
מרדכי בנם
יעקב בנם
רבקה בתם
רוזה בתם
שרה בתם
פיגה בתם
גרומן פסח
רבציה אשתו
חיה בתם
מינציה בתם
גרומן דבורה
מיטה בתה
גיטל בתה
דורנפלד אליעזר
אטיה אשתו

גיטל בתם
מלכה בתם
דורנפלד וולף
שרה אשתו
דגן יעקב
שושנה אשתו
מינה בתם
ישראל חיים בנם
דויטשר יוסף
רבקה אשתו
הבל הרמן
חנה אשתו
פשה בתם
המרמן אברהם
יצחק בנו
יעקב בנו
הרש בנו
פייגה בתו
היישטיין רוחמה
אליעזר אחיה
היבל ראובן
מירה אשתו
שמואל בנם
הוכנר אלי
חיה אשתו
טויבציה בתם
הניה בתם
הבנשטרייט נח
ביילה מכלה אשתו
רבקה בתם
הדסה בתם
הלפרן שלום
בילה אשתו
מינה בתם
דבורה בתם
הרבסטר יעקב
הנדה רחל אשתו
הולצמן נתן
רחל אשתו
מרדכי בנם
הרשטריט בלימה
אהרן
לאה
דורה
חנה
הכט יוסף
שרה אשתו
הלפרן פנחס
מלכה אשתו
הרמן יהושע
הלפרן שמואל גרשון
המרלינג פישל
רחל אשתו
יעקב בנם
פרידה בתם
וולף יעקב
אידה אשתו
מיכאל בנם

שמואל בנם
ליאופולד בנם
ינינה בתם
ברוניה בתם
וולף שמעון
רוזיה אשתו
וולף בן ציון
גניה אשתו
ברוניה בתם
וטר משה
מירל אשתו
יעקב בנם
וולף בנם
דורה בתם
חיה בתם
וולף מרדכי
שרה אשתו
דוד בנם
אסתר בתם
משה בנם
אלי בנם
ויטלין משה
פנחס בנו
אברהם בנו
שלום בנו
ימימה בתו
מונה בתו
ובר יוסף
רישא אשתו
וולף אנשל
מכלה אשתו
סימה בתם
מרגולה בתם
וולר יחיאל
פיגה אשתו
יצחק בנם
לייזר בנם
ברל בנם
יגנר יחזקאל
רוחמה אשתו
יחיאל בנם
זילבר משה
שיינה אשתו
יוכבד בתם
מרים בתם
זובל שמואל
רבקה אשתו
אלכסנדר בנם
זובל אנשל
סימה אשתו
הרש בנם
זובל הרש
פרלה אשתו
פייביל בנם
צ׳רנה בתם
וולף בנם
זובל משה
חנה אשתו
זינגר לייב
רחל אשתו
זיברט יוסף
חנה אשתו
זיברט דוד
טאובה אשתו
פרידה בתם
מנדל בנם
זיברט ישראל
אדלה אשתו
פעפי בתם
זגר איזידור
לוסיה אשתו
זאורלייג חונה
מרים אשתו
יעקב בנם
זינגר הנוך
מרים אשתו
חיה בתם
זייף מנים
פייגה אשתו
זיברט יצחק
מרים אשתו
לייזר בנם
משה בנם
דוד בנם
מינה בתם
זיברט אידה
יצחק בנה
יוסף בנה
זובל יהושע
זובל ניסן
חרי יצחק משה
צירל אשתו
חרי אלי
גולדה אשתו
רוזיה בתם
קלרה בתם
חרי הרמן
לוסיה אשתו
רניה בתם
חרי הרץ
פפקה אשתו
בומק בנם
לונק בנם
חרי מרדכי
ברטה אשתו
בלומה בתם
מוניו בנם
חרי שמואל
פרידקה אשתו
בומק בנם
נינה בתם
טירק שמחה
לאה אשתו
אנצל בנם
וולף (זאב) בנם
כץ פסיה
יוסף בנה
קלרה בתה
אביגדור בנה
פרידה בתה
חיים בנה
כץ משה עו״ד
רגינה אשתו
כץ רבקה
כהן משה
פרימציה אשתו
עקיבא בנם
ברוניה בתם
כץ יחזקאל
מירל אשתו
כץ דוד
כץ מאיר-וולף
גיטל בתו
זפט בתו
בנימין בנו
ליברמן יהושע
מרגלית אשתו
נתן בנם
חנה בתם
פנחס בנם
לייבקינד חיים
מרים אשתו
שרה בתם
ליכטר שרה
הרש בנה
מינדל בתה
מלכה בתה
נפתלי בנה
שיינדל בתה
דבושה בתה
לידא משה לייב
איטה אשתו
זלטה בתם
שלום בנם
לידא יהושע
חנקה אשתו
זוזיה בתם
לידא שבתאי
ליכטר דוד
הניא אשתו
שיינקה בתם
לונשטיין דוד
מטיל אשתו
הניה בתם
ברקו בנם
לרנר פסח
שפרה אשתו
לאה בתם
הרש בנם
זישא בנם
יצחק בנם
לוסטיג לאה
ברל בנה
יונה בנה

יצחק בנה
ינטה בתה
לבוול ויטל
לבוול גרינה
לנגר חיה
חיים בנה
לב קלרה
ליפשיץ סנדר
שרה אשתו
לנדוי שמעון
שיינדל אשתו
צבי בנם
שלמה בנם
למפליץ משה
פרומט אשתו
יהודית בתם
ישראל בנם
סערקה בתם
ליכטנברג וילהלם
רוזליה אשתו
לוקמן יוסף
שפרינצה אשתו
יעקב בנם
ליכטר שמחה
מלכה אשתו
נתן בנם
משה בנם
ליכטר לייצה
ליכטר ליפא
פפקה אשתו
טניה בתם
ליברמן שלמה
אלישבע אשתו
לוטרינגר יחזקאל
לאה אשתו
לוטרינגר מינה
צילה בתה
יצחק בנה
לוטרינגר דוד
אידה אשתו
בריש בנם
גיטל בתם
פרידה בתם
משה בנם
לוטרינגר יצחק
בלומה אשתו
מנדל בנם
שרה בתם
רבקה בתם
משה בנם
למפל רבקה
לנדוי בעריש
מרים אשתו
פסיה בתם
בריינציה בתם
שרה בתם
חנה בתם
דוד בנם

ליכטר שמעון
יצחק בנו
יונה בנו
לוטנר מנדל
לוטנר פייבל
שרה אשתו
אברהם בנם
יעקב בנם
סבינה בנם
לאה בתם
דב בנם
לויטרפכט יוסף
הרש בנו
ליינר שמעון
רוזה אשתו
גניה בתם
לורברבאום אפרים
הדלה אשתו
פייגה בתם
לוסטיג מאיר
לאה אשתו
ביילה בתם
מנקס יעקב
מלכה בתו
חנה בתו
מנקס משה
רחל בתו
מנקס שמואל
דוד
מלכה
פייגה
אידה
בלימה
פרידה
אסתר
מיטלמן שמואל
טובה אשתו
משה בנם
אלי בנם
ברטה בתם
מרמלשטיין רגינה
מהל הרש
מילר משה
לאה
אברהם
יצחק
הרש
אסתר
שושנה
מרגל ישראל
רבקה אשתו
מלמן מארק
בתיה אשתו
מייסטר הרש
סערל אשתו
מלר הנריק
רוזה אשתו
מנדל שמואל

שיינדל אשתו
לאה בתם
רוזה בתם
זליג בנם
מונדשטוק נתן
אדלה אשתו
מרדכי בנם
מנש שמואל
אסתר רחל אשתו
יעקב בנם
מוניו בנם
אדלה בתם
מנדל הניה
אברהם בנה
מסיאס פיגה דינה
מסיאס טובה
זלטה בנה
דבורה בתה
אייזיק בנה
יוסף בנה
נויהויז קז׳ה
נאכט לאה
נייטאלר פייגה
טאובה בתה
יוסף בנה
נויטאלר דוד
פרל אשתו
סובל שמואל
סובל שמאי
טויבציה אשתו
דוד בנם
שלמה בנם
אברהם בנם
ד״ר משה בנם
סיגל חיים
סימה אשתו
אייזיק בנם
פרידה בתם
סיגל יוסף הרש
פייגה אשתו
סרבר לייב
ברכה אשתו
תמר בתם
שמואל בנם
אברהם בנם
סקלר יטה
לייב
קלרה
משה
רחל
מקס
פסטר אבוש
פרדיל אשתו
פריימן דוד הרש
שרה אשתו
פייגה בתם
פרנצויז הלנה
יהודה בנה

לוטקה בתה

פרידמן חיים
נשה בתו
פרל בתו
קיילי בתו

פלק רפאל
מינדל אשתו
יולק בנה
פפציה בתם

פלשנר לייב
חיה אשתו
מאיר בנם
פייגה בתם
ינטה בתם
דרייזל בתם

פלשנר זלמן
רוז׳קה אשתו

פישר אסתר
שיינדל בתה
בלציה בתה

פרמר דוד
אדלה אשתו
שלמה בנם
חוה בתם
משה בתם
חנה בתם

פרמר אייזיק
חיה אשתו
משה בנם
ישראל בנם

פרמר אהרן
אדלה אשתו
משה בנם

פרמר מינה

פרמר פייגה רבקה
חנה בתה
לובה בתה

פנדריך ראובן
אידה (פייער) אשתו
חנה בתם

פייר פנחס
הנדה בתו

פרובלר יוסף
זיסל אשתו
שרה בתם
קרולינה בתם

פנדריך אורי
דבורה אשתו
רבקה בתם

פנטרונטש אברהם נתן
צביה אשתו
צפורה בתם
מונה בתם

פטרונטש ישראל
פרידה אשתו
לייב בנם
יוסף בנם
סאניק בנם

פטרונטש רחל

פרבר משה לייב

פרלשטיין יוסף
גולדה אשתו
ינטה בתם
סלה בתם
מינה בתם
אסתר בתם
משה בנם

פוקרד שמואל
זלדה אשתו
שרה בתם
מניה בתם

פוקרד יצחק
מלה אשתו
רוזשקה בתם

פוקרד אברהם
פרידה אשתו

פטרונטש אדלה

פרנצויז מלכה
מינה בתה

פנט חנה

פנט מינה

פנט מלכה

ציימר יוליוס
פאולינה אשתו
מינה בתם
הרמינה בתם
רות בתם

צימנד דוד

צימרמן יצחק
בלציה אשתו
מקס בנם

צימלס מרדכי דוד
פראדל ליפשא בתו
שמואל נתן בנו
פנחס בנו
חנה־רצה בתו

צימרמן ראובן ד״ר
גילה אשתו
מושקה בתם
טושקה בתם

ציפר דוד
אידיס אשתו

צימלס דבורה

קלפר שמעון
ינטה אשתו

קורמן לולה

קראוס גרשון
יטה אשתו
שמלקי בנם
אברהם בנם
מאיר בנם
באלצ׳י בתם
פייגה בתם
חלי בתם

קראוס אליעזר
שרה אשתו

קונסטנטין בולסלב

קייפר עמנואל
יוטה אשתו

קייפר שלום
צבי בנו

קייפר חיה
למל בנה
וולף בנה
יהודית בתה

קירשנר קלרה
איזו בנה

קירשנר אטל

קירשנר יהודה
חנה אשתו
יהושע בנו

קליין יהושע העשל
שרה אשתו
מיכאל בנם
שמואל בנם
שפרא בתם
אברהם בנם
זליג בנם

קנצ׳וקר שמואל
ציזי אשתו
אברהם בנם
יעקב בנם

קנצ׳וקר מנדל
בלקה אשתו
ברוניה בתם

קרוכמן פישל
הדסה אשתו

קליכמן אברהם
שרה אשתו

קורצר חנה לאה
אדלה בתה
דרייזיה בתה
אסתר בתה

קורצר רחל
זיסל אחותה
יצחק אחיה

קריגר אייזיק מעכיל
פייגלי אשתו
ינטה בתם
ברוך בנם
בנימין בנם
רבקה בתם

קלר משה

קלר ירחמיאל
זכריה בנו
יעקב בנו

ראד משה מיכאל
שרה רחל אשתו
אורי בנם

ראד מנדל
חיה אשתו
הירש בנם
משה בנם

ראד מאטיע

ראד חיים	
ראמל אליעזר	
סבינה	אשתו
אלי	בנם
הרב ראבינוביץ אברהם	
חנה רחל	אשתו
סימה	בתם
רבינוביץ נפתלי	
רבקה מרים	אשתו
גיטל	בתם
יהודית	בתם
רוט שלמה	
רייזל	אשתו
צבי	בנם
חנה	בתם
רייצפלד שמעון	
יוסף	בנו
גיטל	בתו
רוזנפלד שלום	
בינה	אשתו
רייס נתן	
לאצה	אשתו
בנימין	בנם
צבי	בנם
רפפורט שמאי	
רחל	אשתו
רוט חיים	
שרה	אשתו
רייכמן לייביש	
אסתר	אשתו
מנדל	בנם
יואל	בנם
יצחק	בנם
רייכמן יוסף הרש	
שושנה	אשתו
וולף	בנם
רייצס שבע	
רוקר משה	
רוקר רחל	
רוקר רבקה	
רקר לייב	
הניה	אשתו
שטיינבאך לייב	
חיה	אשתו
שטיינבאך משה	
דינה	אשתו
שמידר אייזיק	
חיה	אשתו
דורה	בתם
ברנרד	בנם
ישראל	בנם
שפרוצר יעקב	
רחל	אשתו
יענטה	בתם
רבקה	בתם

חיה שרה	בתם
שמעון	בנם
שטהל ברוך	
שרה דבורה	אשתו
שטילר יעקב	
שפרה	אשתו
בילה	בתם
מרים	בתם
משה	בנם
יטה	בתם
שטילר שמואל	
אדלה	אשתו
פרידקה	בתם
הלה	בתם
שפירא יעקב	
יטה-רחל	אשתו
משה	בנם
מלה	בתם
יוסף	בנם
אברהם	בנם
שטיינבוך זאב	
רחל	אשתו
מרדכי	בנם
מרים	בתב
אסתר	בתם
שורץ אברהם	
הלה	אשתו
שפירא מלכה	
פנינה	בתה
שפיגל דוב	
סבינה	אשתו
נתן	בנם
שמלקי	בנם
מרים	בתם
שליטן שמואל לייב	
מלכה	אשתו
פרדל	בתו
שומן יוסף	
דורה	אשתו
אסתר	בתם
סבינה	בתם
מיכאל	בנם
שויצר יואל	
גיטל	אשתו
שויצר חיים	
דורה	אשתו
הענעק	בנם
פרעדעק	בנם
שויצר שמואל	
רבקה	אשתו
זישע	בנם
אטל	בתם
שיין הניה	
שרה	בתה
שפינדל חיים	

צירל	אשתו
שרה	בתם
צילה	בתם
גולדה	בתם
שפינדל משה	
רייזל	אשתו
וולף	בנם
ישראל	בנם
לאה	בתם
שיינדל יטה	בתם
בינה	בתם
שולץ משה	
אברהם	בנו
שלמה	בנו
שולץ שלמה	
שולץ מנדל	
גיטל	בתו
אדלה	בתו
שולץ הינדה	
שפירא יפה	
שטגר הירש	
ברטה	אשתו
שמואל	בנם
שטראם יהודה	
רבקה	אשתו
שפרא	בתם
אלי וולף	בנם
שיפר טויבע	
שטראסנר שמואל	
שטראסנר לאה	
שטראסנר מאטעל	
שטראסנר יקותיאל	
שליין יהודה	
רוזה	אשתו
לוסיה	בתם
קלרה	בתם
דורקה	בתם
שרייבר ביילה	
שרייבר שלמה	
סימה	אשתו
הניה	בתם
מינה	בתם
אסתר	בתם
אטקה	בתם
שוורץ דוד	
שוורץ שיינדל	
שוורץ הרש לייב	
שוורץ הניה	
שוורץ מניה	
שוורץ הרש	
שפירא יונה	
בלימה	אשתו
יענטה	בתם
שרה	בתם

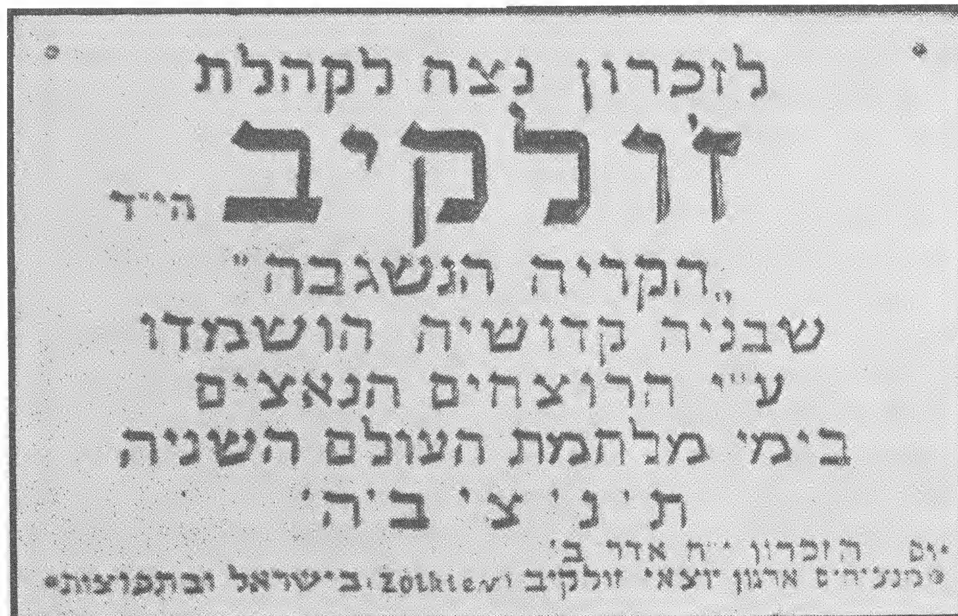
יזכור

עם ישראל את 6,000 הנפשות של קהילות ז׳ולקיב ויהודי הסביבה, אבות ובנים, אמהות ובנות, ילדים וטף, יהודים תמימי־דרך וישרים עם אלהיהם ועמם שנהרגו, נשרפו, עונו עד מות, נורו ונקברו חיים על היותם בני העם היהודי.

יזכור עם ישראל את הקרבנות היקרים, הקדושים והטהורים שנרצחו בידי מרצחים גרמניים ועוזריהם האוקראינים.

יזעק דמם השמימה ויתבע את עלבון חייהם שנקטפו בידי מרצחים בלא־עת.

יהא זכרם ברוך

מצבת זיכרון במרתף השואה על הר ציון בירושלים

שמעון סאמט

פני ז׳ולקיב כיום

(רשמי סיור בעיר, מאי 1965)

מה היה לעיר הולדתי, לעיר נעורי, לזאת העיר ז׳ולקיב ש„בימים ההם״ הכרתי בה כל רחוב וכל סימטה, כל בית וכל חנות, כל דרך ושביל — לאור היום ובחשכת הלילה? עמי הושמד בעירי והיא עצמה — מה היה לה? הנה אני בא שוב בשעריה, צועד ברחובותיה, במרכזיה ובפינותיה, והנה היתה לי עירי לקריה נכריה, לזרה ומוזרה, ואני תוהה בה ללא קרוב וידיד, ללא כל מכר ומודע. זרות בכל, כשהדומיה החרישית מדכאה עד היסוד את אחד מבניה־נאמניה שכה אהב את עירו, שכה היה קשור אליה. גם שמה שונה: במקום ז׳ולקיב שמה כיום „נסטרוב״. פעמיים באתי עתה לראותה, פעם ברשיון מיוחד של השלטונות הסובייטיים של לבוב, שקיבלתי לאחר מאמצים רבים בעת ביקורי בגליציה „שלנו״ (חודש מאי 1965) ופעם (כעבור ימים מספר) בלי רשיון, כ„נודד״ — ללא ליווי רשמי.

בפעם הראשונה נכנסתי לז׳ולקיב ביום סגריר בדרך הכביש לבוב—ז׳ולקיב, כשאני נוסע במונית רשמית של ה„אינטוריסט״ הסובייטי, מצוייד ברשיון שבלעדיו הכניסה לערי גליציה ולכפריה אסורה באיסור מוחלט. שתי ערים בלבד מותרות כיום לבקור בגליציה המזרחית לשעבר, שהיא כיום חלק מאוקראינה הגדולה, שעיר בירתה היא קיוב ואחת מעריה הגדולות: לבוב. עוד לפני זמן לא רב היתה גליציה המזרחית הסובייטית (להבדיל מגליציה המערבית לשעבר — שהיא כיום פולנית) מכונה „אוקראינה המערבית״ („זאפאדנאָיה אוקראינה״) אולם גם „זכר״ זה כבר נמחק משפת ברית המועצות. גם ז׳ולקיב „שלנו״ עיר אוקראינית (נכון יותר לומר: עיירה אוקראינית) היא במלוא מובן המלה, באשר נותרו בה מעט מאד פולנים ורק שלושה יהודים (גבר אחד ושתי נשים).

שתי הערים המותרות לבקור (אם הדבר צויין במיוחד בויזה הסובייטית) הן: לבוב וטרנופיל (טארנופול לשעבר), מפני שרק בשתי ערים אלו קיים שרות ה„אינטוריסט״, ומכאן שקיימים בהן גם בתי־מלון לאכסון התיירים. ז׳ולקיב שלנו היא מ„חוץ לתחום״ בשביל זרים, אך משום מה הצלחתי להשיג את הרשיון הדרוש, שבזכותו אני נוסע כעת אל העיר על פני כביש תקין, כשמשני צידי הדרך משתרעים שדות־הוד של ראשית הקיץ. אנו עוברים את קוליקוב, עיר „הלחם הקוליקובאי״ הנודע לשם (שוב „בימים ההם״), עיירה שאף בה היו „חיים יהודיים״ ואף ממנה עלו לארץ־ישראל. צריחי שתי הכנסיות הגדולות נראים מרחוק, וכשאני שואל את הנהג, המלווה שלי, אם מוסיפים להתפלל בה, הוא משיב „אולי אי אילו זקנים מדולדלים, שעדיין מאמינים כי אלוהיהם יוכל לנצח את תורת לנין״.

בהרהורים נוגים אני נכנס לז׳ולקיב, כאשר מצד ימין של הדרך שוכן בית־העלמין הקבוצי של הרוגי בית־ישראל — אזרחיה היהודים של העיר: קבר האחים של קרבנות ההרג והחנק, הסקילה והשריפה, אשר נפלו בידי המשמיד הנאצי, ומצד שמאל: מגרש רחב־ידיים של בית־טאובה לשעבר (משפחת דוד טוביהו) ושל מחסן העצים הגדול אשר לו. כיום אין עוד זכר כאן לעסק העצים, במקומו בתי מגורים ומחסנים. דרך הכניסה לז׳ולקיב מכביש לבוב זרועה מצדה הימני בתי מגורים זעירים, מהם בלתי מטופחים ודלים במראם החיצוני ומהם מטופחים יפה. כן נראות כמה בקתות שלא שונו מאז. המלווה שלי מסביר לי, כי נסטרוב היא עיר פרובינציאלית במלוא מובן המלה. אין בה וב„פרי־פריות״ שלה — לא מפעלי תעשיה ולא מפעלי חרושת.

היא מתקיימת על אזרחיה ובאי הכפרים שבסביבה, שהגדול בהם הוא גלינסקו. מרבית האזרחים הפולנים שנותרו בה עם גמר המלחמה עזבוה, מי כרפטריאנטים לפולין ומי למגורים בלבוב, ונשארו כאן רק פולנים מעטים מאד. „זוהי עיירה אוקראינית טיפוסית ללא חשיבות יצרנית" — אמר לי המלווה.

שם הרחוב המוביל אותנו אל פנים העיר נשאר כמקודם: לבובסקה („לבובסקה וויליצה" — כתוב על השלט באוקראינית, כשם שכל השלטים כתובים אוק־ראינית בלבד). אני מפנה במתכוון את מבטי לצד ימין של הדרך, כדי לראות שלושה בנינים אותם הכרתי היטב ושבהם בליתי בימי נעורי לעתים כה קרובות. כוונתי למבני המגורים ותעשית השמנים של פאטרונטאש ומלמן וכן לבנין האכסניה של אינדיק. מן השלושה נשארו עומדים רק שניים, והם של פאטרונטאש ושל מלמן ובשניהם תעשיה, שעל טיבה לא יכולתי לעמוד מחוסר זמן. שניהם מוקפים חצרות והרבה חביות בתוכן. ביתו של אינדיק אינו קיים עוד, השטח ריק. אני מפנה את מבטי שמאלה ומחפש את בית ה„ראדצה פיש", ואת בנין בית־היתומים („דאס ווייזנהויז") אך אין זכר מכל אלה. עומד שם בנין הנראה כבית משרדים ממשלתיים. מבטי פונה אל כנסית „שלושת הקדושים". הבנין עומד, אך עזוב מאד ועל שער הכניסה — מנעול. גלגלי המונית סובבים ומחשבותי סובבות בתאי מוחי, כשאני עובר על פני ביתו של הרבי שלנו, שמעברו היה פעם רחוב שפיטאלנה ואח"כ רחוב ד"ר מושקט, שבו גרה משפחתי שנים מספר ובו היה גם בית־החולים העירוני, ואילו מצד שמאל אני „מחפש" את בית האכסניה הגדול לשעבר, שהיה שייך למשפחת פלאפלר.

אני מבקש את הנהג לעצור ליד בנין בית־הספר היסודי הגדול שממול בית פלאפלר וממול הגן העירוני הישן („דער אלטער־וואל") כדי לבקר בבנין בית־הספר שבו למדתי. לפחות כאן לא חל שינוי של ממש: הבנין מוסיף לשמש בית־ספר, אך לא עממי־יסודי אלא בי"ס תיכון ע"ש מיצקביץ' (אגב: המשורר הפולני המהולל אדאם מיצקביץ' מקובל מאד גם כיום בגליציה לשעבר, בנימוק שהוא היה „לוחם אמיץ למען חופש העמים, אוהב האדם הפשוט ומפאר בעטו שם העם העובד", והאנדרטה שלו בלב העיר לבוב נשארה על מכונה, מטופחת מאד על־ידי השלטונות האוקראינים־הסוב־ייטיים). בית־הספר נקרא: „סערעדנאיא שקולא", ולומדים בו בשתי משמרות, של יום ושל לילה. בקרתי בפנים הבנין ואף נכנסתי לכתה בה למדתי פעם, אך המורים — חדשים הם, ומובן, שאינם יודעים דבר על העיר ז'ולקיב מן הימים ההם. 95% של התלמידים הם אוקראינים ובני פקידים רוסיים, ואילו 5% הם בני פולנים. אין אף ילד יהודי אחד בבית־הספר. הכנסיה הגדולה שליד בית־הספר (סמוך לכניסה לרחוב טורי־נייצקה) לא שינתה את מראה החיצוני. מה שנעשה בתוך הכנסיה הזאת לא יכולתי לברר, משום שהשער היה סגור, וכאשר שאלתי את שוער־הבנין אם אוכל לבקר בפנים הכנסיה, השיב קצרות: רק ביום ראשון. אני פונה לרחוב טורינייצקה לשעבר, מעיף מבט על שלט הרחוב וקורא: „וויליצה חמיילניצקוהו" (באוקראינית: רחוב חמיילניצקה). הדרך אל אותו הרחוב זכורה לי היטב, היא מוליכה אל מוסטי־ווילקה. ברחוב זה עמד פעם בית המאפה של סבי, כאן השתרע על שטח נרחב מחסן העצים של אלי הוכנר, ובאחד הרחובות הצדדיים (משמאל) גר בשעתו חברי הטוב זליג כ"ץ, אשר התחנך אצל הסבתא שלו, במאפית הקונדיטוריה. שנים־שלושה בתים הלאה מבית הסבתא של זליג כ"ץ (שהוא כיום רופא מצליח בארצות־הברית) עמד בית־התפילה של אבי שכינוהו משום מה: „קאדעטנשולע". אני פונה שמה כדי להגיע לבית־הכנסת הגדול, והנה לפני שטח ריק פתוח לרווחה לעין כל. הבתים אינם, המעבר לבית הכנסת הגדול פתוח. בחרדת נפש אני מתקרב אל היכל־הקודש שהיה פעם פארה והודה של עירנו, בנין מוזיאלי (עמנואל היי כתב עליו בשעתו שיר־תהילה), שקרובים ורחוקים התפעלו מהודו החיצוני ומפארו הפנימי.

אוי לעינים הרואות כעת היכל ה' זה בעזובתו, בהרס שלו, חורים שרופים וחרוכים — במקום חלונות, שער הכניסה סתום בקרשים, כמעט שאין זכר לטיח הקירות, קישוטי־הנוי כאילו לא היו ואבני החן שבורות ונתוצות. לא דרך גישה ולא מדרכה, שקעי־חול ובוץ מסביב, עצבות ודומית־מוות. אני עומד מול בית־הכנסת — כולי תדהמה, צער ודכאון. רבון עולמים — מה היה לו לבית־הכנסת הנהדר שלנו. גשם קל דולף; נדמה, שאלו הן דמעותיהן של אבני הבנין, של מרתפי ה„שמות" הקדושים שנשרפו והושחתו. חולם אני או הוזה בהקיץ? הרי כאילו אני שומע קריאה העולה מתוך בית־הכנסת הנעול: „יעמוד ר' שמעון בן־יעקב! יעלה לתורה ויברך את

זכר־המעט שנשאר ממבצר־קודש זה". אני עוצם את עיני הדומעות ורואה בעיני רוחי את דוכן התפילה שבמרכז בית־הכנסת, עליו מסובים בני העיר, פרנסיה וגבאיה, זקניה וצעיריה עטופי טליתות ואומרים תפילה. האם אלו טליתות או תכריכים?

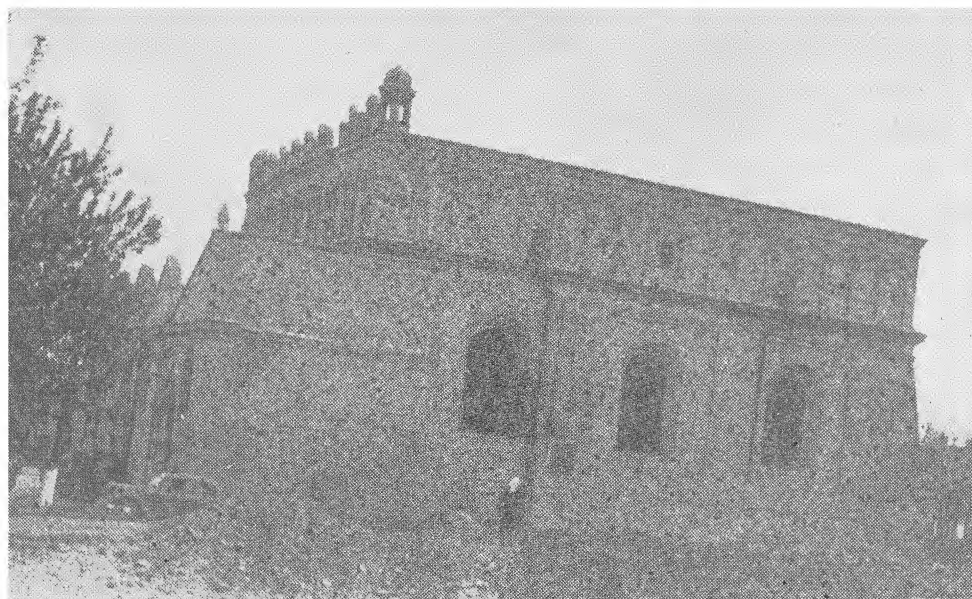
בית־הכנסת הגדול בחורבנו (מראה החזית)

עובר־דרך מעיר אותי מהרהורי ושואל באוקראינית מה קרה לי, למה עיני דומעות ואת מי אני מחפש? אני מספר לו את האמת, כי בן העיר הזאת הנני שעזב את שעריה עוד לפני עשרות שנים, וכעת בא לראותה שוב ורואה אותה בחורבנה, בהתרוקנותה מכל. הוא מנענע בראשו לאות רחמנות, ממלמל בלחש: „לא נשאר מאומה מכם כאן, אין מה לחפש, חבל על ביטויי הצער". האיש עצמו לא בן ז׳ולקיב הוא, אלא ממרחקים הובא לכאן, מאוקראינה הגדולה, לעבוד בחוות גידול בהמות, אך שמע „משהו" על העיר הזאת כפי שהיתה פעם.

בעזרתו אני מתקרב אל אחת הפינות של בית־הכנסת ומצליח להציץ פנימה: חלל ריק, עזובה מחרידה, שכאילו בוקעים ממעמקיה הדי יללה... ומסביב לא נשאר זכר של התמול־שלשום שלנו. בית־המדרש הסמוך נעלם לחלוטין. מה היה ל„לאנגער מאיר" השמש? נזכרתי, שמול שער־הכניסה של בית־הכנסת עמד פעם דוכן הגזוז של משפחת מיכאל ליכטר — אין עוד ממנו זכר. במקומו עומדת רק מעין בקתה דלה של מתקן נעליים. בית משפחת צימרמאן נשאר עומד כזכר לחורבן. סמוך לחזית בית־הכנסת הגדול־ההרב ראיתי ערמת מרצפות. עוברים ושבים לא ידעו להשיב על שאלתי אם מתכוננים לשפץ את הבנין.

נזכרתי, כי ליד בית צימרמאן היתה פעם סימטת־מעבר אל רחוב האופים (בעקר גאס). אני פוסע דרך סימטא זו, מגיע אל רחוב האופים ומוצא, שרק הצד השמאלי של אותו הרחוב מאוכלס בחלקו. וראה פלא: ה„בעלזער קלויז" שבמרכז אותו הרחוב לא נחרב כשאר הבתים. גם ביתו של שמאי טובל עומד ולא ניזק כמעט, בעוד הבתים שמצד ימין של הרחוב (כולל בית דודתי מלכה בלוך) נעלמו מן האופק. אני מציץ לתוך ה„בעל־זער קלויז" ורואה שהוא נהפך למחסן של דגים מלוחים. ריח מעופש של הדגים המלוחים ממלא את חלל האויר מסביב. ראשי עלי סחרחר. מבטי תוהה ימינה ושמאלה: זרות בכל. מעבר לביתו של שמאי סובל עומדת הכנסיה עם כפת־הנחושת הנוצצת. אני עושה צילומים, אף כי אין לי רשיון לכך. נער אוקראיני הולך בעקבותי ושואל תכופות: טוריסט? אמעריקאנעץ? דאוואי פאפירוסי! (תייר? אמריקאי? הבה סיגריות!) נזכרתי שבקרבת המקום, למטה, עמד פעם בית ידידתי פרידקה שטילר, והנה אני צועד לעבר הבית (לפי זכרוני, מול ה„ז׳ידיצ׳ובער קלויז") והבית איננו. במקומו עומד בית־ספר יסודי. בהגיעי למקום היתה בדיוק הפסקת לימודים. הילדים צהלו ושמחו. אמרתי בלבי: מה לי ולשמחה זו, ונמלטתי מן המקום לעבר ה„מאגיסטראט", לידו עומד עדיין כמו בעבר (כמעט ללא פגיעה) בית הורי שברחוב החייטים (שניידער גאס). היום נקרא הרחוב: „וּוליצה צ׳יכובה" (רחוב צ׳יכוב).

בדרכי אני עובר ליד חנותו של משה אקר (כיום: בית מסחר לצרכי כתיבה ולספרי מלחמת הגבורה של הצבא האדום), ליד בית־הקפה של שלוש האחיות וילדר (כיום: בית מסחר לבדים עממיים); ליד בית המרקחת

בית־הכנסת הגדול בחורבנו

של דאדליץ (כיום: בית מרקחת לרפואות וטרינאריות). אני חוצה את שביל המעבר ליד בית־המרזח של שמאי אונגער ומגיע דרך חצר הבית לרחוב קראבייציקה. הוא רחוב בית אבי (בקצה הימני של הרחוב) והגן הישן (בקצהו השמאלי). לאורך הרחוב כולו עומדים בתים מעטים בלבד, ושאר השטח הריק מגודר. ברעד מתקרב אני אל בית הורי, שם גדלתי וחונכתי במשך שנים. הבית — „אותו הבית עצמו", אך ניכר שלא שיפצוהו מכבר. עדיין לא נסתמו בו פתחי המרתף בו היינו מאחסנים פחם־הסקה לקראת החורף, ובו היינו משחקים בהתחמקנו מעיני אבא־אמא. בית זה נשאר כמעט יחידי לאורך צד זה של הרחוב.

בעמדי מול הבית הנראה לי כגוש זכרון, מגיע לפתע לאזני קול אשה באוקראינית: מה הטובארישץ (החבר) מחפש כאן? את מי הוא מחפש? לפני עמדה אשה בלבוש אוקראיני טיפוסי, וסקרה אותי בתמהון. „אני מחפש את האתמול שלי כאן, את ביתי, את נעורי" — אמרתי לה. הבחנתי שלא ירדה לסוף דעתי.

ביתך כאן? תמהה והצביעה על הבית. היה כאן — השיבותי בהוסיפי שאלה: והיכן ביתך־את? כאן, בקומה השניה והצביעה באדישות לעבר דירתנו לשעבר. כלומר, את גרה אצלנו — מלמלתי. האשה נחרדה ושאלה בנימה של עצבנות: האם באת לקבל חזרה את דירתך? הרגעתי אותה שלא זו כוונתי, וסיפרתי לה כי באתי לראות את דירת־נעורי, אולי בפעם האחרונה בחיי. עיני האשה התבהרו. „אהה" — היא קראה ברוחב לב רוסי, והזמינה אותי לדירתה שהיתה פעם דירת־הורי. נכנסנו לחדר המדרגות האפלולי, שם עמד על מדרגות הכניסה פרימוס גדול, ועליו דלי עם כביסה, ושני ילדים מתאמנים בקפיצה מעל לדוד וסביבו. והנה אני עומד בתוך הדירה, שהיתה פעם בת שני חדרים וחדר כניסה מרווח, ושומע שכאן גרות כעת שתי משפחות עם שרותי נוחיות משותפים. הריהוט גס, הצפיפות רבה ובחדר עומד ריח בצל, כרוב ושאר ירקות. הקירות חשופים, פעם היו תלויות עליהם תמונת הקיסר פראנץ יוסף (מעל מיטת אמי) ותמונת תיאודור הרצל (מעל מיטת אבי). נשי שתי המשפחות וילדיהן (הבעלים היו אז בעבודה) התקבצו סביבי ועקבו בשקט אחר שיחתנו. „הוא גר כאן פעם", לחשה האוקראינית לחברתה, בהוסיפה חרישית: „אבל הוא לא משלנו".

ספרתי לבעלת הדירה כי באתי מארץ ישראל והיא שאלה אותי „אם זה רחוק מהעיר". הסברתי לה שזוהי ארץ־הקודש ואז כרעה ברך, הצטלבה שלוש פעמים ומלמלה: „הרי זוהי ארץ אלוהים וישו משיחו, ארץ בית־לחם ונצרת". אחר־כך שאלה אותי אם גם אני „איש הכנסיה הקדושה" ובקשה ממני להשאיר לה מטבע

בית משפחת סאמט

מארץ־הקודש. נפרדנו כמכרים ותיקים, והאשה האוק־ראינית ביקשה ממני שעם שובי לארץ־הקודש אעלה תפילה למענה ולמען כל בני משפחתה.

מכאן הצעידוני רגלי אל סביבת ה„רינעק״, כשאני פוסע לאורך מדרכת הרחוב שבו היתה פעם חנות השעונים של אבי, חנותה של משפחת בורר, האטליז לממכר בשר־חזיר, דירת היי־וילדר, בית המרקחת מתחת למעבר העמודים, החנות לממכר מצרכי טאבאק ועתונים של נתן אפפל ושורה של חנויות אחרות שבעליהן כבר נשכחו מזכרוני.

הרחוב „הגשמי״ עומד עדיין כמעט בשלמותו, אך החנויות הקאופרטיביות שלאורכו — דלות מאד. חנותו של אבי נהפכה לצרכניה. בשטח שממול לרשת החנויות עמדו „בימינו־אנו״ מבנים מוצקים (למגורים ולעסקים), על עמודים עם מעברים רחבי־ידיים. כיום הרוס החלק הקדמי של הבנינים, אך עומדים עדיין כמו בעבר בניני החלק השני, גוש הבתים אשר שם התגוררה בעבר משפחת ליפשיץ.

המגרש הנרחב, ששימש פעם מקום להתכנסותם של איכרי הסביבה עם עגלותיהם למכר תוצרתם, נהפך לגינת־נוי שבמרכזה מתנוססת האנדרטה של לנין, ולידה לוחות־קרשים שעליהם רשומים שמותיהם של „גבורי העבודה״ על תצלומיהם. ליד כל אחד מהם רשומים פרטי הצטיינותו (או הצטיינותה) לפי ענף העבודה וגודל התפוקה השנתית.

הקאזאמאטים עדיין קאזאמאטים, אך בלי כיתות בית־הספר התיכון, ששכן שם בעבר. כיום שוכנים שם משרדי השלטונות המקומיים ובית־הדין. מזרקת־המים צמצמה את ממדיה וכמעט שאין מרגישים בה. הדרך לרכבת הדורה גם כיום, בגלל בתיה הקטנים, בהם גרים בעיקר פקידים גבוהים שבשרות הממשלה והאיגוד המקצועי. אגב, עלי לציין, כי בקרתי בבנין ה„מאגיסטראט״, שם בילינו פעם ערבים יפים ב„קולטור פאריין״. קיימים שם עתה שרותים עירוניים. לחדר־המעצר עם החלונות המ־סורגים — נועד היום תפקיד אחר לחלוטין. בתחום המב־נים שמשענתם בער היו עמודים מוצקים (מול בנין המא־גיסטראט) משתרע היום מגרש גדול, ובמרכזו „כל־בו״ נוסח סובייטי: „אוניברמארק״. אני מסייר קצת בגן החדש (זוכרים את הפארק ?) נהנה מהאוויר הצח, שולח מבטי אל מרומי ה״הריי״ המפואר, — אך בכל מקום ומקום בודד אני ללא נפש קרובה.

פסל לנין בכיכר ה״רינעק״

מה אחפש עוד כאן ? מה אמצא עוד כאן ? — אני מהרהר. עברי נמחק מעיר הולדתי ונעורי. יצאתי את העיירה במצב־הרוח הנוגה שבו נכנסתי לשעריה. שבע־תיים עצוב אני בצאתי את שעריה, באשר ידעתי כי לא אשוב אליה עוד, ממש כשם שימיה ההם לא ישובו אליה עוד . . .

יוצאי ז'ולקיב בארץ ובתפוצות

זוטרא רפפורט

„ארגון יוצאי ז׳ולקיב" בישראל

(1966—1956)

א. בארץ

בפרוס שנות העשרים של המאה הכ׳, כאשר החלו להגיע הדי „הצהרת בלפור" אל תפוצות הגולה ועשרות מבני הנוער היהודי שמו פעמיהם למקום בו עתיד היה להיבנות הבית הלאומי של העם היהודי, לא נפקד מקומם של בני ז׳ולקיב בין הבאים. הם עזבו את עיירתם ובדרך לא דרך ניסו לעלות לארץ־ישראל ולקחת חלק בבנינה. מקצתם לא הסתגלו לתנאי הארץ הקשים שלא התנסו בשכמותם בעבר ולא נותר להם אלא לחזור כלעומת שבאו. כעבור עשר שנים עלתה ארצה קבוצת חלוצים גדולה יותר, ואף הצליחה יותר מקודמתה, ורבים מאנשיה התערו בארץ, ורק מעטים שבו הביתה. ניצני תנועת „החלוץ" בז׳ולקיב החלו לצמוח, ותנועות־נוער חלוציות קמו בזו אחר זו, לרוב לפי השתיכות מפלגתית, אך הן היו מאוחדות במשאת נפשן; לעלות ולהחיות את ארץ־ישראל.

התעוררותם הרוחנית של בני הנוער היהודי החלה בעיקר בגלל קשיי הגלות שהלכו ונתגברו. האנטישמיות של השלטונות בפולין, תנועת ה„אנדקים" הפולניים והתנועה הלאומית האוקראינית ששמו להן למטרה לנשל את יהודי דרום־פולין מעמדותיהם המבוססות בשדה המסחר, ערערו למאד את בסיסם הכלכלי ונטעו בלב הנוער היהודי את ההרגשה כי מקומם בגלות לא יכירם עוד, ומן ההכרח לברור להם פתרון שיאפשר להם חיים תקינים ללא התמוטטות, והפתרון היה אחד; מזרחה, לארץ־ישראל. אולם גם בעלותם, אחרי סבלות חייהם הקשים בנכר ובהתדפקם על שערי־הארץ הוכרחו להיאבק כדי להיכנס בה, לנוכח ההגבלות שהטילה עליהם ממשלת המנדט. אך אם היה בכוח ההגבלות לפגוע במימדי העליה, הרי לא יכלו לה, והיא התנהלה על אפם ועל חמתם של הבריטים. במסגרת עליה זו, ובעיקר בשנים 1934—39 עד פרוץ המלחמה, היו בין הבאים עשרות מחלוצי ז׳ולקיב. מקצתם באו בעליה „ב" שהחלה באותם ימים, מקצתם כסטודנטים שבאו לרכוש השכלתם במוסדות להשכלה גבוהה בא"י, או לפי „דרישת" קרוביהם שהתאזרחו בארץ ויש אשר "הסתדרו" כבעלי־הון שעליתם ארצה היתה קלה יותר. כל אלה מלבד הבאים לפי הסרטיפיקטים של הסוכנות היהודית שקיבלו מ„מרכז „החלוץ".

סיסמת „כבוש העבודה העברית" במושבות מצאה לה אוזן קשבת בקרב הבאים ארצה. הללו נקלטו בעבודות חקלאיות בעיקר בפרדסים, אך לאחר שהות קצרה במושבות יצאו ברובם אל הערים הגדולות, ת"א וחיפה, בהן

פגישת חלוצים מז׳ולקיב בתל־אביב — 1936
משמאל לימין: ב. קירשנר מ. ליפשיץ, ח. סרבר ג. ליכטר י. כץ, י. שליטין, פ. כץ, ז. רפפורט, י. היישטיין, ר. ליכטנברג

עסקו בעבודות בנין, ענף בו היו מקומות-עבודה בשפע ואף ההכנסה עלתה על שכר-העבודה בחקלאות, ועודדה את הפועלים הצעירים לעבור העירה. חיי העיר התוססים היו אף הם גורם לנדידה מן המושבות, בהן היו הפעולות החברתיות מצומצמות מאד. תל-אביב של אז, היא „תל-אביב הקטנה", השרתה על הבאים בתחומה את האווירה הלאומית שכה חסרה ליהודי הגולה, ושאותה חיפשו מרגע בואם, ולא יפלא שכה ששו לחיות בתוכה ברגע שמצאוה. רק קומץ מחלוצי ז'ולקיב נקלטו בקבוצים, אף אם בעליתם ארצה התחייבו לכך כולם.

המוצא המשותף של בני-הנוער מז'ולקיב שהתישבו בתל-אביב ובסביבתה עודדם להמשיך את חברותם מבית אבא ומעיירתם, ותכופות היו נפגשים ברחובות העיר, על שפת-הים, או בבתי ידידים. בייחוד רבתה השמחה כשהיו מתכנסים יחדיו בבית בני משפחת סאמט ברחוב פרוג בתל-אביב. רוב יוצאי ז'ולקיב הכירוה עוד בעיירתם בפולין, ובעלותם ארצה הרבו לפקוד אותה, וזכו ליהנות שם מהכנסת אורחים חמימה. שם, ברחוב פרוג, העלינו בצוותא זכרונות מימי-העבר, שם מסר זה לזה מי עומד להגיע ארצה, מי כבר הגיע והיכן הוא עומד להתישב. האחוה והרצון לעזור לזולת היו בסיס חשוב לבני ז'ולקיב בארץ, ורבים מהבאים נעזרו בוותיקים במרבית שלבי קליטתם. קשר-אחווה זה נמשך עוד עת רבה, עד אשר כמעט כל עולי ז'ולקיב הקימו משפחות וזכו להתישב יישוב-של-קבע במקומות שונים בארץ והקשר ביניהם התחיל להתרופף.

גל גדול של עולי ז'ולקיב הגיע לישראל רק לאחר קום המדינה. באו שרידי העיירה שעמדה כבר בהריסותיה, שארית-הפליטה מן המחנות באירופה, ניצולי ה„בונקרים" והחוזרים מגלותם ברוסיה אחרי שהשלטונות הרוסיים העבירום בעת כיבוש העיר. גם כאלה שנדדו אחרי המלחמה אל מעבר לים, ולבסוף קצו בנדודיהם, ארזו מטלטליהם וכוונו פעמיהם ארצה. מרביתם היו תשושים ושבעי-תלאות מנדודיהם, אך כעבור כמה שנות שהות בארץ התאקלמו בה והתערו בחייה. כיום חיים בישראל כ־170 משפחות מיוצאי ז'ולקיב והן נוטלות חלק ברוב הפעילות בחיי המדינה; במסחר, בתעשיה, בפקידות, בהוראה, בחקלאות, בעתונות, בצה"ל ומשטרת-ישראל. אנשי ז'ולקיב בארץ גרים כמעט בכל חלקי-הארץ, והם מפוזרים באופן זה:

בערים ובמושבות:

תל אביב	54	ירקונה	2
חיפה	36	רמלה	1
רמת-גן	9	נס-ציונה	1
בת-ים	8	ראשון-לציון	1
חולון	7	אשקלון	1
ירושלים	6	חדרה	1
באר-שבע	6	עתלית	1
נתניה	5	טבעון	1
גבעתיים	4	גב-ים	1
הרצליה	3	כפר חסידים	1
רחובות	3	כפר אתא	1
פתח-תקוה	2	עכו	1
רעננה	2	חצור	1
בני-ברק	2	נצרת	1
מסמיה	2		

בקבוצים:

ניר-דוד	2	המעפיל	1
קבוצת גבע	1	משמר-השרון	1
רמת-יוחנן	1		

בשנת 1945, עם סיום מלחמת העולם השניה, כאשר החלו להגיע ארצה הידיעות הראשונות על גורל יהודי ז'ולקיב, על שרידיהם שנותרו בעיירה (שבינתיים סופחה לרוסיה) וכן על אלה שחזרו מרוסיה ושהתישבו בערי מערב-פולין, התעוררה בעית הגשת העזרה לניצולים. הידיעה הראשונה מז'ולקיב הגיעה לארץ דרך מוסקבה ומיד התאספו כמה מאנשי ז'ולקיב והקימו וועד זמני שהחל באיסוף כספים וביגוד בין יוצאי ז'ולקיב בישראל כדי לשלחם לפליטי עירם בפולין. הוועד שלח חוזר למרבית אנשי ז'ולקיב בארץ וניסה לרתמם לפעילות כל-שהיא במסגרת העזרה, אך ניתקל באדישות מצידם. הענותם המועטת שמה לאל את רצונו הטוב של הוועד, שלא נותר לו אלא להפסיק קיומו תוך זמן קצר. עם זאת, פליטי העיירה שבאו ארצה מצאו אוזן קשבת לבעיותיהם בכל אשר פנו לאנשי עירם בישראל.

עם התפרקות הוועד הזמני היוזם, לא היתה עוד שום המשכיות לפעילות אנשי ז'ולקיב בישראל וכל מסגרת ארגונית לא הוקמה להם. רק כעבור 10 שנים, בשנת

חלוצים מז׳ולקיב, בבקור אצל משפחת סאמט — 1937
משמאל לימין: אפרים ולדמן ז״ל, חיים סרבר, ציפורה קירשנר, יונה כץ, זוטרא רפפורט, בתיה כהן, יהודית סאמט, שבח ליברמן, גב׳ לאה סאמט ז״ל מר יעקב סאמט, יוסף שליטין

ועד ״ארגון יוצאי ז׳ולקיב״ בישראל — 1966
משמאל לימין: ראובן ליכטנברג, זוטרא רפפורט, מלכה רזיאלי (שווייצר), צבי בובר, אריה אַקר

כינוס יוצאי ז'ולקיב בישראל, תל־אביב, 1965 — חבר הועד ז. רפפורט מוסר דו"ח

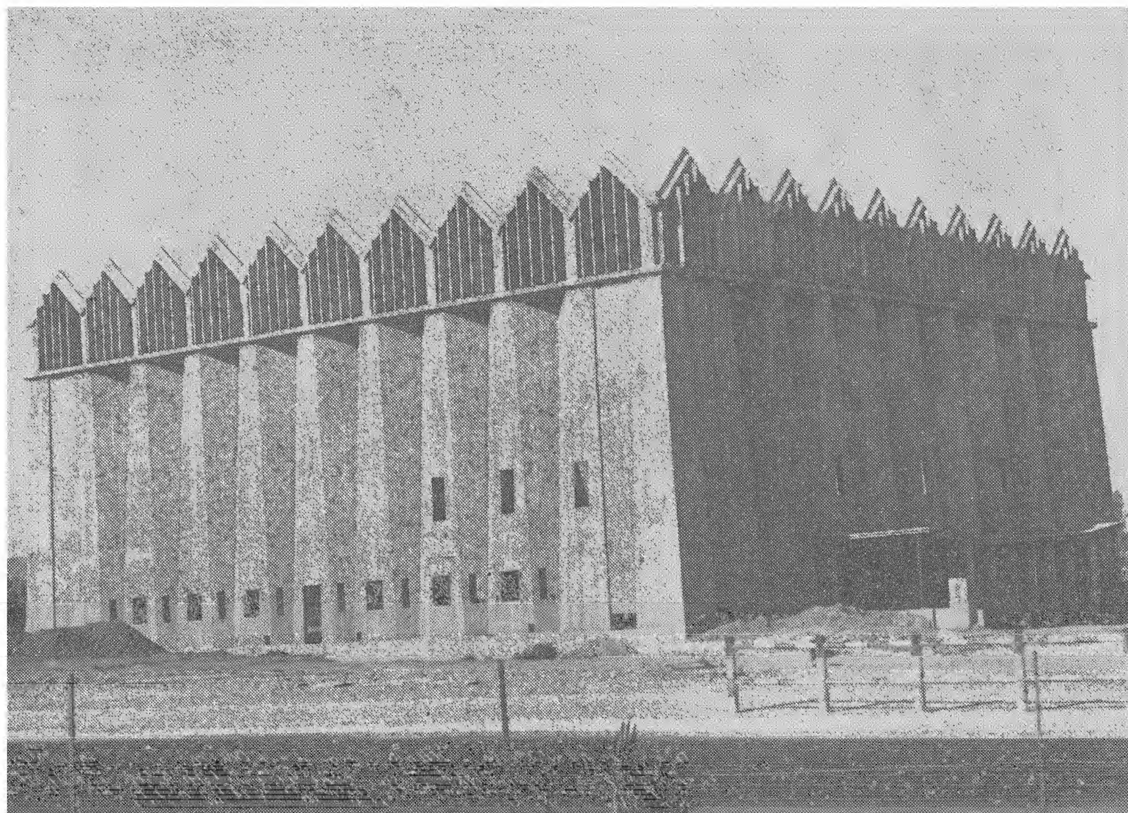

כינוס יוצאי ז'ולקיב בישראל, תל־אביב, 1965

כינוס יוצאי ז'ולקיב בישראל, תל־אביב, 1965

בית־הכנסת המרכזי בבאר־שבע בבניתו, לפי תבנית בית־הכנסת הגדול של ז׳ולקיב

1955, זימן דוד טוביהו, מיוצאי עירנו וראש עירית באר־שבע (לשעבר) שחזר מבקור בארצות־הברית, כמה **מאנשי ז׳ולקיב בארץ** ומסר להם על פגישותיו עם אנשי ז׳ולקיב בארצות־הברית ועל נכונותם לערוך ביניהם מגבית שהכנסותיה יימסרו לבני עירם בישראל, כדי שיפעלו להקמת מזכרת להנצחת קהילת ז׳ולקיב שחרבה. באותו מעמד הועלו הצעות שונות, והנוכחים אף הרימו תרומה סמלית להמשך הפעולה. אולם, גם הפעם דעכה ההתלהבות וכל פעולה מעשית לא נעשתה. דוד טוביהו הביא מצידו את עירית באר־שבע לידי אישור תכנית להקמת בית־כנסת מרכזי לעיר לפי תבנית בית־הכנסת הגדול בז׳ולקיב לפי דגם המצוי בבית הנכאות „בצלאל״, וגם הוחל בבניתו.

כעבור שנה, בשנת 1956, קבלו על עצמם שניים מאנשי ז׳ולקיב בישראל את היוזמה לכנס את כל אנשי עירם לאסיפה כללית ולהקים מסגרת ארגונית קבועה. שניים אלה אף הכריזו על עצמם כעל „וועד יוזם זמני״ ופנו במודעות בעתונות וברדיו לכל אנשי ז׳ולקיב בארץ והזמינום לכנסם הראשון. ביום ה־28.3.1956 התקיים בתל־אביב הכנס הראשון של יוצאי ז׳ולקיב בישראל. באסיפה נטלו חלק רבים מבני־העיר וההיענות היתה רבה מן המשוער. נבחר וועד לארגון והוחלט לאסוף תרומות וחומר תעודתי בארץ ובחו״ל כדי לאפשר הוצאתו לאור של ספר מונוגרפי על קהילת ז׳ולקיב. הרעיון יצא מן הכוח אל הפועל רק בתום 10 שנים מאותו כנס.

מדי שנה בשנה מוזמנים כל יוצאי ז׳ולקיב בישראל לכנס שנתי באחד האולמות בתל־אביב. הכנס מתקיים ביום י״ח באדר, היום שקבעה רשות „יד ושם״ כיום שבו ביצעו הנאצים את חסולה של קהילת יהודי ז׳ולקיב. הכנס מוקדש בעקרו לאזכרה לקדושי־העיר, אחרי הדלקת הנרות המסורתית עורך חזן את הטכס הדתי והנוכחים אומרים ״קדיש״ בציבור. באותו מעמד נמסר דו״ח שנתי

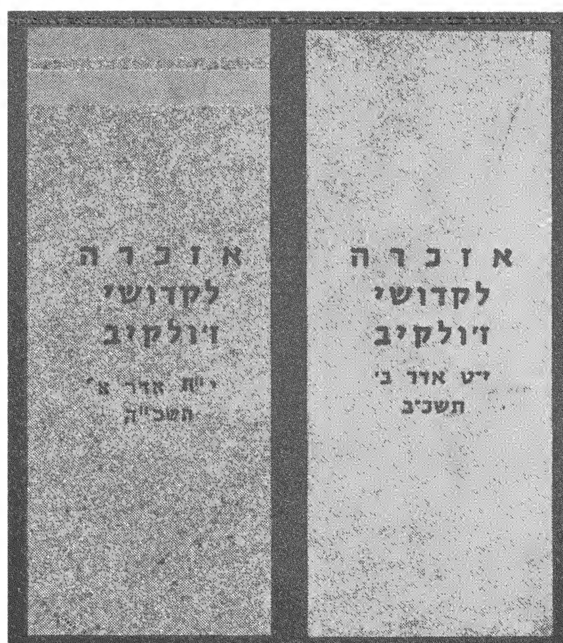

טכס אזכרה בכינוס השנתי של יוצאי ז׳ולקיב בישראל

על פעולות הוועד ולבאים ניתנת אפשרות לשוחח בצוותא ולהעלות זכרונות מימי נעוריהם. לפעמים מש־תתפים בכנסים גם תיירים מחו״ל מיוצאי ז׳ולקיב, המכוונים את בקורם בארץ לתאריך הכנס. המפגש חשוב מבחינת עימות העבר וההווה זה מול זה, שכן בצד העלאת זכר האחים שאבדו, הרי עובדת היות מרבית שארית הפליטה יחדיו היא הוכחה ניצחת לכך, שקהילת ז׳ולקיב שהוכרעה לא נשברה ברוחה. חוויות הפגישה מפעימות את לבבות הנפגשים המעלים בזכרונותיהם פרק רב־תהפוכות בחייהם.

ב. בתפוצות

בדומה להגירה היהודית מכל ערי ועיירות פולין לאר־צות־הברית אחרי מלחמת העולם הראשונה, הגרו גם רבים מיהודי ז׳ולקיב לאמריקה, שלא הטילה כמעט כל הגבלות על הבאים בתחומה. הרצון לעזוב את אירופה ההרוסה שלאחר המלחמה עודד אף הוא את המהגרים־בכח להוציא מחשבתם אל הפועל. כבר בשנים 1920—

תוויות הנענדות בערב האזכרה

1930 התקיימה קהילה קטנה מיהודי ז׳ולקיב בארה״ב. למרות ההגבלות שבאו אחר־כך הצטרפו אליהם עוד יהודים שבאו מז׳ולקיב בזכות קרוביהם שקבלו רשיונות לצרפם אליהם. מרבית המהגרים נקלטו היטב בחיי המסחר והתעשיה הזעירה והיו שהגיעו ליציבות חמרית עד שיכלו להרשות לעצמם לתמוך בקרוביהם שנותרו בז׳ולקיב.

מז׳ולקיב היתה הגירה יהודית גם לצרפת, ובמיוחד בשנת 1937, בזמן התערוכה העולמית שהתקימה בפריז ושאליה נהרו עשרות מבני ז׳ולקיב, שעיסוקם היה מלאכת הפרוונות. רשמית יצאו לבקור בתערוכה מתוך ענין במוצגיה, אך למעשה נשאו עיניהם לישיבת־קבע בפריז, והמשיכו לעסוק במקצועם שהחל להתפתח שם. שהותם בצרפת היתה בלתי־ליגלית ומעטים אף נתפסו והחזרו כלעומת שבאו, אך רובם „הסתדרו" עם השלטו־נות והמשיכו לעסוק במקצועם.

קהילת יוצאי ז׳ולקיב הקטנה בפריז שילמה אף היא את מס־המלחמה בקרבנות שנפלו מקרב בניה בעת מלחמת העולם השניה. רבים שחששו פן יתפסו ע״י הגיסטפו העדיפו לנוס אל מעבר לים והם ממשיכים לעסוק שם במקצועם; מי בארה״ב ומי באמריקה הדרומית. אלה שנותרו בפריז או שהגיעו אליה כפליטים אחרי המלחמה, מתפרנסים ממקצוע נעוריהם עד היום.

אחרי מלחמת העולם השניה גדלו קהילות ז׳ולקיב בארה״ב ובצרפת בהתווסף ניצולי המלחמה ממחנות הפליטים והחוזרים מרוסיה אליהם. מקצתם הגיעו גם לקנדה, לדרום־אמריקה ולמדינות מרוחקות בצפון־אירופה. עשרות אחרים חיים בוודאי בארצות ובערים שאינם ידועים ליוצאי ז׳ולקיב בארץ. „ארגון יוצאי ז׳ולקיב" בישראל השתדל במשך שנים לאתר את יוצאי ז׳ולקיב בתפוצות ולהתקשר עמם, אך קשיים רבים נערמו לו בנסיונותיו אלו, ורק תיירים הבאים לפרקים לביקורים בישראל מביאים ידיעות ושמועות על גורלם של ז׳ולקיבאים אלמונים אלו.

נעשו נסיונות על־ידי אנשי ז׳ולקיב בארה״ב ובפריז להקים מסגרת ארגונית קבועה ליוצאי עירם שם, כפי שעשו יוצאי עיירות אירופה האחרות, ארגונים הידועים בשם „לאנדסמאנשפטים". בפריז אף נערכו כנסים שנ־

קבלת הפנים של יוצאי ז׳ולקיב בפריז לכבוד השחקנית אידה קמינסקה ובעלה מאיר מלמן, איש ז׳ולקיב (שנת — 1956)

תיים של אנשי ז׳ולקיב בצרפת, אך לא היה בכוחם להקים כל גוף בר־קיימא שיאחדם. דומה המצב בארה״ב; גם בניו־יורק ניסו להקים מסגרת ארגונית קבועה, אך המרחקים בין מקומות מגורי האנשים מקשים על הקמת מסגרת כזו.

משהוחל בביצוע רעיון כתיבת ״ספר ז׳ולקיב״, נשלחו חוזרים בשפה האידית אל אנשי ז׳ולקיב בעולם, שכתו־בותיהם אותרו ואשר מספרם מגיע ל־137, כדי שיסייעו בכסף ובחומר תעודתי לעריכת הספר, אך היענותם היתה מועטת על אף מצבם החומרי השפיר של רובם. עם זאת, יש לציין לשבח את המעטים מאנשי עירנו בניו־יורק, בפריז ובקנדה שהוכיחו התענינות רבה והתמסרות בהג־שת עזרה ובאיסוף התרומות והחומר התעודתי להוצאת הספר.

לסכום: הסטטיסטיקה היבשה על מספר הנותרים מיוצ־אי ז׳ולקיב בעולם מדברת בעד עצמה; מקהילה שמנתה בפרוץ מלחמת העולם השניה כ־5000 יהודים, שמספרם אף האמיר בשעת הכבוש הנאצי עד 6000 בגלל ריכוז יהודי הסביבה והפליטים משאר עיירות פולין, נותרו בעולם כיום כ־400 איש. קומץ זה הוא שריד דל לקהל שעוד לפני כעשרים וחמש שנים מנה אלפים, שריד שראשיתו בפרק האחרון של תולדות קהילת ז׳ולקיב והמשכו בפרק חדש בתולדות שרידי ז׳ולקיב.

כנס יוצאי ז׳ולקיב בישראל — תל־אביב, 9.3.1966

לזכר הנפטרים בישראל

ז. ר.

אפרים ולדמן (בן זישא ופייגה) ז״ל

אפרים ולדמן היה חברי מימי הנעורים. ראשית ידידותינו בז'ולקיב שבפולין ואחריתה על אדמת ארץ ישראל, אחריתה — כי אפרים ולדמן איננו עוד עמנו. הייתי מרבה להתרועע אתו בעירנו, יחדיו בקרנו בחנות אביו, שכן רשיון הפונדק (״הקונצסיה״) שנוהל על ידי אמי ז״ל היה רשום על שם אביו. גם חברותו הפעילה ב״התאחדות״ לא מנעה ממנו להיפגש עמנו, אנשי ״החלוץ״.

בשנת 1936 עלה אפרים לארץ־ישראל והתארח בימים הראשונים לבואו בחדרי שברח' פיירברג בת״א. אותם ימים היו ימי המשבר הכלכלי ורבו הקשיים שנערמו בפני העולים חסרי־המקצוע שביקשו למצוא מקום עבודה לפרנסתם. יעצתי לאפרים לנסות מזלו אצל דוד טוביהו, איש ז'ולקיב שהתישב במושב ירקונה, ושהיה כבר אז מהנדס בחברת ״סולל־בונה״, בהנחה שבעזרתו יצליח להתקבל לעבודת סלילת כבישים, עבודה שהיתה מבוקשת אז מאד. מצוייד במכתב המלצה מאחיו הבכור שנשאר בז'ולקיב, מידידיו של דוד טוביהו עוד מימי לימודיהם, בא אפרים לירקונה, ואכן עלה בידו להשיג את העבודה המצופה. זו היתה ראשית דרכו של אפרים ב״סולל־בונה״. גם עתה לא נותקו קשרי אפרים עם ידידיו והינו נפגשים לעיתים קרובות אצל משפחת סאמט, ברחוב ועל שפת הים.

בעברי לירושלים בשנת 1938, נתרופפה מעט ידידותינו. אפרים נשא אשה, בת העיירה גורליץ, והתישב בחדרה. בבקרי אצלם נתקבלתי בחמימות רבה והארכתי שהותי אצלם בכמה ימים. גם אחרי המלחמה, בהגיע אחותו של אפרים מצרפת לבקור בישראל, הופיעו השניים במפתיע בביתי שבירושלים ויחדיו נהנינו ממפגש רעים נעים.

אפרים עשה חיל בעבודתו וכעבור שנים ספורות נתמנה למנהל־עבודה. פגשוהו בכבישי העמק, הגליל והשפלה ואף מחוץ לגבולות ארץ־ישראל, בכל מקום מבודד ומרוחק בו בוצעו עבודות סלילה. לאחר קום המדינה עבד אפרים כאחראי על בצוע עבודות־פתוח בסדום.

עשרים שנה התמיד אפרים לפעול על אדמת ישראל עד אשר ביום ה־4.10.1956, שבת ממלאכתו, ולא כי

מצבת זיכרון לזכר־הקרבנות בדרך לסדום

זקן האיש, אך בן 49 שנה היה, אלא שכדורי מרצחים הם שהשיגוהו כאשר נסע לביתו ממקום עבודתו, יחד עם חבריו לעבודה.

אפרים ולדמן; האב המסור, הבעל הנאמן והחבר האהוב נפל שדוד. רק מצבה אילמת בדרך הערבה בואך סדומה נשארה לזכרו ולזכר ארבעת חבריו שנפלו עמו, וזכרונות מלאי יגון בלב מוקיריו. אותיות האבן של שמו שנחקקו במצבה, כאילו גם בלב כל מיודעיו חרותות הן.

במלאת 10 שנים לנפילת חברנו, מונצח שמו בזאת ב״ספר־ז׳ולקיב״. יהי זכרו ברוך.

ז. ר.

מלכה רזיאלי (שווייצר) ז״ל

קשה לכתוב על אדם יקר וקרוב שאיננו, אך דומה ש״ספר ז׳ולקיב״ הוא אכסניה הולמת לציין בו את זיכרה. מלכה זכורה לי משחר נעורינו, שנים רבות עשינו יחד בארץ ומחוצה לה. לנגד עיני עוברות אותן שנות פעולה בתנועת ״החלוץ״ בעירנו והשנים שבאו לאחר עליתנו ארצה.

עוד בתנועה בחו״ל היתה בין הראשונים שיצאו לפלוגות ההכשרה והיתה בין המעטים שהגשימו משאת נפשם ועלו ארצה.

גם בארץ לא ניתקה קשריה עם יוצאי עירנו. מאליו מובן שמלכה היתה בין אלה שנקראו להתנדב ולתרום מיכולתה להוצאת ספר־זיכרון על עירנו; אך, לצערנו, לא זכתה לראות בהופעתו.

נפלה הזכות בחלקי להכיר את מלכה תוך כדי עבודה משותפת עמה בועד ארגוננו ולעמוד מקרוב על ערכיה ואישיותה הנעלים. משנלקחה לפתע מאתנו, התחלנו מרגישים כמה היתה מעמודי התווך בעבודתנו, ואנו חשים כמה היא חסרה לנו בעבודה ובחברה. היא ידעה לנטוע הרגשת אימון בכל אשר עמהם נפגשה, העריכה מאוד יחסי הגינות ויושר בכל קשריה עם הזולת. היא נחונה במעלות של אדם טוב, לא חסכה טירחה למען עזור לזולת. במקרים של חלוקי דעות, שלא פעם קרו בעבודה משותפת, היתה מנסה לשכנע בלהט ובהגינות נימוקיה.

כך הכרנו את מלכה, דמות ששפעה הרבה אהבה, ואשר חדוות חיים היתה בה. דמותה תמשיך ותהיה לפני עינינו, וזיכרה לא ימוש מליבנו.

יוצאי ז׳ולקיב ז״ל שנפטרו בארץ

אייכל שיינדל	צימרמן יצחק
גבל סבינה	קייפר משה
דגן יוסף	רדלר צבי
דגן שלמה	רזיאלי (שווייצר) מלכה
הלבקרם יהושע	רייכמן סבינה
ולדמן אפרים	רייצפלד לאה
חיות אברהם	שווייצר יהושע
ליברמן חיים אלי	שוארץ מאיר בריש
מאיס אריה	שטכנברג לייב
סאמט לאה	שליין משה
צימרמן ישראל	שפרוצר ישראל

תנצב״ה

האפר נטמן בבית העלמין שבנחלת־יצחק, תל־אביב ביום ט״ו באייר תשכ״ז (25.5.67) והמצבה עליו, שתוכננה בידי הצייר צבי ארמן איש ז׳ולקיב, הוקמה ביום השואה, כ״ז בניסן תשכ״ח (25.4.68)